

VARIA

XIV

Bratislava
Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV
Katedra slovenského jazyka FF UKF v Nitre
2006

VARIA

XIV

**Zborník materiálov zo XIV. kolokvia mladých jazykovedcov
(Nitra – Šintava 8. – 10. 12. 2004)**

**Zostavil
Marcel Olšiak**

**Bratislava
Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV
Katedra slovenského jazyka FF UKF v Nitre
2006**

Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV v Bratislave
Katedra slovenského jazyka FF UKF v Nitre

**Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV v Bratislave
Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre**

Vedecký redaktor

Doc. PhDr. Slavomír Ondrejovič, CSc.

Recenzenti

Prof. PhDr. Juraj Vaňko, CSc.

Doc. PaedDr. Eubomír Kralčák, PhD.

Technický redaktor

Vladimír Radik

Z tlačových podkladov JÚLŠ SAV vytlačil

OFPRINT

Better Polygraphic Services

Bratislava

ISBN 80-89037-04-6

Obsah

Alicja Elżbieta Żaguń: Jery w XVI – wiecznym cerkiewnosłowiańskim tłumaczeniu homilii Jana Chryzostoma	7
Katarzyna Nowakowska: Kilka uwag o realizacji ogólnoruskich i gwarowych właściwości fonetycznych cechujących język XVI - wiecznego ewangeliarza z Vosislivikъ	10
Joanna Kulwicka-Kamińska: Cechy wspólne piśmiennictwa Tatarów litewsko-polskich i kanonu tekstów scs. Geneza. Grafia. Ortografia.	15
Matej Šekli: Tonemski naglasni tipi samostalnikov srednje o-jevske sklanjatve v (knjižni) slovenščini	23
Зорница Сергова: Исторические и лингвистические доказательства о происхождении крымских болгар	40
Снежана Александрова: Названия одежды в болгарских говорах	43
Ľubomír Rendár: Dištinkcia mákkého ľ	51
Marcel Olšiak: Suprasegmentálne javy v javiskovej reči	60
Iwona Kaproń-Charzyńska: Czynniki warunkujące miejsce ucięcia w derywatach ujemnych współczesnej polszczyzny	64
Monika Franková: Zmena intencnej hodnoty slovotvornými postupmi	71
Alexandra Gerlaková: Vyjadrenie posesívneho vzťahu formou genitívu	80
Ladislav Janovec: Komponenty adjektívneho charakteru v češtině	86
Patrik Mitter: Ke složeným hybridním adjektívům v NSČ 2	90
Monika Banášová: Modálnosť ako komplementárna súčasť pragmatiky a možnosti popisu modálnych znakov	97
Jana Salanciová: Ten je ale pod papučou! Rodovo špecifické frazeologizmy v nemeckej a slovenskej frazeológii	103
Lenka Juhášová: Poznámky ku konkurencii slovíes <i>byť</i> a <i>mať</i> v slovenčine, bulharčine a macedónčine	110
Marta Vojteková: Priestorový význam prvotných predložiek v slovenčine a poľštine	115
Joanna Mielczarek: Několik poznámek o překladu z češtiny do polštiny	127
Anita Huťková: Lexikálne spájanie/rozdeľovanie významov na pozadí prekladov umeleckej prózy z maďarčiny do slovenčiny	132
Veranika Bialkovič: Slovník česko-běloruských homonym	143
Edith Birkhahnová: Botanická terminologie ve velkém všeobecném německo-českém překladovém slovníku	147
Michal Dvorecký: Aký slovník potrebujú prekladatelia z oblasti archeológie?	150
Jana Miškovská: Funkčné slovesné spojenia a ich preklad do slovenčiny	153
Eva Molnárová: Aktuálne otázky odborného prekladu z /do ruštiny	158
Natália Savčáková: Fungovanie variantnosti v preklade	165
Milan Trizuliak: Kultúrna kompetencia – ilúzia alebo realita?	168
Ľuboš Török: Kulturémy v turistických textoch (Komparatívna analýza preferencií respondentov)	171
Zuzana Sedláčková: Dramatické techniky a ich aplikácia vo výučbe cudzích jazykov	181
Martin Ološtiak: Obohacovanie lexikálnej zásoby z pohľadu teórie lexikálnej motivácie	184
Darina Auxová: Neologizmy a ich vzťah k slovnej zásobe	189
Joanna Getka: Słowotwórstwo rosyjskich męskich zdrobniałych imion osobowych	198
Michal Jozefovič: Motivačné činitele pri neúradnom pomenúvaní osôb	211

Michaela Černá: K názvům dávek a poplatků	215
Juraj Hladký: Význam výskumu neštandardizovanej hydronymie	218
Jaromír Krško: Metaforické a expresívne vyjadrenie kvality a vzdialenosti v slovenskej toponymii	224
Ján Bauko: Prezývky študentov v bilingválnom prostredí	232
Martin Lachout: Současný stav výzkumu mozku s ohledem na osvojování jazyka	241
Stanislava Zajacová: Narácia detí predškolského veku	248
Anna Gálisová: Slangizmy a iné -izmy alebo Na margo metajazykových nejasností v (slovenskej) sociolingvistiky	255
Snežana Jovevá-Dimitrová: Sociolingvistická anketa u Bulharov na Slovensku – výsledky, modely a perspektívy	261
Tuska Tünde: Čbiansky kalendár v 21. storočí	271
Viera Kováčová: Disparitné tendencie vývoja podvihorlatského a polaboreckého podtypu sotáčkových dialektov severovýchodného Zemplína	274
Martin Chochol: Zo zemplínskej kuchyne	279
Jana Patinková: Poľnohospodárska a ovocinárska lexika v obci Vrbovce	286
Janka Pišová: Banická lexika prevzatá z nemčiny v banskoštiavnických banických piesňach, vtíloch a príbehoch o Náckovi	292
Terézia Kolková: Prienik náboženského a publicistickeho štýlu	298
Radka Čapková: Intertextové navazování na folklorní žánry v reklamě	303
Tatiana Deptová: Sémantika reklamných sloganov	308
Kamila Sekerová: Typologická charakteristika bulvárného periodika	313
Marián Macho: Čo je politický text?	326
Eva Čulenová: Terminologické špecifiká v Obchodnom zákonníku	332
Jelena Pastuchovičová: Encyklopedický text jako syntéza verbálních a neverbálních komponentů	340
Elžbieta Kaczmarzka: Nominalizacje w czeskiej i polskiej prasie dla rodziców małych dzieci	345
Róbert Sabo: Čo nám povie Slovenský národný korpus?	353
Lucia Gianitsová: Variantnosť v deklinačnom systéme maskulín (Možnosti využitia databázy SNK)	358
Marek Grác: Jednoduchý syntaktický analyzátor	368
Dana Hlaváčková – Radek Sedláček: Morfologické značkování korpusu soukromé korespondence	371
Mária Rošteková: Počítačové korektory pre francúzsky jazyk	380
Tomáš Bánik: O jazyku z pohľadu Biblie	389
Jozefa Artimová: Translatologické problémy v biblickom texte	396
Silvia Lauková: Jazykový a literárny pohľad na adventné piesne v Cantus Catholici	401
Hana Sobalíková: Za bohatstvím slovníků Daniela Adama z Veleslavína	408
Katarína Vilčeková: Poetika staršej cestopisnej a memoárovej literatúry	416
Petra Bálentová: Laskomerského jazyková komika	421
Jana Urbanová: Žánrové aspekty literarizovanej modlitby v básnickej tvorbe Jána Smreka a Laca Novomeského	429
Renáta Hlavatá: Štylistická hodnota slovotvorne motivovanej lexiky na pozadí historického románu M. Ferka Svätopluk	442
Slavomíra Glovňová: Percepčia postmoderného textu Večne je zelený...	449
Mariana Hrašková: Bohatstvo lexiky v dráme Karola Horáka	453

Jery w XVI – wiecznym cerkiewnosłowiańskim tłumaczeniu homilii Jana Chryzostoma

Alicja Elżbieta Żaguń

Instytut Języka Polskiego, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń

Złotoust (Słownik Starożytności Słowiańskich, I – VIII, 1961 – 1991, s. 142.) to zbiór homilii Jana Chryzostoma, greckiego doktora i ojca Kościoła z IV w., w przekładzie słowiańskim. Jan Chryzostom (Złotousty) urodził się ok. 350 r. w Antiochii, zmarł 14 IX 407 r. w Komana (Pont). Był patriarchą Konstantynopola. Zasłynął jako najwybitniejszy homileta Kościoła greckiego, patron kaznodziejów (Drażczkowski, Ks. F., 1999, s.279 – 295). Był on przez całe średniowiecze najpopularniejszym pisarzem w bizantyjskim kręgu kulturowym.

Słowiańskie przekłady pism Jana Chryzostoma powstały bardzo wcześnie. Twórcą słowiańskiego przekładu zbioru kazań Jana Chryzostoma, jak podaje zapisana w XII w. na Rusi tradycja, był bułgarski władca Symeon. Zbiór ten nazwany jest Złatostrujem. Ten sam przekaz podaje jednak, że na początku X w. lub później, obok Symeonowego powstał jeszcze drugi Złatostruj, zredagowany przez innego, anonimowego pisarza bułgarskiego. Tę tradycję zdają się potwierdzać rękopisy Złatostruja, które przetrwały tylko w redakcji ruskiej. Słownik Starożytności Słowiańskich (1961 – 1991, s. 142) mówi o kilkunastu takich rękopisach, w tym o pięciu z wieków od XI do XIII Istnieje wiele innych zbiorów z homiliami Jana Chryzostoma. Noszą one najczęściej nazwę Złotoust, Margarit, Andriantis lub Izmaragd i dzielą się na różne wersje. Ich pochodzenie przeważnie jest sprawą otwartą. Z homilii Jana Złotoustego robiono też wypisy, bądź dokonywano przeróbek homilii. Powszechną praktyką było też włączanie do wymienionych zbiorów utworów innych autorów, bez odnotowywania tego faktu. O skali tego zjawiska świadczy fakt, że w 82 rękopisach ruskich z XI – XIV w. znajduje się 287 homilii przypisywanych Janowi Złotoustemu, jednak tylko 87 jest jego autorstwa. Drugie tyle pochodzi od innych pisarzy greckich i aż 48 homilii napisali pisarze starobułgarscy.

W bibliotekach polskich przechowywanych jest kilka zbiorów homilii Jana Chryzostoma. Katalogi drukowane (Szczapow, J. N., 1959, s. 30 – 31) polskich bibliotek podają, że dwa rękopisy, oba z XVI w. znajdują się w Bibliotece Narodowej w Warszawie, dwa kolejne – z XVII w. w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie.

Rękopis, z którego pochodzą poddane analizie homilie, pochodzi z Biblioteki Narodowej w Warszawie. Figuruje tam pod sygnaturą BOZ 84. Inwentarz rękopisów BOZ podaje, że rękopis ten nosi tytuł *Pooučeníe Ioanna Zlatoustaho i inych otec ot nedeli o mytari i farisei do nedeli 34*. Ma on niewielkie wymiary, 32 x 21 cm, ale liczy aż 728 stron. Strony 67, 125, 243 są uszkodzone. Tekst pisany jest półustawem. Rękopis zaczyna się od homilii o celniku

i faryzeuszu, podobnie jak i drugi warszawski rękopis - *Zlatostruj* o sygnaturze BOZ 91.

Oprócz homilii autorstwa Jana Chryzostoma spis treści wymienia też homilie Efrema Syryjczyka, Grzegorza Antiocheńskiego, Nifonta.

Analiza pierwszych ośmiu homilii – do strony 46 pozwala na sporządzenie uwag na temat funkcjonowania jerów w rękopisie BOZ 84, czyli warszawskim *Zlotouście*.

Podobnie jak większość młodszych zabytków cerkiewnosłowiańskich, *Zlotoust* warszawski częściowo zachowuje jery zgodnie z tradycją, np.,

- jery twarde tylne, *единъ* (11), *великъ* (12), *в гробѣхъ* (22), *тѣломъ нашимъ* (29), zawsze w rzeczownikach *вогъ*, np. strony 14, 20, 40, 46 oraz *дохъ*;
- jery przednie, miękkie, *мытарь* (11,14) *смръть* (20, 38, 26), zawsze w rzeczowniku *господь* (20, 27, 28, 40).

Rękopis BOZ daje też wyraz faktom językowym charakterystycznym dla wschodniej i południowej Słowiańszczyzny.

Zmiana polegająca na wokalizacji jerów w pozycji mocnej i zaniku jerów słabych była charakterystyczna dla całej Słowiańszczyzny, jednak jej wynik i czas były różne na poszczególnych obszarach słowiańskich. Jak podaje Z. Stieber (1978, s. 49 – 50), na północnym wschodzie zanik jerów słabych dokonał się najpóźniej, bo dopiero w XII w., a jery w wygłosie zanikały tu wcześniej niż jery słabe w śródgłosie. Dopiero pod koniec XII w. na Wschodzie zwokalizowały się też jery mocne, przy czym jer przedni przeszedł w *e*, jer mocny w *o*.

Podobnie rozwijały się jery w części dialektów bułgarskich i macedońskich, z tym że proces ten zaszedł wcześniej – w XI wieku. W dialektach północno – wschodnio – bułgarskich, najbliższych obszarowi wschodniosłowiańskiemu, jer przedni przeszedł w *e*, ale tylny zachował brzmienie podobne do brzmienia dawnego jeru twardego. Na pozostałym obszarze słowiańskim jery wokalizowały się lub zanikały w przeciągu X, XI, XII w.

Analizowany zabytek zawiera pewien procent jerów, które zgodne są ze stanem staro – cerkiewno – słowiańskim i prasłowiańskim, jednak widoczne są także rezultaty działania zasadniczych kierunków rozwoju jerów – ich wokalizacji i zaniku:

1. Zanik jerów słabych:

Przeprowadzony jest on z dużą konsekwencją np., *всемъ* (str. 20) – scs. *vъsѣтъ*, *многы* (18) – scs. *тъnogy*, *кто* (23) – scs. *къто*, *конца* (25) – scs. *копъса*, *кротци* (30) – scs. *кrotъси*, *в зависти* (42) - scs. *vъ zavisti*, *к томоу* (18) – scs. *къ tomu*.

Regularny jest zanik jeru w czasowniku, przed zaimkiem zwrotnym, *не накажемъ са* (18), *обратимъ са* (18), *поновитъ са* (22) *приближаетъ са* (29) *р адоуѣтъ са* (33).

Jery w wygłosie rzeczowników częściej się zachowują.

2. Wokalizacja jerów mocnych do pełnych samogłosek:

- a. przejście jeru miękkiego mocnego w *e* (*ь > e*), np.: *конецъ* (19, 25, 26) – scs. *копъсь*, *весь живот* (17) – scs. *vъсь*, *в костехъ* (25) – scs. *vъ*

- костѣхъ, крѣсти (22) – scs. kręsti, телець (17) – scs. telęsъ, праведенъ (17) – scs. pravędbęnъ.
- b. przejście jeru twardego mocnego w *o* (ъ > o), np., **прѣбытокъ** (34) – scs. prębytkъ **золъ выдетъ** (34) – scs. zълъ, **не воздаван** (40) – scs. vъzdavani, **гладъ крѣпокъ** (15) – scs. krępъkъ, **ко злоч** (20) – scs. kълъ.
- c. jeru w pozycji napiętej:
 W sąsiedztwie joty jer twardy przyjmował brzmienie ,napiętego‘, krótkiego *y*, a jer miękki w tym samym położeniu – ,napiętego‘ krótkiego *i*. W tej pozycji następowało z reguły wzdłużenie jerów do pełnych samogłosek *i* lub *y*. Zmiana ta jest znana już zabytkom scs. w rękopisie BOZ 84 jest ona realizowana konsekwentnie:
Юнги сиъ (14) – scs. jupъjъ, **велики** (46) – scs. velikъjъ, **пианги** (34) – scs. pijanъjъ, **дрогги** (11) – scs. drugъjъ.

3. Przykłady mieszania jerów,

Przypadki mieszania znaków jerowych w Złotouście nie są częste. W miejscu jeru twardego rzadko pojawia się jer miękki, czy odwrotnie:

- **ь** zamiast **ъ** - **постъ** (44) – scs. postъ, ale na tej samej stronie i na stronie 45 – **постъ**
- **ъ** zamiast **ь** - **пианъство** (34) – scs. pijanъstvo, ale na tej samej stronie także, **въ пианъстве**.

Częste są przypadki użycia jeru miękkiego zamiast twardego w formach trzeciej osoby liczby pojedynczej i mnogiej czasu teraźniejszego, ale zmianę tę można zaliczyć do zmian we fleksji i scharakteryzować jako pojawienie się wschodniosłowiańskiej końcówki - *тъ* (cecha ruska lub południoworuska) (Friedelówna, T., 1974, s. 100 – 131).

Wschodniosłowiańskie fakty językowe w zakresie użycia jerów pozwalają wiązać badany tekst ze wschodniosłowiańskim terytorium językowym. Wpływy ruskie i południoworuskie należałyby potwierdzić, analizując całościowo warstwę fonetyczną – fonologiczną zabytku, w szczególności wyniki przestawki grup nagłosowych i śródgłosowych, kontynuanty prasłowiańskich grup **tj*, **dj*, **stj*, **skj*, **zdj*, **zgj* oraz **kt*’ (gt’), zachowanie sonantów i rozwój *ě* (jat’).

Bibliografia

- DRĄCZKOWSKI, Ks. F.: Patrologia, Pelplin – Lublin 1999.
- FRIEDELÓWNA, T.: Ewangelia z ławryszewski. Monografia zabytku. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1974.
- Słownik Starożytności Słowiańskich, I – VIII, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1961 – 1991 (red. G. Labuda, t. Lehr-Splawiński, Z. Stieber i in.).
- STIEBER, Z.: Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich, Warszawa 1978.
- SZCZAPÓW, J. N.: Księgi rękopiśmienne wschodniosłowiańskie i południowosłowiańskie w zbiorach Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, Moskwa 1959.

Kilka uwag o realizacji ogólnoruskich i gwarowych właściwości fonetycznych cechujących język XVI - wiecznego ewangeliarza z *Vosislivikb*

Katarzyna Nowakowska

Instytut Języka Polskiego, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń

Omawiany ewangeliarz to cerkiewnosłowiański zabytek stanowiący własność Biblioteki Narodowej w Warszawie. Występuje tam pod sygnaturą 2532. Rękopis pochodzi z 2. poł. XVI wieku z *Vosislivikb*. Taka nazwa widnieje na stronie tytułowej oraz pierwszej karcie ewangeliarza. Tekst liczy ogółem 436 stron zapisanych bardzo wyraźną cyrylicą. Zabytek ten nie jest powszechnie znany i nie stanowił do tej pory przedmiotu językoznawczych badań.

Przeprowadzona analiza wykazała, że jest to rękopis redakcji ruskiej. Świadczą o tym mniej lub bardziej konsekwentnie realizowane w zabytku cechy fonetyczne, rzadziej fleksyjne, o charakterze wschodniosłowiańskim. To one właśnie ze względu na odmienność od zjawisk scs. stały się już w XI - XII w. załącznikiem ruskiej normy pisarskiej. Wymienić tu należy: denazalizację samogłosek nosowych, rozwój wschodniosłowiańskich odpowiedników **ѣ*, **ѥ*, wokalizację jerów w pozycjach mocnych i ich redukcję w pozycjach słabych, obecność spółgłoski *z* na miejscu scs. grupy *žd* < psł. **dj* oraz końcówkę *-tb* w formach 3.os. lp. i lmn. czasu teraźniejszego.

Wymienione fakty językowe w XVI wieku straciły już swój pierwotny charakter fonetyczny, zmieniając się w konwencję graficzną. Można zatem odnaleźć w ewangeliarzu liczne zapisy ilustrujące denazalizację dawnych nosówek lub potwierdzające wokalizację i redukcję historycznych jerów. Realizacja ta jest zgodna ze wschodniosłowiańskimi tendencjami rozwojowymi. Ekspansję żywego ruskiego języka potwierdza ponadto występowanie w apokosie czasownikowej końcówki *-tb* w 3. os. praes., tworzącej opozycję wobec csł. końcówki *-tb* oraz nieliczne zapisy odpowiedników psł. sonantów w postaci grup *er*, *ol* albo w wtórnym pełnogłosem. Jedynie potraktowanie psł. grupy **dj*, która w ewangeliarzu ma prawie zawsze postać grupy *žd* (zamiast ruskiego *ž*), w największym stopniu zbliża zabytek do wzorów cerkiewnosłowiańskich.¹

Poza wymienionymi tu normatywnymi cechami redakcji ruskiej w rękopisie z *Vosislivikb* można stwierdzić obecność innych zjawisk fonetycznych, które występują co prawda rzadziej, ale stanowią widoczne odstępstwo od wzorów cerkiewnosłowiańskich. Jedne z nich mają ogólnoruski charakter, nieprzeprze-

¹ O realizacji wymienionych cech w XVI - wiecznym rękopisie zob. K. Nowakowska, *Tradycja liturgiczna a wpływy żywego języka w XVI - wiecznym ewangeliarzu redakcji ruskiej* (obecnie artykuł znajduje się w recenzji).

wadzone jednak w sposób całkowicie konsekwentny, nie wyparły normy cerkiewnosłowiańskiej. Inne zaś ograniczyły swą obecność tylko do pewnych regionów obszaru ruskiego i należy je uważać za cechy gwarowe. W wymienionych grup znalazły się następujące zjawiska: wschodniosłowiański rozwój nagłosowych połączeń **ort-*, **olt-*, ruski pełnogłos w śródgłosowych grupach przestawkowych, wtórne *ě* i zastępowanie *ě* przez *e*, brak prejotacji przed nagłosowym *u-* obecność nagłosowego *o-* oraz występowanie spółgłoski *č* jako odpowiednika csl. grupy *št*. Do zespołu fonetycznych cech gwarowych zaliczyć można: wahania nagłosowego *u-* / *v-*, przejście **ě* > *i* oraz **y* > *i* po spółgłoskach tylnojęzykowych, obecność grupy *st* na miejscu spalatalizowanej grupy **sk* oraz grupy *žč* jako kontynuantu psł. połączeń **zdj*, **zgj*. Tu należy również kilka drobniejszych cech dialektycznych.

Dalszy ciąg referatu podzielono na dwie części, w których omawia się pokrótce wymienione procesy oraz ich realizację w zabytku.

I. Cechy ogólnoruskie nieposiadające charakteru normy

Zaliczone do tej grupy zjawiska fonetyczne nie występują w rękopisie regularnie. Druga fala wpływów południowosłowiańskich pod koniec XIV w., a szczególnie na początku XV w. reformowała ortografię, usuwając z niej cechy ruskie. Obecne tu przykłady, choć nieliczne, zgodne z żywym językiem, w jeszcze większym stopniu potwierdzają ruską proweniencję ewangeliarza.

1. Wśród wymienionych cech najważniejszy jest chyba wschodniosłowiański rozwój grup z metatezą. Pod tym względem omawiany rękopis wierny jest tradycji cerkiewnosłowiańskiej. W zabytku wystąpiło bowiem tylko kilka zapisów reprezentujących rodzimy rozwój grup przestawkowych. Ruską postać nagłosu posiada jedynie rzeczownik *локоть* 258/4. Ze wschodniosłowiańskim pełnogłosem wystąpił w Loc. sg. rzeczownik *сородниѣ(х)*² 184/11-12. Brak wyrazu u Sadnik - Aitzetmüllera³. Nie ma go również w *Słowniku etymologicznym* Vasmera⁴. W *Słowniku języka staroslověnského*⁵ funkcjonuje rzeczownik *сърдьникъ* w znaczeniu ‘krewny’. Takie też znaczenie posiada wyraz w analizowanym ewangeliarzu. Podtrzymuje je również współczesny język rosyjski (por. *сородич*). Do grupy ze wschodniosłowiańskim pełnogłosem może trzeba również dołączyć zapisy: *человѣко(м)* 32/2, *ѣна челоуѣческаго* 47/48, *человѣци* 48/16, *человѣкж* 50/2, *человѣкы* 178/10-11, 401/6.⁶

² Końcówką literę umieszczoną w zabytku nad wyrazem zapisuje w nawiasie bez tyłki.

³ L. Sadnik i R. Aitzetmüller, *Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten*, Heidelberg 1955.

⁴ M. Vasmer, *Russisches etymologisches Wörterbuch*, t. 1-3, Heidelberg 1953 – 1958.

⁵ *Słownik języka staroslověnského*, z. 1-52, Praha 1958 – 1997.

⁶ Zob. Z. Stieber, *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*, wyd. III, Warszawa 1989, s. 45.

2. Brak prejotacji przed nagłosowym *u-* to również zjawisko typowe dla csł. zabytków redakcji ruskiej. Najwcześniejsze zapisy pochodzą już bowiem z *Ewangeliarza jurjewskiego* (np. *оуиъ*)⁷. W XVI - wiecznym rękopisie formy z nagłosowym *u-* wystąpiły ponad 40 razy, np. *оуже* 16/20, 59/19, 65/22 i inne, *жнша* 169/2, *жншж* 170/1-2, *оуга* 267/18, *оутро* 67/4, *за оутра* 180/3-4, *изъ оутра* 312/15, *оутрѣ* 23/9 i inne.

3. Kolejną cechą fonetyczną przemawiającą na korzyść żywego języka ruskiego jest zachwianie obecności *ě*, które bywa zastępowane przez *e*. Już od XI - XII w. spotyka się *ѣ* występujące w funkcji *e*, jak też *e* na miejscu *ѣ*. Karski uważa tę wymianę za zjawisko typowe dla zabytków staroruskich,⁸ występujące bowiem w rękopisach kijowskich, halicko - wołyńskich, pskowskich, moskiewskich czy nowogrodzkich. W ewangeliarzu z *Vosislivikъ* nie stwierdzono obecności wtórnego *ѣ*. Ponad 50 razy natomiast na miejscu *ѣ* wystąpiło wtórne *e*. Regularnie pojawia się ono w prefiksie *pre-*, np. *прелюבודѣствоуе(т)* 17/14-15, *прелюбы* 82/7, *прелюבודѣаниа* 123/11, *превьвае(т)* 371/12, *превжде(т)* 417/19, *преда(с)* 277/3, *не презрите* 75/22, *престолаѣ* 83/16 i inne oraz generalnie po spółgłoskach półotwartych *r*, *l*, np. *болезнь* 35/20, *плевелы* 53/20, *по средѣ* 60/19, *запрети* 130/20, *прелести(т)* 161/10-11, *чрево* 276/12, *предь* 282/4, *прежде* 162/10 i inne. Ponadto z wtórnym trzykrotnie zapisano z abrewiacją rzeczownik *člověкъ*, por. *члѣвекѣу* 75/8-9, *члѣвекъ* 213/16-17, *въ члѣвецѣхъ* 357/15.

4. Dwie ostatnie cechy ogólnoruskie wymienione w tej grupie, tzn. obecność nagłosowego *o-* na miejscu csł. *je-* i przejście psł. połączeń **tj*, **kt* w ruskie *č* w ogóle nie wystąpiły w XVI - wiecznym rękopisie. Pod tym względem zabytek całkowie podporządkował się wzorom cerkiewnosłowiańskiego piśmiennictwa, stąd zapisy np. *при езерѣ* 198/1-2, *единого* 292/11, *дщери* 262/7, *тысщци* 365/14 i inne.

II. Cechy gwarowe

Fonetyczne właściwości określone mianem dialektycznych stanowią w XVI - wiecznym ewangeliarzu niewielką grupę. Ich realizację cechuje duża dowolność, gdyż często te same wyrazy zapisywane są albo zgodnie z normą cerkiewnosłowiańską, albo zgodnie z zasadami ruskiej fonetyki. Regularne i częste występowanie w zabytku cech gwarowych mogłoby pomóc w ustaleniu, z jaką dokładną częścią rozległego obszaru ruskiego związany jest analizowany rękopis.

Nie wszystkie wymienione wcześniej właściwości dialektyczne wystąpiły w ewangeliarzu z *Vosislivikъ*. Nie ma tu przykładów ilustrujących wahania

⁷ Przykłady z zabytków cytują za В.И. Борковский, П.С. Кузнецов, *Историческая грамматика русского языка*, изд. II, Москва 1953, s. 77.

⁸ Э. Ф. Карский, *Грамматика древняго церковно-славянскаго языка сравнительно с русским...*, изд. 17, Варшава 1915, s. 93.

w obrębie nagłosowego *u-* / *v-* (lub odwrotnie). Brak tu również zapisów z grupą *žč* na miejscu psł. połączeń **zdj*, **zgj*. W zabytku znalazły się natomiast przykłady przedstawiające pozostałe cechy gwarowe, takie jak: palatalizacja grupy **sk*, przejście **ě > i* oraz **y > i* po spółgłoskach tylnojęzykowych.

1. Wspomniana psł. grupa **sk* w rezultacie palatalizacji spowodowanej obecnością **ě₂* i **i₂* przekształciła się w scs. grupę *sc*. Tej ostatniej odpowiada w zabytku grupa *st*. Przejście **sk' > st* zaobserwować można głównie w przypadkach zależnych przymiotników dzierżawczych, które powstały przy pomocy sufiksu *-ьскь*. W rękopisie znajduje się ponad 40 przykładów spalatalizowanej grupy *sk*, np. *иоуденстѣ(м)* 5/10, 20, *вѣсовстѣль* 35/4, *содомьстѣи* 43/14, *фарисеисти* 93/4, *галилеистѣи* 345/5, *члчѣстѣ* 136/18 i inne. Poza przymiotnikami omawianą grupę posiada również rzeczownik *вистаниемь* (I.sg.) 251/15 oraz imiesłów *вистажици сѧ* 287/15. Grupa *st* na obszarze ruskim to jeden z trzech kontynuantów psł. grupy **skě₂* (**ski₂*). Pozostałe dwa warianty to *sk* i *sc*. Badania wykazały, że grupa *st* ma najwyższą frekwencję w zabytkach południowo- i północnoruskich, zaś grupa *sk* dominuje w tekstach środkoworuskich. Ostatni z wariantów - *sc* jest najczęściej spotykany w zabytkach cerkiewnych (np. *Ewangelia z Ostromira*, *Synajski Pateryk*)⁹. Rzadko występujące południoworuskie zapisy *šč* zamiast *sc* to nie kolejny kontynuant grupy **skě₂* (**ski₂*). Tego typu zapisy wg Shevelova należy wiązać z występującym na tym obszarze zjawiskiem cokania.¹⁰

Problem II palatalizacji grupy **sk* na obszarze ruskim nie został ostatecznie rozwiązany. Dopiero analiza wszystkich staroruskich tekstów pozwoliłaby bardziej precyzyjnie ustalić zasięg występowania grupy *st*, a tym samym w pewnym stopniu związać XVI – wieczny rękopis z południowym lub północnym obszarem Rusi.

2. Kolejną gwarową cechą fonetyczną spotykaną w rękopisie jest obecność *i* zamiast pierwotnego *ě*. Wymiana ta wystąpiła w zabytku ponad 70r. Przejście **ě > i* objęło przede wszystkim rodzinę wyrazów: **sъvědětelъ*, **sъvědětelъstvo*, **sъvědětelъstvovati*. W tego typu przykładach na miejscu drugiego z kolei *ě* każdorazowo w aprakosie występuje *i*, o czym świadczy przytoczony poniżej materiał egzemplifikacyjny: *свѣдѣтельство* 37/18, *свѣдѣтельствои* 170/16, *свѣдѣтельствою(т)* 171/6-7, *свѣдѣтельство* 174/3, *свѣдѣтельствова* 358/11-12, *свѣ(ди)тельствожѣища* 363/16 *свѣдѣтельствожѣте* 431/13-14 i inne. Przejście **ě > i* można ponadto odnaleźć w różnych formach czasownika **věděti*, np. *не вѣдѣти* 316/16, *видѣху(т)* 178/6 i inne, chociaż tego typu zapisy są w zabytku mniej liczne. Wymiana **ě > i* dokonała się również w prefiksie **prě-*, np. *прииди* 73/9, *не приидѣть* 165/11, *приткнеши* 192/15, *припоѧса(н)* 409/5 i inne. Badacze

⁹ O staroruskim rozwoju psł. grupy **sk* zob. np. L. Moszyński, *Przyczynek do historii drugiej palatalizacji grupy spółgłoskowej "sk"*, SFPS XII, 1972, s. 255 – 268.

¹⁰ G. Y. Shevelov, *A Prehistory of Slavic. The historical Phonology of Common Slavic*, Heidelberg 1964, s. 299.

różnie interpretują przejście $*\check{e} > i$. Karski na przykład uważa tę cechę za właściwą dla fonetyki ukraińskiej.¹¹ Świącicki włącza wymianę $*\check{e} > i$ do zespołu białoruskich zjawisk fonetycznych.¹² Występowanie nowego i na miejscu dawnej samogłoski $*\check{e}$ to obecnie cecha charakterystyczna dla języka ukraińskiego i tylko niektórych gwar północnorosyjskich, np. nowogrodzkich.¹³

3. Ostatnią cechą gwarową obecną w ewangeliarzu jest przejście $*y > i$ po spółgłoskach tylnojęzykowych. Niewielka ilość wyrazów z grupami ki , gi , chi na miejscu pierwotnych $*ky$, $*gy$, $*chy$ znajduje się także w XVI - wiecznym zabytku. Połączenie ki wystąpiło w rękopisie 2r.: *секира* 9/15, *въ развоиники* (A.pl.) 244/20¹⁴. Grupa gi pojawiła się 5r.: przede wszystkim w różnych formach czasownika **pogybnoti*, tzn. *погибнете* 277/17, 278/1, *погибноути* 282/2, *да не погибне(т)* 365/20 oraz w liczebniku porządkowym *дрѣгни* 324/17. Obecność połączenia chi stwierdzono w następujących przykładach: *пасхи* (G.sg.) 184/2, *грѣхи* (A.pl.) 201/22 340/16 *на(а) дрѣхи* 111/22, *расхитить* 98/7 (ogółem 5 użyć). Najstarsze zapisy z grupami ki , gi , chi pochodzą już z XI/XII – wiecznych staroruskich zabytków. Są to jednak wyłącznie pożyczki greckie o charakterze książkowym¹⁵. Spośród wszystkich przytoczonych wyrazów z grupami ki , gi , chi jedynie rzeczownik *pascha* ma grecki rodowód. Wymienione połączenia znane są przede wszystkim tekstom południoworuskim i nowogrodzkim¹⁶.

Reasumując można stwierdzić, że ewangeliarz z *Vosislivikъ* pozostaje pod silnym wpływem tradycji cerkiewnosłowiańskiej, do czego przyczyniła się zapewne druga fala wpływów południowosłowiańskich. Występują w rękopisie zapisy ilustrujące wpływy żywego języka, ale cechy ogólnoruskie nieposiadające charakteru normy, jak też cechy gwarowe są w zabytku realizowane właściwie w niewielkim zakresie. Z wymienionych tu 12 procesów fonetycznych jedynie 4 występują nieco częściej. Jest to brak prejotacji przed nagłosowym u -, pojawianie się e na miejscu pierwotnego \check{e} , obecność grupy st jako rezultatu palatalizacji psł. grupy $*sk$ oraz wymiana $*\check{e} > i$. Dwie ostatnie cechy zaliczone do zjawisk gwarowych nie pozwalają jednak dokładniej ustalić, z jakiej części obszaru ruskiego pochodzi XVI - wieczny ewangeliarz.

¹¹ Э. Ф. Карский, *Белорусы. Язык белорусского народа. Вып. I: Исторический очерк звуков белоусского языка*, Москва 1955, s. 216.

¹² И. С. Свенцицкий, *Лаврашевское Евангелие начала XIV века*. Известия Отд. Русского Языка и Словесности ИАН, t.8, кн. 1, 1913, s. 227.

¹³ T. Lehr – Splawiński, W. Kuraszkiewicz, F. Sławski, *Przegląd i charakterystyka języków słowiańskich*, Warszawa 1954, s. 93.

¹⁴ Wyrazy z grupą ki pochodzące z XIII- i XIV – wiecznych gramot nowogrodzkich wymienia Kuraszkiewicz. Zob. W. Kuraszkiewicz, *Gramoty nowogrodzkie na brzozejowej korze*, z. A, Warszawa 1957, s. 30.

¹⁵ В. И. , Борковский, П. С. Кузнецов, op. cit., s. 55.

¹⁶ A. Kolles, *Dialektologische Merkmale des südrussischen Denkmals „Žitije sv. Savy“*. Archiv für slavische Philologie, Bd. 18, Berlin 1896, s. 221, 501.

Bibliografia

- КАРСКИЙ, Э. Ф.: Грамматика древнаго церковно-славянскаго языка сравнительно с русским, изд. 17, Варшава 1915.
- KOLLESA, A.: Dialektologische Merkmale des südrussischen Denkmales „Žitije sv. Savy“. Archiv für slavische Philologie, Bd. 18, Berlin 1896.
- LEHR-SPLAWIŃSKI, T., KURASKIEWICZ, W., SLAWSKI, F.: Przegląd i charakterystyka języków słowiańskich, Warszawa 1954.
- SADNIK, L., AITZEMÜLLER, R.: Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten, Heidelberg 1955.
- SHEVELOV, G. Y.: A Prehistory of Slavic. The historical Phonology of Common Slavic, Heidelberg 1964.
- СВЕНЦИЦКИЙ, И. С.: Лаврашевское Евангелие начала XIV века. Известия Отд. Русского Языка и Словесности ИАН, т.8, кн. 1, 1913.
- STIEBER, Z.: Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich, wyd. III, Warszawa 1989.
- VASMER, M.: Russisches etymologisches Wörterbuch, t. 1-3, Heidelberg 1953 – 1958.

Cechy wspólne piśmiennictwa Tatarów litewsko-polskich i kanonu tekstów scs. Geneza. Grafia. Ortografia.

Joanna Kulwicka-Kamińska

Instytut Języka Polskiego, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń

Celem artykułu jest wskazanie podobieństw, łączących kanon tekstów scs i zabytki piśmiennictwa T1p¹ w zakresie ich genezy, grafii i ortografii.

Najpierw formułuję tezę, a następnie podaję przemawiające za nią argumenty - przede wszystkim na podstawie zabytków piśmiennictwa T1p, traktując teksty scs lub staropolskie jako tło porównawcze.

I. Geneza: (por. Łapicz, 1986, 7)

1. *Obydwa rodzaje tekstów powstały w celu sprawowania liturgii (muzułmańskiej lub chrześcijańskiej) w języku zrozumiałym adresatom ksiąg. W znacznej części są tłumaczeniami z języków liturgicznych - arabskiego i tureckiego w wypadku Tatarów, łaciny, greki i hebrajskiego w wypadku kanonu. Traktowane i wartościowane jako księgi święte.*

¹ T1p: Tatarzy litewsko-polscy

1.1. Tatarzy aż do okresu międzywojennego niemal powszechnie znali alfabet arabski – natomiast „znajomość arabskiego języka, pełniącego w islamie rolę zbliżoną do łaciny w chrześcijaństwie zachodnim, była udziałem jedynie nielicznej, wykształconej na Wschodzie elity oraz przybywających z Krymu i z Turcji imamów i hodźych (nauczycieli)” (Drozd, 1995, 34). „Nieco dłużej [...] utrzymywała się znajomość pokrewnego języka osmańsko-tureckiego bądź krymsko-tatarskiego, jednak tylko wśród jednostek wykształconych lub mających bliższe kontakty z Turcją czy Krymem” (Drozd, 1995, 34). Należało to jednakże do wyjątków. Pełna asymilacja języka była przyczyną powstania „literatury tatarskiej” w językach polskim i białoruskim. Miała ona zapewnić Tatarom utrzymanie kulturowej tożsamości i odrębności etnicznej.

Najważniejszym i jedynym zarazem elementem tożsamości Tłp stała się ich wiara, oparta na zapomnianym już języku (arabskim lub tureckim). Aby zachować ową wiarę i związaną z nią swoją odrębność religijną należało stworzyć „choćby najbardziej podstawową literaturę religijną w języku zrozumiałym dla muzułmanów litewsko-polskich, odciętych od świata islamu nie tylko geograficznie, ale i językowo” (Łapicz, 1986, 61). Inną przyczyną, dla której zaczęła powstawać literatura religijna w języku narodowym, była potrzeba obrony swojej wiary przez muzułmanów litewsko-polskich, ponieważ połowa XVI wieku to czas reformacji, a więc czas gorących sporów religijnych. To także czas wielkiego ożywienia kulturalnego i powstania literatury europejskiej, opartej na językach narodowych, a nie na powszechnie używanym do tej pory języku łacińskim (Drozd, 1997, 3–34). Z pewnością wymienione tu przyczyny powstania literatury religijnej Tłp nałożyły się na siebie.

1.2. Do podstawowych, charakterystycznych cech zabytków Tłp można zaliczyć: wyłączenie zastosowanie alfabetu arabskiego jako wewnętrzny przejaw związku z kulturą i religią islamu; wyłączenie przekazu rękopiśmiennego; wielojęzyczność – należy tu wyróżnić dwie warstwy językowe:

orientalną – języki turkijskie (głównie osmańsko-turecki), arabski oraz elementy perskiego,

słowiańską – język polski i białoruski, a często ich forma przejściowa: gwara polsko-białoruska.

1.3. Idea misji morawskiej (863-885), czyli chrystianizacji Państwa Wielkomorawskiego, była bezpośrednim impulsem dla powstania słowiańskiego alfabetu, natomiast przebieg misji spowodował konieczność dokonania słowiańskich przekładów licznych tekstów liturgicznych oraz religijnych. Prowadzona była bowiem przez misjonarzy słowiańskich (Konstantyna i Metodego) i przy użyciu języka słowiańskiego. Przywieźli oni ze sobą, niezbędne w prowadzeniu pracy misyjnej księgi - ewangelia, psalterz i być może inne, nieznanne nam dzisiaj teksty liturgiczne. Przełożone one zostały z tekstów greckich na dialekt słowiański znany Konstantynowi i Metodemu. Język tych przekładów nazywa-

my dziś staro-cerkiewno-słowiańskim. Już sam termin *język staro-cerkiewno-słowiański* informuje o trzech istotnych faktach: o archaicznym charakterze języka, o jego pierwotnym, związanym z religią i liturgią przeznaczeniu oraz o doniosłej dla całej Słowiańszczyzny roli.

2. *Wymagały uprzedniego opracowania alfabetów umożliwiających przekłady. Alfabety te nie są w pełni oryginalne, lecz zostały utworzone na podstawie alfabetów już istniejących - arabskiego i greckiego. Teksty pisane tymi alfabetami są zapisami fonetycznymi, dość dobrze oddającymi właściwości żywej mowy.*

2.1. Literaturę religijną T1p stanowią dzieła rękopiśmienne. Zawierają one obok tekstów arabskich – białoruskie, polskie, rzadziej rosyjskie, a także tureckie. „Czynności przekładowe wymagały od podejmujących ten trud dość znacznej erudycji, a przede wszystkim znajomości języków orientalnych, w jakich pisane były teksty muzułmańskie, tzn. arabskiego, tureckiego i perskiego. Tłumacze musieli znać jednocześnie języki, na jakie przekładali, czyli białoruski i polski” (Łapicz, 1986, 61). Języki te Tatarzy wprowadzali do swego piśmiennictwa, posługując się alfabetem arabskim. Nie ulega wątpliwości, że osoby dokonujące pierwszych przekładów tekstów religijnych na język polski i białoruski, dobrze znały wymowę arabską i turecką, a może także wymowę innych języków z kręgu krajów kultury arabskiej. Celem ich pracy był fonetyczny zapis tłumaczeń słowiańskich za pomocą liter arabskich. Tworzyli więc system transkrypcji oparty na podstawie fonetycznej, chociaż w tekstach zabytków obok zapisów fonetycznych zdarzają się też zapisy podporządkowane właściwym dla danego okresu zasadom pisowni białoruskiej i polskiej, a także arabskiej i tureckiej (por. Łapicz, 1986, 88). W zapisie tekstów dominuje więc zasada fonetyczna, a nie reguły ortograficzne. Jednakże tłumacze i kopiści wykorzystywali swoje doświadczenia w zakresie ortografii polskiej i białoruskiej oraz arabskiej i tureckiej. Dlatego w tekstach - obok przeważających zapisów fonetycznych - pojawiają się nierzadko zapisy podporządkowane właściwym dla danego okresu zasadom pisowni polskiej i białoruskiej, a także arabskiej i tureckiej. O ile jeszcze pierwsi tłumacze i komentatorzy tekstów koranicznych znali czynnie języki turecki i arabski, o tyle późniejsze pokolenia kopistów powieleły owe teksty biernie, co sprzyjało graficznym pomyłkom sprawiającym, iż niektóre fragmenty tekstów stały się niezrozumiałe w warstwie semantycznej i chaotyczne w warstwie graficznej (por. Łapicz, 1986, 90).

Fakty te bardzo komplikują zasady transkrypcji i transliteracji tekstów muzułmańskich. Szczegółowo można wskazać przyczyny, powodujące trudności w odczytywaniu zabytków piśmiennictwa tatarskiego. Należą tu:

- przeważający zapis fonetyczny, powodujący dialektalne różnicowanie się kolejnych kopii i gromadzenie w jednym zabytku cech różnych dialektów, często odległych geograficznie;

- rozwarstwienie chronologiczne zabytków - czyli obecność cech językowych polskich i białoruskich od w. XVI aż po czas powstania kopii;
- współlistnienie w tekstach co najmniej czterech języków: arabskiego, tureckiego, polskiego i białoruskiego;
- silny wpływ norm oraz zwyczajów grafii i ortografii arabskiej i tureckiej, a w późniejszych zabytkach grafii i ortografii białoruskiej i polskiej;
- bierne powielanie tekstów przez późniejsze pokolenia kopistów, nie znających nie tylko języków orientalnych, ale nawet alfabetu arabskiego (por. Łapicz, 1986, 89-90).

Nie ma więc dotąd jednolitego i uniwersalnego systemu transliteracji i transkrypcji z alfabetu arabskiego na łaćniński. W pracach stosuje się doraźnie opracowane systemy transkrypcyjne, umożliwiające odczytywanie i określanie - choćby w przybliżeniu - wartości dźwiękowych znaków transkrypcyjnych. O ile jednakże opracowanie systemu transliteracyjnego dla jednego konkretnego zabytku nie sprawia większych trudności, o tyle o wiele trudniejszym zadaniem jest opracowanie systemu konwersji alfabetu arabskiego na łaćniński ponadjednostkowego, uniwersalnego, za pomocą którego można byłoby transliterować dowolne teksty, zróżnicowane czasowo i geograficznie.

2.2. Księgi, służące misji morawskiej, spisano za pomocą głagolicy (od глаголь ‚słowo’), tj. specjalnie dla potrzeb Słowian stworzonego przez Konstantyna alfabetu. Pismo, składające się z 38 liter, dokładnie odpowiadało słowiańskim wymaganiom fonetycznym i fonologicznym. Konstantyn brał wzór z greckiej i łaćnińskiej kursywy oraz z alfabetów orientalnych. Litery, często zbudowane na zasadzie symetrii, powtarzały różne kombinacje kwadratu, koła i trójkąta. Oprócz funkcji wyrażania głoski każda litera mogła też oznaczać cyfrę. Młodszy, drugi alfabet słowiański (cyrylica) został opracowany przez nieznanego twórcę. Źródłem cyrylicy jest grecki alfabet uncjalny (duże litery pisma greckiego). Głoski, dla których brakowało odpowiedników graficznych w alfabecie greckim, oznaczono uproszczonymi w kształcie literami głagoliczonymi.

3. *Do czasów obecnych dochowały się tylko kopie zróżnicowane zarówno czasowo jak i przestrzennie. Czas i miejsce przepisania tekstu zabytku nie pokrywa się z czasem i miejscem powstania oryginału, będącego podstawą kopii, tzn. z datą i miejscem ułożenia czy przełożenia tekstu arabskiego lub tureckiego na białoruski lub polski, czy też z greki i łaciny na gwargę macedońską.*

3.1. Trudno precyzyjnie i jednoznacznie określić czas powstania pierwszych przekładów ksiąg religijnych Tłp. Można to jedynie uczynić w przybliżeniu na podstawie danych pośrednich. W ten sam sposób można scharakteryzować krąg autorów i tłumaczy. Z jednej strony, przy ustalaniu chronologii zabytków Tłp ważny jest kontekst historyczno-kulturowy i językowy (np. fakt utraty języka

etnicznego i konieczność tworzenia literatury w języku zrozumiałym i powszechnie używanym), z drugiej zaś strony badanie cech językowych charakterystycznych dla poszczególnych etapów rozwoju języka (np. fakty językowe istniejące w językach białoruskim i polskim do końca XVI wieku) oraz zawartość treściowa zabytków (por. Drozd, 1995, 36-37).

Jeżeli posłużymy się metodą filologiczną w oparciu o dwa teksty źródłowe: *Traktat o Tatarach polskich* z 1558 r. oraz traktat Ibrahima Peczewiego, to stwierdzimy, że zabytki Tłp nie mogły powstać wcześniej niż w II połowie XVI w. Tak więc autor *Traktatu o Tatarach polskich* z 1558 r. nic nie wspomina na temat istnienia takich ksiąg, chociaż drobiazgowo informuje sułtana Sulejmana o sytuacji społecznej, kulturowej i religijnej muzułmanów na ziemiach litewsko-polskich. Stwierdza jednakże, iż Tatarzy, którzy osiedlili się przed wiekami na tych ziemiach utracili swój język rodzimy i zaczęli posługiwać się językami polskim i białoruskim, natomiast „język tatarski” znali tylko ci Tatarzy, którzy przybyli na te ziemie niedawno. Na tej podstawie można przypuszczać, iż pierwsze przekłady powstały nie wcześniej niż w drugiej połowie XVI wieku, lecz także nie później, bowiem musiały zaistnieć w czasie, gdy proces asymilacji językowej był jeszcze nie zamknięty, gdy tylko część Tatarów nie rozumiała już języka etnicznego i posługiwała się językami słowiańskimi (por. Łapicz, 1986, 62). „Turecki oryginał przeznaczony był dla „umiejących po tatarsku”, natomiast równoległy białoruski przekład dla tych, którzy języka etnicznego już nie znali” (Łapicz, 1986, 63). Na drugą połowę XVI wieku jako na początek piśmiennictwa Tatarów wskazuje z jednej strony treść wspomnianego już *Traktatu o Tatarach polskich*, z drugiej strony zaś dzieło osmańskiego historyka Ibrahima Peczewiego *Tarih-i Peczewi* z 1640, który w opisie tatarskiej diaspory przytacza relację z początku XVII wieku informującą o tym, iż Tatarzy używają tefsiru, lecz w mowie „Lahów niewiernych” (Drozd, 1995, 37). Najstarsze znane rękopisy tatarskie pochodzą z pierwszej połowy XVII wieku i prawdopodobnie są one kopiami oryginałów z XVI wieku.

3.2. Literaturę Tłp należy uważać w całości za anonimową. Nie znając żadnego nazwiska można opierać się jedynie na przesłankach historyczno-językowych i społecznych. „Pierwszych twórców tatarskiej literatury szukać należy z pewnością wśród wykształconej elity władającej językami orientalnymi [...]” (Drozd, 1995, 37). „Wiadomo, że zamożni Tatarzy posyłali w XVI wieku swe dzieci na naukę do krajów muzułmańskich, Arabii czy też sami odbywali pielgrzymki do Mekki” (Drozd, 1995, 37). Z elity takiej rekrutowali się przebywający na dworze królewskim tłumacze i pisarze „arabscy”. Należeli do nich m.in.: Alej Kulzimanowicz Talkowski, obdarowany przez Batorego w 1580 roku dobrami Rodejkowicze w powiecie trockim, książ Chasień Dajko z Łosośny w powiecie grodzieńskim (pisarz w latach 1591–1595), Dawid Bachtyr – tłumacz Zygmunta III. Z kręgu osób duchownych można wymienić Derwisza–Czelebi Murzicza, od 1586 roku sędziego religijnego (za Drozd, 1995, 37).

Od zagadnienia czasu powstania tekstu i jego autorstwa należałoby odróżnić datowanie i autorstwo kopii rękopisu, bowiem bardzo często kopiści informowali o dacie i miejscu ukończenia pracy, nazwisku przepisującego, a czasem i zamawiającego księgę. Kopistami byli zazwyczaj mułlowie, muezini i znacchorzy, a także „ludzie starsi, traktujący swą pracę jako jeden z pobożnych uczynków” (Borawski, Dubiński, 1986, 250).

3.3. Oryginały przekładów słowiańskich, dokonanych w IX w. przez Konstantyna i Metodego oraz ich najbliższych współpracowników, nie przetrwały do naszych czasów. Odnaleziono natomiast rękopisy z końca X w. oraz z IX w., będące wiernymi kopiami oryginałów, a zawarty w nich materiał językowy reprezentuje stan zgodny z IX w. Żaden z zabytków nie jest datowany. Czas powstania ustala się na podstawie cech paleograficznych rękopisów. Żaden nie posiada tytułu, a nazwy, którymi się je określa, nawiązują przede wszystkim do miejsca odnalezienia zabytku lub do osoby jego właściciela.

II. Grafia i ortografia: (por. Łapicz, 1986, 84-87)

1. *Problem zapisu nosówek ę, ą oraz innych fonemów samogłoskowych. Klasyczny alfabet arabski jest alfabetem spółgłoskowym; za pomocą tzw. znaków wokalizacyjnych oznacza się w nim tylko trzy barwy samogłoskowe (por. j. polski 8, j. brus. 6)*

1.1. W alfabecie arabskim występują znaki wokalizacyjne: *fatha* (َ), *kasra* (ِ), *damma* (ُ) i *sukun* (ْ), oznaczający brak wokalizacji. W tekstach religijnych Tłp samogłoski słowiańskie (tzn. polskie i białoruskie) są oznaczane za pomocą tych znaków. Niekiedy (gł. pod akcentem) znaki te uzupełnia się przez *waw* (و) i *ja* (ي). W tekstach polskich nie uwzględnia się typowych dla polszczyzny fonemów samogłoskowych nosowych, oddając je albo za pomocą znaków odpowiadających wartościom ustnym (tzn. ę jako e i ą jako o), albo przez połączenia: samogłoska ustna + spółgłoska nosowa (tzn. en, on, em, om...).

1.2. W alfabetach greckim i łacińskim także nie ma wyróżników graficznych na oznaczenie nosówek. Tak więc dla zapisu fonemów nosowych obecnych w językach słowiańskich trzeba było opracować odrębne znaki.

Obecność samogłoskowych fonemów nosowych: przedniego ę i tylnego ą było istotną cechą języka scs. Występowały w wygłosie oraz w śródgłosie przed spółgłoską; w pozycji przed samogłoską odpowiadały im połączenia: em, en, om, on. W tekstach są oznaczane i rozróżniane. Podobny problem, tzn. zapisu nosówek, dotyczy tekstów staropolskich. W *Bulli Gnieźnieńskiej* były zapisywane jako połączenia samogłoski ze spółgłoską nosową, np. Balouanz (Białowąż), Radenta (Radzięta), Pampic (Papik) etc. W tekstach późniejszych (tj. od XIII do I/XVI w.), ze względu na obecność w polskim systemie fonologicznym

iloczasu, przyjęto jeden znak na oznaczenie nosówek - w *Kazaniach świętokrzyskich* było to np. φ („o wąsate”) - *Ta sloua pise mądry Salomon*; w *Kazaniach gnieźnieńskich* czy *Psalterzu floriańskim* φ („o rogate”) - *Slawφ krolewstwa twego powedzφ, y mocz twoyφ molwycz bφdφ* (Ps 144, 11).

2. *Problem oznaczania miękkości spółgłosek występujących przed samogłoską. Alfabet arabski nie odzwierciedlał nie istniejącej w języku arabskim opozycji fonologicznej: twarda-miękka (typowa dla języków polskiego i białoruskiego)*

2.1. W celu wyrażenia charakterystycznych dla języków białoruskiego i polskiego opozycji fonologicznych: twarda - miękka pierwsi tłumacze ksiąg religijnych wykorzystali obecne w alfabecie arabskim literowe rozróżnienie opozycji emfaticzna - nieemfaticzna. Niestety, opozycja ta obejmuje tylko spółgłoski *s* - *s*, *d* - *d*, *t* - *t*, *z* - *z*, *k* - *k*, natomiast „bez pary” pozostawały *b*, *p*, *v*, *m*, *n*, *l*. Ponadto nie odróżniano w grafii fonemów samogłoskowych *i* oraz *y*, wskazujących na miękkość lub twardość poprzedzających spółgłosek, więc o znaczeniu poszczególnych wyrazów musiał decydować kontekst.

2.2. W alfabetach greckim i łacińskim nie oznacza się miękkości spółgłoski występującej przed samogłoską. Nie ma więc rozróżnienia w zapisie w zabytkach scs spółgłosek twardych i miękkich, np.: *kъ nѣmu, pѣtъ, nebo*. W tekstach staropolskich również brak graficznego wykładnika miękkości spółgłoski przed samogłoską. Są zapisywane tak jak spółgłoski twarde, np.: *Bogv rodzicza dzewicza, bogem slawena maria!*

3. *Problem oznaczania trójszeregu i innych fonemów spółgłoskowych. Języki pol. i brus. zawierały szereg dźwięków nie znanych językowi arabskiemu (brak w arabskim alfabecie) - należało więc stworzyć nowe znaki dla oznaczenia tych dźwięków. Pojawia się tu problem wielofunkcyjności liter.*

3.1. Dla oznaczenia tych dźwięków słowiańskich, które nie były znane w języku arabskim, wprowadzono nowe symbole graficzne, np.: dla odróżnienia białoruskich dźwięków *c* (*ć*), *dz* (*dź*) - dodano trzy znaki znane wcześniej w alfabetach tureckim i perskim dla oznaczenia fonemów *p*, *ž*, *č*. Niektóre dźwięki słowiańskie są w tekstach oznaczane kilkoma literami arabskimi o równorzędnej funkcji, np.: fonem *ž* (lub *z*') czy fonem *z*.

3.2. Zasadniczym problemem w tekstach staropolskich jest brak rozróżnienia spółgłosek trójszeregu (*s*-*ś*-*sz*) - na tym przykładzie można najłatwiej pokazać wielofunkcyjność liter. I tak litera *s* może oznaczać głoski: *s*, *sz*, *ś* etc. (*vslisew, docosciola, smirc* - przykłady z *Kazań świętokrzyskich*). Problematyczny był również zapis innych fonemów spółgłoskowych, jak: *k* (zapisywane

przez łacińskie *q* lub *c* - por. zapis nazwy miejscowej *Quatec* [Kwiatek] z *Bulli Gnieźnieńskiej*), *l* (zapisywane przez *l* - *Ta sloua...* z *Kazań świętokrzyskich*), *w* (zapisywane przez *u* bądź *v* - *predboga usemogøcego...* z *Kazań świętokrzyskich*), *rz* (jako *r* - *reka: vstan...* z *Kazań świętokrzyskich*), *j* (przez *i*, *y*, *g* - *gest...* z *Kazań gnieźnieńskich*).

3.3. W tekstach scs należy również zwrócić uwagę na zapis spółgłoski *j*. Dźwięk *j* nie miał własnego odpowiednika literowego; w cyrylicy połączenia *j* z samogłoskami oddawano za pomocą tzw. ligatur: *ja, je, je, ja, ju*. Jednakże ligatury miały wartość dwugłosek tylko w nagłosie oraz po samogłoskach; po spółgłoskach litera oznaczająca *j* była znakiem miękkości poprzedzającej spółgłoski, tzn. ligatury w tych pozycjach miały fonetyczną wartość 'a, 'e, 'e, 'a, 'u a nie *ja, je ju* etc.

Wymienione tu wybrane cechy wspólne tekstów kanonu scs i zabytków piśmiennictwa T1p służą m. in. pokazaniu potrzeby wykorzystania sprawdzonych, wobec tekstów scs, metod badawczych dla badań nad mało dotąd znanymi tekstami piśmiennictwa T1p, mającymi ogromne znaczenie w historii języka polskiego (odzwierciedlają bowiem stan polszczyzny północnokresowej od XVI wieku aż po współczesność).

Bibliografia

BORAWSKI, P. – DUBIŃSKI, A.: Tatarzy polscy. Dzieje, obrzędy, legendy, tradycje, Warszawa 1986.

DROZD, A.: O twórczości literackiej Tatarów w dobie staropolskiej w: Tatarzy w Europie i na świecie, (Materiały z ogólnopolskiej sesji naukowej), Poznań 10-11 grudnia 1994, wyd. Poznań 1995a, 33-47.

DROZD, A.: Wpływy chrześcijańskie na literaturę Tatarów w dawnej Rzeczypospolitej. Między antagonizmem a symbiozą, Pamiętnik Literacki, Wrocław 1997, Z. 3, 3-34.

FRIEDEL, T. – ŁAPICZ, Cz.: Język staro-cerkiewno-słowiański, Toruń 1997.

ŁAPICZ, Cz.: Kitab Tatarów litewsko-polskich (paleografia. grafia. język), Toruń 1986.

Tonemski naglasni tipi samostalnikov srednje o-jevske sklanjatve v (knjižni) slovenščini

Matej Šekli

Katedra za primerjalno slovansko jezikoslovje,
Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Ljubljana

Uvod

Naglas samostalnikov srednje o-jevske sklanjatve je bil v drugi polovici 20. stoletja za (knjižno) slovenščino natančneje obdelan v Uvodu v *Slovar slovenskega knjižnega jezika*, in sicer v razdelkih Sheme za dinamični naglas in oblikoslovje (SSKJ 1970: § 191) in Sheme za tonemski naglas (SSKJ 1970: § 205), delo Jakoba Riglerja, ter v *Slovenski slovnici* 1976 in kasnejših izdajah ter v *Slovenskem pravopisu* 2001 (Toporišič 2000: 297–300, SP 2001: § 901–913, 1189, 1193, 1198), delo Jožeta Toporišiča. Rigler je naglas samostalnika na splošno opisal glede na naglas v imenovalniku in rodilniku ednine: 1. naglas je na istem zlogu imenovalnika in rodilnika: 1.1 naglas je na osnovi; 1.2 naglas je na končnici oziroma na zadnjem zlogu: 1.2.1 naglas na končnici oziroma na zadnjem zlogu je kratek; 1.2.2 naglas na končnici oziroma na zadnjem zlogu je dolg; 2. naglas je na različnih zlogih imenovalnika in rodilnika: 2.1 naglas je na različnih zlogih osnove; 2.2 naglas je v imenovalniku na osnovi, v rodilniku na končnici: 2.2.1 naglas na končnici je kratek; 2.2.2 naglas na končnici je dolg. Toporišič za naglas samostalnika na splošno določi naslednje naglasne vzorce/akcentske paradigme (t. i. oblikospreminjevalni naglasni tipi): 1. nepremični naglas na osnovi: 1.1 cirkumflektirane osnove, 1.2 akutirane osnove; 2. premični naglas na osnovi: 2.1 cirkumflektirane osnove, 2.2 akutirane osnove; 3. končniški naglas; 4. mešani naglas (Toporišič 2000: 258–259).¹

Namen pričujočega prispevka je prikazati naglasne tipe samostalnikov srednje o-jevske sklanjatve² v (knjižni) slovenščini tako s sinhronega kot z diahronega gledišča. Sinhroni pogled podaja naglasne vzorce posameznih naglasnih tipov glede na naglas v imenovalniku/tožilniku ednine in imenovalniku/tožilniku množine. Dihroni vidik posameznemu naglasnemu tipu določa njegovo praslovansko izhodišče s pomočjo zgodovinsko primerjalne metode in meto-

¹ V drugi polovici 19. stoletja je o naglasu samostalnikov srednje o-jevske sklanjatve izčrpno pisal Matija Valjavec v svojem delu *Prinos k naglasu u (novo)slovenskom jeziku*, ki je izhajalo v *Radu jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* v obdobju 1878–95, in sicer v knjigah 56: str. 1–86, 57: str. 89–118 (1881). Stanislav Škrabec je Valjevčeve ugotovitve povzel v članku »Valjavčev „Prinos k naglasu u (novo)slovenskem jeziku“ in prihodnja slovenska slovnica« na platnicah *Cvetja z vertov sv. Frančiška* (Cvetje XIV/8–9, 1895, v: JD 2: 228–230, 232–233).

de rekonstrukcije. Naslanja se na obravnavo naglasa psl. samostalnikov srednje *o*-jevske sklanjatve v slovanskem zgodovinskoprimerjalnem naglasoslovju. Upoštevanji so tako psl. oblikotvorni naglasni tipi po Christianu C. Stangu (Stang 1957: 82–85) kot psl. besedotvorni naglasni tipi po A. V. Dyboju (Dybo 1981: 148–157, 2000: 101–112). Slednji niso obravnavani sistematično in v celoti, ampak le v kolikor služijo ponazoritvi različnih psl. izhodišč posameznega sln. naglasnega tipa. Obravnava izhaja iz sodobnega slovenskega knjižnojezikovnega gradiva, ki je dopolnjeno z zgodovinskimi knjižnojezikovnimi in narečnimi gradivom. Pri sinhronem pregledu naglasnih tipov samostalnikov v (knjižni) slovenščini izhajam iz v slovenističnem jezikoslovju uveljavljenega Toporišičevega prikaza le-teh. Merilom delitve naglasnih tipov znotraj nepremičnega naglasnega tipa dodajam še nekaj natančnejših določitev, ki so: 1. naglasno mesto: 1.1 na edinem/zadnjem zlogu osnove, 1.2 na nezadnjem zlogu osnove; 2. vrsta naglašene samoglasnika v osnovi: 2.1 ne široki sredinski in ne polglasnik, 2.2 široki sredinski, 2.3 polglasnik.³

1. Nepremični naglas na osnovi

Samostalniki z nepremičnim naglasom na osnovi se po vrsti tonema na osnovi delijo na samostalnike: 1. z nepremičnim naglasom na akutirani osnovi; 2. z nepremičnim naglasom na akutirani osnovi.

1.1. Nepremični naglas na akutirani osnovi

Samostalniki z nepremičnim naglasom na akutirani osnovi se podobno kot samostalniki z nepremičnim naglasom na cirkumflekirani osnovi glede na na-

² Prikazan bo torej naglas samostalnikov, ki nadaljujejo psl. srednjo *o*-jevsko sklanjatve. Naglas samostalnikov psl. srednje soglasniške sklanjatve, tj. z osnovami na **psl.** **men-* (sln. *víme vímena* < psl. **uŷmę* **uŷmene* (a), sln. *vréme vreména* < psl. **uermę* **uerméne* (b), sln. *imę iména* < psl. **ĭmę* **ĭmene* (c)), **psl.** **ęt-* (sln. *jágne jágnetá* < psl. **ągne* **ągnete* (a), sln. *téle teléta* < psl. **telę* **telęte* (b), nar. sln. *prasę prasęta* < psl. **pōrse* **pōrsete* (c)), **psl.** **os-/*-es-* (sln. *čúdo čúdesa* < psl. **čúdo* **čúdesę* (a), sln. *okō očęsa* < psl. **ōko* **ōcese* (c)) (Stang 1957: 91–95), zahteva posebno obravnavo.

³ V okviru moške *o*-jevske in *i*-jevske sklanjatve je predvsem pri samostalnikih z nepremičnim naglasom na edinem/zadnjem zlogu osnove smotno razlikovati: 1. pri samostalnikih z akutirano osnovo samostalnike: (x) brez (kolikostno-)tonemske premene in brez vrinjenega polglasnika v im. ed.: $-\left[\overset{'}{\downarrow} \rightarrow \right]$ in $-\left[\emptyset \rightarrow \partial \right]$ // Nsg; (x₁) brez (kolikostno-)tonemske premene in z vrinjenim polglasnikom v im. ed.: $-\left[\overset{'}{\downarrow} \rightarrow \right]$ in $+\left[\emptyset \rightarrow \partial \right]$ // Nsg; (y) s (kolikostno-)tonemsko premeno in brez vrinjenega polglasnika v im. ed.: $+\left[\overset{'}{\downarrow} \rightarrow \right]$ in $-\left[\emptyset \rightarrow \partial \right]$ // Nsg; 2. pri samostalnikih s cirkumflekirano osnovo samostalnike: (x) brez velikostne premene in brez vrinjenega polglasnika v im. ed.: $-\left[\rightarrow \right]$ in $-\left[\emptyset \rightarrow \partial \right]$ // Nsg; (x₁) brez velikostne premene in z vrinjenim polglasnikom v im. ed.: $-\left[\rightarrow \right]$ in $+\left[\emptyset \rightarrow \partial \right]$ // Nsg; (y) s velikostno premeno in brez vrinjenega polglasnika v im. ed.: $+\left[\rightarrow \right]$ in $-\left[\emptyset \rightarrow \partial \right]$ // Nsg.

glasno mesto delijo na samostalnike: 1. z naglasnim mestom na edinem/zadnjem zlogu osnove; 2. z naglasnim mestom na nezadnjem zlogu osnove.

1.1.1. Nepremični naglas na edinem/zadnjem zlogu akutirane osnove

Samostalniki z nepremičnim naglasom na edinem/zadnjem zlogu akutirane osnove na osnovi vrste naglašene samoglasnika delijo na samostalnike: 1. brez širokega sredinskega naglašene samoglasnika in brez polglasnika kot naglašene samoglasnika (*síto*, *korító*); 2. s širokim sredinskim naglašenim samoglasnikom (*rébro*, *čélo*, *rešéto*, *vreténo*); 3. s poglasnikom kot naglašenim samoglasnikom (nar. *stàblo*, nar. *stàklo*).

1.1.1.1 *Tip síto – síta, korító – koríta* z nepremičnim naglasom na edinem/zadnjem zlogu akutirane osnove in brez širokega sredinskega samoglasnika in polglasnika kot naglašene samoglasnika prvotno odraža psl. oblikotvorni naglasni tip a samostalnikov z naglasom na edinem/zadnjem zlogu osnove in psl. besedotvorni naglasni tip F (z naglasom na nekončniškem zlogu priponskega obrazila):⁴ sln. (CV)CVC- < psl. *(CV_m)CVC- (a) // -/[V_m = psl. *ь/*ъ]: sln. *síto*, štok. *šito*, čak. *šito*, rus. *cúmo*, brus. *címa*, ukr. *cúmo*, češ. *síto*, slš. *sito* < psl. **síto* (a); sln. *tnálo* < psl. **tnádllo* (a); sln. *korító*, štok. *kòrito*, čak. *korító*, rus. *kopímo*, brus. *kapíma*, ukr. *kopúmo*, češ. *koryto*, slš. *koryto* < psl. **korýto* (a); sln. (CV)CVC- < psl. *CV_mCVC- (F) // -/[V_m = psl. *ь/*ъ]: sln. *dvoríšče* < psl. **duoríšče* (F₁) ← psl. **duòrě* **duorá* (b); sln. *kosíšče* < psl. **kosíšče* (F₂) ← psl. **kosá* **kòsq* (c). Zgledi: *bláto*, *bádo*, *délo*, *gárlo*, *jútro*, *léto*, nar. *líko*, *máslo*, *město*, *rálo*, *sálo*, *síto*, *šilo*, nar. *vréče*, *zárklo*, *zárno*, *žito*, *govédó*, *koléno*, *kopíto*, *korító*, *poléno*, *želézo*; izpeljanke tipa **CVC-íščé**: *dvoríšče*, *hərbítíšče*, *križítíšče*, *ognjíščé*, *toporíšče*; *gradíšče*, *kosíšče*, *platíšče*, *pərgíšče*, *stərníšče*. Akut na dolžini v ed. v sln. *síto*, *korító* je odraz psl. starega akuta. Cirkumfleks na dolžini v mn. v sln. *síta*, *koríta* je odraz popsl. novega cirkumfleksa.⁵ V dv. je akut na dolžini prvoten, cirkumfleks na dolžini pa nalikoven po oblikah v mn.⁶

Refleksi psl. samostalnikov naglasnega tipa a v knj. sln. v ed. sovpadajo z refleksi samostalnikov psl. oblikotvornega naglasnega tipa b s psl. dolgim samoglasnikom v edinem/zadnjem zlogu osnove, samostalnikov psl. besedo-

⁴ Izraz »psl. naglasni tip« uporabljam za označevanje psl. naglasnega tipa na splošno, ne da bi se posebej poudarjal, ali gre za psl. oblikotvorni ali besedotvorni naglasni tip: a (= a, A, F), b (= b, B), c (= c, C). Ko želim med vrstama psl. naglasnih tipov posebej razlikovati, uporabljam izraza: »psl. oblikotvorni naglasni tip«, definiran po Stangu (a, b, c), in »psl. besedotvorni naglasni tip«, definiran po Dyboju (A, B, C, D, E, F₁/F₂, G).

⁵ Da je do nastanka popsl. novega cirkumfleksa podobno kot pri samostalnikih moške o-jevske sklanjatve najprej prišlo v rod. in or. mn., po naliki še v or. mn. morda dokazuje samomnožinski samostalnik sln. *jétra jétar* < psl. **ičětra* **ičětrь* (a).

⁶ Starejše stanje, tj. samo akut na dolžini v dv., izkazuje samostalnik *léto*, torej: ed. *léto* – mn. *lěta* – dv. *lěti*.

tvornega naglasnega tipa B s psl. polglasnikom v zadnjem zlogu osnove in s psl. dolgim samoglasnikom v predzadnjem zlogu osnove (ne v vseh sln. narečjih, kar se odraža tudi v star. knj. sln.; prim. 3.5 in 4.2) ter samostalnikov psl. besedotvornega naglasnega tipa D s psl. kratkim samoglasnikom v zadnjem zlogu samostalnika v besedotvorni podstavi: sln. (CV)CV̄C- < psl. *(CV)CV_mC' (b) // +[V_m = psl. *V̄]: sln. *víno*, štok. *víno*, čak. *vīnǫ*, rus. *вино́*, brus. *vinó*, ukr. *винó*, češ. *víno*, slš. *víno* < psl. **uínó* (b); sln. *razsúlo*, štok. *rasúlo* < psl. **orzsuló* (b); knj. sln. CVCC-, st. knj. in nar. sln. CVCC- < psl. *CV_{m1}CV_{m2}C' (B) // +[V_{m1} = psl. *V̄], +[V_{m2} = psl. **ь*/**ѣ*]: knj. sln. *jájce*, star. knj. in nar. sln. *jajcě*, štok. *jájce*, rus. *яйцо́*, brus. *jaǰó*, ukr. *яйце́* < psl. **aǰьcé* (B) ← psl. **ǰie* (c); sln. CV̄CC- < psl. *CV_{m1}CV_{m2}C- < *CV_{m1}C'V_{m2}C- (D) // +[V_{m1} = psl. *V̄], +[V_{m2} = psl. **ь*/**ѣ*]: sln. *grózdje*, štok. *grōžde* < psl. **grōzdbje* (D) ← psl. **grōzdbь* **grozdá* (b); sln. *žénstvo* < psl. **žěnstvo* (D) ← psl. **žená* **ženó* (b). Zgledi: *dléto*, *gnézdó*, *krílo*, *mléko*, *súkno*, *trúplo*, *víno*, *vlákno*, *gúmno*, *jájce*, *plátno*; samostalniki tipa CV̄C-*je*: *lístje*, *lúbje*, *žgánje*; *grózdje*; *žénstvo*; *razsúlo*.⁷ Posledica sovпада odrazov psl. prednaglasnih dolgih samoglasnikov z odrazi psl. staroakutiranih samoglasnikov, do česar je pri samostalnikih srednje o-jevske sklanjatve prišlo v ed., je izenačitev naglasa tudi v množini v korist cirkumfleksa, pri samostalnikih tipa *víno* bi v sln. namreč pričakovali akut na dolžini kot odraz psl. novega akuta na dolžini: rus. *вина́*, brus. *vína*, ukr. *вина́* < psl. **uína* (*síto* = *víno* in *síta* ≠ **vína* → *síto* = *víno* in *síta* = *vína*).⁸

Naglasni vzorec samostalnikov tipa *síto* – *síta*, *koríto* – *koríta*.⁹

<i>síto</i>	<i>síta</i>	<i>sítu</i>	<i>síto</i>	<i>sítu</i>	<i>sítom</i>
<i>síta</i>	<i>sít</i>	<i>sítom</i>	<i>síta</i>	<i>sítih</i>	<i>síti</i>
<i>síti</i>	mn.	<i>sítoma</i>			

1.1.1.2 Tip *rébro*, *čélo*, *rešéto*, *vreténo* z nepremičnim naglasom na edinem/zadnjem zlogu akutirane osnove in s širokim sredinskim samoglasnikom v ed. kot naglašenim samoglasnikom nadaljuje psl. naglasni tip b samostalnikov s psl. kratkim samoglasnikom v edinem/zadnjem zlogu osnove (ne v vseh sln. nareč-

⁷ Kar nekaj samostalnikov, ki genetskojezikovno spadajo v ta tip, v sln. izkazujejo nepričakovano širino sredinskega samoglasnika in se naglašajo po tipih *čélo/vreténo* oz. *rébro/rešéto*. Samoglasnik v osnovi je odraz psl. **ę* (*jédro*, *léglo*, *žélo*; *razpélo*) dvoglasniške zveze psl. **CerC* > jsl. in češ.-slš. **CrěC* (*čréslo*, *žréslo*, *povréslo*; širina je tu mogoče povezana s spredaj stoječim *r*), v enem primeru psl. **ě* (*védro*; širina je tu mogoče povezana z naslonitvijo na *jédro*).

⁸ Prvotni naglasni vzorec brez posplošitve cirkumfleksa v mn. so v večji meri ohranili samomnožinski samostalniki, in sicer: 1. sln. *vráta vrát vrátom vráta vrátih vrátí* v celoti; 2. sln. *ústa úst ústom ústa ústih ústi* z nalikovnim cirkumfleksom v rod. mn.; 3. sln. *pljúča pljûč pljûcem pljûča pljûčih pljûči* z nalikovnim cirkumfleksom v rod., mest. in or. mn.

⁹ Od tega naglasnega vzorca v knj. sln. odstopajo samostalniki tipa *jájce*, ki se naglašujejo kot *pljúča* (prim. op. 8), torej: *jájca jâjc jâjcem jájca jâjcih jâjci*.

jih, prim. 4.3): knj. sln. (CV)Cé/óC-, nar. sln. (CV)Ce/oC- < psl. *(CV_{m1})CV_{m2}C-' (b) // +/[-V_{m1} = psl. *ɛ/*ɛ̃], +[V_{m2} = psl. *e/*o], psl. *CV_{m1}CV_{m2}C-' (b) // +[V_{m1} = psl. *e/*o], +[V_{m2} = psl. *ɛ/*ɛ̃]: knj. sln. *rébro*, nar. sln. *rebrò*, štok. *rèbro*, čak. *rebrò*, rus. *pebró*, brus. *paбрó*, ukr. *peбрó* < psl. **rebró* (b); knj. sln. *čelo*, nar. sln. *čelò*, štok. *čèlo*, čak. *čelò*, rus. *челó*, brus. *чалó* < psl. **čeló* (b); knj. sln. *pšeno*, nar. sln. *pšenò*, štok. *pšeno*, rus. *пшeнó*, ukr. *пшeнó* < psl. **р̄šeno* (b); knj. sln. *ókno*, nar. sln. *oknò*, štok. *òkno*, rus. *окнó*, brus. *акнó*, ukr. *вiкнó* < psl. **okъnó* (b); knj. sln. *rešeto*, nar. sln. *rešetò*, štok. *rešèto*, čak. *rešetò*, rus. *peшeтó* < psl. **rešetó* (b); knj. sln. *vreténo*, nar. sln. *vretèno*, štok. *vretèno*, čak. *vretèno*, rus. *вeрeтeнó* < psl. **uertenó* (b). Na podlagi kakovosti sredinskega samoglasnika v osnovi v mn. se ta tip deli na dva podtipa: 1. podtip *rébro* – *rēbra/rēbra*, *rešeto* – *rešēta/rešēta* z dvojničnim ozkiz sredinskim samoglasnikom v osnovi v mn.; 2. podtip *čelo* – *čēla*, *vreténo* – *vretēna* brez dvojničnega ozkega sredinskega samoglasnika v osnovi v mn.

1.1.1.2.1. Podtip *rébro* – *rēbra/rēbra*, *rešeto* – *rešēta/rešēta* je zgodovinsko-jezikoslovno gledano prvoten: sln. *rēbra*, štok. *rèbra*, rus. *peбpa*, brus. *páбpы*, ukr. *peбpa* < psl. **rèbra*. Prvotno je torej sln. *rēbra*, sln. *rēbra* je drugotno, nastalo po naliki, in sicer je najprej prišlo do posplošitve širokega sredinskega samoglasnika iz ed. (*rēbro* ≠ *rēbra* → *rēbro* = *rēbra*), nato pa še do delne posplošitve cirkumfleksnega tonema po tipu *síto* – *síta* (*rēbro* = *síto* in *rēbra* ≠ *síta* → in *rēbro* = *síto* in *rēbra* = *síta*). Zgledi: *ókno*, nar. *plesmò*,¹⁰ *plēče*, nar. *però*,¹¹ *rébro*, *sélo*, *stégno*; *rešeto*.

Naglasni vzorec samostalnikov tipa *rébro* – *rēbra*, *rešeto* – *rešēta*:

<i>rēbro</i>	<i>rēbra</i>	<i>rēbru</i>	<i>rēbro</i>	<i>rēbru</i>	<i>rēbrom</i>
<i>rēbra</i>	<i>rēbær</i>	<i>rēbrom</i>	<i>rēbra</i>	<i>rēbrih</i>	<i>rēbri</i>
<i>rēbri</i>	mn.	<i>rēbroma</i>			

1.1.1.2.2. Podtip *čelo* – *čēla*, *vreténo* – *vretēna* je zgodovinskojezikoslovno gledano drugoten. Nastal je s poenostavitvijo podtipa *rébro* – *rēbra/rēbra*, kaže namreč na izgubo dvojničnega naglasa na ozkem sredinskem samoglasniku v mn.¹² Zgledi: *bédro*, *čélo*, *plésno*, *téslo*, *vésló*; *vesélje*, *vreténo*.

¹⁰ Narečno gradivo: rez. (Solbica): *plas'mò* 'stegno, bedro' (Vprašalnica OLA: vprašanje L 1561; hrani Dialektološka sekcija Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU) < psl. **plesmó* (b) < **plet-smo* ← psl. **plestí* **pletěšb* (c).

¹¹ Narečno gradivo: rez. (Bela) *pa'ro* (Steenwijk 1999: 225), tj. *però*, štok. *pèro*, čak. *però*, rus. *неpó*, brus. *няpó*, ukr. *неpó* < psl. **peró* (b). Naglasno-sklanjatveni vzorec knj. sln. *però* *perēsa* izkazuje prehod v mešani naglasni tip in med samostalnike z osnovo na -s-. Prvotni psl. oblikotvorni naglasni tip posredno izkazuje tudi naglas sln. izpeljanke s priponskim obrazilom -je: sln. *pérje* < psl. **pèr'je* < **per'je* (D) ← psl. **peró* (b).

¹² Zgledi za oba naglasna podtipa so v osnovi vzeti iz knj. sln., v posameznih krajevnih govorih je obseg enega ali drugega podtipa seveda lahko precej drugačna.

Naglasni vzorec samostalnikov tipa *čelo* – *čela*, *vreténo* – *vretēna*:

<i>čelo</i>	<i>čela</i>	<i>čélu</i>	<i>čelo</i>	<i>čélu</i>	<i>čéлом</i>
<i>čēla</i>	<i>čēl</i>	<i>čēlom</i>	<i>čēla</i>	<i>čēlih</i>	<i>čēli</i>
<i>čēli</i>	mn.	<i>čēloma</i>			

1.1.1.3 Tip *stǎblo*, *stǎklo* z nepremičnim naglasom na edinem/zadnjem zlogu akutirane osnove in s polglasnikom kot naglašeni samoglasnikom nadaljuje psl. naglasni tip b/B samostalnikov s psl. polglasnikom v vseh zlogih osnove: sln. $(C)C\grave{a}C-\gamma(C)C\grave{a}C-$ < psl. $*(CV_m)CV_mC-$ (b/B) // $+ [V_m = \text{psl. } *b/*z]$: star. knj. sln. *stǎblǝ*, nar. sln. *stǎblo*, štok. *stǎblo*, brus. *сѣяблѡ*, ukr. *стеблѡ* < psl. $*stǎblǝ$ (b); star. knj. sln. *stǎklǝ*, nar. sln. *stǎklo*, štok. *stǎklo*, rus. *стеклѡ*, ukr. *стеклѡ* < psl. $*stǎklǝ$ (b). Naglasni tip je v knj. sln. dvojničen ob končniškem (prim. 3.2) in je zelo redek, edini predstavnik tega tipa je *sǎncǝ/sǎnce*.¹³ Nekoliko več primerov izkazujeta star. knj. sln. (*stǎblǝ*, *stǎklǝ*, Škrabec: JD 2: 174, 230) in nar. sln. (*pǎklǝ*; *stǎblo*, *stǎklo*, *žǎkno*).¹⁴ V sodobni knj. sln. prvotni polglasnik ni več ohranjen, nadomestil ga je široki *e*, zelo verjetno da zaradi branja po črki zapisa poglasnika z <*e*> (*stǎblo*, *stǎklo*, *stǎblo*). Za naglas v mn. je pri tovrstnih samostalnikih kljub zelo skopim podatkom mogoče rekonstruirati dva naglasna podtipa, in sicer: 1. podtip *stǎblo* – *stǎbla* s samoglasniško spremeno v korenu v mn.; 2. podtip *stǎklo* – *stǎkla* brez samoglasniške spremene v korenu v mn.

1.1.1.3.1 Podtip *stǎblo* – *stǎbla* < psl. $*stǎblǝ$ – $*stǎbla$ (b) s spremeno korenškega samoglasnika v mn. je zgodovinskojezikoslovno gledano prvoten. Posredno je ohranjen v enem doslej dokumentiranem primeru,¹⁵ ki je zato za primerjalnozgodovinsko naglasoslovje slovenskega jezika še kako pomemben.

¹³ Z zgodovinskojezikoslovnega vidika primer *sǎncǝ/sǎnce* ni prvoten. Samostalnik *sǎncǝ/sǎnce* je izpeljanka iz samostalnika sln. *sǎn snǎ* < psl. $*sǎnb$ $*sǎnǎ$ (b), ki torej odraža psl. oblikotvorni naglasni tip b. Psl. izpeljanke s priponskim obrazilom na psl. polglasnik iz samostalnikov psl. oblikotvornega naglasnega tipa b, izkazujejo psl. besedotvorni naglasni tip D: psl. $*sǎnb$ $*sǎnǎ$ (b) + $*-bc-$ → psl. $*sǎn'bc$ $*sǎn'bc$ (D) > $*sǎnbce$ $*sǎnbca$ > sln. $**sǎnce$ *sǎnca*. V sln. je očitno prišlo do posplošitve končniškega naglasa v primeru, da je pregibna besedna vrsta v osnovi vsebovala polglasnik (prim. tudi *bǎt bǎtǎ/bǎt bǎta*, nar. *sǎs sǎsǎ/sǎs sǎsa*, *ščǎp ščǎpǎ/ščǎp ščǎpa*; *bǎtǎc bǎtǎc/bǎtǎc bǎtca*, *sǎsǎk sǎsǎk/sǎsǎk sǎska*, *ščǎpǎc ščǎpǎcǎ/ščǎpǎc ščǎpca*).

Odras psl. besedotvornega naglasnega tipa B, ki bi bil prvoten, v sln. torej še ni bil dokumentiran.

¹⁴ Narečno gradivo: rez. (Bela) *pǎk'lo* (Steenwijk 1999: 225), tj. *pǎklǝ* < psl. $*pǎklǝ$ (b); cerk. *s'tokla* s 'manjša steklenica' (Kenda-Jež 2002: 130), *s'tobla* s 'steblo, (rastoče) deblo' (Kenda-Jež 2002: 127), *žokna* s 'odprtina pred kuriščem kmečke peči' (Kenda-Jež 2002: 130).

¹⁵ Narečno gradivo: cetr. *s'tobla* s in *s'ta:bla* s 'steblo, (rastoče) deblo' (Kenda-Jež 2002: 127). Gradivo izkazuje, da je prišlo do sovpada prvotnih alomorfov s samoglasniško spremeno v korenu, tako da se sinhrono pojavljata kot različici istega leksema.

Naglasni vzorec samostalnikov tipa *stàblo* – *stábla* bi se glasil:

<i>stàblo</i>	<i>stàbla</i>	<i>stàblu</i>	<i>stàblo</i>	<i>stàblu</i>	<i>stàblom</i>
<i>stábla</i>	<i>stábəl</i>	<i>stáblom</i>	<i>stábla</i>	<i>stáblih</i>	<i>stábli</i>
<i>stàbli</i>	mn.	<i>stàbloma</i>			

1.1.1.3.2 Podtip *stàklo* – *stàkla* brez premene korenskega samoglasnika v mn. je z zgodovinskojezikoslovnega stališča drugoten. Naglas v mn., ki se ohranja v knj. sln. *sàнца*, je nastal v nalikovnih procesih, in sicer je najprej prišlo do posplošitve kratkega polglasnika iz ed. v mn. (*stàklo* ≠ **stákla* → *stàklo* = **stàkla*), nato pa še do posplošitve cirkumfleksnega tonema po tipu *síto* – *síta* (*stàklo* = *síto* in **stàkla* ≠ *síta* → in *stàklo* = *síto* in *stàkla* = *síta*).

Naglasni vzorec samostalnikov tipa *stàklo* – *stàkla*:

<i>stàklo</i>	<i>stàkla</i>	<i>stàklu</i>	<i>stàklo</i>	<i>stàklu</i>	<i>stàklom</i>
<i>stàkla</i>	<i>stàkəl</i>	<i>stàklom</i>	<i>stàkla</i>	<i>stàklih</i>	<i>stàkli</i>
<i>stàkli</i>	mn.	<i>stàkloma</i>			

1.1.2. *Nepremični naglas na nezadnjem zlogu akutirane osnove*

Tip *kládivo* – *kládiva* z nepremičnim naglasom na nezadnjem zlogu akutirane osnove brez širokega sredinskega samoglasnika in polglasnika kot naglašene samoglasnika prvotno odraža psl. naglasni tip *a/A* samostalnikov z naglasom na nezadnjem zlogu osnove in brez psl. ponaglasnega polglasnika: sln. *CVCVC* < psl. **CVCV_mC* (*a/A*) // $[-V_m = \text{psl. } *_{\text{ь}}/*_{\text{ѣ}}$: sln. *kládivo*, štok. *klādivo*, nar. rus. *κλάdivο*, češ. *kladivo*, slš. *kladivo* < psl. **kládivo* (*a*); nar. sln. *répišče* < psl. **rěpišče* (*A*) ← psl. **rěpa* (*a*). Zgleda: *jábolko*, *kládivo*; izpeljanke tipa *CVC-išče*: nar. *répišče*, nar. *rúsišče*.¹⁶ Naglasni vzorec je enak vzorcu samostalnikov tipa *síto* – *síta*, *koríto* – *koríta*. Akut na dolžini v ed. je odraz psl. starega akuta, cirkumfleks na osnovi v mn. pa je drugoten, nastal z naslonitvijo na tip *síto* – *síta*, *koríto* – *koríta* (*kládivo* = *síto/koríto* in **kládiva* ≠ *síta/koríta* → in *kládivo* = *síto/koríto* in *kládiva* = *síta/koríta*).

1.2. *Nepremični naglas na cirkumfektirani osnovi*

Samostalniki z nepremičnim naglasom na cirkumfektirani osnovi se podobno kot samostalniki z nepremičnim naglasom na akutirani osnovi glede na naglasno mesto delijo na samostalnike: 1. z naglasnim mestom na edinem/zadnjem zlogu osnove; 2. z naglasnim mestom na nezadnjem zlogu osnove.

¹⁶ Izpeljanke na *-išče* imajo v knj. sln. posplošen naglas na priponskem obrazilu (knj. sln. *repíšče*). Pri primerih kot *bábišče*, *révišče* (Toporišič 2000: 187) gre za poknjžene oblike, ki ne izkazujejo prvotnega naglasa (nar. sln. *babšě*, *revšě*). Narečno gradivo za prvotni naglasni tip: vzh. dol. (Šentrupert): *rěpščje* (Smole 1994: 215), rez. (Bela) *'rúsišče* 'mravljišče' (Steenwijk 1992: 92, 306) < psl. **rúsišče* (*A*), rez. (Bela) *'rúšica* 'mravlja' (Steenwijk 1992: 306) < psl. **rúšica* (*A*) ← rez. (Bela) *'rúš* *'rúša* (Steenwijk 1992: 306), rez. (Solbica) *'ros* *'rúša* 'rumen' (Steenwijk 1999: 229), tj. *rūs* *rúša* < psl. **rúšь* **rúša* (*a*).

1.2.1. Nepremični naglas na edinem/zadnjem zlogu cirkumflektirane osnove

Tip *sōnce* – *sōnca*, *jezēro* – *jezēra* z nepremičnim naglasom na edinem/zadnjem zlogu cirkumflektirane osnove je prvotno odraz psl. oblikotvornega/besedotvornega naglasnega tipa a/A samostalnikov z naglasom na nezadnjem zlogu osnove in psl. besedotvornega naglasnega tipa E, v vseh primerih s psl. ponaglasnim polglasnikom v šibkem položaju: sln. (CV)CŪCC- < psl. *(CV)CŪCV_mC- (a/A), *CVCŪCV_mC- (E) // +[V_m = psl. *ŭ/*ǫ]: sln. *sōnce*, štok. *sānce*, rus. *сoлнцe*, brus. *сoнцa*, ukr. *сoнцe* < psl. *sŭlŋьce (a); sln. *zārnje*, štok. *zārje* < psl. *zŭrŋьje (A) ← psl. *zŭrno (a); sln. *brāstvo*, štok. *brāstvo* < psl. *brātrьstvo (A) ← psl. *brātrь *brātra (a); nar. sln. *grozdōvje*¹⁷ < psl. *grozdōŭьje (E) ← psl. *grōzďь *grōzďa (b). Zgledi za izpeljanke tipa CŪC-*je*: *brēzje*, *brīnje*, *dlāčje*, *grūdje*, *mrēčje*, *nītje*, *rakitje*, *smrēčje*, *šibje*, *zdrāvje*, *zārnje*, *želēzje*, *žilje*. Cirkumfleks na dolžini je v celotnem sklanjatvenem vzorcu odraz popsl. novega cirkumfleksa.

S samostalniki tipa sln. *sōnce* – *sōnca*, ki imajo lahko eno- ali večzložno osnovo, v ed. sovpadajo refleksi psl. samostalnikov oblikotvornega naglasnega tipa c z dvozložno osnovo: sln. (CV)CŪC- < psl. *CŪ/ŪCV_mC- (c) // –[V_m = psl. *ŭ/*ǫ]: sln. *jezēro*, štok. *jēzero*, rus. *oзepo*, brus. *oзepa*, ukr. *oзepo* < psl. *jēzero/*ōzero (c), sln. *jēzero* je drugotno, posplošeno po oblikah s predlogom: sln. *na jēzero* < psl. *nā jezero; podobno velja za nekatere samostalnike tega tipa z enozložno osnovo, ki so tako tudi vir za ta naglasni tip: sln. *pōlje* ≤ psl. *(nā) pōle iz sln. *poljē* < psl. *pōle (c) in sln. *na pōlje* < psl. *nā pōle; zgledi: *mōrje/morjē*, *pōlje/poljē*, *jēzero/jezēro* (prim. 4.1). Posledica sovpada naglasa samostalnikov tipa *sōnce* in samostalnikov tipa *jezēro* v ed. je sovpad naglasa v mn. v korist tipa *sōnca*, tip jezero v drugih sl. j. namreč izkazuje prvotni naglas na končnici: štok. *jezēra* < psl. *jēzerā (*sōnce* = *jezēro* in *sōnca* ≠ **jezēra/jezerā* → *sōnce* = *jezēro* in *sōnca* = *jezēra*).

Naglasni vzorec samostalnikov tipa *sōnce* – *sōnca*, *jezēro* – *jezēra*:

<i>sōnce</i>	<i>sōnca</i>	<i>sōncu</i>	<i>sōnce</i>	<i>sōncu</i>	<i>sōncem</i>
<i>sōnca</i>	<i>sōnc</i>	<i>sōncem</i>	<i>sōnca</i>	<i>sōncih</i>	<i>sōnci</i>
<i>sōnci</i>	mn.	<i>sōncema</i>			

1.2.2 Nepremični naglas na nezadnjem zlogu cirkumflektirane osnove

Tip *sōnčace* – *sōnčaca* je podobno kot tip *sōnce* – *sōnca* odraz psl. besedotvornega naglasnega tipa A, in sicer v primeru, da iz psl. starega akuta v sln. lahko nastane popsl. novi cirkumfleks: sln. *sōnčace* < psl. *sŭlŋьčьce (A) ← psl. *sŭlŋьce (a).¹⁸ Nadaljni vir za ta naglasni tip je podobno kot pri tipu *pōlje* na-

¹⁷Narečno gradivo: rez. (Solbica) *riz'duujje*.

¹⁸Samostalnik psl. *sŭlŋьce je sinhrono gledano netvorjen. Z diahronega stališča pa je že sam po sebi izpeljanaka s psl. priponskim obrazilom *-ьce, ki pa ima v tem primeru strukturalno funkcijo, kar pomeni, da ne modificira pomena (manjšalnost, ljubkovalnost), ampak samo razširja starejše sklanjatvene vzorce (Sławski 1974: 101), v konkretnem

likovna posplošitev naglasa po oblikah s predlogom pri sln. odrazih psl. samostalnikov oblikotvornega naglasnega tipa c z dvožložno osnovo: sln. *jêzero* < psl. **(nã)jezero* iz sln. *jezêro* < psl. **jêzero* (c) in sln. *na jêzero* < psl. **nãjezero*. Cirkumfleks na dolžini v mn. je pri naglasnem tipu *jêzero* – *jêzera* podobno kot pri naglasnem tipu *jezêro* – *jezêra* posplošen po oblikah v ed. Naglasni vzorec samostalnikov tipa *sônčace* – *sônčaca* je enak vzorcu samostalnikov tipa *sônce* – *sôncea*.

2. Premični naglas na osnovi

Samostalniki srednje *o*-jevske sklanjatve tega naglasnega tipa ne poznajo.

3. Končniški naglas

Samostalniki srednje *o*-jevske sklanjatve s končniškim naglasom se delijo v dve skupini: 1. samostalniki s kračino na končnici, ki se delijo na tri podskupine: 1.1 samostalniki brez samoglasnika v osnovi (*zlð*); 1.2 samostalniki s polglasnikom v osnovi (nar. *pækld*); 1.3 samostalniki z nepolglasniškim samoglasnikom v osnovi (nar. *klasjê*); 2. samostalniki z dolžino na končnici (nar. *klasjê*). Kot je razvidno iz navedenih zgledov, pozna sodobna knj. sln. samo tip *zlð* in *pækld*, ostali so značilni za star. knj. in nar. sln.

3.1 Tip *zlð* – *zlã* s kratkim naglasom na končnici in brez samoglasnika v osnovi je odraz psl. oblikotvornega naglasnega tip b samostalnikov s psl. polglasnikom v edinem zlogu osnove, ki je v sln. onemel: sln. *CC*- < psl. **CV_mC'* (b) // +[*V_m* = psl. **b/*b̃*]: sln. *zlð*, štok. *zlð*, rus. *злó* < psl. **złó* (b). Zgleda: *dnð*, *zlð*; *tlã* *tlã* *tlðm* *tlã* *tlêh* *tlémi*/*tlí*. Naglas na kračini je prvoten v ed. in dv., od koder se je po naliki razširil v mn. Prvotni naglas v mn. izkazuje oblike: sln. *tál* < psl. **tãl̃* z odrazom za zgodnje podaljšani psl. novi akut na kračini v sln. edninem/zadnjem zlogu v rod. mn.;¹⁹ sln. *tlêh* < psl. **tłêx̃* je odraz psl. naglasa tipa novega

primeru popie. drugotne *i*-jevske osnove prvotno srednjega spola: psl. **szl̃nb-ce* < **sulni-ko* ← **sulni-* preko nalikovnega tož. ed. iz prvotno heteroklitičnega samostalnika; jasneje je potek nastanka tovrstnih tvorbo razviden v primeru psl. **sêrd̃b-ce* < **k̃rdi-ko* ← **k̃rdi-* (> lit. *širdis širdi*, let. *siřds*) < pbsl. **k̃rdim* < pie. **k̃rd-m* Asg, torej preko tož. ed. iz prvotnega korenskega samostalnika: lat. *cor cordis*, sti. *h̃rd-* < pie. **k̃rd-* (→ gr. *kap̃d̃a*, sti. *h̃rdaya-*); got. *hair̃tō*, ags. *herta*, stvn. *herza* < pie. **k̃erd-*; hom. gr. *κ̃r̃h̃ κ̃r̃h̃ Dsg* < pie. **k̃erd-*.

¹⁹ Različna odraza psl. novega akut na kračini v im. ed. in rod. mn. samostalnikov moške *o*-jevske sklanjatve v sln. kažeta na to, da je v im. ed. psl. novi akut na kračini v sln. v edinem/zadnjem zlogu doživel samo metatonijo, tj. prehod akuta na kračini v cirkumfleks na kračini, kar je običajen odraz, v rod. mn. pa zelo zgodnjo podaljšavo, ki sega vsaj v čas sln. daljšanja psl. starega cirkumfleksa na kračini, odrazi za npr. psl. **e* in **o* so namreč o obeh primerih enaki: sln. *k̃ðnj* ~ *k̃ðnj* < psl. **k̃ðñ̃* Nsg ~ psl. **k̃ðñ̃* Gpl, sln. *otr̃k* ~ *otr̃k* < psl. **otr̃k̃* Nsg ~ psl. **otr̃k̃* Gpl. Do podaljšave v rod. mn. je verjetno

akuta na dolžini v nezadnjem besednem zlogu; sln. *tlí* < psl. **tly* pa kaže na to, da tudi v *o*-jevski sklanjatvi v or. mn. ni prišlo do skrajšave psl. dolgega samoglasnika s psl. naglasom tipa novega akuta v zadnjem besednem zlogu.²⁰

Naglasni vzorec samostalnikov tipa *zlð*:

<i>zlð</i>	<i>zlà</i>	<i>zlù</i>	<i>zlð</i>	<i>zlù</i>	<i>zlðm</i>
<i>zlâ</i>	<i>zəl</i>	<i>zlðm</i>	<i>zlâ</i>	<i>zlìh</i>	<i>zlì</i>
<i>zlì</i>	mn.	<i>zlðma</i>			

3.2. Tip *stəklð* – *stəklâ* s kratkim naglasom na končnici in s polglasnikom v osnovi je značilen za star. knj. in nar. sln., v sodobni knj. sln. je ta naglasni tip dvojničen, prisoten v primeru *səncə/sənce* (prim. 1.1.1.3). V nar. sln. se pojavlja tam, kjer ni prišlo do naglasnega umika s sln. (odprtega ali zaprtega) kratkega končnega zloga na prednaglasni poglasnik, tj. naglasni umik tipa *məglà* > *məgla*. Naglasni vzorec samostalnikov tipa *stəklð* – *stəklâ* je enak vzorcu samostalnikov tipa *zlð* – *zlâ*.

3.3. Tip *čelð* – *čelâ*, *rešetð* – *rešetâ* s kratkim naglasom na končnici in s sredinskim samoglasnikom v osnovi je značilen za sln. narečja, ki ne poznajo naglasnega umika s sln. (odprtega in zaprtega) kratkega končnega zloga na sln. prednaglasno kračino, tj. naglasni umik tipa *ženà* > *žéna*, *kozà* > *kóza*. V knj. sln. temu naglasnemu tipu ustreza nepremični naglas na edinem/zadnjem zlogu akutirane osnove in s širokim sredinskim samoglasnikom v ednini kot naglašanim samoglasnikom ter brez kakovostne samoglasniške premene v mn., torej *čélo* – *čēla* (prim. 1.1.1.2). Naglasni vzorec samostalnikov tipa *čelð* – *čelâ*, *rešetð* – *rešetâ* je enak vzorcu samostalnikov tipa *zlð* – *zlâ*.²¹

3.4. Tip *klasjè* – *klasjâ* s kratkim naglasom na priponskih obrazilih *-jè* in *-stvð* je značilen za star. knj. in nar. sln., v sodobni knj. sln. mu ustreza nepr-

prišlo zaradi naslonitve na količnostna razmerja v odrazih psl. naglasnega tipa a: **otrðkə* = **orəxč* in **otrðkə* ≠ **orəxč* → **otrðkə* = **orəxč* in **otrðkə* = **orəxč*; rez. (Osojani) *ot'rok* ~ *ot'ruk* (Steenwijk 1999: 224, 82), tj. *otrðk* ~ *otrðk* < popsl. **otrðkə* ~ **otrðkə* < psl. **otrðkə* = **otrðkə* je torej vzporedno z rez. (Osojani) *ho'rex* ~ *ho'rix* (Steenwijk 1999: 224, 79), tj. *orèh* ~ *orèh* < popsl. **orəxč* ~ **orəxč* < psl. **orəxč* = **orəxč*.

²⁰ Dolžina v naglašenem or. mn. je v sln. značilna predvsem za samostalnike *i*-jevske sklanjatve z mešanim naglasnim tipom: sln. *nočmí* < psl. **nošmí*, sln. *ljúdmí* < psl. **ludmí*. Nalikovno, najverjetneje po odrazih psl. samostalnikov *u*-jevske sklanjatve naglasnega tipa c, se pojavlja tudi pri samostalnikih moške *o*-jevske sklanjatve z mešanim naglasom tipa *mðž možâ* – *možjè/làs lasû* – *lasjè*: sln. *lasmí*, *možmí*, *vozmí*, *zobmí* ← psl. **-zmi*.

²¹ Narečno gradivo: rez. (Solbica) ed. *ča'lo* *ča'la* *ča'lo* *ča'lo* *ča'le* *ča'lon*, mn. *ča'le/ča'lovi* *ča'luu* *ča'len* *ča'la/ča'le* *ča'le* *ča'lomi*, dv. *ča'lə*; ed. *raša'to* *raša'ta* *raša'to* *raša'to* *raša'tə* *raša'ton*, mn. *raša'ta* *raša'tu* *raša'ten* *raša'ta/raša'te* *raša'tomi*, dv. *raša'tə*; ta naglasni tip imajo *ča'lo*, *raša'to*, *srab'ro* (Steenwijk 1999: 125).

mični naglas na edinem/zadnjem zlogu akutirane osnove (prim. 1.1.1.1). Ta naglasni tip je nastal iz tipa star. knj. in nar. sln. *klasjé* – *klasjá* s skrajšavo dolgega samoglasnika v sln. zadnjem besednem zlogu (prim. 3.5); zgledi: samostalniki tipa *CVC-jě*: nar. sln. *klasjě*, *kovanjě*, *vresjě*, *satjě*, *veseljě*, *žganjě*;²² samostalniki tipa *CVC-stvō*: star. knj. sln. *ljudstvō*, *moštvo* (Škrabec: JD 2: 174). Naglasni vzorec samostalnikov tipa *klasjě* – *klasjá* je enak vzorcju samostalnikov tipa *zlō* – *zlā*.²³

3.5 Tip *klasjé* – *klasjá* z akutom na dolžini na priponskih obrazilih *-jé* in *-stvō* odraža psl. besedotvorni naglasni tip B izpeljank s psl. priponskima obraziloma **-bĭjé* in **-bstuō*: sln. *CVC-jé/-stvō* < psl. **CVC-bĭjé/-bstuō* (B): star. knj. in nar. sln. *klasjé*, star. knj. in nar. sln. *klasjě*, knj. sln. *klásje*, štok. *klāsje* < psl. **kolsbĭjé* (B) ← psl. **kōlsъ *kōlsa* (c); star. knj. sln. *ljudstvō*, star. knj. sln. *ljudstvō* < psl. **ludbstuō* (B) ← psl. **lūdъ* (c). Dolžina končnice je posledica nadomestne podaljšave ob izpadu psl. prednaglasnega polglasnika v šibkem položaju: sln. *-jé* < popsl. **-jĕ* < psl. **-bĭjé*, sln. *-stvō* < popsl. **-stūō* < psl. **-bstuō* in predstavlja starejše stanje. Akut na dolžini se ohranja v celotnem sklanjatvenem vzorcju. Naglasni tip *klasjé*, *ljudstvō* je značilen za star. knj. sln. in za nar. sln. Zgledi: samostalniki tipa *CVC-jé*: *cvərtjé*, *korenjé*, *orožjé*, *snetjé*, *spočetjé*, *veseljé*, *vpitjé*, *zelenjé*, *zvonjenjé*; samostalniki tipa *CVC-stvō*: *gospostvō*, *ljudstvō*, *moštvo*, *rojstvō*, *ženstvō* (Škrabec: JD 2: 180, 232).²⁴ Dolgi samoglasnik se je ponekod skrajšal: star. knj. in nar. sln. *klasjě* (prim. 3.4). V večini sln. narečji je pri tem tipu samostalnikov prišlo do naglasnega umika na sln. prednaglasno kračino, kar je kodificirano tudi v sodobni knj. sln., torej *klásje*, *vesélje* (prim. 1.1.1.1).

Naglasni vzorec samostalnikov tipa *klasjé* – *klasjá*:

<i>klasjé</i>	<i>klasjá</i>	<i>klasjú</i>	<i>klasjé</i>	<i>klasjú</i>	<i>klasjém</i>
<i>klasjá</i>	<i>klásjĭ</i>	<i>klasjém</i>	<i>klasjá</i>	<i>klasjĭh</i>	<i>klasjĭ</i>
<i>klásji</i>	mn.				

4 Mešani naglas

Samostalniki srednje o-jevske sklanjatve z mešanim naglasom se delijo v dve skupini, in sicer so to: 1. samostalniki z dolžino na končnici (*sərcĕ* – *sārca*);

²² Narečno gradivo: gor. (Kropa): *klas'je*, *koŭa'ne*, *əks'je*, *sat'je* (Škofic 1996: 162).

²³ Narečno gradivo: gor. (Kropa) *žga'ne žga'na žga'nə žga'ne žga'nə žga'nəm* (Škofic 1996: 162); gor. (Kropa) *žga'ne* < psl. **žbganbĭjé* (B) ← psl. **žbganъ *žbganá *žbgano* (c) ← psl. **žbgāti *žbžěšъ* (c).

²⁴ Narečno gradivo: vzh. dol. (Šentrupert): *cvərtjĭe*, *klasjĭe*, *satajĭe*, *səntĭe* (Smole 1994: 42, 213, 215); v šentrupertske govoru je prišlo do sovпада akuta na dolžini s cirkumfleksom na dolžini v edinem/zadnjem besednem zlogu; cirkumfleks v *klasjĭe* je torej drugoten.

2. samostalniki s kračino na končnici (nar. *jajcè – jájca*, nar. *rebrò – rěbra*). V sodobni knj. sln. se pojavlja samo tip *sàrcè – sàrca*.

4.1 Tip *sàrcè – sàrca* z mešanim naglasom in z dolžino na končnici odraža psl. oblikotvorni/besedotvorni naglasni tip *c/C*: sln. *CVC*˘ < psl. **CVC̣(V_mC)*-/**CVC̣(V_mC)*- (c/C) // +[*V_m* = **ь*/**ѣ*]: sln. *senò*, štok. *sijèno/sèno*, rus. *céno*, brus. *céna*, ukr. *číno* < psl. **séno* (c); sln. *prosò*, štok. *pròso*, rus. *nóco*, brus. *nóca*, ukr. *nóco* < psl. **pròso* (c); sln. *sàrcè*, štok. *sřce*, čak. *sřce*, rus. *cép^uue*, brus. *cépu^a*, ukr. *cépue* < psl. **sřrdьce* (c). Naglasni vzorec tovrstnih samostalnikov je bil v starejšem slovenskem knjižnem jeziku precej drugačen od tistega v sodobnem knjižnem jeziku.

Naglas v ednini je za star. knj. sln. v prvotni podobi mogoče rekonstruirati na podlagi najstarejših zapisov, ki glede na položaj samostalnika v besedni zvezi pozna dve različni naglasni mesti, in sicer: 1. naglas na končnici v položaju ne neposredno za predlogom, tj. v nepredložni besedni zvezi in v zložen predložni besedni zvezi z levim prilastkom: –[praep _]; 2. naglas na osnovi v položaju neposredno za predlogom, tj. v nezloženi predložni besedni zvezi: +[praep _]:²⁵

–[praep _]	<i>CVC-ò/è</i> ²⁶	<i>CVC-à</i> ²⁷	<i>CVC-ù</i> ²⁸	<i>CVC-ò/è</i> ²⁹	<i>CVC-è</i> ³⁰	<i>CVC-ò^m/è^m</i> ³¹
+ [praep _]	--	<i>CVC-à</i> ³²	<i>CVC-ù</i> ³³	<i>CVC-o/è</i> ³⁴	<i>CVC-i</i> ³⁵	<i>CVC-om/em</i> ³⁶

²⁵ Zgodovinsko knjižnojezikovno gradivo: **1. star. knj. sln. izpeljanke na -jēs**: rod. ed. *Ta dan je vřiga vefeljá* (božična pesem *Der Tag der ist so freudenreich*), tj. *veseljá* < psl. **veseljá*; daj. ed. *Smařnost vefeljú sapoviduje* (Kastelec 1684: 266), tj. *veseljú* < psl. **veseljú*; mest. ed. *na klaffej* (Dalmatin 1584: Job 24a), tj. *na klasjé* < **na kolsbjé*, *v'ťerřtjey* (Dalmatin 1584: Job 59a), tj. v *ťarstjé* < **uť trzstbjé*, *u'vefselej* (Trubar, Ta celi katekizmus), tj. v *veseljé* < **uť veseljé*; or. ed. *s'veffelém* (Dalmatin 1584: Hron. 16b), *s'vefseljém* (Schönleben 1672: 68), tj. z *veseljém* < **sť veseljém*, *s'vefseljóm* (Schönleben 1672: 45), *s'vefseljám* (Schönleben 1672: 321); im./tož. mn. *veffeljá* (Kastelec: Neb. Z. 136), tj. *veseljá* < psl. **veseljá*; **2. star. knj. sln. izpeljanke na -stvó**: im./tož. ed. *tu Ludřtvú* (Evangelia inu Lystuvi 1730: 183), tj. *ljudřstvó* < psl. **ľudřstvó*; or. ed. *Pred Ćřiftusevim rojřtvum* (Dalm. Gm. Predg.), tj. *rojřtvóm* < **roděstvóm*; daj. mn. *gospořtvum* (Dalm. Ef. 3), *gospořtvóm* < **gospořstvóm* (Škrabec: JD 2: 232–233).

Narečno gradivo: vzh. dol. (Šentrupert): *spajè spajà: spajà:j/spaj:j spajè spajà:j/spà:j spajè spajè* (Smole 1994: 30, 32).

²⁶ Za posamezni sklon je bila izpisana v knj. sln. najstarejša zabeležena zgodovinsko-jezikovno pričakovana oblika. Nalikovne oblike, ki se v knj. sln. pojavljajo vzporedno s tistimi, nastalimi po nadsegmentnoglasovni spremembi, niso bile upošteevane. Gradivo je bilo povzeto po Valjevec: Knjiga 57 (1881): 95–106.

²⁷ Imenovalnik/tožilnik ednine: *kér je tvoje blagú ondi je tudi tvoje sřcé* (Schönleben 1672: 76), tj. *blagò* < psl. **bólgo*; *mesú bo vídilu tu izveličaiñe božje* (Schönleben 1762: 11), tj. *mesò* < psl. **měšo*; *enu tihu krotku morjé inu en dobr véter ne izkaže to visoko zastopnost tega mornarja* (Kastelec 1684: 142), tj. *morjé* < psl. **mōře*; *hvali ñega nebú inu zém^la* (Traven 1798: 170), tj. *nebò* < psl. **něbo*; *eniga bogatiga člověka polé je dobru rodilu* (Japelj 1784: 327), tj. *poljé* < psl. **pōle*; *ony se bodo kakòr sènú hitro*

Prikazani naglasni vzorec predstavlja odraz prvotnega, iz psl. neposredno podedovanega naglasnega tipa c/C, za katerega je pri tovrstnih samostalnikih v ednini značilen psl. stari cirkumfleks na prvem zlogu glagoslovne besede, tj.

pusúšili (Traven 1798: 86), tj. *senô* < psl. **sěno*; vaše **srécé** ne bodi žalostnu (Schönleben 1762: 307), tj. *sarcê* < psl. **sърдѣце*; *postrgajte vùn ta stari quas, de bote enu novu testú kakòr ste opreisi* (Schönleben 1762: 151), tj. *testô* < psl. **těsto*; **zlatú** inu kadilu pèrnesò (Schönleben 1762: 39), *zlatô* < psl. **zôlto*.

²⁸ Nepredložni in zloženi predložni rodilnik ednine: *katerimu je tudi Abraham dal desetino vsiga **blagá*** (Dalmatin 1584: Heb. 9), tj. *blagâ* < psl. **bôlga*; *za volo tîga ne-umorjenîga mesá smo my še grěšniki* (Dalmatin 1584: Rim 79), tj. *mesâ* < psl. **měsa*; *kateri so skusili nevarnost tega **morjá*** (Schönleben 1672: 211), tj. *morjâ* < psl. **môra*; *jest vejm za vse pite tîga **nebá*** (Japelj 1784: 25), tj. *nebâ* < **něba*; *premislite lilie tega **polá** ... kêr pak bog travo tîga **polá** takú obláci, kakú veliku več vas* (Japelj 1784: 25), tj. *poljâ* < psl. **pôla*; *od muči tîga **srécá*** (Dalmatin 1584: Job 36), tj. *sarcâ* < psl. **sърдѣца*; *Hiram je bil h kraju poslal stu inu dvajseti centou **zlatá*** (Dalmatin 1584: 3 Kr 9), tj. *zlatâ* < psl. **zôlta*.

²⁹ Nepredložni in zloženi predložni dajalnik ednine: *nyh dosti je kateri so skusili nevarnost tega **morjá** se ne vselei odpovédó **morjú** inu barkam* (Kastelec 1684: 211), tj. *morjú* < psl. **môru*.

³⁰ Zloženi (predložni) mestnik ednine: *v' svojm **blagej*** (Dalmatin 1584: Neh. 11), tj. *v ... blagê* < **уѣ ... bôlgê*; *v' moim **mesej*** (Dalmatin 1584: Job 19), tj. *v ... mesê* < psl. **уѣ ... měsê*; *na tîm **polej*** (Trubar 1555), tj. *na ... polê* < **na ... pôlê*; *v njega **sercej*** (Trubar 1555), tj. *v ... sarcê* < **уѣ ... sърдѣцê*; *per tîm **zlatej*** (Trubar 1555), tj. *pri ... zlatê* < psl. **pri ... zôltê*; *v tîm **morjej*** (Trubar 1555), tj. *v ... morjê* < **уѣ ... môřê*.

³¹ Zloženi (predložni) orodnik ednine: *z' čistim **zlatum*** (Dalmatin 1584: Vis 4), tj. *z ... zlatôm* < psl. **sъ ... zôltoмъ*.

³² Nezloženi predložni rodilnik ednine: *sim **od nêba** doli prišâl* (Japelj 1784: 439), tj. *od nêba* < **ôrъ neba*.

³³ Nezloženi predložni dajalnik ednine: *so nêgovi jógri **k' mórju** doli šli* (Japelj 1584: 435), tj. *k môrju* < psl. **kъ mořu*.

³⁴ Nezloženi predložni tožilnik ednine: *sta mrežo v' **mórje** metala* (Japelj 1784: 13), tj. *v môrje* < psl. **уѣ moře*; *pregrehe katere v' nêbu vpîjejo* (Japelj 1784: Prid 2, 85), tj. *v nêbo* < **уѣ nebo*; *pridi môj lúbi, pójdîva vùn **na pôle*** (Škrinjar 1798: 148), tj. *na pôlje* < psl. **nâ pole*; *za béle jo rokê prijél, **na sêrce** stîsnil, jo objél* (Prešeren), tj. *na sêrce* < psl. **nâ sърдѣce*.

³⁵ Nezloženi (predložni) mestnik ednine: *vy **po mési** sódite* (Japelj 1784: 87), tj. *po mèse* < psl. **pô mesê*; *velik vihár je vstal **na mórji*** (Japelj 1584: 32), tj. *na môrji* < psl. **nâ moři*; *sónce obseje kar je nar bol visokega **na nêbi*** (Škrinjar 1798: 279), jt. *na nêbe* < **nâ nebê*; *boš zêle na púli jédil* (Dalmatin 1584: 1 Mz), tj. *na pôlje* < psl. **nâ polî*; *vse živo jih (žab) je bilo po neškah in **po tésu** v' nîh* (Ravnikar), tj. *po tésu* < **pô têsê*.

³⁶ Nezloženi (predložni) orodnik ednine: *my bomo z' **blâgam** tvoje hiše napólnîeni* (Traven 1798: 155), tj. *z blâgom* < psl. **sъ bolgoмъ*; *zabránieno jim je z **mésom** rediti sviñe* (Levstik), tj. *z mēsom* < psl. **sъ mēsomъ*; *on je vejtêr od jútra **pod nêbam** obúdil* (Japelj 1784: 196), tj. *pod nêbom* < **pôdъ nebomъ*; *treščénemu človéku je telò obkladati s **téstom** gorjúšne moke* (Levstik), tj. *s têsom* < psl. **sъ têsomъ*; *jih je vun izpélal z' srêbram inu z' **zlátam*** (Traven 1798: 266), tj. *z zlátom* < psl. **sъ zoltomъ*.

na prvem zlogu osnove samostalnika v primeru, da neposredno pred samostalnikom ni predloga, ali na prvem zlogu predloga v primeru, da neposredno pred samostalnikom stoji predlog: sln. $CVC\text{-}\hat{\text{~}} <$ psl. $*C\check{V}C\text{-}/*C\check{V}C\text{-}$ sg (c); sln. $CV(CV)_{\text{prae}} C\check{V}C\text{-} <$ psl. $*C\check{V}(CV)_{\text{prae}} CVC\text{-}/*CVC\text{-}$ sg (c). Kasneje je v sln. v večini primerov prišlo do posplošitve enega ali drugega naglasa. Večina dvo-zložnih samostalnikov je v im./tož. in rod. ed. posplošila naglas na končnici, v daj., mest. in or. ed. pa naglas na osnovi: *blagô, gorjê, mesô, nebô, prosô, senô, sârcê, srebrô*,³⁷ *testô, zlatô*. Dvojnični naglas na kočnici v or. ed. pozna samostalnik *gôrjem/gorjê*m. Primeri s posplošitvijo na naglasa na osnovi v vseh sklonih ednine so redki, poznajo pa tudi v knj. jeziku manj pogostne dvojnice z naglasom na končnici v im./tož. in rod. ed.: *môrje/morjê, pôlje/poljê* (prim. 1.2.1, 1.2.2). Prvotni naglasni umik v položaju neposredno za predlogom je ohranjen v redkih leksikaliziranih predložnih besednih zvezah: *sârcê ~ na sârce stisniti koga* < psl. $*s\check{r}d\check{b}ce \sim *n\grave{a} s\check{r}d\check{b}ce$, *nebâ ~ do nêba visok zid (uhô ~ daj ga za ũho)*; nar. *blagâ ~ iz blâga*.³⁸

Samostalniki srednje o-jevske sklanjatve z mešanim naglasom in dolžino na končnici imajo v sodobni knj. sln. v mest. ed. končnico *-u*, ki je drugotna. Prvotna končnica je star. knj. in nar. sln. *-e* < psl. $*\text{-}\check{e}$. Končnica *-u* je prevzeta iz mest. ed. psl. *u*-jevske sklanjatve, po kateri se sklanjajo samostalniki moškega spola in večinoma pripadajo psl. naglasnemu tipu c. Od samostalnikov psl. *u*-jevske sklanjatve se je psl. (naglašena) končnica $*\text{-}\acute{u}$ najprej razširila na samostalnike psl. moške o-jevske sklanjatve, s katere je v sln. prišlo do naglasnega umika na prednaglasno dolžino/kračino in nastanka sln. akutiranega samoglasnika na njej. Umičnonaglasni akut je v sln. redko ohranjen na odrazu za psl. dolgi samoglasnik (sln. na *brêgu*, štok. na *brijêgu/na brêgu*, rus. na *беpeзы́* < popsl. $*na\text{ }berg\acute{u}$) in dvojnično na refleksu za psl. kratki samoglasnik (sln. na *nôsu*, štok. na *nòsu*, rus. на носы́ < popsl. $*na\text{ }nos\acute{u}$), kjer se pojavlja tudi cirkumfleks (sln. na *nôsu*, pri *bôgu*), ki je lahko tudi drugoten. Iz novonastale oblike mest. ed. se je akut na osnovi najprej prenesel v daj. ed., s katerim je nova oblika sovpadla. Od samostalnikov moškega spola se je ta tip naglasa razširil na samostalnike srednjega spola o-jevske sklanjatve, ki je v knj. sln. ohranjen na širokem sredinskem samoglasniku (v *srebru*, v *prósu*), oblike v *prôsu*, *srebru* so nalikovne po naglasu drugih sklonskih oblik. Pri samostalnikih srednjega spola je nadalje prišlo do posplošitve naglasa iz daj./mest. ed. v or. ed. (s *srebróm*, s *prósom*).

³⁷ Naglas samostalnika *srebrô* je v knj. sln. nalikoven, najverjetneje po samostalniku *zlatô*. Prvotni naglasni tip je ohranjen v nar. sln.: rez. (Bela) *srab'ro* (Steenwijk 1999: 231), tj. *srebrô*, štok. *srebro*, čak. *srebrô*, rus. *серебро́*, brus. *серабро́*, ukr. *серебро́* < psl. $*s\check{r}ebr\acute{o}$ (b); v rez. (Bela) ni ohranjeno podedovano poimenovanje za *zlatô*, pojavlja se namreč furlanizem *'awur* (Steenwijk 1999: 207) ← frl. *aur* (Pirona idr. ²1996: 25)

³⁸ Narečno gradivo: vzh. dol. (Šentrupert) *blagâ*: ~ z *blâ:ga* (Vera Smole, ustno) < psl. $*b\grave{o}lga \sim *i\check{z}z\check{b}olga$.

Naglas v množini v sodobni knj. sln. kaže na cirkumfleks na dolžini na osnovi, v star. knj. in nar. sln. pa še na dvojnični cirkumfleks na dolžini na končnici v im./tož. mn.³⁹ Oba naglasna tipa sta drugotna, nastala s posplošitvijo naglasa iz ed. v mn. Prvotni naglasni tip, tj. akuten na dolžini na osnovi, navaja Valjavec za nar. sln.: *séna sén sénom séna sénih séni, prósa prós prósom prósa prósih prósi* (Valjavec 1881: knjiga 57: 95), kar je mogoče brati kot nar. sln. *séna* < psl. **sěná*, nar. sln. *prósa* < psl. **prosá*.⁴⁰ Iz povedanega sledi, da je sln. v nekem obdobju imela naglasna tipa *senô* – *sěna* in *prosô* – *prósa*, ki sta ju kasneje nadomestila naglasna tipa *senô* – *sěna* in *prosô* – *prôsa*.

Naglasni vzorec samostalnikov tipa *sarcê* (v *sârcu*) – *sârca* brez širokega sredinskega samoglasnika v daj./mest. in or. ed. odraža psl. naglasni tip c samostalnikov s psl. dolgim zložnikom v osnovi:

<i>sarcê</i>	<i>sarcâ</i>	<i>sârcu</i>	<i>sarcê</i>	<i>sârcu</i>	<i>sârcem</i>
<i>sârca</i>	<i>sârc</i>	<i>sârcem</i>	<i>sârca</i>	<i>sârcih</i>	<i>sârci</i>
<i>sârci</i>	mn.	<i>sârcema</i>			

Naglasni vzorec samostalnikov tipa *prosô* (v *prôsu*) s širokim sredinskim samoglasnikom v daj./mest. in or. ed. odraža psl. naglasni tip c samostalnikov s psl. kratkim samoglasnikom v osnovi:

<i>prosô</i>	<i>prosâ</i>	<i>prôsu</i>	<i>prosô</i>	<i>prôsu</i>	<i>prôsom</i>
--------------	--------------	--------------	--------------	--------------	---------------

4.2 Tip *jajcê* – *jájca* z mešanim naglasom in s kračino na končnici ter s širokim (morebitnim) sredinskim samoglasnikom v mn. je značilen za starejša obdobja knj. sln. in za sln. narečja, ki ne poznajo naglasnega umika s sln. (odprtega in zaprtega) kratkega končnega zloga na sln. prednaglasno kračino.⁴¹ V sodobni knj. sln. imajo ti samostalniki nepremični naglas na akutirani osnovi, torej *jájce* (prim. 1.1.1.1). Zgledi za star. knj. sln.: *gumnô, jajcê, sukno* (Škrabec: JD 2: 230).⁴²

Naglasni vzorec samostalnikov tipa *jajcê* – *jájca*:⁴³

³⁹ Imenovalnik/tožilnik množine: *kateru straši tá trovratna sračá* inu *yh omehčá* (Kastelec 1684: 296), tj. *sarcâ*.

⁴⁰ Primerjalno gradivo iz drugih sl. j.: im./tož. ed. štok. *pòlje*, rus. *но́ле*, brus. *но́ле*, ukr. *но́ле* < psl. **pòlě* (c); im./tož. mn. štok. *pòlja*, rus. *но́лѧ*, brus. *но́лѧ*, ukr. *но́лѧ* < psl. **poľá*.

⁴¹ Naglas v tem tipu samostalnikov je hkrati tudi dokaz, da je v sln. prišlo v trizložnicah z naglasom na končnem zlogu do skrajšanja predprednaglasnega dolgega samoglasnika po pravilu: psl. **CVČVC'V* > sln. **CVČVC'V*.

⁴² Samostalnik sln. *sukno* v sln. zgodovinskojezikovno ne sodi v ta tip, saj prvotno ne gre za psl. trizložnico: stesl. *sukno* < psl. **suknô* (b). Verjetno je, da je bil občuten kot tak pod vplivom tipa sln. *gumnô*, stesl. *гумно* < psl. **гумно́* (b).

⁴³ Narečno gradivo: rez. (Solbica): ed. *jaj'cê jaj'ca jaj'co jaj'cê jaj'cê jaj'con*, mn. *'jajca 'jajcê 'jajcê 'jajca 'jajcê 'jajcê*, dv. *jaj'cê* (Steenwijk 1999: 127); nad. (Livek): ed. *i'ce i'ca i'cu i'ce/i'cu i'cam*, mn. *já:jca já:jc já:jcam já:jca já:jcax/já:jcex já:jci/já:jci* (Škorjanc 1976).

<i>jajcè</i>	<i>jajcà</i>	<i>jajcù</i>	<i>jajcè</i>	<i>jajcù</i>	<i>jajcèm</i>
<i>jájca</i>	<i>jâjc</i>	<i>jájcem</i>	<i>jájca</i>	<i>jájcih</i>	<i>jájci</i>
<i>jajčì</i>	mn.				

4.3. Tip *rebrò – rébra, vretenò – vreténa* z mešanim naglasom in s kračino na končnici ter z ozkim (morebitnim) sredinskim samoglasnikom v edinem/zadnjem zlogu v mn. je značilen za sln. narečja, ki ne poznajo naglasnega umika s sln. (odprtega in zaprtega) kratkega končnega zloga na sln. prednaglasno kračino. V sodobni knj. sln. imajo ti samostalniki nepremični naglas na edinem/zadnjem zlogu akutirane osnove in s širokim sredinskim samoglasnikom v edini kot naglašeni samoglasnikom, torej *rébro* (prim. 1.1.1.2).

Naglasni vzorec samostalnikov tipa *rebrò – rébra*:⁴⁴

<i>rebrò</i>	<i>rebrà</i>	<i>rebrù</i>	<i>rebrò</i>	<i>rebrù</i>	<i>rebròm</i>
<i>rébra</i>	<i>rêbær</i>	<i>rêbrom</i>	<i>rébra</i>	<i>rêbrih</i>	<i>rêbri</i>
<i>rebrì</i>	mn.				

4.4. Tip **stablò – *stábla* z mešanim naglasom in s kračino na končnici ter z *a*-jevskim samoglasnikom v edinem/zadnjem zlogu v mn. v sln. doslej še ni bil opažen, morda zaradi pomanknjivega narečnega gradiva, morda ker se ni ohranil. Zelo verjetno pa je, da je v jeziku nekoč obstajal. Na njegov obstoj lahko sklepamo na osnovi enega doslej dokumentiranega primera, ki izkazuje njegovo mlajšo različico nar. sln. *stàblo – stábla* (prim. 1.1.3).

Viri in literatura

BABIČ, Vanda: Učbenik stare cerkvene slovanščine, Ljubljana, 2003.

BEZLAJ, France: Etimološki slovar slovenskega jezika I–III. Ljubljana, 1976, 1982, 1995.

⁴⁴Narečno gradivo: nad. (Livek) ed. *ok'no ok'na ok'nu ok'no ok'ne/ok'nu ok'nam*, mn. *ò:kna ò:kni ò:knam ò:kna ò:knax/ò:knex ò:kni/ok'ni* (Škorjanc 1976: 40); rez. (Osojani) ed. *pa'rò pa'rà pa'ro pa'rò pa'ro/pa're pa'ràn*, mn. *'pirà 'pir 'piràn 'pirà 'piràx 'pire*, dv. *'pire*; ed. *wra'ta'nòwra'ta'nàwra'ta'nowra'ta'nòwra'ta'o/wra'ta'newra'ta'nàn*, mn. *wra'tinàwra'tinwra'tinànwra'tinàwra'tine*, dv. *wra'ta'ne* (Steenwijk 1999: 121).

Rez. gradivo kažejo na zgodnje podaljšanje psl. novega akuta na kračini v mn., saj so odrazi psl. kratkih novoakutiranih sredinskih samoglasnikov enaki odrazom psl. kratkih starocirkumfektiranih sredinskih samoglasnikov: rez. (Osojani) *pa'rò* < psl. **però* (b) ~ rez. (Osojani) *'pirà* < psl. **pèra*; rez. (Osojani) *wra'ta'nò* < psl. **uerténò* (b) ~ rez. (Osojani) *wra'tina* < psl. **uertèna*. Gre torej za podaljšavo tipa dol. *ù:kna = nù:č* (Rigler 1963: 39), do katere je v mn. samostalnikov srednje o-jevske sklanjatve prišlo po analogiji na popsln. novi cirkumfleks v tem tipu: rez. (Osojani) *'dèlu ~ 'dilà* (Steenwijk 1999: 117) < psln. **dèlo ~ *dèla*, rez. (Osojani) *'kolènu ~ ko'lina* (Steenwijk 1999: 117, 211) < psln. **kolèno ~ *kolèna*.

- ДЫБО, В. А.: Славянская акцентология. Москва, 1981.
- Морфологизованные парадигматические акцентные системы. Москва, 2000.
- HRASTE, Mate, ŠIMUNOVIČ, Petar: Čakavisch-Deutsches Lexikon. Köln, Wien, 1979.
- JURANČIČ, Janko: Srbskohrvatsko-slovenski slovar. Ljubljana, 1986.
- KENDA-JEŽ, Karmen: Cerkljansko narečje: Teoretični model dialektološkega raziskovanja na zgledu besedišča in glasoslovja: Doktorska disertacija. Ljubljana, 2002.
- Krátký slovník slovenského jazyka. Bratislava, 1997.
- MOGUŠ, Milan: Senjski rječnik. Zagreb, Senj, 2002.
- ОЖЕГОВ, С. И., ШВЕДОВА, Н. Ю.: Толковый словарь русского языка. Москва, 1995.
- PIRONA, Giulio Andrea, CARLETTI, Ercole, CORGNALI, Giov. Batt.: Il nuovo Pirona: Vocabolario friulano. Uredil Giovanni Frau. Udine, ²1996.
- RIGLER, Jakob: Pregled osnovnih razvojnih etap v slovenskem vokalizmu. Slavistična revija 14. Ljubljana, 1963. 25–78.
- ŚLAWSKI, Franciszek: Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego. Słownik prasłowiański 1. Warszawa, 1974.
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Praha, 1994.
- SMOLE, Vera: Oblikoglasje in oblikoslovje šentruperskega govora: Doktorsko delo. Ljubljana, 1994.
- SNOJ, Marko: Slovenski etimološki slovar. Ljubljana, ²2003.
- SP = Slovenski pravopis. Ljubljana, 2001.
- SSKJ = Slovar slovenskega knjižnega jezika I. Ljubljana, 1970.
- STANG, Christian S.: Slavonic Accentuation. Oslo, 1957.
- STEENWIJK, Han: Grammatica pratica resiana: Il sostantivo. Padova, 1999.
- ŠKOFIČ, Jožica: Glasoslovje, oblikoslovje in besedišče govora Kroke na Gorenjskem: Doktorska disertacija. Ljubljana, 1996.
- ŠKORJANC, Zvezdana: Govor vasi Livek: A-diplomska naloga. Mentor Tine Logar. Ljubljana, 1976.
- ŠKRABEC, P. Stanislav: Jezikoslovna dela 1–4. Ponatis platnic časopisa Cvetje z vertov sv. Frančiška 1880–1915. Uredil Jože Toporišič. Nova Gorica, 1994, 1994, 1995, 1998.
- Тлумачальны слоўнік беларускай мовы 1–5. Мінск, 1977–1984.
- TOPORIŠIČ, Jože: Enciklopedija slovenskega jezika. Ljubljana, 1992.
- Slovenska slovnica. Maribor, ⁴2000 (¹1976).
- VALJAVEC, Matija: Prinos k naglasu u (novo)slovenskom jeziku. Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knjige XLIII, XLV–XLVIII, LVI, LVII, LX, LXIII, LXV, LXVII, LXVIII, LXXI, LXXIII, LXXIV, LXVI, LXVII, XCIII, XCIV, CII, CV, CXI, CXVIII, CXIX, CXXI. Zagreb, 1878–95.

Исторические и лингвистические доказательства о происхождении крымских болгар

Зорница Сертова

Институт болгарского языка, Секции болгарской диалектологии
и лингвистической географии – БАН, София

Болгарская диаспора на Украине хорошо изучена в историческом, этнографском и языковом аспектах. Из-за экстралингвистических причин, порожденных прежде всего историческими событиями, вне внимания лингвистической науки остались болгары, живущие на Крымском полуострове, в пределах Украины. У них драматическая историческая судьба и сегодня не представляют компактную языковую общность и поэтому являются трудным объектом исследования.

Еще в конце девятнадцатого века интерес к болгарским колониям в Крыму проявляет преподаватель четвертой Одесской гимназии Ал. Музыченко (Музыченко 1907). Он впервые предоставляет информацию о происхождении крымских болгар, полагаясь на архивные русские документы и на свои собственные исследования. По его сведениям их родина Странджа-гора, находящаяся в Юговосточной Болгарии. Переселенческое движение странджанских болгар в Россию начинается еще с тысяча восемьсот четвертого года. Оно является результатом частых нападений кырджалий, которые сделали жизнь населения невозможной (Горов 1962 : 9). Русское правительство не остается безучастным к судьбе славянского населения, страдающего под турецким игом. Пятого января тысяча восемьсот второго года император Александр издает указ о создании новых колоний в некоторых русских губерниях, в том числе и на Крымском полуострове. Русское правительство дает разрешение специальным торговым кораблям транспортировать болгарских переселенцев. Благодаря этим заботам правительства, в тысяча восемьсот четвертом году группа, состоящая из двести двадцати странджан, приплывает на русском торговом корабле „Дидона” на одной из пристаней Крымского полуострова. Сохранены документы в русских архивах, показывают, что эти переселенцы происходят из странджанских деревней Граматиково, Мырзеве (Кондолово), Стоилово, Ургари (Българи), Малое Тырново и некоторые другие в том же районе. Русские административные власти дают возможность этой переселенческой группе установиться на месте бывшего татарского селища Кишлав, которое находится в живописной горной местности. Там переселенцы построили селище с тем же именем.

Позже жители этого новооснованного болгарского села создают еще несколько таких деревней поблизости – Андреевка (Чаята), Кабурчак,

Марфовка, Османчик, Сиджует и другие. В конце девятнадцатого века болгарское население на Крымском полуострове насчитывает семь тысяч пятьсот человек и превращается по росту третьим этническим компонентом после русских и татар. Находящиеся в наибольшей отдаленности от своей прародины, крымские болгары очень рано оказываются в языковой и культурной изоляции среди разных народов Крымского полуострова: русских, украинцев, татар, армян, греков, немцев. Однако они смогли сохранить свою идентичность как народ, свой быт и культуру, обряды и обычаи, национальные костюмы, свой богатый устный фольклор – легенды, сказки и песни.

Годы спокойной жизни у изгнанников немного. Снова приходят дни испытаний и страданий – коллективизация, раскулачивание, сталинские репрессии, немецкая оккупация. В ночь на двадцать четвертое июня тысяча девятьсот сорок четвертого года, объявлены предателями и врагами народа свыше двенадцати тысяч болгар, прежде всего старики, женщины и дети, а вместе с ними четырнадцать тысяч греков и десять тысяч армян, выселили из Крыма в Среднюю Азию, в Казахстан, в Сибирь, в Башкирию (Шапошников 1995 : 10). Там они жили в сараях и складах. Даже после окончания Второй мировой войны, страдания крымских болгар продолжались, потому что после всех этих событий следовала депортация и полная конфискация имущества. Только в тысяча девятьсот пятьдесят шестом году крымские болгары получают советское гражданство и право жить, где захотят, за исключением их родины. Многие из болгар остаются жить на месте выселения – в Душанбе, Алма-Ате, Уфе, Ишимбае, Камерово. Другие, стремящиеся приблизиться к родному Крыму, начали заселяться в города и села по побережью реки Кубань. Лишь в тысяча девятьсот девяносто первом году болгарам разрешено вернуться на Крымский полуостров.

В своей монографии «Болгарские колонии в России» (Державин 1915 : 199-204) русский славяновед академик Н.С. Державин, кроме исторических и этнографических сведений, дает полное описание говора с. Кишлав. Чтобы локализовать диалект, он использует некоторые языковые особенности:

1. Рефлекс староболгарского **Ѣ**. Под ударением перед твердым слогом или согласной - гласная *a* с мягкостью на предыдущей согласной - *б'ала, гр'ах, гул'ам, св'ат* и др. Перед мягким слогом или согласной **Ѣ** переходит в гласную – *e*: *бѣли, мл'ѣч'на и др.*
2. Членная морфема. *Существительные мужского рода имеют членную морфему -'ѣт или -'ѣт* в зависимости от характера предыдущей согласной: *зѣбѣт, нусѣт, но кѣн'ѣт, з'ѣт'ѣт.*
3. Акцентные особенности. В кишлавском говоре наблюдается тенденция, чтобы ударение падало на первый слог: *жѣна, мѣма, мѣр'е, сѣрц'е* и др.

4. Староболгарские сочетания чръ-, чрь- в кишлавском диалекте звучат как *цър-*: *цървиѫ*, *църв'ѣн'*, *църни* и др.
5. Группа *дн* > *нн*: *п̀анна*, *с'ѣнна*, *аннѣ* 'одна' и др.

Анализируя все особенности, Державин делает вывод, что жители с. Кишлав болгары, переселенцы из Юговосточной Болгарии, из области горы Странджи, и точнее, что их села – Граматиково, Стоилово и Малое Тырново, расположенные по течению реки Велека.

В мае и июне двухтысячного года я участвовала в экспедицию, которая собирала диалектный материал в Крыму. Я работала в городе Симферополе и г. Керче с информаторами из болгарских колоний Кишлав, Марфовка, Коктебел, Кабурчак, Андреевка (Чаята). Исследования показали, что крымские болгары сохраняют материнский диалект очень хорошо. Здесь я остановлю свое внимание лишь на типологические особенности этого говора, которые доказывают его родственную связь со странджанской диалектной областью в Болгарии.

Самой главной и яркой языковой особенностью, которая характеризует странджанский говор и которая первой выдвигается учеными (Горов 1962 : 24), (Стойков 1993 : 124) , является наличие длинных мягких согласных *л'*, *н'*, *к'*, *џ'*¹.

В говоре крымских болгар сохранились только две из этих согласных *л'*, *н'* и прежде всего во фonomорфологической позиции – в суффиксах отглагольного числа существительных среднего рода и перед окончанием множественного числа существительных мужского рода: *бъркан'ѣ*, *бърсан'ѣ*, *им̀ан'ѣ* 'скоты', *пр'ѣд'ѣн'ѣ*, *сир'ѣ_н'ѣ*; *каун'ѣ* 'дыны', *кучѣн'ѣ*, *трѣн'ѣ*, *фуст̀ан'ѣ*; *з'ѣл'ѣ*; *биул'ѣ*, *кавал'ѣ*, *к̀окал'ѣ*, *църул'ѣ* и др.

Другая важная типологическая особенность странджанского говора – это изменение мягких согласных *т'*, *д' > к'*, *џ'*. В диалекте крымских болгар изменение происходит чаще перед передними гласными *е* и *и* и реже перед задними гласными - *џ̀оск'ѣ*, *џ̀одзг'ѣ*, *џ̀ув'ѣжг'ѣ*, *в'ѣжг'ѣ*, *лиск'ѣ*, *џ'̀аул*, *к'̀а* 'личное местоимение третьего лица единственного числа женского рода именительного падежа; она'. Данные Болгарского диалектного атласа, Обобщающий том, часть первая, Фонетика, карта № Ф 106 показывают, что ареал этого явления находится на западе основной ятовой изоглоссы. В восточной половине болгарской языковой территории эта особенность встречается не только в странджанском говоре (Малое Тырново), но кроме этого и в Котеле, в Еленье, в широколышким и велинградским говорах в Родопах.

Третья характерная особенность странджанского говора – это вариантность при использовании праславянских сочетаний **tj*, **kty*, **ktj* как *шч//шт*.

¹ Из за технических причин длшина гласних отмечается черточкой в низу бместо на берху.

Горо Горов в своем описании «Странджанский говор» (Горов 1962: 25) отмечает, что существует вариантность в одних и тех же словах и даже у одних и тех же информаторов. Карта об этом явлении в БДА, Обобщающий том, карта № Ф 153 подтверждает, что за исключением маленьких групп ареалий, в остальной части болгарской языковой территории, только в районе горы Странджа (Малое Тырново), есть вариантность при использовании праславянских сочетаний *tj, *ktъ, *ktj. Эта особенность и по сей день очень характерна для говора крымских болгар, где употребляется одновременно *gâшчи// gâшти, дъшчър'е// дъшт'ер'е, къшча// къшта, п'еишченик// п'еишт'еник, св'еишчи// св'еишти и др.*

*Кроме этих диалектных особенностей, существуют и многие другие, которые категорически определяют говор крымских болгар **странджанским** по типу. Несмотря на то, что переходя через годы и пространства этот говор перетерпел и все еще терпит много изменений, последние исследования доказывают, что он и по сей день сохранил все типологические особенности, связывающие его с родным болгарским языком.*

Библиография

- Български диалектен атлас 2001 : *Български диалектен атлас*. Обобщаващ том. Ч. I-III. Фонетика. Акцентология. Лексика. Колектив. ИК “Труд”, С.
- Горов 1962 : *Горов, Г.* Странджанският говор. - В: Българска диалектология. Проучвания и материали. Кн. 1. БАН, С.
- Горов 1983 : *Горов, Г.* Странджански фолклор. - В : Сборник за народни умотворения и народопис. Т. 57. БАН, С.
- Державин 1915 : *Державин, Н.* Болгарские колонии в России. Т. 2. Петроград.
- Музыченко 1907 : *Музыченко, Ал.* История и фонетические особенности говора крымских болгар. Известия русского языка и словесности Императорской академии наук.
- Стойков 1993 : *Стойков, Ст.* Българска диалектология. БАН, С.
- Шапошников 1995 : *Шапошников, К.* Песни болгар Коктебеля и Дяутеля. “Таврия”. Симферополь.

Названия одежды в болгарских говорах

Снежана Александрова

Институт болгарского языка БАН, София

Одежда, по сравнению с остальными компонентами материальной культуры, находится в самой непосредственной связи с человеком и формирует одни из первых зрительных представлений об этносе. Неизменный состав болгарской традиционной одежды становится выразителем груп-

повой или более узкой принадлежности языкового коллектива к определенному поселению. Изучение одежды поставлено как исследовательская проблематика почти век назад профессором Ив. Шишмановым, кто в своем реферате “К терминологии болгарских народных костюмов” подчеркивает необходимость обособления новой науки *форематологии* (от гр. *φόρμα* – одежда), заключая: “Народные костюмы имеют несомненно свой собственный язык и даже свои наречия” (Шишманов, 1933, 109).

Цель настоящего сообщения представить некоторые интересные названия одежды в болгарских говорах, объединенные своей общей предметной соотносительностью к понятию ‘вещь, сделанная человеком, предназначенная для покрытия или одевания на тело’. Лексемы распределяются по нескольким основным тематическим группам: названия нижней одежды; названия верхней одежды; названия части одежды; названия материалов, из которых вырабатывается одежда. В класс предметов, обозначающих одежду, включаются и группы названий головных уборов, обуви и украшений. Категоризация видов одежды и предметов, связанных с ней, дает возможность определить отношения между словами как родо-видовые (Банкевич, 1985, 35; Нефедова, 1977, 56) или как часть к своему целому (Степанов, 1981, 69).

Тематическое классифицирование лексем обусловлено взаимодействием между экстра- и интралингвистическими факторами. Для описания диалектных названий используется ономастиологический подход, где семантика предметного слова описывается, исходя из внешних по отношению языка признаков, вторично превращавшихся в языковые и фиксирующих системность тематической группы (Легурска, 2002, 100).

За исключением общеполгарских слов *рѝза* ‘рубаха’, *носѝя* ‘народный костюм’, *кѝрна* ‘косынка’, *цѝрвѝли* ‘крестьянская обувь из кожи’, *наќит* ‘украшение’ и др., значительная часть диалектных названий одежды отличается резкими индивидуальными признаками, без эквивалентов в других говорах, так как регистрирует, в большей или меньшей степени, существенные различия в внешности одежды, в процессе выработки, в разнообразии покровов и орнаментов и в использовании носителями (Бояджиев, 1967, 70). Эти лексикальные единицы характеризуются ограниченным ареалом, обозначают понятия, для которых в литературном языке нет названий и относятся к так названным этнографизмам (Радева, 1982, 22). Напр. *манѝфил* – ‘верхняя летняя белая женская одежда, длиной ниже колен, без рукавов, типа сарафана’ /трынский говор/, *кѝрл’анка* – ‘задний фартук формой юбки, открытый спереди всей своей длиной, составная часть двухфартуковой женской одежды’ /Русенский район/, *джубѝ* – ‘верхняя женская одежда, обшитая мехом’ /район Ловеча/, *дѝпљо* – ‘свадебная женская одежда’ /Средние Родопы/, *шќурт’елъ* – ‘подвенечное длинное пальто, обшито мехом’ /район Солуна/, *бѝрденци* – ‘мужские верхние широкие штаны, с узкими штанинами, длиной до шиколотки’ /район Павликени

и Белене/, *тъльсьм* ‘нагрудное серебряное украшение из нанизанных монеток, прикрепленных к цепочке’ /Зарово, район Солуна/.

Различные названия одежды, объединенные единством своего значения, образуют лексикальные ряды. Для их обозначения в диалектологической литературе используются и термины лексемное множество (Радева, 1979, 107), диалектные лексикальные множества (Младенов, 1968, 262) и гетеронимы (Халиолчев, 1978, 170). Напр. в макродиалектной системе семеме ,нижняя длинная мужская или женская одежда’ соответствуют лексемы *рѝза* ,рубаха’ в восточных и *кошѝля* ,рубаха’ в западных говорах (карта №23, БДА, 1988). Другие названия выражают соотношение семема – ряд лексем, напр. ,украшение для ушей’ – *обеѝи*, *ѝшники*, *мингѝши*, *интиѝй*, *ѝурѝйки* (карта № Л 81, БДА, 2001).

Лексикальные ряды формируются при посредстве разных номинативных приемов: а) словообразование (названия с общей основой и различными словообразовательными формантами) – напр. ‘вид передников’: *скѝта* /район Кюстендила/, *скѝтѝч* /район Благоевграда/, *скѝтник* /район Свиленграда/; б) вторичная номинация (используется перенос значения метафорическим или метонимическим путем) – *зѝнка* ‘вид пояса’ /Родопы/ от *зѝнка* ‘радуга’; *шаѝк* ‘верхняя длинная женская одежда из домотканого шерстяного материала’ /Родопский район/ и *сукнѝ* ‘зимний сарафан из домотканого шерстяного материала’ /Грынский район/ от *шаѝк* ‘грубый шерстяной материал’ и *сукнѝ* ‘тонкий шерстяной материал’; в) заимствование из иностранных языков – напр. ‘вид косынок’ – *каврак* /районы Ихтимана, Разлога, Велинграда/, *махрама*, *т’ест’емѝл*’ /Родопы/, *месѝл* /Провадийский район/, *киндизмѝ* /район Ксанти/, *факѝл* /район Самокова/, *пишк’ѝр* /Севлиево район; Банат/ и др.; г) образование словосочетаний – *свадбѝрѝки сѝрмен вѝлненик* ‘свадебная женская одежда’ /Средние Родопы/; ‘вид женской длинной нижней одежды’: *рѝза кенѝр’ена* /Средние Родопы/, *нѝзана рѝза* /Врачанский район/, *заметѝшка нѝзва* /Луковитский район/; ‘вид украшений’: *з’умѝ’шени ѝшники* ‘серьги из серебра’ /рупские говоры/, *нѝнис алтѝн’ѝ* ‘бусы из золотых монет’ /златоградский говор/ и др.

Общие названия традиционной болгарской одежды получились путем различной номинации одной и той же реалии и соотносятся к понятию ‘комплект одежды, составленный из различных частей, которые сочетаются по строго определенному способу’. Самое распространенное общее название одежды в болгарских говорах *носѝя* ‘наряд, народный костюм’ связано с развитием праславянской формы **nesti*. В рупских говорах широко применение имеет общее название *дрѝпи* ‘одежда’. Более узкие названия *гиздѝл’ни дрѝпе* и *гиздѝло* (от стб. *адзѝл* ‘украшение’) используются для обозначения праздничной одежды. Славянское по своему происхождению (БЕР I, 241; Младенов, 1941, 99; Фасмер, 1986, I, 405) слово *гиздѝло* поляризировало свое значение в словацком – *ohyzdnost*

и диал. *hyzd* ‘некрасивость, уродство’, в чешском – *hyzd* ‘некрасивость’ и польском – *gizd* ‘грязь, отвращение’, и становится примером межязыковой энантиосемии (Рипка, 1986). Название *ѡрма* ‘народный костюм’ (вероятно от итал. агма ‘сооружение’ – БЕР IV, 924) сохранилось в Добруджанском и Разградском районах, его фонетические варианты *ѡрма* в Сычанли, Гюмюрджины и *хѡрма* в Малой Азии. В кюстендилском диалекте распространено общее наименование одежды *руфѣт* через тур. диал. *ürfet, urfet, hirfet* ‘профессия, искусство, дело; общее название различных ремесел’ от арабского *hirfā* (Meudan Larouse, t. 9, 1991; БЕР VI, 354). Зарегистрированные имена *рѣхо* ‘одежда’ в центральном родопском говоре, *рѣо* в Софийском районе, *руѡ* в Банате и *оруѣхо* в Самоковском демонстрируют интересное семантическое развитие. От праславянской формы **ruha* перенос первоначального значения ‘движимое имущество’ на одежду характерен для всех славянских языков, напр. словац. *ričo* ‘одежда’, чеш. *roucho* ‘церковная одежда’, польск. *roucho*, сербохорв. *рѣхо* ‘одежда’, словен. *riho* ‘полотно, простыня’, рус. *рѣхо* ‘одежда’ (Фасмер, 1987, III, 524; БЕР VI, 355). Наряду с единичными названиями одежды *партакѣм* /Кесарево, Горнооряховский район/ и *такѣм* /Странджа/, наиболее активно используются общее название *дрѣха* ‘одежда’ и узкое обозначение для комплекта одежды *кост ѣм*, входящие и в литературный язык.

Некоторые слова возникли в результате называния предметов действительности при посредстве развития новых значений в уже существующих лексикальных единицах (Вътов, 1995, 235). Например названия *ѣамурлѣк*, *ѣапанджѣк*, *кабѣница*, *гѣн’а* можем толковать однозначно как ‘вид верхней длинной одежды из шерсти, накидка’. Кроме указанного значения диалектные слова *гѣбер*, *пицимѣл*, *шал* могут обозначать подстелки (одеяла), а *дрѣха клашник*, *абѣ*, *кѣбе*, *фѣрежѣ* – разные одежды (карта № Л 80, БДА, 2001). Лексема *дрѣпа*, ‘тряпка’ встречается в болгарских говорах также и со значениями ‘одежда’ /рупские говоры/ и ‘косынка’ /Севлиевский район/, которые относятся к разным тематическим группам одежды.

В рамках диалектной макросистемы одной и той же лексемой могут обозначаться разные по виду одежды. Например названия *вѣлненик* в Средних Родопах и *вѣлненик* в Видинском районе, кроме своим общим семантическим признаком ‘одежда’, связаны между собой и дифференциальным признаком ‘вид женской верхней одежды’. Одновременно с этим те самые лексемы различаются одним семантическим признаком, отражающим характерную особенность обозначенного объекта – форму или выкройку одежды. Родопский *вѣлненик* является скорее всего прототипом современного платья, а видинский – юбки.

Существенная часть названий одежды в тематических группах образуется посредством механизма метонимического переноса. В основе слов о виде верхней одежды *абѣ* /Шуменский район/, *аладжѣ* /Разложский район/, *шѣек*, *шѣѣк* /западные и родопские говоры/ и названия видов го-

ловного убора *басма* /центральные балканские говоры/, *памученка* /Прованский район/, *дул'бен* /рупские говоры/ лежит название материала, из которого они выработаны.

При некоторых названиях лексикальное значение базируется на подобию денотатов. Например метафорическим типом связи обусловлено название *стовалница* 'вид женской нижней одежды' /Ломский район/ – характерные особенности конопляного материала перенесены на одежду, рубаха "стоит" прямо на теле, вследствие жесткости ткани. То самое явление наблюдается и при различных названиях видов нижней одежды: *белушка* 'белая рубашка' /Ломский район/, *гърчена риза* 'рубашка со сборками' /район Белоградчика/, *бърчанка* 'рубашка со сборками на рукавах и на передней части' /Северная Болгария/, *капанка* 'рубашка с вышиванием формой капли' /районы Разграда и Попово/ и др. Возможность образовать новых слов посредством переноса значений расширяет лексикальное разнообразие в болгарских диалектах и обогащает тематические группы названий одежды.

Лексикальные различия при названиях одежды рассматриваются как этимологические, в случае когда дифференциальным признаком является происхождение слов (Младенов, 1968, 270; Радева, 1979, 107). В болгарских диалектах названия разделяются на домашние и заимствованные из других языков.

Названия одежды славянского происхождения доказывают наличие старинного языкового пласта. К домашним названиям относятся: *риза* 'рубаха' от стб. *азир* 'одежда, верхняя одежда'; *пидяс* от стб. *ъсяоп*, праслав. **raǰasъ*; *вълненик* 'вид верхней женской одежды', произв. от стб. *аньльв*, праслав. **vlāna*; *долактеник*, *долактанка* 'верхняя одежда из шерсти с рукавами длиной до локтей' /западные говоры/, произв. от стб. *ьтѣкал*, праслав. **ālkъtъ* / **ālkъtъ*; *кожуѣх* ' меховое пальто' от стб. *хѣжѣк* (Влашко-болг. грамоты), праслав. **kaz-j-uxъ*; *обуѣца* 'обувь' от праслав. южнослав. *ab-u-tjā*, произв. от **ab-u-tj*; *ръченик* 'вид косынки' /рупские говоры/, произв. от праслав. **račъnikъ*, **račъnъ*; *престилка* 'фартук', произв. от стб. глагола *итальтс*; *грийвна* 'браслет' от стб. *аньвирг* 'кольце', праслав. **grivъna*; *накита* 'украшение' /Странджа/ от южнослав. праслав. **nākytъ* и др.

В болгарских говорах большинство диалектных названий одежды заимствовано. Включаясь в лексикальный состав болгарских говоров, иноязычные названия адаптируются к особенностям языковой системы. Часто они встречаются в различных фонетических и фonomорфологических вариантах или получают дополнительные словообразовательные элементы, напр. *сѣлта* 'вид короткой верхней одежды' от тур. *salta* 'вид короткой одежды без воротника, с короткими рукавами' - *сѣлта* /родопские говоры/, *салтѣ* /Асеновградский район/, *салтѣца* /Велинградский район/, *салтѣнче* /Широколышский район/. Некоторые из заимствованных слов приобретают новые значения в болгарском языке. Например название

кѣтнѹѡа ‘вид длинной женской одежды, с прорезами с двух сторон полы’ /район Мадана/ отделяется от исходящей лексемы в турецком *kutnu* ‘хлопчатобумажная или шелково-хлопчатобумажная ткань’. Турецко-арабское заимствование **бедѣн** ‘крепостная стена, насыпь’ /югозападные болгарские говоры/ (через тур. *beden* ‘тело, размер, рост, крепостная стена’ от араб. *badan* ‘короткая кальчуга’) распространилось в Южной Фракии со значением ‘вид летней женской одежды’.

Преобладающая часть заимствованных названий одежды турцизмы: **бинѹиш** ‘вид верхней одежды, накидка’ /северозападные говоры/ от тур. *binış* ‘верховая езда; накидка’; **доламѡ** ‘вид верхней одежды из шерсти, безрукавка’ /рупские говоры, район Плевена/ от тур. *dolama* ‘старинная верхняя длинная мужская одежда’; **елѣк** ‘вид короткой одежды, без рукавов’ от тур. *yelek*; **к’ѹрк** ‘вид верхней одежды, шуба’ /Хасковский, Шуменский, Ямболский районы, Средние Родопы/ от тур. *kürk* ‘шкура, меховое пальто’; **ѡамурлѹк** ‘вид верхней теплой одежды, накидка’ /восточные говоры/ от тур. *yağmurluk* ‘верхняя одежда, дождевик’; **потѹри** ‘вид верхних мужских штанов из шерсти’ /Средние Родопы, район Самокова/ от тур. *potur*; **ѡашимак** ‘тонкая белая или черная хлопчатобумажная косынка’ /югозападные говоры/ от тур. *yaşmak* ‘вуаль, которым женщины скрывают лицо’; **тепелѹк** ‘вид украшения для головы’ /рупские говоры/ от тур. *tepelik* ‘женский головной убор с украшениями’ и др.

От арабского или персидского происхождения при посредстве турецкого языка установились лексемы: **антерѹя**, **забѹн**, **ѣмадан**, **кафтѡн**, **кѣбе**, **либадѣ**, **контѡи**, **ферезѣ** ‘вид верхней одежды’; **минѡйл**, **пеиштимѡл** ‘вид передников’, **панѹци** ‘вид обуви’, **чембѣр**, **поиш**, **махрамѡ** ‘вид косынок’, **гердан**, **синжѹр** ‘вид украшения для шеи’ и др.

Сравнительно меньше по количеству заимствованные слова из греческого: **литѡк** ‘женский сарафан’ /Грынский район/ от нгр. *λίτος* ‘простой, гладкий, ставший тонким от долгого употребления’; **кундизмѡ** ‘черная вышитая косынка’ /район Ксанти/ от нгр. *κενὸττησμό* ‘вышивание, вышитая косынка’; **пѡд’а** ‘фартук’ /Свиленградский район/ от нгр. *ποδιά* ‘фартук, юбка одежды’; **ѹрайки** ‘серьги’ /район Солуна/ от гр. *σκολαρίκι* ‘серьги’ (Bernard, 1946, 46) и др.

Иноязычные названия одежды устанавливают характер прямых или опосредствованных контактов болгарского с другими языками в различных периодах времени. Так например старые названия **кундѹре** ‘вид обуви’ переходят в болгарский через турецкого *kundura* ‘грубая обувь’ от греч. языка; **калиѹни**, **кал’чѹни** ‘чулки’ через нгр. *καλτσούνι* ‘чулки’ от итал. *calzoni* ‘брюки’; название **кабѡница** ‘вид верхней одежды’ через итал. *gabbano, gabbana* ‘длинная верхняя одежда моряков и рыбаков с защитной функцией; широкий халат; длинная верхняя крестьянская одежда’ через араб. *qabā* от перс. *qābā* ‘длинная верхняя одежда, накидка (пелерина)’; **кават** ‘вид верхней одежды’ через сргр. *καβάδιον, καβάδης* через нгр. *καβάδι*

‘длинная верхняя одежда’ от перс. *qābā* ‘длинная верхняя одежда, накидка (пелерина)’ и др. Эти названия демонстрируют подвижный характер лексики для обозначения одежды.

В более недавнем времени утверждаются не только новый тип одежды, но и новые названия о них (Захаријева, 2001, 355). Сегодня одежда функционирует в своем адекватном реальности варианте. В системе названий одежды прочно устанавливается так называемая “европейская” лексика, напр. *рѳкля* ‘платье’, *полѳ* ‘юбка’, *блѳза* ‘кофта’, *пулѳвер* ‘свитер’, *панталѳн* ‘брюки’, *сакѳ* ‘пиджак’, *палтѳ* ‘пальто’.

Настоящее изложение представляет в обобщенном виде часть лексикальных различий и взаимоотношений в тематических группах названий одежды. Разнообразная по своей форме, материалу и разнородным функциям традиционная одежда и предметы, связанные с ней, обусловили лексикальное богатство названий в болгарских говорах. Наступившие изменения в современном быте и образе жизни являются причиной перехода значительной части диалектных слов в пассивный словарь болгарского языка. Одновременно с этим однако специализированная лексика дает возможность поискать генезис и миграцию одежды, восстанавливая культурную матрицу материального быта.

Литература

Банкевич, В. В. К вопросу о соотношении лексикосемантических и тематических групп. – В: Семантика слова и предложения. Ленинград, 1985.

Барболова, З. Лексикална и словообразователна характеристика на имената за забрадка. – В: Бѳлг реч. Г. VII. Кн. 3. С., 2001.

БДА: Бѳлгарски диалектен атлас.Обобщаващ том. Встъпителна част. С., 1988.

БДА: Бѳлгарски диалектен атлас. Обобщаващ том. III. Лексика. С., 2001.

БЕР: Бѳлгарски етимологичен речник. Т. I – VI. С., 1971 – 2002.

Бѳлгарска диалектология. Проучвания и материали. Т. II. С., 1965; Т. V. С., 1970.

Большой турецко-русский словарь, Москва, 1998.

Бояджиев, Т. Диалектни названия на някои части на облеклото. Названия на престилката в бѳлгарския език. – В: Език и лит. Кн.6. С., 1967.

Вачева, М. Сл. Керемидчиева. Говорѳт на село Зарово, Солунско. С., 2000.

Вѳтов, В. Фонетика и лексикология на бѳлгарския език. В. Търново, 1995.

Диалектний архив при Институте бѳлгарского языка, БАН.

Захаријева, Й. От плащаницата към мантията. – В: Бѳлгарският език през XX век. С., 2001.

Легурска, П. Анализ на предметните имена в руския и българския език (теоретични проблеми). – В: Българско езикознание. Кн. 3. Проблеми на българската лексикология, фразеология и лексикография. С., 2002.

Михайлова, Г. Към проблема за семантиката на вещите в патриархалния свят на българина. – В: Фолклор, език и народна съдба. Проблеми на българския фолклор. Т. IV. С., 1979.

Младенов, М. Типове лексикални различия в източните български говори (По материали от БДА, т. I, II). – В: Славистичен сборник. С., 1968.

Младенов, М. Диалектните лексикални различия и причините за тяхното появяване. – В: Славистичен сборник. С., 1978.

Младенов, Ст. Етимологически и правописен речник на българския книжовен език. С., 1941.

Младенов, Ст. Български тълковен речник. Т. I. А-К. С., 1951.

Младенов, Ст. Принос към изучаване на българските говори в Източна и Западна Тракия (въз основа на наблюдения върху говора на бежанците из казанските области и Мала Азия). – В: Тракийски сборник. Кн. 6. С., 1935.

Младенова, Д. Болгарские диалектные названия серег в славянской перспективе. – В: Исследования по славянской диалектологии. Выпуск 7. Москва, 2001.

Нефедова, Е.А. Описание значений слов конкретной лексики. – Във: Вестник МГУ, 1977, № 3.

Радева, В. Лексикалното богатство на българските говори. С., 1982.

Радева, В. Селскостопанската лексика на централния балкански говор. – В: Българска диалектология. Проучвания и материали. Кн. IX. С., 1979.

Рипка, И. За някои специфични черти в концепцията на общонародния диалектен речник. – Доклад, представен на болгаро-словацка конференция в ИБЕ при БАН, 28-29.IX. 1987.

Степанов, Ю. С. Имена. Предикаты. Предложения. Москва, 1981.

Стойков, Ст. Българска диалектология. С., 1993.

Турско-български речник. С., 1986.

Уфимцева, А. Лексическое значение. Москва, 1986.

Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка. Т I-IV. Москва, 1986-1987.

Филипова-Байрова М. Гръцки заемки в съвременния български език. С., 1969.

Халиолчев, Хр. Диалектната лексика в тълковния речник на националния език. – В: Славистичен сборник, С., 1978.

Шишков, Ст. Родопски старини. Кн. I. Пловдив, 1887; Кн. II. Пловдив, 1888; Кн. III. Пловдив, 1890; Кн. IV. Пловдив, 1892.

Шишманов, Ив. Към терминологията на българските народни носии. – В: Списание на българската академия на науките. Книга XLV. 1933.

Bernard, R. Étude étymologique et comparative de quelques mots bulgares concernant le Vêtement et la Parure. Paris, 1946.

- Ediskün, H., B. Dürder. Türkçe Konuşan Sözlük. Sofya, 1968.
Meydan Larousse, Büyük Lügat ve Ansiklopedi. İstanbul, 24 cilt, 1992.
Ra Hauge, K., A. Grannes, H. Süleymanoglu. A Dictionary of Turkisms in Bulgarian. Oslo, 2002.
Slovník slovenskýsh nářečí. I. A–K. Veda 1994.
Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü. Ankara, 1963.
Türkçe Sözlük. Türk Dil Kurumu. Ankara, 1988.

Dištinkcia mäkkého *l*

Lubomír Rendár

Katedra slovenského jazyka a literatúry,
Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity, Trnava

Problematika mäkkého *l* nie je len jazykovokultúrnou záležitosťou, ale aj fonologickým javom (tiež sémantickým), hoci v diskusiách zavše počut’ aj o zbytočnosti tejto hlásky. V spoluhláskovom systéme slovenčiny má protiklad sonór *l* – *l* osobitné miesto. Uvedený protiklad sa umiestňuje medzi artikulačne príbuzné spoluhláskové protiklady *t* – *t*’, *d* – *d*’, *n* – *ň*. V odborných kruhoch sa však hovorí že protiklad *l* – *l* disponuje pomerne malou dištinktívnou silou, a teda zanedbávaním výslovnosti mäkkého *l* v prospech *l* nejde o komunikačné riziko. V našom príspevku chceme zdôrazniť, že fonéme *l* patrí v slovenskom konsonantickom systéme prirodzené miesto, čo dokazuje aj náš materiálový výskum.

1. Historický prierez názormi jazykovedcov na spoluhlásku *l*

Problém postavenia spoluhlásky *l* oproti *l* registrujeme oddávna. V starých slovanských pamiatkach zaznamenávame zápis fonémy *l* pomocou mäkkého jeru pred *l*, zdvojeného *ll* (Cividalský evanjeliár z 9. stor. uvádza *Косьlb* – *Kocel*’, Zoborská listina z r. 1113 *Bollerat* – *Bolerát*), ale aj prostredníctvom grafémy *l* (*Kimelan* – *Chmel’any*, *Scebechleb* – *Sebechleby* (Stanislav, 1956, s. 526). Do prvej kodifikácie v roku 1787 sa niekedy *l* zapisovalo ako *ly*, no veľmi často sa zaznačovalo iba grafémou *l* (Ibid., s. 527). Prvý kodifikátor slovenčiny A. Bernolák pokladal výslovnosť pri ustaľovaní slovenského pravopisu za východiskovú. Mäkké *l* chcel ustáliť nielen vo výslovnosti, ale aj v pravopise. Jeho myšlienka označovať *l* vo všetkých pozíciách, teda aj pred mäkkými samohláskami *e*, *i* sa uchytila. V bernolákovčine písali svoje diela Juraj Fándly, Ján Hollý a ďalší. Bernolákovčina však oficiálne prestala platiť od roku 1851, keď

sa zástupcovia slovenských kultúrnych a politických kruhov dohodli prijať za spisovný jazyk „opravenú“ Štúrovu slovenčinu. Štúr neprijal do svojej kodifikácie hlásky *l'* a *ä*. Mäkké *l'* neprijal preto, lebo bolo vraj málo rozšírené a neestetické. Chcel teda ustáliť výslovnosť, ale aj pravopis bez spoluhlásky *l'* (*laví, ňed'ela* atď.). Naproti tomu mäkké hlásky *d', t', ň* sa mali zaznačovať a vyslovovať dôsledne v každej pozícii. Uvedenú disproporciu však upravili zástupcovia štúrovcov a bernolákovcov v Bratislave (Štúr, Hurban, Hodža, Palárik, Závodník, Radlinský a Hattala) a dohodli sa na zavedení jednotnej podoby spisovného jazyka. Dohoda vlastne spočívala na štúrovskej kodifikácii s úpravami, ktoré navrhol M. M. Hodža s pomocou Martina Hattalu. V priebehu 20. storočia odznievali rozličné názory jazykovedcov na problematiku fungovania spoluhlásky *l'* v slovenčine. S. Cambel vo svojej Rukováti spisovnej reči slovenskej (1902) podrobnejšie opísal viaceré výslovnostné zákonitosti slovenčiny. Žiadal vyslovovať *le, li, lia, lie, liu*. Prvý systematický a moderne osnovaný opis slovenskej spisovnej výslovnosti vypracoval v tridsiatych rokoch 20. storočia L. Novák, ktorý tiež žiadal v domácich slovách pred *e, i, ia, ie, iu* vyslovovať *l'* (Kráľ, 1996, s. 27). V päťdesiatych rokoch J. Stanislav zdôrazňoval, že *l'* treba vyslovovať dôsledne podľa platnej kodifikácie (Ibid.). V roku 1964 J. Liška uvažoval o tom, „či sa výslovnosť *le, li* nepripustí ako variant popri *le, li*, alebo či sa dokonca nemá kodifikovať len výslovnosť *le, li* (so stredným *l'*)“ (Liška, 1964, s. 203). L. Dvonč konštatoval, že „výslovnosť *s l'* je v slovenčine na ústupe“ (Dvonč, 1966, s. 76.). Š. Peciar kritizoval stanovisko A. Habovštiaka, ktorý tvrdil, že „*l'* sa vyskytuje vo väčšine slovenských nárečí, preto nemôže vymiznúť ani zo spisovnej slovenčiny“ (Ibid.). L. Dvonč zdôrazňoval, že „výslovnosť skupín *le, li*, teda tvrdá, je veľmi bežná a obvyklá u používateľov spisovného jazyka, kým mäkká výslovnosť *le, li* sa vytráca“ (Ibid.).

Aj v súčasnosti sa názory jazykovedcov na vyslovovanie spoluhlásky *l'* rozchádzajú. Závazné je však stanovisko ortoepickej komisie, ktorá kodifikovala vyslovovanie mäkkého *l'* na základe systémovosti a stability slovenčiny. „Zmenou terajšej normy a platnej kodifikácie o výskyte a výslovnosti *l'* pred *e, i, í, ia, ie, iu* v domácich slovách by sa vytvárali predpoklady aj na pohyb v tvaroslovnom systéme, lebo stratou mäkkosti *l'* v tvaroch ako *košeliám, guliam, tabuliam* by vznikali podmienky na miešanie tzv. tvrdých a mäkkých vzorov skloňovania a na miešanie pádových prípon“ (Kráľ, 1996, s. 24). Oslabovanie jedného člena opozície *t, d, n, l – t', d', ň, l'* by mohlo „byť podnetom na rozsiahlejší pohyb v systéme v systéme spisovnej slovenčiny, a to aj s jeho presahom z foneticko-fonologickej do morfolologickej roviny (zo zvukovej roviny do tvaroslovia). Takýto pohyb v systéme jazyka by sa v istom čase vnímal ako neistota pri výbere a používaní jazykových prostriedkov a ako nestabilita jazyka“ (Kráľ, 2005, s. 29). Aj napriek kodifikácii slovenskej výslovnosti sa množia názory spochybnujúce fungovanie hlásky *l'*, vychádzajúce najmä zo sociolinguvistických výskumov. J. Dolník tvrdí, že „v mentálnej reprezentácii nositeľov spisovnej slovenčiny nie je „vyvážený“ mikrosystém opozícií sledovaných

spoluhláskových foném, v ktorom dvojica $l - l'$ má „pevné“ miesto“ (Dolník, 2000, s. 145). Ako ukážeme neskôr, nejde tu len o mentálnu reprezentáciu nositeľov spisovnej slovenčiny (t. j. komunikačný aspekt), pretože treba uvažovať aj o systémovom hľadisku.

2. Fonologický protiklad $l - l'$

V tejto kapitole sa pokúsime objasniť daktoré otázky dotýkajúce sa konsonantického fonologického protikladu $l - l'$, ktoré si všimneme v staršom, ale aj novšom jazykovom materiáli.

Pri materiálovom výskume sme vychádzali z viacerých prameňov, ktoré nám poslúžili na širšie vymedzenie fonologického protikladu $l - l'$. Fonologický pohľad na uvedený protiklad sa pokúsime rozšíriť o morfológické členenie. Pre nedostatok miesta sa nebudeme zaoberať všeobecne známymi pravidlami a podmienkami spisovnej výslovnosti spoluhlások l a l' .¹

Fonémy l a l' sa v klasifikácii slovenských spoluhlások vymedzujú ako zvučné (sonórne), ústne, úžinové – bokové. Odlišujú sa však miestom artikulácie: l je zadod'asnová a l' d'asnovopodnebná. Pri artikulácii týchto spoluhlások je odlišný aj dotyk končeka jazyka – pri l sa konček jazyka iba opiera o d'asno svojím ostrím, pri l' je dotyk jazyka o podnebnú klenbu širší. Spoluhláska l' sa však môže artikulovať aj končekom jazyka za dolnými zubami ako spoluhláska l , d , $ň$ (Král' – Sabol, 1989, s. 253). Pri vymedzení fonologického protikladu $l - l'$ treba brať zreteľ najmä na miesto artikulácie. (Fonologický protiklad teda definujeme ako „vzťah vznikajúci medzi dvoma (zriedkavo aj medzi viacerými) fonémami na základe podobnosti a odlišnosti“ (Encyklopédia jazykovedy, s. 145). Keďže sa fonémy l, l' z hľadiska vymedzenia difúznosti – kompaktnosti približujú, mohol by nastať problém s ich vymedzením do uvedeného (pre opozíciu $l - l'$ jediného) fonologického protikladu. Riešenie spočíva v akustickej analýze formantových prechodov, kde l (rovnako ako napr. r) sa charakterizuje podľa ohybu F_2 ako difúzny konsonant (Král' – Sabol, 1989, s. 283). Opozícia $l - l'$ je tu teda menej zreteľná ako pri symetrických protikladoch $t - t', d - d', n - ň$, čo so sebou v konečnom dôsledku prináša „náznaky“ na funkčné oslabenie protikladu $l - l'$ v nižšom štýle spisovnej slovenčiny. (Ibid.) Spoluhláska l' sa tiež v spisovnej slovenčine nevyskytuje ako sonanta (oproti slabikotvorným r, l), no z nárečového výskumu je známe, že slabikotvorná funkcia l' je v nárečiach prítomná (Pauliny, 1981, s. 226). Uvedený nárečový jav sa však do spisovnej slovenčiny nepremieta, a teda oslabená pozícia l' oproti l je v tomto prípade evidentná. Napriek všetkým tvrdeniam o oslabenej pozícii l' v slovenčine (Dvonč,

¹ Databáza slov SNK (Slovenského národného korpusu), elektronickú formu kodifikačných príručiek SLEX99 v.1.05, Pravidlá slovenského pravopisu, Á. Král' – J. Sabol: Fonetika a fonológia, L. Dvonč: K otázke spoluhláska l' v spisovnej slovenčine. (Úplné bibliografické údaje sme uviedli v zozname literatúry.)

1966, s. 76 – 82; Král' – Sabol, 1989, s. 301n.; Dolník, 2000, s. 144 – 149 atď.) treba konštatovať, že „opozícia *l – l'* je pevnou súčasťou fonologického systému spoluhlások v neutrálnom a vyššom štýle slovenskej spisovnej výslovnosti“ (Král' – Sabol, 1989, s. 302) a zúčastňuje sa na „stvárňovaní významových jednotiek (...), ktoré sa využívajú v jazyku na rozlišovanie slov a tvarov“ (Ondruš – Sabol, 1989, s. 78.; Král', 1996, s. 24). Dištinkcia *l – l'* sa plne využíva v slovách: *rola – roľa, lavica – ľavica, uhol – uhoľ, lanár – ľanár, polka – Poľka, lak – ľak, lad – ľad, tabula (tabula rasa) – tabuľa, mol – moľ, tlapka – tľapka, kryštál – krištál* atď.

v tvaroch slov:

hladím – hľadím, osla – osľa, plut' (kniž. plávať) – pľut', jedlami – jedľami, tela – teľa, pola – poľa, osol – osoľ, kozla – kozľa, pel (pel-mel, zmes) – peľ, mel (pel-mel, zmes) – meľ, polom – poľom atď.

Postavenie protikladu *l – l'* možno ďalej určiť aj prostredníctvom exaktného prieskumu, a to fonologickým zaťažením neutralizovateľných protikladov. Výskum korelačných dvojíc realizovali Á. Král' a J. Sabol (1989, s. 331 – 336) na základe pozorovania troch hodnôt:

1. Čím je súčet pravdepodobnosti jedného a druhého člena opozície ($p_1 + p_2$) vyšší, tým je väčšia tendencia k zaťaženiu.
2. Čím viac sa približuje pomer člena opozície (p_1/p_2) s vyššou a nižšou frekvenciou k jednotke, tým rovnomernejšie sú zaťažené oba členy opozície.
3. Čím je vyššia pravdepodobnosť člena opozície s nižším výskytom (p_2), tým je väčšie zaťaženie protikladu.

$D - D^0$	$p_1 + p_2$	p_1/p_2	p_2
/t/ – /t'/	0,265	1,85	0,093 /t'/
/l/ – /l'/	0,225	2,88	0,058 /l'/
/n/ – /ň/	0,283	5,15	0,046 /ň/
/d/ – /d'/	0,228	4,18	0,044 /d'/

Ako najdôležitejšie sa ukázali hodnoty p_1/p_2 a p_2 (Král' – Sabol, 1989, s. 332). Z uvedených údajov vychádza, že najzaťaženejšia dvojica spomedzi korelačných dvojíc $D - D^0$ (difúznosť – kompaktnosť) je *t – t'* a *l – l'* (Ibid., s. 334). Celkový frekvenčný pomer fonologicky nezaťažených (FNZ) a zaťažených (FZ) foném je pri tomto protiklade 1 : 4,0, pričom v spisovnej slovenčine je pri neutralizovateľných protikladoch pomer FNZ a FZ 1 : 15,0. To značí, že pri konsonantických dvojiciach $D - D^0$ sa relatívne najviac zastiera dištinktivná funkcia príslušných protikladových foném, čo sa premieta aj do fungovania členov týchto opozícií pri zvukovom stvárňovaní morféme, ale napríklad i do ortoepickej praxe (Ibid., s. 334 a 336).

Pri dištinkcii protikladov vo všeobecnosti však nemožno uvažovať iba o neutralizácii fonologických protikladov, ale aj o ich alternácii, pretože, ako tvrdí E. Pauliny, „z hľadiska historickej gramatiky ide aj pri alternácii pôvodne vždy o neutralizáciu“ (Pauliny, 1979, s. 160). „Blízky vzťah neutralizácií a alternácií vyplýva z dialektického zväzku zvuku a významu v jazyku“ (Král – Sabol, 1989, s. 337).

3. Morfonologický pohľad na protiklad *l – l'*

Konsonanty *l – l'* vystupujú aj ako alternanty. Á. Král a J. Sabol poznamenávajú, že „pri alternácii (aj neutralizácii) *l/l'* zaznamenávame najzreteľnejší vývinový pohyb v súvislosti s tým, že najmä v nižšom štýle výslovnosti možno pozorovať ústup spoluhlásky *l'* pred *e-ovým* a *i-ovým* segmentom“ (Král – Sabol, 1989, s. 337). Uvedený fakt je zreteľný najmä pri tvorení mužských obyvateľských podstatných mien na *-an* podobne ako pri alternáciách *t/t', d/d', n/ň* (*Telgárt – Telgártan, Ida – Idan, Polichno – Polichňan*). Výslovnosť alternovanej spoluhlásky *l'* pred *-an* sa dodržiava menej ako pri *t', d', ň* pred *-an* (*Belá – Belan, Pila – Pilan* alebo aj *Pilan, Mužla – Mužlan* atď. oproti kodifikovanej podobe *Bel'an, Píl'an, Mužl'an*).² Podobný trend je aj pri tvorení ženských obyvateľských podstatných mien alebo aj zemepisných názvov, kde stojí napr. oproti spisovnému tvaru *Belianka* nárečové *Belanka* (Hladký, 2002, s. 18), *Sihlanka, Hulanka, Vráblanka* nam. *Sihlianka, Hul'anka, Vrábl'anka* a pod. Uvedené nekodifikované tvary sa uvádzajú často dokonca aj v úradných názvoch, kartografických dielach a monografiách (Ibid.). Zmenšenie výskytu alternácie *l/l'* v uvedených podstatných menách treba dávať do súvisu s celkovým oslabením výskytu tejto alternácie v našom spisovnom jazyku ako dôsledku výslovnosti skupín *le, li* s *l* namiesto *l'* (Dvonč, 1966, s. 80).

O dištinktívnom protiklade *l – l'* sa doteraz hovorilo najmä z kategoriálneho pohľadu substantívum – substantívum, teda napr. *rola – rol'a*. Menej sa však uvažovalo o iných slovnodruhových kontaktoch, ktoré sú živé najmä v uvedených pozíciách:

podstatné meno – sloveso

chvály – chváli
(*chvál – chvál'*)
píly – píli
opály – opáli
bály – báli
žily – žili
žuly – žuli

² Širší výklad o nenáležitom tvorení, výslovnosti a pravopise mužských obyvateľských substantív uvádza L. Dvonč (1966, s. 79 – 81).

prídavné meno – sloveso

stály – stáli
celý – celí
rýchly – rýchli (?)
náhly – náhli
biely – bieli
perly – perli!
tiahly – tiahli
kal – ka!
holý – ho!

prídavné meno – príslovka

[*stále – stá!e*], stá!e bydlisko – stá!e sa na mňa pozerá

ukazovacie zámeno – sloveso

tuh!a – tuhla, (tuh!a chlapec vám uká!e cestu – tuhla nám krv v !ilách),

Nazdávame sa v!ak, !e v sp!ývavej v!slovnosti by sme mohli uva!ovať aj o protikladoch, v ktor!ch sa spája predlo!ka s podstatným menom:

podstatné meno – predlo!ka + podstatné meno

zvo!a – z vo!a, (!udská zvo!a, svojvo!a – ko! z vo!a nebude),

ukazovacie zámeno – sloveso

tuh!a – tuhla, (tuh!a chlapec vám uká!e cestu – tuhla nám krv v !ilách),

predlo!ka + podstatné meno – príslovka

na poli – napoly, (na poli dozrieva p!senica – o!i mal napoly privreté).

Mo!no zdôrazniť, !e ako funkčné protiklady v postavení maximálnej fonologickej diferenciacie a alternanty stoja fonémy *l – l'* aj v in!trumentáli singuláru, príp. v genitíve plurálu podstatných mien v protiklade k druhovým prívlastňovacím zvieracím prídavným menám. Na ilustráciu mo!no uviesť nasledujúce prípady:

[*f!celo! – f!cel'o!*], rozbehnúť sa za v!elou – liečiť v!el'ou ka!i!kou,
[*da!ňelo! – da!ňel'o!*], úhyn danielov, s Danielou – prikryť sa daniel'ou ko!u!inou,
[*gazelo! – gazel'o!*], be!ať za gazelou – p!ý!i sa gaze!ou p!vabnosť'ou,
[*gorilo! – goril'o!*], mláďa be!alo za gorilou – goril'ou matkou
[*krokodilo! – krokodil'o!*], v!syt krokodílov – krokodí!ou ko!ou,
[*makrela – makrel'o!*], plávali za prvou makrelou – natrieť chlieb makrel'ou nátierkou,
[*mul'o! – mul'o!*], osol s mulou krá!ali ved!a seba – mul'ou prednosť'ou je ohnivosť'

[*orloŭ – or'ouŭ*], Orlov (obec), zletelo sa tam niekoľko orlov – priletel or'ou rýchlosťou,

[*osloŭ – os'ouŭ*], vidím oslov, brúsiť kosu oslou – hýbe sa os'ou lenivosťou,

[*sardelou – sardel'ou*], žralok pláva za sardelou – šalát so sardeľou pastou,

[*bivolouŭ – bivol'ouŭ*, *sokolouŭ – sokol'ouŭ*, *šakalouŭ – šakal'ouŭ*, *švehlouŭ – švehl'ouŭ*, *tarantuloŭ – tarantul'ouŭ*],

bernikla – vták podobný kačici: [*bernikloŭ – bernikl'ouŭ*], *drozofila* – malá ovociu škodlivá muška: [*drozofilouŭ – drozofil'ouŭ*], *kambala* – veľká morská ryba: [*kambaloŭ – kambal'ouŭ*], *katla* – ryba: [*katloŭ – katl'ouŭ*], *mandril* – druh opice: [*mandrilouŭ – mandril'ouŭ*], *tragul* – chránený druh párnokopytníka: [*traguloŭ – tragul'ouŭ*], *vodomil* – chránený druh chrobáka: [*vodomilouŭ – vodomil'ouŭ*] a ďalšie.

Podobný prípad je aj v instrumentáli plurálu substantíva *anjel* [*aňlelouŭ – aňlelouŭ*], popri frekventovanejšom tvare *anjelskou*.

O dištingtívnej platnosti fonologického protikladu *l – l'* možno uvažovať aj pri určovaní gramatickej kategórie životnosť – neživotnosť v mužskom rode. Vo vete *Sokoly prileteli v pravej chvíli*. je podmetom neživotné substantívum v nominatíve plurálu, ktoré sa vyznačuje (rovnako ako skupina ostatných neživotných zvieracích substantív v pluráli mužského rodu) tvrdým zakončením, teda vo výslovnosti [*sokoli*, *orli*, *krokodíli*] a pod. Vo vete *Sokoli prileteli v pravej chvíli*. je však podmetom životné substantívum v nominatíve plurálu, ktoré sa vyznačuje mäkkým zakončením [*sokoli*, *orli*, *krokodíli*].

L. Dvonč uvádza že „pri tzv. lexikálnom [*tela – tela*] a kategoriálnom rozlišovaní [*žili – žili*] sa takéto prípady niekedy pri určovaní foném neberú do úvahy, pretože sa nemôžu vyskytovať v tom istom postavení“ (Dvonč, 1966, s. 81). Lenže protiklad *l – l'* sa v uvedených slovách funkčne využíva. V tom istom postavení by sa teda mohli vyskytovať iba slovnodruhovo rovnocenné slová – substantíva (napr. *dostal* (vo filme) *rolu – rol'u*), adjektíva (napr. *priniesol kryštálový – krištálový cukor*) a zriedkavejšie verbá (napr. *hladi – hladi*, *že mu idú oči z jamôk vypadnúť*).

Uvedené chápanie sa však stavia až na rovinu syntaxe, a to je priúzkze nazeranie na komplex fonologických protikladov. Relevantné sú tu všetky slová, v ktorých je sémanticky možné utvoriť zvukovo identický pár slov, v ktorých sa nezhoduje iba konsonant *l* proti *l'*, teda fonologická stavba náležitého slova, hoci tu môže nastať, že veta nebude dávať zmysel (napr. *tuhla* (*tuhl'a*) *nám krv v žilách*). Naše tvrdenie podopierajú aj Trubeckého pravidlá na určovanie inventára foném: „Keď sa dve hlásky toho istého jazyka môžu vyskytnúť v tej istej pozícii a pri ich zámene vznikne rozdiel vo význame slova alebo sa slovo stane nezrozumiteľným, ide o realizáciu dvoch rozdielnych foném. Hlásky (a fonémy) sú tu vo vzťahu kontrastívnej distribúcie (pozícia maximálnej fonologickej diferenciacie) a ich protiklad sa v jazykovom systéme uplatňuje ako dištingtívny“ (Král – Sabol, 1989, s. 268). Použitím dvoch rozličných foném v tom istom hláskovom okolí (*lavicový – l'avicový*) môžu vzniknúť dve rozličné

slová. Ak ich použijeme v tom istom kontexte (vo výpovedi alebo vete) napr. *Uhol sa nám zdal byť príliš veľký.* – *Uhol sa nám zdal byť príliš veľký.*, každá z nich má iný význam. Nemožno tu teda objektívne poprieť dištingtívnu funkciu hlások *l* – *l'*. Preto tvrdenie: „ako členy dvojice pri minimálnych pároch aj pri komutačnom teste možno použiť iba také slová a tvary, ktorých významy sa môžu rozlišovať pri skutočnej výpovedi, teda ktoré sa môžu vyskytnúť v rovnakom kontexte, v rovnakej syntaktickej pozícii...“ (Kráľ – Sabol, 1989, s. 267), nie je celkom jednoznačné. Z predchádzajúcej úvahy by vyplývalo, že slová *uhol* – *uhol'* by spĺňali primárne predpoklady na určenie dvoch protikladov. Uvedená dvojica slov by ale nevyhovovala v inom kontexte, napr. *Všetko zhorelo na uhol.* – *Všetko zhorelo na uhol.* (V poslednej vete je substantívum *uhol* sémanticky prázdne, nedáva nijaký význam.) Nemalo by byť použiteľné pre testy na určovanie foném. Relevantná by tu teda mala byť dvojica slov, z ktorých je aspoň jedno z nich sémanticky naplnené. Podobná situácia môže nastať pri ktoromkoľvek zo slov.

Z predchádzajúceho výskumu možno vyvodiť tieto závery:

1. Spoluhláska *l'* je osobitná samostatná hláska (fonéma). Môže vytvoriť fonologický dištingtívny protiklad, preto ju nemožno pokladať za nahraditeľnú inou hláskou, napr. spoluhláskou *l*. Plní aj komunikatívnu funkciu.
2. Hoci sa mákké *l'* vyskytuje v bežných, ale aj verejných prejavoch čoraz menej, stále má opory aj v bežných menej kultivovaných prejavoch (najmä na východnom, ale aj na strednom Slovensku – na Kysuciach, na Orave, v Liptove; najmenej na západnom Slovensku). V reči hercov, hlásateľov, moderátorov, komentátorov a iných profesionálnych pracovníkov, ktorých pracovným nástrojom je slovenčina, je spisovná výslovnosť spoluhlásky *l'* individuálna (zdá sa, že tu do veľkej miery rozhoduje, z akého nárečového prostredia pochádza a aké výslovnostné návyky si osvojil), no skôr smeruje k tvrdej alebo oslabenej, polomäkkej (nespisovnej) výslovnosti *l'*. Nazdávame sa, že problematika vyslovovania *l'* súvisí s celkovou úrovňou reči Slovákov, s rešpektovaním mnohých iných noriem spisovnej slovenčiny a napokon aj s úrovňou kultivovanosti a kultúry. Preto usudzujeme, že doteraz platnú kodifikáciu netreba a ani nemožno meniť. Kodifikácia by nemala podceňovať hodnotu tradície, všeobecne kultúrnej tradície spoločnosti nositeľov jazyka.
3. Súčasnú zlú výslovnostnú situáciu (nielen spoluhlásky *l'*) však možno napraviť, a to najmä svedomitou komplexnou starostlivosťou o hovorenú spisovnú slovenčinu. Na prvom mieste by teda mala stáť jazyková výchova v rodine, v ktorej dieťa získava základné výslovnostné návyky väčšinou od svojich rodičov. Uvedené návyky by mali v predškolskom a školskom veku dieťaťa formovať predškolskí pedagógovia a najmä pedagógovia na prvom a druhom stupni základných škôl. Počas vyučovania

slovenského jazyka na základných, ale najmä na stredných školách treba oveľa viac ako doteraz dbať na výslovnosť žiakov, na ktorú sa neraz úplne zabúda popri snahe učiteľov naučiť žiakov čo najviac encyklopedických poznatkov z literatúry. Situácia je kritická aj vo vyučovaní pravopisu, a to najmä na stredných školách.

4. Výslovnosť spoluhlásky *ʹ* bola, je a azda ešte dlhý čas bude predmetom diskusií slovenských jazykovedcov. Niektorí tvrdia, že od výslovnosti mäkkého *ʹ* by sa malo upustiť, príp. by sa malo kodifikovať iba vo vyššom štýle spisovnej výslovnosti (Dvonč, 1966, s. 83; Liška, 1964, s. 203; v uvedenom zmysle sú známe aj stanoviská Š. Peciara, E. Paulinyho, J. Horeckého a v súčasnosti niektorých jazykovedcov, ktorí sa zaoberajú sociolingvistikou), iní zas tvrdia, že pre slovenčinu charakteristické mäkké *ʹ* zaniká v bežnej výslovnosti pre pohodlnosť (Krčméry, 1974, s. 311), a pritom terajšia ortoepická kodifikácia nerobí nijaké násilie na spisovnej slovenčine požiadavkou vyslovovať spoluhlásku *ʹ* tak, ako sa o uvedenej problematike píše v Pravidlách slovenskej výslovnosti (Král', 1989, s. 48). Názory na problematiku výslovnosti *ʹ* sa rôznia. Riešenie nejednotnosti medzi jazykovedcami často stroskotáva na rovine komunikatívnosti proti systémovosti. Zabúda sa však, že jazyk je majetkom národa a mal by byť v rebríčku kultúrnych hodnôt najvyššie, a teda treba si ho vážiť, mať ho v úcte, čo znamená aj investovať do jeho rozvoja a ochrany (Pavlovič, 2002, s. 128). Jazykový stav spoločensva – stav jazykovej kultúry (teda aj výslovnosti /pozn. autora/) – závisí od jeho kultúrnej úrovne a jazyková kultúra je príznakom kultúrnej úrovne spoločnosti (Král', 1989, s. 42, Král' – Rýžková, 1989, s. 34 – 35).

Literatúra

DVONČ, Ladislav: K otázke spoluhlásky ʹ v spisovnej slovenčine. In: Jazykovedný časopis XVII, 1966, č. 1, s. 75 – 83.

Encyklopédia jazykovedy. Red. J. Mistrík. Bratislava: Obzor 1993. 515 s.

HLADKÝ, Juraj: Príčiny polyonymie v pomenúvaní vodných objektov. In: Acta Facultatis Paedagogicae Universitatis Tyrnaviensis, Seria A – Philologica. Trnava: Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity 2002, s. 17 – 24.

KRÁL, Abel: Pravidlá slovenskej výslovnosti. Tretie vydanie. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1996. 626 s.

KRÁL, Abel: Pravidlá slovenskej výslovnosti. Systematika a ortoepický slovník. Martin: Matica slovenská 2005. 423 s.

KRÁL, Abel: Radšej 1 než východoslovenské ʹ? In: Kultúra slova, 1989, roč. 23, č. 2, s. 41 – 48.

KRÁL, Abel – RÝŽKOVÁ, Anna: Základy jazykovej kultúry. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1989. 128 s.

KRÁL, Abel – SABOL, Ján: Fonetika a fonológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1989. 392 s.

- KRČMÉRY, Štefan: Mäkčeň na F! In: Kultúra slova, 1974, roč. 8, č. 9, s. 310 – 312.
- LIŠKA, J.: O niektorých problémoch slovenskej spisovnej výslovnosti. In: Slovenská reč, 1964, roč. 29, č. 4, s. 193 – 210.
- MISTRÍK, Jozef: Frekvencia tvarov a konštrukcii v slovenčine. Bratislava: Veda, 1985. 320 s.
- ONDRUŠ, Šimon – SABOL, Ján: Úvod do štúdia jazykov. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1987. 339 s.
- PAULINY, Eugen: Slovenská fonológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979.
- PAULINY, Eugen: Slovenská gramatika. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981. 323 s.
- PAVLOVIČ, Jozef: Jazyk je kultúrna hodnota. In: Kultúra slova, 2002, roč. 36, č. 2, s. 125 – 128.
- Kol. autorov: Pravidlá slovenského pravopisu. Bratislava: Veda 2000.
- SLEX99 v.1.05, Forma, s. r. o. 1997 – 1998
- Slovenský národný korpus - prim0.2. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, 2004. Dostupný z <http://korpus.juls.savba.sk>.
- STANISLAV, Ján: Dejiny slovenského jazyka. Úvod a hláskoslovie. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1956.

Suprasegmentálne javy v javiskovej reči

Marcel Olšiak

Katedra slovenského jazyka,
Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa, Nitra

Javiskovú reč môžeme definovať ako reč herca vystupujúceho na javisku divadla, respektíve reč hrajúceho herca. Ide o osobitne kultivovanú formu národného jazyka (Král', 1989, s. 258). Herec môže (niekedy musí) využívať zvukové prostriedky z najrôznejších vrstiev národného jazyka, vrátane nespisovných. Je to súčasť charakteristiky predstavovanej osoby, musí však byť jasný umelecký cieľ a zohľadnená funkčnosť nespisovného tvaru. Javiskovú reč vnímame ako umelecký nástroj. Je verejná, ústna, komunikačne hraná s ohľadom na príjemcu, na diváka. Je jednosmerná, pretože sa neuskutočňuje vzájomná komunikácia medzi hercom a divákom. Neverbálne publikum reaguje potleskom, smiechom, v prípade negatívnej reakcie piskotom apod.

Javisková reč by sa mala dať zaradiť do vyššieho výslovnostného štýlu, ktorý si žiada osobitne starostlivú explicitnú výslovnosť. Javiskovú reč však nemožno stotožniť s vyšším štýlom spisovnej výslovnosti, pretože na charakteristiku jednotlivých postáv sa môžu uplatňovať nespisovné prostriedky. Po-

treba vysokej zrozumiteľnosti v divadle je vo všetkých hraných situáciách v spojitosti s dobrou technikou reči.

Už v roku 1953 Ján Stanislav detailne priblížil vtedajší stav javiskovej reči slovenských divadiel: „V činohre mladší a novší členovia narúšajú jednotu spisovnej výslovnosti, ku ktorej sa staršia generácia dopracovala úmornou prácou“ (1953, s. 48). V súčasnosti končia absolventi hereckého štúdia s vedomím, že na prvom mieste je umelecká sloboda, voľnosť, a preto sa nemožno obmedzovať normami, systémom. Tento jav sa definuje ako civilný prejav, ktorý zahŕňa práve akúsi prostotu, jednoduchosť reči, ako protiklad javiskovej reči, ktorú vnímajú ako umelú, strojenú, neprirodzenú. „Civilnosťou sa nemôže znižovať dosiahnutá spoločenská úroveň verejného používania jazyka. To znamená, že civilnosť nie je lenivosť a nedbanlivosť, nie je to cesta menšej práce a pracovnej pohodlnosti. Postoj divadla k divákovi musí byť postoj vysokého rešpektu“ (Kráľ, 1989, s. 261).

Realizácia javiskovej reči je rôzna. Niektorí herci si ju ani neuvedomujú, hovoria prirodzene, spontánne v každej situácii bez toho, aby sa prispôbili druhu divadelnej hry či typu postavy. V hereckom umení by malo byť bežné využívať programovo, vedome techniku reči, pod ktorou nerozumieme len zložku artikuláciu, ale aj dych a hlas. Výrazne sa technika reči prejavuje najmä pri vysokom tempe reči, veľkej dynamike, sprievodných šumoch, ak ide o ťažké texty najmä klasických hier, o prednes poézie či veršované divadelné hry. Ak herec zvládne techniku reči, môže to využívať vo svojom hereckom prejave, pretože dokáže kontrolovať spôsob svojej reči, zdokonaľovať ho a prispôbovať tento spôsob reči vonkajším okolnostiam alebo umeleckému zámeru autora či režiséra divadelnej hry. Potom sa nestane, že javisková reč v podaní takéhoto herca vyznieva umelo, neprirodzene, afektovane. Tak sa aj herecký výkon stáva „uveriteľným“, presvedčivým, pôsobivým bez toho, aby sme vnímali technickú stránku rečového výkonu. Jednoduchosť hereckého výkonu so zvládnutými kritériami vysokej náročnosti prináša pre príjemcov technická vyspelosť a rečová zručnosť hercov. Technika reči sa prejavuje v divadelnom predstavení ako ľahká zrozumiteľnosť hercovej reči, schopnosť napodobňovať rôzne rečové typy, vyjadriť prirodzene subjektívne pocity a vyvolávať estetický zážitok nielen obsahom a myšlienkami diela, no i samotnou formou prehovoru postavy.

Nedodržiavanie ortoepických noriem je často umeleckým zámerom. Toto ozvláštnovanie plní svoju funkciu iba vtedy, ak rozhoduje funkčnosť nespisovného jazykového prostriedku v kontexte daného umeleckého diela. Neplatí téza, ktorá je všeobecne rozšírená, že v divadle sa musia objavovať len spisovné tvary či spisovná výslovnosť. To, čo nemá v javiskovej reči umeleckú funkciu, sú náhodné javy, chyby, individuálne odlišnosti, ktoré neslúžia na charakteristiku stvárňovanej postavy či obdobia, v ktorom sa dej divadelnej hry odohráva. Ide o jazykovú performanciu herca. Na diváka pôsobia tieto odchýlky ako rušivý prvok.

V našom príspevku sa sústredíme na odchýlky pri realizácii suprasegmentálnych javov v javiskovej reči. Na elementárne signálové jednotky sa navrstvujú modulačné zložky, nimi sa členia a diferencujú väčšie signálové úseky a signalizujú sa postoje odosielateľa k obsahu správy a k prijímateľovi. Modulačné signálové zložky sú vlastne intonačné prostriedky, ktoré modifikujú významovú, resp. zmyslovú, platnosť výpovede s ohľadom na komunikačnú situáciu, komunikačný kontext a komunikačný cieľ. Pod intonáciou rozumieme komplex suprasegmentálnych zvukových javov (melódia, prestávka, rytmus, tempo, prízvuk, dôraz), ktoré charakterizujú ucelenú výpoveď. Intonáciu treba v širšom zmysle chápať ako prirodzený výraz, ktorý je súčasťou dorozumievacieho zámeru, takže dotvára to, čo je v sémantike slovného radu, aktualizuje ho, pomáha tvoriť vyššiu významovú rovinu: rovinu zmyslu výpovede.

Frekventovanou chybou je mechanické intonačné dvíhanie, akési priklinčovanie, „dotlačenie“, „dokriknutie“ posledného slova alebo slovného spojenia vety. Takýto opakujúci sa nefunkčný priebeh konca vety vníma divák ako „hojdanie“ či „spievanie“. Ak sa to opakuje, pôsobí to stereotypne, monotónne.

Typické je nedodržiavanie správnej melódie na konci vety. Neprirrodzene sa narúša melódia a intonácia, keď namiesto poklesu hlasu na konci vety sa na posledných dvoch slabikách hlas dvíha. Posledné slovo tak prevyšuje predchádzajúci vetný úsek. Melodicky sa stúpnutím hlasu pred prestávkou podoba na nekončiacu melódiu.

Ak herec minimálne pracuje s hlasom, s jeho silou a výškou, nenastáva žiadne vlnenie, prejav je stále na tej istej úrovni, nič v prejave sa nezodrážňuje. Monotónnosť výrazne znižuje účinnosť reči.

Inou chybou je intonačné drobenie vety, ktoré sa prejavuje nelogickým prudkým melodickým poklesom na nevhodnom mieste. Divák to vníma ako signál konca vety. Veta však pokračuje z vyššej hlasovej polohy, čo sa zasa podoba na intonačný začiatok novej vety. Počúvajúcí musí dve samostatné intonácie dodatočne interpretovať ako jeden výpovedný celok, a to je vážna dorozumievacia porucha.

Predtým, ako sa začne skúšať konkrétna divadelná hra na javisku, prebiehajú niekoľko dní čítacie skúšky, na ktorých sa viackrát prejde text hry. Prednesové problémy môžu súvisieť práve s tým, že herec sa so svojimi textami oboznamuje čítaním, jeho opakovaním sa u niektorých hercov zautomatizuje mechanickým čítaním čítacia intonácia a intonačný vrchol výpovede, napríklad vetný prízvuk, sa neobjavuje v intonácii jadra výpovede. Fenomén „prežívania“ reči sa, pochopiteľne, ťažšie dosahuje pri reprodukcii cudzieho textu. Ide najmä o vysoko frekventovaný problém – problém vetnej (výpovednej) perspektívy. Markantne si ho uvedomujeme, keď počúvame žiacke čítanie: melódia vety je plochá, „čítanie“ interpunkcie je mechanické a umelé, iba v náznakoch, a obyčajne až na samom konci vety sa zjavuje signál modálneho typu výpovede, dodatočne, mechanicky sa „číta“ čiarka alebo sa vôbec nečíta iná interpunkcia, chýba zvukové odlišenie (signalizácia) východiska a jadra výpovede, chýbajú

zmeny tempa reči, býva ochudobnená najmä dynamika reči, miešajú sa logické prestávky s fyziologickými. Herec musí dobre vnímať štruktúru textu, ktorý interpretuje, počas celého prednesu si musí uvedomovať, čo bude nasledovať a čo sa už povedalo.

V prípade, ak sa herec nestotožní s replikami svojej postavy, diváci vnímajú herca s čítacou intonáciou ako neprirodeného, nepresvedčivého, konštatuje sa, že nevie hrať, divák neverí jeho replikám. Herec by mal vedieť stvárniť tzv. intonačný idiolekt a pomocou neho zobrazit' profesijne a sociálne charakteristiky postavy (bydlisko, vzdelanie, vek). Čím lepšie ovláda intonáciu svojho jazyka, tým menej je výrazný jeho vlastný idiolekt a nerobí mu problém stvárniť idiolekt postavy.

Nemožno zabúdať na účinkovanie tzv. podtónu reči, t. j. zvukovej signalizácie rozličných stavov a postojov hovoriaceho. Ak nie sme dobrí herci, tento podtón prezradí, čo si o obsahu nášho prejavu myslíme, pozorný poslucháč môže odhaliť, že nemáme dobrú náladu.

Ak sa namiesto očakávanej intonácie použije iná, napríklad namiesto pokojnej agresívna, ide o intonačnú metaforu. Využíva sa v divadelných hrách ako dramatizujúci prvok, ktorý u príjemcov vyvoláva pocit absurdnosti. Výslovnostný jav, keď sa expresívna intonačná forma začne využívať natoľko, že stráca svoju expresívnu výpovednú silu, sa nazýva funkčná mutácia (Bugárová, 2001, s. 39).

V niektorých monológoch a dialógoch hercov sa dominantnou stáva zvuková funkcia reči, fonácia je dôležitejšia ako samotná artikulácia a v rečovom akte môžeme sledovať dynamické zmeny, ktoré svojou silou narušajú kontext, sémantiku. Zrozumiteľnosť sa potom dosahuje silou hlasu, nie dobrou technikou reči.

Nedocenená ostáva výpovedná sila prestávky, na javisku by sa malo s prestávkou narábať citlivo, prestávka by sa mala funkčne využívať, ticho tu má svoj význam a účinok. V javiskovej reči sa často využíva umelecká prestávka. Ak sú prestávky náhodné, naruší sa tak logika výpovede. Prestávka na nevhodnom mieste spôsobuje, že poslucháč ju vníma ako prestávku logickú a očakáva, že veta bola ukončená, respektíve bude pokračovať

Problematické je prívysoké tempo, ktoré sťažuje prijímanie informácie, a nadmerná hlasová intenzita prejavu. Ani príliš pomalé tempo však nie je vhodné, pretože robí hercov prejav rozťahaným, nudným, dochádza k strate pozornosti.

Ako poslednú spomenieme chybu, ktorej odstránenie je najťažšie. Najviac nedostatkov v stvárnení suprasegmentálnych chýb je v javiskovej reči vtedy, keď herca premôže strach, obavy, úzkosť, tréma. Nieкто vtedy hovorí príliš pomaly, iný príliš rýchlo, nehovorí plynulo, reč prerušuje, jeho prípadné chyby sú evidentné, nechce, respektíve nevie ďalej v replike pokračovať, vynecháva niektoré výrazy, reč vyplňuje neartikulovanými zvukmi typu ach, hm, eee.

Nejasná, nevýrazná, nezreteľná artikulácia sťažuje príjem interpretovaného textu. Opakujúca sa artikulácia deformácia zhoršuje kvalitu hereckého výkonu, no sťažujú príjem informácie diváka, pretože ten si dané poruchy všimne. Di-

váka znervózňujú informačné skraty, disharmónia textu. Dôležité je zvládnuť zásady techniky hovorenia, t. j. správne zachádzanie s dychom, hlasom a dobrú artikuláciu, ale mať aj dokonalú znalosť materinského jazyka a chápať jej diferencovanú mnohotvárnosť a variabilnosť, poznať základnú, neutrálnu rovinu použitia jazykových prostriedkov, prejavovať tvorivosť.

Literatúra

BUGÁROVÁ, Marta: Intonácia a sémantika vety. Nitra: FF UKF 2001. 132 s.

KRÁL, Ábel: Javisková reč. Kultúra slova, 1989, 23, č. 8, s. 257 – 263.

OLŠIAK, Marcel: Javisková reč v Divadle Andreja Bagara v Nitre. In: Otázky jazykovej kultúry. Nitra: FF UKF Nitra, 2004. s.127-139. ISBN 80-8050-772-4.

STANISLAV, Ján: Slovenská výslovnosť. Martin: Osveta 1953. 295 s.

Czynniki warunkujące miejsce ucięcia w derywatach ujemnych współczesnej polszczyzny

Iwona Kaproń-Charzyńska

Institut Języka Polskiego, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń

1. Wstęp

Przedmiotem wystąpienia jest analiza słowotwórcza prostych rzeczownikowych i przymiotnikowych derywatów ujemnych, mająca na celu ustalenie czynników warunkujących miejsce ucięcia w formacjach ujemnych współczesnej polszczyzny.

Metodologia i aparat pojęciowy stosowany w opracowaniu tematu opierają się na dorobku słowotwórstwa synchronicznego, zwłaszcza na syntetycznych opracowaniach słowotwórstwa polskiego, czeskiego i rosyjskiego (A. Bogusławski, 1959; R. Grzegorzczkowska, 1979, 1998, 1999; K. Kowalik, 1997; B. Kreja, 1963, 1970, 1974, 1976; Z. Kurzowa, 1974; H. Jadacka, 2001, 2001a; R. Laskowski, 1966, 1971; J. Puzynina, 1977, 1978, 1979, 1998, 1999; A. Nağórko, 1998; K. Waszakowa, 1993, 1994; H. Wróbel, 2001; E. Ziemska, 1992, 2000; M. Dokulil, 1962).

Derywaty stanowiące podstawę materiałową pracy pochodzą z następujących źródeł: *Słownika gniazd słowotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego*, pod red. H. Jadackiej (SGS), *Innego słownika języka polskiego*, pod red. M. Bańki (SłB), *Słownika slangu młodzieżowego* M. Czeszewskiego (SSM), *Nowego słownictwa polskiego. Materiały z prasy lat 1985 – 1992. Część I i II*, pod red.

T. Smólkowej (NSiP). Uwzględnione jest także słownictwo zebrane przez autorkę, pochodzące z prac studentów (MSiS), oraz słownictwo zasłyszane (zasł.).

Analizą zostało objętych około 520 derywatów, na które składają się formacje rzeczownikowe (ponad 470 formacji) i przymiotnikowe. Występujące w nich ucięcia mają charakter nieregularny, tzn. ucięcie ciągu o określonej postaci nie powtarza się w innym otoczeniu, więc trzeba przyjąć, że mamy do czynienia z formantami jednostkowymi, por. *as*◊ < *asystent* (ucięcie *-ystent*), *ent*◊a < *entomologia* (ucięcie *-omologi(a)*), *aer*◊ < *aerobik* (ucięcie *-obik*), *retro*◊ < *retrospekcyjny* (SGS).

2. Analiza materiału

2.1. Ucięcia nieregularne rzadziej zachodzą na granicy morfemów czy wręcz wyrazów. Taka sytuacja ma miejsce najczęściej wówczas, gdy podstawą słowotwórczą derywatu jest złożenie, lub quasi-złożenie, por. *ogólni*◊-*ak* pot. < (*liceum*) *ogólnokształcące* (SGS), *bibli*◊a < *biblioteka* (MSiS), ale wymieniona zasada nie jest obligatoryjna, por. leksemy *stoma*◊ < *stomatolog* (MSiS), *biol*◊a < *biologia* (MSiS), których podzielność z formalnego punktu widzenia jest oczywista dla większości użytkowników języka ze względu na powtarzalność elementów *-log* i *-logia*, a jednak ucięcie nie przebiega w miejscu „wyznaczonym” przez wymienione segmenty wygłosowe, jak w derywacie z ucięciem regularnym *bakteri*◊a < *bakteriologia* (MSiS). W derywatach motywowanych przez niezłożenia wyjątkowa jest sytuacja, w której ucięcie pokrywa się z granicą morfemu, por. *rach*◊a < *rachunkowość* (MSiS). Najczęściej ucięciu podlega część morfemu rdzennego, a więc jednostki niepodzielnej z punktu widzenia morfologii, por. *mag*◊ < *magister* (MSiS), *merc*◊ < *mercedes* (NSiP), *rel*◊a < *religia* (MSiS), *klo*◊ pot. < *klozet* (NSiP). Wynika z tego, że czynnik morfologiczny nie odgrywa decydującej roli przy tworzeniu omawianych derywatów ujemnych.²

J. Szpyra-Kozłowska (2000, s. 68) doszła do wniosku, że „formy ucięte w języku polskim zbudowane są na wzorcu maksymalnej sylaby fonologicznej, która składa się z maksymalnie dwóch spółgłosek w nagłosie, jednej samogło-

¹ Przykłady derywatów pochodzą z MSiS. Romb (◊) oznacza ucięcie niefleksyjnej części podstawy słowotwórczej.

² Taki stan rzeczy nie powinien budzić wątpliwości, czy formacje ujemne, w których ucięcie nie pokrywa się z granicą morfemu, powinny być opisywane w obrębie morfologii. Na tak postawione pytanie należy odpowiedzieć twierdząco, jeżeli przyjmuje się, że słowotwórstwo jest działem morfologii. Nie można bowiem zaprzeczyć, że leksemy *egzamin*, *wegetarianin*, *amfetamina* są na gruncie współczesnej polszczyzy motywowane przez rzeczowniki *egzamin*, *wegetarianin*, *amfetamina*. Są to więc wyrazy pochodne (derywaty), a jako takie są przedmiotem opisu słowotwórstwa synchronicznego, w którym do tworzenia nowych wyrazów wykorzystywane są nie tylko środki z płaszczyzny morfologicznej języka, a więc morfemy słowotwórcze i fleksyjne, ale także środki z innych poziomów języka, jak alternacje spółgłoskowe, por. *brzuś* < *brzuch*, *mięcho* < *mięso*.

ski w jądrze i maksymalnie dwóch spółgłosek w wygłosie. Fonologiczny wzorzec takiej sylaby wymaga skokowo rosnącej sonorności spółgłosek w nagłosie i stopniowo malejącej sonorności w wygłosie, [...]”³ Wspomniana autorka analizę oparła tylko na materiale polskich imion zdrobniałych. Badała formy ucięte, obejmujące początkowy ciąg fonemów, np. *Ant*∅-*ek* < *Antoni*, *Zyg*∅*a* < *Zygmunt*, jak i te powstające od środkowej części imienia, np. *Pol*-*a* < *Apolonia*. Badaczka stwierdza, że w przypadku ucinania tylko wygłosu do formy uciętej wejda wszystkie spółgłoski stojące przed samogłoską, ponieważ po przyłożeniu wzorca sylaby fonologicznej do początkowej części bazy nie ma wyboru początkowej zbitki (stąd w nagłosie mogą wystąpić spółgłoski pogwałcające zasadę sonorności, np. *Mśc*is∅-*ek* < *Mścisław*), jednak w wygłosie derywatu mogą znaleźć się jedna lub dwie spółgłoski i zmiana ich ilości nie jest możliwa, por. *Antek* - **Anek*, *Zyga* - **Zygma*. Należy zwrócić uwagę, że w zdrobieniu *Antek* niemożliwe jest pojawienie się w wygłosie formy uciętej jednej spółgłoski, ale hipokorystyki od podstawy *Zygmunt* mogą mieć postać *Zyga* i *Zygmus*. Zmiana ilości spółgłosek w wygłosie jest więc możliwa.

Zdaniem autorki na końcu formy uciętej nie są możliwe ciągi spółgłosek sonornych i niesonornych, przy czym wśród kilku przykładów ilustrujących wymienioną zasadę znów pojawia się forma *Zyg*-*a* (**Zygma*), por. możliwe *Zygmus*. W wygłosie nie są możliwe także zbitki o rosnącej sonorności, np. *Heni*-*o* < *Henryk* (**Henro*), dwie spółgłoski o tej samej sonorności, np. *Bog*-*u*ś < *Bogdan* (**Bogduś*)⁴. Zachowane są jedynie zbitki spółgłosek o malejącej sonorności, np. *Wald*-*ek* < *Waldemar* (**Walek*), *Art*-*ek* < *Artur* (**Arek*), przy czym autorka podaje kilka przykładów, które stanowią odstępstwo od podanej zasady, por. *Gabry*ś < *Gabriel*, *Wika* < *Wiktoria*, *Jędr*ek < *Jędrzej*, *Maks* < *Maksymilian*. Wyjątków od podanej zasady jest sporo i pewnie udałoby się znaleźć ich jeszcze więcej, co nie dziwi, zwłaszcza w odniesieniu do omawianej klasy formacji. Tworzeniu imion zdrobniałych towarzyszy duża swoboda i dowolność posunięte tak dalece, że czasami trudno skojarzyć derywat z podstawą słowotwórczą. Posłużę się przykładami, które znajdują się w pracy J. Szpyry-Kozłowskiej (op. cit.): *Brecht*ek < *Albrecht*, *Osiek* < *Oswald*, *Nelek* < *Kornel*, *Tynka* < *Ernestyna*, *Donka* < *Aldona*. Słowo *Tynka* równie dobrze mogłoby być zdrobieniem od imienia *Justyna*, *Donka* od *Donata*. Niewątpliwie przy tworzeniu zdrobnień działa zasada analogii, stąd jedno zdrobienie obsługuje podobnie brzmiące imiona, por. *Waldek* zdrobienie od imion *Waldemar* i *Oswald*,

³ Schemat takiej sylaby wygląda następująco: O A V C₁ (C₂), gdzie O A – nagłos, V – jądro, C₁ (C₂) – wygłos, A = aproksymat (spółgłoski płynne i półsamogłoski) a C₁ jest bardziej sonorne od C₂ (taką strukturę mają wyrazy *klomb* czy *plusk*), a najczęściej przyjmowana skala sonorności dla spółgłosek (według malejącej sonorności) to: półsamogłoski > spółgłoski płynne > spółgłoski nosowe > spółgłoski szczelinowe > spółgłoski zwarto-wybuchowe i zwarto-szczelinowe (za Szpyrą-Kozłowską 2000: 68-69).

⁴ Jest jednak żeńskie imię *Bogda*, w którym połączenie spółgłosek o tej samej sonorności jest możliwe.

Benek < *Benedykt* / *Bernard*, *Lena* < *Helena* / *Marlena*, *Boguś* < *Bogusław* / *Bogdan*, a w takim przypadku trudno mówić o jakichkolwiek zasadach.

Podsumowując, budowa niektórych imion zdrobniałych jest oparta na wzorcu sylaby fonologicznej, budowa wielu z nich jednak nie opiera się na takim wzorcu. Ponieważ badany materiał to klasa derywatów, dla której trudno znaleźć ściśle reguły derywacyjne, w rezultacie zbyt wiele przykładów pozostaje poza zasięgiem zasady podanej przez J. Szpyrę-Kozłowską.

Przyłożenie wzorca maksymalnej sylaby fonologicznej do derywatów ujemnych będących rzeczownikami pospolitymi potwierdza, że niektóre z badanych form są zbudowane na wymienionym wzorcu, inne nie. Okazuje się, że wśród analizowanych w niniejszej pracy derywatów nie ma tendencji do opuszczania początkowych samogłosek, by zrealizować maksymalnie model sylaby fonologicznej, o czym pisze J. Szpyra-Kozłowska (op. cit.) w odniesieniu do hipokorystyków. Prowadzi to do powstania formacji ujemnych typu *elektr*∅ < *elektronika* (MSiS), *egzam*∅ < *egzamin* (MSiS), *oligo*∅ pot. < (*woda*) *oligoceńska* (NSiP). Wymienione derywaty nie są zbudowane na wzorcu jednej maksymalnej sylaby fonologicznej, podobnie jak inne, np. *konserw*∅ < *konserwatywny* (SiB), *niedost*∅ < (*ocena*) *niedostateczna*. Ponadto w wygłosie wielu formacji nie znajduje odbicia zasada malejącej sonorności dwóch spółgłosek, por. trzy spółgłoski (przypomnę, że w wygłosie maksymalnej sylaby fonologicznej mogą znajdować się tylko dwie spółgłoski) o rosnącej sonorności w wygłosie derywatu *bibli*∅ < *biblioteka* (MSiS), dwie spółgłoski o rosnącej sonorności w wygłosie derywatu *foks* < *foksterier* (SGS). Wynika z tego, że zbyt wiele derywatów ujemnych nie realizuje wzorca maksymalnej sylaby fonologicznej, żeby można było przyjąć, iż formy ucięte w języku polskim są oparte na takim właśnie wzorcu.

Sprawę dodatkowo komplikuje fakt, że czasami od jednej podstawy słowotwórczej powstaje więcej niż jeden derywat ujemny i w każdym z takich dwóch lub trzech powstałych wariantów w innym miejscu przebiega ucięcie, por. *hist*∅ < *historia* (MSiS), *egz(a)*∅ < *egzamin* (MSiS), *her*∅ < *herbata* (MSiS). Należałoby zastanowić się, czy istnieje jakiś czynnik (lub czynniki) warunkujący miejsce ucięcia.

2.2. Analizowane proste derywaty ujemne z ucięciami nieregularnymi mieszczą się głównie w obrębie słownictwa nacechowanego stylistycznie. Są to formacje o różnych odcieniach ekspresywności, przynależące do słownictwa środowiskowego i potocznego. Wspólną cechą analizowanych derywatów jest niewątpliwie, leżąca u podstaw ich powstania, tendencja do ekonomiczności środków językowych, jedna z podstawowych tendencji w języku. Obok tej tendencji w większości omawianych derywatów ujemnych przejawia się jeszcze inna cecha wspólna, która właśnie poprzez proces derywacji ujemnej może się w nich realizować – funkcja pragmatyczna formantu, wyrażająca się w powstawaniu formacji ekspresywnych (o różnych odcieniach ekspresywności) i/lub będących sygnałami identyfikacji grupowej, por. *spec*∅ < *specjalista* (SGS), *sem*∅ < *seminarium* (MSiS), *kolabo*∅ < *kolaboracja* (SGS). S. Grabias (1981, s. 111) wskazał,

że czynnikiem, który wyznacza miejsce odcięcia końcowej części wyrazu jest najczęściej rodzaj gramatyczny – wyraz pochodny jest zgodny pod względem rodzaju gramatycznego z wyrazem podstawowym. Czasami ucięcie pokrywa się z granicą sylab, ale często też nie pokrywa się z nią, co dotyczy zwłaszcza derywatów rodzaju męskiego, np.: *wamp* < *wampir*; *dans* < *dancing*.

W przebadanym materiale znajduje potwierdzenie zależności między rodzajem gramatycznym derywatu ujemnego i jego podstawy słotwórczej. Najwięcej jest derywatów rzeczownikowych odmiennych według wzorca męskiego spółgłoskowego i motywowanych przez rzeczowniki o takim samym rodzaju, np.: *aer*∅ < *aerobik* (MSiS), *hip*∅ środ. < *hippis* (NSiP), *komp*∅ < *komputer* (zasł.). Derywatów odmiennych według wzorca żeńskiego samogłoskowego na *-a* i motywowanych przez podstawy mające taki sam rodzaj gramatyczny jest o połowę mniej w stosunku do wskazanych formacji męskich, np.: *schiz*∅*a* < *schizofrenia* (MSiS), *amf*∅*a* < *amfetamina*, *ent*∅*a* < *entomologia* (MSiS), *manif*∅*a* < *manifestacja* (zasł.). W wymienionych derywatach został dodany morfem flekcyjny *-a*. Nie zawsze jednak tak się dzieje (por. S. Grabias, *ibidem*). Czasami w rzeczownikach żeńskich miejsce ucięcia wyznacza któraś z śródgłosowych samogłosek *-a*, np.: *egza*∅ < *egzamin*, *herba*∅ < *herbata*.

Derywaty, którym w procesie dezintegracji towarzyszy zmiana paradygmatu stanowią ok. 1/4 wszystkich formacji prostych z formantem ujemnym, np.: *pop*∅ < *popularny* ‚nowoczesna muzyka popularna’ (NSiP), *fryz*∅ < *fryzura* (MSiS), *spec*∅ < *specjalista* (SGS), *dyr*∅*o* < *dyrektor* (SGS).

Jeśli wziąć pod uwagę liczbę sylab fonetycznych, z których składają się derywaty, nie znajduje potwierdzenia zauważona przez S. Grabiasa (por. wyżej) dążność do struktury dwusylabowej. Większość derywatów rodzaju żeńskiego, zakończonych w mian. lp. na *-a* ma strukturę dwusylabową, ale są też takie, w których występuje więcej sylab, por. *elektra* (MSiS), *manifa* (zasł.), *konserwa* (SiB). Z kolei wśród formacji męskich spółgłoskowych więcej jest formacji jednosylabowych niż formacji dwusylabowych, np.: *as* < *asystent* (MSiS), *bak* pot. < *bakarat* ‚hazardowa gra w karty’ (SGS), *fals* środ. < *falsyfikat* (NSiP). Wynika z tego, że liczba sylab nie jest czynnikiem decydującym o miejscu odcięcia końcowej części wyrazu.

Ucięcie pokrywa się z granicą sylaby fonetycznej tylko w derywatach rodzaju żeńskiego, motywowanych przez podstawy różnorodnej, w których śródgłosie pojawiają się samogłoski lub samogłoska *-a*, np.: *amba* < *ambaras* (SSM), *klima* < *klimatyzacja* (SSM), *konserwa* 2. < *konserwatywny* (SiB), i w kilku derywatach rodzaju nijakiego lub męskiego, zakończonych na *-o* w mian. lp., w których śródgłosie pojawia się samogłoska *-o*, por. *filo*∅ < *filozofia* (MSiS), *kiero*∅ < *kierownik* (SSM). W pozostałych formacjach, dotyczy to większości derywatów, miejsce ucięcia jest wyznaczone przez następującą regułę: granica sylaby + nagłos spółgłoskowy następującej sylaby (najczęściej jedna spółgłoska, rzadziej grupa spółgłosek) – ucięcie – + morfem flekcyjny, por. *fals*∅∅ < *fal-sy-fi-kat*, *merc*∅∅ < *mer-ce-des*, *prom*∅∅ < *pro-mo-tor*, *fryz*∅∅ < *fry-zu-ra*, *rel*∅*a* < *re-li-gia*, *schiz*∅*a*

< *schizo-fre-nia*, *amfda* < *am-fe-ta-mi-na*, *histda* < *his-to-ria*, *elektrda* < *e-lek-tro-ni-ka*, *dyrdo* < *dy-rek-tor*. Reguła będzie miała charakter ogólny i obejmowała wszystkie analizowane derywaty, jeżeli zostaną w niej uwzględnione także przypadki, w których ucięcie pokrywa się z granicą sylaby. Formalnie miejsce ucięcia jest więc wyznaczone przez regułę o następującej postaci: **granica sylaby otwartej – ucięcie lub granica sylaby + nagłos spółgłoskowy następującej sylaby – ucięcie – + morfem fleksyjny**. Na postać podanej reguły wpływa jeden istotny czynnik: reguła musi pozostawać w zgodzie z zasadami fonotaktycznymi języka polskiego, stąd też miejsce ucięcia nie może być zupełnie dowolne. Derywat ujemny musi być wyrazem, a więc ciągiem fonemów niepogwałcającym ograniczeń fonotaktycznych naszego języka.

3. Wnioski

Analiza prostych ujemnych formacji rzeczownikowych i przymiotnikowych pozwala wskazać na trzy czynniki determinujące miejsce ucięcia: 1. nacechowanie stylistyczne derywatów (czynnik pragmatyczny, dzięki któremu formacja jest nośnikiem ekspresji i/lub sygnałem identyfikacji grupowej); 2. tendencja do ekonomiczności środków językowych; 3. sekwencyjne ograniczenia fonotaktyczne narzucone na proces derywacji ujemnej.

Należy zwrócić uwagę, że nieprzypadkowo w wyniku derywacji ujemnej powstają dwa typy formacji: nowe wyrazy, których nie było dotąd w polszczyźnie, np.: *manifa*, *rela*, *biola*, ale zbudowane zgodnie z zasadami fonotaktycznymi naszego języka (ciągi dopuszczalne) i tym samym wypełniające luki przypadkowe, jak i homonimy wyrazów już istniejących, a więc także ciągi dopuszczalne przez ograniczenia fonotaktyczne polszczyzny, np.: *prom* ‚promotor’ i *prom* ‚rodzaj statku’, *fryz* ‚fryzura’ i *fryz* ‚architekt’, ‚część belkowania’, *derma* ‚dermatologia’ i *derma* ‚imitacja skóry’, *as* ‚asystent’ i *as* ‚karta do gry’ lub ‚ten, kto jest najlepszy w danej dziedzinie’, *mag* ‚magister’ i *mag* ‚ktoś, kto posiadał wiedzę tajemną’. S. Grabias (1981, s. 98) zwrócił uwagę na dwupłaszczyznowość percepcji neologizmów homonimicznych, odbywającą się na płaszczyźnie fundacji i na płaszczyźnie relacji między neologizmem a wyrazem równobrzmiącym, ale mającym inne znaczenie. Ta dwupłaszczyznowość, zdaniem Grabiasa (ibidem), pozwala umieścić proces zamierzonej homonimii słowotwórczej w granicach dowcipu językowego.⁵

⁵ Według Grabiasa (1981: 99) dezintegracja prowadzi do przypadkowej identyczności formalnej lub do celowego odwzorowywania istniejących w języku struktur. Wydaje się, że uzyskanie w procesie dezintegracji jednostki identycznej pod względem formalnym z jakąś istniejącą jednostką języka nie jest przypadkowe. Jak pokazałam wyżej procesem kierują czynniki fonotaktyczne. Należy natomiast uznać, że w procesie dezintegracji może dojść do celowego odwzorowywania istniejących w języku struktur, wówczas gdy użytkownik orientuje się, że homonimia będzie prowadziła do komizmu, gry znaczeń słów, a tym samym stanie się nośnikiem ekspresji, jak ma to miejsce w niektórych przykładach podanych w tekście głównym.

Bibliografia

- BOGUSŁAWSKI, Andrzej: O zasadach analizy morfologicznej. W: *Biuletyn PTJ*, 1959, t. XVIII, s. 87-95.
- DOKULIL, Miloš: *Tvoření slov v češtině*, 1. Teorie odvozování slov. Praha, 1962 (Tłum. pol. A. Bluszcz, J. Stachowski, *Teoria derywacji*, Wrocław: Ossolineum 1979. 291 s.)
- GRABIAS, Stanisław: O ekspresywności języka, Lublin: Wydawnictwo Lubelskie 1981. 215 s.
- GRZEGORCZYKOWA, Renata – PUZYNNINA, Jadwiga: *Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki sufiksalne rodzime*. Warszawa: PWN 1979. 325 s.
- GRZEGORCZYKOWA, Renata – PUZYNNINA, Jadwiga: *Problemy ogólne słowotwórstwa; Rzeczownik*. W: *Gramatyka współczesnego języka polskiego*, t. 2. *Morfologia*. Red. R. Grzegorzczkowska, R. Laskowski, H. Wróbel. Warszawa: PWN 1998, s. 361-388, 349-468.
- JADACKA, Hanna: *System słowotwórczy polszczyzny (1945-2000)*. Warszawa: PWN 2001. 201 s.
- JADACKA, Hanna: *Wstęp*. W: *Słownik gniazd słowotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego*, t. 1. Red. H. Jadacka. Kraków: Universitas 2001, s. 7-32.
- KAPROŃ, Iwona: *Wstępne uwagi o derywacji redukcyjnej*. W: *Polonica*, 1998, t. XIX, s. 179-186.
- KAPROŃ – CHARZYŃSKA, Iwona: *Zakres derywacji redukcyjnej*. W: *Acta Universitatis Nicolai Copernici*, 2001, t. LV, s. 91-102.
- KOWALIK, Krystyna: *Struktura morfonologiczna współczesnej polszczyzny*. Kraków: Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego PAN 1998. 189 s.
- KREJA, Bogusław: *Pojęcie derywacji wymiennej*. W: *Z polskich studiów slawistycznych*, 1963, Seria 4, s. 233-248.
- KREJA, Bogusław: *O tzw. derywacji wstecznej odrzeczownikowej we współczesnej polszczyźnie*. W: *Studia z filologii polskiej i słowiańskiej*, 1970, t. 9, s. 61-94.
- KREJA, Bogusław: *Słowotwórcza rola fleksji we współczesnym języku polskim*. W: *Studia Śląskie*, 1974, Seria nowa, t. XXVI, s. 193-205.
- KREJA, Bogusław: *O pewnych typach derywacji słowotwórczej*. W: *Biuletyn PTJ*, 1976, t. XXXIV, s. 41-53.
- KURZOWA, Zofia: *1974, Derywacja fleksyjna w języku polskim oraz próba wyjaśnienia jej genezy*. W: *Zeszyty Naukowe UJ. Prace Językoznawcze*, 1974, z. 42, s. 90-103.
- LASKOWSKI, Roman: *Derywacja rzeczowników w dialektach laskich*, cz. I. Wrocław: Ossolineum 1966.
- LASKOWSKI, Roman: *Derywacja rzeczowników w dialektach laskich*, cz. II. Wrocław: Ossolineum 1971, 169 s.
- NAGÓRKO, Alicja: *Słowotwórstwo*. W tejsze: *Zarys gramatyki polskiej*. Warszawa PWN 1998, s. 157-237.
- PUZYNNINA, Jadwiga: *Morfem a formant, analiza morfemowa a analiza słowotwórcza*. W: *Biuletyn PTJ*, 1977, t. XXXV, s. 75-85.
- PUZYNNINA, Jadwiga: *1978, Próba klasyfikacji formantów słowotwórczych języka polskiego*. W: *Język Polski*, 1978, t. XV, s. 98-107.
- SZPYRA-KOZŁOWSKA, Jolanta: *Słowotwórstwo bez morfemów, czyli o morfologii prozodycznej i formach uciętych*. W: *Biuletyn PTJ*, 2000, t. LVI, s. 59-78.

WASZAKOWA, Krystyna: Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki z formantami paradygmatycznymi. Warszawa: PWN 1993. 124 s.

WASZAKOWA, Krystyna: Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki sufiksalne obce. Warszawa: PWN 1994. 265 s.

ZEMSKAJA, Elena: Slovoobrazowanije kak diejatielnost'. Moskwa: Nauka 1992. 221 s.

ZEMSKAJA, Elena: 2000, Aktivnyje processy sowriemiennogo slowoproizwodstwa. W: Russkij jazyk konca XX stoletija. Red. E. A. Zemskaia. Moskwa: Institut Russkogo Języka RAN, s. 90-141.

Zmena intencnej hodnoty slovotvornými postupmi

Monika Franková

Katedra slovenského jazyka a literatúry,
Pedagogická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava

1. Teoretické východiská

Intencia slovesného deja (ISD) sa pokladá za najtypickejšiu črtu významu slovenského slovesa. Zatiaľ čo sa vo francúzskej, nemeckej či českej jazykovede preferuje termín valencia, v slovenskej jazykovede sa rozlišuje medzi pojmami ISD a valencia. Intencia slovesného deja (ISD) sa vo všeobecnosti chápe ako lexikálno-gramatická kategória. Jej zaradenie len do jednej z týchto rovín nemožno pokladať za jednoznačné, pretože v súčasnosti sa stále hľadá odpoveď na otázku, či má kategória intencie sémantický, lexikálny, syntaktický alebo morfológický charakter. (Horecký (1990, s. 343) ju chápe ako výraznú morfológickú kategóriu.) M. Sokolová (1993) poukazuje v rámci doterajšej teórie o ISD na dva posuny. Ide o posun k významu (Pauliny) a o posun k výrazu (Ružička, Kačala, Grepl – Karlík).

S významovou stránkou sú zviazané sémantické vlastnosti slovesa, výrazovú stránku charakterizuje jeho gramatická povaha. K rovine výrazu inklinuje i zavedenie pojmu intencnej hodnoty (IH) J. Kačalu, ktorý upozorňuje na rozdiel medzi ISD a IH. ISD predstavuje sémantické vlastnosti slovesa ako predikátu, na základe ktorých sa spája s participantmi, preto ju spájame s významovou rovínou. Na úrovni formy vymedzuje Kačala IH ako „schopnosť slovesa realizovať na prednej alebo zadnej strane dynamického príznaku príslušné pomenovanie substance, s ktorou sa sloveso ustálene spája na základe intencie svojho dejania“ (1989, s. 29). Na základe IH vyčlenil Kačala 4 intencné typy sloves:

1. subjektovo-objektový	←V → (kosiť)
2. subjektový	←V (ísť)
3. objektový	V → (smädiť)
4. bezsubstanciálny	V (mrholiť)

Zmena IH vyplýva z posunu príznakov subjektovosti a objektovosti v slovese. Teda ak sloveso získava alebo stráti jeden z uvedených príznakov, mení sa jeho IH a prestupuje do iného intencného typu. IH sa mení 3 spôsobmi:

1. sloveso získava novú intencnú hodnotu; t. j. zaraďuje sa do nového intencného typu; ide o viacintencné slovesá:
2. rekčná zmena
Bezpredmetové slovesá sa stávajú predmetovými, napr. subjektové sloveso sa mení na subjektovo-objektové (*Mama pride domov. – Prišla na ňu tieseň.*)
3. zmena slovo tvornými postupmi:

- predponou (*ist' – obist' dom*) ← V > ← V →
 - predponou a zároveň pomocou zvrtných morféme sa/si (*môcť – domôcť sa spravodlivosť*) ← V → ← V →
 - pomocou formantu sa (*Matka ochladila mlieko. – Vonku sa ochladilo.*) ← V → > V
- (1989, s. 120–123)

My sa upriamime na tretiu možnosť. Treba konštatovať, že nie každý slovo tvorný postup musí viesť k zmene IH pôvodného slovesa. Zmena IH môže prebiehať na formálnej (gramatickej) úrovni alebo na úrovni obsahu (sémantiky). Z toho vyplýva, že na zmene IH sa podieľa sémantika slovesa.

2. Metodologické postupy uplatnené pri výskume a stručný popis čiastkových výsledkov uvedených v tabuľkách

Pri zisťovaní princípov zmeny IH slovo tvornými postupmi sme porovnali 2 skupiny sloves s úplne odlišnou významovou štruktúrou. Pri výbere prvej skupiny sloves sme sa opierali o Latinskú gramatiku (1993). K *slovesám sentiendi*, ktoré uvádzajú autori spomínanej práce, sme vytvorili synonymá. Ide o slovesá označujúce citovú a rozumovú činnosť, ako aj slovesá zmyslového vnímania. Druhú skupinu sloves spája význam „*deliť na časti*“.

- 1. skupina sloves: 1. cítiť (sentire), 2. počuť (audire), 3. vidieť (videre), 4. pozorovať (animadvertere), 5. poznať (cognoscere), 6. myslieť (sentire)/-mýšľať (tzv. sloveso s viazaným základom), 7. rozumieť (intellegere), 8. vedieť (scire), 9. veriť (credere), 10. tušiť, 11. súdiť, 12. badať, 13. zrieť, 14. mieniť, 15. dumať, 16. znať.
- 2. skupina sloves: 1. píliť, 2. krájať/krojitiť, 3. sekať/seknúť, 4. trhať/trhnúť, 5. strihať/strihnúť, 6. rúbať, 7. ťať, 8. rezáť, 9. kosiť, 10. lámať/lomiť, 11. driapať, 12. drobiť, 13. štiepať/štiepiť, 14. deliť.

K jednotlivým základovým slovesám 1. a 2. skupiny sme vytvorili ich všetky možné predponové odvodeniny, ako aj podobu základového slovesa s formantom sa/si, predponové sloveso s formantom sa/ si, ak to bolo možné. Vychádzali sme z KSSJ (1997). V prípade, že bolo možné vytvoriť predponové sloveso len pomocou vidového náprotivku základového slovesa, zohľadnili sme i túto možnosť.

V tabuľke č. 1 podávame prehľad intencných typov predponových sloves vytvorených od základových sloves 1. skupiny. V tabuľke č. 2 sú uvedené in-

tenčné typy predponových slovies utvorených od 2. skupiny základových slovies. Okrem 4 intencných typov J. Kačalu osobitne označujeme tzv. zdvojenú intenciu $\leftarrow V \rightarrow \rightarrow = 1^*$. Porovnaním údajov oboch tabuliek môžeme nateraz konštatovať: Prefixácia v rámci 1. skupiny slovies je menej frekventovaná v horizontálnom (od základového slovesa sa netvorí predponové slovesá pomocou všetkých uvedených predpôn) i vertikálnom smere (jedna predpona sa nespája so všetkými základovými slovesami v uvedenej skupine slovies. Najproduktívnejšie sú predpony vy- (vycítiť, vypočuť), po- (posúdiť, pobadať), pre- (precítiť, prezrieť) a s-/z- (spozorovať, spoznať). Predpony nad-, pred-, v- a vz- sa nespájajú so žiadnym základovým slovesom 1. skupiny. Od 2. skupiny základových slovies sa tvoria predponové slovesá pravidelnejšie, a to v oboch smeroch, t. j. horizontálnom i vertikálnom. Predpony sú produktívnejšie. Najčastejšie ide o spojenie základového slovesa s predponami roz-, vy-, na-, od-, po- a pre-. Nulovú produktivitu vykazujú v oboch prípadoch predpony nad-, pred- a vz-. Pri slovesách 1. skupiny i predpona v-. Predponové slovesá 1. skupiny odvodené pomocou rovnakej predpony môžu mať rôznu IH. Súvisí to aj s tým, že 1. skupina slovies je významovo rozmanitejšia ako druhá. Predpony do-, na-, po-, pre- a vy- zaraďujú slovesá k subjektovo-objektovým (dopočul buchot), k subjektovým (dovídi do dediny) alebo aj k subjektovým a aj k subjektovo-objektovým (vyzrel z obloka, vyzrel návštevu; premyslel celú noc, premyslel postup práce). Zdvojená intencia sa viaže s predponami vy- (vypozoroval uňho neistotu, vyznal lásku dievčaťu), u- (uznala mu chorobu), pri- (prisúdili dom manželke), po- (popočúval o ňom všeličo) a z- (zveril majetok priateľovi). Takmer všetky predponové slovesá 1. skupiny sa zaraďujú do subjektovo-objektového typu (podpíli strom, nasekal dreva). Slovesá vtrhnúť (vtrhol k susedom) a zakosiť (zakosil do dvora) patria k subjektovému typu.

V tabuľkách č. 3 a č. 4 sme predponovým slovesám 1. a 2. skupiny priradili miestny, časový, spôsobový a prípadne čisto vidový význam. Pri delení významu predpôn a pri zisťovaní významov predponových slovies sme sa opierali o práce Š. Peciara (SSJ I - VI), J. Horeckého (Slovenská lexikológia I., 1971) a E. Sekaninovej (Sémantická analýza predponového slovesa v ruštine a slovenčine, 1980).

Miestny význam nadobúdajú slovesá v spojení s predponami do- (dovídel do dediny), vy- (z telegramu nevyrozumel nič) a ob- (obzrel výstavu). Predpona vy- zaraďuje slovesá aj do spôsobového významu (vysúdil dedičstvo). Prevažne časový význam je zreteľný pri predponách po- (pocítil hlad), s-/z- (zbadal otca), u- (uzrel more) a za- (zacítil dym). Predponové slovesá tvorené predponami od- (odpočúval výslovnosť), pre- (precítil bolesť), pri- (prisúdili mu dom) a roz- (rozpoznal chorobu) majú prevažne spôsobový význam.

Z tabuľky č. 4 zreteľne vyplýva pravidelnosť v rámci zaraďovania predponových slovies druhej skupiny do 4 skupín významov uvedených nad tabuľkou. Spôsobový význam sa viaže s predponami na- (napíliť), pre- (prerúbať), pri- (prikrojiť), po- (posekať) a roz- (rozsekať). Niektoré predpony zaraďujú slovesá popri spôsobovom význame buď do časového významu (do: dokrájať), alebo

do miestneho významu (za: zaťať). V miestnom význame sú predponové slovesá utvorené pomocou predpôn o- (orezať), ob- (obrezať), od- (odkrojiť), pod- (podlomiť), u- (useknúť) a v- (vtrhnúť). Predpony s-/z- a vy- majú nielen miestny, ale aj spôsobový význam (zlomiť konár, vykosiť medzu).

Pri predponových slovesách 2. skupiny je zjavné, že sa významová homogénnosť viaže na jednotlivé predpony. To signalizuje vplyv predpony na význam predponového slovesa. Svedčí o tom i fakt, že z horizontálneho hľadiska je pre predponové slovesá odvodené od rovnakého základu príznačná významová heterogénnosť. V rámci 1. skupiny sloviess môžeme konštatovať v oboch smeroch významovú rozptýlenosť prefigovaných sloviess. Z údajov uvedených v tabuľkách č. 3 a č. 4 vyplýva, že pripísanie M, Č, S či D významu predponového slovesa závisí najmä od predpony, no vždy vzhľadom na význam základového slovesa.

V tabuľke č. 5 poukazujeme na zmenu intencnej hodnoty predponových (P) sloviess oproti základovým (Z) slovesám typu Z → P, pričom uvádzame M, Č, S a D význam pod intencnou hodnotou predponového slovesa.

V tabuľke č. 6 uvádzame zmenu intencnej hodnoty predponových sloviess (označených poradovým číslom s tabuliek 1, resp. 2) s formantom sa/si oproti základovým slovesám. Hoci intencná hodnota predponových sloviess 2. skupiny ostáva oproti základovým slovesám nezmenená, po pridaní formantu sa/si k predponovým slovesám 2. skupiny dochádza k prechodu sloviess zo subjektovo-objektového typu do subjektového typu. Opačná tendencia je v 1. skupine sloviess, v ktorej sa predponové slovesá v spojení s formantom sa/si menia prevažne zo subjektových na subjektovo-objektové.

Prílohy

Tabuľka č. 1:

Intencné typy predponových sloviess utvorených od základových sloviess

1. skupiny

Predpony	0	Do-	Na-	Nad-	O-	Ob-	Od-	Po-	Pod-	Pre-	Pred-	Pri-	Roz-	S-/Z	U-	V-	Vy-	Vz-	Za-
Základové slovesá																			
1. cítiť	1,2						1		1					1		1		1	
2. počuť počuť	1,2	1					1	2, 1*		1							1		
3. vidieť	1,2 1*	2												1					
4. pozorovať	1						1							1			1, 1*		
5. poznať	1												1	1					
6. myslieť mysľať	2,1 1*	1					1	1		1,2			1	1			1		1
7. rozumieť	2,1							2,1										1, 1*	
8. vedieť	1, 1*													1				+ z 1*	

9. veriť dôverovať	1, 1*	1			1					1				1*	1				
10. tušiť	1																1		
11. súdiť	1					1	1					1*	1		1*	1			
12. badať	1						1										1*		
13. zrietať	1,2	1,2	2,1			1		1,2	1		1				1		1,2		1
14. mieniť	1								1										
15. dumať	1,2							1		1,2									
16. znať	1*							1, 1*				1, 1*	1, 1*		1, 1*		1, 1*		

Tabuľka č. 2:

Intenčné typy predponových slovies utvorených od základových slovies 2. skupiny

Predpony	0	Do-	Na-	Nad-	O-	Ob-	Od-	Po-	Pod-	Pre-	Pred	Pri-	Roz-	S-/Z	U-	V-	Vy-	Vz-	Za-
Základové slovesá																			
1. píliť	1		1		1		1		1	1			1	1					
2. krájať krojiť	1	1, 1*	1				1	1		1		1	1		1		1		1
3. sekať seknúť	1	1	1		1	1	1	1	1	1			1				1		1
4. trhať trhnúť	1,3 1*	1	1		1	1	1	1	1	1			1	1	1,	2	1		1
5. strihať strihnúť	1	1	1		1	1	1	1	1	1			1	Zo 1			1		1
6. rúbať	1	1	1			1		1		1			1	/			1		1
7. ťať	1					1	1		1	1			1,	1	1		1,		1
8. rezať	1,2	1	1		1	1	1	1	1	1		1	1	/		1	1		1
9. kosiť	1,2		1				1	1	1					1			1		1,2
10. lámať lomíť	1	1	1		1	1	1	1	1	1			1	1	1*		1		1
11. driapať	1	1						1					1				1*		
12. drobiť	1		1										1				1		
13. štiepať štiepiť	1,3	1	1				1	1					1						
14. deliť	1		1				1*	1		1		1,	1,		1*		1		1

Tabuľka č. 3:

Miestne (M), časové (Č), spôsobové (S) a čisto vidové (D) významy jednotlivých predponových slovies odvodených od základových slovies 1. skupiny

Predpony	Do-	Na-	Nad-	O-	Ob-	Od-	Po-	Pod-	Pre-	Pred	Pri-	Roz-	S-/Z-/Zo	U-	V-	Vy-	Vz-	Za-	
Základové slovesá																			
1. cítiť							Č		S						Č	M		Č	
2. počúť počúvať	M					S	Č		S							S			
3. vidieť	M														Č				
4. pozorovať						S							Č			S			
5. poznať												S/Č	Č						
6. myslieť mýšľať	Č				M	Č		S,Č			S	S			Č/S		S		
7. rozumieť						Č										M			
8. vedieť												D			+z Č				
9. veriť dôverovať				S/Č					S				Č/S	D					
10. tušiť																M			
11. súdiť						Č	Č/S			S	Č			D	S				
12. badať						Č						Č			M				
13. zrietať	M	M			M	Č		S		S				Č	M		Č		
14. mieniť								S											
15. dumať						Č/S		S,Č											
16. znať												S/Č			S				

Tabuľka č. 4:

Miestne (M), časové (Č), spôsobové (S) a čisto vidové (D) významy jednotlivých predponových slovies odvodených od základových slovies 2. skupiny

Predpony	Do-	Na-	Nad-	O-	Ob-	Od-	Po-	Pod-	Pre-	Pred	Pri-	Roz-	S-/Z-/Zo	U-	V-	Vy-	Vz-	Za-	
Základové slovesá																			
1. piť		S		M		M		M	S			S	M,M						
2. krájať krojiť	Č	S				M	S		S		S	S		M	M		S		
3. sekať seknúť	S	S		M	M	M	S	M	S			S				M		S	

4. trhať trhnúť	S	S		M	M	M	S	M	S			S	M S	M	M	M		S
5. strihať strihnúť	Č S	S		M	M	M	S	M	S			S	Zo- M			M/ S		S
6. rúbať	S	S			M		S		S			S	M			M		S
7. ťať					M	M		M	S			S	M Zo- M	M		M		S/ M
8. rezať	S	S		M	M	M	S	M	S		S	S	M		M	M		S
9. kosiť		S				M/ S	S	M					M			S		S/ M
10. lámať lomíť	S	S		M	M	M	S	M	S			S	S	M		S		S
11. driapať	S						S					S				M		
12. drobiť		S										S				M		
13. štiepať štiepiť	Č S	S				M	S					S						
14. deliť		S				M	S		S		S	S		M		M		S/ M

Tabuľka č. 5:

Zmena intenčnej hodnoty predponových (P) sloviac oproti základovým (Z) slovesám typu Z→P s uvedením M, Č, S a D významu pod intenčnou hodnotou predponového slovesa

Predpony	Do-	Na-	Nad-	O-	Ob-	Od-	Po-	Pod-	Pre-	Pred-	Pri-	Roz-	S-/Z-/Zo	U-	V-	Vy-	Vz-	Za-
1. skupina Verba sentiendi	3. 1-2 M	13. 2-1 M			13. 2-1 M		2. 1-2 Č		6. 2-1 S		13. 2-1 S	6. 2-1 S				6. 2-1 Č		13. 2-1 Č
	6. 2-1 Č					13. 2-1 M		13. 2-1 S								13. 2-1 M		
	13. 1-2 M																	
	13. 2-1 M																	
2. skupina Význam sloviac: <i>deliť na časti</i>		B	E	Z	O			Z	M	E	N	Y						

Zmena intencnej hodnoty (ďalej len IH) predponového slovesa oproti základovému je zaznačená takto:

Napr. **do-**

3.

1-2

M

To znamená, že ide o sloveso s poradovým číslom 3, pod ním je uvedená zmena IH v poradí IH základového slovesa (t. j. 1) a zmenená IH predponového slovesa (t. j. 2) (do - + 3. = dovidieť). Pod zmenou IH je uvedený M, Č, S alebo D význam predponového slovesa.

Tabuľka č. 6:

Zmena intencnej hodnoty predponových sloviess (označených poradovým číslom s tabuliek 1, resp. 2) s formantom sa/si oproti základovým slovesám

Predpony	Do-	Na-	Nad-	O-	Ob-	Od-	Po-	Pod-	Pre-	Pred-	Pri-	Roz-	S-/Z-/Zo	U-	V-	Vy-	Vz-	Za-
1. skupina <i>Verba sentiendi</i>	6. 2-1	6. 2-1			13. 2-1	6. 2-1	6. 2-1				6. 2-1	1. 1-2 13. 6. 2-1				16. 1*. 2,1		
2. skupina Význam sloviess: <i>deliť na časti</i>	4. 1-2 7. 1-2 8. 1-2 10. 1-2 11. 1-2 13. 1-2			5. 1-2	10. 1-2	4. 1-2 10. 1-2 13. 1-2 14. 1-2	4. 1-2	10. 1-2	3. 1-2			4. 1-2	5. 1-2 8. 1-2 6. 2-1	4. 1-2 10. 1-2	8. 1-2	3. 1-2 10. 1-2 11. 1-2 12. 1-2	7. 1-2 8. 1-2 10. 1-2 6. 2-1	

V závere by sme chceli podčiarknuť, že v príspevku ponúkame len čiastkové výsledky výskumu, ktoré si žiadajú doplnenie v oblasti materiálovej, ako aj v interpretačnej rovine. Zvýšenú pozornosť by sme chceli venovať funkcii formantu sa/si a jeho vplyvu na zmenu intencnej hodnoty sloviess.

Literatúra

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Sémantická štruktúra slovenských deverbatív. Bratislava: Veda 1974. 240 s.

DANEŠ, František - HLAVSA, Zdeněk a kol.: Větné vzorce v češtině. Studie a práce lingvistické, 16. Praha: Academia 1981. 272 s.

FURDÍK, Juraj: Motivačná intencia slova. In: Slovenská reč, 1998, roč. 63, č. 6, s. 321-329.

HELBIG, Gerhard – BUSCHA, Joachim: Deutsche Grammatik. Leipzig: Langenscheidt 1996. 736 s.

HORECKÝ, Ján: Základy jazykovedy. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1978. 184 s.

HORECKÝ, Ján: Slovenská lexikológia I., Tvorenie slov. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971. 254 s.

HORECKÝ, Ján: Intencia slovesného deja ako gramatická kategória. In: Slovenská reč, 1990, roč. 55, č. 6, s. 343 - 351

GREPL, Miroslav - KARLÍK, Petr: Skladba spisovné češtiny. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1986. 474 s.

Krátky slovník jazyka. Red. J. Kačala. 3. vyd. Bratislava: Veda 1997. 944 s.

KAČALA, Ján: Sloveso a sémantická štruktúra vety. Bratislava: Veda 1989. 25 s.

KAČALA, Ján: Gramatická a sémantická perspektíva vety. In: Jazykovedný časopis, 1976, roč. 27, s. 9-18.

KAČALA, Ján: Zámernosť a nezámernosť ako komponenty sémantiky slovesa. In: Jazykovedný časopis, 1980, roč. 31, č. 2, s. 131- 139.

KAČALA, Ján: Identifikácia prvkov sémantickej štruktúry vety. Slovenská reč, 2000, roč. 65, č. 5- 6, s. 309- 318.

KAČALA, Ján: Sémantika slovesa a intencia slovesného deja. In: Jazykovedný časopis, 1988, roč. 39, č. 2, s. 129- 143.

MISTRÍK, Jozef: Encyklopédia jazykovedy. Bratislava: Obzor 1993. 513 s.

NIŽNÍKOVÁ, Jolana – SOKOLOVÁ, Miloslava a kol.: Valenčný slovník slovenských slovies. Prešov: Š. Franko, Slovacontact 1998. 270 s.

ONDRUS, Pavel – HORECKÝ, Ján – FURDÍK, Juraj: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Lexikológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980. 225 s.

ONDRUŠ, Šimon – SABOL, Ján: Úvod do štúdia jazykov. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981. 313 s.

ORAVEC, Ján: Väzba slovies v slovenčine. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1967. 392 s.

ORAVEC, Ján - BAJZÍKOVÁ, Eugénia.: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Syntax. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1982. 267 s.

PAULINY, Eugen: Slovenská gramatika (Opis jazykového systému). Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981. 323 s.

PAULINY, Eugen: Štruktúra slovenského slovesa. Štúdia lexikálno-syntaktická. Bratislava: Slovenská akadémia vied a umení 1943. 116 s.

RUŽIČKA, Jozef: Morfológia slovenského jazyka. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1966. 896 s.

RUŽIČKA, Jozef: Valencia slovies a intencia slovesného deja. In: Jazykovedný časopis, 1968, roč. 19, s. 50-56.

SOKOLOVÁ, Miloslava: Sémantika slovesa a slovesný rod. Bratislava: Veda 1993. 110 s.

SOKOLOVÁ, Miloslava: Kapitoly zo slovenskej morfológie. Prešov: Š. Franko, Slovacontact 1995. 178 s.

ŠTÚR, Eudovít: Nauka reči slovenskej. V Prešporku: Tatrín 1846. 216 s.

Vyjadrenie posesívneho vzťahu formou genitívu

Alexandra Gerlaková

Katedra slovenského jazyka a literatúry, Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela,
Banská Bystrica

Vyjadrenie vzťahov pozorovaných vo vonkajšom svete patrí k podstate komunikácie. Jedným z týchto vzťahov odporozovaných človekom v prostredí, ktoré ho obklopuje, je aj vzťah založený na ovládaní, vzťah vyplývajúci z existencie vlastníctva a jemu podobných vzťahov. Ide o reláciu medzi (minimálne) dvoma substanciami okolitého sveta, z ktorých jedna prislúcha druhej na základe špecifického vzťahu vlastníctva.

V slovenčine existuje na vyjadrenie *posesivity* niekoľko možností, pričom medzi základné spôsoby sa radí vyjadrenie privlastňovania pomocou predikácie s využitím posesívnych sloviac (*Mal nádherný palác.; Patrilo mu všetko nao-kolo. – Tatár, 1999*), použitie foriem posesívnych adjektív (*V tom zmätku zabil tatársky lukostrelec kráľovho koňa. – Tatár, 1999*), posesívnych pronomín (*Môj dedo vám to dosvedčí! – Tatár, 1999*), ďalej je to forma posesívneho genitívu (*Popri zlých a ťažkých časoch pristavilo sa šťastie i v drevenici Jána Pálavu z Jasenového. – Tatár, 1999*). Okrem nich však existuje v jazyku množstvo iných vyjadrení posesivity (explicitné vyjadrenie vlastníctva, forma posesívneho datívu, posesívne zloženy a pod.).

Za jadro vlastníckeho vzťahu možno považovať posesora (v prvotnom vý-zname človeka ako duchovnú, mysliacu bytosť), ktorý prostredníctvom projekcie rozširuje túto kategóriu nielen na jemu blízke objekty vonkajšieho sveta (chápaných ako „svojich“), ale aj na vzdialenejšie konkrétne a abstraktné sub-stancie. Citlivosť na javy opakujúce sa a uvedomenie si tohto opakovania umožňuje rozšírenie základného modelu vyjadrenia posesívnosti v neskoršom stupni vývoja na ďalšie typy podobných vlastníckych vzťahov. Zatiaľ čo v užšom chápaní posesivity sa tento vzťah viaže na vlastnenie a príslušnosť objektov z najbližšieho okolia jednotlivca, neskoršie už ide aj o vlastnenie zasahujúce abstraktné konštanty, ktoré sa viažu na psychiku, čas, sociálne danosti, či na konštanty priestorové (miesto, geografický priestor).

Genitív sa považuje za základný gramatický prostriedok vyjadrenia pose-sivity. Ide o väzbový pád, ktorý vytvára uzatvorenú syntagmu. Základná báza vyjadrenia vlastníckeho vzťahu obsiahnutá v predikácii *posesor má posesum* sa tu transformuje do atributívnej syntagmy. Podľa B. Bednaříkovej (1998) tak vzniká posesívna determinácia. Vyjadrenie posesívnosti pomocou predikácie alebo determinácie sa odvíja od syntaktických potrieb jazyka.

Z dvojice *posesor – posesum*, ktorá predstavuje základných participantov privlastňovacieho vzťahu, je aktívnym, dominantným členom posesor. Objektom jeho záujmu je posesum, teda vec patriaca do tejto sféry. Zainteresovanosť

posesora na objekte sa premieta do vzťahu vlastníctva. Vlastníctvo je špecifický vzťah medzi dvoma substanciami. Na vyjadrenie toho, že istý jav vstupuje do špecifických vzťahov s iným javom, slúži kategória pádu. Všeobecne pád substantíva vyjadruje prítomnosť, resp. neprítomnosť takého vzťahu a jeho druh. Vzťahom príslušnosti v širokom zmysle je motivovaná genitívna väzba, ktorá pri substantíve vyjadruje, že pomenovaná vec patrí k inej veci. Dané substantívum (posesum) sa doplní genitívom inej substantíva (posesor).

Genitív vyjadruje účasť veci na inej veci ako jej náležitosti, čo možno chápať ako príslušnosť k celku. Okrem základného významu vyjadreného adnominálnym genitívom sa rozlišuje niekoľko odvodených špeciálnych genitívov. Vzťah privlastňovania sa pociťuje najzreteľnejšie pri *genitíve príslušnosti*, ktorý vyjadruje vzťahy podobné privlastňovaniu pri neosobných neživotných a zvieracích substantívach – napríklad *Z vnútorností zabitého tura začína veštití budúcnosť: ...; Mnoho dní prešlo, kým sa telo sokola pokrylo perím a ešte viac, kým si zvykli na seba.; Prepychovo žil zo strachu chudoby.; Trpaslík zodvihol pravú ruku a vtom sa začali múry pevného hradu rúcať a prepadať do hlbín.; O to viac súz a utrpenia pamätajú steny skromných izbičiek, kde sa chudoba so svojimi žiaľmi pred svetom zatvárala* (Tatár, 1999). Substantívum v genitíve pri mužských a ženských osobných substantívach má pri sebe záväzne zhodný alebo nezahodný prívlastok – napríklad *Hlavátka mu preto vyrozprávala príbeh krásnej Margity* (Margitin príbeh), *ba mohol sa dokonca aj chvíľu pokočať jej krásou na hladine jazera.; Na pňoch a kade-tade posedávali páni a najlepší priatelia uhorského kráľa Belu IV* (Belovi priatelia); *Jedného dňa predsa len podľahol nátlaku svojej chamtivej ženy* (ženinmu nátlaku) (Tatár, 1999). Ak príslušnosť nie je motivovaná nadradeným substantívom, pretože vzťah vlastníctva nie je vecne nevyhnutný, ale je spoločensky navodený, je vyjadrený pomocou *genitívu vlastníka*. Takto sa vyjadruje vzťah vlastníctva v užšom zmysle – napríklad *Popri zlých a ťažkých časoch pristavilo sa šťastie i v drevenici Jána Pálavu z Jasenového* (Tatár, 1999). Genitívnu väzbu si tu vynucuje aj forma pomenovania majiteľa v podobe dvojčlenného propria.

V historickom vývine jazyka podľa J. Vacheka (1992) malo prenikanie adnominálneho genitívu za následok zužovanie oblasti používania posesívnych adjektív. V prospech genitívnej väzby hovorí i slovosled. Z hľadiska sémantickej výstavby vetného kontextu je označenie posesora (vlastnej veci v najširšom zmysle) relatívne menej určeným prvkom, a teda sémanticky menej jasným než označenie posesora (vlastníka). Práve jeho použitie zo sémantického hľadiska dokresľuje a dopĺňa predstavu o vlastnenej veci. Tá sa individualizuje. Postupuje sa od všeobecnej k jednotlivému, a tak k presnej predstave o posese, objekte vo vlastníckom vzťahu s posesorom. Z hľadiska aktuálneho členenia syntaktickej konštrukcie (východisko výpovede – jadro výpovede) typu *priatelia uhorského kráľa Belu IV*. vo dvojici *vlastnená vec + jej vlastníka* označenie vlastnenej substancie (určovaný člen) predchádza označeniu vlastníka (určujúci člen). Adnominálny genitív označuje vlastníka a je v pozícii za substantívom. Naproti tomu pri použití pose-

sívneho adjektíva by označenie vlastníka stálo pred menom označujúcim vlastnený predmet. Takéto postavenie je bezpríznačné.

Pri genitívnej väzbe ide o druh relácie (subordináciu) medzi dvoma substantivami, z ktorých jedna prislúcha druhej. Posesívne konštrukcie s genitívom zo sémantického hľadiska zahŕňajú rozmanité typy vlastníctva. B. Bednaříková (1998) vyčleňuje dva typy vlastníctva závislé od charakteru posesora a posesa, ktoré do posesívneho vzťahu vstupujú – *predmetové vlastníctvo*, pri ktorom sa posesívnosť prvotne vzťahuje na ľudského jedinca, a *abstraktne vlastníctvo*, ktoré zahŕňa vzťah osoby k osobe (príbuzenský, služobný), vzťah časti k celku, resp. osoby k častiam svojho tela.

Podľa *Morfológie slovenského jazyka* (kapitoly spracované F. Mikom, 1966) adnominálny genitív vyjadruje, že sa na veci zúčastňuje iná vec ako jej náležitosť (čo sa dá chápať ako príslušnosť). Vo dvojici *hlas horára* vystupuje substantívum v genitíve ako celok, ktorý je dokreslený časťou ako jeho príznak. Pomocou genitívu sa vyjadruje posesívny vzťah aj pri substantíve stredného rodu, keďže tu forma posesívneho adjektíva nie je možná – typ *šaty dievčata*. K špecifickým významom adnominálneho genitívu patria – *genitív príslušnosti*, *genitív vlastníka*, *genitív druhej príslušnosti* a ďalšie.

V publikácii *Kategorija possessivnosti v slavianskikh i balkanskikh jazykakh* (red. Vjač. V. Ivanov, 1989, s. 67) sa konštatuje, že konštrukcie vyjadrujúce časti celkov/predmetov v sebe zahŕňajú okrem možnosti spájateľnosti s posesívnymi zámenami možnosť spájateľnosti s posesívnym genitívom a tiež s predložkovým spojením – *noha kresla*, *rička aktovky*, *klučka na dverách*, čes. *noha stolu/noha u stolu*, *límeč od košile*. Predložka *od* je charakterizovaná veľkou fakultatívnosťou časti predmetu (odcudziteľného i neodcudziteľného) a zároveň väčšou náchylnosťou k oddeleniu. Posesívny atribút sa tu obyčajne nepoužíva (zachoval sa len ako relikť – *stolové nohy*) a poukazuje na väčšiu spätosť kategórie posesívnosti s kategóriou životnosti.

Osobitné miesto v priestore vyjadrenia vlastníctva predmetu pomocou posesívneho genitívu zaujíma vzťah tohto predmetu k osobe, ktorá sa označuje menom agensa, teda menom sémanticky relatívne odrážajúcim charakter tohto vzťahu (životnosť „objektu ovládania“ – posesa vo vzťahu k neživotnému posesorovi) – *konštruktér kométy*, *vznávač slnka*, *majiteľ drožky*. Tieto vzťahy možno nazvať ako „ovládanie ovládateľom“. (Sémantika konštrukcií typu *človek slova*, *človek diela* predstavuje zviazanosť prislúchajúcich vecí/objektov – človek prináležiaci svojmu slovu, dielu; slovo, dielo prináležiace človeku – *ibid.*, s. 63) Charakterizujú sa „vzájomnou príslušnosťou“, dajú sa pretransformovať na typ *konštruktérova kométa*, *vznávačovo slnko*, *majiteľova drožka*. Hovorí sa tu tiež o tautológii, ktorá je zahrnutá v sémantike názvu osoby a odráža sa v sémanticko-syntaktickej štruktúre s posesívnym genitívom (*ibid.*, s. 68). Túto tautológiu (*majiteľ má drožku*, *drožka má majiteľa*, *majiteľ vlastní drožku*) možno v *Morfológii slovenského jazyka* (1966, s. 168) nájsť v type genitívu nositeľ deja s významom patiens a agensa (pozri nižšie).

Pri menšej posesívnej konštrukcii sa objavuje požiadavka rozlíšenia prípadov, keď prívlastňovacia konštrukcia je transformáciou slovesnej vety, a prípadov keď nie je, teda keď menná syntagma koreluje so slovesnou vetou alebo s ňou nekoreluje, pričom vlastník je buď pôvodcom alebo patiensom deja.

Konštrukcie, pri ktorých medzi posesorom a posesom absentuje sloveso, J. Štěpan (1985) označuje ako formy nesúce *pojmové posesívne významy*. Tie predstavujú osobné prívlastňovanie vyjadrené pomocou *vonkajšej determinácie*. Sem patrí posesívny genitív, posesívny datív, posesívne zámena. Na druhej strane je osobné prívlastňovanie vyjadrené pomocou *vnútornej determinácie*, ktorá je obsiahnutá v nesamostatných posesívnych morfédoch. Protiklad k osobnému prívlastňovaniu predstavuje *menné prívlastňovanie*. Takto sa v jazyku prívlastňuje osobám, resp. zvieratám pomenovaným pomocou substantíva alebo adjektíva formou prostého genitívu.

Dominantné postavenie vo vyjadrení posesívneho vzťahu má genitív pri substantívach stredného rodu, lebo tu neexistuje možnosť vytvorenia prívlastňovacieho prídavného mena – *bubnovanie konských kopýt; Skamenel na ľavej strane údolia.; na hladine jazera; bola zaliata vodami jazera; Vôňa mäsa bola čoraz lákavejšia.; k brehu krásneho jazera; jediným opatrovateľom a lekárom lesných zvierat* (Tatár, 1999).

Morfológia slovenského jazyka z roku 1966 (Miko, s. 166 – 177) rozlišuje pri genitíve (ako jednej z foriem menného vyjadrenia posesívnosti) nasledujúce typy s viac alebo menej dominantným posesívnym významom:

1. **Genitív príslušnosti**, pri ktorom sa podľa významových okruhov nadradeného a podradeného substantíva uvádzajú typy väzieb – *strecha domu, tvár mojej sestry, žiak prvej triedy, dcéra môjho priateľa, veliteľ roty, hlas môjho otca, výška stromu, roky života, znaky pojmu*. Sémanticky sa tu vydeľuje tzv. **genitív pôvodcu** – typ *báseň Jána Kostru*. Mužské a ženské osobné názvy stoja v genitíve spravidla len s prívlastkom, inak je ich pendantom posesívne adjektívum. Holý genitív sa chápe ako štylisticky príznakový. Patrí sem aj dvojitý genitív s kontaminovanou väzbou – *koláče starej mamy – starej mamine koláče*.

2. **Genitív nositeľa deja** vyjadruje dej prislúchajúci osobe alebo veci, pričom je korelátom slovesnej konštrukcie, v ktorej daná vec alebo osoba pomenúva nositeľa deja, resp. stavu/ zásahu – *plač dieťaťa – dieťa plače, stavba domu – dom sa stavia*. Význam prostého nositeľa deja má tento genitív v spojení s deverbatívom od nepredmetových a neprechodných slovies – *príchod hostí, vädnutie kvetov; význam paciensa v spojeniach typu pisateľ listu, stavba domu, vlastníctvo pozemku* (od prechodných činnostných slovies); a navyše význam agensa, ak podradený výraz pomenúva osobu – *pochvala učiteľa* (učiteľ pochválil – učiteľa pochválili). Rozdiel medzi paciensom a agensom je zastretý pri východiskových slovesách, ktoré môžu byť zvrtné a prechodné – *ochrana tela*. Ak je oslabený dejový význam, potom sa význam nositeľa deja stráca a ide o genitív príslušnosti alebo druhej príslušnosti.

3. **Genitív vlastníka** vyjadruje vzťah vlastníctva v užšom zmysle. Tento vzťah je spoločensky navodený, motivovaný nadradeným substantívom a dá sa zmeniť na predikáciu (gramatické prisudzovanie). Existujú tu dva typy – *dom môjho otca, chlapec dolného suseda*.

4. **Genitív druhej príslušnosti**, pri ktorom sa meno v genitive chápe ako druh. Pri tomto type klesá sémantická váha substantíva v genitive a to sa stáva len prostriedkom kvalifikácie nadradeného substantíva – *srdce junáka, krv dobrodruha, gesto rečníka, spolok včelárov, dieťa veľkomesta, čaro mladosti, čas žatvy*. Pri osobnom substantíve môže tento genitív stáť aj holý a je možné nahradiť ho vzťahovým adjektívom – *gesto rečníka – rečnícke gesto*. Vecný význam podradeného substantíva je tu oslabený.

5. **Genitív vlastnosti** vyjadruje príslušnosť nadradeného pojmu k vlastnosti, ktorá ho kvalifikuje. Túto konštrukciu je možné nahradiť spojením substantíva s adjektívom (jednoduchým aj zloženým), príp. predložkovým inštrumentálom. Substantívum v genitive je obyčajne rozvité atribútom – *človek vysokej postavy, blahoslavený čistého srdca*. Ak stojí samostatne, hodnotí sa ako poetizmus – *muž odvahy, kraj ovocia*. Pri tomto type sa vydeľuje i tzv. hebrejský genitív, ktorý má tiež poetické zafarbenie – *kráľ kráľov, veky vekov, pieseň piesní, kniha kníh*.

V jazyku stoja oproti sebe dve formy obyčajne charakterizujúce výpoved' (*Kategorija possessivnosti v slavianskych i balkanskych jazykoch*, 1989) – forma organickej, neodcudziteľnej príslušnosti (centralistický, inaktívny, subjektívny typ) a forma ustanovenej, odcudziteľnej príslušnosti (aktívny, objektívny typ) (1989, s. 28 – 29). Posesívne zamená, posesívny genitív, posesívny atribút odrážajú statiku posesívnosti (ibid., s. 70). Pri chápaní genitívneho vzťahu ako vzťahu časť – celok, najmä pri označovaní časti ľudského tela, sa dynamika prejavuje v nazeraní na posesora a objekty jeho ovládania ako na jeden fyzický a funkčný celok. Prejavuje sa tu istý dualizmus týchto častí – zviazanosť a závislosť od posesora, ale zároveň istá autonómnosť.

Posesívny vzťah zo sémantického hľadiska možno chápať dvojako – ako vyjadrenie označujúce príslušnosť a vyjadrenie označujúce ovládanie. Posesívny genitív sa radí k prvému typu, lebo objekt ovládania sa tu určuje poukázaním na posesora a gramaticky určujúcim členom je práve pomenovanie objektu ovládania. Naopak pri druhom type sa posesor určuje poukázaním na objekt ovládania a gramaticky určujúcim členom je tu pomenovanie označujúce posesora. Konštrukcie s genitívom patria k jednému zo spôsobov vyjadrenia vlastného posesívneho významu, v ktorých je vlastnícky vzťah (buď ako príslušnosť alebo ako ovládanie) základným znakom (ibid., s. 113).

Konštrukcie typu *telo sokola, skúška sokola, prostriedok jazera, údolie Váhu, koruna jaseňa, dcéra veľmoža, koniec Blatnice, krákanie krkavcov, vôňa mäsa, hradba hôr, breh Turca, múry hradu, tóny basy, synovia diabla, útok nepriateľa, hlas horára, sekery drevorubačov, otec dievčiny* (Tatár, 1999) a pod. sú veľmi

frekventované a označujú rôzne odtienky vlastníckeho vzťahu. Toto spojenie dvoch substantív formou nepriameho pádu vyjadruje príslušnosť, pri ktorej je hlavným členom substantívum pomenávajúce objekt ovládania. Konštrukcia s bezpredložkovým genitívom sa dá nahradiť (okrem istých obmedzení) spojením adjektíva a substantíva, ktoré jej zároveň silne konkuruje (najmä pri životnom posesorovi). Genitívu sa dáva prednosť predovšetkým, ak je posesor pomenovaný neživotným substantívom. Člen označujúci posesora nemusí (ako je to v príkladoch uvedených vyššie) a môže byť doplnený ďalším určujúcim členom (prívlastkom) – *slová panovačného vládcu, kraj posvätného tura, príbeh krásnej Margity, vôňa prvého chleba, zastal na pomedzi chotárov oboch bratov, na území dnešného Turca, k brehu krásneho jazera, útroby tohto kopca, steny skromných izbičiek, v korune starej hrušky, bubnovanie konských kopýt, moc krutého a zlého čarodejníka, bralo skúpej Miesik, patrilo medzi blízkych pani Miesik, podľahol nátlaku svojej chamtivej ženy, do osady najstaršieho brata, deň posvätného Tura, krok hradného pána, potomok hrdých Kvádov, medzi poddanými uhorského kráľa Bela IV., ...keďže sa všetci prizerali zápasu dvoch silákov..., žiaci svojho pána* (Tatár, 1999). Treba podotknúť, že posesor v genitívnom spojení nemusí byť nevyhnutne pomenovaný substantívom – *...a nech ťa tam prenasledujú oči všetkých, ku ktorým si sa neludsky zachoval* (Tatár, 1999).

Z naznačeného vyplýva, že genitív umožňuje vyjadrenie rôznej miery príslušnosti (od najširšie chápanej až po úzko chápanú posesívnosť – *strecha domu, ruka dievčaťa*). Označuje posesívnosť neodcudziteľnú i odcudziteľnú. Je jedným zo základných spôsobov vyjadrenia tejto kategórie odrážajúcej poznanie základných vzťahov obklopujúcich človeka.

Literatúra

BEDNAŘÍKOVÁ, Božena: Kapitoly o posesivite. (Rigorózna práca) Olomouc: Univerzita Palackého 1998.

BAJZÍKOVÁ, Eugénia – ORAVEC, Ján: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Syntax. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1982. 272 s.

GERLAKOVÁ, Alexandra: Posesivita – vzťah posesora a posesa – hľadanie východiska. In: Jazyky v kontakte/ Jazyky v konflikte a evropský jazykový prostor. Sborník příspěvků ze 4. mezinárodní konference Setkání mladých lingvistů, konané na Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci ve dnech 12. – 14. května 2003. Ed. P. Pořízka, V. P. Polach. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2003. s. 72 – 75. ISBN 80-244-1027-3

GERLAKOVÁ, Alexandra: Posesívnosť v textoch Turčianskych povestí Jozefa Tatára. In: Jazyky v kontakte/ Jazyky v konflikte a evropský jazykový prostor. Sborník příspěvků ze 4. mezinárodní konference Setkání mladých lingvistů, konané na Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci ve dnech 12. – 14. května 2003. Ed. P. Pořízka, V. P. Polach. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2003. s. 363 – 368. ISBN 80-244-1027-3

GERLAKOVÁ, Alexandra: Posesívny vzťah vyjadrený formou genitívu (Teoretický náčrt problematiky). In: *Studia Slovaca. Zborník vedeckých prác členov katedry slovenského jazyka a literatúry*. Red. J. Tatár. Banská Bystrica: Katedra slovenského jazyka a literatúry Pedagogickej fakulty UMB, 2004, s. 237 – 242. ISBN 80-8055-948-1

http://www.pdf.umb.sk/2004/tmp/file_736.pdf

GERLAKOVÁ, Alexandra: Posesor, posesum a posesívny vzťah v procese komunikácie. In: *Súčasná jazyková komunikácia v interdisciplinárnych súvislostiach*. 5. medzinárodná konferencia o komunikácii Banská Bystrica 3. – 4. 9. 2003. Ed. V. Patráš. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela, Fakulta humanitných vied, 2004, s. 143 – 151. ISBN 80-8055-979-1

<http://www.fhv.umb.sk/Fhv.html>

Kategorija possessivnosti in slavjanskih i balkanskih jezikach. 1989. Otvet. red. Vjač. V. Ivanov. Moskva: Nauka, 1989. 261 s.

KRUPA, Viktor: *Jednota a variabilita jazyka*. Bratislava: Veda, 1980.

Morfológia slovenského jazyka. 1966. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1966. 896 s.

ORAVEC, Ján – BAJZÍKOVÁ, Eugénia – FURDÍK, Juraj: *Súčasný slovenský spisovný jazyk. Morfológia*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1984. 232 s.

ŠTĚPAN, Jan: Ke kategorii posesivity a jejímu stvrněni v jazycích. *Slovo a slovesnost*, 46, 1985, č. 1, s. 20 – 27.

TATÁR, Jozef: *Turčianske povesti*. Martin: Matica slovenská, 1999. ISBN 80-7090-553-0

VACHEK, Josef: Ještě k osudu českých posesivních adjektiv. *Slovo a slovesnost*, 33, 1972, 2, s. 146 – 148.

Komponenty adjektivního charakteru v češtině

Ladislav Janovec

Ústav pro jazyk český Akademie věd ČR, Praha

Tento příspěvek vznikl v rámci zpracování a popisu současného neologického materiálu v ÚJČ AV ČR (slovníky neologizmů *NS1*, *NS2*, dílčí neologické studie o kompozitech, např. Rangelova, 1996, Opavská, 1999, Janovec, 2002, 2003, 2005, a především komplexnější studie o nových kompozitech Janovec – Rangelova, 2005). Protože do posledně zmiňované studie byla zahrnuta pouze substantivní kompozita, zmiňujeme se v této práci o některých komponentech, které se podílejí na vzniku adjektivních kompozit.

Materiál pro tento příspěvek byl čerpán z elektronické neologické databáze, která je v ÚJČ AV ČR budována od počátku devadesátých let, získaný materiál byl doplněn a ověřen na základě internetového elektronického archivu Newton on-line a na materiálu získaném fulltextovými vyhledávači.

V práci se zabýváme dvěma hlavními skupinami sledovaných jednotek.

1. Adjektiva, v nichž je druhá část tvořena/motivována složkou cizího původu

První, větší skupinu tvoří deriváty od substantivních kompozit, např. *nedvědofilní*, *workoholický*, *homofobní* apod. Nejedná se tedy o jednotky, u nichž by slovotvorným postupem byla primárně kompozice, ovšem výsledné jednotky mají ke kompozitům velice blízko. Navíc úsek tvořený druhým komponentem a adjektivní příponou má tendenci se ze závislosti na motivujícím lexému uvolňovat jako celek a na základě analogie s existujícími jednotkami vytvářet jednotky nové, lze tedy snad toto spojení považovat za určitý typ sufixoidu, např. *-filský/-filní*, *-fobský/-fobní*, *-manský/* případně *-logický*, nověji též *-holický*. Složená adjektiva náležející do této skupiny mohou být vytvářena též slovy (adjektivy), která tak získávají charakteristiky komponentu, např. *-fobický*, *-terapeutický*, *-maniacký*, *-turistický*.

Ve starším jazykovém materiálu se jednotky tohoto typu objevují rovněž (viz např. *SSJČ*, *ASCS*), tvoří povětšinou derivační řady (tj. jsou v nich zachyceny a popsány jak motivované adjektivum, tak motivující substantivum), např. *frankofilský/frankofilní* (k *frankofil*), *austrofilní* (k *austrofil*), *rusofilní* (k *rusofil*), *anglofilní* (k *anglofil*), *frankofobský* (k *frankofob*). V *ASCS* je rovněž zpracováno nikoliv jako komponent, ale jako samostatný lexém adjektivum *fobický*.

Tyto motivační řady lze nalézt i v novém materiálu. Objevuje se omezené množství adjektiv zakončených na *-filský* k substantivům zakončeným na *-fil*, resp. *-filie*, např. *audiofilský* (k *audiofil*), *diskofilský* (k *diskofil*), *kinofilský* (k *kinofil*), ale i na *-filní* – *nedvědofilní* (k *nedvědofil*). V novém materiálu není zachyceno žádné adjektivum na *-fobský* (adjektiva vyjadřující negativní postoj jako vlastnost jsou zakončena výhradně na *-fobní* nebo *-fobický*, např. *islamofobní/islamofobický*, *homofobní/homofobický*, *eurofobní*). Na rozdíl od substantiv zakončených na *-man*, *-maniak*, *-manie/-mánie*, která jsou v novém jazykovém materiálu velmi početná, jsou adjektiva zakončená na *-manský*, *-manický* zachycena ojediněle, např. *dicapriomanský*.

Spolu se substantivy tvořenými druhým komponentem *-log* nebo *-logie* vyjadřujícím významy „(vědec) kdo se zabývá tím, co označuje první část kompozita“, „věda, nauka, soubor poznatků mající vědecký charakter“, např. *pivologický* (k *pivolog*), *simpsonologický* (k *simpsonolog*).

Výskyt dalších typů složených adjektiv je spíše ojedinělý - *arteterapeutický* (k *arteterapie*), *workoholický* (k *workoholik*), *stresholický* (k *stresholik*), *čokolický* (k *čokoliholik*).

Ve všech uvedených případech existuje nejen sledovaná jednotka, ale i větší či menší počet dalších členů slovotvorné řady (název člověka – přechýlený název – abstraktum – vztahové adjektivum – posesivní adjektivum – adverbium apod.).

Existují ale i adjektiva, k nimž není doloženo motivující substantivum, v takovém případě můžeme hovořit o analogickém tvoření na základě určitého modelu. Materiál nám ukazuje, že mívají výrazně okazionální charakter, u některých z nich se realizují i různé vedlejší významové odstíny (viz kontexty):

kamelotofilní

dodejme, že „příbuzné žánry“ dostaly vedle countryových a bluegrassových skupin značný prostor: setkáme se tu s písničkami trampského Pražce, převážně vokální Návštěvy, popfolkového Symphonic Titanicu, **kamelotofilního** THT i písničkáře Martina Hejného;

my jsme nehráli nikdy na pódiu převzatý skladby. My jsme vlastně začali na Portě se třema, co jsem složil. | Ale i ty byly poměrně značně **kamelotofilní**. | No jasně. Když to člověk pořád poslouchá, tak je tím ovlivněnej hrozně moc; silně **kamelotofilní** skupině Damy píšu v rubrice Na vlastní náklad; živý projev měl oproti cédéčku řadu interpretačních chybiček;

žalmanofilní

vidění světa i písniček má Honza skutečně podobné Žalmanovu - jinak by se koneckonců těžko sešli v jedné skupině - nicméně jako výrazně **žalmanofilní** se mi zde jeví pouze Holka z větrných hor;

kryptofilní

sanfranciská **kryptofilní** skupina Residents naposledy živě vystupovala v roce 1990;

netofobní

...ministři se v poslední době Internetem ohánějí jako hadrem na holi. Po „**netofobním**“ Klausovi je to jistě příjemná změna...

elitofobický

navzdory tomu, že většina výjimečných lidí má politický a mediální vliv či reputaci, lekají se každého náznaku obvinění svými **elitofobickými** spoluobčany.

Jak je vidět z uvedených případů, jedná se, alespoň v případě některých, o okazionální jednotky, které se vyznačují hravostí a vtipem a u nichž se zvyšuje účinek pragmatických aspektů významu.

2. Adjektiva s druhými částmi domácího původu

Druhou, odlišnou sledovanou skupinu tvoří adjektiva, která jsou tvořena adjektivním komponentem českého původu. Zaměřujeme se především na jednotky, jejichž poslední komponent je zároveň v češtině samostatným slovem nebo je slovu velice blízký, a sice komponenty *chtivý, milný, milovný, žravý, žroustský, tvorný*. Složeniny s těmito komponenty existovaly v češtině i dříve. V SSSJČ je uvedeno 84 adjektiv s komponentem *tvorný* (např. *blahotvorný, ce-notvorný, bílkovintvorný, dějintvorný, mírotvorný, pojmotvorný, slzotvorný* apod.), 30 jednotek s komponentem *milovný* (např. *hudbymilovný, nádherymilovný, pořádkumilovný, sportumilovný, zábavymilovný*), 30 jednotek s komponentem *chtivý* (např. *bojechtivý, koupěchtivý, vládychtivý, ziskuchtivý, zlatachtivý*), 24 jednotek s komponentem *milný* (např. *chladnomilný, krasomilný, mravencomilný, židomilný*) a 5 slov s komponentem *žroustský* (*knihožroustský, lidožroustský, mrchožroustský, slovanožroustský, čechožroustský*). Navíc jednotky

patří k různým vrstvám slovní zásoby (jsou mezi nimi termíny, ale i publicistické okazionalizmy, které jsou vzhledem k reprezentativnosti slovníku v menšině).

V novém materiálu se objevilo poměrně velké množství sledovaných jednotek, mezi nimi převládají okazionalizmy, naopak počet nových terminologických adjektiv je výrazně nízký.

Nejvíce jsou zastoupeny složeniny s komponentem *chtivý* – celkem 54 jednotek, z nich uvádíme jenom některé – *cestychtivý, countrychtivý, divočinychtivý, dobrodružstvíchtivý, drbůchtivý, erekechtivý, herchtivý, chůvychtivý, komercechtivý, lyžováníchtivý, nářezuchtivý, pepsichtivý, sexuchtivý, stykuchtivý, svatbychtivý, tarotuchtivý, zmrzlinychtivý*. 26 složenin obsahuje komponent *tvorný*, který byl naopak ve slovníku zastoupen nejvíce, ovšem mezi novými jednotkami s tímto komponentem se objevuje nejvíce terminologických adjektiv; příklady nových jednotek: *atmosférotvorný, centrotvorný, hitutvorný, imagevorný, kapitálotvorný, kurzotvorný, operotvorný, programotvorný, většintvorný, vlákninotvorný, zlotvorný*. Komponent *milovný* obsahuje 16 nových složenin – *automilovný, historiemiilovný, klasikyilovný, koncertomilovný, míčemilovný, pivamilovný, pohádekilovný, politikyilovný, popumilovný, poslechumilovný, růžímilovný, saunymilovný, sektumilovný*. Méně zastoupeny jsou jednotky obsahující komponent *milný* (12 jednotek) – *bystromilný, kočkomilný, mobilmilný, mopslomilný, pornamilný, psomilný, sedumilný, slanomilný, sněhomilný, tancemilný, úradomilný, vepřomilný*. Čistě okrajově se vyskytují jednotky s komponenty *žroutský* (2 jednotky) a *žravý* (2 jednotky) – *špekožroutský, tukožroutský, vejcožravý, vodožravý*.

Jsmo si vědomi toho, že tento text má především přehledový charakter a že některé jednotky, které lze klasifikovat jako okazionalizmy, se mohly v textech vyskytnout i před sledovaným obdobím, což bez dokladu a záznamu v materiálu ovšem nemůžeme potvrdit. Naším cílem bylo poukázat na některé zajímavé jednotky, které se neobjevily v dosud zpracovaném materiálu, a upozornit na to, že problém analogické slovo tvorby, zřejmý u substantivních kompozit, jak jsme na něj poukazovali i v jiných pracích, se projevuje, i když možná méně zřetelně, i u adjektivních složenin.

Literatura

ACSC: Akademický slovník cizích slov. V. Petráčková – J. Kraus. Praha: Academia 1985.

JANOVEC, Ladislav: Produktivnost některých komponentů ve slovanských jazycích. In: Příspěvek k bádání v oboru rusistika, (eds.): Vorel, Jan - Severa, Vladimír, 1. vyd., Ostrava: Ostravská univerzita - Filozofická fakulta 2002, s. 71 - 77.

JANOVEC, Ladislav: Produktivnost některých komponentů v češtině a bulharštině. In: Dynamika a inovace v češtině a bulharštině. (eds.) Rangelova, A. – Tichá, Z., Praha: Pierot 2003, s. 79 – 84.

JANOVEC, Ladislav: Využití sémantického potenciálu slovtvorných prvků -fobie/-fob v nové slovní zásobě ČJ.. In: (ed.) Šimková, Mária: *Varia XII*. Bratislava: JÚLŠ 2005.

JANOVEC, Ladislav – RANGELOVA, Albena: Suffixoidy a suffixoidní lexémy u substantivních kompozit. In: *Neologizmy v dnešní češtině* Praha: , ÚJČ AV ČR 2005, s. 81-94.

SSJČ: *Slovník spisovného jazyka českého*. B. Havránek a kol. Praha: Academia 1960-1971.

SN1: *Nová slova v češtině 1. Slovník neologizmů*. O. Martincová a kol. Praha: Academia 1998.

SN2: *Nová slova v češtině 2. Slovník neologizmů*. O. Martincová a kol. Praha: Academia 2004.

OPAVSKÁ, Zdeňka: Frankofil, nebo frankoman? *Právo*, 6. 12. 1999, s. 12.

RANGELOVA, Albena: *Workoholismus a to ostatní*. *Naše řeč* 79, 1996, č. 2, s. 110-112.

Ke složeným hybridním adjektivům v NSČ 2

Patrik Mitter

Katedra bohemistiky, Pedagogická fakulta Univerzita Jana Evangelisty Purkyně,
Ústí nad Labem

Kompozita představují v posledních desetiletích relativně velmi produktivní složku nových pojmenování. Příčinou jejich vzniku tak jako i jiných pojmenování je na jedné straně potřeba pojmenovávat nové skutečnosti (jevy) v oblasti odborného vyjadřování (příp. i profesní mluvy a slangu) a na druhé straně potřeba vytvářet nová aktualizovaná pojmenování v textech publicistického stylu (neologického i okazionálního charakteru). Obecným předpokladem pro vznik kompozit je jednak vliv cizích jazyků, jednak tendence k ekonomii vyjadřování. Kompozita představují pro češtinu výhodnější pojmenování než slovní spojení, neboť lze od nich snáze tvořit deriváty a v rámci větné struktury jsou tedy flexibilnější než právě slovní spojení.

Dosavadní studium skládání slov v češtině (zvláště *Mluvnice češtiny 1*, 1986, Bozděchová 1995; Mitter 2003a) výše uvedenou skutečnost potvrzuje a naznačuje směr dalšího bádání. Zřetelný nárůst počtu kompozit v současné češtině představuje „důležitý posun v hierarchii jazykových typů, které se podílejí na typologickém utváření češtiny“ (Komárek 1997, s. 141-144). Z celkového počtu registrovaných neologizmů v publikaci *Nová slova v češtině* (1998) je 27,29% složených slov. Většina z nich je buď cizího původu jako celek, nebo sestává z jednoho komponentu cizího a jednoho domácího. Podstatně méně složených neologizmů je utvořeno pomocí dvou domácích komponentů (Lotko, 2000, s. 137-141).

Velký nárůst hybridních složenin v současné češtině je výsledkem působení cizích jazyků. Tak to chápe především I. Bozděchová, která uvádí, že „užitečná by v tomto směru byla i konfrontace s přejatými kompozity, např. anglickými, neboť vlivy cizích jazyků na češtinu se zejména v poslední době značně zvýšily v celé slovní zásobě, a tedy i v oblasti tvoření slov“ (Bozděchová, 1995, s. 191). V této studii se budeme dále zabývat kompozity, která zaznamenává neologický slovník *Nová slova v češtině 2* (2004).

Tento slovník (dále jen NSČ 2) navazuje na slovník *Nová slova v češtině* (1998, dále jen NSČ 1) a zaznamenává neologizmy z let 1996 – 2002. V tomto období jsou změny v naší slovní zásobě ještě výraznější než v předchozím období (tj. 1985 – 1995), z něhož vychází lexikální materiál NSČ 1. NSČ 2 není stejně jako jeho předchůdce slovníkem normativním, odráží však tendence v současném jazyce (zvláště v lexiku, tvarosloví, výslovnosti a pravopisu) a může také přispět ke stabilizaci jazykové normy.

Jednou z výrazných tendencí v současném jazyce je tvoření složených slov (zvláště hybridních) s využíváním některých produktivních slovotvorných prostředků, jako např. *mini-*, *video-*, *bio-*, *dia-*. Na tuto skutečnost jsme upozornili při analýze složených hybridních substantiv v NSČ 1 (srov. Mitter, 2001a). Cílem naší studie je poukázat na nově vzniklá složená hybridní adjektiva v současné češtině (na základě materiálu NSČ 2) a popsat produktivní typy nově vzniklých složenin.

Nárůst složených slov se odráží zvláště v oblasti hybridních pojmenování. V následujících odstavcích se budeme nejprve zabývat adjektivními hybridními složeninami s prvním komponentem cizího původu a poté adjektivními hybridními složeninami¹ s druhým komponentem cizího původu. Zaznamenáváme přitom nově vzniklé složeniny, nikoli složeniny již dříve existující, u nichž se vyvinul jen nový význam. Slohové charakteristiky výrazů uvádíme v souladu s NSČ 2.

Složených hybridních adjektiv s prvním komponentem cizího původu je v NSČ 2 zaznamenáno mnohem méně než substantiv. Tato skutečnost je dána faktem, že naprostá většina nominací se realizuje ve formě substantiv. Adjektiva tohoto typu – pokud se tvoří – jsou nejčastěji adjektivy vztahovými, odvozenými od příslušných základových substantiv. Nelze je proto hodnotit jako složeniny. Přesto NSČ 2 uvádí oproti NSČ 1 mnohem větší počet složených hybridních adjektiv. Nejvíce se na utváření hybridních adjektiv (na základě materiálu NSČ 2) podílejí komponenty *super-* a *ultra-* (obojí 10). Takto vzniklá adjektiva se

¹ Za hybridní považujeme takové složeniny, které mají první komponent cizího původu a druhý komponent domácí (resp. zdomácnělý) nebo obráceně. Protože určování stupně zdomácnění jednotlivých komponentů by mohlo svádět k velmi subjektivnímu hodnocení, posuzujeme jejich status z hlediska distinkce domácí komponent – cizí komponent podle *Akademického slovníku cizích slov* (1995, dále jen ASCS). Za cizí považujeme v souladu s ASCS ty komponenty, které tento slovník zaznamenává, a tudíž je hodnotí jako cizí.

uplatňují v běžné mluvě, publicistice, mnohdy se jedná o příležitostná pojmenování, srov. *superdlouhý, superdobrý, superlaciný, superschopný, superstřežený, superteplý, superúčinný, superúsporný, supervolební* (předpokládané základové slovo *supervolby* NSČ 2 neuvádí, přesto může existovat), *superzelený; ultralevný, ultranezávislý, ultrakřivolaký* /přil. publ./, *ultrapřenositelný, ultrasladký* /přil. publ./, *ultrasprostý, ultrašpatný* /přil. běž. ml./, *ultrašpinavý* /přil. publ./, *ultravytrvalostní* /sport./, *ultrazelený*. Frekventovaná jsou také adjektiva s *multi-* (6) (*multijazyčný, multijazykový, multinázorový, multioborový, multiúčelový, multizdrojový*) a *hyper-* (*hyperpracovitý, hyperrychlý, hypervýhodný* /rekl./). Slovník dokládá jak složeniny vlastní, tak nevlastní. Mezi vlastními složeninami převládají postupně determiniční složená adjektiva, jejichž první členy se uplatňují při tvoření substantiv, jako např. *megaúspěšný, maxirodinný, pseudoznačkový, monoprůmyslový, telezkratkovitý, kvazipřátelský* (jejich potenciální základová substantiva NSČ 2 nezaznamenávají, proto je hodnotíme jako složeniny, nikoli jako odvozeniny), *euronadšený* /polit. publ./, *pansvětový* /poč. publ./, *bankopojistný* /bank., pojišť./, *narkočistý, mikrojemný*. Naproti tomu juxtapozita patří mezi přímo determiniční složeniny. Ve funkci druhého komponentu vystupuje frekventovaně slovtvorný základ *-tvorný* (*humorutvorný, imagetvorný, kapitálotvorný, kurzotvorný*), ojedinele jiné komponenty (*humoruvzdorný, exportuschopný, sexuchtivý* /expr./, *studiachtivý* /expr./, *televizemilovný* /expr./, *viruprostý* /poč. publ./). V politickém prostředí a politické publicistice se v uplynulém období uplatňovala juxtapozita s prvním komponentem adverbialním, srov. *koaličněsmluvní, opozičněsmluvní* /polit., polit. publ./). Přiřadovací složené hybridní adjektivum dokládá slovník jediné – *sportovně-užitkový*.

Srovnání nejfrekventovanějších prvních komponentů cizího původu složených hybridních adjektiv zastoupených v NSČ 2 a v NSČ 1 přináší Tabulka č. 1.

Tabulka č. 1: Přehled nejfrekventovanějších prvních komponentů cizího původu podle počtu složených hybridních adjektiv zastoupených v NSČ 2 a v NSČ 1

Pořadí	komponent	počet hybridních adjektiv v NSČ 2	pořadí	komponent	počet hybridních adjektiv v NSČ 1
1.- 2.	<i>super-, ultra-</i>	10	1.- 2.	<i>pseudo-, super</i>	4
3.	<i>multi-</i>	6	3.	<i>multi-</i>	3
4.	<i>hyper-</i>	3	4.	<i>ultra-, sebe-</i>	2

NSČ 2 zaznamenává více než 50 složených hybridních adjektiv s prvním komponentem cizího původu. Srovnáme-li počet adjektivních kompozit tohoto typu v NSČ 2 a NSČ 1 (přibližně 15 kompozit) a uvažíme-li poměr mezi počtem zpracovaných hesel v NSČ 2 a NSČ 1 (zhruba 7000:4500, tj. více než 1,5), zjistíme, že nárůst počtu kompozit uvedeného typu je v NSČ 2 (s ohledem na rozdílný počet zpracovaných hesel v obou slovnících) přibližně dvouapůlnásobný.

Složená adjektiva vytvářejí také synonymní izoloxémní dvojice i trojice, srov. *velkokoaliční* – *superkoaliční*, *vícenázorový* – *multinázorový*, *mnohadiskový* – *multidiskový*, *mnohajazykový* – *mnohojazykový* – *multijazykový*, *víceetnický* – *mnohoetnický*, *mnohaprofesní/mnohoprofesní* – *víceprofesní* – *multiprofesní*, *mnohaproduktový* – *víceproduktový* – *multiproduktový*. Opozitní vztah k některým dvojicím, resp. trojicím výše uvedených výrazů představují adjektivní složeniny s prvním členem *jedno-*, srov. *jednonázorový*, *jednodiskový*, *jednoproduktový*, *jednoprofesní*.

Pravdu má O. Martinčová, která za nárůstem kompozit se členy *vele-*, *pidi-* vidí produktivitu cizích komponentů *mega-*, *maxi-*, *giga-*, resp. *mini-* a *mikro-*. Tyto internacionální komponenty stimulují podle O. Martinčové aktivnější využívání synonymních domácích komponentů (Martinčová, 2003, s. 17 – 22).

Z pohledu slovnědruhového má většina komponentů adjektivních hybridních složenin vyhraněný slovnědruhový charakter, a to adverbialní, srov. složeniny s komponenty *super-*, *ex-*, *mikro-*, *pseudo-*, *mega-*, *hyper-*, *mini-* (ve spojení s druhými základy substantivními mají tyto komponenty adjektivní charakter). Adverbialní komponenty (slovotvorně adaptované) se účastní utváření nevlastních adjektivních složenin (*koaličnėsmluvní*, *opozičnėsmluvní*, *sportovnės-užitkový*). Rovněž frekventovaně se využívají při utváření adjektivních hybridních spřežek první substantivní komponenty cizího původu (*humoruvzdorný*, *exportuschopný*, *viruprostý*, *kapitálotvorný*, *imagnetvorný* aj.). Z hlediska kompozičního způsobu převažuje při tvoření hybridních kompozit čistá kompozice a juxtapozice. Hojným přebíráním internacionálních komponentů, které se mohou vyskytovat i jako samostatná adjektiva (event. substantiva), např. *super-*, *video-*, *mini-*, *mikro-* (a vedle toho i *super*, *video*, *mini*, *mikro*) se při tvoření složenin mnohdy znejasňuje hranice mezi čistou kompozicí a juxtapozicí. Po stránce sémanticko-syntaktické dominují mezi adjektivními hybridními kompozity výše zkoumaného typu atributivní determinativa. Častá jsou i vazebná determinativa, a to především u nevlastních adjektivních složenin s prvním členem substantivního charakteru. Z hlediska slohových příznaků a příslušnosti ke spisovným a nespisovným útvarům, resp. poloútvaram národního jazyka lze konstatovat, že adjektivní hybridní složeniny tohoto typu vznikají nejen v profesní mluvě a slangu, ale že se tvoří i v publicistice (např. s komponenty *ultra-*, *pseudo-* aj.) a v běžné mluvě (např. s komponenty *super-*, *mega-* aj.) a mnohé z nich pronikají i do spisovného jazyka.

Hybridní složeniny s prvním komponentem domácím² mají v systému češtiny rozdílnější postavení než druhý typ hybridních složenin. Jejich druhé komponenty – ač jsou cizího původu – nevykazují často v takové míře rysy cizosti. Bývají adaptovány výslovnostně, pravopisně (*-manažer*), slovotvorně (substantiva např. sufixy *-ista*, *-ař/-ář*, adjektiva nejčastěji sufixy *-ní*, *-ický*,

² Do excerptce jsme zahrnuli kompozita, jejichž první komponent ASCS nezaznamenává, ale současně druhý zaznamenává.

-ový). Se slovtvornou adaptací adjektiv souvisí adaptace morfologická. Pokud adjektivum přebírá domácí příponu, lze jej automaticky přiřadit k deklinačnímu paradigmatu. U substantiv není morfologická adaptace spojena s adaptací slovtvornou. Substantivum je sice adaptováno morfologicky, pokud je adaptováno slovtvorně, ale může být adaptováno morfologicky, aniž by bylo adaptováno slovtvorně. Jak vyplývá z materiálu slovníku, nesklonná adjektiva a substantiva (cizího původu) se vyskytují spíše jen jako samostatná pojmenování než ve funkci druhých komponentů složenin.

Složených hybridních adjektiv s prvním komponentem domácím není výrazně méně než substantiv, což je znatelný rozdíl oproti složeninám s prvním komponentem cizím. Z prvních komponentů domácích se při tvoření adjektiv uplatňují především numerální, a to jak ty, které spoluutvářejí i substantiva (viz výše), jako např. *jedno-* (10), *mnoho-/mnoha-* (8), *dvoj-/dvou-* (7), tak i spřežkotvorné *více-* (7). Uplatnění složenin – pokud jde o komunikační oblasti – s *jedno-* je velmi široké, srov. *jednocéděčkový*³, *jednohitový* /hud., hud. publ./, *jednoklávesový* /prof./, *jednopartajní* /polit., polit. publ./, apod. Člen *dvoj-/dvou-* se v adjektivních složeninách uplatňuje nejčastěji ve variantní podobě, srov. *dvojdiskový/dvoudiskový*, *dvoukompaktní/dvojkompaktní* (stejně tak i synonymní *dvojkompaktní/dvoukompaktní*), *dvojnulový/dvounulový*, *dvojplatinový/dvouplatinový*, naproti tomu spíše se podle NSČ 2 uplatňují nevariantní podoby, buď *mnoha-* nebo *mnoho-*, než variantní *mnoha-/mnoho-*. Tuto skutečnost potvrzují výrazy *mnohadiskový*, *mnohaproduktový*, *mnohanacionální*, *mnohoetnický*, *mnohokulturní/mnohokulturní*. Frekventovaně se na skládání adjektiv podílí také adverbialní komponent *vnitro-* (slovník neuvádí s tímto komponentem stejně jako s *mnoha-/mnoho-* a *více-* hybridní substantiva), srov. *vnitrobankovní*, *vnitroetnický*, *vnitrofiremní*, *vnitrogenerační*, *vnitroholdingový*, *vnitroministerský*, *vnitroorganizační*, *vnitrounijní*, *vnitrouniverzitní*.

Se substantivními základy (viz výše) a s adjektivními základy se tradičně spojují členy *celo-* (5) a *polo-* (5), např. *celointernetov(sk)y*, *celokoncernový*, *celokontinentální*, *celoparlamentní*, *celosaténový* /rekl./, *poloambulantní*, *poloautobiografický* /kult. publ./, *polobulvární*, *poloinstitucionální* /adm./, *polopirátský*. Třemi adjektivy je v NSČ zastoupen komponent *novo-* (*novocirkusový*, *novorežimní*, *novosezónní*). Dvě hybridní adjektiva dokládá slovník s numerálními komponenty *čtyř-* a *troj-* (*čtyřdiskový*, *čtyřplatinový*, *trojplatinový*, *trojpilířový*).

Mezi členy s jedním zastoupeným hybridním adjektivem jsou jednak ty, které spoluutvářejí vlastní kompozita, jednak spřežkotvorné. Do první skupiny patří především postupně determinační adjektiva *vele-* (*velelukrativní* /expr./), *velko-* (*velkokoaliční* /polit. publ./), *kyslíko-* (*kyslíkoozónový*), *mlado-* (*mladokapitalistický*

³ Druhý komponent této složeniny-*céděčkový* ASCS neuvádí (z důvodu novosti tohoto komponentu). Považuje jej za cizí, neboť je motivován zkratkou CD (z angl. *Compact Disc*). Zkratková odvozenina *céděčkový* však svědčí o jejím postupujícím zdomáčňování v češtině.

/publ./), *štěpko-* (*štěpkocementový* /stav./), *hmyzo-* (*hmyzofobní* /přil./). Na sdružených pojmenováních se zakládají výrazy *pevnolinkový* (*pevná linka*), *veřejnosektorový* (*veřejný sektor*), *zlatogolový* (*zlatý gól*), *zlatokapličkový* (*zlatá kaplička*). Přímo determinančními adjektivy jsou spřežky *kolemkulturní*, *nízkoinflační*, *občanskodemokratický*, *nesmluvněopoziční* /polit., polit. publ./ (opak ke *smluvněopoziční*), *širokokoaliční*.

Přehled nejfrekventovanějších prvních komponentů domácích ve složených hybridních adjektivech podávají Tabulka č. 2 a Tabulka č. 3.

Tabulka č. 2: Pořadí nejfrekventovanějších prvních komponentů domácích podle počtu složených hybridních adjektiv zastoupených v NSČ 2

Pořadí	komponent	počet hybridních adjektiv v NSČ 2
1.	<i>jedno-</i>	10
2.	<i>vnitro-</i>	9
3.	<i>mnoha-/mnoho-</i>	8
4.-5.	<i>více, dvoj-/dvou-</i>	7
6.-7.	<i>celo-, polo-</i>	5

Tabulka č. 3: Pořadí nejfrekventovanějších prvních komponentů domácích podle počtu složených hybridních adjektiv zastoupených v NSČ 1

Pořadí	komponent	počet hybridních adjektiv
1.-3.	<i>nízko-, dvoj-/dvou-, celo-</i>	3
4.-8.	<i>vnitro-, více-, staro-, polo-, černě-/černo-</i>	2

NSČ 2 zaznamenává přibližně 75 složených hybridních adjektiv s prvním komponentem domácím. Srovnáme-li počet adjektivních kompozit tohoto typu v NSČ 2 a NSČ 1 (okolo 20 kompozit) a uvážíme-li poměr mezi počtem zpracovaných hesel v NSČ 2 a NSČ 1 (zhruba 7000:4500, tj. více než 1,5), zjistíme, že nárůst kompozit uvedeného typu je s ohledem na rozdílný počet zpracovaných hesel v obou slovnících přibližně dvouapůlnásobný. Podobně velký nárůst vykazují na základě porovnání obou uvedených slovníků i složená hybridní adjektiva s prvním komponentem cizího původu.

Z analýzy neologického slovníku vyplývá, že se z domácích komponentů na utváření adjektiv (nejen hybridních, ale i domácích) spolupodílejí nejvíce komponenty *vnitro-*, *mnoha-/mnoho-*, *více-*, *jedno-*. Komponenty domácí jsou slovnědruhově vyhraněny, tzn., že mají ve složeninách charakter konkrétního jednoho slovního druhu. Adjektivní hybridní kompozita s prvním komponentem domácím se tvoří nejčastěji čistou kompozicí (např. složeniny s *polo-*, *celo-*, *jedno-*, *dvoj-/dvou-* aj.), nebo komplexním způsobem kompozičně-derivačním (viz výše). Komplexní způsob kompozičně-derivační se uplatňuje především

u složenin zakládajících se na sdruženém pojmenování, srov. *pevňolinkový, veřejnosektorový, zlatogólový, zlatokapličkový*. Z hlediska sémanticko-syntaktického vztahu mezi komponenty složenin patří adjektiva tohoto typu v převážné míře mezi determinativa. Většina z nich patří mezi adjektiva postupně determinanční, ale hojně se uplatňují také přímo determinanční adjektiva. Koordinativa jsou ojedinělá.

Mezi hybridními kompozity tohoto typu nalezneme také expresivní pojmenování. Nápadné je jejich množství především u substantiv, srov. složeniny s komponentem *polo-*, které se uplatňují zejména v publicistice. Většina složených hybridních adjektiv tohoto typu jsou výrazy slohově bezpříznakové, srov. složeniny se členy *mnoha-/mnoho-, jedno-, dvoj-/dvou-, vnitro-, celo-* apod.

Literatura

Akademický slovník cizích slov A – Ž. Praha: Academia 1995.

BOZDĚCHOVÁ, Ivana: Vliv angličtiny na češtinu. In: Český jazyk na přelomu tisíciletí. Praha: Academia 1997, s. 271-279.

BOZDĚCHOVÁ, Ivana: Do Evropy terminologicky i neterminologicky (k slovní zásobě textů o EU). In: Termina 2000. Praha: Galén 2001, s. 216-222.

BOZDĚCHOVÁ, Ivana: Tvoření slov skládáním. Praha: ISV 1995.

ČECHOVÁ, Marie: Dynamika slovní zásoby dnešní češtiny. In: Języki slowiańskie wobec współczesnych przemian w krajach Europy środkowej i wschodniej. Opole 1993, s. 103-110.

DANEŠ, František: Situace a celkový stav dnešní češtiny. In: Český jazyk na přelomu tisíciletí. Praha: Academia 1997, s. 12-24.

LOTKO, Edvard: Co odhaluje analýza neologismů v současné češtině? In: Studia z filologie – slowiańskiej ofiarowane profesor T. Z. Orłoś. Kraków 2000, s. 137-141.

LOTKO, Edvard: O některých vývojových tendencích v současné slovní zásobě a o jejich příčinách (na materiálu češtiny, slovenštiny a polštiny). In: Studia slavica V. Ostrava 2003, s. 7-23.

MARTINCOVÁ, Olga: Problematika neologismů v současné češtině. Praha: UK 1983.

MARTINCOVÁ, Olga – SAVICKÝ, Nikolaj: Hybridní slova a některé obecné otázky neologie. Slovo a Slovesnost 48, 1987, s. 124-139.

MARTINCOVÁ, Olga a kol.: *Nová slova v češtině* (slovník neologismů). Praha: Academia 1998.

MARTINCOVÁ, Olga: Internacionalizace a vyrovnávací tendence. In: Internacionalizmy v nové slovní zásobě. Sborník příspěvků z konference, Praha, 16.-18. června 2003. s. 17-22.

MARTINCOVÁ, Olga a kol.: *Nová slova v češtině 2* (slovník neologismů). Praha: Academia 2004.

MITTER, Patrik: Počátek a konec některých formálních substantivních hybridních složenin. In: Konec a začátek v jazyce a literatuře (sborník z mezinárodní vědecké konference). Ústí nad Labem: UJEP 2001, s. 77-79.

MITTER, Patrik: Hybridní složeniny s prvním komponentem cizího původu a vývoj společnosti. In: Český jazyk a literatura 54, 2003-2004, č. 5, s. 215-219.

MITTER, Patrik: Poznámky ke složeným hybridním substantivům s prvním komponentem (členem) cizího původu v současné slovní zásobě. In: Slovo a slovesnost 64, 2003, s. 289-297.

Mluvnice češtiny (1). Praha: Academia 1986.

OPAVSKÁ, Zdeňka: Krajiní póly fungování kvantifikačně-intenzifikačních prefixoidů. In: Internacionalizmy v nové slovní zásobě. Sborník příspěvků z konference, Praha, 16.-18. června 2003. s. 17-22.

ODALOŠ, Pavol: Dynamika špecifických sfér komunikácie. Banská Bystrica 2002.

REJZEK, Jiří: Český etymologický slovník. Praha: Leda 2001.

Slovník spisovné češtiny (pro školu a veřejnost). 1., 2., 3. vyd., Praha: Academia 1978, 1994, 2003.

Slovník spisovného jazyka českého. 2. vyd., Praha: Academia 1989.

SVOBODOVÁ, Diana: Proměny v českých sociolektech. In: Jazyk i literatura czeska v schyłku XX. wieku/Český jazyk a literatura na sklonku XX. století. Walbrzych – Ostrava 2001, s. 233-240.

Modálnosť ako komplementárna súčasť pragmatiky a možnosti popisu modálnych znakov

Monika Banášová

Katedra germanistiky, Filozofická fakulta Univerzity sv. Cyrila a Metoda, Trnava

V mojom príspevku popisujem modálnosť ako sémanticko-pragmatickú kategóriu, pričom krátko spomeniem i výrazové prostriedky modálnosti. V druhej časti predstavím možnosti popisu modálnych znakov.

1. Modálnosť a postoj hovoriaceho v komunikácii

V rigoróznej práci (porov. M. Banášová, 2004) som skúmala významy modálnych slovies v konkrétnych komunikačných situáciách. Vychádzala som z analýzy divadelných hier, ktorých výrazové prostriedky stoja najbližšie hovorenej reči, nestrácajú autenticnosť, ako to možno badať v lyrických, či prozaických dielach. Sústredila som sa na významy modálnych slovies v konkrétnych výpovediach v rámci kontextu. Predmetom môjho záujmu bola modálnosť, významy modálnych znakov v konkrétnych komunikačných situáciách. Vychádzajúc z analýzy významov nemeckých modálnych slovies „müssen“ a „sollen“, som zistila, že väčšinu všetkých významov tvorí „posudzovanie vzniku nejakej situácie“, ktoré chápem ako postoj hovoriaceho k obsahu svojej výpovede (pri „müssen“ 24,1%, „sollen“ 39,7% zo všetkých významov). Vyjadrenie postoja hovoriaceho pomocou modálnych znakov je pevne zakotvené v komunikácii.

Postojom vyjadruje hovoriaci svoj vlastný názor na istý fakt, ktorý je vždy subjektívne podfarbený. Vyjadruje ním, ako myslí svoju výpoveď (oblasť fiktívna, vecná, otvorená platnosť výpovede), aké konzekvencie z tejto výpovede vyplývajú pre počúvajúcего, charakterizuje vzťah medzi hovoriacim a počúvajúcim, a zároveň signalizuje i platnosť svojej výpovede. Na tento fakt poukazuje Lewinson (2000, s. 16) a komunikáciu popisuje nasledovne: „Komunikácia pozostáva zo vzťahu hovoriaceho k prijímateľovi, ktorého chce hovoriaci ovplyvniť, aby si prijímateľ pomyslel alebo urobil to, čo chce hovoriaci. Hovoriaci chce, aby prijímateľ vedel, že to on má tento úmysel. Komunikácia je teda komplex intencií, ktorých pôvodca má byť známy. V priebehu komunikácie sa komunikačné intencie hovoriaceho stávajú vzájomným poznaním, znalosťou vzťahu medzi hovoriacim a počúvajúcim.“

Vychádzajúc z pragmatickej základne, môžeme postoj hovoriaceho, ktorý variuje obsah a podmienky výpovede, chápať v lingvistike ako modálnosť. Modálnosť tvorí pevnú súčasť komunikácie – aj pomocou výrazových prostriedkov modálnosti si subjekt vytvára vzťah k svojmu okoliu, čo realizuje svojim postojom (sprostredkúva svoje intencie a zámery, čím sa snaží ovplyvniť svoje okolie - vplývať na svojho komunikačného partnera). Dietrich (1992, s. 23) definuje modálnosť ako kategóriu, v rámci ktorej sa špecifikuje druh a spôsob priebehu alebo stavu vyjadreného vo vete alebo postoj hovoriaceho k priebehu alebo stavu vyjadreného vo výpovedi. Podobne i Ďurovič (1956, s. 26) uvádza, že modálnosť je gramaticky (v tom i lexikálno-syntakticky a intonačne) vyjadrený postoj hovoriaceho k realnosti výpovede (jej predikačného jadra alebo niektorej jej časti).

Treba poukázať na to, že pôsobenie subjektu (hovoriaceho) sa vyskytuje vo všetkých výpovediach. Tým, že subjekt vysloví istú výpoveď, vytvára vzťah k tejto výpovedi - všetky sú poznačené subjektom, čo tvorí oblasť modálnosti. Modálnosť vychádza z interakcie subjektu k okoliu, k vonkajšiemu svetu. Ako jav v komunikácii je determinovaná subjektom na základe poznania a v komunikácii, vystupuje vo forme postoja hovoriaceho k výpovedi. Možnosti vyjadrenia postoja sú rôzne. Pri skúmaní významov nemeckých modálnych slovíes „müssen“ a „sollen“ je prekvapujúce, že práve význam použitia „posudzovanie vzniku nejakej situácie“, teda postoj hovoriaceho, tvorí najvyšší podiel zo všetkých významov týchto dvoch slovíes. „Müssen“ je často charakterizované ako „prototyp vyjadrovania nutnosti“ (porov. Dietrich, 1992) alebo ako „základné sloveso nutnosti“ (porov. Fritz, 2000). Vo výpovedi:

(1) Doktor: Als ob dieses Zerrissen des Kostüms zur Oper gehörte.

Das muss ihre Tochter ja nervös machen.

vyjadruje hovoriaci modálnym slovesom „müssen“ jeho subjektívne presvedčenie o istej skutočnosti (porov. Fritz, 2000, s. 130). Hovoriaci nadväzuje na sémantický prvok „nutnosti“ a vyjadruje svoj postoj k výpovedi.

Podobne i modálnemu slovesu „sollen“ je najčastejšie pridelovaný význam, ktorý sa vzťahuje na zdroj mimo subjektu a ktorý subjekt núti, aby cítil nutnosť. Modálnym slovesom „sollen“ môže ale subjekt vyjadriť i svoj názor a postoj:

(2) Sie hasst keinen mit einem so großen Haß, als den, der die heutige Vorstellung dirigiert. Dieser Mann hätte Fleischhauer werden sollen. Nicht Dirigent, meine Herren.

Na uvedených príkladoch som ukázala, že je potrebné skúmať významy modálnych znakov v konkrétnych výpovediach, čím sa upresní popis ich významov.

1.1. Výrazové prostriedky modálnosti

Jedným zo spôsobov vyjadrovania modálnych vzťahov je intonácia. Ďurovič (1956, s. 32) zaraďuje intonáciu medzi gramatický spôsob vyjadrovania modálnych vzťahov, pretože intonácia konštituuje vetu a je javom jazykovým, nie artikulačným. Mňa však viac zaujímajú ďalšie spôsoby vyjadrovania modálnosti, ku ktorým patrí spôsob morfológický. Uskutočňuje sa spôsobom (modom) slovesa. Podľa formy sa rozlišujú v nemčine tri spôsoby, indikatív, imperatív a konjunktív. Treba však povedať, že tento morfológický spôsob je len jedným z viacerých gramatických prvkov, ktorým sa vyjadruje gramatická kategória modálnosti. I keď slovesný spôsob je formálne najvýraznejší, je len jedným zo spôsobov, ku ktorým patrí i lexikálno-syntaktický. V nemčine sa vyjadruje modálnymi slovesami, slovesami modálnosti (Modalitätsverben), modálnymi časticami a slovami. V rigoróznejšej práci som skúmala len významy modálnych slovies, všetky výrazové prostriedky modálnosti budem analyzovať v dizertačnej práci. Výrazové prostriedky modálnosti spomínam len veľmi okrajovo, pre doplnenie možnosti vyjadrovania modálnych vzťahov.

1.2. Modálnosť ako sémanticko-pragmatická kategória

Sústredím sa hlavne na možnosti skúmania významov modálnych znakov, pričom treba brať do úvahy fakt, že modálnosť má interdisciplinárnu povahu. Viacerí autori (Dietrich 1992, Fritz 2000, Lohde 1997, Jäntti 1989) charakterizujú modálnosť ako sémanticko-pragmatickú kategóriu. Základ výskumu modálnych významov tvorí sémantika, no je dôležité skúmať modálne významy v konkrétnych výpovediach.

V tejto súvislosti rozlišuje Dietrich (1992, s. 18) na jednej strane lexikálny význam, ktorý popisuje ako „komplikovanú formáciu vytvorenú z elementárnych, konštantných významových prvkov a ich relácií“ od významu, ktorý vzniká ako výsledok procesu porozumenia. Na procese porozumenia sa podieľa okrem jazyka i „aktuálny referenčný rámec“. Pri tomto kroku sa ku základnému významu pridružujú i mimojazykové javy – komunikačná situácia (čas a miesto výpovede, ako i aktuálny stav situácie). Vedú k rozpoznaní toho, o čom je reč, k aktuálnym referenciám. Referencie nie sú „samotné objekty v okolí, ale predstavy takých entít, ktoré vznikajú pri produkcii, resp. recepcii výpovede hovoriacim alebo počúvajúcim.“ (Dietrich, 1992, s. 18). Pri skúmaní modálnych významov je potrebné vychádzať zo širšieho kontextu, z konkrétnej výpovede,

čo je predmetom pragmatiky. Sémantika a pragmatika sú vo veľmi úzkom vzťahu. Je ale dôležité si uvedomiť, že každý popis významov musí vychádzať zo sémantiky. Sémantika by sa nemala chápať ako súčasť pragmatiky a naopak, ani pragmatické javy by sa nemali redukovať len na čisto sémantické. Výskum významov modálnych prvkov ponúka dve perspektívy – hovoriaceho a počúvajúceho (Hindelang, 1978, s. 235). Je dôležité vychádzať z perspektívy počúvajúceho, čo v praktickej rovine znamená, že namiesto otázky: „Čo hovoriaci vysloví, aby mohol v konkrétnej situácii realizovať svoje komunikačné zámery?“ by sa malo vychádzať z úvahy: „Ako sa podarí počúvajúcejmu, ktorý pozná iba konkrétny aktuálny význam výpovede hovoriaceho a niektoré situačné faktory, zistiť, čo tým hovoriaci myslí?“

Pre ilustráciu uvediem príklad (Hindelang, 1978, s. 240):

(3) Musím o piatej ráno vstávať.

Konkrétny význam tejto vety je ťažko zistiť, keď nepoznáme ďalšie okolnosti z kontextu. Modálne sloveso „müssen“ nesie síce význam „nutnosti“, ale nedá sa zistiť, čo by malo byť touto vetou povedané, nedá sa rozpoznať aktuálny význam výpovede. Nevieme, kto musí ráno skoro vstávať, nepoznáme hovoriaceho, nemáme informáciu o tom, kedy bola táto výpoveď vyjadrená. Z tejto vety sa ani nedozvedáme, prečo musí hovoriaci vstávať – či ide o splnenie istého rozkazu (3a), či je to nejaké silné pranie hovoriaceho (3b), alebo či ho vedie k tomu istá dispozícia (3c):

(3a) Musím o piatej ráno vstávať. Rozkaz je rozkaz.

(3b) Musím o piatej ráno vstávať. Zatmenie mesiaca si predsa nenechám ujsť.

(3c) Musím o piatej ráno vstávať. Dlhšie to v posteli nevydržím.

Pri skúmaní tejto vety v širšom kontexte, sa dozvedáme, že ide o odpoveď na návrh (3):

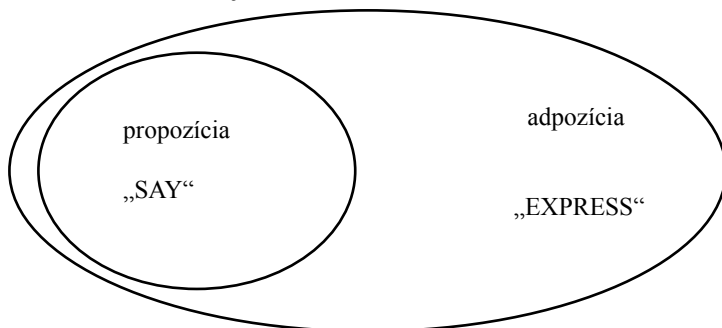
(4) Máš chuť ísť večer so mnou na predstavenie?

Ak poznáme celú výpoveď, aktuálne referencie v rámci širšieho kontextu, môžeme usúdiť, že hovoriaci nerozpráva o plánoch na budúci deň, lež vyjadruje „odmietnutie istého návrhu“.

Pragmatika vychádza zo sémantiky – na sémantickom základe (modálne sloveso „müssen“ má význam „nutnosti“) stavajú pragmatické veličiny, ktoré vystupujú ako súčasť istého rečového aktu a tie pridelávajú výpovediam konkrétny významy.

Lang (1981, s. 100) uvádza v tejto súvislosti „Say-Express“ koncept, ktorý vychádza zo vzájomného vzťahu sémantickej a pragmatickej roviny. „Say“ charakterizuje ako vzťah medzi vetou a propozíciou. Pod „Express“ rozumie

konkrétne vyjadrenie, sprostredkúvanie zámerov alebo postojov istého konajúceho subjektu. Na propozíciu, „Say“, sa môžu viazať isté intencie, ktoré sa v rámci výpovede javia ako „niečo k tomu povedané“, „Express“, a ktoré propozíciu modálne kvalifikujú:

Pri skúmaní tohto modelu vo vzťahu k modálnym významom, môžeme tvrdiť: na úrovni propozície nie je jasné, či hovoriaci charakterizuje svoju výpoveď ako skutočnú, ako výpoveď, s ktorou sa plne identifikuje. Počúvajúci môže až vo fáze vyslovenia, „Express“, získať konkrétne významy výpovedí - na základe postoja hovoriaceho vyjadreného modálnymi znakmi - ktoré sa dajú identifikovať až z konkrétnej výpovede, adpozície. Z uvedeného vyplýva, že vzťah hovoriaceho a počúvajúceho má pri skúmaní významov dôležité postavenie. Z tohto vzťahu vychádza pragmatické skúmanie významov.

2. Možnosti popisu modálnych znakov

Uvedený postup je jedným z možností popisu významov jazykových prvkov. Hindelang (2001, s. 237) rozlišuje tri možné perspektívy popisu:

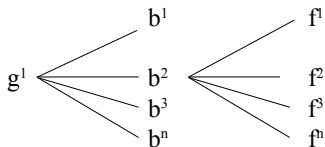
- Postup, ktorý vychádza z formy – východiskom skúmania je formálny jazykový fenomén *f* (Form) (napr. modálne častice), pričom ich popis udáva rôzne oblasti použitia. Táto stratégia sa vyskytuje v bežných gramatikách (Duden-Grammatik), kde sú jazykové javy usporiadané podľa formálnych kritérií.
- Postup, ktorý sa sústreďuje na význam – istému sémantickému prvku *b* (Bedeutung), napr. vyjadrenie budúcnosti, sa pridružujú jednotlivé formálne možnosti ich realizácie *f*. Tento postup podobne umožňuje i skúmanie významov výpovedí, ako som to uviedla v príklade (3) a (4). Udaním istej syntagmy <*f*, *b*> sa skúma, čo môže vetný význam vyjadrovať v rôznych situačných kontextoch použitia.

Jednou zo zaujímavých možností opisu jazykových znakov je aj

- postup, predmetom ktorého je použitie modálnych znakov vo výpovediach – tento postup vychádza z pragmatických veličín, napr. rečové akty, druhy

správania sa, komunikačné ciele, druhy textov a rozhovorov atď. Základ tvorí teda istý druh použitia g (Gebrauchstyp), ku ktorému sa v rámci skúmania hľadajú významy b a v konečnej fáze sa skúmajú formálne možnosti ich vyjadrenia f .

Hindelang (1978, s. 243) v tejto súvislosti uvádza ako jednu z možností skúmania modálnych znakov svoj trojstupňový model:

V praktickej rovine sa istým variantom použitia g (napr. prosba, dovoľenie, varovanie) hľadajú rôzne komplexy významov $b^1 \dots b^n$, ku ktorým sa priradujú aj ich formálne vyjadrenia $f^1 \dots f^n$, ktoré sa zvyčajne používajú v konkrétnom jazyku. Napríklad direktívnemu ilokučnému aktu g sa pridružujú významy b (rozkaz, nariadenie, zosilnená prosba) a v poslednej fáze sa skúmajú ich formálne možnosti vyjadrenia f (imperatív, modálne sloveso „müssen“, konjunktív). Model jasne ukazuje rozdiel medzi sémantickou a formálnou analýzou na jednej strane a pragmatickým skúmaním jazykových prvkov na druhej strane. Tento postup skúmania významov je v súčasnosti ojedinelý; na základe tohto postupu chceme skúmať významy modálnych znakov v dizertačnej práci.

V príspevku predstavujem kategóriu modálnosti zo sémanticko-pragmatického hľadiska. Na základe analýzy významov nemeckých modálnych sloviem som zistila, že väčšinu všetkých významov tvorí postoj hovoriaceho k výpovedi. Hovoriaci vyjadruje vzťah k obsahu výpovede, čo tvorí základ lingvistickej modálnosti. Po krátkom spomenutí výrazových prostriedkov modálnosti uvádzam tri modely popisu modálnych znakov, pričom sa sústredím hlavne na posledný druh popisu, ktorý vychádza zo vzájomného vzťahu sémantiky a pragmatiky pri popise modálnych znakov.

Na záver uvediem citát Hallidaya (1973, In: Hindelang, 1978, s. 242), ktorý charakterizuje vzťah medzi syntaxou, sémantikou a pragmatikou nasledovne: „Grammar is what the speaker CAN SAY, and it is the realization of what he MEANS. Semantics is what he CAN MEAN; and we are looking at this as the realization of what he does.“

Literatúra

BANÁŠOVÁ, Monika: Modálnosť ako komplementárna súčasť pragmatiky na príklade modálnych sloviem müssen a sollen. Rigorózna práca. Trnava 2004.

DIETRICH, Rainer: Modalität im Deutschen: zur Theorie der relativen Modalität. Opladen: Westdeutscher Verlag 1992.

FRITZ, A. Thomas: Wahr-Sagen: Futur, Modalität und Sprecherbezug im Deutschen. Hamburg: Helmut Buschke Verlag 2000.

HINDELANG, Götz.: Wie man können beschreiben kann. Formbezogene Analysen in einer gebrauchtorientierten Grammatik. In: Pragmatische Syntax. Beiträge zur Dialogforschung. Band 23. Tübingen: Niemeyer 2001.

LEWINSON, S.: Pragmatik. Tübingen: Niemeyer Verlag 2000.

LOHDE, Michael: Modalfelder aus kommunikativer Sicht. Aachen: Shaker Verlag 1997.

MEIBAUER, Jörg: Pragmatik. Tübingen: Stauffenburg Verlag 2001.

ÖHLSCHÄGER, Günther: Zur Syntax und Semantik der Modalverben des Deutschen. Tübingen 1989.

SCHWITALLA, Johannes: Gesprochenes Deutsch. Berlin: Erich Schmidt Verlag 1997.

WAGNER, R. Klaus: Pragmatik der deutschen Sprache. Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag 2001.

WATZLAWIK, Paul – BEAVIN, H. Janet – JACKSON, Don: Menschliche Kommunikation: Formen, Störungen, Paradoxien. Bern: Hans Huber Verlag 1990.

Ten je ale pod papučou! Rodovo špecifické frazeologizmy v nemeckej a slovenskej frazeológii

Jana Salanciová

Katedra germanistiky, Filozofická fakulta Univerzity sv. Cyrila a Metoda, Trnava

1. Úvod

Pravdepodobne v každom jazyku by sem pri podrobnejšom a hlbšom skúmaní narazili na idiómy, ktoré sa používajú najmä, alebo výlučne vo vzťahu ku žene, ženskému pohlaviu, alebo vo vzťahu k mužovi, mužskému pohlaviu. Skúmanie rodovo špecifických idiómov v rámci jazykov predstavu relatívne nový prístup skúmania frazeologickej oblasti. Už E. Piirainenová (2001, s. 238) poukazuje vo svojej práci na to, že je nepostačujúce skúmať rodovo špecifické frazeologizmy len na základe vlastných mien, príbuzenských vzťahov, ako aj komponentov žena a muž a je nutné zohľadniť aj ďalšie kritéria.

Jedno z ťažísk v rámci feministickej jazykovedy je otázka, ako sú ženy a muži v jazyku zachytení, ako sú opísaní a hodnotení. V oblasti výskumu rodovo špecifických idiómov musím vyzdvihnúť predovšetkým prácu E. Piirainenovej, ktorá prezentovala výsledky svojho výskumu v rámci nemeckého jazyka, holandského jazyka a „západného münsterského“ dialektu, používaného v západnom Westfálsku (porovnaj Piirainen 2001, s. 373 - 378; 2004, s. 343 - 352).

Zámerom tohto príspevku je uskutočniť kontrastívnu analýzu zameranú na obmedzené používanie idiómov v závislosti od rodu na príklade spisovnej nemčiny a spisovnej slovenčiny. Hlavným cieľom na strane jednej je zodpovedanie otázky, aké zhody a aké rozdiely oba tieto jazyky vykazujú a do akej miery sú v nich zastúpené funkčné a obsahové ekvivalenty. Na strane druhej pôjde aj o otázku príčin vyskytujúcich sa zhôd a rozdielností.

Materiál, z ktorého v tomto príspevku budeme vychádzať, tvoria práce E. Piirainenovej (2001, s. 283 - 307), kde prezentuje výsledky výskumu, ktorému podrobila súčasnú frazeológiu nemeckého jazyka. Pri skúmaní slovenských frazeologizmov nebolo ale, bohužiaľ, možné pracovať so žiadnym frazeologickým slovníkom, keďže slovenský akademický frazeologický slovník ešte nie je v súčasnosti k dispozícii. Ako východisko pre slovenský jazyk preto poslúžili šesťzväzkový akademický slovník *Slovník slovenského jazyka* (1959 - 1965), *Malý frazeologický slovník* E. Smieškovej (1974), slovník B. Hochela *Slovník slovenského slangu* (1993), ako aj *Slovenské príslovia, porekadlá a úslovia* od A. P. Zátareckého (1974).

2. Zvolený postup pri porovnávaní

V príspevku sú frazeologické jednotky oboch jazykov zoradené rovnakým spôsobom, čo umožňuje lepšie a dôkladnejšie funkčné a obsahové porovnanie. Pre zatriedenie idiómov sme použili typológiu príčin obmedzeného používania E. Piirainenovej (2001, s. 287 - 301). Idiómy sú rozdelené do dvoch hlavných skupín: 1. obmedzenie použitia je podmienené aktuálnym významom idiómu, 2. obmedzenie použitia je podmienené obraznosťou idiómu. Tieto dve hlavné skupiny je možné ďalej členiť do podskupín. Tie sa opierajú o biologicko-fyziologické alebo sociálno-kultúrne kritérium. V podskupinách vznikli ďalšie čiastkové domény, ktorým sa v nasledujúcich kapitolách budeme bližšie venovať.

2.1. Aktuálny význam idiómov ako príčina rodovo špecifických rozdielností

2.1.1. Biologicko-fyziologicky podmienené obmedzenie používania

Do tejto skupiny môžeme zaradiť tie idiómy, ktoré prirodzene poukazujú na biológiu a fyziológiu ženy alebo muža. Väčšinou ide o rozmnožovanie alebo vonkajší anatomický vzťah osoby. V oboch jazykoch sú bohato zastúpené idiómy, ktoré hovoria o „tehotenstve“ (1) a „pôrode“ (2) ženy, pričom v oboch jazykoch prevláda pozitívny postoj k tejto radostnej udalosti. Pri porovnaní oboch spisovných jazykov bolo identifikovaných cca 10 idiomatických jednotiek. Väčšina idiómov vykazuje funkčnú a obsahovú zhodnosť. V slovenčine je doložený ale aj idióm s negatívnym hodnotením (3), ak dôjde k 'porušeniu spoločenskej normy' zo strany ženy, ktorá privedie na svet nemanželské dieťa. V nemčine je naopak doložený idióm, ktorý sa v slovenčine nevyskytuje. Ide o nastávajúcu radostnú udalosť hodnotenú z pozície muža (4).

- (1) nem. *ein Kind unter dem Herzen tragen*, slov. *nosiť dieťa pod srdcom*
nem. *gesegneten Leibes sein*, slov. *byť v požehnanom stave*
nem. *in anderen Umständen sein*, slov. *byť v inom spôsobe* (na tomto mieste musíme ale dodať, že v slovenčine je tento idióm silne archaický)
nem. *der (Klapper)storch beißt jmdm. ins Bein* „bocian hryzie niekomu do nohy“, slov. *priletí k nám bocian*
- (2) nem. *einem Kind das Leben schenken*, slov. *darovať dieťaťu život*
nem. *jmdm. zur Welt bringen*, slov. *priviesť niekoho na svet*
slov. *naplnili sa jej dni* atď.
- (3) slov. *dostať sa do hanby*
- (4) nem. *Vatersfreunden entgegen sehen* „dívajú sa v ústrety v radostnom otcovskom očakávaní“

Oba jazyky vykazujú zhodnosti aj čo sa týka vonkajšej anatómie muža, alebo ženy. Objavujú sa predovšetkým idiómy, ktoré ukazujú u muža hlavne na „plešinu“ (5). U žien sa dostáva do pozornosti hlavne „poprsie“, ktoré je buď ploché (6), v nemčine aj bujné (7).

- (5) nem. *jmdm. wächst das Knie/der Kopf durch die Haare* „niekomu rastie koleno/hlava cez vlasy“, slov. *holá hlava ako koleno/ako dyňa*
- (6) nem. *flach wie ein Plättbrett /ein Flunder* „byť rovná ako žehliaca doska/ ako platesa morská (bot. morská ryba), slov. *byť rovná ako lata/doska*
- (7) nem. *Holz vor Hütte/vor der Tür/bei der Herberge haben* „mať drevo pred chartčou/pred dverami/pred nocľahárňou“, *eine prall gefüllte Bluse haben* „mať až do prasknutia naplnenú blúzku“

2.1.2. Sociálne a kultúrne podmienená možnosť použitia frazeologizmov

Do tejto skupiny môžeme zaradiť všetky idiómy, ktoré na rozdiel od predchádzajúcej skupiny nie sú obmedzené pri používaní ani biológiou a ani anatómiou. Obmedzenie ich použitia vyplýva zo spoločenských pomerov, zo správania sa ženy, muža v každodennom živote, kde každá spoločnosť hodnotí správanie osôb podľa rozličných pravidiel. Prvú čiastkovú doménu tvoria frazeologizmy, ktoré zachytávajú zovňajšok oboch pohlaví, spôsob ich obliekania a hodnotia ich.

Sem patrí nemecký idióm, ktorý referuje o „márnivo pôsobiacom odeve muža“ (8). Slovenčina podobným obrazom vo vzťahu k mužovi nedisponuje. Prítomné sú však frazeologizmy, ktoré poukazujú na „vonkajší, nie pestovaný vzhľad ženy“ (9), alebo idiómy zachytávajúce „škaradosť“ (10), v slovenčine aj „nenápadnosť“ (11) ženy, alebo dievčaťa. Na druhej strane sú v slovenčine zastúpené aj idiómy, ktoré hodnotia zovňajšok ženy/dievčaťa veľmi pozitívne (12).

- (8) nem. *wie ein Lackaffe aussehen/herumlaufen* „pobehovať/vyzerat' ako nalakovaná opica“ ‘svojím nápadným zovňajškom pôsobiť márnivo’
- (9) slov. *staré rešeto* ‘žena, ktorá sa o seba nestará’, *dlhšia sobota ako nedeľa* ‘ak je žene vidno spodničku’
- (10) nem. *ein hässliches Entlein* „škarodé káčatko“, slov. *škarodé káčatko*

(11) slov. *sivá myška* 'žena, ktorá nie je veľmi nápadná'

(12) slov. *dievča z krvi a mlieka* 'mladé, zdravé a veľmi pekné', *súca i do koča i do voza* 'žena, ktorá je veľmi šikovná a k tomu ešte aj pekná'

V oboch jazykoch sú doložené aj príklady, kedy obmedzenie používania vyplýva z predpísaného a očakávaného správania oboch pohlaví. Úloha ženy v spoločnosti je z historického hľadiska skôr pasívna. Ak aj mala žena záujem o muža, mohla to len naznačiť malými neverbálnymi signálmi (13).

(13) nem. *jmdm. schön Augen machen* 'robiť niekomu pekné oči' 's niekým flirtovať', slov. *robiť oči na niekoho* 'kuketovať, flirtovať'

V oboch jazykoch môžeme nájsť aj idiómy zachytávajúce „ženy, ktoré ostávajú na tanečných podujatiach mužmi nepovšimnuté“ (14), pričom v oboch jazykoch dochádza k realizácii odlišných obrazov.

(14) nem. *Mauerblümchen sein* 'byť kvietočkom čakajúcim pri múre' 'slov. *strúhať petržlen, vystáť dieru do zeme*

Obmedzujúco na používanie pôsobia aj idiómy, ktoré ukazujú na „galantné správanie“ (15) muža voči slabšiemu pohlaviu. Bez rozdielu sa javia idiómy, v ktorých je zachytené „aktívne správanie muža“ voči žene, kde muž ženu doslova loví (16). V slovenčine nájdeme dokonca frazeologizmus, v ktorom mužovi nie je svätá ani žena iného muža, vyberie sa do „revíru iného muža“ (17).

(15) nem. *jmdn. auf den Händen tragen*, slov. *nosiť niekoho na rukách*

(16) nem. *hinter jedem Roch hersein/hinterherlaufen*, slov. *vláčiť sa, behať za každou sukňou*

nem. *ein Schürzenjäger sein*, slov. *byť sukničkárom*

(17) slov. *schodit'/liezť niekomu do kapusty* 'chodiť za dievčaťom iného'

To, že muž môže byť vystavený ženskému „panovačnému správaniu“ (18), môžeme rovnako doložiť v oboch jazykoch. V slovenčine môže ženská sukňa signalizovať aj „nesamostatnosť muža“ (19). Aj „hašterivosť“ (20) prináša so sebou rodovo špecifické obmedzenie pri používaní, pričom sa táto vlastnosť vzťahuje predovšetkým na pohlavie ženy.

(18) nem. *unter den Pantoffeln stehen* 'byť pod papučami', slov. *byť pod papučou*

(19) slov. *držať sa ženinej sukne* 'byť nesamostatný'

(20) nem. *Haare auf den Zähnen haben* 'mať vlasy na zuboch' 'byť ušti-pačný a zlomyseľný', slov. *mať jazyk (ostrý) ako britva/žihadlo, mať dlhý/jedovatý/veľký/podrezaný jazyk* 'byť ušti-pačný, ostro hovoriť (žena)'

2.2. Obraznosť frazeologizmu ako príčina rodovo špecifického obmedzenia

2. 2. 1. Biologicko-fyziologicky podmienené obmedzenie používania

Nasledujúca časť sa zaoberá rodovo špecifickými frazeologickými jednotkami, ktorým je pripísaný ich charakter ich obraznosťou. V oboch jazykoch sú primárne pohlavné znaky pevne zakotvené v anatómii, preto sa touto časťou nebudeme podrobnejšie zaoberať. Čo sa sekundárnych pohlavných znakov týka,

tie ako v nemčine, tak aj v slovenčine, aktivujú predovšetkým komponenty *fúzy/brada* a *prisia*, pričom rozdiely sú tu minimálne.

Uskutočnený empirický prieskum v rámci slovenčiny na frazeologických jednotkách s komponentmi *fúzy*, ako napr. *munlat' si niečo popod fúz/fúzy*, ukázal, že aj v slovenčine je rodová špecifickosť stále prítomná. V rámci uskutočnenej ankety len výnimočne hodnotili respondenti príklady ako *Jana/Peter si mumlala/mumlal niečo popod fúzy* ako akceptovateľné pre obe pohlavia.

2.2.2. Sociálne a kultúrne podmienená možnosť použitia frazeologizmov

V oboch jazykoch tvoria obširnejšiu skupinu idiómy, u ktorých je podmienené ich používanie obraznosťou na základe sociálnych a kultúrnych daností. Najčastejšie zastúpená je čiastková doména „oblečenie“. Idiómy ako *srdce mu padlo do nohavíc* „veľmi sa vyľakal“ sa používajú v dnešnej dobe, podobne ako v spisovnej nemčine, vo väčšine prípadov ako neutrálne, keďže čo sa oblečenia týka, prešli trendy obliekania žien v 20. storočí radikálnou zmenou. Podobne môže byť zhodnotené aj príslovie *dlhé vlasy, krátky rozum*, keďže si aj muži čoraz častejšie nechávajú narásť dlhé vlasy.

Napriek výrazne zmenenej situácii môžeme stále nájsť idiómy, ktoré sa používajú vo vzťahu k mužskému alebo ženskému pohlaviu. Typické komponenty, ktoré sú v nemčine zastúpené sú napr. *Haube* - čepiec, *Anzug* - oblek, *Schlips* - viazanka, *Krawatte* - kravata (21) atď., v slovenčine napr. *frak*, *gala*, *širák* alebo podobne ako v nemčine *čepiec* (22).

(21) nem. *unter die Haube kommen* „prísť pod čepiec“ ‘vydať sa’ (o žene), *aus dem Anzug kommen* „vyst' z obleku“ ‘rozčuľovať sa’, *sich einen hinter die Krawatte/den Schlips gießen* „naliať si jedného za kravatu, za viazanku“ ‘piť alkohol’

(22) slov. *dostať sa pod čepiec* ‘vydať sa’, *dostať na frak/po fraku* ‘dostať pokarhanie, bitku’, *hodit' sa do gala* ‘obliecť sa do stávnostného obleku’, *mať pod širákom* ‘byť opitý’

Frazeologizmy, ktorých obmedzenie používania vyplýva z pracovného procesu a povolania, sú dnes v oboch jazykoch ojedinelé. V doložených príkladoch vystupuje hlavne „hrubé správanie“ (23), ktoré sa skôr pripisuje mužom. Už len slabé rodové obmedzenie v slovenčine vykazuje idióm s komponentom *žandár*.

(23) nem. *fluchen wie ein Bierkutscher* „hrešiť ako kočiš s pivom“ ‘veľmi piť’, *saufen wie ein Bürstenbinder* „chlastať ako viazáč kief“
slov. *hrešiť ako kočiš* ‘veľmi hrešiť’
slov. *robiť niekomu žandára* ‘strážiť niekoho, dávať pozor’

2.2.3. Zvieracie metafory

Rodovo špecificky môžu vystupovať aj frazeologizmy obsahujúce komponenty pochádzajúce zo sveta zvierat. Tomuto konceptu môžu byť priradené také idiómy, pri ktorých zodpovedá výzor zvierat'a realite (dem Hahn schwillt der

Kamm „kohútovi sa zväčšuje hrebienok“), alebo ktoré existujú ako semiotické entity. (Páv sa symbolicky spája s pýchou.) (Piirainen, E., s. 300ff.)

V oboch spisovných jazykoch je zastúpený koncept *kohúta* (24) a jeho poznávacie znamenie *hřebeň* (25). Porovnanie ukázalo, že v slovenčine je tento komponent produktívnejší ako v nemčine.

(24) nem. *der Hahn im Korb(e) sein* „byť kohútom v košíku“ ‘byť jediným mužom v kruhu žien, byť stredobodom’, *stolz wie ein Hahn* „hrdý ako kohút“ ‘byť prehnane hrdý a namyslený“

slov. *dvaja kohúti na jednom smetisku sa neznesú* ‘sokovia v bezprostrednej blízkosti’, *bijú sa ako kohúti* ‘dvaja ľudia, ktorí sa bijú, dvaja bitkári’

(25) nem. *jmdm. schwilt der Kamm* „niekomu sa vzdúva hřebeň“ 1. niekto sa stáva samopašným a nafúkaným, 2. niekto sa stáva rozhnevaným’ slov. *zraziť niekomu hřebeň/hrebienok* ‘niekoho ponížiť’, *ovisne mu hrebienok* ‘skrotne’, *začína mu rásť hrebienok* ‘začína byť drzí, veľa si dovoľuje’

Niekoľko rozdielov v oboch jazykoch vykazujú zvieracie idiómy, obsahujúce komponenty *liška*, *včielka/včela*, *páv* a *had*. Líška sa spája v oboch jazykoch s rovnakou symbolikou. Osoba, ktorej sa pripisujú vlastnosti líšky je predovšetkým chytrá a ľstivá. Podľa E. Piirainenovej je líška v rámci nemčiny rozsiahle asociovaná s mužským pohlavím (2001, s. 301ff.) V slovenčine naproti tomu nebolo zistené žiadne obmedzenie použitia v závislosti od pohlavia. Veta ako *Jana/Peter je vo svojom počínaní prefíkaná/prefíkaný ako líška* sú úplne akceptovateľné. Podobne, bez akéhokoľvek obmedzenia v použití, sa správa v slovenčine aj idióm s komponentom *včela/včielka*.

V oboch jazykoch sú zastúpené príklady, ktoré poukazujú na hrdosť, márňivosť alebo pýchu *páva* (26). V slovenčine je ale prípustná obmena podľa toho, či nám ide o osobu ženy alebo osobu muža (27). Túto možnosť pripúšťa v slovenčine tvar *pávica* v ženskom rode, ktorá voľne vystupuje popri tvare *páv* v mužskom rode.

(26) nem. *stolz wie ein Pfau* „hrdý ako páv“ ‘veľmi hrdý’

(27) slov. *pyšný ako páv / pyšná ako pávica*

Zaujímavá situácia nastala pri porovnávaní frazeologických jednotiek s komponentom *had*. Hoci je symbolika hada v oboch jazykoch rovnaká, je identifikované slovo *Schlange* (28) v nemčine predovšetkým s osobou ženy (Piirainen, s. 301). Slovenský ekvivalent použili slovensky hovoriaci respondenti už spomínanej ankety predovšetkým vo vzťahu k mužovi (29). Zaujímavé na tomto je spomenúť, že nemecké slovo *Schlange* je v nemčine substantívum v ženskom rode, zatiaľ čo slovenské substantívum *had* je rodu mužského. V tomto prípade má podiel na obmedzení používania pravdepodobne genus týchto dvoch substantív. Bolo by určite zaujímavé a poučné uskutočniť v tomto smere aj ďalší výskum, rozšírený o ďalšie jazyky a zistiť, či dochádza aj v iných jazykoch k podobným prípadom.

(28) nem. *falsch wie eine Schlange* „falošná ako had“ ‘zákerná žena’

(29) slov. *úlisný ako had*

Obmedzujúco na používanie pôsobia v slovenčine aj idiómy s komponentmi *mrena*, alebo *lev* (30). Do tejto skupiny by sme mohli začleniť aj spomínaný idióm s komponentom *myška* (11)

(30) slov. *krútiť sa ako mrena* ‘vrtošivá žena’ ,
lev salónov ‘oblúbený a známy spoločník’

3. Rodovo špecifické duplikáty

V jazyku sa môžu vyskytovať aj rodovo špecifické duplikáty, ktoré sa vyznačujú svojou morfológicko-lexikálnou podobnosťou a sématickou identitou (Piirainen, s. 302) a napriek tomu môžu byť použité len vo vzťahu k mužovi alebo žene. Takéto tvary sú prítomné aj v nemčine aj v slovenčine. Doložený je funkčný a obsahový ekvivalent s rovnakým významom „byť celkom nahý“ (31). Slovenčina obsahuje aj príklad, ktorý by mohol byť zaradený na základe aktuálneho významu idiómu medzi idiómy, ktorých používanie je ovplyvnené sociálne a kultúrne (2.1.2.) s významom „ostať slobodná/slobodný, nevydať sa/neoženiť sa“ (32).

(31) nem. im *Adamskostüm* a im *Evaskostüm*

slov. *byť v Adamovom rúchu* a *byť v Evinom rúchu*

(32) slov. *ostať na ocot* a *ostať na semeno*

V slovenčine je doložených viacero príkladov, kde paralelne vedľa seba stoja tvary (33), podobne ako už v uvedenom prípade s *pávom/pávicou* (26).

(33) slov. *krotký ako baranček* / *krotká ako ovečka* , *drieť ako mul/mulica*

V oboch jazykoch sú doložené aj frazeologické jednotky, u ktorých nepriechádza k obsahovej zmene, zmena nastáva len v jednom komponente idiómu (33), ktorý ovplyvňuje jeho použitie vo vzťahu k ženskému alebo mužskému pohlaviu.

(33) nem. *sie schmierem ihm/ihr Honig ums Maul* – *sie schmierem ihm Honig um den Bart*

slov. *muľat’ si niečo popod nos* – *muľat’ si niečo popod fúzy*

4. Záver

Táto práca je pokusom o porovnanie nemčiny a slovenčiny vzhľadom na pragmatické kritérium rodovej špecifickosti. Na základe množstva príkladov v oboch jazykoch sa dá vyvodiť záver, že oba spisovné jazyky, ako nemčina tak aj slovenčina, disponujú množstvom rodovo špecifických frazeologizmov. Príčiny rôznych obmedzení, čo do používania, sa v mnohých čiastkových doménach prekrývajú s nemčinou. V oboch jazykoch nastáva v niektorých prípadoch proces neutralizácie idiómu.

Najväčšie rozdiely boli zistené pri zvieracích metaforách, kde by preskúmanie rodovej špecifickosti v závislosti od gramatického rodu mohlo zodpovedať otázku, do akej miery a či vôbec môže mať gramatický rod substantíva vplyv na rodovú špecifickosť.

Literatúra

Duden 11: Duden: Redewendungen und sprichwörtliche Redensarten. Wörterbuch der deutschen Idiomatik 2. neu bearbeitete und aktualisierte Auflage. Mannheim 2002.

HOCHERL, Braňo : Slovník slovenského slangu. 1 vydanie. Bratislava 1993.

PIIRAINEN, Elisabeth: Der hat aber Haare auf den Zähnen! Geschlechtsspezifisch in der deutschen Phraseologie. In: Sprache-Erotik-Sexualität. Ed. Hober, R. Bern 2001, s. 283-307.

PIIRAINEN, Elisabeth: Geschlechtsspezifisch markierte Idiome: Hochdeutsch und Niederdeutsch im Vergleich. In: Zeitwende – Die Germanistik auf dem Weg vom 20. ins 21. Jahrhundert. Referate des X. Internationalen Germanistenkongresses in Wien, 11. bis 16. September. Ed. Wiesinger, P. Wien 2002, s. 373-378.

PIIRAINEN, Elisabeth: Geschlechtsspezifisch markierte Idiome im Deutschen, Niederländischen und in einem niederdeutschen Dialekt. In: Europhras 2000. Internationale Tagung zur Phraseologie vom 15.-18. Juni 2000 in Aske/Schweden. Ed. Palm-Meister, Ch. Tübingen 2004, s. 343-352.

Slovník slovenského jazyka I.-VI. diel. Bratislava. Veda. 1959-1964.

SMIEŠKOVÁ, Elena: Malý frazeologický slovník. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1974. 296 s.

ZÁTURECKÝ, Adolf Peter: Slovenské príslovia, porekadlá a úslovia. Bratislava: 1974. 760 s.

Poznámky ku konkurencii slovíes *byť* a *mať* v slovenčine, bulharčine a macedónčine

Lenka Juhásová

Slavistický ústav Jána Stanislava SAV, Bratislava

V nasledujúcom článku máme za cieľ načrtnúť možnosti skúmania, ktoré poskytuje problematika slovíes *byť* (*esse*) a *mať* (*habere*) v slovenčine v porovnaní s bulharčinou a macedónčinou. Ako najvhodnejší prístup sa nám javí akcent na sémantiku slovíes a porovnanie ich funkčnej distribúcie v uvedených jazykoch.

Pri porovnaní základných významov týchto slovíes v slovenčine vystupuje do popredia vzájomné prepletanie existencionálneho významu slovesa *esse* a funkcie slovesa *habere* ako existencionálneho. Podobnú situáciu nachádzame

aj v bulharčine a macedónčine, kde existencionalne vzťahy okrem slovesa *esse* vyjadruje vo väčšej miere sloveso *habere* v tvare neosobného slovesa *има*. Okrem existencionalných vzťahov analyzované slovesá, ak sú plnovýznamové, vyjadrujú posidenciu. Ďalšími možnými poľami pre komparatívny prístup k týmto slovesám je skúmanie ich funkcie ako spony, či pomocného slovesa pri tvorbe analytických slovesných tvarov.

O uvedených problémoch v slovanských jazykoch môžeme nájsť množstvo literatúry. Porovnávaciu štúdiu o slovesách *esse* a *habere* publikoval Roman Mrázek (Mrázek, 1973), ktorý sa zamerával na existencionalný a posidenčný význam týchto sloviess. Existencionalným významom sloviess sa venovala Ruselina Nicolova (Nicolova, 1990), Elena Ivanova (Ivanova, 2002) a Najda Ivanova (Ivanova, 1981). Podnetné štúdie o posidencii má Rudolf Zimek (Zimek, 1960), ktorý pracoval najmä s ruským a českým materiálom. Nemalá časť materiálov týkajúcich sa tejto problematiky je venovaná vymedzovaniu prípadov, keď slovesá *esse* a *habere* plnia funkciu spony (Zimek, 1963), Peciar (Peciar, 1958). Pri tejto problematike najviac pozornosti púta spojenie slovesa *habere* s trpným prídavným a jeho schopnosť vyjadrovať ukončenosť deja. Tieto spojenia v macedónskom jazyku figurujú ako paralelné synonymné konštrukcie k ostatným slovesným tvarom a sloveso *habere* tu plní funkciu pomocného slovesa (Koneski, 1987). V bulharčine Vladimir Georgiev predpokladal vzniknutie celej novej sústavy zložených časov tvorených pomocou slovesa *habere* (Georgiev, 1957), s týmto nesúhlasil napríklad Kiril Mirčev (Mirčev, 1973), či Petja Kostadinova (Kostadinova, 2004), ktorí v tomto spojení vidia iba syntaktickú konštrukciu s veľmi obmedzenými možnosťami používania v bulharskom jazyku. V slovenčine sa toto spojenie zaradzuje k zloženým slovesným tvarom ako neosobná slovesná konštrukcia (Morfológia, 1966, s. 467). V Paulínyho gramatike pre toto spojenie nachádzame pomenovanie stavový perfekt (Paulíny, 1981, s. 182), čo potvrdzuje napr. Viktor Krupa (Krupa, 1959). Ďurovič (Ďurovič, 2004) vidí za týmto spojením osobitný druh pasívu a síce relatačné pasívum. Ďalším problémom v tejto téme je používanie sloviess *esse* a *habere* ako pomocných pri tvorbe zložených slovesných tvarov a najmä využitie *habere* v bulharčine a macedónčine pri tvorbe záporu budúceho času.

V nasledujúcom článku by sme sa chceli rámcovo zastaviť nad funkciami sloviess *esse* a *habere* v spojeniach, v ktorých vyjadrujú existenciu a posidenciu.

Nebudeme sa venovať tým prípadom, keď slovesom *esse* funguje ako spoma v dvojjenných vetách, ale len tým prípadom, keď vyjadruje existenčným vzťah vyjadrený lokalizačným či časovým údajom.

Vzťahmi medzi týmito dvoma slovesami a ich existenčnými významami v bulharčine sa venuje Ruselina Nicolova, ktorá z hľadiska denotáty vydeľuje dve skupiny spojení s existenčným významom, a to plnú, či všeobecnú existenciu (*обща екзистенционалност*) a konkretizovanú, situačne špecifikovanú existenciu (*конкретизирана, ситуационно свързана екзистенционалност*) (Nicolova, 1990, s. 237). Do prvej skupiny zaradzuje tie spojenia, v ktorých je

možné sloveso nahradiť synonymným *existovať* a do druhej skupiny tie prípady, kde je možné tieto slovesá nahradiť slovesom *realizovať sa*, či *nachádzať sa*.

Pri spojení, ktoré vyjadrujú všeobecnú existenciu sa v bulharčine používa neosobné sloveso *има*:

SJ: No *sú* aj bedári. BJ: Но *има* и нещастници.

SJ: Večer *je* tancovačka. MJ: Вечер *има* игранка. BJ: Днес *има* вечеринка.

SJ: Там *sú* šikovní židia a majú obchody zapratané tovarom z celého sveta.

BJ: Че там *има* чевърсти евреи и дюкяните им са пълни със стока от цял свят.

MJ: Таму *има* вешти евреи и дуканите им са полни со стока од цел свет.

V druhej skupine sa existencia predmetu označuje prostredníctvom jeho lokalizácie, či časových vzťahov a v bulharčine sa v tomto prípade využívajú obe slovesá:

SJ: Konečne *je tu* miesto pre nás. BJ: Най-сетне *има място* и за нас.

SJ: Na tejto ulici *je* cukráreň. BJ: На тази улица *има* една сладкарница.

SJ: Ryby *sú* v rúre, mlieko *je* v šrajze.

BJ: Рибата *е* във фурната, млякото *в* зимника.

MJ: Рибите *се* во перната, млекото *е* во оставата.

Uvedené príklady potvrdzujú Nicolovej zistenie, že slovesom *habere* sa v bulharčine vyjadruje všeobecná existencia a *esse* konkretizovaná. Potvrdzuje to aj kategória určitosti a neurčitosti, keď sa *habere* obvykle spája s neurčitým členom a *esse* s určitým.

V slovenčine je taktiež možné vyjadriť existenciálne vzťahy oboma slovesami, avšak spojenie so slovesom *habere* je obohatené o význam, ktorý slovesu *esse* chýba, a síce, že prináša informáciu z hľadiska zainteresovanej osoby isté „zosobnenie“, ktoré napr. Ďurovič (Ďurovič, 2004, s. 161) nazýva relatáciou, či vzťahnutím. To súvisí s tým, že slovesom *habere* vyjadrujeme posidenciu niečoho, aj keď v tomto prípade nejde o posidenciu v pravom zmysle slova (užšiu posidenciu, termín Mrázek, 1973, s. 178), ale skôr o sposidenciovalizovanie, či semiposidenciu (ten istý).

Takýmto „vzťahnutím“ v slovenčine by sme mohli dostať: Na trhu *máme* množstvo kníh; Včera večer *sme mali zásnuby*, či Konečne tu *máme miesto* aj my.

Dalo by sa teda povedať, že kým v bulharčine je slovesom *esse* vyjadrovaná konkrétna, špecifikovaná existencia, čo je dané použitím určitého člena, v slovenčine sa na vyjadrenie v istom zmysle konkretizovanej existencie, vyjadrenej osobným hodnotením využíva sloveso *habere*.

Ak by sme sa vrátili k posidencii v užšom slova zmysle, hovoríme o nej vtedy, keď môžeme sloveso v spojení nahradiť synonymom *vlastniť*. Tento vzťah sa v slovenčine, ako aj v bulharčine a macedónčine vyjadruje v prevažnej miere pomocou slovesa *habere*:

SJ: Vo Vlčindole *má* veľký vinohrad. BJ: Тоя имот го *имам* от майка си.

MJ: Зад куќата *имам* троа зеленчук.

Vo všetkých troch jazykoch sa posidencia môže vyjadriť aj pomocou slovesa *esse* v spojení s datívom, keďže slovenčinu od ostatných západoslovanských jazykov odlišuje a s južnoslovanskými jazykmi zblízuje práve toto špecifikum (Svetlík, podľa Mrázek, 1973). Takýmto obratom je možné vyjadriť vlastnícke vzťahy, čo dokumentujú tieto príklady:

SJ: *Mám* ich málo. MJ: Че *ми са* малко.

Okrem tohto druhu posidencie sloveso *habere* vyjadruje aj vzťahy, ktoré nie sú pravými vlastníckymi vzťahmi, pri ich použití nezáleží na samotnom akte vlastníctva, ale skôr na atribúte. Aj tieto spojenia sa môžu v bulharčine a macedónčine vyjadriť obratom s datívom.

SJ: Dom *máš* v plameňoch. Dom *ti je* v plameňoch.

SJ: Ženu *má* mocnú.

BJ: Жена *му е* едра.

SJ: Len tvár *má* peknú, červenú, zdravú.

BJ: Само че лицето *му е* червендалесто, здраво.

BJ: Дарбата *му е* голяма и глас *има* като звънче.

MJ: Револверот *му е* веќе во футролата.

MJ: Поради жени главата *му е* во торба!

K semiposidencii môžeme zaradiť aj spojenia typu: *Máme* pekné počasie; *Máme* osem hodín, ktoré môžeme vyjadriť aj pomocou slovesa *esse*: *Je* pekné počasie; *Je* osem hodín.

V bulharčine sa v takýchto prípadoch využíva sloveso *esse* a sloveso *habere* celkom výnimočne.

BJ: Времето *е* хубаво.

BJ: Молехме се да *имаме* хубаво време.

Aj keď v tomto prípade sa dá hovoriť o hraničnom prípade, keďže v tomto prípade ide skôr o vyjadrenie budúceho deja, čím sa dostávame k ďalšej funkcii slovesa *habere*.

Uvedomujeme si, že náš skromný príspevok neobsiahol celú šírku problematiky a možností využívania týchto slovies na vyjadrenie existencionálnych a posidených vzťahov v slovenčine, bulharčine a macedónčine. Dúfame, že sa nám to podarí v nasledujúcich obsiahlejších štúdiách.

Literatúra

ĐUROVIČ, Lubomír: Vzťah slovies *esse* : *habere* v slovanských jazykoch a otázka pasíva v slovenčine. In: O slovenčine a Slovensku. Vybrané štúdie I. Bratislava: Veda 2004, s. 160-166.

Георгиев, Владимир: Възникване на нови сложни глаголни форми със смогателен глагол „имам“. Известия на Института за български език. кн.V. София 1957, с. 31-59.

Георгиев, Станьо: Морфология на български книжовен език. София: Абагар 1999. 221 с.

Иванова, Елена, Ю.: Има и съм в българских бытийных предложениях (в сопоставлении с русскими). В: Съпоставително езикознание, том 27, кн. 2, София 2002, с. 5-23.

Иванова, Найда: Особености на екзистенционални изречения в български и сърбохърватски език. В: Съпоставително езикознание, том 6, кн. 2, София 1981, с. 58-62.

Конески, Блаже: Граматика на македонскиот литературен јазик. Скопје: Култура. 1987. 551 с.

Костадинова, Петя, Т.: Имам + минало страдателно причастие. В: Българистични студии. Универзитетско издателство "Св. Климент Охридски" София 2004, с. 60-65.

KRUPA, Viktor: Stavové perfektum v slovenčine. Sborník Filozofickej fakulty K. Philologica 11-12. Bratislava 1959, s. 47-56.

Мирчев, Кирил: За съчетанията на глагол имам + минало страдателно причастие в български език. В: Български език, кн. 6, София 1973, с. 565-567.

MORÁZEK, Roman: Funkční distribuce *esse* a *habere* v slovanské větě. In: Česko-slovenské přednášky pro VII. mezinárodní sjezd slavistů (Varšava 1973). Praha 1973 s. 175-181.

MRÁZEK, Roman: Funkční distribuce *esse* a *habere* v slovanské větě. In: Česko-slovenské přednášky pro VII. mezinárodní sjezd slavistů (Varšava 1973). Praha 1973 s. 175-181.

Ницолова, Руселина: Екзистенциалните изречения с глаголите *esse* и *habere* в българския език в съпоставка с другите славянски езици. В: Съпоставително езикознание, 1990, год. 15, кн. 4-5, с. 236-242.

PECIAR, Štefan: Funkcie slovesa *byť* v spisovnej slovenčine. In: Slovenská reč, roč. 23, č. 1, Bratislava 1958, s. 20 – 34.

ZIMEK, Rudolf: K chápání posesivnosti. In: Rusko-české studie. Sborník Vysoké školy pedagogické v Praze. Jazyk a literatura II. Praha 1960, s. 131-156.

ZIMEK, Rudolf: Problematika spony v ruštině v porovnávání s češtinou. In: Acta Universitatis Palackinae Olomucensis. Philologica IX Praha: SPN 1963, 166 s.

Excerpcia: HEČKO, František: Červené víno a preklad do bulharčiny; JAROŠ, Peter: Tisícročná včela a preklady do bulharčiny a macedónčiny

Archív bulharského jazyka, Jazykovedný ústav Ľubomira Andrejčina Bulharskej akadémie vied

Elektronický archív sekcie lexikografie Jazykovedného ústavu Ľubomira Andrejčina Bulharskej akadémie vied

Slovenský národný korpus: <http://korpus.juls.savba.sk>

Univerzitný korpus macedónskeho jazyka: <http://omilia.uio.no/CE/mak/>

Priestorový význam prvotných predložiek v slovenčine a poľštine

Marta Vojteková

Katedra slavistiky, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, Prešov

1. Predložky možno definovať ako neohybné pomocné slová, ktoré v spojení s nepriamymi pádmi podstatných mien, zámen a čísloviek vyjadrujú primárne príslovkové (adverbiálne) vzťahy, sekundárne predmetové (objektové) a prívlastkové (atributívne) vzťahy. Závislé pády a ich náhrady spájajú s hociktorým zo štyroch plnovýznamových slovných druhov: so slovesom, prídavným menom, príslovkou, podstatným menom a s ich zámennou alebo inou náhradou. Obyčajne stoja pred závislým slovom. Predložka tvorí jeden významový celok alebo so závislým slovom (v príslovkových významoch) alebo s nadradeným slovom (so slovesom v predmetovom vzťahu) (Oravec, 1968, s. 7).

1.1. Z rozmanitých vzťahov mimojazykovej reality vyjadrujú predložky najčastejšie priestorové vzťahy, ktorých odrazom je priestorový význam. Priestorový význam je primárnym (základným) významom slovenských aj poľských predložiek a člení na smerový (dynamický, kinetický, direktívny) a miestny (statický, lokálny) význam. Obe zložky sa dajú naznačiť opytovacími zámenami: *kam?* / *dokąd?*, *odkiaľ?* / *skąd?*, *pokiaľ?* / *dokąd?*, *kade?* / *któredy?* - *kde?* / *gdzie?* Tento významový protiklad vyplýva z významu pádov, s ktorými sa predložky viažu, tzn., že dynamický význam môžu predložky vyjadriť len v spojení s dynamickými pádmi (akuzatívom, genitívom a datívom) - statický význam len v spojení so statickými pádmi (lokálom a inštrumentálom).

V literatúre možno nájsť niekoľko roztrúsených faktov o primárnosti priestorového významu, ktoré tu podávame v ucelenej podobe. Tvrdenie, že priestorový význam je primárnym významom predložiek, dokazujú tieto fakty:

1/ Priestorový význam zasahuje takmer všetky predložky, má teda najväčší počet členov (Oravec, J.: Jazykovedný časopis, 19, 1968, s. 42). Len niekoľko slovenských a poľských predložiek v základnom význame nevyjadruje priestorový význam, napr. slovenské predložky *s* s inštrumentálom, *bez* s genitívom, *pre* s akuzatívom; poľské predložky *z* s inštrumentálom, *bez* s genitívom, *dla* s genitívom.

2/ V rámci priestorového významu sa uplatňujú všetky protiklady, t. j. protiklady hlavné aj nižšieho radu, kým ostatné (sekundárne) významy sú z tohto hľadiska obmedzené iba na istý protiklad alebo na istý člen protikladu (Oravec, 1973, s. 192).

3/ Primárnosť priestorového významu dokazuje aj fakt, že jeho základný protiklad (dynamicnosť – statickosť) je východiskovým pre všetky ostatné (sekundárne) významy v tom zmysle, že niektoré sa vybuodovali na jeho statickej, iné na dynamickej zložke (Oravec, 1973, s. 192).

4/ V rámci priestorového významu (statickej a dynamickej zložky) sa vyskytuje najväčšie množstvo významových odtienkov (Morfológia slovenského

jazyka, 1966, s. 622). Toto tvrdenie dokazuje nielen primárnosť tohto významu, ale aj možnosť bohatého priestorového členenia mimojazykovej reality.

5/ Podľa nášho názoru o primárnosti tohto významu svedčí aj to, že je to prvý význam, ktorý napadne jazykovému používateľovi pri každej predložke (okrem výnimiek).

Všetky uvedené fakty sa nám pri výskume priestorového významu potvrdili. Tento význam tak stavajú do centra všetkých významov. Prioritnosť priestorového významu sa odráža aj v spracovaní významov predložiek v slovníkoch a prácach o predložkách, kde je vždy uvádzaný na prvom mieste.

1.2. Vzhľadom na to, že prvotné predložky sú pomocné, vzťahové slová, je ich význam abstraktnejší ako význam autosémantických slov a viac závislý od kontextu (Oravec, 1968, s. 8). Kontext, v ktorom predložka vystupuje, sa podieľa na konkretizovaní jej abstraktného významu. Rozličná miera uplatnenia zložiek kontextu rozhoduje o tom, aký význam predložka vyjadri.

Na konštituovaní miestneho (statického) aspektu priestorového významu, ktorý je predmetom konfrontačnej analýzy v tomto príspevku¹, sa podieľa v prvom rade **pádový význam slov** (substantív alebo ich ekvivalentov) nasledujúcich po predložke. Statický (miestny) význam tak vyjadrujú predložky spájajúce sa so statickými pádmi (lokálom a inštrumentálom), ale sekundárne, vplyvom ďalšieho kontextu, môžu jednotlivé miestne odtienky vyjadrovať aj predložky, ktoré sú v základnom význame dynamické, t. j. spájajú sa s dynamickými pádmi. Napr. statický význam „vnútri“ vyjadruje predložka *v / w* so statickým lokálom (*v izbe // w banku*), ale po trpných prídavných dokonavých sloviach ho môže v slovenčine sekundárne vyjadriť aj predložka *do* v spojení s dynamickým genitívom (*sekera zaťaťá do kláta*).

Popri význame pádov vplýva na miestny význam aj **význam nadradených slov**. Statický význam vyjadrujú predložky najmä v spojení so slovesami vyjadrujúcimi situovanie v priestore (*byť, vyskytovať sa, ocitnúť sa, rozprestierať sa... // byť, znajdować się...*), činnosť na mieste alebo vymedzenej ploche (*ležať, postávať, sedieť, usalašiť sa... // ležeć, stać, siedzieć, wisieć, wieszac...*) a so stavovými slovesami (*kwitnúť, belieť sa... // kwitnąć...*).

Význam podradených slov ovplyvňuje statickosť predložky v obmedzenej miere. Spojenie predložky s abstraktom môže spôsobiť oslabenie nejakého odtienku smerom k jeho všeobecnosti (napr. posun od miestneho významu „na povrchu“ k všeobecnému miestnemu významu predložky *na* s lokálom: *mať na myslí // być na powietrzu*), alebo význam predložky si môže protirečiť s významom podradeného substantíva, napr. predložka *v / w* s lokálom nemôže vyjadriť miestny význam „vnútri“ v spojení s osobnými substantívami.

Ojedinele sa niektoré významy konštituuju významom nadradeného aj podradeného slova naraz. Napríklad statické miesto „na povrchu“ vyjadruje

¹ Predmetom konfrontácie nebude protikladný dynamický aspekt priestorového významu.

predložka *na* (okrem spojenia so statickým lokálom) len v spojení s konkrétnymi substantívami a po slovesách vyjadrujúcich situovanie v priestore, činnosť na mieste alebo vymedzenej ploche a po stavových slovesách.

1.3. Svoju konfrontačnú analýzu v tomto príspevku obmedzujeme len na statický (miestny) aspekt priestorového významu, v rámci ktorého možno vydeliť 9 významových odtienkov: 1./ miestny význam „vnútri, vprostred“; 2./ miestny význam „na povrchu“; 3./ miestny význam „vpred, spredu, odpredu, na prednej strane“; 4./ miestny význam „vzadu, zozadu, na zadnej, opačnej strane“; 5./ miestny význam „vyššie“ (niečoho); 6./ miestny význam „nižšie“ (niečoho); 7./ miestny význam „blízko, v blízkosti, neďaleko“; 8./ miestny význam „prostred, uprostred, na rozhraní dvoch alebo viacerých bodov, línií“; 9./ miestny význam „dotyku, styku“ (všeobecne).

Naším cieľom je opísať a porovnať vyjadrovanie uvedených významových odtienkov slovenčine a poľštine. Pri konfrontácii budeme poukazovať nielen na rozdiely, ktoré svedčia o špecifickosti týchto jazykov, ale aj na zhody, ktoré bezprostredne pramenia z ich genetickej príbuznosti. Pri každom významovom odtienku budeme osobitne upozorňovať aj na špecifický kontext, ktorý vplýva na jeho konštituovanie.

1.4. Za východiskovú jednotku našej konfrontácie teda nepovažujeme predložky, ale konkrétne významy (významové odtienky), ku ktorým pripájame súbor slovenských a poľských predložiek, ktoré ich vyjadrujú. Predložky uvedené v rámci týchto čiastkových významov sú vo vzájomnom synonymnom vzťahu. Výstížná je v tomto zmysle myšlienka J. Oravca: „Istý vzťah z mimojazykovej skutočnosti vcelku nevládze vyjadriť jediná predložka, ale vyjadruje ho celý synonymický rad predložiek, do ktorého každá predložka vnáša svoj odtienok“ (Oravec, 1968, s. 11).

1.5. Spomedzi celého súboru predložiek berieme pri konfrontácii do úvahy len jednoduché prvotné (primárne) predložky. Vymedzujeme ich na základe funkčného kritéria², ktoré je zo synchronného hľadiska najdôležitejšie. Na základe neho patria k prvotným predložkám slová, ktoré sa v súčasnosti v inej ako predložkovej funkcii nepoužívajú, t. j. vyskytujú sa iba s významom predložiek a iba v spojení s nepriamymi pádmi substantív alebo ich ekvivalentov. Uplatnením funkčného kritéria sme z výkladových slovníkov, ktoré sú z tohto hľadiska normatívne, vyexcerpovali v poľštine 28 prvotných predložiek (*bez, dla, do, koło, ku, między, na, nad, o, od, po, pod, podczas, podług, przeciw(ko), przed, przez, prócz, przy, u, w, wbrew, według, wobec, wskutek, wśród, z, za*). V slovenčine tento súbor tvorí 22 prvotných predložiek (*bez, cez, do, k, medzi, na, nad, o, od, okrem, po, pod, pre, pred, pri, proti, s, skrz, u, v, z, za*).

² Nepoužívame v slovenčine zaužívaný termín hľadisko -funkčné hľadisko, etymologické hľadisko- (porov. napr. Oravec, 1988, s. 179; Morfológia slovenského jazyka, 1966, s. 620), ale kritérium.

2. Statický (miestny) aspekt priestorového významu

2.1. Miestny význam „vnútri, vprostred“

Miestny význam „vnútri, vprostred“ vyjadruje v slovenčine a poľštine predložka *v / w s lokálom*. Označuje miesto, „vnútri“ ktorého sa uskutočňuje dej, alebo „vnútri“ ktorého sa nachádza predmet. Vyjadrenie tohto významu je okrem spojenia so statickým lokálom závislé aj od významu podradeného slova. Miestny význam „vnútri“ môže predložka *v / w* vyjadriť len s menami, ktoré obsahujú sému neživotnosti, konkrétosti a ohraničenosti.

V oboch jazykoch sa táto predložka neobmedzene spája len s neživotnými podstatnými menami: *Pracoval v banke. V izbe sedeli chlapi na laviciach. Myš bývala v starej topánke. // Zebranie odbywa się w sali numer 105. Pracował w restauracji. Powiesilem płaszcz w szafie.* V spojení s osobnými substantívami sa predložka *w / v* nepoužíva, pretože miestny význam „vnútri“ a životnosť sú nezlučiteľné, vzájomne si odporujú.

V spojení s abstraktami predložka *v / w* nevyjadruje miestny význam „vnútri“, ale len všeobecný alebo obrazný miestny význam, pričom veľkú skupinu týchto abstrakt tvoria substantíva označujúce „miesta“ uskutočňovania sa psychických a duševných procesov: *v myšli, v rozume // w pamięci, w myśli, w wyobraźni*, ale aj abstraktá s iným významom: *v ústraní, v diaľke // w dali*.

Ohraničenosť je, popri neživotnosti a konkrétosti, treťou sémou, ktorá je síce nevyhnutná na realizáciu tohto významu, ale jej vymedzenie nie je nutné, pretože automaticky vyplýva z predošlých dvoch. Každý konkrétny (neabstraktný) neživotný predmet či priestor mimojazykovej skutočnosti je viac či menej ohraničený.

2.2. Miestny význam „na povrchu“

Miestny význam „na povrchu“ vyjadruje v slovenčine aj poľštine predložka *na s lokálom*. Označuje akýkoľvek povrch alebo podklad, na ktorom je niečo umiestnené, alebo na ktorom sa čosi deje.

Najčastejšie stojí po slovesách, ktoré vyjadrujú situovanie v priestore: *byť, (z)ostať, vyskytovať sa, rozprestierať sa // być, znajdować się / znaleźć się...*; po slovesách, ktoré označujú činnosť na mieste alebo na vymedzenej ploche: *sediť, ležať, postávať, pestovať // siedzieć, leżeć, stać / stanąć, kłaść / położyć...* a po stavových slovesách: *belieť sa, kvitnúť / kwitnąć...*: *Wysedávať na lavičke. Ocitol sa na lúke. Lastovičky sedeli na drôtoch. // Obraz powiesił na ścianie. Położył książkę na stole. Mieszkać na strychu. Siedzieć na podwórzu.*

V spojení s abstraktami sa význam „na povrchu“ oslabuje a mení sa na všeobecný miestny význam, napr.: *(mať) na myšli, na rozume, na srdci, byť na penzii, na poriadku, na slobode, na žive // (być) na powietrzu*. K miestnemu významu „na povrchu“ zaraďujeme aj predložku *po s lokálom* v slovenčine a poľštine, hoci zaraďenie tejto predložky k statickej alebo dynamickej zložke priestorového významu sa v slovenskej a poľskej literatúre odlišuje.

Preskúmaním kontextu, v ktorom predložka *po* vystupuje, sme zistili, že je v oboch jazykoch totožný. Okrem spojenia so statickým lokálom sa v sloven-

čine aj poľštine táto predložka spája s rovnakým druhom slovíes, a to so slove-
sami neusmerného pohybu označujúcimi pohyb rozličnými smermi (Kaleta,
1995, s.174, 189), ktoré zahŕňajú nedokonavé (opakovacie a opätovacie) slove-
sá: chodić, spacerować, podró¿ować, krą¿yć, ¿eglować // chodiť, behať, potí-
kať sa, cestovať, lietať... alebo dokonavé predponové slovesá, hlavne s predpo-
nami roz-, po- (Oravec, 1968, s. 91): rozchodić / rozejść się, rozsypać się //
rozsypať, roztratiť (sa), pochodiť, (po)rozkladať, rozgúľať sa...: *Ludzie space-
rowali po parku. Krą¿yla niespokojnie po mieszkaniu. Jabłka rozsypaly się po
podłodze. Wiadomość rozeszła się szybko po mieście. // Cestoval po Slovensku.
Deti sa roztratilí po pile. Jabłká sa rozsypali po predsieni. Chodiť po hore.*

Aj napriek zhodnému kontextu je posudzovanie tejto predložky z hľadiska
základného významového protikladu v oboch jazykoch rôzne, čo nepochybne
vyplýva z protirečenia pohybových slovíes a statického pádu (lokálu), s ktorý-
mi sa predložka spája. V slovenčine sa táto predložka považuje za výnimku,
ktorá si do statického lokálu preniesla dynamický význam, preto sa hovorí o jej
dynamickom význame (Oravec, 1968, s. 88). V poľštine predložková konštruk-
cia po slovesách neusmerného pohybu znamená vždy statický význam na
otázku *gdzie?*, preto sa pri tejto predložke hovorí o miestnom význame (Kaleta,
1995, s. 174, 189). Osobne sa prikláňame k zaradeniu predložky *po* k statickej
zložke priestorového významu. Presvedča nás o tom to, že na konštrukcie typu:
sloveso neusmerného pohybu+*po*+lokál sa možno opýtať jedine opytovacím
zámenom *kde?* / *gdzie?*, ktoré ukazuje na miesto. Nepriamo statický charakter
týchto konštrukcií zvyrazňujú dva opozitné dynamické náprotivky:

a) predložka *po* s lokálom, ktorá so slovesami usmerného pohybu vyjad-
ruje pohyb usmerný „pozdlž, po línii, povedľa“ (*poberať sa po zlej ceste, ísť
po ulici / po ceste // ísć po drodze; častejšie ísć drogą*). Na tieto konštrukcie sa
možno opýtať len otázkou *kade?*, ktorá ukazuje na dynamický význam.

b) predložka *po* s akuzatívom, ktorá vyjadruje smerový význam koncovej
hranice na otázku *pokiaľ? : ísť až po školu / zalać dom po dach*.

O prvom staticko-dynamickom protiklade teda rozhoduje význam nadrade-
ných slovíes, pri druhom sa k významu nadradených slovíes pridružuje aj význam
pádu.

Na záver treba dodať, že hoci v uvedených príkladoch predložka *po* s lokálom
označuje miesto, „na povrchu“ ktorého sa uskutočňuje činnosť / dej, s predložkou
na nie je kvôli spájateľnosti s pohybovými slovesami voľne zameniteľná.

Integrácia významov predložiek v a na:

V jazykovej praxi sa môžeme často stretnúť s tým, že pri menách s totožným
významom (napr. názvy štátov, regiónov...) sa používa buď predložka *v / w* ale-
bo predložka *na* s lokálom: *w Polsce, w Europie, w Wrocławiu // v Polsku,
v Európe, vo Wroclawe – na Ukrainie, na Morawach, na Syberii // na Ukrajine,
na Morave, na Sibíri*.

Tento stav, ktorý spôsobuje problémy s používaním týchto predložiek pri
niektorých všeobecných, ale hlavne niektorých miestnych menách, je zapríčinený

integráciou³ miestnych významov predložiek *v* a *na*, pričom je to jav špecifický len pre tieto dve predložky. Ostatné predložky rozkladajú fyzický priestor zreteľne, ich významy sú rozlíšené, nezlievajú sa (Oravec, 1968, s. 13).

Integrácia významov predložiek *v/w* a *na* je najviditeľnejšia pri dvojtvaroch, t. j. v prípadoch, keď sa jedno meno môže spájať s oboma predložkami: *na dvore – vo dvore // w sali – na sali, na Słowacji – w Słowacji*.

Uvedený jav spôsobuje problémy pri štúdiu cudzieho jazyka predovšetkým v tých prípadoch, keď s menom, s ktorým sa v domácom jazyku používa jedna predložka, sa v cudzom jazyku používa druhá, napr. *Spędzać urlop na Węgrzech. // Tráviť dovolenku v Maďarsku*. Stanovenie presných pravidiel použitia jednej alebo druhej predložky však nie je možné. Získať istotu v používaní predložiek *v/w* a *na* pri istých menách je nielen v domácom jazyku, ale aj v jazyku, ktorý je predmetom nášho štúdia, možné len jazykovou praxou.

2.3. Fyzický priestor podľa horizontálnej osi členia predložky *pred / przed* a *za s inštrumentálom*, ktoré sú vo vzájomnom antonymnom vzťahu. Miesto (polohu) udávajú vždy so zreteľom na niečo alebo niekoho a zároveň adresne, t. j. z jednej, presne určenej strany (porov. neadresnosť predložiek *pri / przy, koło, u*).

Obe predložky stoja najčastejšie po slovesách označujúcich situovanie v priestore a rôzne činnosti a stavy: byť, nachádzať sa, stáť, sedieť, mať, položiť, zastaviť (sa)... // byť, znižovať sa, ležať, kľačať, položiť, postaviť, stať, sedieť, padať...

2.3.1. Miestny význam „vpred, spredu, odpred, na prednej strane“ niečoho / niekoho vyjadruje predložka *pred / przed s inštrumentálom*: *zastaviť sa pred každou skalou, postávať pred fabrikou, stáť pred bránou // znižovať sa przed budynkiem, položiť książkę przed synem, stać przed lustrem*.

2.3.2. Miestny význam „vzadu, zozadu, na zadnej, opačnej strane“ vyjadruje predložka *za s inštrumentálom*. Označuje miesto, ktoré je na horizontálnej osi vo vzťahu k niečomu / niekomu situované na opačnej strane ako to, na ktoré poukazuje predložka *pred / przed*: *nachádzať sa za riekou, sedieť za dverami // stać za kurtyną, leżeć za rzeką, zniżować się za szybą*.

2.4. Podľa vertikálnej osi rozkladajú fyzický priestor predložky *nad* a *pod s inštrumentálom*, ktoré sú rovnako ako horizontálne predložky v antonymnom vzťahu. Miesto určujú vždy vzhľadom na niečo / niekoho a zároveň adresne, teda z definovanej strany.⁴

Miestne významy vyjadrujú predložky *nad* a *pod* najčastejšie po slovesách označujúcich situovanie v priestore, po stavových slovesách, po slovesách označujúcich činnosť na mieste a pri dejoch vnímaných zmyslami: byť, (z)ostať,

³ V súvislosti s týmto javom nehovoríme o dotyku či zlievaní významov (porov. napr. Oravec, 1968, s. 13), ale používame termín integrácia významov.

⁴ Vertikálne predložky *nad* a *pod* popri adresnom miestnom význame môžu vyjadriť aj miestny odtienok, v rámci ktorého sú v synonymnom vzťahu s neadresnými predložkami *pri / przy, koło, u* (porovnaj ďalej).

rozprestierať sa, ležať, držať, vznášať sa, svietiť, hučať, (za)burácať // mieszkać, wisieć, być, lezeć, stać, znajdować się, szukać, świecić.

2.4.1. Miestny význam „vyššie“ (niečoho / niekoho), t. j. miesto položené „vyššie“ od niečoho / niekoho vyjadruje predložka **nad s inštrumentálom**: visieť nad chodníkom, blysnúť nad hlavou, zaburácať nad mestom // Ci państwo mieszkają nade mną. Nad łóżkiem wisi plakat.

2.4.2. Miestny význam „nižšie“ (niečoho / niekoho), t. j. statické miesto položené „nižšie“ od niečoho alebo niekoho vyjadruje predložka **pod s inštrumentálom**: ležať pod stolom, byť pod snehom, mať pod sebou // Walizka jest pod siedzeniem. Janek szukał psa pod łóżkiem. Pod swetrem miała bluzkę.

2.5. Miestny význam „blízko, v blízkosti, neďaleko“

2.5.1. Základnou predložkou na vyjadrovanie miestneho významu „blízko, v blízkosti, neďaleko“ niečoho alebo niekoho je v slovenčine predložka **pri** s lokálom. V poľštine sa tento význam môže vyjadriť taktiež predložkou **przy** s lokálom, ale, ako uvidíme ďalej, v rámci tohto významu nemá uvedená predložka rovnako dominantné postavenie ako v slovenčine. Miesto určuje táto predložka vždy vzhľadom na niečo alebo niekoho, ale neadresne, to znamená, že môže označovať polohu z ktorejkoľvek strany, t. j. „blízko pred i za, z boku, zhora i zdola“: *strelit' pri uchu, stáť pri ceste, nosit' pri sebe, sediet' pri peci, mať jazvu pri ústach // mieszkać przy szkole, siedzieć przy biurku / przy stole, stać przy nim / przy oknie.*

2.5.2. Veľmi často sa miestny význam „v blízkosti“ vyjadruje v poľštine aj pomocou predložiek **nad** a **pod** s inštrumentálom a **kolo**, **u** s genitívom. Špecifikom inštrumentálových predložiek **nad** a **pod** je, že vyjadrujú dva odtienky miestneho významu:

a) adresný miestny význam, ktorý vyjadrujú uvedené predložky v slovenčine aj poľštine (porov. 2.4.).

b) miestny význam „v blízkosti“, v rámci ktorého konkurujú predložke **pri** / **przy** s lokálom.

Poľská predložka **nad** s inštrumentálom označuje miesto „v blízkosti“ iného miesta (hlavne vody, vodnej nádrže), ktoré predstavuje znížený terén a v ktorom sa ktosi alebo čosi nachádza, alebo kde sa čosi deje: *Byliśmy nad morzem. Polska leży nad Wisłą. Mieszkać nad rzeką. Bitwa nad Wartą. Osiedle (leży) nad jeziorem.*

Predložka **pod** s inštrumentálom v poľštine označuje miesto „v blízkosti“ iného miesta, ktoré je výrazne odlišené z podłożia (dominantné výškou, veľkosťou atď.): *Mieszkać pod Krakowem. Pod Warszawą jest wiele miejscowości letniskowych. Spotkamy się pod kinem. Pod ścianą stał wygodny hotel. Czekali pod drzwiami.*

Obe predložky sa spájajú najmä so slovesami označujúcimi situovanie v priestore, ale aj rôzne činnosti: byť, stať, znajdować się, lezeć, mieszkać, spotkać się, zatrzymać się, czekać a iné. Používajú sa v spojení geografickými názvami, kde je nesprávne používať predložku **pri** / **przy**, ale aj v spojení s inými substantívami, kde sú s predložkou **przy** voľne zameniteľné.

V slovenčine sa na vyjadrenie miestneho významu „v blízkosti“ používajú predložky *nad* a *pod* s inštrumentálom zriedkavo, pričom sú voľne zameniteľné s frekventovanejšou predložkou *pri*: *Sídlisko (stojí) nad jazerom* (dnes len ako miestny názov sídliska); *pod stenou, pod plotom, pod vrchom*; pri domácich miestnych menách: *bojovať pod Bratislavou*.

Uvedený význam predložiek *nad* a *pod* v slovenčine a poľštine však nie je však podľa nášho názoru úplne totožný s významom predložky *przy* / *pri*. Odlišuje sa od neho tým, že predložka *przy* / *pri* vyjadruje miestny význam „v blízkosti z hociktorej strany“, kým predložka *nad* „v blízkosti zhora“, t. j. v blízkosti niečoho nižšieho a predložka *pod* „v blízkosti zdola“, t. j. v blízkosti niečoho vyššieho. Dovolíme si preto povedať, že oproti predložke *przy* / *pri* si predložky *nad* a *pod* aj v tomto druhom význame udržiavajú svoju adresnosť.

Blížkosť v priestore (miestny význam „blízko, v blízkosti, neďaleko“ niečoho / niekoho) vyjadrujú aj poľské predložky *kolo* a *u* s genitívom, ktoré (rovnako ako predložka *pri* / *przy*) označujú miesto neadresne: *Ożarów (leży) koło Warszawy. Samochód stał koło domu. Przystanek stoi koło sklepu. Usiadźcie koło okna. // Wieś leży u podnóża góry. Okręt rozbił się u wybrzeża Adriatyku. Stał u drzwi. Lampa wisi u sufitu*.

Obe predložky sa používajú v spojení s geografickými názvami, kde je nesprávne používať predložku *pri* / *przy*, ale aj v spojení s inými substantívami, kde sú s predložkou *pri* / *przy* voľne zameniteľné. Predložka *u* sa v spojení s oboma druhmi substantív v súčasnosti pociťuje ako knižná, prípadne trochu zastaraná (porov. NSPP, 1999, s.1080), preto je podľa významu substantíva, s ktorým sa spája, vhodné nahradiť ju spomínanými miestnymi predložkami (*przy, pod, nad, koło*), napr. *Sprawdzać bilety przy wejściu. Czekać pod drzwiami / koło drzwi*. Pri poľskej predložke *u* je vyjadrenie miestneho významu zároveň obmedzené na spojenie s neosobnými podstatnými menami.⁵

Predložky *okolo, kolo* a *kol* sú v slovenčine považované za druhotné predložky, pretože sa v súčasnosti používajú aj v inej ako predložkovej funkcii. Slovenskej predložke *u* chýba priestorový význam, ak sa vyskytuje v spojení s neosobným substantívom, dané spojenie je nespisovné a je nutné ho nahradiť konštrukciou so spisovnou predložkou *pri*: „*u telefónu*“ / *pri telefóne*.

Je zrejmé, že slovenská predložka *pri* má v rámci miestneho významu „v blízkosti“ neobmedzené použitie, je takpovediac univerzálna. Poľská predložka *przy* oproti tomu disponuje určitými obmedzeniami, ktorými môžeme napokon vysvetliť aj fakt, prečo sa tento význam vyjadruje v poľštine viacerými predložkami než v slovenčine. Zhrnieme, že nesprávne je používať predložku *przy* na opis geografickej polohy nejakých objektov, pretože na to slúžia predložky *nad, pod* s inštrumentálom a *kolo, u* s genitívom, napr.: „*Ożarów przy Warszawie*“, správne

⁵ V spojení s osobnými podstatnými menami predložka *u* s genitívom nevyjadruje priestorový význam ani v slovenčine ani v poľštine, ale označuje sa ňou prostredie určené podľa nejakej osoby alebo funkcie (u krajčira / u fryzjera).

Ożarów pod Warszawą / koło Warszawy; „*Brzeg przy Odrze*“, správne *Brzeg nad Odrą*.; „*Okręt rozbił się przy wybrzeżu Adriatyku.*“, správne *Okręt rozbił się u wybrzeża Adriatyku*. Tieto predložky však nemusia nevyhnutne opisovať len geografickú polohu, ale môžu konkurovať predložke *przy* aj v prípadoch, v ktorých je jej použitie náležité, napr.: *Spotkamy się pod kinem.* (aj *przy*) *Stać pod ścianą.* (aj *przy*) *Samochód stał koło domu.* (aj *przy*) *Stać koło drzwi.* (aj *przy*) *Stać u bramy.* (aj *przy*). *Sprawdzać bilety u wejścia do teatru.* (aj *przy*).

2.5.3. Na margo predložky *przy* by sme chceli uviesť ešte niekoľko poznámok. Všimli sme si, že v rámci miestneho významu „v blízkosti“ sa pri poľskej predložke *przy* uvádzajú príklady (porov. SJP, 1996, s. 980; Kaleta, 1995, s. 175), ktoré ho podľa nášho názoru nevyjadrujú, ale vyjadrujú významy, pri ktorých je žiaduce použiť konštrukcie s inými predložkami, prípadne bezpredložkové konštrukcie:

Biuro ogłoszeń mieści się przy ulicy Krakowskiej. Mieszkać przy ulicy Krótkiej. Dom znajduje się przy placu Kochanowskiego. V týchto prípadoch považujeme za vhodnejšie konštrukcie predložky *na* s lokálom, pretože význam, ktorý chceme vyjadriť, sa zhoduje s významom predložky *na* (umiestnenie „na povrchu“) a nie s významom predložky *przy* (umiestnenie „v blízkosti“). Inak povedané, keď chceme niekomu oznámiť polohu nášho domu, chceme mu povedať, na (povrchu) ktorej a nie v blízkosti ktorej ulice sa nachádza. NSPP (1999, s. 796) konštrukcie s predložkou *przy* síce nehodnotí ako nesprávne, ale označuje ich kvalifikátorom „oficj.“, čo znamená, že ich použitie je obmedzené len na spoločenské kontakty oficiálneho charakteru a vhodné s naším tvrdením považuje za vhodnejšie konštrukcie s predložkou *na*: *na ulicy Krótkiej, na placu Kochanowskiego...* (porov. v slov.: *bývať na ulici, nachádzať sa na námestí* atď.).

K ďalším diskutabilným príkladom, ktoré sú zaradené k spomínanému významu predložky *przy* v poľštine, patria: *Biuro ogłoszeń mieści się przy Banku Narodowym. Biblioteka przy Uniwersytecie (Jagiellońskim). Pokoik przy sklepie.* V skutočnosti ide o opísanie časti, ktorá sa vyskytuje vnútri nejakého celku, resp. o vyjadrenie príslušnosti k celku. Na vyjadrenie týchto významov by sme preto mali použiť konštrukcie predložky *w* s lokálom alebo s nezhodným (resp. zhodným) prívlastkom: *Biuro ogłoszeń mieści się w Banku Narodowym. Biblioteka Uniwersytetu Jagiellońskiego.* (porov. v slov.: *v banke, univerzitná knižnica / knižnica Prešovskej univerzity*). Používanie konštrukcií s predložkou *przy* v spomenutých prípadoch hodnotí ako nesprávne aj NSPP (1999, s. 796).

Z vyššie uvedeného vyplývajú dve špecifiká poľskej predložky *przy*. Na jednej strane je to jej nadužívanosť, ktorá sa prejavuje nezhodou predložky a významu, na druhej strane je to obmedzenosť jej použitia, ktorá spôsobuje v poľštine bohatú synonymiu na vyjadrenie miestneho významu „v blízkosti“. Prvá tendencia sa v slovenčine neuplatňuje vôbec, v súvislosti s druhou musíme zopakovať tézu o univerzálnosti slovenskej predložky *pri*, pretože aj keď jej v uvedenom význame môžu konkurovať predložky *nad* a *pod* (*stát pod stenou / pod plotom, bývať pod vrchom; Sídliisko nad jazerom.*), je to jav zriedkavý

a navyše uvedené konštrukcie nevyklučujú použitie predložky *pri* (*stát' pri stene / pri plote, bývať' pri vrchu; Sídliisko stojí pri jazere.*).

2.6. Miestny význam „prostred, uprostred, na rozhraní dvoch alebo viacerých bodov, línií“

Tento miestny význam vyjadruje v slovenčine aj poľštine predložka *medzi / między* s inštrumentálom, ktorá môže vyjadrovať miesto „prostred, uprostred, na rozhraní dvoch alebo viacerých bodov, línií“, v ktorom sa a) ktosi / čosi nachádza; b) ktosi / čosi hýbe.

2.6.1. Miesto „prostred, uprostred, na rozhraní dvoch alebo viacerých bodov, línií“, v ktorom sa ktosi / čosi nachádza vyjadruje predložka *medzi / między* s inštrumentálom po všetkých slovesách okrem pohybových, pričom môže mať dva odtienky.

Prvý odtienok vyjadruje najčastejšie po slovesách označujúcich situovanosť v priestore a rôzne činnosti: byť umiestnený, ukázať sa, stáť, visieť, čakať // znajdować się, ciągnąć się, leżeć, wisieć, uwijać się a po slovesách označujúcich zrakové a sluchové dojmy: belieć sa, svetielkovať; šumieć, hučať: *Medzi stromoradiím vyšliapaná je cesta. Už len biele zrkadielko mihá sa jej medzi stromami. // Na łące, między olchami, znajdowała się sadzawka. Ulica ciągnęła się między domami. Portmonetka leżała między liśćmi i kawalkami kory. Płaszcz wisiał gdzieś między ubraniami i fartuchami.*

V uvedených príkladoch vyjadruje statické miesto na otázku *kde?* Neoznačuje miesto vymedzené presnými hranicami či krajnými bodmi, ale miesto v strede niekoľkých (mnohých) predmetov, v okružení niekoľkými predmetmi. Napríklad vo vete: *Portmonetka leżała między liśćmi i kawalkami kory. / Peñażenka leżała między listami a kuskami kóry.* peñaženka leží niekde uprostred listov a kúskov kóry, je nimi obklopená, nenachádza sa v nejakom priestore nimi presne ohraničenom. Táto predložka sa môže spájať s jedným menom v pluráli (v singulári len s hromadným a látkovým menom): *między olchami / medzi olchami...* alebo s dvoma menami: *między ubraniami i fartuchami / medzi blúzkami a nohavicami ...*, pričom v druhom prípade ide o jednoduchú predložku spojenú s dvoma menami v priraďovacom vzťahu.

Zriedkavejšie sa tento význam vyjadruje v poľštine prvotnou predložkou *wśród* s genitívom, ktorá sa používa len v spojení s jedným substantívom v množnom čísle: *Dworek stał wśród pól. Dziecko stoi wśród sosen.*

Druhý odtienok vyjadruje predložka *medzi / między* najmä po slovesách: rozprestierať sa, ležať, ľahať sa... // stać, leżeć, siedzieć, znajdować się, wisieć...: *Medzi Tatrou a Dunajom rozkladá sa jeden z najmenších slavianskych kameňov, Slováci. Koberec leży między stolom a postel'ou. // Lampa stoi między tapczanem i szafą. Jan siedział między Anną i Piotrem. Trzymał bagaż między kolanami.*

V opozícii k predošlému odtienku je tu vyjadrené miesto (priestor) s presnými hranicami alebo pomedzi definovanými krajnými bodmi, t. j. miesto na otázku *odkiaľ -pokiaľ?* (priestor: od Tatier po Dunaj, od Anny po Petra, od postele po skriňu; alebo pomedzi pravým a ľavým kolenom). Táto predložka sa

môže spájať s jedným menom v pluráli (*między kolanami / medzi kolenami*) alebo s dvoma menami v singulári alebo v pluráli (*między tapczanem i szafą / medzi posteľou a skriňou*), pričom ide o zloženú predložku: *medzi / między... a...; medzi / między... i...*

O statickosti významu, ktorý predložka *medzi / między* vyjadruje, rozhoduje v tomto prípade spojenie so statickým pádom, ale podporená je aj spojením s nepohybovými slovesami. Na statický charakter významu poukazuje miestne opytovacie zámeno *kde? / gdzie?*, ktorým sa možno na konštrukcie tejto predložky opýtať, ale nepriamo aj dynamický náprotivok. Ten vidíme v totožnej predložke v spojení s dynamickým akuzatívom (*wbehnąć między domy / wjechać między budynki*), kde po slovesách pohybu vyjadruje dynamický význam na otázku *kam? / dokąd?* O protiklade, ktorý sa týmto vytvára, rozhoduje teda sémantika pádov (statický inštrumentál – dynamický akuzatív), ale zvýraznený je aj významom nadradených sloves (nepohybové slovesá – pohybové slovesá).

2.6.2. Miesto „prostřed, uprostřed, na rozhraní dvoch alebo viacerých bodov, línií“, v ktorom sa ktosi / čosi hýbe vyjadruje predložka *medzi / między* s inštrumentálom po slovesách neusmerneného pohybu⁶, napr. *spacerować, chodzić // tulać sa, przechádzać sa, potlikać sa, ponieważć sa, poletować. Dziewczyny spacerowały między drzewami. // Diewczęta sa przechádzali między stromami. Ponewierać sa między roztrątenymi chalupami.*

O statickosti významu, ktorý v spomínanom kontexte (slovesá neusmerneného pohybu, statický inštrumentál) predložka *medzi / między* vyjadruje, nás presvedča fakt, že na všetky uvedené konštrukcie sa možno opýtať len zámenom *kde? / gdzie?*, ktoré ukazuje na miesto. Nepriamo na statický význam týchto konštrukcií poukazuje aj dynamický náprotivok. Ten vidíme v totožnej predložke s inštrumentálom, ale so slovesami usmerneného pohybu (*Dziewczyny biegly między drzewami. Szedł między domami. // Diewczęta beżali między stromami. Śiel między domami.*). Konštrukcie tohto typu odpovedajú na otázku *kade? / któredy?*, ktorá poukazuje na dynamický význam. O protiklade, ktorý sa týmto vytvára, nerozhoduje teda význam pádu, ktorý je totožný, ale ďalší kontext (slovesá neusmerneného a usmerneného pohybu), pričom slovesá vyjadrujúce neusmernený pohyb nepoukazujú na dynamický význam.

Rovnako ako v prvom význame, aj tu môže predložka označovať priestor nevymedzený krajnými hranicami (*spacerować między drzewami / przechádzać sa między stromami*), alebo priestor vymedzený krajnými bodmi (*spacerować między łąką i lasem / przechádzać sa między łúkou a lesom*).

Zriedkavejšie môže uvedený statický význam vyjadriť so slovesami neusmerneného pohybu predložka **wśród s genitívom**, napr. *spacerować wśród drzew* (v priestore nevymedzenom presnými hranicami), pričom odpovedá na otázku *kde? / gdzie?*, ktorá poukazuje na statický význam.

⁶ Spojením so statickým pádom a slovesami pohybu zaujíma predložka *medzi / między* podobnú pozíciu ako predložka *po* s lokálom.

2.7. Miestny význam „dotyku, styku“ (všeobecne)

Miesto „dotyku, styku“ všeobecne, resp. miesto fyzického kontaktu s predmetom, ktorý označuje substantívum, vyjadruje v slovenčine aj poľštine predložka **o s akuzatívom**.

Vyjadrenie tohto významu je závislé od sémantiky nadradených slov. Daný miestny význam vyjadruje predložka *o* predovšetkým so slovesami označujúcimi udieranie, hádzanie a trenie, napr. *oprieť sa, otrepať, trieť (sa), hodiť, udrieť, prilepiť, tresnúť, otočiť // uderzyć (się), oprzeć (się), wytrzeć, bić: priviazať o stromy, udierať o obloky, trieť dlaň o dlaň, obtrieť sa o múr, prilepiť sa o sedadlo // uderzyć się o krzesło, stać oparty o ścianę, wytrzeć nogi o słomiankę, oprzeć drabinę o ścianę...*

Statické miesto „dotyku“ vyjadruje po slovesách dotyku v slovenčine aj predložka **za s akuzatívom** (*chytiť sa za hlavu / za nohavicu, štípať za bradu...*), ktorá primárne vyjadruje v akuzatíve smerový význam. Vetnočlensky sa považujú takéto akuzatívy za príslovkové určenia miesta na otázku *kde?*, nie za predmety (porov. Oravec, 1968, s. 149; Morfológia slovenského jazyka 1966, s. 658). V poľštine sa prejavuje nejednotnosť v posudzovaní takýchto konštrukcií. Sú považované buď za predmety alebo príslovkové určenia spôsobu, ale nie za miestne príslovkové určenia (porov. Kaleta, 1995, s. 145; SJP, 1996, s. 821; NSPP, 1999, s. 1259), napr. *Trzymać matkę za rękę*. (predmet) *Chwycił garnek za ucho*. (príslovkové určenie spôsobu) *Trzymała / prowadziła dziecko za rękę*. (príslovkové určenie spôsobu).

Záver. Konfrontačnou analýzou týchto čiastkových predložkových významov (statického aspektu priestorového významu) sme chceli poukázať na to, že aj medzi neplnovýznamovými slovnými druhmi sa v rámci dvoch jazykov môže vyskytovať veľa rozdielov. Upozorňovať na ne je rovnako dôležité ako pri plnovýznamových slovných druhoch, pretože predložky (podobne spojky, častice a citoslovčia) tvoria neoddeliteľnú súčasť slovnej zásoby každého jazyka. Takýto konfrontačný výskum má význam nielen pre rozvoj samotnej konfrontačnej gramatiky, ale vyplýva predovšetkým z praktických potrieb. Je prospešný najmä pre bežných používateľov jazyka, študentov, pedagógov, prekladateľov a tlmočníkov. Pomáha lepšie osvojiť si cudzí jazyk či odhaliť medzijazykovú homonymiu a tým predchádzať rozličným komunikačným šumom. V neposlednom rade prispieva k zvyšovaniu jazykovej kultúry.

Pri konfrontácii sme sa občas nevyhli poukazovaniu na protiklady, ktoré v rámci priestorového významu vytvárajú slovenské a poľské predložky, hoci opis systém predložiek na základe protikladných vlastností nebol našim prvoradým cieľom. Okrajovo sme upozornili na protiklad dynamickosť – statickosť (porov. predložky *po* a *medi / między*), ktorý je základným protikladom primárnych predložiek v slovenčine a poľštine, ale aj na tri protiklady nižšieho radu: protiklad podľa vertikálnej osi (predložky *nad – pod*), protiklad podľa horizontálnej osi (predložky *pred / przed – za*) a protiklad adresných a neadresných predložiek (predložky *v / w, na, pred / przed, za, nad, pod – pri / przy, koło, u*).

Literatúra

KALETA, Zofia: Gramatyka języka polskiego dla cudzoziemców. Kraków: Uniwersytet Jagielloński 1995. s. 61-199.

Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala. 4. vyd. Bratislava: Veda 2003. 985 s.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. 1. vyd. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1966, s. 27-32, 619-676 (autor kapitoly o predložkách Ján Oravec).

Nowy słownik poprawnej polszczyzny. Red. A. Markowski. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN 1999. 1786 s.

ORAVEC, Ján: Systém prvotných predložiek v slovanských jazykoch. In: Česko-slovenské prednášky pro VII. mezinárodní sjezd slavistů ve Varšavě. Lingvistika. Red. B. Havránek. Praha: Academia 1973, s. 189-193.

ORAVEC, Ján: Významová štruktúra prvotných predložiek. In: Jazykovedný časopis, 1968, roč. 19, č. 1-2, s. 41-49.

ORAVEC, Ján: Slovenské predložky v praxi. 1. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968. 224 s.

ORAVEC, Ján – BAJZÍKOVÁ, Eugénia – FURDÍK, Juraj: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Morfológia. 2. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988. s. 13-17, 178-191.

Slovník slovenského jazyka. 1.-6. diel. Red. Š. Peciar. 1. vyd. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959-1968.

Słownik języka polskiego. Red. M. Szymczak. 1. vyd. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN 1996. 1032 s.

Słownik podstawowy języka polskiego dla cudzoziemców. Red. B. Bartnicka – R. Sinielnikoff. Wydanie III. Kielce: Wydawnictwo TAKT 1999. 395 s.

Několik poznámek o překladu z češtiny do polštiny

Joanna Mielczarek

Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń

Otázka překladu z češtiny do polštiny i přes blízkou příbuznost obou jazyků je pořád ještě s to poskytnout badateli jisté problémy. V popředí mých zájmů – ohledně problematiky uměleckého překladu z češtiny do polštiny – je využití spisovatelů prvků obecné češtiny a možnosti vyjádření tohoto jevu v polštině. Tentokrát je mým záměrem představit několik poznámek, tykajících se překladatelských strategií v současné praxi uměleckého překladu. Jednalo by se tady spíše o to, která čtenářská očekávání jsou naplněna překladatelskou činností. Překladatelé využívají totiž dvojí strategie: buď se snaží přizpůsobit realie překládaného díla co nejdokonalěji realii jazyka a kultury odběratele překladu (čili t.zv. adaptace), anebo – naopak – poukazují v překladu právě na jazykové a kulturní příznaky odlišnosti obou textů, je to t.zv. exotizace (podrobněji viz Lewicki, 2000).

Existování v češtině „nadmárečního útvaru národního jazyka (...) používaného v mluveném dorozumívání v nespisovných projevech“ (Ssč, 1998) je pro polského čtenáře a uživatele jazyka těžko srozumitelné. Polština nemá totiž k dispozici nadmáreční jazykový útvar s vyšší komunikační funkcí. Možnosti, které poskytuje obecná čeština tvůrcům krásné literatury, nejsou proto pro polštinu opakovatelné. Překladatelé děl současné české prózy, ve které je obecná čeština hojně zastoupena, musejí se většinou spokojit s použitím příležitostných nespisovných tvarů (Mielczarek, 2003).

Polští jazykovědci, zabývající se problematikou překladu z hlediska všeobecné jazykovědy, upozorňují na to, že se polští odběratelé přiklánějí spíše k adaptaci jakožto překladatelské strategii v krásné literatuře: „Poszukiwałem także za pomocą badania empirycznego odpowiedzi na pytanie o preferencje dla adaptacyjnych czy też egzotyzacyjnych sposobów tłumaczenia. Okazało się, że poszczególne wersje językowe testu dają w tej kwestii różną odpowiedź, co zdaje się potwierdzać *istnienie własnej normy przekładu w każdym języku*; wersja polska wykazuje preferencje wyrównane, z unikaniem rozwiązań skrajnych, wersja rosyjska wskazuje na preferencje dla sposobów egzotyzacyjnych, wersja niemiecka skłania się ku egzotyzacji, choć niejednokrotnie wykazuje rozwiązania wewnętrznie sprzeczne“ (Lewicki, 2000, s. 160). Kdybychom se pokusili v našich uvažováních o uměleckém překladu z češtiny do polštiny vycházet z tohoto hlediska, je nutné poznamenat, že občas překladatelská usilování o co nejdokonalější adaptaci českých textů polským jazykovým realiiím narážejí na jistá nedorozumění. Tím se zpět dostáváme k otázce – které jazykové prvky v češtině můžou zapůsobit na překladatele jakožto „exotické“, podstatně odlišné od polštiny. Nejvíce příznačnou pro češtinu zvláštností zdá se být působení obecné češtiny jakožto samostatného poetizačního prostředku. Pokud je obecná čeština „slohovou variantou typu interdialektového a zároveň standardního s vyšší komunikační funkcí (sr. Chloupek, 1986, s. 11), je s to fungovat nejen jako stylistický prostředek vyskytující se ve funkci běžné charakteristiky určitých postav nebo prostředí, ale také jako stylizační nástroj konvenční a zcela autonomní (sr. Mielczarek, 2003). O takovýchto stylizačních možnostech obecné češtiny píše např. Alexander Stich v svém článku pojednávajícím o próze Oty Pavla: „Obecná čeština tu nepůsobí jako příklon k naší každodenní, všední jazykové zkušenosti, právě naopak se stává nástrojem výrazné jazykové stylizace. Čtenář čte, nachází prostředky běžného jazykového stylu, ale je přitom držen ve vědomém poznání, že text je dílo umělé a umělecké, že to není zápis skutečnosti, ale její rovnomocná paralela, mající svůj smysl sama v sobě“ (Stich, 1975, s. 221). Právě tento poměr k jazykovým nespisovným prvkům není pro uživatele polštiny možný. Stylistická varianta polštiny, kterou lze označit podle jejího mluveného charakteru jakožto „język potoczny“, odpovídá zhruba pojetí „hovorové češtiny“, protože se v obojím případech jedná o mluvenou verzi jazyka, založenou nicméně na jazyce spisovném. Polský „styl potoczny“ tím pádem v podstatě neobsahuje dialektické tvary, příznačné pro obecnou češtinu.

Polští překladatelé současné české krásné literatury, usilující o pokud možno přesnou adaptaci českých jazykových reálií polskému překladu českých děl, samozřejmě nevynechávají obecnou češtinu mimo svá úsilí. Prvky obecné češtiny jsou přizpůsobeny polštině pomocí slov hovorových resp. vulgarismů, nebo vynechány – v tom smyslu, že se překládají spisovně, bez jakékoli narážky na původně nespisovný charakter dotyčných míst v textu. O překladu obecných prvků v již zmíněné Pavlově próze takto píše Teresa Zofia Orłoś: „Trudno było w języku polskim poradzić sobie z mieszanym językiem Pavla. Stąd język tłumaczenia ma charakter bardziej literacki, książkowy. Nie ma bowiem u nas odmiany odpowiadającej dokładnie czeskiemu językowi potocznemu (obecná čeština). Tłumacze mogli więc tylko wprowadzać miejscami słownictwo potoczne, pewne wulgaryzmy“ (Orłoś, 1992, s. 131 – 132). Je samozřejmě, že hovorové prvky nepůsobí v polštině jakožto poetizační nástroj, a proto jsou do polštiny překládány jen na místech, kde se jedná především o vyjádření přímé charakteristiky postav, možná občas také intimního vypravěčova postoje ke skutečnosti. Poetizační funkce obecné češtiny zůstává nepeložena, jak o tom uvažuje T. Z. Orłoś, a tím dostávají polské překlady četných českých děl ráz více knižní, než měly původně. Zmínila jsem se tady už několikrát o povídkách Oty Pavla, jejichž polské překlady jsou s to dokázat výše jmenované potíže s obecnou češtinou. Uvedla bych teď několik příkladů. Citáty pocházejí z dvou cyklů: „Smrt krásných srnců“ a „Jak jsem potkal ryby“, zde uvedených jakožto dvě zvláštní vydání.

„Smrt krásných srnců“ přeložil do polštiny Andrzej Czcibor – Piotrowski. Mluvic o tom díle v polštině, nejprve bych se zmínila o místech, kde jsou prvky obecné češtiny přeložené do polštiny pomocí hovorových slov a obrátů:

„Myslel pak na všechno možný, i na to, jak je svět zamotané a podělanej, že před časem tu jel jako pán ve svém americkém buicku a teď se tu plouží podél skarpy na rozvrzaném kole jako chudej žid“ (Pavel, 2002, s. 50).

„I myślał o wszystkim, również o tym, jaki ten świat jest zagmatwany i zasrany: niedawno jechał tędy jak pan we swoim amerykańskim buicku, a teraz wlecze się wzdłuż skarpy na skrzypiącym rowerze jak biedny żydowin“ (Pavel, 1988, s. 61) – tady jsou fonetické prvky obecné češtiny přeloženy do polštiny pomocí hovorových, místy vulgárních obrátů. Obecná čeština je nejnadnější k přeložení v přímé řeči, např. „Já jsem teďka Žid a žádný buřty nemám“ (Pavel, 2002, s. 54); „Teraz ze mnie parszywy Żyd i nie mam żadnych serdelków!“ (Pavel, 1988, s. 65). Často se stává, že patřící obecné češtině fonetické, morfologické a slovní jevy nenacházejí v polském překladu žádný ekvivalent, i když se vyskytují na důležitých pro celkový význam textu místech, např. „Se zabalenou bystou a nábytkem jsme se na začátku války stěhovali z Prahy na Buštěhrad, kde měl tatínek svý rodný hnízdo a svůj jediný rybník“ (Pavel, 2002, s. 61); „Z zapakowanym popiersiem i meblami przeprowadziliśmy się na początku wojny z Pragi do Busztegradu, gdzie tatuś miał swój dom rodzinny i swój jedyny staw“ (Pavel, 1988, s. 75). „Věděli jsme, že chodí pořád

k svému rybníku a za svými kapry (...). Chodil k rybníku za světla i za tmy, byl tím posedlej“ (Pavel, 2002, s. 62); „Wiedzieliśmy, że ciagle chodzi nad swój staw do swoich karpi (...). Chodził nad staw w dzień i o zmroku, po prostu go to opętało“ (Pavel, 1988, s. 74). Z výše uvedených příkladů je patrné, že obecná čeština způsobuje polským překladatelům potíže především tam, kde její použití není určeno praktickým, běžně charakterizujícím cílem. Přitom, pokud chtějí polští překladatelé přizpůsobit český text co je možné nejdůkladněji polským jazykovým realii, neuvádějí občas problematická místa. Můžeme tento jev pozorovat u obou překladatelů Pavlových povídek. Povídky z cyklu „Jak jsem potkal ryby“ přeložil do polštiny J. Waczków, některými polskými literárními kritiky obviňován z náklonnosti k tvoření neologismů, což je patrné například v povídce „Černá štika“: „Bráškové mě do své společnosti moc nebrali“ (Pavel, 1981, s. 108), „(...) bráška se vzpamatoval (...) bráška křičel“ (Pavel, 1981, s. 108); „Braciaszkowie za bardzo nie chcieli mnie brać do swojego towarzystwa“ (Pavel, 1988, s. 96), „(...) braciacha ochłonawszy (...) darł się.“ (Pavel, 1988, s. 96). Jinak se u tohoto překladatele vyskytuje poetizační funkce obecných prvků, přeložených nicméně pomocí spisovných obrátů, například: „Já to věděl. Zničili jste mi můj drahej, milovanej vůz. Zabiju vás!“ (Pavel, 1981, s. 210); „Wiedziałem, że tak będzie. Zniszczyliście mój najukochańszy, mój najdroższy wóz. Ja was zakatrupię!“ (Pavel, 1988, s. 173) – i když poslední fráze má ráz hovorový, až vulgární, je patrné, že vyjádření poetizační funkce je možné jen pomocí prostředků volených příležitostně (jak spisovných, tak hovorových), nikoli systémového rázu.

Pokud u přiblížení estetických možností obsažených v obecné češtině polskému překladu současného českého díla nacházíme v polském překladu románu „Sestra“ od Jachýma Topola. Polský překladatel – Leszek Engelking – se rozhodl uvést do polské verze románu v dost rozsáhlé míře nespisovné prvky. Dříve již jsem se zmiňovala o tom, že příčinou takového jednání byla překladatelova snaha o zavedení do polské krásné literatury čehosi jako přesný ekvivalent obecné češtiny (Mielczarek, 2003). I když můžeme současně pozorovat pronikání nespisovných (resp. hovorových) prvků do oficiálně mluvených a některých tiskových projevů, je nicméně patrné, že nespisovné prvky jsou pořád ještě chápány polským čtenářem jakožto přinejmenším experiment. Snaha najít přesný systémový ekvivalent obecné češtiny zůstala – pokud je možné usoudit – nenaplněna. Širšímu polskému publiku je však Topolův román znám jako součást literatury pro mládež(!). Samozřejmě, vyskytují se v polské verzi románu i slova povznesená místo hovorových na místech, kde vyjadřuje obecná čeština především svou poetizační funkci, např.: „Z kterejch bëlóstnejch pastvin pocházíte, o dívky barvy miedi, vy zlatavé?“ (Topol, 1999, s. 222). „Z jakich bielusieńkich pastwisk pochodzicie, o dziewczęta koloru miedzi, złotawe?“ (Topol, 2002, s. 292). Leszek Engelking se také nevyhnul jistým neologismům, např.: „Przyszło mi do głowy, że te ciężkie zapachy specjalnie puszcza tak, by poczuł je jego katolicki Bog, z którym miał problemy (...).“ (Topol, 2002, s. 50).

Z dvou zmíněných překladatelských strategií je Engelkingův postoj bližší snad exotizace, i přes jeho snahu o uvedení do polštiny nejmíc příznačné vlastnosti českého textu, viděné jako celek. Je to způsobeno tím, že nespisovné prvky působí v polském uměleckém textu jakožto sociolingvistický experiment; na druhé straně polština nedisponuje systémovým ekvivalentem obecné češtiny, ať už má hovorovou nebo spisovnou povahu.

Nakonec bych se ještě zmínila o tom, kterým způsobem může překlad českých obecných prvků v uměleckém díle být příčinou jistých nedorozumění. Působení obecných prvků v jejich poetizační funkci není totiž samozřejmé pro všechny polské badatele. Otázka překladu nespisovných prvků může být totiž chápána jakožto záležitost čistě „technická“, problém nalezení v polštině přesných hovorových resp. vulgárních obrátů na místo původních, obsažených v českém díle. Svědčí o tom například analýza dvou polských překladů Hrabalova románu „Obsluhoval jsem anglického krále“, provedena autorkou diplomní práce, obhájené tohoto roku v Institutu slovanské filologie v Toruni. Autorka zmíněné práce srovnává dvě polské verze Hrabalova románu a snaží se ohodnotit zachycení překladateli přesné ekvivalence obecných prvků v polských textech. I přes vysokou úroveň analýzy je nutno poznamenat, že je pro ni příznačné bezvýjimečné hodnocení případů, kde překladatel nepoužívá polský hovorový ekvivalent (i kdyby takový existoval), jakožto špatné překladatelské řešení. Podle mě je tento úsudek založen na jistém nedorozumění – obecná čeština nevyjadřuje v uměleckých dílech jen nespisovný charakter vypovědi, ale také celkový postoj vypravěče k představované skutečnosti, což musí být překládáno jak hovorovými, tak spisovnými prostředky, protože hovorové prvky v polštině nejsou schopné vyjádřit právě tento specifický pro obecnou češtinu pocit svobody a intimního postoje k vyprávění, beze ztráty jisté vážnosti.

Závěrem – otázka uměleckého překladu z češtiny do polštiny pořád ještě povzbuzuje jisté emoce a nedorozumění. Snaha zachytit svéráznost českých textů a zároveň je co nejlépe přizpůsobit polštině je příčinou vnitřních rozporů u četných polských překladů českých literárních děl.

Literatura

CHLOUPEK, Jan: Dichotomie spisovnosti a nespisovnosti. Brno 1986.

LEWICKI, Roman: *Obcość w odbiorze przekładu*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2000.

MIELCZAREK, Joanna: Język polskich przekładów prozy Oty Pavla. In: *Acta Universitatis Nicolai Copernici, Studia Slavica* 4, 2000, zeszyt 337, s. 261-290.

MIELCZAREK, Joanna: Zvláštnosti obecné češtiny jako poetizačního nástroje (na základě polských překladů novější české prózy). In: *Sborník konference „Čeština – univerzália a specifika“*. Brno 2003.

ORŁOŚ, Teresa Zofia: *Studia bohemistyczne, cz.II*. Kraków: Universitas, 1992.

PAVEL, Ota: *Smrt krásných srnců*. Praha: Hak 2002.

PAVEL, Ota: Jak jsem potkal ryby. In: Pavel, Ota: Smrt krásných srnců, Jak jsem potkal ryby. Praha: Odeon 1981.

PAVEL, Ota: Śmierć pięknych saren. Katowice: Śląsk 1988.

STEHLÍKOVÁ, Ivana: Stylizování jazykové komunikace v prózách Bohumila Hrabala a Oty Pavla. In: Naše řeč 1983, s. 66.

STICH, Alexander: K obecné češtině v současné krásné próze (Ota Pavel). In: Naše řeč 1975, s. 58.

TOPOL, Jachým: Sestra. Brno: Atlantis 1999.

TOPOL, Jachým: Siostra. Warszawa: WAB 2002.

WRZESIŃSKA, Ewa: Problemy przekładu odmian języka czeskiego na język polski na przykładzie dwóch wersji tłumaczenia książki Bohumila Hrabala „Obsluhoval jsem anglického krále“ (diplomová práce, Instytut Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2004).

Lexikálne spájanie/rozdeľovanie významov na pozadí prekladov umeleckej prózy z maďarčiny do slovenčiny

Anita Huťková

Katedra slovakistiky, Filologická fakulta Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

1. Úvod

Umelecký text, hmýriaci sa stylistickými zvláštnosťami, ktoré sú niekedy samozrejmosťou východiskového jazyka, inokedy „čarováním“ autora a nezriedka obojím, je – povedané slovami prof. Červeňáka – obrovským tajomstvom. Do sieť takéhoto tajomstva sa ako do pavučín zamotáva aj preklad (ateľ), a hoci má veľké ambície odhaliť všetky „závoje“, často sám pridáva ďalšie. Dôvodom už nie je len osobitosť východiskového jazyka a rukopis autorského pera, ale aj napätie, ktoré vzniká prenosom myšlienok do jazyka, v ktorom neboli vytvorené (porov. J. Levý, 1963), k čomu sa v neposlednom rade pripája aj rukopis translátora. Špecifický charakter každého jazykového systému, počnúc foneticko-fonologickým a končiac stylistickými tradíciami výstavby textu, nevynímajúc prostriedky textovej kohézie a koherencie, čo už očividne prekračuje hranice jazyka a prostredníctvom textu vstupuje do oblasti literárnej vedy, je v translačnom procese ovplyvňovaný predovšetkým komunikačným a pragmatickým, ale aj estetickým a ďalšími faktormi, o ktorým sme sa zmienili na iných miestach (Huťková, 2003b). Žiaľ, ich difúzna povaha nám neumožňuje sledovať ich na takom malom priestore, aký dnes máme k dispozícii.

V našom príspevku sa preto obmedzíme na identifikáciu konkrétneho translačného úkonu, ktorý postačí k odhaleniu aspoň jedného závoja. Termín trans-

lačný úkon preberáme od Klaudy K. (1999) a sčasti sme sa mu venovali vo svojej knihe *Vybrané kapitoly z teórie prekladu literárno-umeleckých textov* (Hut'ková, 2003a, s. 50 - 65). Pojem „úkon“ v sebe zahŕňa všetky prekladateľské aktivity, ktoré sa odohrávajú medzi fázou analýzy a syntézy. Termín sa miestami prekrýva s popovičovským chápaním výrazových posunov i s Levého triádou prekladateľských postupov – tie si však prekladateľ môže voľiť. Naše translačné úkony sa od Levého postupov líšia v tom, že ide o terminologicky diferencovanejšie aktivity, viažuce sa na dispozície jazykových systémov – konkrétne gramatiku a lexiku, pričom sa vo všeobecnosti vyseletovali dve veľké skupiny, a to: povinné a fakultatívne translačné úkony (ďalej len t.ú). Popovičove chápanie sa viac viaže k Mikovej výrazovej koncepcii štýlu a funguje tak na inej rovine, Levý zase v aristotelovskom zmysle nevyhnutného a postačujúceho zredukoval modelové závery z komparatívnej štylistiky Vinaya a D'alberta.

Spájanie, resp. rozdeľovanie významov budeme sledovať na lexikálnej rovine. Translačný úkon lexikálneho spájania sa pri menách viaže na odlišný prístup k pomenovaniu javov, pri slovesách ide viac o morfológické danosti jazykov, teda uprednostňovanie analytického resp. syntetického typu vyjadrovania. Pri sledovaní opačného smeru prekladania sa ten istý jav môže hodnotiť ako lexikálne rozdelenie.

Príklady, ktoré využívame na demonštráciu, pochádzajú z piatich próz známych maďarských spisovateľov a ich slovenských prekladov. V ďalšom texte ich uvádzame len pod číslami: Dezső Kosztolányi: *Nero, a véres költő* (1), *Krvavý básnik Nero*. Preklad Gabriela Hanáková (1.1); Móricz Zsigmond: *A boldog ember* (2), *Šťastný človek*. Preklad Hana Ponická (2.1); Dezső Kosztolányi: *Esti Kornél* (3), *Večerné románc*. Preklad Karol Wlachovský (3.1); Csáth Géza: *Anyagyilkosság* (4), *Matkovražda*. Preklad Karol Wlachovský (4.1); Závada Pál: *Jadviga párnája*. (5) *Jadvigin vankúšik*. Denník Preložila Renáta Deáková (5.1).

2. Lexikálne rozdeľovanie/spájanie významov

2.1. Lexikálne spájanie

V našej štúdií budeme vychádzať zo záverov K. Klaudy. Pri lexikálnom spájaní uvažuje autorka o 5 podtypoch, ktoré dokladá príkladmi z prekladov z/do maďarčiny, nemčiny, angličtiny a ruštiny.

Spomínané zistenia prehodnocujeme a dopĺňame o typy relevantné pri skúmaní danej oblasti translačných úkonov pre **smer prekladu z maďarčiny do slovenčiny**.

Ide o nasledovné jazykové oblasti.

2.1.1. Spájanie v prípade vyjadrenia príbuzenských vzťahov

(Napr. mladší brat – ocs, starší brat – bátya, mladšia sestra – húg, staršia sestra – nővér a pod.) Z príkladov je zrejmé, že pre prekladateľský smer maďar-

čina – slovenčina uvedený typ nie je aktuálny. Realizuje sa tu skôr opačný úkon - lexikálne rozdeľovanie.

2.1.2. *Spájanie ako dôsledok odlišnej slovotvorby pri podstatných menách, prídavných menách a (podľa našich zistení) aj pri príslovkách*

2.1.2.1. pri podstatných menách

Tekintetéből hű imádat sugárzott erre az öreg emberre, aki mindenkinek bálványa volt (...) (1, s. 247)

Z jej pohľadu vyžarovalo zbožňovanie a vernosť tomuto *starcovi*, ktorý bol každému modlou (...) (1.1, s. 193)

V uvedenom prípade má slovenčina k dispozícii až dve možnosti. Starý človek – stavec. Oba tvary sú ekvivalentmi, prekladateľ však uprednostnil syntetickejšiu formu výrazu.

- *karikás ostor* (2, s. 32) – *čapor* (2.1, s. 36)

- *kis komenció* (2, s. 36) – *zôsyp* (2.1, s. 39)

- *borravaló pénz* (2, s. 63) – *diškrécia* (2.1, s. 65)

Archaické výrazy *čapor*, *zôsyp* a *diškrécia* (resp. *sprepitné*) reprezentujú slovníkové ekvivalenty a sú dôsledkom odlišného pomenovania javov a vecí, ktoré sú okolo nás a ktoré jednotlivé kultúry a jazyky vnímajú a pomenúvajú rozdielne. Podľa Slovníka slovenského jazyka (1965) je *čapor* pastiersky bič s krátkou rúčkou, *korbáč*. *Diškrécia* je hovorový výraz pre *pepitné*, *odmenu* za obsluhu; *zôsyp* je dohodnutou mierou zbožia, ktorá sa povinne odvádzala niektorým zamestnancom obce, napr. *farárovi*, *učiteľovi* a pod.

- *a csongrádi asszony* (3, s. 88) – *istá Čongrádanka* (3.1, s. 75)

Deskriptívne pomenovanie v preklade supluje syntetický tvar s príznakom hovorovosti.

Csak nem tesznek olyat ezek a *vén emberek*, hogy egy fiúgyerekekkel tegyenek fel. (2, s. 70)

Hádam sa len nebudú takí *starigáni* ťahať za prsty so štrnásťročným chlapcom. (2.1. s. 72)

Na rozdiel od prvého príkladu, ktorý sme uvádzali v súvislosti s voľbou medzi dvoma možnosťami (*starý človek* – *stavec*), v tomto prípade sú možnosti obmedzované expresívnosťou adjektíva *vén*, ktoré je pejoratívnym variantom k slovu *starý* (napr. *starizný*, *plesnivý*, *storočný* a pod.) Situáciu komplikuje aj plurál, pretože napr. spojenie *storoční ľudia* vôbec nevyjadruje pejoratívny charakter podčiarknutého maďarského výrazu. T.ú. lexikálneho spojenia je v uvedenom prípade síce iba fakultatívnym úkonom, ale prenesenie negatívneho akcentu z adjektíva na substantívum a následná voľba syntetického tvaru sa nám javí ako jediné vhodné riešenie.

2.1.2.1.1. pri deminutívach

Maďarčina, podobne ako slovenčina, disponuje viacerými derivačnými morfémmi, ktoré sa podieľajú aj na tvorbe zdobnelín. Napriek tomu uprednostňuje analytický spôsob vyjadrenia, najčastejšie v spojení *malý* + *náležitý*

substantívum. Slovenčina využíva oba spôsoby. Okrajom spomeňme, že je všeobecne známym faktom, že deminutíva v najväčšej miere používa ruština.

Apró lámpájuk, mint az erdő elátkozott kastélyának távoli világa, fénylett a nagy padlás barna, nedves homályában. (4, s. 338)

Do hnedého, vlhkého pološera veľkej povaly im ako vzdialené svetlo prekliateho zámku svietila *lampóčka*. (4.1, s. 103)

2.1.2.2. pri prídavných menách

- *egy faluba nőtt gyerek* (2, s. 55) – *dedinskyj šarvanc* (2.1, s. 54)

Nie je neznámym faktom, že výskyt prechodníkov a prídavných men v slovenčine v porovnaní s ostatnými jazykmi skôr zriedkavosťou. Aj vo vybranej ukážke sa prídavné mená v spojení v *istej dedine vyrastajúce* dieťa podarilo zredukovať na adjektívum *dedinskyj*.

- *világot járt ember vagyok* (2, s. 65) – *som svetasküseny* (2.1, s. 67)

I v tomto prípade je prídavné meno *járt* („schodený“) nahradené vhodnejším adjektívom, ktoré je tvorené kompozitom slov svet+skúsenosť.

- *tágra nyílt szemekkel nézte a nőt*. (4, s. 341) - *s vytreštenými* očami pozeral na ženu. (4.1, s. 106)

V pôvodnej verzii ide o „doširoka otvorené oči“. Preklad je teda expresívnejší, syntetickejší, pričom prekladateľ zachováva napätie a markantne odovzdáva vzrušenie mladého chlapca pri jeho prvom stretnutí so ženou.

2.1.2.3. pri príslovkách

- *nem messze* a *napórától* (1. s. 58) - *ned'aleko* slnečných hodín (1.1, s. 44)

K lexikálnemu spájaniu v slovenčine došlo automaticky, v dôsledku odlišného spôsobu tvorenia prísloviak. V maďarčine sa realizuje pomocou záporovej častice *nem*, ktorá stojí osobitne (porov. *messze* – *d'aleko*, *nem messze* – *ned'aleko*). Uvedený príklad možno zaradiť aj do gramatickej roviny translačných úkonov.

Minden valósínúség szerint a *fejében*. (4, s. 340) - *Najpravdepodobnejšie* v hlave. (4.1, s. 104)

Aj v slovenčine je možný analytický preklad typu „podľa najväčšej pravdepodobnosti“. Nejde teda o povinný translačný úkon, ale o fakultatívnu možnosť, pričom zvolený syntetický tvar svedčí o zručnosti prekladateľa.

2.1.3. *Splynutie fázového pomocného slovesa vyjadrujúceho začiatok deja s plnovýznamovým slovesom*

Pre slovenčinu tento typ spájania nie je charakteristický. Napriek tomu, vďaka bohatosti derivačných morféme - máme na mysli predovšetkým predpony pri slovesách - môžeme sledovaný jav ojedinele identifikovať aj pri prekladoch z maďarčiny do slovenčiny (napr. *elkezdettt sírni* – doslovne *začal plakať* - *rozplakal sa*).

2.1.4. *Splynutie príslovkového určenia spôsobu so slovesom (pri uvádzacích slovesách)*

je pre smer prekladu maďarčina – slovenčina netypický. Tiež sme zistili, že sa neviaže len s uvádzacími slovesami, vyskytuje sa aj vo vete, kde je však

obdobne zriedkavým javom. (Poznámka: Pridržiavame sa typológie podľa Klauudy, spoločne sme sa teda posunuli na syntaktickú rovinu.)

Úgy látszik, a Piros *hoppon maradt*. (2, s. 76) - Ako vidno, *nezabral* Piroske. (2.1, s. 78)

Expresívne spojenie vo význame *zostala nahratá*, nahradil prekladateľ slovesom a uplatnil tak t.ú. lex. spájania.

- Hallgatsz?- *szólt a császár csúfondárosan*. (...) (1, s. 77) - *Mlčíš? – posmieval sa cisár*. (1.1, s. 59)

Tento jav je pomerne zriedkavý, pretože oba jazyky využívajú skôr syntetické tvary.

- *távol érezte öket* magától. (4, s. 343) - mala pocit, že *sa* jej veľmi *odcudzili*. (4.1, s. 108)

2.1.5. *Splynutie slovesa s podstatným alebo prídavným menom, resp. s prídavným*

- *melyeket majd rabul kell ejteni* (1, s. 32) - ktoré bude musieť *zajať* (1.1, s. 23)

Slovenský výraz *zajať* implikuje v sebe *zajatca*, *vážna*, preto môže dôjsť k lexikálnemu spájaniu. Maďarčina rovnaký význam vyjadruje analytickým spôsobom.

A nő nehezen, de mosolyogva *tért öntudatra*, magához ölelte a két gonosztevő kis koponyáit, köszönte a látogatást és befelé fordult. (4, s. 346)

Žena sa preberala ťažko, ale s úsmevom, privinula k sebe tvrdé hlavy dvoch zloduchov, poďakovala sa za návštevu a obrátila sa k stene. (4.1, s. 111)

Doslovne „*prichádzala k vedomiu*“. Príklad môžeme zaradiť aj ku gram. zmenám.

Egy pillanatra *se került többé szó arról* a lehetőségéről, hogy fölébredhet. (4, s. 344)

Ani na chvíľu *nepripustili* možnosť, že by sa mohla zobudiť. (4.1, s. 109)

Spojenie vo význame „*ani slovo nepadlo o tej možnosti, že...*“ bolo nahradené syntetickým tvarom slovesa.

- *meglepőnek talalálta*, hogy ... (1, s. 50) - *Prekvapilo ho*, aké... (1.1, s. 37)

Doslovne *považoval za prekvapujúce/prekvapivé* má v slovenčine aj primeraný slovesný syntetický variant.

2.1.6. *Spájanie pri vyjadrení opakovania deja*

Dopĺňame podtyp spájania pri opakovaní deja, ktoré hraničí s gramatickou rovinou, pretože slovenčina „*opakovanosť*“, resp. *nedokonavosť* deja vyjadruje prostredníctvom modifikačných morférov.

- Witmanné tíz óráig *szokott aludni*. (4, s. 340) - matka *spávala* do desiatej hodiny. (4.1, s. 105)

Slovenčina má popri analytickom tvare „*zvyknúť spat*“ aj možnosť syntetického vyjadrenia. Ide o fakultatívny translačný úkon, ktorý demonštruje tak prekladateľovu erudovanosť, ako aj preferovanú normu pri slovenských prekladoch.

2.2 Lexikálne rozdelenie významov

Lexikálne rozdelenie je protikladom lexikálneho spájania a pri sledovaní prekladov z maďarčiny do slovenčiny sme zistili, že má veľmi bohaté zastúpenie. K. Klaudy rozlišuje v tejto oblasti 8 podtypov (uvádzame ich ako prvé v poradí), my ich rozširujeme o ďalšie dva, pričom oba sa ďalej členia na dve, resp. tri špecifikácie. Taktiež rozpracúvame časť o rozdeľovaní významov v dôsledku odlišnej slovotvorby pri menách, pretože ide o najfrekvencovanejší spôsob lexikálneho rozdelenia pri sledovaní prekladov z maďarčiny do slovenčiny.

2.2.1. Rozdelenie v prípade vyjadrenia príbuzenských vzťahov

Tento typ rozdelenia významov je pre slovenčinu charakteristický, hoci prekladatelia niekedy upúšťajú od presnej špecifikácie príbuzenského vzťahu (mladší brat, starší brat, mladšia sestra, staršia sestra a pod.) a význam generalizujú (brat, sestra).

- az őccse jelentette (4, s. 341) - *mladší brat* vyhlásil (4.1, s. 106)

Itt ő meg unokaöccse konyhakéssel boncolták föl a békákat s *öreganyjuk* macskáit is (...). (3, s. 48)

Tam spolu s bratrancom pitvali kuchynským nožom žaby aj *starej mamine* mačky (...). (3.1, s. 40)

Ukážka je vybraná z kontextu, v ktorom nevystupuje „familiárna“ starká, resp. babička, ale pomerne negatívne vykreslená *stará mama*.

2.2.2. Rozdelenie v dôsledku odlišnej slovotvorby pri menách

2.2.2.1. Rozdelenie substantíva

2.2.2.1.1. Rozdelenie substantíva na dva substantíva

Zo syntaktického hľadiska sa jedno zo substantív vždy realizuje v podobe nezhodného prívlastku.

- *farkastejet* szoptak. (1, s. 111) - ktorých dojčili *mliekom vlčice*. (1.1, s. 85)

Arcizma se rándult. (1, s. 168) - Nepohol sa jej ani *sval na tvári*. (1.1, s. 129)

rabszolgakeze, mely valaha trágyában túrt (1, s. 185) - *ruky otroka*, ktorými sa kedysi rýpal v hnoji, (1.1, s. 145)

- *boglyák mögé* (2, s. 84) - za *kopy sena* (2.1, s. 86)

- *vizespohárból* (inni) (3, s. 148) – (piť) z *pohára na vodu* (3.1, s. 128)

- utánuk mászva a *padláslyukakon* (4, s. 337) - sa štverali za nimi cez *diery v povalách* (4.1, s. 102)

Az *utcaszokról* visszafordult ... (4, s. 340) - Na *konci ulice* sa obrátil... (4.1, s. 105)

- visszamentek a *színhelyre*. (4, s. 345) – vrátili sa *na miesto činu*. (4.1, s. 110)

- egy *szemrebbenéssel* (3, s. 148) – *mihnutím oka* (3.1, s. 128)

2.2.2.1.2. Rozdelenie substantíva na adjektívum + substantívum

V sledovanom smere prekladania (maďarčina – slovenčina) má tento typ rozdelenia významov najväčšie zastúpenie. Na rozdiel od predchádzajúceho podtypu sa tu na syntaktickej rovine stretávame spravidla s anteponovaným zhodným atribútom.

- *falépcsőjű házban laktak* (4, s. 337) - *s dreveným schodištom* (4.1, s. 101-102)

- a magas *tűzfalakig*, (4, s. 337) - k vysokým *požiarnym múrom* (4.1, s. 102)

- *bankhivatalnokkal ismerkedett meg* (4, s. 338) – zoznámila sa *s bankovým úradníkom* (4.1, s. 102)

- *rendezték be a kis boszorkakonyhájukat.* (4, s. 338) - si zariadili *bosorácku kuchynku.* (4.1, s. 103)

- *zugírók* (1, s.56) - *pokútmi pisáríci* (1.1, s. 43)

A *zűgűgvédek* nem messze a *napórától*, szokott helyükön ágáltak, gyors mozdulatokkal és sunyi orrukkal. (1. s. 58)

Neďaleko *snečných hodín*, na svojom obvyklom mieste, ponevierali sa *pokútmi fiškáli*, mali rezké pohyby a všetečné nosy. (1.1, s. 44)

Kemény fejek, fűsűlhetetlen sűrtével, fekete *dróthajjal*, rómaiak, kik farkasjetet szoptak. (1, s. 111)

Tvrde hlavy s nečesanou hrivou, *tvrdými* čiernymi *vlasmi*, Rimania, ktorých dojčili mliekom vlčice.(1.1, s. 85)

- *megfogódzkodva egy olajfába.* (1, s. 167) - zachytávajúc sa *olivových stromov.* (1.1, s. 129)

- *gyűmölcsössel* (1, s. 185) - vilu s rybníkom a *ovocným sadom* (1.1, s. 145)

Az ő hitvány, unalmas *életharcukról* pedig egyáltalán nem volt véleményem. (1, s. 250)

Na ich malicherné a nudné *životné boje* som nijaký názor nemal.(1.1, s. 195)

Somfabot (2, 32) – *drieňová bakula* (2.1, s. 36)

Parasztleány (2, s. 151) – *sedliacky chlapec* (2.1, s. 151)

Kezén minden ékszerül egy arany *karikagyűrűt* viselt. Ez a kéz – a fehér *anyakéz* – többnyire az ölében pihent, az *anyaöl* kedves, rejtélyes puhaságában. (3, s. 40)

Na ruke mala jediný šperk – *zlatú obrúčku*. Táto ruka – biela *materská ruka* – poväčšine odpočívava v lone, v nežnej, tajomnej mäkkosti *materinského lona*. (3.1, s. 34)

- *atlaszszalagcsokor* (3, s. 43) - *atlasová kokarda* (3.1, s. 36)

- *konyhakkéssel* boncolták föl (3, s. 48) - pitvali *kuchynským nožom* (3.1, s. 40)

- ... fehér válla szinte csillogott a *napfényben*. (...) Egy öregasszony jött felé, de ugyanekkor az *oldalfolyosó* végén megjelent a fűsűlködő lány. (4, s. 340)

- ... biele ramená div že sa jej neligotali v *snečnom jase*. (...) V ústrety mu vychádzala starena, ale na konci *bočnej chodby* sa zjavilo dievča, ktoré sa česalo. (4.1, s. 105)

- *kutyanyelvet* (rendelt) (3, s. 85) – (objednal si) *psi jazyk* (3.1, s. 71)

- *tavirózsák* (3, s. 88) – *vodné ruže* (3.1, s. 75)

- olcsó *selyemcukrok* (3, s. 94) – lacné *hodvábne cukríky* (3.1, s. 79)

- mintha *világéletében* ezt művelte volna (3, s. 68) – akoby to bol robil *celý život* (3.1, s. 57)

- (átnézett) a Rabló nevű *kisvendéglőbe* (3, s. 89) – (nazrel) *do malého hostinca* zvaného Zbojník (3.1, s. 75)

- a hűvösvölgyi *végállomáson* (...) (3, s. 109) - *na konečnej zastávke* v Chladnej doline (...) (3.1, s. 93)

-Én betöröm az egyik kis *üvegfalat* (4, s. 343-344) - Ja rozbijem malú *sklenú stenu* (4.1, s. 109)

Az éji idillt szemlélte, a zöld fényben derengő legénységi szobákat, a durva *deszkaágyakat*, melyeknek *szőrpaplanán* rendőrök alusznak kardjukkal együtt, s az orvosi *látiletre* váró megkéselt verekedőket, az egészséges, daliás, bajszos biztosokat, akik romlatlanul ennyi romlás között egy *vaskorlát* előtt őrzik a *rendőrhajszán* elcsípett csavargókat, (...) (3, s. 126)

Pozoroval nočnú idylu, drevené prične tonúce v zelenkastom svetle izby, obyčajné *drevené prične* s obyčajnými *srstenými matracmi*, na ktorých spali policajti so šablami, pozoroval bitkárov dorezaných nožmi, ktorí čakali na *lekársku prehliadku*, urastených fúzatých komisárov, ktorí uprostred tejto morálnej skazy statočne strážili pred *železnou mrežou* tulákov zľapaných *pri policajnom záťahu*, (...) (3.1, s. 108)

(...) mikor a Hullámzó Balaton nem eléggé zúgott és morajlott a cimbalon *vattaiütökkel* vert *acélhúrjain* (...) (3, s. 148)

(...) keď Zvlnený Balaton dostatočne neznel a nehrmotal na *ocelových strunách* cimbalu pod *plstenými paličkami* (...) (3.1, s. 128)

Szédétően magas *hegycsúcsokról* repültek lefelé, (...) (4, s. 340)

Leteli dole zo závratne *vysokých štítov* (...) (4.1, s. 105)

Tento typ rozdelenia sa často používa aj pri preklade reálií, hlavne zemepisných názvov: napr. *Vérmező*, *Gellérthegy* (3, s. 116) – *Krvavé pole*, *Gellértov vrch* (3.1, s. 100),

Svábhegy (3, s. 124) – *Švábsky vrch* (3.1, s. 107).

2.2.2.2. Rozdelenie adjektíva

2.2.2.2.1. Rozdelenie adjektíva na adjektívum + substantívum

Cinegelábú, *cérnahangú*. (...) Száraz, fehérszöke hajában őriási *eperszín* atlaszszalagcsokor világitott, mely még inkább elásapasztotta arcát. (3, s. 43)

Sýkorčie nōžky, *hlások tenučký*. (...) Vo vlasoch bielych ako ľan svietila velikánska atlasová kokarda *jahodovej farby*, pri ktorej jej tvár vyzerala ešte bledšia. (3.1, s. 36)

- a hűvösvölgyi *végállomáson* (3, s. 109) - *na konečnej zastávke* v Chladnej doline (...) (3.1, s. 93)

- *megkéselt* verekedőket (3, s. 126) - bitkárov *dorezaných nožmi* (3.1, s. 108)

- *gyászruhás* Witmannét határozottan méltányolták. (4, s. 337) - si nepo-
chybne vážili blondínu Witmannovú *oblečenú v smútku*. (4.1, s. 101-102)

Pedig eleinte gyenge csípőjű és *gyerekszemű* volt ez az asszony. (4, s. 337)

Pritom sprvoti táto žena mala slabé boky a *detský pohľad*. (4.1, s. 102)

2.2.2.2. Rozdelenie adjektíva pomocou prirovnania

Száraz, *fehérszőke* hajában (3, s. 43) - Vo vlasoch *bielych ako ľan* (3.1, s. 36)

Az utca *koromsötét* volt... (4, s. 345) - Na ulici bolo *tma ako v komíne*, ... (4.1, s. 110)

2.2.3. Rozdelenie významov pri opisnom preklade

Nem jönnél el *nevelőfiamnak?* (2, s. 42)

Počuj nechcel by si ostať u mňa? *Prijal by som tá za svojho*. (2.1, s. 45)

Príklad hraničí s gramatickou rovínou, pretože tu zjavne ide aj o gramatické vyzdvihnutie. Význam podčiarknutého slova by sme mohli opisne vyjadriť aj spojením „nevlastný syn“.

- *visszakívánkozott* az ágyba. (1, s. 23) - *znova sa mu žiadalo ľahnúť*. (1.1, s. 16)

Maďarské sloveso implikuje v sebe opakovanie deja, čo slovenčina vyjadruje pomocou príslovky a náležitého slovesa.

- *hazacipelték*. (4, s. 338) - *odvliekli ho domov*. (4.1, s. 103)

Mogyoróssy Pál a körüti *nagykávéház tükörablaka* mellett üldögélt (...) (3, s. 120)

Pál Mogyoróssy sedel pri *vyligotanom obloku veľkej kaviarne* na Okružnej (...) (3.1, s. 103)

(...) mikor benyitottam a Torpédó *különtermébe*. (3, s. 171)

(...) keď som vstúpil do *bočnej miestnosti* kaviarne Torpédo. (3.1, s. 147)

Egypár percig egyedül voltam a Torpédó *különtermében*. (3, s. 190)

Niekoľko minút som sedel sám *vo vyhradenej miestnosti* Torpéda. (3.1, s. 163)

A földszinten egy *üveges-* és egy *rőfösüzlet* volt. (4, s. 339)

Na prízemí bol *obchod so sklárskymi výrobkami a obchod so strižným tovarom*. (4.1, s. 103-104)

Opisný spôsob prekladu sa automaticky spája s explikáciou a teda aj s rozdelením významov, čo je osobitne charakteristické pre preklad reálií:

- *marhatokány* (3, s. 95) – *hovädzie mäso na spôsob tokáňa* (3.1, s. 80)

- *ezüstcsajka* (3, s. 166) – *strieborná miska* (3.1, s. 142)

2.2.4. Rozdelenie sloviess, ktoré vyjadrujú začiatok deja

Situácia je v slovenčine i maďarčine podobná, oba jazyky využívajú fázo-
vé pomocné slovesá i pestrú škálu derivačných morfémm. Napr. rozhovorit' sa
– začať hovorit'. Napriek tomu, je takýto typ rozdelenia pre slovenčinu nety-
pický.

2.2.5. Rozdelenie sloviess, ktoré vyjadrujú zmenu stavu

- csendesen *hízott*. (4, s. 338) - ticho *priberala na hmotnosti*. (4.1, s. 102)

V tomto prípade nebolo nevyhnutné rozdeliť význam slovesa *hízott* na sloveso (priberať) + predložkový tvar podstatného mena (na hmotnosti), pretože aj plnovýznamový tvar „*priberala*“ v kontexte plní funkciu ekvivalentu.

Azután elhatározták, hogy éjjelre otthagyják, mert úgy izgalmas és szép lesz az *ágybafekvés*. (4, s. 340)

Potom sa rozhodli, že sovu tam nechajú na noc, lebo tak bude napínavé a pekné *uložiť sa spať*. (4.1, s. 104)

Doslovné išlo o „ľahnutie si do posteľe“.

-*visszahúzódtak* (4, s. 341) – *stiahli sa naspäť* (4.1, s. 105)

2.2.6. Rozdelenie syntetického tvaru slovesa na príslovkové určenie spôsobu a sloveso

Opäť sa – spolu s K. Klaudy – presúvame na syntaktickú rovinu.

- *hogy mindig tüntessen gazdagságával* (1, s. 186) - aby vždy *dával okato najavo* svoje bohatstvo (1.1, s. 145)

2.2.7. Vyčlenenie príslovkového určenia spôsobu pri uvádzacích slovesách

Pre prekladateľský smer maďarčina – slovenčina nie je charakteristický.

2.2.8. Rozdelenie slovesa na sloveso so všeobecným významom a substantívum s konkrétnym významom

Valaki *füvölázott*. (1, s. 28) *Ktosi hral na flaute*. (1.1, s. 20)

- *rendelkezték* (3, s. 97) – *vydávali rozkazy* (3.1, s. 82)

Mióta a császár *fölszabadította* (1, s.185) - *Odkedy mu dal cisár slobodu* (1.1, s. 145)

2.2.9. Rozdelenie plnovýznamového slovesa pri vyjadrení minulého času

Doplnené podtypy hraničia s **gramatickým rozdelením**, pretože slovenčina vyjadruje minulosť prostredníctvom pomocného slovesa byť + adjektíva/infinitíva/adverbia. Dochádza tu tiež k slovnodruhovej zámene, pretože maďarské slovo je plnovýznamovým slovesom.

2.2.9.1. Rozdelenie plnovýznamového slovesa na pomocné sloveso a prídavné meno

Seneca *hüledezett*. (1, s. 50) - *Seneca bol ohromený*. (1.1, s. 37)

Zihált. (1, s. 180) - *Bola zadychčaná*. (1.1, s. 141)

Pri sledovaní javu na syntaktickej rovine môžeme tiež konštatovať, že slovesný prísudok v maďarčine bol nahradený slovesno-menným prísudkom realizovaným tzv. recipročnou syntagmou v slovenčine.

2.2.9.2. Rozdelenie slovesa na pomocné sloveso a neurčitok

Látszott, hogy szaladt (1, s. 180) - *Bolo na nej vidieť* (1.1, s. 141)

Na syntaktickej rovine sa jednoduchý slovesný prísudok transformoval do podoby zloženého slovesného prísudku.

2.2.9.3. Rozdelenie slovesa na pomocné sloveso a príslovku

Látszott rajtuk, hogy (...) (2, s. 27) - *Bolo na nich na prvý pohľad vidno, že* (...) (2.1, s. 30)

2.2.10. Rozdelenie syntetického tvaru príslovkového určenia

2.2.10.1. Rozdelenie príslovkového určenia na dva adjektíva

Egy szeptemberi estén *kipirulva*, lihegve jöttek haza. (4, s. 339)

V istý septembrový večer sa vrátili domov *celí červení* a zadychčani. (4.1, s. 104)

2.2.10.2. Rozdelenie príslovkového určenia na sloveso + predložkový tvar substantíva

Az ágyaikban *felkőnyökölve*, suttogva tervezték, hogy (...) (4, s. 344)

V posteli sa *opreli o lakte* a šeptom plánovali, že (...) (4.1, s. 109)

V tejto ukážke ide aj o zmenu stavu, čo v maďarčine vyjadruje derivačná morféma „fel-“.

Witmanné megfordult, azután *felkőnyökölve*, kinyitotta a szemeit. (4, s. 345)

Matka sa obrátila, vzápätí *sa nadvihla na lakte* a otvorila oči. (4.1, s. 110)

3. Záver

Záverom môžeme konštatovať, že na lexikálnej rovine má pri sledovaných translačných úkonoch v smere prekladania maďarčina – slovenčina, väčšie zastúpenie lexikálne rozdeľovanie. Spájanie, zvlášť gramatické, je v slovenčine skôr zriedkavosťou.

Pri lexikálnom rozdeľovaní ide predovšetkým o odlišnú slovotvorbu pri menách (pozri časť 2.2), preto sme túto časť bližšie špecifikovali na jednotlivé podtypy.

Lexikálne (i gramatické) rozdeľovanie súvisí aj s explicitnosťou v preklade, ktorá sa uvádza ako jedna zo základných vlastností prekladu. Môžeme preto povedať, že opísané rozdeľovanie sa netýka len lexikálnej (a gramatickej) roviny textu, ale pôsobí na všetky jeho výrazové a estetické kategórie, pretavuje sa do každej čiastočky, ktorá sa zúčastňuje celkového vyznenia literárneho diela. V takto chápanom translačnom úkone, nejde už len o lingvistické záležitosti, ale o celkovú koncepciu prekladu.

Literatúra

HUŤKOVÁ, Anita: Vybrané kapitoly z teórie prekladu literárno-umeleckých textov. Banská Bystrica: Filologická fakulta UMB 2003a. ISBN 80-8055-831-0

HUŤKOVÁ, Anita: Translácia ako špecifická forma komunikácie. In: Zborník z medzinárodnej konferencie o komunikácii. Banská Bystrica: FHV UMB 2004, s. 377 – 386. ISBN 80-8055-979-1

LEVÝ, Jiří: Umění překlady. Praha: Československý spisovatel 1963.

ORAVEC, Ján – BAJZÍKOVÁ, Eugénia: Súčasný slovenský spisovný jazyk – syntax. 2. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1986.

KLAUDY, K.: Bevezetés a fordítás gyakorlata. 2. opravené vydanie. Budapešť: Scholastika 1999.

Pramene

Csáth, Géza: Matkovražda. Preložil Karol Wlachovský v roku 1987. Bratislava: Kalligram 2000, 2. vydanie. 304 s. ISBN 80-7149-180-2.

Csáth, Géza: Ismeretlen házban. 1.kötet – novellák, drámák, jelenetek. Újvidék: Forum könyvkiadó 1977.

Kosztolányi, Dezső: Esti Kornél. Budapest: Magyar könyvklub 2002. 258 s. ISBN 9635476752

Kosztolányi, Dezső: Večerné romance. Preložil Karol Wlachovský. Bratislava: Tatran 1983. 335 s.

Kosztolányi, Dezső: Nero, a véres költő. Bratislava: Madách könyvkiadó 1968. 228 s.

Kosztolányi, Dezső: Krvavý básnik Nero. Preložila Gabriela Hanáková. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1984. 223 s.

Móricz, Zsigmond: A boldog ember. Budapest: Szépirodalmi könyvkiadó 1974.

Móricz, Zsigmond: Šťastný člověk. Preložila Hana Ponická. Bratislava: Tatran 1967.

Závada, Pál: Jadviga párnája. Napló. Budapest: Magvető 1997. 438 s. ISBN 963 14 20760

Závada, Pál: Jadvigin vankúšik. Denník Preložila Renáta Deáková. Bratislava: Kalligram, spol. s r. o. 1999. 464 s. ISBN 80-7149-317-1

Slovník česko-běloruských homonym

Veranika Bialkovič

Filologická fakulta Běloruské státní univerzity, Minsk

Slovník, o kterém bych Vám chtěla povědět, se začal sestavovat na Katedře slavistiky Filologické fakulty Běloruské státní univerzity. Zatím probíhá pouze sběr lexikografického materiálu. Je to původně studentská práce, kterou jsme vykonávali v rámci semináře komparistiky.

Nejdříve zkusím stručně popsat lexikografickou situaci, co se týče překladových slovníků v Bělorusku. Zaprvé, bělorusko-český ani česko-běloruský slovník dosud neexistuje. Z jiných běloruských překladových slovníků letos byl vydán středně velký polsko-běloruský slovník, existují menší překladové slovníky jiných evropských jazyků (angličtiny, němčiny, francouzštiny). Dnes jsou v Bělorusku dva státní jazyky a většina obyvatelstva ovládá ruštinu. Městské obyvatelstvo, úřady a školský systém jsou převážně ruskojazyčné. V prostředí vzdělanců celkem stačí ruskojazyčné slovníky. Prakticky se nevyplácí vydávat slovníky pouze běloruskojazyčné, protože se lidé orientují spíš na ruštinu a ruskojazyčné texty, a to v jakémkoliv oboru. Proto je rozšířena praxe sestavování trojjazyčných slovníků, například anglicko-bělorusko-ruský a tak dále. Takže

lexikografická situace je složitá, až na slovníky rusko-běloruské, jichž je nerosrovnatelně více. Proto lexikografickým zdrojem pro tuto práci nebyl slovník česko-běloruský, nýbrž Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost (2000), běloruský výkladový slovník (Тлумачальны..., 1999) a překladový rusko-běloruský (Русско-белорусский..., 1998) a česko-ruské (obousměrné) slovníky (Šroufková a kol., 2000; Vencovská a kol., 2002).

Je třeba vymezit lexikografický materiál, který je v práci představen. Pracovní název slovníku je „Falešní přátelé překladatele“. Jako materiál jsme vzali slova totožného a blízkého znění, která mají rozdílný význam. Tím se myslí, samozřejmě, především mezijazyková homonyma. Sem patří tyto skupiny slov:

1. **Homonyma lexikální**, tzn. slova stejného slovního druhu a stejné kategorie, která nabyla různých významů. Například české *tišina* („tiché místo“) a běloruské *цішыня* (do češtiny se překládá jako „ticho“).

Zajímavý je pár *přesný – прэсны* (česky „neslaný, bez chuti“): tento slovní základ původně znamenal „nekvašený“ ve spojení s chlebem. V češtině *přesné* jako opak kvašenému znamenalo „nezměněné, prapodstatné, čisté“, a tak se časem *přesné* stalo synonymem pro „správné, výstižné“.

Podívejme se také na pár *šlem* v češtině a *шлем* v běloruštině. České slovo je výpůjčkou z němčiny (*Schleim* znamená „sliz, hlen“), běloruské *шлем*, „helma“, výpůjčkou z církevní slovanštiny, etymologicky příbuznou se staroger-mánským *helmaz*.

2. **Homonyma lexikálně-gramatická**, neboli slova různých slovních druhů. Například v češtině je slovo *úleva* s významem „zmírnění něčeho obtížného, nepříjemného“ substantivem ženského rodu a v běloruštině *улева*, které se překládá jako „doleva“, je adverbium.

Jarka v češtině je substantivum, kdežto v běloruštině *ярка* je adverbium, které znamená „jasně, výrazně“.

V češtině *chyba* je substantivum ženského rodu s významem „omyl“, v běloruštině *хіба* je částice, která se překládá jako „opravdu“ ve větě tázací nebo jako „leda(že)“ ve větě přípusťkové.

3. Mezi falešné přátele překladatele zařazujeme rovněž **paronyma**, tzn. slova, která znějí podobně, ale mají zcela odlišný význam. V kontextu mezijazykové homonymie rozhraničení homonym a paronym je složitě. Mezi paronyma patří slova, která mají podobné, ale odlišné znění a grafický vzhled i s ohledem na pravidelné jazykové změny, specifické v každém jazyku.

Sem patří například pár *sukně – сукенка*. Tato slova mají stejný slovanský základ – v praslovanštině to znamenalo „oděv (nejen ženský) vyrobený ze sukna“. V současné češtině má slovo *sukně* význam „dolní část vrchního ženského oděvu“, zatímco v běloruštině slovo *сукенка* znamená „šaty“. Podle V. Machka (1971) slovo *sukně* ještě u starých Čechů znamenalo část oblečení spíše připomínající šaty než sukni v současném chápání.

V páru *knihovna – кнігарня* slova jsou utvořená také z jednoho slovanského základu, ze slov *knih* v češtině a *кніга* v běloruštině pomocí různých sufixů.

České *knihovna* se překládá do běloruštiny jako „бібліятэка“ a běloruské *кнігарня* v češtině znamená „knihkupectví“.

Občas homonymní páry se skládají ne z dvou ale z více slov a to v případech, když tato slova jsou členy homonymických párů v jednom z jazyků. Například české adjektivum *dotyčný* má v běloruštině dvě homonyma: lexikální homonymum přídavné jméno *датычны*, které znamená „spoluúčastný, zúčastněný“, a lexikálně-gramatické homonymum adjektivní substantivum ženského rodu *датычная* – „tečna“.

Dále se pokusím uvést způsoby, kterými se převážně takovéto páry **historicky vytvořily**:

1. První skupinu představují slova vycházející ze společného slovanského slovního základu:

a) patří sem zaprvé slova, která mají v obou jazycích podobu shodnou s praslovanskou, ale jejichž významy se v procesu historického vývoje začali lišit. To je například pár *balvan* – *балван*. Původ tohoto základu není zcela jasný, avšak setkáváme se s ním i v jiných slovanských jazycích. V češtině *balvan* má význam „kus skály, velký kámen“, kdežto v běloruštině *балван* je „figurína“.

b) Druhým způsobem v rámci této skupiny je derivace ze stejného základu pomocí homonymních afixů. Sem patří české slovo *hledišť* a jeho běloruské homonymum *гледзішча*. Je zřejmé, že obě slova jsou utvořena z obecně slovanského slovesa *hledět* pomocí homonymní přípony. V češtině přípona *-išť-* znamená místo dění, v běloruštině *-шч-* je abstraktnější, *гледзішча* znamená „hledisko“.

Uvedu ještě jeden příklad. Z praslovanského *gōba* máme v češtině *huba* s významem „tlama, (expresivně) ústa“ a v běloruštině *губа* s významem „ret“. Připojením homonymních sufixů se v češtině utvořilo slovo *hubatý* ve smyslu „prostořeký“ a v běloruštině slovo *губаты*, které znamená „(někdo) s masitými/velkými rty nebo pysky“.

Zajímavé jsou v první skupině případy enantiosémie, tj. polarizace významu. To jsou páry *bezcentný* v češtině a *бяцэнны* v běloruštině s opačným významem „neocenitelný“. Významový protějšek představuje i pár *čerstvý* – *чэртвы*. *Čerstvý* v češtině znamená „svěží“, zatímco v běloruštině *чэртвы* je právě „nesvěží, suchý“.

2. Druhou skupinu představují způsoby utvoření homonymních párů, ve kterých slova jsou vypůjčená z jiných jazyků.

a) První z těchto způsobů je převzetí homonymních slov z různých jazyků. Takový je homonymní pár *kanava* – *канав*. Slovo *kanava* se dostalo do češtiny z latiny přes francouzštinu: z latinského *cannabis* – „konopí“ – přes francouzské *caneva*. Do běloruštiny slovo *канав*, které znamená „příkop“, přišlo z italské *kanale* přes polštinu.

Výraz *puma* představuje homonyma v samotné češtině. Jeden z jeho významů je totožný s běloruským *пума*, druhý nikoliv. Podívejme se tedy na homo-

nymní pár: české slovo *puma* s významem „bomba“ je přejaté z němčiny (německy *Pombe*), kam se dostalo z francouzštiny. Běloruské *пума* je výpůjčka z jazyka kečua přes španělštinu beze změny významu.

b) Další možnost vytvoření homonymního páru je převzetí slova z téhož jazyka, ale s různým významem. Takový je například pár *divan* v češtině s významem „pohovka“ a *дыван* v běloruštině s významem „koberec“. Slovo bylo přejaté z perštiny do více jazyků s rozličnými významy.

c) Třetí způsob je vytvoření páru, ve kterém jedno slovo je domácí a druhé je výpůjčka. Například v páru *sup – cyn* má české slovo slovanský původ a běloruské *сун* je přejaté z francouzštiny a znamená polévku. Takových homonym je poměrně málo.

Většinou do této skupiny patří slova přejatá poměrně dávno. Co se týká homonymních jevů v současných výpůjčkách, jde spíše o homonymní afixaci internacionálních základů. Například z latinského základu *motor* se v češtině pomocí sufixace vytvořilo slovo *motorka* s významem „motocykl“ a v běloruštině slovo *маторка*, jež znamená „motorová loď“.

3. Třetí a poslední skupinou homonym jsou páry vytvořené v důsledku náhodného souznění různých slov. Sem patří například pár *křen – крэн* (v běloruštině *крэн* znamená „úklon, náklon [lodi, letadla]“). Podobný případ jsou slova *канес – канец* (bělorusky „konec“). Mezi příčiny vzniku náhodné homonymie v běloruštině a češtině bych zařadila shodu forem jako výsledek působení jazykových zákonů. Například české *klíč* (bl. *ключ*), jež vzniklo z praslovanského *klučь*, je homonymní s běloruským *клич* („volání, výzva“), stejně jako je homonymní pár *klíčnik – клічник* (česky „vykřičník“). Na druhé straně vzhledem k běloruskému ákání slova typu *koláč* v češtině a *калач* s významem „okrouhlý pšeničný chléb“ v běloruštině, u kterých je očividná původní shoda významů, dnes mají poněkud odlišnou psanou a i zvukovou podobu, avšak zůstává nebezpečí nedorozumění. Proto jsme je také zařadili do slovníku. Při výběru slovníkového materiálu jsme brali zřetel na takovéto fonetické rozdíly, příčinou kterých jsou pravidelné jazykové změny.

Literatura

MACHEK, Václav: Etymologický slovník jazyka českého. Praha: Academia 1971.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Kol. aut. Praha: Academia 2000.

ŠROUFKOVÁ, Miloslava, a kol.: Nový rusko-český, česko-ruský slovník. Praha: LEDA – Moskva: Живой язык 2000.

VENCOVSKÁ, Marta, a kol.: Rusko-český slovník. Praha: LEDA 2002.

Русско-белорусский словарь. 7. vydání. Kol. aut. Minsk: Беларуская энцыклапедыя 1998.

Глумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы. Kol. aut. Minsk: Беларуская энцыклапедыя 1999.

Botanická terminologie ve velkém všeobecném německo-českém překladovém slovníku

Edith Birkhahnová

Lexikograficko-terminologické oddělení,
Ústav jazyka českého Akademie věd ČR, Praha

V rámci redakční práce na vznikajícím velkém všeobecném německo-českém překladovém slovníku⁰ jsem se věnovala zpracování botanické terminologie. O této problematice jsem napsala i svou diplomovou práci, jejíž důležitou součástí byla právě vypracovaná hesla pro nový slovník¹.

Zpracování odborné terminologie v překladových slovnících je pro uživatele velmi důležité a patří mezi překladaři k nejvyhledávanějším položkám. Autoři překladových slovníků vycházejí obvykle z hesláře všeobecného jednojazyčného slovníku, který se stává základem makrostruktury slovníku překladového. Náš slovník vychází z německého výkladového slovníku DUDEN. Deutsches Universalwörterbuch (DUW)², protože jeho plánovaný rozsah se s ním téměř kryje, je však korigován vzhledem k potenciálnímu okruhu českých adresátů, k nimž patří především lidé s ukončeným gymnaziálním vzděláním, překladaři a vědeckými pracovníky³. Navíc ale naše redakce věnuje při přípravných pracích velkou pozornost proporcionalitě objemu a reprezentativnosti odborného lexika, a to jak na základě rešerší v dalších jednojazyčných slovnících, tak průzkumem většího okruhu odborných příruček německých, českých i překladových. Terminologie obsažené v DUW byly ze slovníku excerpovány a dílem již posouzeny. Jejich rozsah v DUW je většinou velmi diskutabilní, a to jak z kvantitativního, tak kvalitativního hlediska. Terminologie zastoupené v DUW neobsahují nejfrekventovanější slovní zásobu terminologií, ani termíny, patřící k jejich centrální části. Principy výběru terminologické slovní zásoby jsou nejasné⁴. Zřejmě jde o přístup,

⁰ BIRKHAHNŮVÁ, Edith: Pflanzennamen im großen allgemeinen deutsch-tschechischen Wörterbuch. Praha: ÚGS FF UK. 234 str. Vedení diplomové práce: M. Vachková, konsultantka: PhDr. Běla Poštolková, CSc.

¹ Projekt Velkého německo-českého akademického slovníku vznikajícího na Ústavu germánských studií v Praze pod vedením paní PhDr. Marie Vachkové, Ph. D. (GAČR).

² Elektronická verze Duden Deutsches Universalwörterbuch (DUW 3.0). Mannheim/Leipzig/Wien/Zürich 2001.

³ VACHKOVÁ, Marie: Das große deutsch-tschechische Wörterbuchprojekt im Kontext der zeitgenössischen deutsch-tschechischen Übersetzungslexikographie. In: Kunzmann-Müller, Barbara: Sprachwandel und Lexikographie / Barbara Kunzmann-Müller: Beispiele aus slavischen Sprachen, dem Ungarischen und Albanischen / Monika Zielinski (Hrsg.). - Frankfurt am Main [u.a.] : Lang, 2002. 320 s.

⁴ VACHKOVÁ, Marie – KOMMOVÁ, Jaroslava: Fachwortschätze im allgemeinen deutsch-tschechischen Wörterbuch. Příspěvek na symposiu k bilingvní lexikografii v listopadu 2002. Vyjde ve sborníku Germanistica Pragensia AUC Karolinum v roce 2005. (V tisku.)

vlastní i jiným stále znovu vydávaným slovníkům: Inventáře se redukuji či rozšiřují při každé revizi zhruba dle četností korpusů, kterými disponuje redakce DUDEN Verlag.

Při zpracování hesel (přesněji vstupů do slovníkové databáze) pro vznikající slovník vyvstaly přesto otázky, jejichž řešení není nasnadě a nenajdeme je ani v žádném z použitých pramenů (viz bibliografie). Jsou to především tyto problémy, kdy spolu kolidují zásady zpracování heslové statě a kvantitativní i jiné rysy českých ekvivalentů.

1. Řazení překladových ekvivalentů, respektive synonym v navrhovaném hesle. Např. k německému heslu *Veilchen* existují české překlady *violka* a *fialka*. V ne odborné mluvě je jednoznačně frekventovanější slovo *fialka*, které ale z odborného botanického hlediska zužuje význam z rodového jména *violka* pouze na druh *violka vonná*. Německé rodové jméno *Veilchen* přitom plně odpovídá českému překladu *violka*. Narážíme zde tedy na volbu mezi odbornou korektností a frekvencí v běžném jazyce. Ekvivalent, který stojí v hesle na prvním místě, by přitom měl co nejvíce odpovídat německému slovu, ať už jde o jeho stylistickou či terminologickou platnost. (Jen velmi stručně na vysvětlenou k botanickým názvům: Nomenklaturní botanické termíny (názvy rostlin) se dle korektního vědeckého způsobu pojmenování skládají z rodového jména a druhového epiteta (*Viola odorata*) – tato kombinace se nazývá jméno druhové. V němčině tvoří většinu jmen druhových kompozita, v češtině pak jde o slovní spojení, které se skládá ze substantivního jména rodového a zpravidla adjektivního druhového přívlastku.)
2. Pojetí ekvivalence nemůže být stejné v případě odborného a všeobecného překladového slovníku, v naposled jmenovaném případě se mohou objevit i neterminologizované názvy (např. muškát pro pelargonii). V odborných slovnících nalezneme naproti tomu spíše jen botanické termíny. Do překladového slovníku tohoto typu je vhodné zanášet i názvy lidové a archaické. Při překladu odborných současných textů se tyto ekvivalenty sice neuplatní, ale tento slovník je příručkou i pro překladatele beletrie, proto tyto názvy nelze zcela vypouštět.
3. Jak řadit samotné sémy v rámci jednotlivých hesel, je další problém vyskytující se např. u těch slov, která označují zároveň rostlinu i její plod, jako např. u slova *jahoda*. Znovu zde narážíme na problém s frekvencí a je třeba určit, zda si zvolíme pevné logické pořadí a budeme na prvním místě uvádět konsekventně význam rostlina a pak teprve plod, či zda zvolíme za rozhodující frekvenci a plod tak bude ve většině případů na prvním místě. Řazení podle frekvence s sebou přitom ale může přinášet nejednotnost. Většinou se v těchto případech navíc jedná o zautomatizované metonymie (např. pěstovat *jahody* místo *jahodník*).
4. Jak promítnout změnu nomenklatury do nabídky překladových ekvivalentů? Botanická nomenklatura prochází neustálými proměnami,

některé názvy zastarávají a jsou nahrazovány jinými. Ve starších textech na tyto starší názvy ale můžeme narazit, proto by ze slovníku neměly zcela vymizet, musí však být správně stylisticky označeny. Mám zde na mysli např. přejmenování názvu čeledi z *křížaté* na *brukvovité*, přičemž ekvivalent *křížaté* bude ve slovníku na druhém místě a bude označen jako zastaralý.

Zpracování 800 terminologických pojmů z oblasti botaniky poskytlo materiál, na jehož základě může být vypracována typologie lexikografických řešení inspirativní i pro jiné zpracovávané terminologie. Přestože každá z nich vykazuje jistá specifika vyplývající z charakteru nomenklaturních systémů a jejich specifických proměn, je přece jen možno podchytit řadu zásad, jež mají pro zpracování termínů pro všeobecný slovník všeobecnou platnost. Jedná se především o již zmíněné nepřečeňování frekvence na úkor terminologické správnosti či jednotnosti zpracování hesel a závazné označování stylistické platnosti jednotlivých ekvivalentů.

Literatura

BIRKHAHOVÁ, Edith: Pflanzennamen im großen allgemeinen deutsch-tschechischen Wörterbuch . Praha: ÚGS FF UK. 234 s. Vedení diplomové práce: M. Vachková, konsultantka: PhDr. Běla Poštolková, CSc.

BLATNÁ, Renata- ČERMÁK, František: Manuál lexikografie. Jinočany: H&H. 1995.

Elektronická verze Duden Deutsches Universalwörterbuch (DUW 3.0). Mannheim/Leipzig/Wien/Zürich 2001.

HOLUB, Josef (ed.): K problematice českého odborného jmenosloví rostlin. Praha: Academia 1979.

RADA, Rudolf: Botanický slovník. Praha: Ekoservis 1998.

VACHKOVÁ, Marie: Das große deutsch-tschechische Wörterbuchprojekt im Kontext der zeitgenössischen deutsch-tschechischen Übersetzungslexikographie. In: Kunzmann-Müller, Barbara: Sprachwandel und Lexikographie / Barbara Kunzmann-Müller : Beispiele aus slavischen Sprachen, dem Ungarischen und Albanischen / Monika Zielinski (Hrsg.). - Frankfurt am Main [u.a.] : Lang, 2002. 320 s.

VACHKOVÁ, Marie – KOMMOVÁ, Jaroslava: Fachwortschätze im allgemeinen deutsch-tschechischen Wörterbuch. Příspěvek na symposiu k bilingvální lexikografii v listopadu 2002. Vyjde ve sborníku Germanistica Pragensia AUC Karolinum v roce 2005. (V tisku.)

Aký slovník potrebujú prekladatelia z oblasti archeológie?

Michal Dvorecký

Katedra germanistiky, Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa, Nitra

Tento lexikograficky orientovaný príspevok vychádza z mojich praktických skúseností v Archeologickom ústave SAV v Nitre, kde pôsobím momentálne už ako externý prekladateľ. Mojm pracovným jazykom je nemčina. Pre archeológiu ako vednú disciplínu existuje na Slovensku a v Nemecku niekoľko lexikografických prác, v ktorých je terminológia rôznym spôsobom spracovaná. Veľký problém ale predstavuje skutočnosť, že vždy ide len o nejaký viac-menej neurčitý výber lexikálnych jednotiek. Samozrejme, pre nás prekladateľov a v neposlednom rade aj archeológov, ktorí cudzojazyčné texty čítajú a tvoria, je každá lexikografická práca veľkou pomocou, avšak len máloktorá z doposiaľ vydaných prác spĺňa požiadavky, ktoré by vyhovovali prekladateľom odborných textov z oblasti archeológie a aj samotným archeológom. Otázkou teda zostáva, aký slovník potrebuje prekladateľ, ktorý má čo dočinenia s archeológiou? Pri mojich úvahách sa opieram o klasifikáciu odborných slovníkov podľa Wieganda (1988, s. 761), ktorý ich rozdelil do troch skupín. Do prvej skupiny zaradil tzv. odborné vecné slovníky, ktorých cieľom je, aby potenciálny používateľ z lexikografických údajov získal nejazykové informácie, tzn. predovšetkým odborné informácie. Takýto typ slovníka existuje tak v slovenskej ako aj v nemeckej mutácii (porov. Dvorecký, v tlači). Druhým typom odborného slovníka je odborný jazykový slovník, ktorého cieľom je, aby potenciálny používateľ získal z lexikografických údajov predovšetkým jazykové informácie. Takéto typy odborných slovníkov sú vôbec najčastejšie. Na Slovensku je to v oblasti archeológie jediný slovník, ktorý by však v každom prípade bolo potrebné aktualizovať (Novotný, 1967). Do tretej skupiny zaradil Wiegand (1988) jeden veľmi zaujímavý typ odborného slovníka, ktorý v origináli pomenoval „fachliches Allwörterbuch“. Používatelia by v ňom mali získať informácie nielen odborného, ale aj jazykového charakteru. Tento typ predstavuje vlastne určitú kombináciu encyklopédie a jazykového slovníka. A tu by som sa rád zastavil. Podľa mojich informácií nebola takáto práca doteraz ani v nemeckej jazykovej oblasti a ani na Slovensku vydaná. Dôvody, prečo je tomu tak, tu nebudem vymenovávať. Skôr by som chcel v stručnosti predstaviť zopár mojich predstáv a postrehov. Ešte by som chcel upozorniť, že moje predstavy nie sú len nejakou mojou osobnou fikciou, ale konzultoval som ich aj s odborníkmi - archeológmi - v Archeologickom ústave a so študentmi archeológie, ktorí boli aj najväčšími kritikmi.

V podstate možno problémy pri tvorbe nového slovníku rozdeliť do dvoch skupín. Prvú skupinu tvoria makroštruktúrne aspekty. Tých by som sa rád v mojom príspevku dotkol. Makroštruktúra slovníka je vlastne profil jeho lexikogra-

fického inventára - ten zahŕňa výber hesiel a ich usporiadanie v slovníku, popr. aj rôzne dodatky, zoznamy a tabuľky. Čo sa týka výberu hesiel, ktorý je mojím najväčším problémom, je pri tvorbe každého slovníka otázne, aký druh lexiky má byť zaznamenaný. Má byť v odbornom slovníku len čistá terminológia alebo aj iné, k odbornému jazyku patriace lexikálne jednotky. Obmedziť sa len čisto na terminologické zoznamy nie je asi najideálnejším riešením. V žiadnom prípade ale ani nie je vhodné, aby odborný slovník obsahoval priveľa všeobecných elementov, ktoré používateľ nájde vo všeobecných slovníkoch, ktorých je na trhu nepreberné množstvo. Ja osobne sa prikláňam k názoru, že v odbornom slovníku by mali byť zachytené aj tzv. poloodborné slová, ktoré sa v tom ktorom odbore často vyskytujú a ktorých zachytenie v odbornom slovníku spolu s hodnovernými prekladovými ekvivalentmi môžu predstavovať veľkú pomoc pre archeológov a prekladateľov. V archeológii ide napríklad o často sa vyskytujúce slovo *sídlisko*. Treba, avšak, rozlišovať, či ide o sídlisko z doby kamennej, ktorému zodpovedá nemecký ekvivalent *Station* alebo o sídlisko napríklad z doby bronzovej, ktorému zodpovedá nemecký ekvivalent *Siedlung*. Ďalším príkladom by mohlo byť napríklad aj vo všeobecných prekladových slovníkoch vyskytujúce sa slovo *poloha*, ktorému v nemčine zodpovedajú dva ekvivalenty - *Lage* a *Flur*, podľa toho, či ide o polohu archeologickú alebo geografickú. Všeobecné slovníky a ani odborné slovníky avšak toto rozlíšenie neudávajú.

Čo sa týka usporiadania hesiel, sú v zásade možné dva typy riešení: buď abecedné alebo tematické usporiadanie. Kvôli prehľadnosti a rýchlosti som sa rozhodol pre abecedné usporiadanie, v rámci ktorého som si vybral čisto hniezdový typ, ktorý hniezdi len príbuzné slová a preukázateľne navzájom derivované (porov. Manuál lexikografie, 1995, s. 236).

Pri výbere hesiel je vhodné sa opierať o už existujúce slovenské, ale hlavne aj o lexikografické práce vydané v Nemecku a Rakúsku, odborné encyklopédie novšieho dáta a najmä odbornú časopiseckú literatúru, ktorá odzrkadľuje najnovší stav poznania. V prípade slovenskej časopiseckej literatúry je pre mňa rozhodujúci a smerodajný časopis Archeologického ústavu Slovenskej Akadémie vied - Slovenská archeológia, ktorý obsahuje články z najrôznejších oblastí archeológie, z ktorých pravidelne excerpujem terminológiu a tým aj rozširujem môj doterajší korpus. Jednotlivé terminologické záznamy, ktoré spracovávam v programe Trados, obsahujú časovú periódu, resp. odbor (napr. doba bronzová, kamenná, stredovek) a ak je to jednoznačné, ku každému termínu uvádzam aj odborovú príslušnosť termínu (napr. experimentálna archeológia, letecká prospectcia). V prípade pochybností priraďujem k termínom aj stupeň hodnovernosti. Ďalej priraďujem k jednotlivým terminologickým záznamom aj relevantné gramatické údaje, definíciu, kontextové údaje a potenciálne synonymá.

Pri dokladovaní nemeckých termínov sa zatiaľ opieram predovšetkým o sériu publikácií Prähistorische Funde, ktorá pozostáva zo 141 dielov a každá časť veľmi podrobne spracováva jednotlivé artefakty materiálnej kultúry z celej Európy (napr. zväzok XIII/7 spracováva ihlice v Poľsku z včasnej a staršej doby

bronzovej). V niektorých zväzkoch sa autori venujú dokonca aj terminologickým otázkam, pričom často využívajú ilustrácie. Všetky excerpované termíny a nakoniec aj kompletný terminologický záznam s ilustráciou konzultujem, samozrejme, s odborníkmi v Archeologickom ústave SAV.

Rád by som v súvislosti s problematikou výberu materiálu upozornil na najnovšiu a zatiaľ aj najrozsiahlejšiu lexikografickú prácu s archeologickou tematikou, ktorá by mohla byť jedným z ďalších východísk pre môj archeologický slovník, hlavne čo sa týka výberu lexiky. Ide o nemecko-poľský a poľsko nemecký slovník archeológie, ktorý bol vydaný Rakúskou akadémiou vied (Kowalenska, 2004). Ako tvrdí autorka, slovník obsahuje približne 12 000 hesiel z oblasti stredoeurópskej archeológie. Zahrnuté sú heslá, ktoré majú záber od paleolitu až po stredovek, pričom autorka zohľadňuje predovšetkým poľskú, rakúsku a nemeckú archeológiu. Ťažisko slovníka tvorí terminológia z najdôležitejších oblastí materiálnej kultúry. Ide hlavne o kamenné artefakty, keramické formy a výzdobu keramiky, nástroje, zbrane, pohrebné rituály a hrobové formy. V slovníku sa nachádzajú aj pojmy z oblastí antropológie, botaniky, zoológie, geológie a mineralógie. Mimoriadne pozitívne hodnotím prílohu slovníka, v ktorej sa nachádzajú rozsiahle zoznamy vybraných archeologických kultúr a kultúrnych skupín, zoznamy vybraných druhov rastlín a zvierat, antropológické pojmy a typológia prehistorických kamenných nástrojov. Jedným z väčších nedostatkov sú ale chýbajúce kvalifikátory, na základe ktorých by bolo možné určiť, pre ktoré obdobie sa jednotlivé termíny používajú.

Podobnú obsahovú náplň by mal mať aj môj slovník, pričom jednotlivé heslá by mali podrobnejšiu štruktúru. Tým sa dostávam aj k druhej skupine problémov, ktoré treba riešiť pri tvorbe nového slovníka - a tými sú - mikroštruktúrne aspekty. Problém je, že mnoho odborných slovníkov sa obmedzuje iba na zoznamy termínov s minimálnymi alebo vôbec žiadnymi gramatickými údajmi. To by nemal byť prípad môjho budúceho slovensko-nemeckého a nemecko-slovenského slovníka archeológie. Týmto problémom by som sa ale chcel zaoberať až neskôr. Momentálne sa nachádzam v excerpčnej fáze.

Na koniec by som ešte stručne zhrnul moju, možno trochu odvážnu, predstavu o prekladovom slovensko-nemeckom a nemecko-slovenskom slovníku archeológie. V každom prípade chcem vytvoriť odborný slovník archeológie, ktorý nebude len slovníkom, ale ktorý bude predstavovať kombináciu encyklopédie a jazykového slovníka, v ktorom nájdú nielen prekladatelia, ale aj archeológovia a historici často hľadané a v mnohých odborných slovníkoch chýbajúce informácie. Na mysli mám predovšetkým definície, podľa možnosti čo najviac prekladových ekvivalentov, kontexty, odkazy na ďalšie lexikografické práce, glosáre, popr. odkazy na základné odborné práce. Nechcem sledovať len čisto terminologické ciele, tzn., že nechcem, aby vznikol čisto terminologický slovník. Slovník má zostať predovšetkým pomocníkom prekladovým zo slovenčiny do nemčiny a z nemčiny do slovenčiny a nebolo by zlé, keby už konečne aj na Slovensku vzniklo lexikografické dielo, v ktorom by bol spracovaný pojmový aparát archeológie.

Je mi viac než jasné, že spracovanie pojmového aparátu archeológie nie je žiadna jednoduchá a krátkotrvajúca záležitosť, ale o to viac by som chcel apelovať na jazykovedcov a prekladateľov, aby sa zvažila možnosť vzájomnej spolupráce a postupne sa vytvorili podmienky na realizáciu tejto rozsiahlej a dlhodobej úlohy.

Literatúra

KOWALENSKA, Barbara: Wörterbuch der Ur- und Frühgeschichte. Słownik terminologii prehistorycznej. Deutsch-Polnisch/Polnisch-Deutsch. Niemiecko-polski/polsko-niemiecki. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 2004.

Manuál lexikografie. Ed. František Čermák – Renata Blatná. Jinočany: H&H 1995.

NOVOTNÝ, Bohuslav: Průručný nemecko-slovenský archeologický slovník. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1967.

WIEGAND, Herbert Ernst: Was eigentlich ist Lexikographie? In: Deutscher Wortschatz. Lexikographische Studien. Ludwig Erich Schmitt zum 80. Geburtstag von seinen

Marburger Schülern. Ed. H. H. Munske – P. von Polenz – O. Reichmann – R. Hildebrandt. Berlin – New York 1988. s. 729 – 790.

Funkčné slovesné spojenia a ich preklad do slovenčiny

Jana Miškovská

Katedra slovakistiky, Filologická fakulta Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

„Mehr oder weniger feste Redewendungen, deren Bedeutung zwar regulär aus den Bedeutungen der Einzelteile rekonstruierbar ist (transparent), bei denen jedoch das Verb, im Vergleich zum normalen Gebrauch des Vollverb, ähnlich einem Hilfsverb oder einer Kopula primär dazu dient, die Tempus-, Modus- und Genusmerkmale zu tragen, die die Prädikation erfordert“ (Glück, 1993, s. 202).

Verbonominálne väzby tvoria zvláštnu skupinu a patria k najspornejším frazeologizmom. Tieto väzby sa skladajú z abstraktného podstatného mena ako hlavného nositeľa významu a tzv. funkčného slovesa (Funktionsverb), ktorého najdôležitejšou funkciou je vyjadriť začiatok, priebeh a koniec deja, teda fáзовosť (napr. in Bewegung setzen – uviesť do pohybu). V týchto väzbách je nositeľom významu podstatné meno, sloveso stráca svoj význam úplne – lexikálny význam celého spojenia spočíva na substantíve, sloveso má len gramatickú funkciu (prenesenú z pôvodného významu).

Čo sa týka ich postavenia v jazykovom systéme: K. Daniels definuje túto skupinu ako hraničnú medzi syntaxou a frazeológiou: „Als allgemeinstes äusseres Merkmal nominaler Umschreibungen gilt die Koppelung eines Substantivs mit einem Verbum“ (Daniels, 1997, s. 137).

Podľa Fleischera patria verbonominálne spojenia k tzv. frazeošablónam (Phraseoschablonen), pretože ležia na hranici frazeológie a syntaxe. Ich zaradenie do frazeológie je sporné. Do frazeológie sa zaraďujú ako tzv. verbálne frazeologizmy (verbale Phraseologismen). Ide o syntaktické štruktúry, ktorých lexikálna náplň je variabilná, ale vykazujú určitý druh syntactickej idiomatičnosti (Fleischer, 1997, s. 131).

Podľa Findru a Gotthardovej je verbonominálna väzba koordinatívna syntagma, ktorá spája dve gramaticky a významovo rovnocenné jednotky, je to príznaková konštrukcia, ktorá môže meniť tempo a rytmus prejavu, ako aj semanticky gradovať text (Findra – Gotthardová, 1986, s. 354).

Podľa Hausmanna sú verbonominálne väzby podskupinou kolokácií: jedná sa o kombináciu dvoch slov, ktoré sú v determináčnom vzťahu. Helbig rozlišuje 3 typy týchto spojení podľa deja, tzv. Aktionsarten:

- a) spojenia vyjadrujúce stav resp. dej (duratívne, kurzívne) – in Beziehung stehen (byť v styku, byť vo vzťahu)
- b) spojenia vyjadrujúce zmenu stavu (inchoatívne) – ins Rollen kommen (dať sa do pohybu)
- c) spojenia vyjadrujúce dôsledky zmeny stavu (kauzatívne) – ins Schwanken bringen (zaváhať, zapochybovať, uviesť do pochybností)

Podmienkou klasifikácie substantívno-verbálneho slovného spojenia ako verbonominálnej väzby je zaradenie substantíva ako tzv. Nomen actionis (Helbig – Buscha, 1993, s. 184).

Podľa štruktúry existujú dva typy verbonominálnych väzieb:

1. spojenie slovesa a substantíva,
2. spojenie slovesa a predložkovej väzby.

Syntakticky tieto väzby zodpovedajú plnovýznamovému slovesu, sémanticky ale východiskovému slovesu zodpovedajú len veľmi zriedkavo – odlišujú sa od neho väčšinou morfológicky, sémanticky aj štylisticky. Typické pre tieto väzby je skutočnosť, že substantívam sa spravidla nedá priradiť žiaden prívlastok ako aj to, že substantívum resp. predložková fráza nie je pronominalizovateľná a nedá sa na ňu utvoriť otázka. Negácia sa potom v nemčine tvorí pomocou nicht/kein, a celá väzba sa v nemčine správa, čo sa týka slovosledu, ako sloveso.

K prekladu verbonominálnych väzieb do slovenčiny:

Tvorba a používanie verbonominálnych väzieb je typická pre odborné texty – publicistické, administratívne, právnické a pod. Ich používanie v zvýšenej miere prispieva k vyniku tzv. „verwissenschaftlichen Sprache“.

Prečo sa používajú? Formulácie s použitím verbonominálnych väzieb sú precíznejšie a exaktnejšie vo výraze ako všeobecné hovorové formulácie. Tendencie vo zvýšenej miere používať tieto väzby v odborných textoch sú badateľné aj v iných jazykoch: napr. vo francúzštine, češtine a slovenčine. Keďže nositeľom informácie je substantívum – nomen- podporujú tieto väzby nominalizačné tendencie v odborných textoch (tzv. Nominalstil).

Pri preklade nemeckých verbonominálnych väzieb do slovenčiny zachováame kategóriu slovných druhov, ale nejde tu o doslovný preklad (kalk), podstatné meno implikuje použitie určitého slovesa – sémantický význam tohto slovesa je ale iný v odbornom texte ako v texte všeobecnom.

Pri preklade verbonominálnych spojení všeobecne existujú tri možnosti:

- a) preklad plnovýznamovým slovesom (zum Stopp kommen – zastaviť),
- b) preklad menným prísudkom – slovesom a podstatným menom (die Hilfe leisten – poskytnúť pomoc),
 - slovesom a prídavným menom (Respekt genie3en – byť rešpektovaný),
 - slovesom a zámenom,
 - slovesom a príslovkou – (durch Vertrag übertragen – zmluvne previesť),
 - slovesom a predložkovou väzbou (Anteil haben an – mať podiel na čom, podieľať sa na čom).
- c) preklad celou vetou, čiže opisne.

Pri preklade sa používajú predovšetkým sémantické prekladové postupy – mení sa logicko-sémantický, štylistický význam väzby resp. význam rečového aktu (čiastočne alebo úplne) – prichádza často k modulácii (generalizácii aj k opačnému javu – ku konkretizácii), čo sa týka rozsahu ku kompresii (univerbizácii).

K najväčším významovým posunom podľa výskumu prichádza predovšetkým v právnických textoch, menej sa s týmto javom stretávame v ekonomických textoch, najmenej sa významovými posunmi pri preklade verbonominálnych jednotiek stretávame v publicistických textoch, kde aj najčastejšie prichádza ku kompresii a generalizácii.

Glosár:

Právnické texty:

den Eid leisten - zložiť prisahu, prisahať (leisten – vykonať, poskytnúť)

den Einspruch erheben – namietať, protestovať (erheben – zdvihnúť, pozdvihnúť)

die Willenserklärung abgeben – predložiť prejav vôle (abgeben – odovzdať)

die Nebenabreden treffen – prijať resp. uzavrieť vedľajšie dojednania (treffen – stretnúť)

durch Vertrag übertragen – zmluvne previesť (übertragen – previesť)

die Einwendung erheben – uplatniť námietku (erheben – zdvihnúť, pozdvihnúť)

unter Anklage stehen – byť obžalovaný (stehen – stáť)
über jmdn. eine Strafe verhängen – uložiť niekomu trest (verhängen – zastrieť, uložiť)
ein Testament aufsetzen – zriadiť testament (aufsetzen – nasadiť, postaviť)
den Beitrag erlassen – odpustiť výživné (erlassen – vydať, odpustiť)
ein Urteil fällen – vyniesť rozsudok (fällen – rúbať, stínať)
einen Vertrag aufsetzen – zostaviť, skoncipovať zmluvu (aufsetzen – nasadiť, postaviť)
für Recht erkennen – právoplatne rozhodnúť (erkennen – spoznať)
die Beschwerde führen - podať sťažnosť (führen – viesť, riadiť)
einen Abgabenbescheid erlassen – vydať rozhodnutie o poplatku (erlassen – vydať, odpustiť)

Ekonomické texty:

den Anforderungen gerecht werden – splniť/plniť požiadavky (gerecht werden – zvládnuť, spravodlivo posúdiť)
die Ziele aufstellen – stanoviť ciele (aufstellen – postaviť, umiestniť)
einen Auftrag erhalten – získať objednávku (erhalten – dostať, obdržať, získať)
die Ware beziehen – odoberať tovar (beziehen – potiahnuť, obtiahnuť, zaujať miesto)
den Kontakt herstellen – nadviazať kontakt (herstellen – postaviť, vyrobiť)
die Gebühren entrichten – uhradiť poplatky (entrichten – zaplatiť, vyplatiť)
die Zweigstelle errichten – zriadiť pobočku (errichten – zriadiť, založiť)
den Gewinn erzielen – mať zisk/ docieľiť zisk (erzielen – docieľiť, nadobudnúť)
die Anreize geben – dať podnet/popud, stimulovať (geben – dať)
die Struktur aufweisen – vykazovať štruktúru (aufweisen – vlastniť, vykazovať)
die Verbreitung finden – rozšíriť sa (finden – nájsť)
die Vorteile erzielen – nadobudnúť/získať výhody (erzielen – docieľiť, nadobudnúť)
die Kontrolle durchführen – previesť kontrolu, kontrolovať (durchführen – previesť, vykonať)
die Produktion aufnehmen – začať výrobu (aufnehmen – zdvihnúť, prijať)
die Zahlung leisten – platiť (leisten- vykonať, poskytnúť)

Publicistické texty:

auf Tiefstand liegen – byť na historickom minime (liegen – ležať)
ins Spiel bringen – vrátiť do hry (bringen – priniesť, priviesť)
den Anspruch haben auf etw. – mať nárok na čo (haben – mať)
einen Auftrag auf etw. einbringen – podať žiadosť o čo (einbringen – dopraviť, zadržať)

die Schüsse abgeben – strieľať, vystreliť (abgeben- odovzdať, dať do úscho-
vy)
an die Spitze stellen – postaviť sa na čelo (stellen – postaviť)
Respekt genießen – byť rešpektovaný (genießen – užívať, vychutnávať)
im Zeugenstand stehen – svedčiť (stehen – stáť)
etw. zu Ausdruck bringen – vyjadriť (bringen – priniest', priviesť)
zur Verfügung stellen – dať k dispozícii (stellen – postaviť)
unter Kontrolle haben – mať pod kontrolou (haben – mať)
zur Diskussion stehen – byť predmetom diskusie (stehen – stáť)
die Regie führen – režírovať (führen – viesť)
die Maßnahmen treffen – prijať opatrenia (treffen – stretnúť)
etw. in Betracht ziehen – vziať niečo na zreteľ (ziehen – ťahať, stiahnuť)

Literatúra

FINDRA, Ján – GOTTHARDOVÁ, Gabriela.: Slovenský jazyk a sloh. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1986.

FLEISCHER, Wolfgang: Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache. 2. Aufl., Tübingen: Niemeyer-Verlag 1997.

FÖLDES, Csaba: Deutsche Phraseologie kontrastiv. Heidelberg: Julius Groos-Verlag 1996.

HELBIG, Gerhard – BUSCHA, Joachim: Deutsche Grammatik. 15. Aufl., Leipzig/Berlin/München: Langenscheidt 1993.

KOLEČKOVÁ, Olga – HAUPENTHAL, Thomas: Vazby německých sloves s podstatnými jmény. Český Těšín: Polyglot 1994.

GLÜCK, Hans (Hrsg.): Metzler Lexikon Sprache. Stuttgart/Weimar: J.B. Metzler-Verlag 1993.

MLACEK, Jozef: Slovenská frazeológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1984.

STOLZE, Rade Gundis: Die Fachübersetzung: Eine Einführung. Tübingen: Narr 1999.

Glosár zostavený podľa

Právnická nemčina:

Deutsche Verfassung – Artikel 5

Abrahámová, Eva: Deutsch für Jurastudenten. Právnická fakulta UK: Bratislava 1997.

Hospodárska nemčina:

časopis Markt, Nr. 13, Hrsg. von Goethe Institut

Markt, Nr. 16, Hrsg. von Goethe Institut

Publicistické texty:

Der Standard, Freitag 20.9. 1996, Nr. 2368

Aktuálne otázky odborného prekladu z /do ruštiny

Eva Molnárová

Katedra medzinárodnej komunikácie, Fakulta politických vied a medzinárodných vzťahov Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

1. Odborný preklad z oblasti politológie, medzinárodných vzťahov a diplomacie

Význam prekladu pre modernú spoločnosť je obrovský. Umožňuje prenos informácií, ktorý by sa inak pre jazykovú bariéru musel zastaviť. Je jediným prostriedkom komunikácie medzi ľuďmi, ktorí neovládajú žiadny spoločný jazyk a bez prekladu by sa možno nikdy nedostali k dôležitým informáciám. Hoci veľa ľudí už dnes ovláda i niekoľko cudzích jazykov, nie vždy na takej úrovni, aby zvládli i odbornú terminológiu.

Preklad, ktorým sa zaoberáme my, patrí po obsahovej stránke k vedeckým a odborným prekladom a konkrétne k forme prekladu spoločenskovedných textov (Gromová, 1996, s. 9). Hoci sa i v textoch z oblasti politológie, medzinárodných vzťahov a diplomacie kladie dôraz na logickú stránku a sú nasýtené špeciálnou terminológiou, v niektorých z nich nie je celkom potlačená emocionálna stránka, čím sa značne líšia napríklad od technických textov a čiastočne sa približujú k textom publicistickým. Možno teda povedať, že v plnohodnotnom preklade týchto textov sú presnosť obsahu a kvalita jazykovej formy v rovnováhe. Na druhej strane sa však stretávame s textami nasýtenými napríklad právnou terminológiou, kde vyššie uvedené skutočnosti neplatia. Závisí teda od flexibility prekladateľa, ako si s danými špecifikami poradí.

2. Terminológia

Popri slovách základného slovného fondu je v slovenčine i ruštine veľa slov, ktoré sú všeobecne známe, ale používajú sa len v niektorých odboroch. Súhrn názvov pre všetky veci, pojmy a javy, ktoré sa v danom odbore vyskytujú, nazývame terminológiou. R. Gura (2002, s. 16) uvádza, že pojem terminológia používame zároveň pre vednú disciplínu, ktorá skúma tieto pojmy a termíny ako súčasť odborného jazyka. Hlavným objektom terminológie je teda termín. Termín, podľa lingvistu Horálka (1953, s. 9 – 19) je pomenovanie, ktoré odborník potrebuje pre svoj odbor. V odbornom texte termín tvorí stály prvok. Je to konštantná lexikálna jednotka, ktorú odborník používa v spojení so slovami bežnej slovnej zásoby. Odborník, teda v našom prípade aj prekladateľ, je tak vo svojom vyjadrovaní viazaný na termín a nemá v termínoch možnosť výberu a zámény ako je to pri ostatných slovách. Preto pre správne pochopenie odborného textu najprv treba poznať danú disciplínu a s ňou spojené ruské, resp. slovenské termíny.

2.1. Termíny

Preklad neznámych jednoznačných termínov typu *правительство (vláda)*, *налог (daň)*, pomocou slovníka nerobí ťažkosti. Ináč je to, keď jednému ruskému (slovenskému) termínu alebo komponentu zloženého pomenovania zodpovedá niekoľko slovenských (ruských) termínov alebo komponentov. Napr.

зahraničný – внешний (внешняя политика)

– *зарубежный (зарубежная печать)*

– *заграничный (заграничная служба)*

– *иностранный (иностранная фирма)*

вšeobecný – общий (общие указания)

– *всеобщий (всеобщее избирательное право)*

V takomto prípade správny výber analógie možno dosiahnuť iba dobrou znalosťou daného odboru. Napríklad slovné spojenia (termíny) *kandidátska krajina*, *členská krajina* nemožno prekladať ako *кандидатская страна ...* ale ako *страна-кандидат*, *страна-член*.

2.2. Internacionalizmy

Rok 1989 znamenal veľký prelom v medzinárodných vzťahoch. Končí sa studená vojna, nastupuje obdobie spájania a na druhej strane i rozpadu mnohých štátov. So zmenami v politickej situácii dochádza k zmenám v používaní slovných zásoby, samozrejme aj odbornej. Výnimkou nie je ani ruský jazyk, kde bývalá jednostranná „socialistická terminológia“ musela byť nahradená novou aktuálnou.

V 90.-tych rokoch preniká do spisovnej ruštiny veľké množstvo internacionalizmov. Na stránkach ruských novín a časopisov sú publikované diskusné materiály o miere používania cudzích slov, o tom či jazyk obohacujú alebo hyzdia. Pri preklade zo slovenčiny do ruštiny ich teda nemožno automaticky používať, lebo by mohli pôsobiť umelo (napríklad *kreovať*).

Iné je to s cudzojazyčnou odbornou slovnou zásobou (*глобализация, беспрецедентная динамика, консенсус, саммит, коррупция ...*), ktorá sa vyskytuje najmä v textoch určených užšiemu kruhu špecialistov. Je prostriedkom presného prenosu informácie a vzniká v dôsledku tendencie vytvoriť spoločnú medzinárodnú terminológiu (www.rg.ru). Pri procese osvojovania termínov zo západných jazykov (najmä z angličtiny, hoci pôvod termínov nie je vždy anglický) dominuje grafické osvojenie (prepis termínu prostriedkami ruskej abecedy) a iba postupne dochádza i ku gramatickému osvojeniu (napr. slovo *митинг* už skloňujeme pravidelne podľa vzoru *завод*).

Ako príklady uvádzam prevzaté slová do ruštiny z oblasti politiky (s rôznou mierou ich osvojenia.)

V poslednom čase sa v masovo-komunikačných prostriedkoch veľa hovorilo o voľbách (о выборах). V súvislosti s voľbami do Štátnej dумы, prezident-skými voľbami, ale aj voľbami do miestnych samospráv sa v ruštine čoraz častejšie používa slovo *электорат – электорат*. *Электорат* –избиратели,

участвующие в выборах в государственные или другие крупные общественные структуры. Latinskému *elector* – okruh voličov, ktorí hlasujú za nejakú stranu vo voľbách; zvolený zástupce voličů pro výkon volby (Petráčkova, 1995, s. 189) – zodpovedá teda ruské vyбирающие, избиратели. Frekvencia používania termínu *электорат* v odborných kruhoch a médiách už teraz prevyšuje používanie ruského termínu *избиратели*, pretože lepšie vystihuje zmenenú politickú situáciu a systém volieb. V rámci politickej kampane sa voličská základňa delí na skupiny, okruhy voličov, ktorí hlasujú za spoločného kandidáta. Pri výbere kandidátov sú často, či už vedome alebo nevedome, ovplyvnení ich *charizмой* - харизмой (милость, божественный дар, исключительная одарённость). Za charizmatického považujeme človeka s výnimočnými vlastnosťami. Zrejme práve táto vysoká pozitívnosť obsahu slova je zodpovedná za jeho opatrnejšie používanie. Nie je zatiaľ ani súčasťou Výkladového slovníka ruského jazyka S. I. Ožegova, ktorý vydala Ruskej akadémie vied v roku 2003 (Ожегов, 2003).

Opačným príkladom je anglické slovo *image* – имидж. Имидж – представление о чём-нибудь внутреннем облике, образе (Ожегов, 2003, стр. 244) – úplne vytlačilo z používania svoj ruský ekvivalent. Príklad: сложившийся имидж руководителя.

Bohužiaľ, medzi dnes najpopulárnejšie slová patrí aj slovo *korupcia* – коррупция. Dôležitosť vysvetlenia tohto termínu potvrdzuje veľké množstvo definícií, s ktorými sa môžeme stretnúť. My uvádzame opäť definíciu z Výkladového slovníka ruského jazyka (Ожегов, 2003, стр. 298). *Коррупция* – моральное разположение должностных лиц и политиков, выражающееся в незаконном обогащении, взяточничестве, хищении и срастании с мафиозными структурами. Коррупция государственных чиновников. Коррупция во властных структурах.

V súvislosti s politickým životom sa stretávame s ďalšími cudzími slovami *impachment* – импичмент, *votum* – вотум, *rating* – рейтинг, *securit* – секьюрити, *summit* – саммит.

Импичмент – процедура лишения полномочий высших должностных лиц, допустивших грубое нарушение закона. Парламентское право импичмента (Ожегов, 2003, стр. 245).

Вотум – в государственном праве: решение, принятое голосованием. В. доверия (недоверия) правительству (Ожегов, 2003, стр. 100).

Рейтинг – показатель популярности какого – н. лица, а также фильма, представления, периодического издания; степень такой популярности. Рейтинг президента растёт. Падает рейтинг газеты. (Ожегов, 2003, стр. 674)

Секьюрити – служба безопасности (обычно применительно к зарубежным странам)

– служащий органов безопасности, а также вообще охранник, телохранитель. Последním slovom, o ktorom sa chceme zmieniť je *саммит* – *summit*. Hoci ešte nevošlo do Výkladového slov-

nika ruského jazyka z roku 2003, ktorý sme už spomenuli vyššie, miera jeho používania stále rastie. V správach televíznych kanálov, ale aj renomovaných periodík je jeho používanie rovnocenné s ruským ekvivalentom переговоры. Napríklad : Главы государств собрались на саммит (переговоры).

2.3. Medzijazykové homonymá

Úskalia prekladu z /do ruštiny vyplývajú aj z jej príbuznosti so slovenčinou. Hoci v niektorých prípadoch je to výhodou, často dochádza k interferenčným vplyvom na lexikálnej úrovni. Typickým príkladom sú *medzijazykové homonymá*, slová ktoré sa rovnako píše a skoro rovnako vyslovujú v dvoch alebo viacerých jazykoch, ale pritom majú odlišný význam:

страна – krajina власть – moc указ – nariadenie единый – jednotný
strana – partia vlast' – otecтво úkaz – явление jediný – единственный

Mimo homonym a synonym existujú *fonetické* a *morfologické varianty slov* (*заводский – заводской, интеграция – интегрирование, элиминация – элиминирование*), ktoré majú jeden význam, ale do určitej miery odlišnú zvukovú, grafickú, morfologickú formu. Postupným vývojom sa však jeden z variantov stáva zastaralým a vypadáva z jazyka, alebo dochádza k diferenciacii, k ich štylistickému rozlíšeniu (Filipec, 1961, s. 242).

3. Ostatné špecifiká

Mohli by sme sa ďalej zmeniť o zhodách a rozdieloch vo vetnej stavbe ruštiny a slovenčiny, o samotných syntaktických prostriedkoch a pod. Cieľom nášho príspevku však nie vyčerpať všetky možnosti, ale len poukázať na tie, s ktorými sa aktuálne stretávame pri preklade textov z oblasti politológie, medzinárodných vzťahov a diplomacie.

4. Preklad názvov a skratiek

Pre preklad názvov inštitúcií, organizácií, závodov a firiem nie je vypracovaná jednotná norma. Ak prekladáme z ruštiny do slovenčiny môžeme si v podstate vybrať, či názov preložíme alebo ho necháme v pôvodnom znení. Pri názve inštitúcií, ktorý obsahuje ich charakteristiku, dávame prednosť prekladu (*Московский штátnы институт международных отношений*). Názvy politických strán väčšinou prekladáme tiež (*Единая Россия – Jednotné Rusko*). Poznáme aj kombinované možnosti (*Государственная Дума – Štátna Duma*). Neprekladáme názvy súkromných firiem (*GASPROM, JUKOS*).

Čo sa týka skratiek, ruština väčšinou používa skratky pozostávajúce s prvých písmen preložených názvov (*ЕС – Европейский Союз, ООН – Организация*

Объединённых Наций), aj keď samozrejme sú výnimky (*НАТО – Организация Североатлантического договора*).

Pri formulácii názvov a skratiek inštitúcií a organizácií platí viac ako inokedy, že prekladateľ musí využívať odborné slovníky, v ktorých sú uvádzané ich najčastejšie používané formy.

Paradoxom je, že my sme práve pri používaní prílohy vybraných medzinárodných organizácií a inštitúcií Odborného slovníka rusko – českého z oblasti ekonomickej, politickej a právnej

(Csiriková – Vysloužilová, 1999, s. 515) a jej porovnávaní s prednáškami renomovaných ruských odborníkov na medzinárodné vzťahy (P. A. Cygankova, N. N. Livenceva, A. K. Sorokina) a učebnicou MGIMO *Современные международные отношения* profesora A. V. Torkunova narazili na nezrovnalosti v názvoch Európskej únie a jej jednotlivých štruktúr. Neboli to však nezrovnalosti, ktoré by ovplyvnili porozumenie textu. Konkrétne išlo o písanie veľkých a malých písmen v slovách *Европейский Союз, Европейский Совет, Совет Министров*.

V súčasnosti najproblematickejším (v našom odbore) sa javí preklad názvov zmlúv a rôznych oficiálnych nariadení v súvislosti so zmenami v Európskej únii. Tu môžeme rátať len s pomocou internetových stránok. Keďže Ruská federácia nie je členom Európskej únie a ruština jej rokovacím jazykom, je menší problém v ich prístupnosti a aktuálnosti.

Napríklad preklad názvu *Нávrh зmlуvy о zаlожені Уставу рre Еурóпу а Návrh зmlуvy zаklаdajúcej Уставу рre Еурóпу* sme vyriešili až porovnávaním znenia v nemeckom, francúzskom a anglickom jazyku. Používanie ekvivalencie i analógie v tejto oblasti vo viacerých jazykoch sa nám zdá veľmi vhodné a účelné, keďže sme sa o jeho správnosti už niekoľkokrát presvedčili následnou kontrolou po zverejnení dokumentov v ruskom jazyku.

5. Pomôcky prekladateľa - zdroje odbornej slovnej zásoby

Všetky vyššie uvedené skutočnosti kladú veľké nároky na prekladateľa, ktorý musí sledovať aktuálne zmeny a zároveň bojovať s nedostatkom literatúry, keďže s postupnou „prozápadnou“ orientáciou Slovenskej republiky klesá na trhu počet publikácií v ruskom jazyku.

Nám ako zdroj najnovšej odbornej slovnej zásoby slúžia prednášky renomovaných ruských špecialistov z oblasti politológie, medzinárodných vzťahov a diplomacie, učebný materiál Moskovského štátneho inštitútu medzinárodných vzťahov MGIMO a Fakulty medzinárodných vzťahov Petrohradskej štátnej univerzity, osobné stretnutia na základe medzifakultných vzťahov, vedecké konferencie, niektoré noviny a časopisy (*Российская газета, Аргументы и факты*), internetové stránky. (Príklady uvádzam v zozname literatúry.)

Ďalším zdrojom slovnej zásoby a neodmysliteľnou pomôckou každého prekladateľa je slovník. Na slovenskom trhu sa objavil v roku 1999 Slovensko-

-ruský právnický a politologický slovník Viery Kamenskej, ktorá pôsobí na Právnickej fakulte UMB. Okrem neho používame v prekladateľskej , ale aj vyučovacej praxi už spomenutý Odborný slovník rusko-český z oblasti ekonomickej, politickej a právnej autoriek Marie Csirikovej a Evy Vysloužilovej, ktorý vyšiel vo vydavateľstve Linde Praha, a. s. taktiež v roku 1999. Slovník obsahuje okolo 20 000 termínov a aktuálnych pojmov, ktoré stále viac prenikajú i do bežnej reči a z ktorých mnohé neboli ešte v slovníkoch doteraz uvedené. Dielu, samozrejme, nechýba príloha, v ktorej nájdeme názvy vybraných ruských orgánov, ministerstiev a inštitúcií, ako aj názvy vybraných medzinárodných organizácií a inštitúcií. Tretím používaným slovníkom je Česko-ruský slovník nové a problémové ruštiny z roku 2002 taktiež z vydavateľstva Linde Praha.

6. Záver

Podľa A. Ďuricovej (2004, s. 27) „medzi odbornou slovnou zásobou a bežným jazykom je vzájomný vzťah. Slová z bežného jazyka sa terminologizujú a odborná slovná zásoba preniká do bežného jazyka.“ Pre odbornú slovnú zásobu politologických textov, textov z oblasti medzinárodných vzťahov a diplomacie je toto konštatovanie veľmi výstižné. Problémy a otázky z tejto oblasti, o ktorých sa hovorí najskôr len v kruhoch odborníkov sa neskôr vždy dotýkajú bezprostredného života ľudí a postupne sa stávajú ich každodennou súčasťou. Vidno to aj na Európskej únii, ktorú sme už v našom príspevku niekoľkokrát uviedli ako príklad. Možno sa nám preklady, ktorými sme sa zaoberali v poslednom čase, o niekoľko rokov už vôbec nebudú zdať odbornými. A termíny ako Európska štátna moc, Charta základných práv, Európska komisia už budú patriť do základnej zásoby štandardného jazyka.

Literatúra

CSIRIKOVÁ, Mária – VYSLOUŽILOVÁ, Eva: Odborný slovník rusko – český z oblasti ekonomickej, politickej a právnej. Praha: Linde 1999.

DVOŘÁČEK, Petr: Česko – ruský slovník nové a problémové ruštiny. Praha: Linde 2002.

ĎURICOVÁ, Alena: Je každá komunikácia odborná? In: Odborná komunikácia v zjednotenej Európe 2. Banská Bystrica – Praha: FHV UMB – Jednota tlmočníkov a prekladateľov 2003.

FILÍPEC, Jan: Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie. Praha 1961.

GROMOVÁ, Edita: Interpretácia v procese prekladu. Nitra: VA PRINT 1996.

GURA, Radovan: Metodika práce so slovníkom pri vyučovaní francúzštiny ako odborného jazyka diplomacie. Rigorózna práca. Banská Bystrica: FHV UMB 2002.

HORÁLEK, Karel: K teorii pojmenování. Lexikografický sborník. Bratislava 1953.

KAMENSKÁ, Viera: Slovensko–ruský právnický a politologický slovník. Banská Bystrica: SIOS 1999.

MOLNÁROVÁ, Eva: Špecifiká odborného prekladu politologických textov a textov z medzinárodných vzťahov a diplomacie. In: 15 let JTP. Praha 2004.

ОЖЕГОВ, С.И. – ШВЕДОВА, Н. Ю.: Толковый словарь русского языка. Москва: ООО «ИТИ Технологии» 2003.

PETRÁČKOVÁ, Viera –KRAUS, Jiří: Akademický slovník cudzích slov. Praha: Academia 1995.

ROŠTEKOVÁ, Mária: Písomná odborná komunikácia vo francúzskom jazyku a počítačové korektory. In: 15 let JTP. Praha: 2004.

SNELL – HORNBY, Mary: Handbuch Translation. Tübingen: Stauffenburg – Verlag 1999.

ТОРКУНОВ, А. В.: Современные международные отношения. Москва: РОС-СПЭН 2001.

www.edc.spb.ru/conf 2003

www.kubon-sagner.de

www.mn.ru

www.rg.ru

Termíny

a/ vláda – правительство

daň – налог

b/ zahraničný – внешний (внешняя политика)

зарубежный (зарубежная печать)

заграничный (заграничная служба)

иностранный (иностранная фирма)

všeobecný – общий (общие указания)

всеобщий (всеобщее избирательное право)

c/ kandidátska krajina, členská krajina nemožno prekladať ako кандидатская страна ... ale ako страна–кандидат, страна–член.

2.2. *Internacionalizmy*

elector – электорат, **image** – имидж, **impachment** – импичмент,

votum – вотум, **rating** – рейтинг, **securit** – секьюрити,

summit – саммит

2.3. *Medzijazykové homonymá*

страна – **krajina** власть – **moc**

strana – партия **vlast'** – отечество

указ – **nariadenie jediný** – единственный

úkaz – явление единый – **jednotný**

Fungovanie variantnosti v preklade

Natália Savčáková

Katedra rusistiky, Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa, Nitra

V jazyku ako vo funkčnom systéme prebieha neustály pohyb. Jedným z dôkazov tohto neustáleho obmieňania a napredovania je i fenomén variantnosti jazykových jednotiek a v neposlednom rade i variantnosť v rámci prekladaných celkov (textov). Adekvátny preklad by mal v sebe zahŕňať nielen dokonalý prenos zmyslu diela z jazyka východzieho do cieľového, no i vyzdvihnutie jeho pragmatického jadra a potenciálu.

Jazykovedná koncepcia hrá v preklade jednu z vedúcich úloh. Variantnosť v najvšeobecnejšom slova zmysle je charakterizovaná ako jeden z princípov stavby, vývinu a fungovania jazyka. Pokladá sa za jednu zo základných a univerzálnych vlastností jazyka a jeho jednotiek (Sokolová, 2004, s. 7). Zároveň sa vníma ako existencia viacerých foriem toho istého tvaru, pričom termín *tvar* vystupuje v tomto tvrdení ako nadstavbový, dominantný a termín *forma* ako podradený (napr. oficiálnemu tvaru vlastného mena Дмитрий je v bežnom hovorení styku podriadená forma Дима, Димка). Veľký záujem o skúmanie variantnosti jazykových jednotiek sa vysvetľuje tým, že iba ucelené a všestranne prebádanie tohto fenoménu nám pomôže pochopiť princípy a zákony diachrónneho rozvoja a synchronného fungovania jazyka. Iba pripomíname, že prvýkrát sa problematikou variantnosti a jej teoretického podchytenia zaoberala fonetika (Trubeckého dielo *Základy fonológie*). Trubeckoj variantmi nazval všetky hlásky, v ktorých sa realizuje jedna a tá istá fonéma.

Podľa J. Reckera sa variantné vzťahy medzi slovami vytvárajú vtedy, ak sa v jazyku prekladaného diela nachádza niekoľko slov, ktoré by teoreticky mohli sprostredkovať význam slova jazyka východzieho (Recker, 1974, s. 82).

Vytváranie variantnosti v jazyku a v nadväznosti s tým i v preklade sa prejavuje ako výsledok hľadania a kombinovania „správneho riešenia“, ktoré je vhodné, adekvátne v danej jazykovej situácii, resp. v konkrétnom preklade. Použitím variantnosti sa konštituuju viaceré formy toho istého tvaru, čo má za následok „nabaľovanie“ v jazyku a obohacovanie jazyka ako takého.

V rovine jazyka sa prekladateľ musí vyrovnáť s primárnou požiadavkou správnej interpretácie textu originálu ale i s faktom, že on sám má tvorivú i jazykovú kompetenciu na to, aby prekladaný text neupadol do zabudnutia .

Z jazykového hľadiska ide najmä o to, aby preklad spĺňal všetky požiadavky pravidiel cieľového jazyka a aby nedochádzalo k zbytočnému opakovaniu jazykových jednotiek.

Variabilita jazyka v rámci prekladaného textu preklad posúva do polohy nosného celku, ktorý sa práve pomocou využitia variantnosti vyhýba opakovaniu, prináša kontrast, oživenie a podporuje jeho dynamiku – nie však v zmysle úplného „pretvorenia“ diela.

Preklad je špecifický spôsob komunikácie, do ktorého sú zainteresované vonkajšie (čiže jazykové) a vnútorné (myšlienkové) kódy. Problematika variantnosti a jej princípov v preklade sa najviac dotýka osoby prekladateľa, pretože je to práve on, kto tvorí výsledný produkt – preklad. Charakter prekladu je obmedzený jazykovou znalosťou, vynaliezavosťou a skúsenosťou prekladateľa. Všetky varianty prekladu (či už na rovine morfolologickej, syntaktickej, alebo štylistickej) v sebe nesú istý odtienok subjektívnosti, nakoľko jednou zo základných charakteristík variantnosti je možnosť výberu danej jazykovej jednotky na základe vzniknutej situácie.

Nevyhnutným prostredníkom prekladu je čitateľ, a preto je dôležité, aby bol daný text preložený adekvátne, pretože nezrovnalosti vo význame a jazykovom kontexte vedú k nepochopeniu zmyslu diela, textu.

Objektom nášho záujmu je onymia (konkrétne prekladové aspekty variantnosti na podklade výskumu vlastných mien (aj) umeleckej literatúry a spôsoby ich prenosu do cieľového – slovenského – jazyka). Sledujeme aplikáciu variantnosti na osi originál (RJ) - preklad (SJ). Zaujímajú nás predovšetkým varianty vlastných mien - čiže jedna z viacerých, málokedy však ustálených podôb vlastných mien. Pod termínom vlastné mená chápeme predovšetkým antroponymá, bionymá, hydronymá, chrematonymá a geonymá.

Vlastné mená ako pomenovania druhotnej jazykovej roviny sa tvoria na pozadí svojho jazykového systému. Ich tvorcom je okolité etnikum a nositeľmi onymické objekty daného onymického priestoru (porov. Blanár, 1998, s. 9). V procese vytvárania literárneho diela vlastné meno vyberá sám autor a v procese prekladu ho v niektorých prípadoch „dotvorí“ prekladateľ. (Máme na mysli preklad vlastných mien či využitie transkripcie a transliterácie, čo je najmä v textoch písaných inou grafickou sústavou ako je latinka.)

Ak sa v rámci komunikácie mení tvar vlastného mena, dochádza k „aktualizácii“. V textoch umeleckej literatúry k aktualizácii dochádza v prípade bližšieho spoznávania lit. postavy. Vlastné meno žije v priestore a čase spĺňa predovšetkým deiktickú a identifikačnú funkciu. Z toho vyplýva, že vlastné mená majú v jazyku špecifické postavenie. Je to kvôli ich intenzívnejšiemu spojeniu s mimojazykovými faktormi v porovnaní so všeobecnými podstatnými menami. V tejto súvislosti bude aktuálne preskúmať morfológickú a lexikálnu variantnosť, pretože práve pri nich sa mení podoba vlastných mien => možnosť kompletného variantu.

Pri prepise vlastných mien z ruštiny sa do popredia dostáva i otázka transkripcie (oproti písmenu jednej abecedy stojí písmeno alebo aj viacero písmen druhej abecedy podľa výslovnosti na istom mieste = prepis zvukovej podoby slova, bežný prepis so zapisovaním slov preberaných z jazyka s odlišnou grafickou sústavou v zhode s písaním slov v preberajúcom jazyku) a transliterácie. Oproti písmenu jednej abecedy stojí vždy to isté písmeno alebo spojenie písmen druhej abecedy = grafický prepis slov, prevod z jednej grafickej sústavy do druhej, pri kt. každému písmenu jednej grafickej sústavy zodpovedá vždy písmeno druhej sústavy. (Bližšie o tom pozri Mistrík, 1993)

Transliterácia sa považuje za základný spôsob „prekladu“ vlastných mien. Nepochybne má svoje výhody ; - písomný variant sa graficky podobá na ten pôvodný, a tým by sa mohlo zdať, že transliterácia je ten najvhodnejší spôsob pri prenose do cieľového jazyka a jej funkcia by mala byť obojsmerná – t. j. bezproblémový prenos podoby vlastného mena späť do jazyka pôvodného. Primárnou nevýhodou tohto spôsobu prepisu je to, že slovenčina vo svojom systéme nevlastní niektoré fonémy, a preto na ich označenie nemá grafické znaky (napr. ъ – tvrdý znak, ь – mäkký znak).

Významovo nasýtené mená však transliteráciou alebo transkripciou strácajú svoju funkciu, a preto sa prekladajú. Vlastné mená pomenúvajú konkrétnu bytosť, vyjadrujú niečo konkrétne – nie iba etymologicky, no predovšetkým zo synchronného hľadiska. Sú nositeľmi vážnych pragmatických významov, v ktorých sa odráža charakter ľudských vzťahov. Podstata variantnosti spočíva v zmene vonkajšej stránky slova (vlastného mena), ktorá nezasahuje jeho vnútornú stránku – t. j. lexikálny význam slova. V preklade však dochádza aj k sémantickým posunom.

Prekladom vlastných mien môže prekladateľ danému textu pomôcť v jeho percepcii čitateľom. V prípade, že prekladateľ zachová autorov pôvodný zámer a dokáže do prekladu vniesť rovnaké konotácie aké sú v texte originálu, výsledkom bude adekvátny preklad.

Spomenúť by sme mohli Ferenčíkov preklad Gribojedovových Útrap z rozumu, kde prekladateľ vlastné mená hlavných postáv zmenil, a tým zvýraznil ich povahové vlastnosti (napr. Chriuminová = Krochkinová, Chľostovová = Pleskovová...).

Ďalším príkladom je časté a niekedy až neprehľadné a zavádzajúce používanie „vlastných“ pomenovaní, ktoré môže viesť k mylným tvrdeniam a neprehľadnosti v historických faktoch (Charles I = Карл I /Чарлс I, William III = Вильгельм III / Уилиам III...)

Osobitným príkladom prekladu a z jazykového hľadiska neadekvátnym spôsobom transformácie je i preklad reálií – v pôvodnom – (anglickom) jazyku; napr. England = Англия, the English Channel = Ла-Манш, atď.

Skúmanie variantnosti má veľký význam z hľadiska riešenia problematiky adekvátneho prekladu a zároveň pri otázkach, ktoré sú spojené s problémami jazykovej normy, lingvistiky textu a podobne.

Literatúra

BENEDIKOVÁ, Ludmila: K problematike prepisu vlastných mien do slovenčiny. In: Jazyková a mimojazyková stránka vlastných mien. Zborník referátov 11. slovenskej onomastickej konferencie (19. – 20. mája 1994 v Nitre). Zost. E. Krošláková, Nitra: Vysoká škola pedagogická 1994, s. 72 – 76.

BLANÁR, Vincent: Teória vlastného mena. (Status, organizácia a fungovanie v spoločenskej komunikácii). Bratislava: Veda 1996. 250 s.

BLANÁR, Vincent: K základom porovnávacej onomastiky. In: Zborník materiálov, 13. slovenská onomastická konferencia Modra – Piesok 2. – 4. októbra 1997. Zost. M. Majtán a P. Žigo, Bratislava: Esprima 1998. 195 s.

GRIBOJEDOV, A. S.: Útrapy z rozumu. Bratislava: Tatran 1986. Preklad Ján Ferenčík.

MISTRÍK, Jozef: Encyklopédia jazykovedy. Bratislava: Obzor 1993. 513 s.

RECKER, J. I.: Teorija perevoda i perevodčeskaja praktika. Moskva 1974.

SOKOLOVÁ, Jana: Variantnosť v jazyku a variantnosť jazyka. Nitra: Garmond 2004. 98 s.

Kultúrna kompetencia – ilúzia alebo realita?

Milan Trizuliak

Katedra germanistiky, Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa, Nitra

Kultúra je veľmi široký pojem a v rámci vedeckého, kulturologického alebo iného bádania vzniklo veľké množstvo jej definícií. Cieľom príspevku nie je priniesť do diskusie ďalšiu verziu, ale pozastaviť sa nad tým, či vôbec, alebo akú úlohu zohráva kultúra v prekladateľskom procese. Pred viacerými desaťročiami bola kultúra chápaná len ako určité pozadie. Poznanie cudzej kultúry sa vnímalo predovšetkým iba ako doplnok cudzojazyčných vedomostí, ale v súčasnosti predstavuje kultúrny transfer, a podčiarkuje tak rolu prekladateľa ako sprostredkovateľa kultúry. Pojem kultúra sa dá teda vo všeobecnosti charakterizovať ako všetko to, čo by prekladateľ, resp. tlmočník mal vedieť a vnímať s ohľadom na východiskový text a so zreteľom na cieľový text.

Na základe tohto kultúrosenzitívneho pohľadu definujeme transláciu ako špecifický druh interkultúrnej komunikácie, ktorej cieľom je prekonanie kultúrnych bariér za istým účelom. Z tohto chápania translácie vzniká požiadavka po min. *bikultúrnej kompetencii*, t. z. na to, aby bola možná komunikácia medzi členmi rozdielnych kultúr, sa prekladateľ musí vyznať ako vo svojej, tak aj v cudzej kultúre. Intuitívne poznanie kultúry, ako ju pozná napr. bikultúrne vychovávaný *native speaker*, nie je postačujúce. Vráťme sa však k už spomenutému pojmu *kompetencia*. Tento pôvodne Chomského termín môže vyvolávať v človeku rôzne asociácie, ktoré súvisia skôr s oprávnenosťou, či právomocou. Avšak v translátologickom chápaní tohto pojmu ide viac-menej o schopnosť, zručnosť alebo kvalifikovanosť prekladateľa vysporiadať sa s rôznymi úskaliami.

Čo sa týka vzťahu kultúry a jazyka, ten bol a je predmetom záujmu viacerých teoretikov prekladu (Taraman, 1986; Hansen, 1996; Witte, 2000 a. i.). Do akej miery ovplyvňuje kultúra jazyk a naopak neexistuje jednotný názor. V našom kontexte chápeme jazyk ako prostriedok interkultúrnej komunikácie. Je nositeľom kultúrnej identity. Ovládanie cudzích jazykov otvára bránu do doteraz neznámych

oblastí a sprostredkúva prístup ku kultúrnym a spoločenským formám cudzieho prostredia. Jazyk neexistuje teda v nejakom kultúrnom vákuu, ale je súčasťou kultúry a viaže sa na historický, regionálny a sociálny systém spoločnosti.

Kultúrne inkongruencie

V procese prekladu môžu byť problematické najmä tie kultúrne špecifiká, ktoré sú pre východiskovú kultúru typické, a v cieľovej nie sú dostatočne alebo vôbec známe. Ťažkosti sa môžu vyskytnúť pri označeniach, ktoré vyvolávajú vo východiskovej kultúre určité asociačné reťazce, kým jazyková reprodukcia takého označenia vyvolá v cieľovej kultúre vplyvom kultúrnych konotácií odlišné alebo dokonca nevhodné asociácie. Kultúrne rozdiely však samotný proces prekladu neznesiteľujú. Dôležité je mať len cit (zmysel) pre porozumenie zo strany cieľového recipienta. V tejto súvislosti rozlišuje Stolze (1992, s. 207) tri druhy kultúrnych inkongruencií, s ktorými môže byť prekladateľ v priebehu svojej praxe konfrontovaný.

Reálne inkongruencie – vznikajú v textoch, ak realie jednej kultúry nie sú známe v inej kultúre. Prekladateľ sa vtedy môže pokúsiť o určité *premostenie* chápania textu. Textové elementy, ktoré sú v cieľovej kultúre nezrozumiteľné, sú buď eliminované, ak sa nedajú adaptovať v cieľovej kultúre, t. z. nahradené niečím známym z vlastnej kultúry, alebo sú kompenzované tak, že sa zodpovedajúca výpoveď začlení do textu apozíciou alebo parafrázou. Stolze (1992, s. 207) uvádza tzv. *metakomunikatívne vsuvky* ako stratégiu pretextovania textu. V novinách a časopisoch sa tak často objavujú formulácie ako napr.: „na Blízkom východe nazývaný...“ alebo „Pod tým sa rozumie“... Vyskytujú sa najmä pri prekladoch v rámci hospodárskej spolupráce s krajinami tretieho sveta. Pri nedostatočnom zohľadnení prostredia, ktoré musí tento text prijať, môže aj vecne a jazykovo presný preklad minúť svoj cieľ.

Pri podobných meniacich sa prekladoch sa k textu nepridáva nič nepriepustné, ale sa len modifikuje chýbajúci dorozumievací horizont. Pritom je veľmi dôležité si položiť otázku, do akej miery sa cieľový text odlišuje od originálu, pričom zodpovedaná môže byť len v rámci celého kontextu, nikdy nie porovnávaním jednotlivých textových elementov.

V jednom a tom istom texte sa však môžu vyskytnúť aj také odlišnosti, ktoré je potrebné v cieľovom jazyku vyjadriť na rôznych miestach aj inak: individuálne, v závislosti od príslušnej komunikatívnej funkcie. Príklad: za predpokladu, že pre určitú organizáciu neexistuje v cieľovej kultúre identická inštitúcia a ako zahraničná organizácia je neznáma, navrhuje Hansen (1996) päť prekladateľských riešení:

1. Ponechanie označenia organizácie vo východiskovom jazyku.
2. Komentár v cieľovom jazyku, príp. preklad s pôvodným označením organizácie.
3. Samotný preklad s komentárom.

4. Údaj o organizácii s podobnou funkciou, ktorá sa nachádza v cieľovej kultúre.
5. Pretextovanie bez akéhokoľvek označenia.

Tento druh inkongruencie kladie na prekladateľa najvyššie nároky, pretože sa môže na prvý pohľad zdať jazykovo neproblematická, ale nakoniec môže viesť ku komunikačným lapsusom.

Formálne inkongruencie sa týkajú prekladateľských problémov v textoch, ktoré sú v cieľovej kultúre známe, avšak zvyčajne v inej jazykovej podobe. Tu sa prekladateľ nachádza pod silným vplyvom svojej vlastnej kultúry. Možné riešenie tohto problému spočíva v pridaní špeciálnych vysvetliviek ako poznámok prekladateľa, v ktorých sú pomenované kultúrne rozdiely. Príklad: aj keď sa medicína považuje za medzinárodný vedný odbor, nachádzajú sa v textoch tohto druhu kultúrne rozdiely. Kým v nemčine alebo slovenčine použitím cudzieho slova sú možné zahmlievacie taktiky: *Enzephalitis – Hirnhautentzündung, resp. encefalitída – zápal mozgových blán*, v iných jazykoch je známy len jeden výraz: franc. *encéphalite*, angl. *Encephalitis*.

Sémantické inkongruencie – jeden text sa dá adekvátne preložiť viackrát, napriek tomu vznikajú často na určitých miestach komunikačné defekty na základe sémantických odlišností. Týkajú sa takých kultúrmošpecifických konotácií slov, ktoré môžu vyvolať v prekladoch nežiaduce asociácie, a preto si vyžadujú preformulovanie. Známy je príklad nemeckého prekladu prvej vety v románe od Umberta Eca *Il nome della rosa (Meno ruže)*. Vo vete „Era una bella mattina di fine novembre“ bol doplnený adjektív *spätherbstlich*, a tak sa rozdiel emocionálnych konotácií medzi Talianmi a Nemcami vyrovnal.

Schmitt (1985) v tejto súvislosti uvádza príklad jednej americkej reklamnej kampane na umývačky riadu v Argentíne: kampaň vypracovaná špecialistami na reklamu mala v USA úspech a firma poverila svoje prekladateľské oddelenie, aby preložila texty reklamných plagátov do španielčiny. Inzeráty sa obracali na ženy v domácnosti s nosnou myšlienkou: „Kúpte Vašej domácej pani umývačku riadu a budete mať viac času!“ Reklamná kampaň však skončila fiaskom. Nieкто mal predtým vedieť, že v latinskoamerických krajinách nie je cieľom domácej pani mať viac času pre seba. Namiesto toho mal španielsky text zdôrazňovať, že umývačka riadu umožní domácej pani sa viac venovať svojmu mužovi a deťom. Práve nezohľadnením sémantickej inkongruencie intencia autorov reklamy minula svoj cieľ.

Kultúrne špecifiká hrajú v procese prenosu textu z východiskového jazyka a kultúry do cieľového jazyka a kultúry nezastupiteľnú úlohu. Prekladatelia, tlmočníci, ale aj zadávatelia prekladu a iní by preto nemali tento fenomén v žiadnom prípade prehliadať, podceňovať alebo vnímať len ako imidžový doplnok. Tradičná rola prekladateľa ako sprostredkovateľa jazyka sa preto aj z tohto dôvodu rozšírila na sprostredkovateľa kultúry.

Literatúra

FLEISCHMANN, Eberhard: In welchen Maße sind Fachtexte kulturspezifisch? In: Spillner; Bernd (Hg.): Fachkommunikation. Forum Angewandte Linguistik 27. Frankfurt a. M.: Peter Lang 1994, s. 117-121.

HANSEN, Doris: Zum Übersetzen von Kulturspezifika in Fachtexten. In: Kelletat Andreas F. (Hg.): Übersetzerische Kompetenz. Beiträge zur universitären Übersetzer- und Übersetzerausbildung in Deutschland und Skandinavien. Frankfurt a. M.: Peter Lang, 1996, s. 63-77.

RAKŠÁNYIOVÁ, Jana: Preklad ako interkultúrna komunikácia. Bratislava 2006.

SALNIKOW, Nikolai (Hg.): Sprachtransfer – Kulturtransfer. Text, Kontext und Translation. Frankfurt a. M.: Peter Lang 1995.

SCHMITT, Peter A.: Interkulturelle Kommunikationsprobleme in multinationalen Konzernen. In: Lebende Sprachen 1/1985, s. 1-9.

SNELL-HORNBY, Mary: Handbuch Translation. Tübingen: Stauffenburg 1998.

STOLZE, Radegundis: Hermeneutisches Übersetzen. Linguistische Kategorien des Verstehens und Formulierens beim Übersetzen. Tübingen: Narr 1992.

TARAMAN, Soheir: Kulturspezifik als Übersetzungsproblem. Heidelberg: Groos 1986.

WITTE, Heidrun: Kulturkompetenz des Translators. Begriffliche Grundlegung und Didaktisierung. Tübingen: Stauffenburg 2000.

Kulturémy v turistických textoch (Komparatívna analýza preferencií respondentov)

Ľuboš Török

Katedra anglistiky a amerikanistiky, Filozofická fakulta
Univerzity Konštantína Filozofa, Nitra

0. Úvod

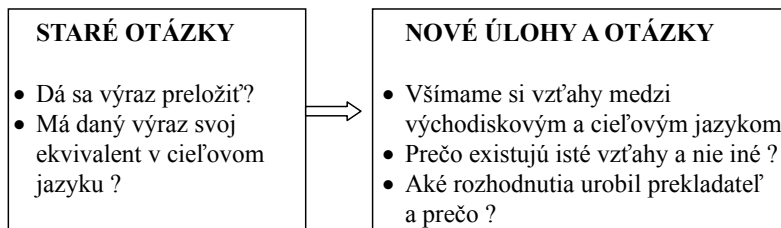
Aj napriek tomu, že prekladateľská činnosť má svoj pôvod v počiatkoch civilizácie, existencia translológie ako vednej disciplíny nie je veľmi dávna. Jej hlavným zámerom po celé tie roky bola a je vzájomná komunikácia a interpretácia. Prekladateľská teória je pomerne bohatá na postupy a stratégie, čím sa stala rozmanitou, dokonca niektorí teoretici ju považujú za nejednotnú, či roztrieštenú. Aj v prípade prekladateľských noriem sa vyskytli dohady týkajúce sa ich opodstatnenia, čím sa prekladateľská obec rozdelila na dve skupiny s odlišným, dokonca možno povedať protikladným postojom k tejto problematike.

1. Prekladateľské normy a ich využitie

Ako Chesterman (1997, s. 53) uvádza, jeden z protipólnych postojov chápe prekladateľské normy ako istého strašiaka zo strany translatológov, ktorý určitým spôsobom marí náročnú prekladateľskú činnosť. Prekladatelia a translatológovia s opačným názorom vnímajú normy ako spôsob, ktorý uľahčuje a skracaje prekladateľský proces (Chesterman, 1997, s. 56). Inak povedané, preklad sa stáva ekonomickejší. Za duchovného vodcu a zároveň tvorcu prekladateľských noriem sa považuje Gideon Toury (1980, s. 51). Podľa neho, normy regulujú prekladateľovo správanie a následne jeho prekladateľskú činnosť, čím sa docieli rovnosť medzi originálom a prekladom. Avšak akým spôsobom dochádza k uvedenej regulácii? Túto otázku sa pokúsil zodpovedať Theo Hermans, ktorý na základe štúdia noriem v medzikultúrnych vzťahoch prišiel k niekoľkým faktorom, ktoré prijímateľ/prekladateľ originálneho textu musí zvážiť: a) importovať alebo neimportovať text; b) preložiť text alebo zvoliť iný spôsob importu; c) nájsť adekvátny prekladateľský postup (Hermans, 1996, s. 28).

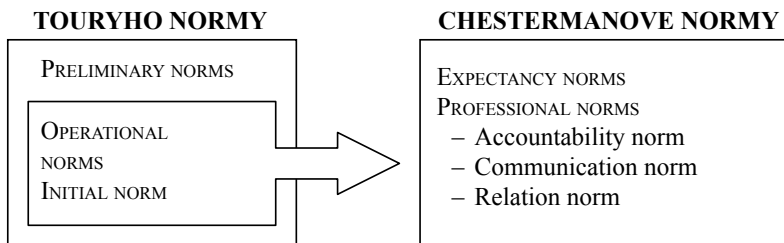
1.1. Hermans, Toury a Chesterman

Cieľom Hermansa (1985) a Touryho je prekladový ekvivalent, a preto ich pozornosť sa sústreďuje na nové úlohy a otázky s ním spojené. V nasledujúcej tabuľke môžeme sledovať, ako nový pohľad na preklad iniciuje nové postupy a úlohy:

Obrázok 1. Zmena postupov

Rovnako ako translatológia aj teória prekladateľských noriem využíva preskriptívne alebo deskriptívne postupy (Chesterman, 1997, s. 27). Avšak jadrom prezentovaného prieskumu sú najmä deskriptívne stratégie, ktoré obsahujú hodnotiace elementy. V podobnom duchu vnímajú deskriptívne normy aj Bartsch a Chesterman, ktorí ich nepovažujú za „[n]ariadenia alebo predpisy [...]“ (Bartsch, 1987, s. 76), [a]le za popis určitého úzusu v danej komunite“ (Chesterman, 1997, s. 54) /preklad E.T./. V 70.-tych rokoch Toury (1995, s. 56 – 60) rozdelil normy do určitých kategórií, ktoré Chesterman v roku 1997 prepracoval s. (64 – 70) tak, ako je to názorne ukázané v nasledujúcej tabuľke:

Obrázok 2. Dva pohľady na prekladateľské normy

- *Preliminary Norms* sú akési predbežné normy, ktoré môžu byť stanovené editorom, a tak ich samotný prekladateľ veľmi neovplyvní, pretože sa spájajú so spoločenskými, kultúrnymi, ekonomickými aspektmi, ktoré tiež vplývajú na proces prekladu.
- *Initial Norm* je počiatočná norma, ktorá sa viaže buď na východiskový alebo cieľový jazyk. V prvom prípade sa prekladateľ snaží o adekvátny preklad a v tom druhom chce dosiahnuť prijateľný preklad pre cieľovú kultúru.
- *Operational Norms* sú konkrétne operácie týkajúce sa textu a pomocou nich sledujeme v akej miere a čo sa preložilo do cieľového jazyka. Prieto (2002, s. 521) využil rétorické kategórie stanovené Delabatomom (1989, s. 199 – 200), pričom ich doplnil o novú kategóriu, ktorú nazval *negatio*, t.j. *repetitio*, *adiectio*, *detractio*, *transmutatio*, *substitutio* a už spomenuté *negatio*.
- *Expectancy Norms* predstavujú isté očakávania čitateľov cieľovej kultúry, ktoré musí prekladateľ poznať a napokon zohľadniť.
- *Professional Norms* alebo pracovné normy úzko súvisia s očakávaniami čitateľov, nakoľko kvalita prekladu a tým aj prekladateľa sa odráža v spokojnosti čitateľa. Majú tri oblasti – etickú (prekladateľ je zodpovedný za svoj produkt), komunikačnú (prekladateľ optimalizuje komunikáciu) a vzťah medzi originálnym textom a jeho prekladom.

2. Kultúra v translátologickom procese

Ako sme už naznačili, dôležitú úlohu v preklade zohráva kultúrny aspekt, pretože text východiskovej kultúry sa musí prispôbiť určitým očakávaniam, konvenciám a normám cieľovej kultúry. Otázne je, do akej miery sa kultúra odráža v jazyku. Napr. Newmark (1995, s. 133 – 134) popiera, že nositeľom kultúry je jazyk, pretože ten je podľa neho iba prostriedkom komunikácie. Avšak kultúra je obsiahnutá:

1. v gramatike a slovnej zásobe: každá komunita je charakteristická špeci-fickou zásobou, ktorá je jedinečná, napr. Francúzsko je známe bohatou

slovnou zásobou z oblasti gastronómie, ktorá dokonca ovplyvňuje aj iné jazyky, Anglicko, resp. angličtina je bohatá na športovú terminológiu a Španieli sa pýšia koridou a výrazmi s ňou spojenými. Z uvedeného vyplýva, že jazyk a kultúra sú v úzkom kontakte, ba dokonca môžeme vraviť o jazykovo-kultúrnom koncepte (Prieto, 1999, s. 67). Vermeer, jeden z kľúčových predstaviteľov funkcionalistického prístupu k prekladu, definuje *kulturému*, ako špeciálny kultúrny fenomén vyskytujúci sa v dvoch rozdielnych kultúrach (1983, s. 8). Cieľom prekladateľa takejto kulturémy je uviesť jej ekvivalent v cieľovej kultúre alebo nájsť k nej adekvátny termín.

2. vo zvykoch, hodnotách a normách: kultúra má úzky kontakt nielen s jazykom, ale určitými spôsobmi je možné ju prenášať do iných polysystémov. V tomto prípade môžeme vraviť o globalizačnej tendencii, ktorej iniciátormi sú najmä mladí ľudia. Ako tvrdí Kaynak „[n]arastajúci význam globálnej komunikácie...zahmlieva rozdiely medzi národmi“ (cit. v Séguinot, 1995, s. 65) /preklad L.T./ Globalizačné črty sa študovali na viacerých výrobkoch, avšak tým najpreukázateľnejším príkladom je sieť reštauračných zariadení tzv. *fast-food*, z ktorých spomenieme McDonald's. Prvé výsledky boli v prospech globalizácie, avšak Talbott zopakoval výskum v moskovskej pobočke tejto reštaurácie a jeho závery boli viac než zaujímavé. Tvrdí, že Moskovčania nenavštevujú McDonald's z tých istých dôvodov ako Američania, ktorí si jedlo kúpi a rýchlo odídu. V ruskom McDonalde je obmenené menu a okrem toho Rusi si svoje kultúrne stravovacie návyky udržuujú. Inak povedané, v McDonalde si objednávajú čaj (!) a pokojne si ho v priestoroch reštaurácie vychutnajú. Na základe toho bol zavedený termín globálna lokalizácia, ktorým pomenúvame adaptáciu cudzej kultúry k tej našej (Hall, 1990, s. 83). Keďže vplyv kultúry v preklade je fundamentálny, prekladateľ sa stáva akýmsi mediátorom medzi dvoma polysystémami. To znamená, že prekladateľ má okrem lingvistických vedomostí aj znalosti z oblasti kultúrnej, sociálnej, politickej a pod.

3. Analýza turistických textov

Akým spôsobom môžeme získať normy? Podľa Touryho (1995, s. 65) sú dva zdroje prekladateľských noriem a to textové (preklady) a extratextové (kritiky prekladov, názory a pod.). Aj v tomto prípade traslatológvia riešia dilemu, ktorý z menovaných zdrojov je vhodnejší a spoľahlivejší. Jedni vravia, že sú to samotné preklady, ktoré odzrkadľujú prekladateľove postupy v praxi, avšak mnohí iní si myslia, že samotné postupy v preklade nám neobjasnia prekladateľovo rozhodnutie ich aplikovať. Jedným z možných zdrojov prekladateľských noriem je aj dotazník. V našom prípade sme sa okrem samotnej analýzy turistických textov rozhodli ho vyskúšať na vzorke

200 respondentov. Pokiaľ ide o turistické brožúry, tak sme používali iba tie, ktoré publikovala SACR z celkom logických dôvodov. Východiskovým jazykom bola slovenčina a cieľovým angličtina.

Kultúrne nabité výrazy sme roztriedili do istých kategórií. Tento spôsob je akousi obdobou metódy, ktorú Peter Newmark (1995, s. 135) prebral od Nidu. Ten rozdelil kultúrne výrazy do viacerých skupín a následne ich analyzoval z pohľadu použitých prekladateľských postupov. Naše kategórie pokrývajú geografické pomenovania (pohoria, vrchy, jaskyne, rieky, atď.), mestské i vidiecke termíny (ulice, námestia, inštitúcie), svetské a cirkevné budovy, jedlá a nápoje. Získané informácie sme sa snažili v praxi použiť a overiť.

4. Dotazník ako zdroj prekladateľských noriem

Z mnohých inštrumentov sme sa rozhodli práve pre dotazník z viacerých praktických dôvodov. Pomocou dotazníka môžeme získať informácie od veľkej skupiny respondentov za krátky čas a pri pomerne nízkych nákladoch. Medzi iné prednosti toho inštrumentu, ktoré sme ocenili, patrí flexibilná možnosť distribúcie, preto sme sa rozhodli využiť poštovú službu, elektronickú poštu a publikovanie na internetovej stránke www.ff.ukf.sk/kaaa/quest.htm. K nevýhodám dotazníka patrí najmä slabá návratnosť, a taktiež nie je možné objasniť otázku respondentovi v prípade neporozumenia.

S dotazníkom rovnako súvisí aj cieľová skupina, pre ktorú je určený. Pozorovateľ by mal vedieť ešte pred formulovaním otázok, kto sú jeho respondenti. V našom prípade ide o potencionálnych turistov, ktorí nerozumejú a neovládajú slovenský jazyk. Rozhodli sme sa pre tri základné skupiny, preto môžeme vraviť, že náš výber vzorky bol náhodný a zároveň stratifikačný. Naším zámerom bolo pozorovať potencionálnych turistov, ktorých materinský jazyk: 1. je angličtina, 2. nie je angličtina a 3. majú lingvistické vzdelanie v oblasti anglického jazyka. Toto rozdelenie je veľmi dôležité, keďže úlohou prieskumu je pozorovať a porovnávať ich preferencie v prekladateľských postupoch.

V tomto momente sa pozrieme bližšie najmä na jadro dotazníka – otázky. Položky, ktoré sme sa rozhodli formulovať, sú uzavreté, t.j. respondent nepíše vlastnú odpoveď, ale si ju vyberie z možných odpovedí pod otázkou. Takéto otázky sa formulujú ťažšie ako otázky s otvorenou odpoveďou, pretože musia byť jednoznačné. Čo sa týka odpovedí na takéto úlohy, tak výhodou je ľahšia manipulácia s nimi pri ich spracovaní, avšak je tu riziko, že respondent sa nestotožní so žiadnou ponúkanou odpoveďou. V našom prípade si respondent vyberal jednu z kategorických odpovedí.

5. Získané výsledky

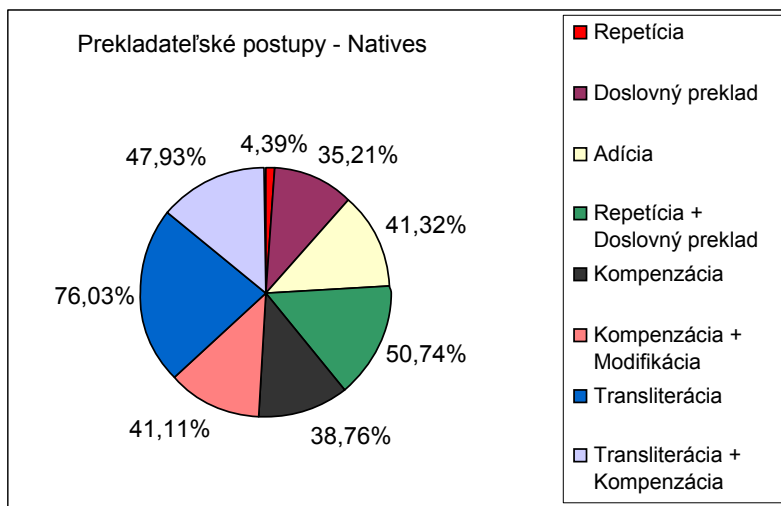
V nasledujúcej tabuľke uvádzame prehľad možných odpovedí z dotazníka a percentuálne vyhodnotenie ich úspešnosti u každej pozorovanej skupiny.

Každá otázka predstavovala konkrétnu situáciu, pre ktorú si mal respondent vybrať optimálny variant. Keďže uprednostňujeme deskriptívny prístup k prekladu, musíme zohľadniť situáciu vrátane dynamických faktorov, ktoré ovplyvňujú riešenie prekladu. Tieto faktory sú textové, mimotextové (napr. vizuálny aspekt, spoločenský, kultúrny a politický kontext a iné), avšak prekladateľ musí dbať aj na čitateľskú presupozíciu. Práve z toho dôvodu sme vybrali respondentov, ktorí Slovensko nikdy nenavštívili, majú rôznu úroveň vzdelania a záujmy, čím sme chceli pokryť širší okruh respondentov, medzi ktorými by sa mohol vyskytovať priemerný, potencionálny turista. V prípade prekladov jedál a nápojov významným faktorom je veľká pravdepodobnosť, že turista príde do priameho kontaktu so Slovákom (napr. čašníkom), a preto by chceli poznať slovenskú výslovnosť jedla či nápoja.

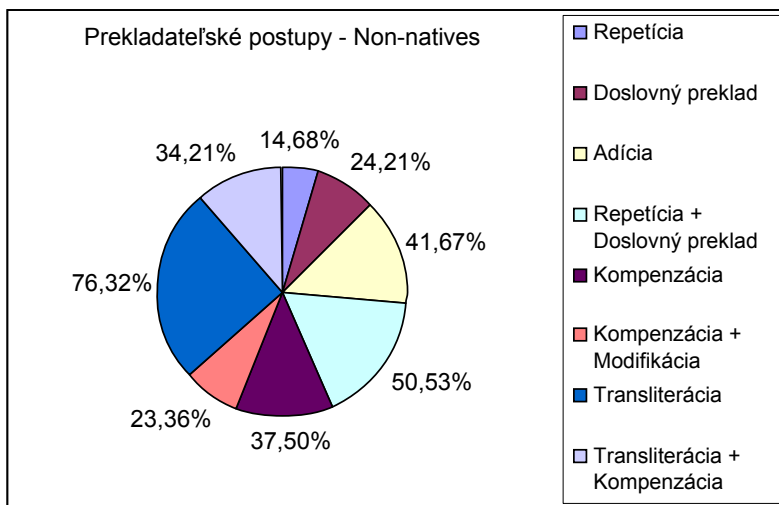
Otázka	Možné preklady	Prekladateľské postupy	Natives	Non-natives	Profes.
1.	<i>Vysoké Tatry</i> High Tatras <i>Vysoké Tatry Mountains</i>	Repetícia Doslovný preklad Adícia	3% 28% 68%	12% 17% 71%	8% 15% 77%
2.	<i>Slovenský raj</i> (Slovak Paradise) <i>Slovenský raj</i> Slovak Paradise	Doslovný preklad (repetícia) Repetícia Doslovný preklad	45% 4% 51%	51% 12% 36%	62% 23% 15%
3.	Carpathians <i>Karpaty Mountain</i> <i>Karpaty</i>	Doslovný preklad Adícia Repetícia	29% 64% 7%	30% 24% 46%	31% 36% 31%
4.	<i>Kremnické vrchy</i> hills <i>Kremnické vrchy</i> Kremnica hills <i>Kremnické hills</i>	Adícia Repetícia Kompenzácia + modifikácia Kompenzácia	30% 2% 47% 21%	30% 8% 21% 40%	46% 23% 8% 23%
5.	<i>Havrania skala</i> <i>Havrania skala</i> mountain <i>Havrania skala</i> (Crow Rock)	Repetícia Adícia Repetícia (doslovný preklad)	6% 46% 48%	9% 51% 39%	15% 23% 62%
6.	<i>Štrbské pleso</i> lake <i>Štrbské pleso</i> <i>Štrbské Lake</i>	Adícia Repetícia Kompenzácia	54% 2% 43%	46% 14% 39%	46% 46% 8%
7.	<i>Malá Studená dolina</i> (Little Cold Valley) <i>Malá Studená dolina</i> valley <i>Malá Studená</i> valley	Repetícia (doslovný preklad) Adícia Kompenzácia	58% 14% 26%	50% 17% 32%	85% 15% 0%
8.	<i>Dobšinská ľadová jaskyňa</i> <i>Dobšinská ľadová jaskyňa</i> cave <i>Dobšinská ice cave</i>	Repetícia Adícia Kompenzácia	2% 19% 79%	4% 21% 74%	8% 38% 54%
9.	<i>Oravská priehrada</i> <i>Oravská priehrada</i> dam Orava Dam	Repetícia Adícia Kompenzácia + modifikácia	9% 42% 49%	21% 40% 36%	47% 38% 15%
10.	<i>Zbojnická cottage</i> <i>Zbojnická chata</i> <i>Zbojnická chata</i> cottage	Kompenzácia Repetícia Adícia	41% 4% 54%	38% 18% 43%	46% 23% 31%
11.	<i>Špišský hrad</i> <i>Špišský Castle</i> Spiš Castle	Repetícia Kompenzácia Kompenzácia + modifikácia	5% 60% 33%	22% 55% 20%	38% 54% 8%

Otázka	Možné preklady	Prekladateľské postupy	Natives	Non-natives	Profes.
12.	<i>Svätoplukovo námestie</i> (square) Svätopluk Square <i>Svätoplukovo Square</i>	Adícia Kompenzácia + modifikácia Kompenzácia	36% 36% 26%	44% 17% 36%	70% 15% 15%
13.	Cathedral of St. Martin St. Martin's cathedral Dóm Svätého Martina (St. Martin's Cathedral)	Doslovný preklad Doslovný preklad Repetícia (doslovný preklad)	15% 39% 44%	5% 28% 60%	0% 15% 85%
14.	<i>Grasalkovičov Palace</i> Grassalkovich Palace <i>Grasalkovičov palác</i>	Kompenzácia Transliterácia + kompenzácia Repetícia	42% 48% 7%	37% 34% 24%	31% 8% 61%
15.	Slovak National Museum Slovak National Museum (<i>Slovenské národné múzeum</i>) <i>Slovenské národné múzeum</i> (museum) <i>Slovenské národné museum</i>	Doslovný preklad Doslovný preklad (repetícia) Adícia Kompenzácia	58% 12% 10% 15%	52% 21% 14% 5%	69% 31% 0% 0%
16.	<i>koliba</i> <i>koliba</i> (a small country restaurant) restaurant (or any other neutral equivalent)	Repetícia Adícia Kompenzácia	2% 56% 39%	12% 70% 11%	8% 84% 0%
17.	<i>guláš</i> (goulash) / <i>guláš</i> <i>lokše</i> (lokshe) / <i>lokše</i> <i>burčiak</i> (burchiak) / <i>burčiak</i>	Transliterácia repetícia	76%/4%	76%/11%	84%/0%

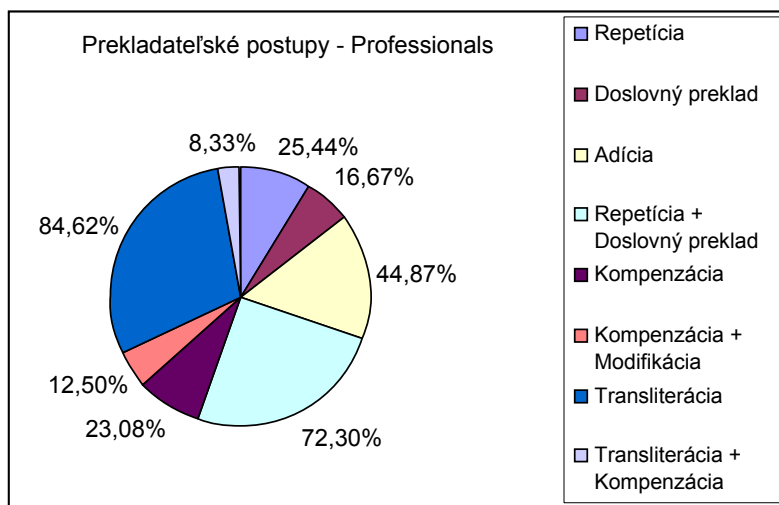
Tabuľka 1. Analýza a výsledky dotazníkov

Graf 1. Prekladateľské postupy – Natives

Graf 2. Prekladateľské postupy – Non-natives

Graf 3. Prekladateľské postupy – Professionals

5.1. Interpretácia grafov

Získané informácie sme transformovali do tabuliek, grafov a spracovali aj štatistiky použitím znamienkového a Wilcoxonovho testu. Pred tým sme ešte použili Dixonov test, aby sme zo súborov vylúčili extrémne hodnoty, ktoré nie

sú vhodné pre štatistické spracovanie. Nevýhodou v našom prípade bol minimálny počet meraní, ktorý v niektorých prípadoch bol väčší, ako sa nám podarilo získať, a preto sme niektoré prekladateľské postupy nemohli analyzovať. Oba testy sú neparametrické a určujú preukázateľné rozdiely medzi dvoma vzorkami respondentov. Testovali sme teda repetíciu, adíciu a kompenzáciu pre dvojice: natives – non-natives, natives – professionals, non-natives – professionals. Na základe výsledkov sme zistili, že iba v prípade repetície sa všetky tri skupiny od seba odlišujú, čo znamená, že každá skupina má odlišný stupeň preferencie. V prípade adície a kompenzácie sa nič podobné nepotvrdilo. Ostatné prekladateľské postupy sme vyhodnotili iba na základe grafov, z ktorých vyplýva, že doslovný preklad a modifikovaná kompenzácia sú obľúbené u ľudí, ktorých materinský jazyk je angličtina. U ostatných dvoch skupín táto preferencia postupne klesá. Veľmi podobne sa to javí aj v prípade transliterácie v kombinácii s kompenzáciou, kde však profesionáli (učitelia anglického jazyka) majú o mnoho nižšie percento ako zvyšné skupiny. Z toho dôvodu môžeme očakávať, že ich preferencie sa budú podstatne odlišovať od preferencií iných skupín. Napokon, v prípade repetície s doslovným prekladom nastáva situácia, že prvé dve skupiny sa od seba neodlišujú, avšak profesionáli tento prekladateľský postup majú viac v obľube ako ostatní. Podľa týchto výsledkov, i keď ich interpretácia je komplikovaná, môžeme našu hypotézu potvrdiť. Naozaj, v niektorých postupoch sú medzi pozorovanými skupinami preukázateľné rozdiely. Respondenti, ktorých materinským jazykom je angličtina, uprednostňujú do väčšej miery prekladateľské postupy, ktoré sú založené na doslovnom preklade alebo inak upravujú denominátor či atribút podľa gramatických pravidiel anglického jazyka. Naopak, profesionálni si viac uvedomujú potrebu originálnych slovenských názvov, a preto u nich pozorujeme tendenciu používať také prekladateľské postupy, ktoré im tento originálny názov ponúka osamote alebo v kombinácii s iným prekladateľským postupom.

6. Záver

Možno sa niekomu zdá, že deskriptívny prístup nevedie k ničomu, skôr naopak, všetko len komplikuje. Avšak prekladateľ by si mal uvedomiť, že každá situácia je špecifická, a tak nemožno predpísať jediný správny prekladateľský postup. A v tom spočívala aj táto práca, ktorá mapovala najčastejšie preklady kultúrem v istých situáciách. Pevne veríme, že závery dotazníka, ktoré sú zhrnuté v horeuvedenej tabuľke, odкрývajú isté preferované normy, ktoré v istých situáciách môžu fungovať pomerne spoľahlivo. Aj napriek tomu zostáva mnoho nezodpovedaných otázok, ku ktorým sa možno ešte niekedy v budúcnosti vrátíme, pretože oblasť prekladu turistických materiálov je ešte len v ranom štádiu a čaká ju dlhá, trnitá cesta. Tou najideálnejšou odmenou by boli mnohí turisti, ktorých by sme prostredníctvom turistického materiálu oslovili a inšpirovali k návšteve našej krajiny.

Literatúra

AIXELÀ, Javier Franco: Culture-specific Items in Translation. On the Cultural Aspects of Translation. In TRANSLATION, POWER, SUBVERSION. Clevedon, Philadelphia & Adelaide, Multilingual Matters 1996, s. 52-78.

BARTSCH, Renate: Norms of Language. London: Longman 1987.

CHESTERMAN, Andrew: Memes of Translation. The Spread of Ideas in Translation Theory.

Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins 1997.

DELABATISTA, Dirk: Translation and mass-communication: film and T.V. translation as evidence of cultural dynamics. Babel 35 / 4. 1989. s. 193-218.

GROMOVÁ, Edita: Teória a didaktika prekladu. Nitra: FF UKF 2003.

HALL, Edward T.: The Silent Language, New York: Doubleday 1990.

HERMANS, Theo: Introduction: Studies and a New Paradigm. In HERMANS ed. The Manipulation of Literature. Studies in Literary Translation. London, Croom Helm. 1985.

HERMANS, Theo: Norms and the Determination of Translation. A Theoretical Framework. In TRANSLATION, POWER, SUBVERSION. Clevedon, Philadelphia & Adelaide, Multilingual Matters. 1996.

KATAN, David: Translating Cultures. An Introduction for Translators, Interpreters and Mediators. Manchester: St Jerome Publishing. 1999.

KRAMSCH, Claire: Context and Culture in Language Teaching. Oxford: Oxford University Press. 1993.

NEWMARK, Peter: Manual de traducción. Madrid: Cátedra. 1995 [1988].

NORD, Christiane: Translating as a Purposeful Activity. Manchester: St. Jerome Publishing. 1997.

PRIETO ARRANZ, José Igor: Translation and its Use in the L2 Classroom (unpublished MA dissertation). Oviedo: Departamento de la Filología Anglogermánica y Francesa, Universidad de Oviedo. 1999.

PRIETO ARRANZ, José Igor: A (Dis) United Kingdom. The Discourse of British Tourist Promotion and its Translation into Spanish. Oviedo: Departamento de la Filología Anglogermánica y Francesa, Universidad de Oviedo. 2002.

RITZER, George : The McDonaldization of Society. Thousands Oaks: Pine Forge Press. 1993.

SCHÄFFNER, Christine: Translation and Norms. Clevedon & Philadelphia, Multilingual Matters. 1999.

SÉGUINOT, Candance: Translation and Advertising: Going Global and Debate. In C. SCHÄFFNER and H. KELLY-HOLMES eds. Cultural Functions of Translation. Clevedon, Multilingual Matters, 1995. pp. 55-86.

TREBATICÁ, H.: The Translation of Tourist Texts. In JTP ed. *14x o prekladu*. Praha. 1998.

TOURY, Gideon: Descriptive Translation Studies and Beyond. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins. 1995.

VERMEER, Hans J.: Translation theory and linguistics. In PAULI ROINILA, RITVA ORFANOS, AND SONJA TIRKKONEN-CONDIT eds. Näkökohtia kääntämisen tutkimuksesta. Joensuu, 1998. pp. 1-10.

Dramatické techniky a ich aplikácia vo výučbe cudzích jazykov

Zuzana Sedláčková

Katedra anglistiky a amerikanistiky,
Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa, Nitra

Termín dráma vo vyučovaní často vzbudzuje u učiteľa negatívne konotácie, alebo vytvára predstavu niečoho nového, nepoznaného alebo predstavu divadla, javiska a hercov. Dráma je „literárne dielo napísané vo forme rozhovoru konajúcich osôb, divadelná hra vážneho alebo smutného obsahu“ (Ivanová - Maniková, 1999, s. 227). Dráma je však i niečo viac. Je to aplikácia dramatických techník vo vyučovacom procese, najmä vo vyučovaní cudzích jazykov. Nie je to problém novátorský, ako by sa nám mohlo zdať na prvý pohľad, pretože dráma vo vyučovaní má u nás hlboké korene, aj keď si to mnohí ani neuvedomujeme. Sám J. A. Komenský vo svojej *Schola Ludus* zdôrazňuje výhody učenia sa formou hry a improvizácie. Znovuobjavenie techniky drámy vo vyučovaní sa datuje do päťdesiatych a šesťdesiatych rokov minulého storočia, hlavnými predstaviteľmi tejto techniky výučby sa stali *Dorothy Heathcote a Gavin Bolton*. Ich hlavným úsilím bolo presadiť drámu vo vyučovacom procese ako prostriedok, ktorý slúži nielen na získavanie nových vedomostí, ale sa zároveň stáva aj nástrojom motivácie, ktorá ako vieme je dôležitá nielen vo výučbe cudzích jazykov.

Dráma vo vyučovaní využíva tie isté techniky ako herci pri divadelnom predstavení, najmä improvizáciu a mimiku. Ch. Wessels (1987, s. 8) striktno nerozlišuje termíny dráma vo vyučovaní a divadelná dráma. Ich podstata je zachovaná. V divadle je hlavnou úlohou hercov zaujať divadelným predstavením, výučba pomocou dramatických techník prináša nielen obohatenie novými vedomosťami, ale aj nevšedný stimul pre žiakov i pre učiteľa. Dráma vo vyučovaní totiž nie je štandardnou technikou, žiaci sú aktívnymi spolutvorcami vyučovacieho procesu. Pri výučbe formou drámy sú nevyhnutnosťou nasledovné princípy. Na naše účely použijeme delenie podľa Wesselsa (1987, s. 22).

Princíp 1 - vzťah učiteľ/žiak

Učiteľ a žiaci sa stávajú rovnocennými partnermi, pretože učiteľ nie je iba sprostredkovateľom nových vedomostí, ale aj motivačným stimulom žiakov.

Princíp 2 - výučbové prostredie

Pri výučbe formou drámy nie sú žiadne priestorové obmedzenia. Žiaci sa v triede pohybujú, sú aktívni a výučbové prostredie je bezbariérové. Ako uvádzajú Maley, A.- A. Duff (1993, s. 11) prostredie, ktoré je bezbariérové vedie študentov k tvorivosti a spontánnosti. Takéto prostredie sa stáva predpokladom pre úspešné využitie drámy a jej začlenenie do vyučovacieho procesu, pretože prináša reálny podklad pre skutočnú komunikáciu.

Princíp 3- experiment, tvorivosť

Vyučovacia hodina vedená formou drámy je nielen komunikatívnou, ale predovšetkým tvorivou. Dramatické techniky pracujú s predstavivosťou, hraním sa na niekoho či na niečo. Pri dráme je dôležité všetko čo i len trochu netradičné a nekonvenčné pre vyučovací proces- pohyb, hry, dotyky. A. Billíková (2000, s. 7) chápe tieto procesy ako neuvedomované. Študenti sa stávajú afektívnymi objektmi takéhoto prístupu, pričom sa neexperimentuje iba s tvorivosťou, ale i s cudzím jazykom.

Natíska sa nám otázka, aké je využitie drámy vo vyučovacom procese. Máme vari na mysli prenos divadelných techník do školského prostredia? Podľa nás odpoveď na túto otázku nie je jednoznačná. Úlohou drámy vo výučbe nie je vytvoriť z triedy divadelné javisko, ale predovšetkým implementácia techník a stratégií tak typických pre divadelné prostredie do školského prostredia. J. Doughill (1991, s. 12) definuje nasledovné typy dramatických aktivít.

1. Dramatické hry – hry vo výučbe stále nemajú svoje pevné miesto. U väčšiny z nás vyvolávajú predstavu zábavy, spontánnosti a pre niektorých učiteľov zábava a spontánnosť do vyučovacieho procesu nepatria. Táto teória stále dominuje a bráni stabilnému začleneniu hier do výučby. Dramatické hry sú dynamickým prejavom súťaživosti a kompetitívnosti. Podľa J. Hadfielda (1995, s. 22) hry sú založené na dvoch princípoch, princípe kompetitívnosti a kooperácie, ak ide o skupinové hry. Podľa nášho názoru je dôležité aby pri hrách, ale aj iných dramatických technikách mal učiteľ na pamäti, že hlavným cieľom ich použitia je precvičovanie zručností, gramatiky či slovnej zásoby a vedľajším cieľom zábava a radosť z učenia. Pri dráme však vedľajší cieľ aktívne ovplyvňuje hlavný a stávajú sa tak rovnocennými partnermi. Ako ukážku jednoduchej dramatickej hry sme vybrali hru Znáznorní a hádaj. Uvádzame jednoduchý popis hry.

Úroveň ovládania jazyka: začiatočníci – pokročilí

Čas: 5 minút

Postup: Študenti sú rozdelení do skupín po troch. Učiteľ náhodne vyberie jedného študenta, ktorý pomocou mimiky a gest znázorňuje predmety dennej potreby. Žiaci tieto predmety hádajú a skupina, ktorá uhádne najviac predmetov, sa stáva víťazom.

Lingvistický prínos: precvičenie si slovnej zásoby

2. Mimika- aktivity založené na mimike patria k jednoduchým a časovo nenáročným aktivitám. Ch. Wessels tvrdí, že ak zlyhá slovo pomôže mimika. Mimika predstavuje nonverbálnu reprezentáciu idey alebo príbehu. Podľa nášho názoru mimika nevyžaduje žiadne špeciálne učebné prostriedky, je jednoduchá a predovšetkým spája jazykový význam s jeho predstavou a narúša psychologické bariéry pri učení.

3. Hranie rolí, simulácie- využitie hrania rolí vo vyučovacom procese nie je nič nové. Táto technika sa vo vyučovaní cudzích jazykov používa, avšak je li-

mitovaná viacerými okolnosťami. V tradičnom ponímaní máme na mysli lingvistické hranie sa na niekoho a niečo. Hranie rolí formou drámy však v sebe zahŕňa viac paralingvistické vyjadrenie skutočnosti alebo sna pocitmi, mimikou, gestami a pohybom. Inak povedané hranie rolí sa stáva komplexnejším a ucelenejším prostriedkom k dosiahnutiu cieľa- jazykovej a komunikatívnej kompetencie. Simulácie a hrania rolí sú podobnými prostriedkami k dosiahnutiu tohto cieľa, ale nie tými istými. Podľa G. P. Ladoussa (1992, s. 5) simulácia je komplexnou a zložitejšou udalosťou a hranie rolí je jednoduchou, časovo nenáročnou technikou. J. Harmer (1994, s. 133) definuje hranie rolí ako simuláciu, ale podľa neho nie všetky simulácie v sebe zahŕňajú hranie rolí. Tieto techniky sa stávajú ideálnym riešením na rozvoj sociálnych zručností, ktoré sú nevyhnutnosťou pre vybudovanie si sociálnych vzťahov. Mnohí učitelia stále pochybujú o tejto technike a ich argumentmi sú nasledovné:

- Táto technika spôsobuje v triede chaos, v triede nie je žiadna disciplína. Predpokladom úspešnosti tejto techniky sú jasné ciele a inštrukcie zadané učiteľom.
- Hranie rolí je iba akousi precvičovacou technikou, žiaci sa nič nové neučia.

Tento argument sa vyskytuje veľmi často. Ale je našim cieľom iba naučiť študentov cudzí jazyk? Cieľom každého učiteľa je hlavne naučiť študentov tento jazyk používať v situáciách bežného života. Hranie rolí a simulácie sú technikami, ktoré pomôžu tento cieľ dosiahnuť rýchlejšie a ľahšie ako iné techniky výučby.

V našom príspevku sme sa doposiaľ zaoberali dramatickými technikami a do popredia sa dostáva otázka, aké je využitie týchto techník vo vyučovacom procese. Charles Wessels (1987, s. 22) uvádza tieto spôsoby využitia drámy. Prvým z nich je využitie dostupných materiálov pri výučbe, hlavne učebnice. V súčasnosti je už na trhu dostatok jazykových učebníc, ktoré obsahujú mnoho piesní, hier, simulácií a je iba na učiteľovi, ako sa mu podarí tieto techniky začleniť do výučby formou drámy. Učiteľ je hlavným prvkom vytvárania výučby a začleňovania drámy vo výučbe. Dramatické techniky prispievajú k rozvoju štyroch zručností- produktívnych aj receptívnych, predovšetkým komunikatívnej kompetencie, teda hovorenia. V neposlednom rade najtvorivejším a najnáročnejším využitím drámy, ktoré v sebe zahŕňa aj vyššie spomenuté techniky, je dramatický projekt, hranie divadelnej hry v cudzom jazyku. A že sa to naozaj dá, dokazuje aj projekt Drama Festival, organizovaný Katedrou anglistiky a amerikanistiky FF UKF v Nitre a Britskou radou v Bratislave. Ide o prehliadku jednoduchých divadelných predstavení v cudzom jazyku žiakov a študentov základných a stredných škôl. Učenie angličtiny už nie je iba memorovaním sa slovné zásoby, ale aj priamou skúsenosťou a experimentovaním s cudzím jazykom.

Záverom by sme chceli motivovať tých, ktorí majú predsudky voči tejto technike výučby. Dramatické techniky vo výučbe prinášajú rozvoj jazykových

zručností a morálnych, psychických a fyzických schopností jednotlivca. Stávajú sa motivačným faktorom pre žiakov a učiteľov a reálnym kontextom pre reálnu komunikáciu. Najčastejším argumentom učiteľov, prečo nepoužiť drámu vo vyučovaní, je časový dôvod. Argumentujú učebnými osnovami, v ktorých nie je miesto pre experiment a „niečo navyše“. Dráma však nie je časovo náročnou technikou, jednoduchá dramatická aktivita môže byť použitá na začiatku hodiny a jej trvanie nepresiahne dve či tri minúty. Dráma si pomaly hľadá miesto v našich školách a aj napriek mnohým odporcom sa postupne etabluje do vyučovacieho procesu.

Literatúra

BILLÍKOVÁ, Andrea: Využitie prvkov drámy vo vyučovaní cudzieho jazyka na špeciálne účely. In: Metodické námety pre výučbu cudzích jazykov s profesijným zameraním. Trnava: Materiálovo-technologická fakulta STU 2000, s. 7 – 11.

DOUGHILL, John: Drama Activities for language learning. London: Macmillan Publisher 1991. 151 s.

HADFIELD, Jill: Elementary Communication Games. Glasgow: Thomas Nelson and sons 1985. 20 s.

HARMER, John: The Practise of English Language. London: Longman 1991. 296 s.

LADOUSSE, Gilian Porter: Role Plays. Cambridge: Cambridge University Press 1992. 181 s.

Slovník cudzích slov. Red. Ivanová-Šalingová, M. – Maniková, Z.: Tretie vydanie. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.

WESELS, Charles: Drama Activities for language learning. London: Macmillan Publisher 1991. 151 s.

Obohacovanie lexikálnej zásoby z pohľadu teórie lexikálnej motivácie

Martin Ološtiak

Katedra slovenského jazyka a literatúry,
Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, Prešov

Teória lexikálnej motivácie (ďalej LM) ako jeden z možných prístupov ku skúmaniu lexiky sa stále rozpracúva. Jej autorom je Juraj Furdík, ktorý základné postuláty tejto teórie stihol publikačne predstaviť len veľmi stručne (Furdík, 1998/1999, s. 24 – 27; 2000, s. 59 – 62). Oveľa viac sa tejto problematike venoval na vyučovacích hodinách zo slovenskej lexikológie (od roku 1996 prakticky až do svojej smrti v r. 2002). Detailné predstavenie teoretických východísk tohto

prístupu ku skúmaniu lexikálnej zásoby na tomto mieste nie je možné. Základné postuláty Furdíkovej prístupu predstavil autor tejto štúdie (Ološtiak, 2004; Ološtiak, rkp); k chápaniu pojmu *motivácia* porov. aj Dolník, 2003, s. 120 – 125).

Fundamentálne tézy Furdíkovej teórie by sa dali zhrnúť do tejto trichotómie: onomaziologický pohľad na lexikálnu jednotku, neizolovanosť lexémy a zákonitosť jednotlivého v lexike. Na báze uvedených i ďalších postulátov autor rozširuje tri tradične vymedzované motivačné typy (zvuková, sémantická, slovotvorná) a pracuje so 17 typmi LM (uvádzame našu, terminologicky modifikovanú podobu): *základné typy*: fónická, sémantická, morfológická, slovotvorná, syntaktická, frazeologická, onymická; *prechodné typy*: interlingválna, abreviačná; *nadstavbové typy*: expresívna, stratifikačná, terminologická, sociolexická, temporálna, teritoriálna, individualizačná.

LM je dynamický a historicky premenlivý jav; môže dôjsť k jej oslabeniu až k strate (na označenie tohto procesu sa používa termín *demotivácia*) alebo k jej opätovnému prehodnoteniu (*remotivácia*).

Za jednu z potencií teórie LM vidíme možnosť jej aplikácie pri deskripcii a explanácii živého procesu, ktorý je imanentnou vlastnosťou lexiky každého moderného jazyka. Je to proces tzv. obohacovania lexiky, pribúdania nových jednotiek do lexikálnej zásoby. Inak povedané: *vidíme reálnu možnosť charakterizovať nominačné procesy pomocou teórie LM*. V referáte predstavíme najbežnejšie nominačné postupy a pokúsime sa ich usúvzťažniť s typmi LM. Dôkladový materiál, obsahujúci prevažne neologizmy vzniknuté po r. 1989, čerpáme z týchto zdrojov: rubrika *Z nových výrazov* v časopise Kultúra slova (Duchková, 1996 – 2004), Slovenský národný korpus, vlastná exercepcia.

1) Slovotvorná motivácia – tvorenie jednoslovných lexém zmenou morfematickej štruktúry už existujúcich pomenovaní (porov. napr. Furdík, 2004). Ide o najefektívnejší spôsob tvorenia nových lexikálnych jednotiek. Zmena sa realizuje na úrovni formy aj na úrovni významu; výsledkom tohto procesu je formálne a sémanticky rozčlenená lexéma: *primátor* → *primátorka*, *SuperStar* → *superstarovský*, *tvoriť mienku* → *mienkotvorný*, *európsky/euro parlament* → *europarlament*, *mega šou* → *megašou*, *Eur(ópska únia) ústava* → *euroustava*. Efektívnosť tohto nominačného spôsobu spočíva v tom, že vzniká jednoslovné pomenovanie (princíp ekonomickosti), ktoré prostredníctvom svojej formálnej rozčlenenosti (slovotvorný základ a formant, resp. dva slovotvorné základy) naznačuje lexikálny význam, čím sa uľahčuje percepčia lexémy. Výhodou slovotvornej motivácie je aj rekurzivnosť, ktorá zabezpečujúca dostatočnú nominačnú reprodukčnosť. Vytvárajú sa čiastkové slovotvorné zoskupenia – rovnakokoreňové i rôznokoreňové útvary (*bulvár* → *bulvarizovať* → *bulvarizácia*, *blog* → *bloger* → *blogerský*, *privatizér* – *hypnotizér* – *diskutér* – *dezertér*; *šansonier* – *hoteliér*, *štylista* – *vizážista* – *stážista*). Do vzťahov slovotvornej motivácie sa zapája takmer celá lexika (približne 96%), čím sa slovotvorná motivácia stáva najdôležitejším štruktúračným a dynamizačným činiteľom (Furdík, 2004).

Slovotvornomotivačné procesy sa realizujú prostredníctvom troch základných slovotvorných spôsobov a viacerých slovotvorných postupov (Furdík, 2004, s. 64 a n.). V rámci derivácie sú to: sufixácia (*dodan-enie, výpaln-ik, privatiz-ér, obchodovateľ'n-ost', prevádza-č, kurátor-ský, sendvič-ovat', primátor-čiť*), prefixácia (*pred-film, medzi-úver; ne-bezpečnostný, do-daniť*), transflexia (*výmaz*), konfixácia (*pred-vstup-ový, do-telefonovať sa, z-rock-ovať, pro-vlád-ny, pred-krst-ný, medzi-rezort-ný*). V rámci kompozície sú to: juxtapozícia (*topmodelka, fillopta, šéfkouč*), vlastná kompozícia (*starodôchodca, kompromateriál, kinodistributér, rádioburza,*), kompozično-derivačný postup (*voľnomenový, samoúnos, trendotvorný, peňazovod*). Navyše, zvyšuje sa produktivita procesu, ktorý sa označuje termínom kvázikompozícia (*eurokampaň, megakonzert, hyperaktívny, makroúroveň, superterorizmus, biofilm, ekoetika, agroturistika, teletext, infosystém, maxidiskotéka, miniveža, fotopribeh, videokonferencia*). Motivačná potencia sa zvyšuje aj pri deonymickom tvorení, napr. pri deantroponymickej nominácii sa popri paradigmaticky produktívnom tvorení prívlastňovacích a vzťahových adjektív a prechýlených substantív aktivujú ďalšie modely a stúpa aj počet okazionalizmov (*Mečiar → Mečiarov, mečiarista, mečiarizmus, Mečiariko, Mečiarland, mečiarovič, mečiarovka, mečiarokracia, Mečiarňator*). Špecifickou kategóriou je tvorenie kompozit (*mečiarocárizmus, bezdedománia*), predovšetkým integračných adjektív (*mečiarovsko-ficovský konglomerát, mečiarovsko-luptákovsko-slotovsko-cuperovské arogantnosti, mečiarovsko-lexovská tajná služba, mečiarovsko-slotovsko-luptákovský vládný odpad, dzurindovsko-šimkovské krídlo, schusterovsko-dzurindovsko-eichlerovské pokračovanie*).

2) Syntaktická motivácia – vznik viacslovných (združených) pomenovaní pomocou lexikalizácie voľných syntagmatických spojení. Ide o veľmi produktívny nominačný postup, ktorý súvisí s tendenciou k intelektualizácii lexiky. Viacslovné pomenovanie poskytuje priestor na formálne vyjadrenie komplikovanejšieho sémantického spektra najmä v odbornom, administratívnom a v žurnalistickom štýle, napr.: *organizovaný zločin, tieňová vláda, silový rezort, virtuálna realita, vláčia chrípka, mobilný telefón, politická vôľa, predčasné voľby, investigatívny novinár, tichý spoločník, biely kôň, výpis z registra trestov, daňové priznanie, osemročné gymnázium, deň otvorených dverí*.

3) Interlingválna motivácia – preberanie apelatívnych aj propriálnych lexém z cudzích jazykov a ich viacstupňová adaptácia v lexike slovenčiny ako preberajúceho jazyka: *mix, papamobil, hipoterapia, bioetika, shutout, lockout, triple-double, playoff, look, cool, bootovať, skenovať, celebrita, e-mail, prime-time, sudoku; Bill Gates, Joe Thornton, Anastacia*.

4) Morfológická motivácia – utváranie nových pomenovaní pomocou slovnodruhového prechodu bez zmeny vonkajšej formy (používa sa aj termín konverzia). Medzi najproduktívnejšie procesy v rámci morfologickej motivácie patrí adjektivizácia slovesných prídach (*nevidiaci, prisediaci*) a substantivizácia adjektív (*starý, materská, očné, výpalné, vodné, stočné*). Pravda, pri posledných troch príkladoch (*výpalné, vodné, stočné*) možno uvažovať nielen o morfolo-

gickej motivácii, ktorá predpokladá univerbizáciu elipsou (*výpalný poplatok*). Priláňame sa skôr k názoru, že ide o slovotvornú motiváciu so špecifickým kváziadjektívnym formantom *-né*: Tento typ je pomerne produktívny (*stočné, odchodné, príchodné, predplatné, vložné, hovorné, poistné*).

5) Sémantická motivácia – utváranie nových významov. Na rozdiel od slovotvornej motivácie, ktorá prebieha komplexne na úrovni formy aj významu, sémantická motivácia je spätá len s významovou zmenou, ktorej výsledkom je vznik alebo posilnenie polysemie, napr. *pirát* „kto niečo získava nezákonným spôsobom“; *dinosaurius* „kto pôsobí už dlhší čas v nejakej oblasti“; *výluka* „prerušenie zámorskej NHL“, *štíhly* „úsporný, redukovaný“, *rodinný* „určený pre divákov všetkých vekových kategórií“.

6) Frazelogická motivácia – utváranie nových frazeologických jednotiek: *urobiť hrubú čiaru za minulosťou, spáliť (všetky) mosty, resetovať si hlavu, práčovňa špinavých peňazí, čerešnička na torte, mať niečo/všetko na saláme* (o spôsoboch vzniku frazém porov. Mlacek, 1950). O frazeologickej motivácii porov. Furdík (1994).

7) Abreviačná motivácia – skracovanie lexikálnych jednotiek: *SHS* (Slovensko hľadá SuperStar), *RSS* (Really Simple Syndication), *GPRS* (General Packet Radio Service), *ZSSK* (Železničná spoločnosť Slovensko, a. s.) a pod. Tvorenie skratiek je produktívne a potrebné napr. pri skracovaní názov inštitúcií: *Inštitút edukológie a sociálnej práce* → *IEaSP*, *Inštitút slovakistiky, všeobecnej jazykovedy a masmediálnych štúdií* → *ISVJaMŠ*, *Úrad na ochranu ústavných činiteľov* → *ÚOÚČ*). Abreviačná motivácia na rozdiel od slovotvornej motivácie nie je taká motivačne priezračná, keďže pri abreviačnej motivácii je formálnym nositeľom vzťahu medzi abreviačným motivantom a motivátom lexikálny fragment alebo fragmenty. Z abreviačného motivantu sa do abreviačného motivátu dostáva obmedzený, redukovaný súbor prvkov (hlások, grafém). Formálno-sémantickú súvzťažnosť medzi motivantom a motivátom pri slovotvornej motivácii zaručuje slovotvorný základ (porov. Ološtiak, 2005).

Viacere z uvedených nominačných procesov navzájom viac alebo menej súvisia, spolupracujú. Kooperáciu viacerých typov LM označujeme termínom *motivačná synergia*. Napríklad slovotvorná a interlingválna motivácia (rôzno-stupňová slovotvorná adaptácia prevzatých lexém: *to scan* → *skenovať* → *skener*, *playoff* → *playoffový*, *peoplemeter* → *peoplemetrový*, *internet* → *internetista*, *líder* → *líderka*, *líderský*, *líderstvo* a pod.); interlingválna a abreviačná motivácia (preberanie skratiek typu *ICQ*, *SMS*, *net*, *Sens* [=Ottawa Senators]); slovotvorná a syntaktická motivácia (slovotvorne motivované lexémy ako komponenty viacslovných pomenovaní: *nezisková organizácia, spoločnosť s ručením obmedzeným, akciová spoločnosť, predaj na splátky*), sémantická a interlingválna motivácia (*mys* „časť hardvérového vybavenia počítača“, *stiahnuť* niečo z internetu „skopírovať“, *sieť* „internet“), frazeologická a interlingválna motivácia (preberanie frazém: *to nie je moja šálka čaju*); sémantická a slovotvorná motivácia (slovotvorná motivovanosť sekundárne utvorených lexikálnych významov: *pirát* → *pirátsky* → *pirátstvo*, *štíhly* → *štíhlosť*) a i.

Motivačná synergia sa osobitným spôsobom prejavuje pri dvoch nominačných postupoch, univerbizácii. **Univerbizácia** súvisí so stratou syntactickej motivácie (syntaktická demotivácia) a nadobudnutím morfolologickej alebo slovotvornej motivácie: a) **univerbizácia elipsou** (syntaktická demotivácia + morfologická motivácia): *materská, stužková, krstná, branné, občiansky*; b) **univerbizácia deriváciou** (syntaktická demotivácia + slovotvorná motivácia): *dizertačka, diplomovka, realitka, presilovka, rozpočtovka, neziskovka, výberovka, kreditka, benzínka, textilka*. Mnohé takto univerbizované lexémy strácajú svoju príznakovosť a postupne prechádzajú zo subštandardných variet do štandardu, resp. do spisovnej variety slovenčiny, a to predovšetkým na pôde masmediálnych komunikátov.

Aj keď sme sa nezmienili o všetkých nominačných postupoch (dalo by sa napr. uvažovať o apelativizácii, proprializácii, homonymizácii a pod.), ukazuje sa, že dominantné postavenie v rámci lexikálnej nominácie si s prehľadom „udržiava“ slovotvorná motivácia. Prejavuje sa to jednak v celkovom počte nových slovotvorne motivovaných lexém, jednak v intenzívnej spolupráci slovotvornej motivácie s inými typmi lexikálnej motivácie (porov. vyššie). Medzi ďalšie produktívne nominačné postupy patrí tvorenie interlingválne a syntakticky motivovaných lexikálnych jednotiek.

Dokazuje to aj malá štatistická sonda v slovníku *Nová slova v češtine 2* (2004; s. 400 – 447; ďalej NSČ 2)¹ a v súbore 256 lexém z časopisu *Kultúra slova* (Duchková, 1996 – 2004; ďalej KS). Zo súboru 590 jednotiek z NSČ (písmeno S) je približne 70 % lexém slovotvorne motivovaných, 20 % interlingválne motivovaných a 7 % syntakticky motivovaných. Zo súboru 256 lexém z KS je 80 % lexém slovotvorne motivovaných a 12 % interlingválne motivovaných.

Prostredníctvom teórie lexikálnej motivácie možno skúmať nominačné postupy všetkých existenčných foriem slovenčiny ako národného jazyka (spisovná varieta, medzivarieety, nespisovné varieety). Ukazuje sa, že teória lexikálnej motivácie ako jeden z možných pohľadov na fungovanie lexiky je dostatočne flexibilná a komplexná, čo sa potvrdzuje aj pri aplikácii tejto teórie na takú dôležitú a inšpiratívnu oblasť, akou je obohacovanie lexiky. Nazdávame sa, že aj tento stručný pohľad potvrdil opodstatnenosť takéhoto prístupu.

Literatúra

DOLNÍK, Juraj: *Lexikológia*. Bratislava: Univerzita Komenského 2003. 236 s.

DUCHKOVÁ, Silvia: Z nových výrazov (1 – 47). In: *Kultúra slova*, 1996 – 2004, roč. 30 – 38.

¹ Použitie materiálu z NSČ 2 považujeme za primerané vzhľadom na blízkopribuznosť slovenčiny a češtiny a z toho vyplývajúcu veľkú paralelnosť aj pri neologizačných procesoch.

FURDÍK, Juraj: Princíp motivácie vo frazeológii a v derivatológii. In: Z problémov frazeológii polskej i sloviańskiej. Red. M. Basaj – D. Rytel(ová). Warszawa, Slawistyczny ośrodek Wydawniczy 1994, s. 7 – 14.

FURDÍK, Juraj: Typy lexikálnej motivácie. In: Jazykovedný zápisník, 1998/1999, roč. 17/18, s. 24 – 27.

FURDÍK, Juraj: Motywacja słowotwórcza między innymi typami motywacji leksykalnej. In: Słowotwórstwo a inne sposoby nominacji. Materiały z 4 konferencji Komisji Słowotwórstwa przy Międzynarodowym Komitecie Slawistów (Katowice 27 – 29 września 2000 r.). Eds. K. Kleszczowa – L. Selimski. Katowice: Wydawnictwo Gnome 2000, s. 59 – 62.

FURDÍK, Juraj: Slovenská slovtvorba (teória, opis, cvičenia). Ed. M. Ološtiak. Prešov: Náuka 2004. 200 s.

MLACEK, Jozef: O spôsoboch vznikanja frazém. In: Slovenská reč, 1980, roč. 45, č. 5, s. 268 – 278.

Nová slova v češtině. Slovník neologizmů. 2. Kolektiv autorů pod vedením Olgy Martincové. Praha: Academia 2004. 568 s.

OLOŠTIAK, Martin: O interlingválnej motivácii (teoreticko-metodologické a terminologické poznámky). In: Slovenčina na začiatku 21. storočia. Na počesť profesora Ivora Ripku. Ed. M. Imrichová. Prešov: Fakulta humanitných a prírodných vied, Prešovská univerzita v Prešove 2004, s. 112 – 122.

OLOŠTIAK, Martin: Abreviačná a slovtvorná motivácia. In: Slovo o slove. Zborník Katedry slovenského jazyka a literatúry Pedagogickej fakulty Prešovskej univerzity. Ročník 11. Ed. L. Sičáková – E. Liptáková. Prešov: Pedagogická fakulta Prešovskej univerzity 2005, s. 39 – 50.

OLOŠTIAK, Martin: Funkcie v lexike (Na príklade teórie lexikálnej motivácie). In: 6. mezinárodní setkání mladých lingvistů. Funkce – funkčnost – funkcionalismus. Olomouc 16. – 18. máj 2005. Rkp.

Príspevok bol vypracovaný ako súčasť grantového projektu *Morfosyntaktický výskum v rámci Slovenského národného korpusu* (MŠ SR VEGA 1/3149/04).

Neologizmy a ich vzťah k slovnjej zásobe

Darina Auxová

Katedra slovenského jazyka, Filozofická fakulta
Univezity Konštantína Filozofa, Nitra

Ostatné desaťročie zaznamenáva na celom svete prudké a zložité spoločenské zmeny. Ľudia sa pretekajú v exkluzivnosti, čo spôsobuje, že vývoj jazyka v dnešnej spoločnosti je veľmi dynamický.

Paralelne s týmito zmenami sa vyvíja a formuje aj komunikačný proces ľudí a s ním súvisiaci akt komunikácie prostredníctvom jazyka – najdôležitejšieho nástroja kontaktu človeka s človekom, ale aj človeka s okolitým svetom. Poho-

tové a presné dorozumievanie v širokej verejnosti je nevyhnutné. Všetky tieto zmeny sa viac než bezprostredne dotýkajú jazyka, ktorý sa musí novovzniknutým podmienkam prispôsobovať.

Z jednotlivých jazykových rovín je dynamickou situáciou najviac zasiahnutá lexikálna rovina. Prírodným javom v slovnej zásobe je jej neustála zmena, jej dopĺňanie či regenerácia. Jazyk je systém, ktorý sa neustále mení a vyvíja. Ovplyvňuje ho množstvo poznatkov z oblasti vedy, techniky, kultúry i spoločenského života.

Vznik spoločenských javov a najnovšie výsledky vedecko-technického rozvoja priamo súvisia so vznikom nových pomenovaní. Slovtvorný vývin je daný vzájomným pôsobením dvoch činiteľov: pomenovacích potrieb spoločnosti a pomenovacích možností v jazyku. V ostatnom čase sa stále väčšia pozornosť venuje sledovaniu rozvoja slovnej zásoby z hľadiska spoločenských pomenovacích potrieb.

Slovenčina je jazyk s bohato rozvinutým slovtvorným systémom. Prvky tohto systému sa menia, takže jazykový systém nie je statický, ale je v ustavičnom pohybe. Znamená to, že do jazyka vstupuje v istých časových obdobiach množstvo nových pomenovaní, ktoré sa postupne začleňujú do jeho slovtvornej zásoby. Zásluhou týchto lexikálnych jednotiek sa jazyk stále mení. Veľké zmeny v spoločnosti podnecujú aj veľké zmeny v slovnej zásobe. Potreba pomenovávať nové javy a skutočnosti súvisí so vznikom nových slov. Napriek tomu, že v súčasnosti existuje a vzniká mnoho prác z oblasti výskumu slovnej zásoby, pojmy ako neologizmus a nové slovo nie sú tak presne vymedzené, ako by sa na prvý pohľad zdalo. Staršie je chápanie neologizmov, podľa ktorého sú to: „nové slová, ktoré sú ešte v pasívnej vrstve slovnej zásoby nášho jazyka. Pri strate charakteru novosti, prechode do aktívnej vrstvy jazyka, prestávajú byť neologizmami“ (Ondrus, 1980, s. 188). Podľa užšieho chápania sú neologizmy: „novoutvorené slová alebo spojenia slov na pomenovanie nového javu“ (Encyklopédia jazykovedy, 1993, s. 294).

V Dynamike slovnej zásoby súčasnej slovenčiny sme našli takéto teoretické vymedzenie neologizmu: „Neologizmy patria do širokej skupiny jazykových inovácií, teda takých prvkov v jazyku, ktoré predstavujú niečo nové jednak v systéme jazyka, jednak v stavbe jazykových prejavov.“ (Horecký – Bužassyová – Bosák a kol., 1989, s. 309).

„Neologizmus nie je len nové slovo, ale aj nový jazykový znak. Môže byť reprezentovaný novým slovom, novým významom slova alebo slovným spojením“ (Horecký, 1988, s. 23).

Z vývinového hľadiska sa za neologizmy pokladajú také lexikálne jednotky, ktoré neobsahuje slovná zásoba z predchádzajúceho obdobia. Ide o pomenovania, ktorých vznik priamo súvisí so vznikom nových skutočností, ktoré treba pomenovať.

Neologizmy vznikajú z potreby pomenovať nejaké nové javy a skutočnosti, ktoré vznikli v istom období a v slovnej zásobe pre ne neexistuje adekvátny

názov. V čase svojho vzniku si neologizmy udržujú svoju nezvyčajnosť a novosť. Používa ich spravidla iba úzky okruh ľudí a len postupne si ich osvojuje čoraz väčší počet užívateľov.

Slovo prestáva byť neologizmom vtedy, keď prejde do aktívnej slovnej zásoby a stane sa všeobecne známym pojmom (Mistrík, 1989, s. 75). Tento prechod sa však neuskutočňuje pri všetkých nových pomenovaniach rovnako rýchlo.

Slová, ktoré vznikli z potreby pomenovať nové predmety, objavy či javy týkajúce sa zmien v spoločenskom živote, prechádzajú do aktívnej slovnej zásoby spravidla veľmi rýchlo. Napríklad:

– *bankomat* (SME, 30.04.2002: „...on bol niečo ako bankomat...“; SME, 10.06.2002: „...pokazený bankomat bezdôvodne vychril...“; SME, 24.08.2002: „...ukradli bankomat“; SME, 03.09.2002: „...bankomat skolaboval...“; SME, 26.09.2002: „...bankomat chrľil falošné eurá...“; SME, 06.12.2002: „...lekár si odskočil od operácie k bankomatu...“; SME, 13.12.2002: „...nápor na bankomat vrcholil...“; SME, 28.02.2003: „...sieť bankomatov...“; SME, 25.04.2003: „...vysoká hustota bankomatov“; SME, 29.04.2003: „...výpis z bankomatu...“; SME, 12.06.2003: „...viac využívame bankomaty a bankomatové karty...“; SME, 25.06.2003: „...výber bankomatu v cudzine...“; SME, 25.06.2003: „bankomat zhltol kartu...“);

– *totalitarizmus* (SME, 14.05.2003: „...komunistický totalitarizmus...“; SME, 11.12.2002: „...informačný totalitarizmus...“; SME, 23.06.2001: „...v tejto biede korení totalitarizmus“; SME, 25.04.2001: „...udržiavajú totalitarizmus...“; SME, 03.08.1999: „...odsúdil totalitarizmus a stalinizmus...“; SME, 26.04.1999: „...politické finty a totalitarizmus...“; SME, 21.04.1999: „...náboženstvo a totalitarizmu...“; SME, 23.09.1998: „...nespútaný totalitarizmus...“);

– *medializácia*: (SME, 05.08.2003: „...medializácia úmrtia...“; SME, 02.04.2003: „...následná medializácia sponzorov...“);

– *bionafta*: (SME, 09.03.2003: „...vymeniť kuchynský olej za bionaftu...“; SME, 09.03.2003: „...bionafta je lacnejšia...“; SME, 02.05.2001: „...bionafta ponúka daňové úniky...“; SME, 02.05.2001: „...bionafta zdaňovala...“).

Z hľadiska rozširovania slovnej zásoby je potrebné skúmať, ako vznikajú nové pomenovania a aké najproduktívnejšie slovotvorné spôsoby sa pri ich vzniku uplatňujú.

Vychádzajúc z týchto požiadaviek, sme sledovali neologizmy z dvoch aspektov:

I. Ako sa v nich realizuje príznak novosti.

II. Aké sú spôsoby vzniku nových slov.

I. Realizácia príznaku novosti v neologizmoch

Každé nové slovo možno chápať ako osobitý druh jazykového znaku. Znak definujeme ako vec, ktorá zastupuje inú vec. Slovo ako jazykový znak je for-

málo-obsahový komplex, ktorý označuje kúsok skutočnosti (Ondruš – Horecký – Furdík, 1980, s. 30). Jazykový znak môže byť reprezentovaný slovom, významom slova alebo slovným spojením. Každé nové slovo v sebe zahŕňa istú črtu novosti, ktorá môže byť realizovaná v jeho obsahovej alebo formálnej stránke.

V zhode s Dynamikou slovných zásob súčasnej slovenčiny (1989, s. 310) sme neologizmy mohli rozdeliť podľa realizácie príznaku novosti na:

- a) *lexikálne (vlastné, absolútne)*,
- b) *sémantické (neosémantické)*,
- c) *združené pomenovania*,
- d) *hybridné pomenovania, akronymické slová*.

1.1. Lexikálne neologizmy tvoria spojenie nového obsahu slova s jeho novou formou. Horecký (1986, s. 7) zaraďuje medzi lexikálne neologizmy aj prevzaté slová z cudzích jazykov, pretože sa v nich spája nový obsah s novou formou:

– *akvapark* (SME, 28.04.2003: „...vo veľkom akvaparku; ...atrakciám aquaparku patrí aquavolejbal, aquabasketbal, či vodná horolezecká atrakcia“; SME, 03. 12. 2001; SME, 01.03.2003: „Pod Tatrami by mal vyrásť Aqualand).

Lexikálnych neologizmov, ktoré nemajú žiadnu motiváciu k ostatným členom slovných zásob, nie je v jazyku veľké množstvo. V tomto prípade ide o tzv. absolútne neologizmy, ktoré nemajú v známych jazykoch oporu. Bližšie porov. (Horecký – Buzássyová – Bosák, 1989, s. 309 – 313). Zriedkavosť týchto neologizmov je taktiež ovplyvnená motiváciou, respektíve antimotiváciou, „... pretože absolútne nová forma sa pri pomenovaní nových obsahov spravidla nepoužíva, je veľmi málo neologizmov, ktoré by nemali nejakú motiváciu formálne vyjadrenú koreňom a príponami“ (Horecký – Buzássyová – Bosák, 1989, s. 309). Do tejto skupiny neologizmov patria aj nové slová, ktorých význam sa lexikalizoval:

– *zapracovať* (Pravda, 12.05.2003: „... čo by sa tam dalo zapracovať“; Pravda, 01.04.2003: „... pokus zapracovať „; Pravda, 10.03.2003: „...podmienky treba zapracovať do zmluvy“; Pravda, 10.04.2003; NO, 16.05.2000; NO, 07.04.2003; NO, 24.02.2001: „...podarilo zapracovať formulácie...“).

Oveľa väčšou produktivitou sa vyznačujú nové slová tvorené odvodzovaním a skladaním.

1.2. Sémantické neologizmy

Pri sémantických neologizmoch ide o prenášanie významu pri ich vzniku. Niekedy sa nazývajú aj neosémantizmy. Ich príznak novosti spočíva v novom obsahu, ktorý sa pomenúva starou formou : „... nový, resp. aspoň modifikovaný obsah sa pomenúva starým, už jestvujúcim slovom. Je to typický prípad prenášania, posúvania významu, preto sa toto tvorenie neologizmov označuje ako sémantické“ (Horecký – Buzássyová – Bosák, 1989, s. 312). Sémantické neo-

logizmy vznikajú na základe istých podobností a súvzťažností (podobne ako pri metafore, či metonymii).

– *krtkovanie* (Dejové podstatné meno; východiskovým slovom je podstatné meno *krtko*. Názov je zreteľne metaforický podľa zvieratka prerážajúceho si v zemi chodby.) (Záhorák, 05/2001: „... bolo to non-stop krtkovanie“);

– *počítačový vírus* (NS, č.21/2000: „Počítačový vírus lásky...“; Pravda, 10.08.2003: „...Počítačový vírus W32.Blaster.Worm sa v týchto dňoch šíri závratnou rýchlosťou“; NO, 06.05.2000: „Lúboštný vírus dosiaľ napadol desiatky milónov...“;

...Nový počítačový vírus s romantickým názvom I Love You“; SME, 03.05.2002: „Indickí hackeri vytvorili protipakistanský vírus“; SME, 09.07.2002: „...počítačový vírus na útok“; SME, 20.02.2002; SME, 03.08.2001: „Zásady domácej bezpečnosti : používajte antivírusový softvér. Počítačové vírusy útočia všade...“);

– *cenový strop* (SME, 16.03.2002: „...reálnom cenovom strope ...“; NO, 16.10.2000: „Je tu predpoklad, že sa bude aj naďalej chvieť, pretože cenový strop je v nedohľadne...“; HN, 27. 06. 2002: „...siahol televízny futbal na cenový strop...“);

– *cenová hladina* (Pravda, 08.07.2003: „...je júlová cenová hladina dôsledkom protichodných sezónnych, ale aj špekulatívnych faktorov...“; Pravda, 14.07.2003: „...a cenová hladina bude zodpovedať...“; SME, 30.07.2003: „...cenová hladina týchto produktov...“; SME, 21.05.2003: „Cenová hladina tovaru i služieb je vysoká...“; SME, 07.02.2003: „...cenová hladina stúpla“; NO, 03.04.2000: „...berieme do úvahy, že cenová hladina v Nemecku je približne trojnásobne vyššia, rozdiel medzi reálnymi platmi je stále priepastný...“);

– *mäkké úvery* (SME, 05.05.1998: „...mäkké rozpočtové obmedzenie...“; NO, 04.10.1999: „...pre obce by sa mali vymyslieť nejaké mäkké úvery. Nie nabaliť sa.“; NO, 02.01.2003: „...budú banky podnikateľom poskytovať tzv. mäkké úvery s návratnosťou do piatich rokov ...“);

– *ropný koberec* (Pravda, 04.01.2003: „Ropný koberec z milióna menších škvŕn sa včera priblížiť...“);

– *koktail* (NO, 14.08.2000: “Pikantný koktail kung-fu, hip-hopu a sentimentu...”; NO, 04.03.2003: “Divadlo Aréna pripravilo žánrový koktail...”).

Pravopisne už zdomácnená podoba anglického slova *cocktail*, ktoré vzniklo skladaním slov *cock* = *kohút* a *tail* = *chvost kohútí chvost* a z toho potom prirovnanie pestrej zmesi niečoho. Svojou metaforickosťou sa sémantickosť pôvodného slova prenáša do obraznej roviny.

– *plávajúci* vo význame: pri vysušovaní je dlážka v ustavičnom pohybe, čo možno obrazne vyjadriť ako *plávanie* : (NO, 30.05.2000: „...v móde je plávajúca podlaha ...“; NO, 30.11.1999: „...plávajúca podlaha, na ktorej bolo cítiť každú vibráciu...“; Pravda, 12.05.2003: „...pokiaľ sú parkety alebo plávajúca podlaha pre vás...“; Pravda, 12.05.2003: „...namiesto toho som si nechala urobiť plávajúcu podlahu...“; Pravda, 11.06.2003: „... teda napríklad plávajúcu podlahu...“);

– *trvalka* vo význame na pomenovanie niečoho, čo stále *trvá*: (NO, 23.04.2002: „...*patri nesporne medzi stavebné trvalky*...“; NO, 27.11.2000: „...*spracovanie Tosky, trvalky operných scén*...“; NO, 21.12.1999; NO, 27.3.2000: „...*vydávame tituly, ktoré je možné zaradiť medzi takzvané trvalky*...“; NO, 04.12.2002: „*Spevácke trvalky koncertujú na Slovensku*...“);

– *rosnička* (Pravda, 04.07.2002: „*Pavlikovského naštartovala rosnička*...“; NO, 26.11.2001: „...*niekdajšia televízna rosnička*...“; NO, 23.06.2003: „...*vrchná rosnička*...“; NO, 25.11.2002: „...*podnikavá rosnička*...“ NO, 19.04.2003: „...*televízna rosnička*...“);

Buzássyová však pri tomto type neologizmov upozorňuje na možný problém, ktorý by vznikol pri nedokonalom výskume: „...pri hlbšom, najmä slovotvornom rozbere sa ukáže, že ide o nové tvorenie, odvodzovanie od úplne odlišných základov, a tak vznikajú vlastne homonymá. Napr. adjektívum *diskrétny* v spojení *diskrétno veličiny* nesúvisí so starofrancúzskym slovom vo význame *galantný*, ale priamo s latinským slovom *discernere – discretum*“ (Horecký – Buzássyová – Bosák, 1989, s. 312 — 313).

1.3. Združené pomenovania predstavujú nový obsah, avšak forma nie je vyjadrená novými výrazmi, ale novým spojením už predtým známych slov do nového celku. Vzniknú tak slovné spojenia, ktoré vyjadrujú jeden celistvý význam:

– *vitálny liek* (Pravda, 16.02.2000: „...*situácia začína byť vážna napriek tomu, že distribútori sa vitálne lieky snažia zabezpečiť*...“; Pravda, 16.02.2000: „...*lekárne už nemajú ani na vitálne lieky*“;

– *archívne víno* (Pravda, 10.02.2003: „...*na plese vydražil archívne víno*...“; Trend, 20.11.2001);

– *silový rezort* (NO, roč. 13/2002, 27.09.2002, č. 225: „...*často kritizovaným bodom je posilnenie silových rezortov*...“; NO, roč. 13/2002, 19.08.2002, č. 192: „...*na zasadnutí sa zúčastnia zástupcovia tzv. silových ministerstiev*...“; Pravda, 07.02.2003);

– *živý štít* (NO, roč. 11/2000, 18.03.2000, č. 65; NO, roč. 13/2000, 02.04.2000, č. 76: „...*chcú použiť civilné obyvateľstvo ako živé štíty*...“; Pravda, 29.03.2003: „...*zo Západu ďalšie ľudské štíty*“;

– *byť čistý* (NO, roč. 09/2000, 13.12.2002, č. 287: „...*koľko rokov si už čistý?*“; Markíza, 24/2003: „...*po liečení je už rok čistý*“; NO, roč. 10/2001, 23.11.2001: „...*sa ukrýva, je už čistý*“);

– *živá reťaz* (NO, roč. 11/2000, 30.06.2000, č. 150: „...*účastníci protestu vytvorili živú reťaz*“; NO, roč. 11/2000, 09.05.2000, č. 105: „...*spišský hrad v skautskej reťazi*“, Katolícke noviny, 17/2002, 28.04.2002);

– *trvalý* (SME, 08.06.2003: „...*trvalé internetové služby bánk*...“; SME, 10.01.2003: „...*trvalé účty*“; SME, 04.01.2003: „...*trvalé príkazy inkasa*...“);

– *šialený* (NO, 19.01.2001: „...*zatiaľ z choroby šialených kráv nešalieme*“; NO, 09.06.2001: „...*v Česku sa potvrdila choroba šialených kráv; ...potvrdený*“);

prvý výskyt BSE, tzv. choroby šíalených krávk...“; NO, 26.01.2001; Pravda, 19.04.2003; Pravda, 23.05.2003);

– *adopcia na diaľku* (NO, 10.01.2000: „...adopcia na diaľku funguje aj v SR...“; NO, 13.10.2001: „...adopcia na diaľku pripomína...“; NO, 16.10.2000: „...sa začal realizovať projekt Adopcia na diaľku...“; NO, 14.04.2002: „...dozviete sa tu o akcii Adopcia na diaľku“; SME, 02.05.2003; SME, 03.11.2001);

– *plávajúca* (NO, 30.05.2000: „...v móde je plávajúca podlaha...“; NO, 30.11.1999);

– *práčka špinavých peňazí* (NO, 11.11.1999: „...Slovensko sa núka kriminálnikom z celého sveta ako ideálny úkryt a práčka špinavých peňazí“; NO, 12.07.2000: „...zastaví sa práčka na pranie špinavých peňazí“; NO, 10.10.2001; NO, 10.10.2001: „...ktorá inštitúcia je klasická práčka špinavých peňazí? - jednoznačne banka“; NO, 29.05.2000: „...známemu vo svete ako „práčka špinavých peňazí“; NO, 27.07.2000);

– *práčovňa špinavých peňazí* (NO, 29.06.2000: „...karibskej oblasti, a ako práčovňa špinavých peňazí).

1.4. Akronymické slová a hybridné pomenovania

Osobitnú skupinu tvoria akronymické slová a hybridné pomenovania. Tieto slová patria do skupiny absolútnych neologizmov. Ide o novovzniknuté slová, ktoré sú utvorené spojením začiatočných písmen viacslovného názvu. Akronym sa ponáša na existujúce alebo novovzniknuté slovo.

– *ados* (SME, 13.04.2002: „...nemajú Agentúry domácej ošetrovateľskej starostlivosti (ADOS)...; ...celoslovenskej konferencie ADOS“);

– *SMS, MMS, DVD* (P7, 26.05.2003; SME, 20.03.2003): Skratka SMS je utvorená z anglického spojenia Short Message Service; MMS (angl.) Mutimedial Message Service DVD (angl.) Digital Video Disc.

Do tejto skupiny akronymických neologizmov patria aj neologizmy vzniknuté univerbizáciou. Ide o také neologizmy, ktoré majú starý obsah vyjadrený novou formou:

– *čítačka* vo význame *autorské čítanie* (Pravda, 24.01.2003: „... januárová čítačka Viliama ...“);

– *sledovačka* vo význame *útvár sledovania* alebo ako *sledovanie*: (*Žilinský večerník*, č. 13/2003, NO, 12.04.2003, NO, 27.11.2002);

– *rozpočtovka* (Pravda, 15.04.2002);

– *podpisovka* vo význame *podpisová akcia* (*Katolícke noviny*, č. 12/2003: „...výsledok podpisovky bol na slovenské pomery vskutku významný“);

– *výberovka* (Pravda, 29.10.2002; Pravda, 10.03.2003: „...hitová výberovka Retro“; Pravda, 13.02.2003; Pravda, 28.02.2003: „...výberovka zostavená“; NO, 06.12.2000; NO,08.01.2001: „...sa objavila výberovka“; NO, 21.12.2000: „...spoločná výberovka vydavateľstiev“);

Buzássyová opäť upozorňuje na možnosť vzniknutia problému pri nových slovách v tejto skupine neologizmov: „... majú preto často príznak hovorovosti

alebo slangovosti, ale tieto príznaky sa postupne prehodnocujú“ (Horecký - Buzássyová – Bosák, 1989, s. 312).

II. Spôsoby obohacovania slovnjej zásoby

Rozširovanie slovnjej zásoby sa môže uskutočňovať rôznymi spôsobmi. Patrí medzi ne tvorenie nových slov pomocou odvodzovania a skladania, preberanie slov z iných jazykov, spájanie slov do združených pomenovaní a prenášanie významu. Tvorenie slov je jedným zo slovtvorných postupov. V slovenčine patrí k slovtvorným postupom tvorenie slov sufixáciou, prefixáciou, kompozíciou, konverziou a konfixáciou (Ondruš – Horecký – Furdík, 1980, s. 92).

Prevažnú časť vzniknutých neologizmov tvoria odvodené slová. Derivácia je veľmi častý spôsob tvorenia nových slov. Takýmto spôsobom vznikajú tzv. slovtvorne motivované slová. Patria sem odvodené a zložené slová, ktoré sa tvoria zo slovtvorných základov prostredníctvom slovtvorných postupov.

Z vy excerpaného materiálu najväčšiu produktivnosť vykazovalo sufixálne tvorenie slov: *enviromentalista* (SME, 11.08.2001); *singlista* (SME, 24.07.2003: „...zlatý singlista...“); *rezačká*r (NO, 18.02.2003); *hladovkár* (NO, 16.02.2002); *esemeskár* (SME, 07.03.2002: „...najromantickejší esemeskár...“); *gamblér* (SME, 07.08.2002: „...nechcem byť gamblér v saku...“; NO, 09.12.2001: „...muž gamblér prehrá...“); *výpalník* (SME, 19.06.2003: „...odsúdili vrahov výpalníka...“; SME, 14.5.2003: „Vydieraní podnikatelia výpalníkmi...“; SME, 26.12.2002: „...verejnosť nemá výpalníkov v láske“); *promotér* (Plus 7 dní, č. 30/2003: „...tréner alebo promotér...“); *ekologizácia* (NO, 14.12.1999: „...ekologizácia výroby...“; NO, 14.02.2001: „...ekologizácia poľnohospodárstva...“; Poľnohospodár, č. 17/2000: „...ekologizácia zneškodňovania komunálnych odpadov...“); *balkanizácia* (Nové Slovo č. 20/1999, str. č. 20: „...balkanizácia Francúzska...“); *dolarizácia* (NO, 24.04.2001: „...dolarizácia hospodárstva...“); *medializácia* (SME, 14.05.2003: „petícia, medializácia, míting...“); *pressifikácia* (RadioZINE, 14.05.2003: „...pressifikácia - nazývam čoraz širšie prenikanie tlače...“); *pressofikácia* (RadioZINE, 14.05.2003: „...pressofikácia - označujem častejšie uplatňovanie presso-kávostrojov...“); *novotvarifikácia* (RadioZINE, 14.05.2003: „...novotvarifikácia - teda obohacovanie doterajšieho slovníka...“).

Vzostupnú tendencie sme zachytili aj pri tvorení slov kompozíciou: *šéfmanažér* (NO, 29.10.2001); *vnútrobankový* (P7, č. 29/2002); *spoluriešiteľ* (SME, 05.11.2002: „...dve desiatky spoluriešiteľov tejto úlohy...“); *telenovela* (SME, 14.6.2003: „...slovenská telenovela...“; SME, 03.03.2003: „...rozvod je malá telenovela...“; SME, 05.02.2002: „...sitcom a telenovela...“; SME, 21.5.2003: „...argentínskej telenovele...“; SME, TV OKO 2.1.2003: „...rozprávkový osud telenoviel...“; SME, 23.4.2001: „...rokovania o reforme pripomínajú telenovelu...“; SME, 17.8.2001; SME, 21.4.2001; Pravda, 12.3.2002; NO, 01.06.2001: „...privatizačná telenovela...“; NO, 13.09.2000: „...verejno-

právna telenovela”; NO, 21.03.2002: „Parlament nie je argentínska telenovela”; NO, 12.6.2001: „...únik pred realitou v telenovele...”);

Príznak novosti v novovzniknutom zloženom slove je práve v spôsobe spájania slov. Nový obsah a nová forma je vyjadrená zloženým slovom, pričom nové je len spojenie starých slov: *holobyť* (SME, 22.01.2003: „Cena za meter štvorcový je 23 000 korún plus DPH (holobyť)“; SME, 06.03.2002: „Nové holobyty sú spravidla drahšie“; SME, 18.08.2001: „...býva v holobytoch“; SME, 13.05.1999: „Riešenie do budúcnosti vidí v postavení takzvaných holobytov“).

S prienikom nových javov, inštitúcií a pod. na naše územie, súvisí aj zvýšený výskyt cudzích slov v našom jazyku. Keďže dnes sa už žiaden moderný jazyk nemôže obohacovať len z vlastných domácich zdrojov, do nášho jazykového systému veľmi rýchlo vstupujú cudzie slová, najmä tie, ktoré sa používajú v medzinárodnom kontakte: *homebanking* (NO, 29.05.2000); *pub* (26.06.2000); *reexport* (18.09.2001). *voucher* (Pravda, 15.08.2003: „...o pobyte cudzincov v BR prebieha čoraz prísnejšia hraničná kontrola (preverovanie dostatočného finančného zabezpečenia cesty voucher alebo 40 USD...“; Pravda, 18.03.2003: „...je to LEA (Local Employment Agency) voucher a Training voucher. Prvá služba LEA voucher vznikla v októbri 1994 pre Národný úrad zamestnanosti...“; NO, 27.05.2002: „...predloženie spiatocnej letenky a voucher...“); *empajr* (SME, 18.07.2003: „...rozhodcovia: hlavný - Andreas Egli (Švajč.), empajrovi: Christina Olaussonová (Dán.)...“; SME, 03.07.2003: „...empajrový rozhodca narátal...“).

Tento spôsob obohacovania slovnej zásoby je veľmi živý a mnohé z týchto slov sa natoľko integrujú v našom jazykovom systéme, že sa ich grafická podoba prispôsobuje zásadám nášho pravopisu. Niekedy sa v publicistických textoch striedavo používajú anglické i slovenské názvy, respektíve jeden názov je v zátvorke alebo sa význam anglického slova vôbec nevysvetľuje. Predpokladá sa, že čitateľ tento význam slova pozná, prípadne význam môže vyplývať z kontextu: „*Ide o asked (ponuku) veľmi zaujímavú*“ (01.04.1992, *Hospodárske noviny*, s. 6.); „*Finančné obchody (Financial futures) sa budú kontrolovať pomocou počítačovej techniky.*“ (28.01.1991, *Hospodárske noviny*, s. 2.); „*Swaps (zápočty) udelia iba nestabilným podnikom*“ (04.02.1992, *Smena*, s.8.).

Neologizmy sa na základe súčasnej jazykovej normy stávajú jednotkami jazyka s mnohofunkčným štýlovým využitím. Termín jazyk (langue) označuje v spoločenskom vedomí existujúci abstraktný systém lexikálnych a gramatických znakov a má povahu sociálnej normy (Ondruš - Sabol, 1984, s. 17). Časť neologizmov sa stáva súčasťou tejto normy a je spoločnosťou prijatá. Neologizmy spočiatku slúžia na komunikáciu iba malému okruhu užívateľov, neskôr sa stávajú všeobecne známymi pojmami. Postupom času strácajú svoj príznak novosti. Niektoré môžu prechádzať do aktívnej slovnej zásoby.

Slovenčina sa ako moderný jazyk obohacuje zo všetkých dostupných zdrojov, vytvára nové lexikálne jednotky pomocou slovtvorných postupov

fungujących w języku, ale dokáže przyjmować aj nové prvky, ktoré rozširujú jej doterajšie slovotvorné hranice. Takýmto spôsobom je jazykový systém v neustálom dynamickom pohybe, ktorý dokáže udržiavať kontinuitu so skutočnosťou okolo nás.

Literatúra

- BUZÁSSYOVÁ, Klára: Ako vznikajú nové slová. In: Kultúra slova, 1976, roč. 10, č. 5, s. 129 – 133.
- Encyklopédia jazykovedy. Red. J. Mistrík. Bratislava: Obzor 1993. 513 s.
- HORECKÝ, Ján – BUZÁSSYOVÁ, Klára – BOSÁK, Ján: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava: Veda 1989. 436 s.
- MISTRÍK, Jozef: Štylistika slovenského jazyka. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1970. 424 s.
- MISTRÍK, Jozef: Štylistika. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1989. 584 s.
- ONDRUS, Pavel – HORECKÝ, Ján – FURDÍK, Juraj: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Lexikológia. Bratislava: SPN 1980. 232 s.
- ONDRUŠ, Šimon – SABOL, Ján: Úvod do štúdia jazykov. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1984. 339 s.

Słowotwórstwo rosyjskich męskich zdrobniących imion osobowych

Joanna Getka

Interkulturowe Studia Europy Środkowo-Wschodniej,
Uniwersytet Warszawski, Warszawa

Uwagi wstępne. Antroponimy, czyli imiona (nazwy) ludzi, tworzą specyficzną grupę imion własnych. Ich funkcją jest identyfikacja i wyodrębnienie danego inviduum z szeregu.

Współczesny system nazewnictwa ludzi w języku rosyjskim jest trójczłonowy – składa się z imienia własnego, nazwiska i tzw. imienia odojcowskiego (ros. oтчeство – *patronymicum*), specyficznego imienia po ojcu. Ten oficjalny system ukształtowała tradycja, dodatkowo był utrwalony przez oficjalne spisy ludności. Jest on przyjęty w kontaktach urzędowych oraz dokumentach prawnych. Zdecydowanie różni się on od nazewnictwa nieoficjalnego, które zaskakuje swym bogactwem form. Imiona są przedmiotem badań językoznawców, historyków, socjologów, etnografów i przedstawicieli innych dyscyplin naukowych. Ich badania się wzajemnie uzupełniają. W rezultacie nauka zajmująca się nazwami własnymi – onomastyka (gr. *onomastikē* – «sztuka nadawania imion») – jest nauką interdyscyplinarną. Jedną z gałęzi onomastyki jest antroponimika, której sfera zainteresowań skupia się na nazewnictwie ludzi. Badania dotyczące funkcjonowania imion i ich przekształceń w języku rosyjskim mają już dość

pokażą literaturę. Szerokie podstawy teoretyczne znajdujemy w pracach wybitnych antroponimistów (W.D. Bondaletow, E.F. Danilina¹, W.N. Nikonow², A.W. Supieranskaja³, A.W. Susłowa⁴, A.A. Reformatski⁵ i inni). W zdecydowanie mniejszym zakresie przebadano praktyczne aspekty funkcjonowania imion, zwłaszcza ich nieoficjalnych wariantów. Te właśnie, tworzone z nieograniczoną wręcz swobodą, najrozmaitsze formy pochodne imion osobowych (skrótowe, zdrobniałe) stanowią o bogactwie systemu antroponimicznego. Postawioną tezę potwierdza *Słownik rosyjskich imion osobowych* N. A. Pietrowskiego, stanowiący podstawowe źródło do badań nad danym tematem. Zawiera on ok. 2600 imion. W niniejszym artykule przedstawiono wyniki analizy 6698 deminutiwów pochodnych od 677 wyjściowych imion męskich. Zgodnie z zastosowanymi metodami (strukturalną i statystyczną) dla celów analizy wybrano formy, używane we współczesnym języku rosyjskim – tj. te, przy których we wspomnianym *Słowniku* nie było kwalifikatora *stare, rzadkie*. Pość imion pochodnych zależy od popularności danego imienia oraz jego budowy i wahać się może od jednego derywatu (np. *Веня* od dokumentalnego: *Еввентий*) do nawet 50 derywatów, jak w przypadku rosyjskich imion *Александр, Иван, Павел* i in.

Badanie derywatów rosyjskich imion osobowych miało charakter wieloaspektowy. W opisie zdrobniałych form wzięto pod uwagę nie tylko formanty uczestniczące w tworzeniu imion pochodnych, ale i charakter podstawy słowotwórczej.

Charakterystyka podstaw słowotwórczych imion zdrobniałych. Imiona zdrobniałe mogą powstawać przez dodanie przyrostka zarówno do pełnej podstawy imienia (348 form podstawowych, 27,73% wszystkich podstaw słowotwórczych), jak i zmodyfikowanej (908 podstaw słowotwórczych – 72,28%). Więcej form pochodnych można utworzyć od podstaw skróconych (aż 5404

¹ Рог. пр.: Данилина Е. Ф., *Личные официальные и неофициальные имена в современном русском языке, Ономастика и норма*, Москва, 1976., *Она же: Категория ласкательности в личных именах и вопрос о так называемых „сокращённых” формах имени в русском языке, Ономастика*, Москва, 1976, Данилина Е. Ф., Бондалетов В. Д., *Средства выражения эмоционально-экспрессивных оттенков в русских личных именах*, в кн.: *Антропонимика*, Изд-во „Наука”, Москва, 1970

² Рог. пр.: Никонов В. Н. *Ищем имя*, Москва, 1997. *Он же: Задачи и методы антропонимики, Личные имена в прошлом, настоящем и будущем*, Изд-во „Наука”, Москва, 1970.

³ Рог. пр.: Суперанская А. В., *Общая теория имени собственного*, Изд-во „Наука”, Москва, 1973. *Она же: Структура имени собственного. Фонология и морфология*, Изд-во „Наука”, Москва, 1973. *Она же: Языковые и внеязыковые ассоциации собственных имён*, *Антропонимика*, Изд-во „Наука”, Москва, 1970.

⁴ Рог. пр.: Суслowa А. В., *К проблеме реконструкции древнерусских имён. Ономастическая типология и стратиграфия*, Изд-во „Наука”, Москва, 1988. Суперанская А. В., Суслowa А.В., *Современные русские фамилии*, Изд-во „Наука”, Москва, 1981.

⁵ Рог. пр.: Реформатский А. А., *Введение в языковедение*, Москва, 1967.

derywatów), co można objaśnić uniwersalną tendencją ekonomii językowej. Wraz ze skróceniem podstawy słowotwórczej wzrasta arsenał formantów służących tworzeniu deminutiwów. Imiona zdrobniałe, utworzone przez dodanie do podstaw słowotwórczych sufiksów subiektywnej oceny, charakteryzują się często złożoną strukturą – trzeciego, a nawet czwartego stopnia pochodności.⁶

Rezultaty analizy podstaw słowotwórczych uczestniczących w procesie powstawania form zdrobniałych poświęcony jest drugi podrozdział rozdziału trzeciego pracy. Jej rezultaty przedstawiono w następującej tabeli zbiorczej:

Tabela 1. Podstawy słowotwórcze zanalizowanych w pracy rosyjskich męskich zdrobniałych imion osobowych

№	Typ podstawy słowotwórczej rosyjskich zdrobniałych imion osobowych	Liczba podstaw słowotwórczych	% podstaw słowotwórczych	Liczba podstaw słowotwórczych	% podstaw słowotwórczych
1.	Pełne podstawy słowotwórcze rosyjskich zdrobniałych imion osobowych				
1.1.	Pełne, oficjalne imię jako podstawa słowotwórcza rosyjskich zdrobniałych imion osobowych	235	18,71%	235	18,71%
1.2.	Pełne, nieoficjalne imię jako podstawa słowotwórcza rosyjskich zdrobniałych imion osobowych	113	9,00%	113	9,00%
2.	Niepełne podstawy słowotwórcze rosyjskich zdrobniałych imion osobowych				
2.1.	Podstawy słowotwórcze powstałe w wyniku uproszczenia tematu imienia wyjściowego	415	33,04%		
2.1.1.	Podstawy słowotwórcze powstałe w wyniku uproszczenia imienia wyjściowego przez zanik kilku głosek ze środka			44	3,50%
2.1.2.	Podstawy słowotwórcze powstałe wskutek zaniku głosek w początku imienia			119	9,47%
2.1.3.	Podstawy słowotwórcze powstałe wskutek zaniku głosek w końcu imienia			50	3,98%
2.1.4.	Podstawy słowotwórcze powstała wskutek zaniku formantu w imieniu wyjściowym			202	16,08%
2.2.	Formant imienia wyjściowego jako podstawa słowotwórcza rosyjskich zdrobniałych imion osobowych	16	1,27%	16	1,27%
2.3.	Podstawy słowotwórcze powstałe od początkowych dźwięków imienia wyjściowego	223	17,75%		
2.3.1.	Podstawy słowotwórcze powstałe od pierwszego dźwięku imienia wyjściowego			16	1,27%
2.3.2.	Podstawy słowotwórcze powstałe od pierwszej sylaby imienia wyjściowego			64	5,10%
2.3.3.	Podstawy słowotwórcze powstałe w wyniku dodania do pierwszej sylaby imienia wyjściowego pierwszej głoski następnej sylaby			143	11,39%

⁶ Tu warto zaznaczyć, iż wybór 3 edycji *Słownika Pietrowskiego* był nieprzypadkowy – najnowsze szóste wydanie z 2000 roku, mimo że zawiera więcej imion wyjściowych (o około 400 w stosunku do analizowanego), to jest okrojone w części zawierającej imiona pochodne i ogranicza się do derywatów regularnych, pierwszego, rzadko drugiego stopnia pochodności.

№	Typ podstawy słotwórczej rosyjskich zdrobniałych imion osobowych	Liczba podstaw słotwórczych	% podstaw słotwórczych	Liczba podstaw słotwórczych	% podstaw słotwórczych
2.4.	Podstawy słotwórcze powstałe od wybranych głosek imienia wyjściowego	123			
2.4.1.	Podstawy słotwórcze powstałe od grupy głosek imienia wyjściowego			101	8,04%
2.4.2.	Podstawy słotwórcze powstałe od kilku niesąsiadujących głosek imienia wyjściowego			22	1,75%
2.5.	Podstawy słotwórcze powstałe od jednej części złożonego imienia wyjściowego	59	4,70%	59	4,70%
2.6.	Podstawy słotwórcze powstałe od zdrobniałych już form imienia wyjściowego	50	3,98%	50	3,98%
2.7.	Podstawy słotwórcze powstałe w wyniku dziecięcego słotwórstwa – podwojenie jednej sylaby wyjściowego imienia	14	1,11%	14	1,11%
2.8.	Podstawy słotwórcze powstałe w wyniku modyfikacji tematu	8	0,64%	8	0,64%
	Ogółem:	1256	100,00%	1256	100,00%

Niektórzy badacze imion (np. A.W. Supieranskaja) twierdzą, że tego typu klasyfikacja podstaw słotwórczych jest bezprzedmiotowa. Argumentują przy tym, iż imiona zdrobniałe powstają w wyniku indywidualnej twórczości przy udziale emocji, dlatego trudno tu mówić o konkretnych regułach, wedle których powstają skrócone podstawy. Przeprowadzona analiza 6698 zdrobniałych męskich imion osobowych zdaje się przeczyć tej tezie. Można bowiem wyodrębnić pewne prawidłowości, wedle których powstają podstawy słotwórcze nowych imion. A. W. Supieranskaja proponuje natomiast podział deminutiwów ze względu na formanty, które uczestniczyły w ich powstaniu⁷. By uniknąć ewentualnego zarzutu o niewyczerpujące podejście do tematu, analizę przeprowadzono również pod tym kątem i zaproponowano stosowny podział. Na jego podstawie wyodrębniono sufiksy regularne, powtarzające się w wielu imionach zdrobniałych, ale także szereg przyrostków nieproduktywnych, występujących często tylko w jednym czy dwóch przykładach. Analizę produktywności formantów przeprowadzono w dwóch grupach: łączące się z pełnymi imionami męskimi i – z tematami zmodyfikowanymi, skrótami. Zaproponowany podział miał na celu weryfikację hipotezy, czy charakter podstawy (pełna/skrócona) pociągnie za sobą różnice morfologicznych środków biorących udział w procesie słotwórczym, a jeśli tak, to czy będą to różnice jedynie ilościowe, czy też jakościowe – tzn. czy skrócenie tematu pociągnie za sobą sugerowane już rozszerzenie środków morfologicznych.

Wspomniana już A. W. Supieranskaja w jednej ze swoich prac dzieli pochodne imiona własne na dwie grupy: imiona zabarwione emocjonalnie, bez formantów subiektywnej oceny, i na imiona utworzone przez dodanie sufiksów subiektywnej oceny. Dodatkowo w grupie imion zabarwionych emocjonalnie

⁷ Пор.: Суперанская А. В., *Структура имени собственного...* str. 134-135.

autorka wyodrębnia formanty niosące znaczenie: pieśczołliwe, zdrobniałe, rodzinne, wulgarnie, lekceważące, pogardliwe, prześmiewcze itp.⁸

Zdaje się jednak, że taka kategoryzacja jest niedoskonała w odniesieniu do specyficznej grupy imion osobowych. Sufiksy tradycyjnie uważane za wulgarnie, pogardliwe itp. w zależności od miejsca (miasto, wieś, różne regiony), kontekstu czy dialektu mogą przyjmować różne znaczenia. Dlatego w proponowanej klasyfikacji sufiksów nie brano pod uwagę tradycyjnie przyjętego znaczenia formantów, a skupiono się jedynie na ich zidentyfikowaniu i określeniu ich słowotwórczych możliwości.

Formanty uczestniczące w tworzeniu deminutiwów rosyjskich imion męskich. W grupie imion pochodnych od pełnej podstawy imienia męskiego dokonano analizy 1294 derywatów. Analizę rozpoczęto od form powstałych w wyniku tzw. sufiksacji zerowej. Ten typ reprezentuje 81 form (1,21% wszystkich przeanalizowanych imion pochodnych). W grupie pochodnych z formantem zerowym i końcówką fleksyjną *-a* można wyróżnić trzy modele słowotwórcze. Do pierwszego należą deminutiwy, w których końcówka *-a* dodana jest do podstawy zakończonej na twardą spółgłoskę (*Mawr-a* → *Mawr*). Drugi model tworzą formy, w których dodaniu końcówki fleksyjnej *-a* towarzyszy zmiękczenie ostatniej głoski postawy słowotwórczej (*Mares'a* → *Mares*). Trzeci model stanowią derywaty z końcówką *-a*, dodaną do podstawy już zakończonej na miękką spółgłoskę: (*Nal'a* → *Nal*). W opisie form pierwszego, drugiego, trzeciego i czwartego stopnia pochodności skupiono się przede wszystkim na produktywności formantów, którą można wymiernie przedstawić w postaci liczby tworzonych form i ich udziału procentowego w ogólnej liczbie deminutiwów. Stopień ich regularności jest bardzo zróżnicowany i waha się od 328 form pierwszego stopnia pochodności (4,90%) utworzonych przez dodanie do podstawy słowotwórczej sufiksu *-k-a* (*Gwidonka*, *Samsonka*) czy 289 deminutiwów drugiego stopnia pochodności (4,31%) powstałych przy wykorzystaniu formantu *-uś-k-a* (*-juś-k-a*) (*Viluška*, *Matwiejuška*) po szereg nieregularnych sufiksów: *-ił-a* (*Petriła*), *-jus-ik* (*Iljusik*), *-jaś-k-a* (*Petr'aška*), *-jaś-eč-k-a* (*Petr'ašečka*), których możliwości słowotwórcze w analizowanym materiale sprowadzają się do jednej formy. Szczególnie miejsce w tej grupie zajmują składane formanty służące tworzeniu form czwartego stopnia pochodności: *-ow-an-uś-k-a* (*Petrowanuška*), *-juk-aś-en-k-a* (*Pawl'ukašenka*), *-juk-aś-eč-k-a* (*Pawl'ukašečka*), które dobitnie świadczą o możliwościach słowotwórczych języka rosyjskiego.

Oprócz wspomnianych już *-k-a* i *-uś-k-a* (*-juś-k-a*), *-oč-k-a* (*-eč-k-a*): *Iwanocza*, *Vłasečka* (145 – 2,16% pochodnych imion), do najbardziej produktywnych należą formanty: *-on'-k-a* (*-en'-k-a*): *Iwon'ka*, *Or'en'ka* (58 zdrobnień – 0,87% materiału). Listę regularnych formantów zamyka sufiks *-čik* występujący w 37 (0,55%) formach (*Andr'ejčik*, *Naumčik*).

⁸ Пор. Суперанская А. В., *Структура имени собственного...*, str. 132.

Nie dziwi niski stopień regularności formantów trzeciej podgrupy. Do najczęściej spotykanych należą: występujący w 11 (0,16%) zaledwie zdrobnieniach formant *-uš-eč-k-a* (*-juš-eč-k-a*) *Zinušečka, Karpušečka* i, tworzący 10 deminutywów (0,15%) *-uš-en-k-a* (*-juš-en'k-a*) – *Łavrušen'ka, Pavlušen'ka*. Tę stosunkowo niską produktywność tłumaczy złożona struktura utworzonych przy ich pomocy derywatów.

Z porównania formantów dołączonych do podstaw słowotwórczych pełnych i zmodyfikowanych można wysnuć wniosek o znaczących różnicach jakościowych i ilościowych w obu grupach. Ogółem przeanalizowano 5404 imion pochodnych powstałych przez dodanie formantu do niepełnej podstawy słowotwórczej imienia wyjściowego.

Uderza przede wszystkim różnica liczby form powstałych w wyniku sufiksacji zerowej – łącznie wyodrębniono 818 nowych form (12,21%)! W stosunku do form powstałych od pełnej podstawy ten typ słowotwórczy jest wzbogacony o jeden model – form, w których zerowej sufiksacji nie towarzyszy dodanie końcówki fleksyjnej. Deminutywy typu *Awtom* (→*Awtonom*) w liczbie 29 form stanowią zarazem „czyste” choć skrócone, podstawy kolejnych zdrobnień. Ogółem w tej grupie wyodrębniono 248 różnych formantów (włączając sufiksację zerową) uczestniczących w tworzeniu deminutywów, odpowiednio 55 – pierwszego, 95 – drugiego, 83 – trzeciego i 14 – czwartego stopnia.

Dla grupy formantów dołączonych do niepełnej podstawy słowotwórczej imienia wyjściowego należy przyjąć inną skalę klasyfikacji formantów produktywnych i nieproduktywnych. Na liście produktywnych znajdują się te, które tworzą ponad sto form. Wspomniane formanty, wraz z danymi statystycznymi i przykładami utworzonych przy ich pomocy zdrobnień, zostały umieszczone w *Tabeli 2.*

Tabela 2. Produktywne formanty uczestniczące w tworzeniu deminutywów rosyjskich imion męskich od niepełnego tematu imienia

L.p.	Formant (zapis ortograficzny)	Formant (zapis fonetyczny)	Liczba deminutywów	% wszystkich deminutywów	Przykłady (w nawiasie podano formę podstawową imienia)
1.	-k-a	-k-a	598	8,93%	<i>Azka</i> (<i>Azarij</i>), <i>Averka</i> (<i>Averij</i>), <i>Adka</i> (<i>Adam</i>)
2.	-oč-k-a (-eč-k-a)	-oč-k-a (-ječ-k-a)	569	8,50%	<i>Venočka</i> (<i>Venedikt</i>), <i>Davočka</i> (<i>David</i>) <i>Donečka</i> (<i>Avdon</i>), <i>Vitečka</i> (<i>Viktor</i>)
3.	-yuš-k-a (-juš-k-a)	-uš-k-a (-juš-k-a)	406	6,06%	<i>Petuška</i> (<i>Potr</i>), <i>Dimuška</i> (<i>Avudim</i>) <i>Petuška</i> (<i>Potr</i>), <i>Tomuška</i> (<i>Kapiton</i>)
4.	-oňb-k-a/ -eňb-k-a	-on'-k-a (-jen'-k-a)	362	5,40%	<i>Iron'ka</i> (<i>Igor</i>), <i>Okon'ka</i> (<i>Oktabr'</i>), <i>Kad'en'ka</i> (<i>Arkadij</i>), <i>Mar'en'ka</i> (<i>Marij</i>)
5.	-ik	-ik	156	2,33%	<i>Avik</i> (<i>Averij</i>), <i>Kotik</i> (<i>Konstantin</i>)
6.	-yuš-a -juš-a	-uš-a (-juš-a)	130	1,94%	<i>Maruša</i> (<i>Mark'ell</i>), <i>Jakuša</i> (<i>Jakov</i>), <i>F'ed'uša</i> (<i>Mefodij</i>), <i>F'il'uša</i> (<i>F'il'imon</i>)
7.	-š-a	-š-a	100	1,49%	<i>Griša</i> (<i>Gr'igor'ij</i>), <i>D'eša</i> (<i>D'en'is</i>)

Można się pokusić o podsumowanie wyników analizy jakościowej i ilościowej badanego materiału. Wyniki badań zamieszczono w tabelach.

Tabela 3. Formanty uczestniczące w tworzeniu deminutiwów od pełnego tematu rosyjskiego imienia męskiego

№	Formant	Liczba deminutywów	% deminutywów utworzonych od pełnej podstawy	% wszystkich deminutywów	№	Formant	Liczba deminutywów	% deminutywów utworzonych od pełnej podstawy	% wszystkich deminutywów
1	2	3	4	5	1	2	3	4	5
Formanty uczestniczące w tworzeniu deminutiwów zerowego stopnia pochodności					III.3.1.3.10	-очек/-чек	4	0,31%	0,06%
					III.3.1.3.11	-айк-а	2	0,15%	0,03%
III.3.1.1.1	О	81	6,26%	1,21%	III.3.1.3.12	-ейк-а	2	0,15%	0,03%
Formanty uczestniczące w tworzeniu deminutiwów pierwszego stopnia pochodności					III.3.1.3.13	-ёнок	2	0,15%	0,03%
					III.3.1.3.14	-юськ-а	2	0,15%	0,03%
III.3.1.2.1	-к-а	328	25,35%	4,90%	III.3.1.3.15	-алк	1	0,08%	0,01%
III.3.1.2.2	-ок/-ёк	28	2,16%	0,42%	III.3.1.3.16	-аныш-а	1	0,08%	0,01%
III.3.1.2.3	-ик	26	2,01%	0,39%	III.3.1.3.17	-ачок	1	0,08%	0,01%
III.3.1.2.4	-уш-а/-юш-а	21	1,62%	0,31%	III.3.1.3.18	-ёмыш	1	0,08%	0,01%
III.3.1.2.5	-ш-а	15	1,16%	0,22%	III.3.1.3.19	-ошк-а	1	0,08%	0,01%
III.3.1.2.6	-аш-а/ш-а	14	1,08%	0,21%	III.3.1.3.20	-ульк-а	1	0,08%	0,01%
III.3.1.2.7	-ух-а/-ох-а	13	1,00%	0,19%	III.3.1.3.21	-юкаш-а	1	0,08%	0,01%
III.3.1.2.8	-ус-я/-юс-я	11	0,85%	0,16%	III.3.1.3.22	-юск	1	0,08%	0,01%
III.3.1.2.9	-ув-я/-юв-я	10	0,77%	0,15%	III.3.1.3.23	-ятк-а	1	0,08%	0,01%
III.3.1.2.10	-ей	9	0,70%	0,13%	Formanty uczestniczące w tworzeniu deminutiwów trzeciego stopnia pochodności				
III.3.1.2.11	-ан-а/-ян-я	7	0,54%	0,10%					
III.3.1.2.12	-ак-а/-як-а	6	0,46%	0,09%	III.3.1.4.1	-ушечк-а/-юшечк-а	11	0,85%	0,16%
III.3.1.2.13	-юк	6	0,46%	0,09%	III.3.1.4.2	-ушеньк-а/-юшеньк-а	10	0,77%	0,15%
III.3.1.2.14	-ах-а/лх-а	5	0,39%	0,07%	III.3.1.4.3	-усеньк-а/-юсеньк-а	9	0,70%	0,13%
III.3.1.2.15	-ен	5	0,39%	0,07%	III.3.1.4.4	-усечк-а/-юсечк-а	9	0,70%	0,13%
III.3.1.2.16	-иш-е	5	0,39%	0,07%	III.3.1.4.5	-ушечк-а/-юшечк-а	8	0,62%	0,12%
III.3.1.2.17	-ай/-ий	4	0,31%	0,06%	III.3.1.4.6	-анечк-а/-янечк-а	7	0,54%	0,10%
III.3.1.2.18	-ко	4	0,31%	0,06%	III.3.1.4.7	-анюшк-а	5	0,39%	0,07%
III.3.1.2.19	-он-я	2	0,15%	0,03%	III.3.1.4.8	-ашеньк-а/-юшеньк-а	5	0,39%	0,07%
III.3.1.2.20	-ул-я	2	0,15%	0,03%	III.3.1.4.9	-ашечк-а/-юшечк-а	4	0,31%	0,06%
III.3.1.2.21	-ар-я	1	0,08%	0,01%	III.3.1.4.10	-онечк-а	3	0,23%	0,04%
III.3.1.2.22	-ас-я	1	0,08%	0,01%	III.3.1.4.11	-юкашк-а	2	0,15%	0,03%
III.3.1.2.23	-ен-я	1	0,08%	0,01%	III.3.1.4.12	-яточк-а	2	0,15%	0,03%
III.3.1.2.24	-ёх-а	1	0,08%	0,01%	III.3.1.4.13	-анушк-а	1	0,08%	0,01%
III.3.1.2.25	-ий	1	0,08%	0,01%	III.3.1.4.14	-анчик	1	0,08%	0,01%
III.3.1.2.26	-ил-а	1	0,08%	0,01%	III.3.1.4.15	-сюшк-а	1	0,08%	0,01%
III.3.1.2.27	-ош-а	1	0,08%	0,01%	III.3.1.4.16	-ивочк-а	1	0,08%	0,01%
III.3.1.2.28	-тей	1	0,08%	0,01%	III.3.1.4.17	-ивушк-а	1	0,08%	0,01%
III.3.1.2.29	-юй	1	0,08%	0,01%	III.3.1.4.18	-ончик	1	0,08%	0,01%

№	Formant	Liczba deminutywów	% dyminutywów utworzonych od pełnej podstawy	% wszystkich dyminutywów	№	Formant	Liczba deminutywów	% dyminutywów utworzonych od pełnej podstawy	% wszystkich dyminutywów
1	2	3	4	5	1	2	3	4	5
III.3.1.2.30	-нок-а	1	0,08%	0,01%	III.3.1.4.19	-ошеньк-а	1	0,08%	0,01%
III.3.1.2.31	-юр-а	1	0,08%	0,01%	III.3.1.4.20	-уленьк-а	1	0,08%	0,01%
III.3.1.2.32	-ют-а	1	0,08%	0,01%	III.3.1.4.21	-уленьк-а	1	0,08%	0,01%
III.3.1.2.33	-ят-а	1	0,08%	0,01%	III.3.1.4.22	-ульчик	1	0,08%	0,01%
Formanty uczestniczące w tworzeniu deminutywów drugiego stopnia pochodności					III.3.1.4.23	-уничк	1	0,08%	0,01%
					III.3.1.4.24	-уношк-а	1	0,08%	0,01%
III.3.1.3.1	-ушк-а/-юшк-а	289	22,33%	4,31%	III.3.1.4.25	-уёнок	1	0,08%	0,01%
III.3.1.3.2	-орчк-а/-ечк-а	145	11,21%	2,16%	III.3.1.4.26	-юничк	1	0,08%	0,01%
III.3.1.3.3	-оньк-а/-еньк-а	58	4,48%	0,87%	III.3.1.4.27	-яюшк-а	1	0,08%	0,01%
III.3.1.3.4	-чик	37	2,86%	0,55%	Formanty uczestniczące w tworzeniu deminutywów czwartego stopnia pochodności				
III.3.1.3.5	-уньк-а/-юньк-а	10	0,77%	0,15%	III.3.1.5.1	-ованушк-а	1	0,08%	0,01%
III.3.1.3.6	-уськ-а/-юськ-а	8	0,62%	0,12%	III.3.1.5.2	-юкашеньк-а	1	0,08%	0,01%
III.3.1.3.7	-аньк-а/-яньк-а	7	0,54%	0,10%	III.3.1.5.3	-юкашечк-а	1	0,08%	0,01%
III.3.1.3.8	-ашк-а/яшк-а	6	0,46%	0,09%	Итого:				
III.3.1.3.9	-чук	5	0,39%	0,07%	1294 100,00% 100,00%				

Dla porównania, w kolejnej tabeli przedstawiono formanty, ich liczbę i procentowy udział w rosyjskich męskich imionach pochodnych powstałych przez dodanie formantu do niepełnej podstawy słotwórczej imienia wyjściowego.

Tabela 4. Formanty uczestniczące w tworzeniu deminutywów od niepełnego tematu rosyjskiego imienia męskiego.

№	Formant	Liczba deminutywów	% dyminutywów utworzonych od pełnej podstawy	% wszystkich deminutywów	№	Formant	Liczba deminutywów	% dyminutywów utworzonych od pełnej podstawy	% wszystkich deminutywów
1	2	3	4	5	1	2	3	4	5
Formanty uczestniczące w tworzeniu deminutywów zerowego stopnia pochodności					III.3.2.2.42	шт-е	2	0,04%	0,03%
					III.3.2.2.43	ор-а	2	0,04%	0,03%
III.3.2.1.1	О	818	15,14%	12,21%	III.3.2.2.44	ян-а	2	0,04%	0,03%
Formanty uczestniczące w tworzeniu deminutywów pierwszego stopnia pochodności					III.3.2.2.45	ась	1	0,02%	0,01%
					III.3.2.2.46	ач	1	0,02%	0,01%
III.3.2.2.1	к-а	598	11,07%	8,93%	III.3.2.2.47	г-а	1	0,02%	0,01%
III.3.2.2.2	нк	156	2,89%	2,33%	III.3.2.2.48	ек	1	0,02%	0,01%
III.3.2.2.3	ум-а/-юш-а	130	2,41%	1,94%	III.3.2.2.49	ел-я	1	0,02%	0,01%
III.3.2.2.4	ш-а	100	1,85%	1,49%	III.3.2.2.50	есь	1	0,02%	0,01%

№	Formant	Liczba deminutywów	% dyminutywów utworzonych od pełnej podstawy	% wszystkich deminutywów	№	Formant	Liczba deminutywów	% dyminutywów utworzonych od pełnej podstawy	% wszystkich deminutywów
1	2	3	4	5	1	2	3	4	5
ПІ.3.2.2.5	аш-а/аш-а	71	1,31%	1,06%	ПІ.3.2.2.51	ин-а	1	0,02%	0,01%
ПІ.3.2.2.6	ун-а/ун-а	64	1,18%	0,96%	ПІ.3.2.2.52	м-а	1	0,02%	0,01%
ПІ.3.2.2.7	уе-я/юе-я	61	1,13%	0,91%	ПІ.3.2.2.53	ол-я	1	0,02%	0,01%
ПІ.3.2.2.8	ах-а/ах-а	50	0,93%	0,75%	ПІ.3.2.2.54	юн	1	0,02%	0,01%
ПІ.3.2.2.9	ух-а/юх-а	50	0,93%	0,75%	ПІ.3.2.2.55	ярь	1	0,02%	0,01%
ПІ.3.2.2.10	ош-а/ёш-а	45	0,83%	0,67%	Formanty uczestniczące w tworzeniu deminutywów drugiego stopnia pochodności				
ПІ.3.2.2.11	ок/-ёк	44	0,81%	0,66%					
ПІ.3.2.2.12	ул-а/-юл-я	38	0,70%	0,57%	ПІ.3.2.3.1	очк-а/-ечк-а	569	10,53%	8,50%
ПІ.3.2.2.15	ен-а/-он-а/-ён-я	35	0,65%	0,52%	ПІ.3.2.3.2	ушк-а/-юшк-а	406	7,51%	6,06%
ПІ.3.2.2.14	ех-а/-ох-а/-ёх-а	31	0,57%	0,46%	ПІ.3.2.3.3	ошь-а/-ешь-а	362	6,70%	5,40%
ПІ.3.2.2.13	ян-а/-янь-я	28	0,52%	0,42%	ПІ.3.2.3.4	ашк-а/-яшк-а	57	1,05%	0,85%
ПІ.3.2.2.16	х-а	24	0,44%	0,36%	ПІ.3.2.3.5	ушь-а/-юшь-а	56	1,04%	0,84%
ПІ.3.2.2.17	н-я	21	0,39%	0,31%	ПІ.3.2.3.6	шк-а	54	1,00%	0,81%
ПІ.3.2.2.18	ут-а/-ют-а	19	0,35%	0,28%	ПІ.3.2.3.7	ушьк-а/-юшьк-а	49	0,91%	0,73%
ПІ.3.2.2.19	ак-а/-як-а	18	0,33%	0,27%	ПІ.3.2.3.8	ушик/-юшик	34	0,63%	0,51%
ПІ.3.2.2.20	ук/-юк	15	0,28%	0,22%	ПІ.3.2.3.9	чик	31	0,57%	0,46%
ПІ.3.2.2.21	ур-а/-юр-а	12	0,22%	0,18%	ПІ.3.2.3.10	ульк-а/-юльк-а	28	0,52%	0,42%
ПІ.3.2.2.22	ай/-ий	11	0,20%	0,16%	ПІ.3.2.3.11	ошк-а	25	0,46%	0,37%
ПІ.3.2.2.23	ко	11	0,20%	0,16%	ПІ.3.2.3.12	аньк-а/-яньк-а	24	0,44%	0,36%
ПІ.3.2.2.24	ак/-як	10	0,19%	0,15%	ПІ.3.2.3.13	ньк-а	18	0,33%	0,27%
ПІ.3.2.2.25	ей	10	0,19%	0,15%	ПІ.3.2.3.14	очек/-ёчек	14	0,26%	0,21%
ПІ.3.2.2.26	еш-а	9	0,17%	0,13%	ПІ.3.2.3.15	утк-а/-ютк-а	14	0,26%	0,21%
ПІ.3.2.2.27	ч-а	9	0,17%	0,13%	ПІ.3.2.3.16	урк-а/-юрк-а	12	0,22%	0,18%
ПІ.3.2.2.28	аг-а/-яг-а	7	0,13%	0,10%	ПІ.3.2.3.17	ейк-а	10	0,19%	0,15%
ПІ.3.2.2.29	ас-я	7	0,13%	0,10%	ПІ.3.2.3.18	айк-а/-яйк-а	8	0,15%	0,12%
ПІ.3.2.2.30	ш-а	7	0,13%	0,10%	ПІ.3.2.3.19	ушьн-а/-юшьн-а	8	0,15%	0,12%
ПІ.3.2.2.31	н-а	7	0,13%	0,10%	ПІ.3.2.3.20	шут-а	8	0,15%	0,12%
ПІ.3.2.2.32	с-я	7	0,13%	0,10%	ПІ.3.2.3.21	нош-а	7	0,13%	0,10%
ПІ.3.2.2.33	ат-а/-ят-а	6	0,11%	0,09%	ПІ.3.2.3.22	аськ-а	6	0,11%	0,09%
ПІ.3.2.2.34	юк-а	5	0,09%	0,07%	ПІ.3.2.3.23	ёнок	6	0,11%	0,09%
ПІ.3.2.2.35	ан	4	0,07%	0,06%	ПІ.3.2.3.24	ешк-а	6	0,11%	0,09%
ПІ.3.2.2.36	ося	4	0,07%	0,06%	ПІ.3.2.3.25	нк-а	6	0,11%	0,09%
ПІ.3.2.2.37	еи	3	0,06%	0,04%	ПІ.3.2.3.26	шик	6	0,11%	0,09%
ПІ.3.2.2.38	ар-а/-яр-я	2	0,04%	0,03%	ПІ.3.2.3.27	анк-а/-янк-а	5	0,09%	0,07%
ПІ.3.2.2.39	ён	2	0,04%	0,03%	ПІ.3.2.3.28	асик	5	0,09%	0,07%
ПІ.3.2.2.40	ён-а	2	0,04%	0,03%	ПІ.3.2.3.29	улик/-юлик	5	0,09%	0,07%

№	Formant	Liczba deminutywów	% dyminutywów utworzonych od pełnej podstawy	% wszystkich dyminutywów	№	Formant	Liczba deminutywów	% dyminutywów utworzonych od pełnej podstawy	% wszystkich dyminutywów
1	2	3	4	5	1	2	3	4	5
III.2.2.41	нх-а	2	0,04%	0,03%	III.2.2.330	шун-я	5	0,09%	0,07%
III.2.2.31	ашок	4	0,07%	0,06%	III.2.2.381	улёк	1	0,02%	0,01%
III.2.2.32	нюх-а	4	0,07%	0,06%	III.2.2.382	урьк-а	1	0,02%	0,01%
III.2.2.33	онк-а	4	0,07%	0,06%	III.2.2.383	утич	1	0,02%	0,01%
III.2.2.34	шат-а	4	0,07%	0,06%	III.2.2.384	чак	1	0,02%	0,01%
III.2.2.35	шок	4	0,07%	0,06%	III.2.2.385	чен-я	1	0,02%	0,01%
III.2.2.36	атк-а/ятк-а	3	0,06%	0,04%	III.2.2.386	чок	1	0,02%	0,01%
III.2.2.37	ишк-а	3	0,06%	0,04%	III.2.2.387	чур-а	1	0,02%	0,01%
III.2.2.38	нёк	3	0,06%	0,04%	III.2.2.388	шай	1	0,02%	0,01%
III.2.2.39	нок	3	0,06%	0,04%	III.2.2.389	шак	1	0,02%	0,01%
III.2.2.40	ньп-а	3	0,06%	0,04%	III.2.2.390	шан	1	0,02%	0,01%
III.2.2.41	онош-а	3	0,06%	0,04%	III.2.2.391	шан-я	1	0,02%	0,01%
III.2.2.42	оськ-а	3	0,06%	0,04%	III.2.2.392	шпн-а	1	0,02%	0,01%
III.2.2.43	ськ-а	3	0,06%	0,04%	III.2.2.393	шук-а	1	0,02%	0,01%
III.2.2.44	шк-о	3	0,06%	0,04%	III.2.2.394	ютк	1	0,02%	0,01%
III.2.2.45	шон-я	3	0,06%	0,04%	III.2.2.395	якус-я	1	0,02%	0,01%
III.2.2.46	шук	3	0,06%	0,04%	Formanty uczestniczące w tworzeniu deminutywów trzeciego stopnia pochodności				
III.2.2.47	арк-а/арк-а	2	0,04%	0,03%					
III.2.2.48	шок-а	2	0,04%	0,03%	III.2.2.41	ушеньк-а/юшеньк-а	71	1,31%	1,06%
III.2.2.49	няг-а	2	0,04%	0,03%	III.2.2.42	ушечк-а/юшечк-а	67	1,24%	1,00%
III.2.2.50	орк-а	2	0,04%	0,03%	III.2.2.43	ашеньк-а/яшеньк-а	57	1,05%	0,85%
III.2.2.51	сик	2	0,04%	0,03%	III.2.2.44	шеньк-а	55	1,02%	0,82%
III.2.2.52	ушк-а	2	0,04%	0,03%	III.2.2.45	усеньк-а/юсеньк-а	47	0,87%	0,70%
III.2.2.53	шен-я	2	0,04%	0,03%	III.2.2.46	шечк-а	47	0,87%	0,70%
III.2.2.54	шух-а	2	0,04%	0,03%	III.2.2.47	ашечк-а/яшечк-а	45	0,83%	0,67%
III.2.2.55	ькай	2	0,04%	0,03%	III.2.2.48	ушечк-а	38	0,70%	0,57%
III.2.2.56	юшок	2	0,04%	0,03%	III.2.2.49	ошеньк-а/ешеньк-а	34	0,63%	0,51%
III.2.2.57	аньп-а	1	0,02%	0,01%	III.2.2.10	уничк-/юничк	28	0,52%	0,42%
III.2.2.58	арик	1	0,02%	0,01%	III.2.2.11	ошечк-а/ешечк-а	26	0,48%	0,39%
III.2.2.59	асни-а	1	0,02%	0,01%	III.2.2.12	улечк-а/юлечк-а	25	0,46%	0,37%
III.2.2.60	ешун-я	1	0,02%	0,01%	III.2.2.13	анечк-а/янечк-а	23	0,43%	0,34%
III.2.2.61	ишк-а	1	0,02%	0,01%	III.2.2.14	уленьк-а	21	0,39%	0,31%
III.2.2.62	кул-я	1	0,02%	0,01%	III.2.2.15	онечк-а/енечк-а/ешечк-а	20	0,37%	0,30%
III.2.2.63	мк-а	1	0,02%	0,01%	III.2.2.16	уточк-а/юточк-а	16	0,30%	0,24%
III.2.2.64	най	1	0,02%	0,01%	III.2.2.17	уношк-а/юношк-а	15	0,28%	0,22%

№	Formant	Liczba deminutywów	% dyminutywów utworzonych od pełnej podstawy	% wszystkich deminutywów	№	Formant	Liczba deminutywów	% dyminutywów utworzonych od pełnej podstawy	% wszystkich deminutywów
1	2	3	4	5	1	2	3	4	5
П.3.2.3.65	наш-а	1	0,02%	0,01%	П.3.2.4.18	юечк-а	12	0,22%	0,18%
П.3.2.3.66	неп	1	0,02%	0,01%	П.3.2.4.19	анушк-а/-анушк-а	11	0,20%	0,16%
П.3.2.3.67	нуса-я	1	0,02%	0,01%	П.3.2.4.20	нечк-а	11	0,20%	0,16%
П.3.2.3.68	нуш-а	1	0,02%	0,01%	П.3.2.4.21	нюшк-а	8	0,15%	0,12%
П.3.2.3.69	нчик	1	0,02%	0,01%	П.3.2.4.22	утошьк-а/-ютошьк-а	8	0,15%	0,12%
П.3.2.3.70	нчук	1	0,02%	0,01%	П.3.2.4.23	оношк-а	7	0,13%	0,10%
П.3.2.3.71	нш-а	1	0,02%	0,01%	П.3.2.4.24	асеньк-а	6	0,11%	0,09%
П.3.2.3.72	ньк-о	1	0,02%	0,01%	П.3.2.4.25	асечк-а	6	0,11%	0,09%
П.3.2.3.73	нюр-а	1	0,02%	0,01%	П.3.2.4.26	ночк-а	6	0,11%	0,09%
П.3.2.3.74	нют-а	1	0,02%	0,01%	П.3.2.4.27	сеньк-а	6	0,11%	0,09%
П.3.2.3.75	нш-а	1	0,02%	0,01%	П.3.2.4.28	сечк-а	6	0,11%	0,09%
П.3.2.3.76	ольк-а	1	0,02%	0,01%	П.3.2.4.29	шутк-а	6	0,11%	0,09%
П.3.2.3.77	осик	1	0,02%	0,01%	П.3.2.4.30	юрочк-а	6	0,11%	0,09%
П.3.2.3.78	сёк	1	0,02%	0,01%	П.3.2.4.31	кочк-а	5	0,09%	0,07%
П.3.2.3.79	ск-а	1	0,02%	0,01%	П.3.2.4.32	нушк-а	5	0,09%	0,07%
П.3.2.3.80	туса-я	1	0,02%	0,01%	П.3.2.4.33	онушк-а/-ёнушк-а/ енушк-а	5	0,09%	0,07%
П.3.2.4.34	аночк-а/ -яночк-а	4	0,07%	0,06%	П.3.2.4.67	нятк-а	1	0,02%	0,01%
П.3.2.4.35	ншеньк-а	4	0,07%	0,06%	П.3.2.4.68	няшк-а	1	0,02%	0,01%
П.3.2.4.36	кошьк-а	4	0,07%	0,06%	П.3.2.4.69	оночк-а	1	0,02%	0,01%
П.3.2.4.37	увеньк-а/ -ювеньк-а	4	0,07%	0,06%	П.3.2.4.70	теньк-а	1	0,02%	0,01%
П.3.2.4.38	уороньк-а/ -юороньк-а	4	0,07%	0,06%	П.3.2.4.71	течк-а	1	0,02%	0,01%
П.3.2.4.39	урочк-а	4	0,07%	0,06%	П.3.2.4.72	унушк-а	1	0,02%	0,01%
П.3.2.4.40	шуньк-а	4	0,07%	0,06%	П.3.2.4.73	уречк-а	1	0,02%	0,01%
П.3.2.4.41	юрушк-а	4	0,07%	0,06%	П.3.2.4.74	холк-а	1	0,02%	0,01%
П.3.2.4.42	анюшк-а/ -янюшк-а	3	0,06%	0,04%	П.3.2.4.75	ченьк-а	1	0,02%	0,01%
П.3.2.4.43	яточк-а/ -яточк-а	3	0,06%	0,04%	П.3.2.4.76	чонок	1	0,02%	0,01%
П.3.2.4.44	атушк-а/ -ятушк-а	3	0,06%	0,04%	П.3.2.4.77	шанк-а	1	0,02%	0,01%
П.3.2.4.45	еюшк-а	3	0,06%	0,04%	П.3.2.4.78	шаньк-а	1	0,02%	0,01%
П.3.2.4.46	ншечк-а	3	0,06%	0,04%	П.3.2.4.79	шаток	1	0,02%	0,01%
П.3.2.4.47	ульчик	3	0,06%	0,04%	П.3.2.4.80	шачок	1	0,02%	0,01%
П.3.2.4.48	уреньк-а	3	0,06%	0,04%	П.3.2.4.81	шутик	1	0,02%	0,01%
П.3.2.4.49	шатк-а	3	0,06%	0,04%	П.3.2.4.82	якочк-а	1	0,02%	0,01%
П.3.2.4.50	ютушк-а	3	0,06%	0,04%	П.3.2.4.83	якушк-а	1	0,02%	0,01%

№	Formant	Liczba deminutywów	% dyminutywów utworzonych od pełnej podstawy	% wszystkich dyminutywów	№	Formant	Liczba deminutywów	% dyminutywów utworzonych od pełnej podstawy	% wszystkich dyminutywów
1	2	3	4	5	1	2	3	4	5
III.3.2.4.51	янчик/-янчик	2	0,04%	0,03%	Formanty uczestniczące w tworzeniu deminutywów czwartego stopnia pochodności				
III.3.2.4.52	орочк-а	2	0,04%	0,03%					
III.3.2.4.53	осеньк-а	2	0,04%	0,03%	III.3.2.5.1	шутоньк-а	5	0,09%	0,07%
III.3.2.4.54	осечк-а	2	0,04%	0,03%	III.3.2.5.2	шуточк-а	5	0,09%	0,07%
III.3.2.4.55	улоньк-а	2	0,04%	0,03%	III.3.2.5.3	шунечк-а	4	0,07%	0,06%
III.3.2.4.56	шоньк-а	2	0,04%	0,03%	III.3.2.5.4	шувчик	4	0,07%	0,06%
III.3.2.4.57	яюшк-а	2	0,04%	0,03%	III.3.2.5.5	шаточк-а	3	0,06%	0,04%
III.3.2.4.58	арочк-а	1	0,02%	0,01%	III.3.2.5.6	нашеньк-а	1	0,02%	0,01%
III.3.2.4.59	мочк-а	1	0,02%	0,01%	III.3.2.5.7	нашек-а	1	0,02%	0,01%
III.3.2.4.60	найк-а	1	0,02%	0,01%	III.3.2.5.8	носеньк-а	1	0,02%	0,01%
III.3.2.4.61	нашк-а	1	0,02%	0,01%	III.3.2.5.9	носечк-а	1	0,02%	0,01%
III.3.2.4.62	почек	1	0,02%	0,01%	III.3.2.5.10	нусеньк-а	1	0,02%	0,01%
III.3.2.4.63	пуськ-а	1	0,02%	0,01%	III.3.2.5.11	нусечк-а	1	0,02%	0,01%
III.3.2.4.64	пчик	1	0,02%	0,01%	III.3.2.5.12	нюточк-а	1	0,02%	0,01%
III.3.2.4.65	пюськ-а	1	0,02%	0,01%	III.3.2.5.13	шанечк-а	1	0,02%	0,01%
III.3.2.4.66	нютк-а	1	0,02%	0,01%	III.3.2.5.14	шанюшк-а	1	0,02%	0,01%
					Итого:		5404	100,00%	100,00%

Ostatnia, Tabela 5, przedstawia zbiorcze rezultaty analizy formantów występujących w deminutiwach utworzonych tak od pełnej, jak i zmodyfikowanej podstawy.

Typy formantów	Liczba formantów	% wszystkich formantów	Liczba deminutywów	% wszystkich formantów
Formanty uczestniczące w tworzeniu deminutywów powstałych od pełnego tematu rosyjskiego imienia męskiego.	87	25,97%	1294	19,32%
Formanty uczestniczące w tworzeniu deminutywów powstałych od niepełnego tematu rosyjskiego imienia męskiego.	248	74,03%	5404	80,68%
Ogółem:	335	100,00%	6698	100,00%

Podsumowanie. Już na pierwszy rzut oka widać dysproporcje w liczbie sufiksów uczestniczących w tworzeniu imion pochodnych od pełnych podstaw słowotwórczych i ich skróconych wariantów. Do niepełnej, zmodyfikowanej podstaw imienia w analizowanym materiale dołączono aż 248 różnych przyrostków, podczas gdy od pełnej podstawy słowotwórczej imienia można utworzyć deminutywy przy pomocy 86 różnych formantów. Znaczne są też różnice w liczbie samych deminutywów powstałych przez dodanie formantu do pełnej bądź skróconej podstaw słowotwórczych imienia. O ile w grupie deminutywów

powstałych od pełnej podstawy słotwórczej znalazło się 1294 form, to w grupie deminutiwów o podstawie skróconej – 5404 formy. Wniosek jest więc oczywisty – wraz ze skróceniem podstawy imienia, możliwości tworzenia nowych pochodnych form rosną.

Sporządzona lista formantów uczestniczących w procesie tworzenia hipokorystyków nie jest jeszcze zamknięta. Jej rozszerzenie jest uwarunkowane tak ogromnymi potencjalnymi możliwościami słotwórczymi języka rosyjskiego, co poglądowo, metodą matematyczną próbowaliśmy uanościć w niniejszym artykule, jak i czynnikami pozalingwistycznymi (psychologicznymi, emocjonalnymi fantazji mówiącego).

Literatura

Данилина Е. Ф., Личные официальные и неофициальные имена в современном русском языке, Ономастика и норма, Москва 1976.

Данилина Е. Ф.,: Категория ласкательности в личных именах и вопрос о так называемых „сокращённых” формах имени в русском языке, Ономастика, Москва 1976.

Данилина Е. Ф., Бондалетов В. Д., *Средства выражения эмоционально-экспрессивных оттенков в русских личных именах*, в кн.: *Антропонимика*, Изд-во „Наука”, Москва 1970.

Никонов В. Н. Ищем имя, Москва 1997.

Никонов В. Н.: Задачи и методы антропонимики, Личные имена в прошлом, настоящем и будущем, Изд-во „Наука”, Москва 1970.

Суперанская А. В., *Общая теория имени собственного*, Изд-во „Наука”, Москва, 1973.

Суперанская А. В., Структура имени собственного. Фонология и морфология, Изд-во „Наука”, Москва 1973.

Суперанская А. В., Языковые и внеязыковые ассоциации собственных имён, Антропонимика, Изд-во „Наука”, Москва 1970.

Сулова А. В., К проблеме реконструкции древнерусских имён. Ономастическая типология и стратиграфия, Изд-во „Наука”, Москва 1988.

Суперанская А. В., Сулова А.В., Современные русские фамилии, Изд-во „Наука”, Москва 1981.

Реформатский А. А., Введение в языковедение, Москва 1967.

Motivačné činitele pri neúradnom pomenovaní osôb

Michal Jozefovič

Katedra slovenského jazyka a literatúry,
Pedagogická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava

Slovotvorná motivácia je jedným zo základných systémiotvorných princípov v lexikálnej zásobe; je to synchronne uvedomovaný obsahovo-formálny vzťah medzi slovom A, ktoré je chápané ako východiskové (motivant) a slovom B (motivátom), ktoré sa opiera o formu a význam slova A. V širšom ponímaní sa motivácia chápe ako protiklad k arbitrárnosti slova ako jazykového znaku (Furdík, 2004, s. 156).

V slovenskom jazyku je vyše dvoch tretín všetkých slov motivovaných. Kvantitatívne metódy v jazykovede dokázali, že v centre slovnej zásoby sú slová najmenej motivované. Oproti tomu na periférii sú slová motivované najviac. Nízka motivovanosť slov z centra slovnej zásoby súvisí s komunikačnou frekvenciou; čím častejšie sa slovo používa, tým jasnejší je kontext, v ktorom sa používa, preto motivovanosť nemá takú dôležitosť ako pri motivovaných slovách (Furdík, 1993).

Motivovanosť slova súvisí tiež s frekvenciou a so štruktúrou slova. Čím je slovo menej frekventované, tým je zložitejšia jeho štruktúra (najčastejšie derivačné postupy sú sufixácia a prefixácia) a opačne, čím má slovo jednoduchšiu štruktúru, tým je frekventovanejšie. Napr.: *a, byt', v, na, sa* (päť najfrekventovanejších slov podľa FSS).

Motivácia vlastného mena predstavuje – ak máme na pamäti prvé pomenovanie – istý spôsob výberu príznaku, vlastnosti, okolnosti a ich lexikálno-sémantická stránka poskytuje lexémy a slovotvorné štruktúry pre jazykové stvárnenie vlastných mien. (Blanár, TVM, s. 27.) Propriá obyčajne vznikali druhotne z apelatív. Ich charakteristická funkcia spoločensky podmienenej identifikácie zastiera motiváciu skoro úplne (napr. pri krstnom mene, priezvisku), inde je dôležité uvedomovanie si motivácie aj z komunikačného hľadiska (napr. v chrématonymách *Slovenská republika, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied*).

Výskumu motivácie v najširšom zmysle slova sa venuje etymológia. Slovotvornú motiváciu najmä apelatív skúma derivatológia – súčasť lexikológie. Propriálnej motivácii sa venuje onomastika (v onymickej sémantike, onymickej nominácii a obsahovom modelovaní).

Antroponymá (vlastné mená osôb) zahŕňajú onymický priestor úradného i neúradného pomenovania, tzv. živých osobných mien (ďalej ŽOM). Z historického hľadiska ide o vzájomnú súvzťažnosť úradného a neúradného pomenovania osôb.

V ďalšom venujem pozornosť motivácii tzv. živých osobných mien. Rôznorodé motivačné podnety neúradného pomenovania osôb umožňujú ich nasledovné členenie:

Propriálna motivácia

Bionymum	- antroponymum – rodinná príslušnosť	- krstné meno	K
		- priezvisko	P
		- živé rodinné meno (dedičná charakteristika)	RM
	- iná súvzťažnosť	- slávna osobnosť, nadprirodzená bytosť	c
	- zoonymum	- (domáce) zviera	z
Geonymum	- ojkonymum	- obec, mesto, štát, kontinent	o
	- anojkonymum	- terénny názov	a
		- meno domu	MD
Chrématonymum		- firma, inštitúcia, politická strana	h
Apelatívna motivácia			
forma:		- (chybná) výslovnosť, citoslovčia	f
		- tvar nevlastný societe	w
obsah:			
- vlastnosť		- vlastnosť, duševná (ne)schopnosť	d
- činnosť		- (+ pracovnoprávny pomer) povolanie, funkcia	p
		- (- pracovnoprávny pomer) činnosť	č
		- nástroj, produkt súvisiaci s činnosťou	n
- somatizmy		- časti	s
		- ich vzhlľad	m
- odev		- časti	š
		- jeho vzhlľad	e
- fauna		- zvieratstvo, živočíšstvo	ž
- flóra		- byliny, rastliny	r
- jedlo		- obľúbené jedlo	j
		- kuchynský riad	k
- miesto v teréne		- lokalizácia, orientačný bod	l
- neznáme, nezistené		- pôvod nie je známy	x

V prvom stĺpci uvádzam všeobecné členenie motivantov, v druhom bližšie členenie proprií. V treťom stĺpci podávam bližšiu charakteristiku motivačného činiteľa, vo štvrtom stĺpci uvedené malé písmená budú súčasťou individuálnej charakteristiky v modelovom zobrazení neúradného pomenúvania.

Poznámky k motivantom:

Motivantov živých osobných mien som v prvom kroku rozdelil na dve skupiny; na apelatívnych a propriálnych motivantov. **Propriálnych motivantov** som ďalej rozdelil podľa členenia proprií na bionymá, geonymá a chrématonymá. Bionymá ako pomenovania osôb sú v neúradnom pomenúvaní najčastejšie, preto sú v modelovaní neúradných pomenovaní vyčlenené ako osobitné motivanty aj ako funkčné členy (FČ). Vo vyššie uvedenom prehľade motivantov sú tieto FČ označené veľkými písmenami K, P, RM, MD, ich onymickú platnosť

vytvárajú viaceré onymické príznaky. (Bližšiu charakteristiku FČ pozri napr. v štúdiu V. Blanára Problematika vývinu pomenúvania osôb či TVM.)

Častá motivácia najmä u mladšej generácie býva vlastným menom osobnosti, idolu, menom rozprávkovej postavy, nadprirodzenej bytosti.

Motivácia môže nastať nielen podľa apelatíva domáceho zvieratá, ale aj jeho vlastným menom.

Motivácia ojkonymom býva častá u osôb, ktoré sa prísťahujú do skúmanej society, alebo sa vrátia zo vzdialenej či vzdialenejšej oblasti. Živé meno motivované anojkonymom dostávajú osoby, ktoré bývajú pri dôležitom orientačnom bode. Motivácia menom domu býva vtedy, keď sa dedičné rodinné meno začne viazať na dom, podľa ktorého sa pomenúvajú aj (nepříbuzné) osoby bývajúce v ňom. Ide tu o funkčný člen MD.

Motivácia chrématonymom sa spája s pôsobením osoby v danej inštitúcii, firme či politickej strane.

Druhú skupinu motivantov tvoria **apelatívne motivačné činitele**. Tieto môžu byť motivované formou a/alebo obsahom apelatíva. Formou (zvukovou stránkou) apelatíva bývajú propriá najčastejšie motivované (chybnu) výslovnosťou alebo citoslovcom či formou, ktorá je odlišná od fonologickej alebo morfolologickej realizácie systému danej society. Realizácia formy iného jazykového systému je chápaná ako príznaková.

Motivácia obsahom slova čiže súborom jeho apelatívnych a asociovaných príznakov tvorí druhú skupinu apelatívnych motivačných činiteľov. K jednotlivým skupinám motivantov sa zarátavajú aj ich lexikálne antonymá.

Motivácia vlastnosťou a duševnou (ne)schopnosťou býva častá u introvertných osôb. Motivácia činnosťou naopak u extrovertných osôb; z činností bývajú najčastejšie pomenované osoby podľa zamestnania, povolania alebo funkcie. Synekdochické býva pomenovanie podľa nástrojov či produktov, s ktorými dané osoby pracujú. Častým motivačným činiteľom býva aj vzhľad osoby, najmä nápadné časti tela pomenúvanej osoby, a charakteristická časť odevu, ale aj jeho vzhľad.

Pri vzniku individuálnej prezývky je možná motivácia obľúbeným či domácim zvieratám, živočíchom, rastlinou, bylinou alebo stromom. S človekom sa spája tiež jeho obľúbené jedlo a spôsob jeho konzumovania.

Motivácia ŽOM miestom v teréne je prechodný motivačný činiteľ medzi apelatívnu a propriálnou časťou slovnej zásoby. Pri miestach vidím problém v tom, že označujú malé územie, ktoré je dôležité identifikovať len pri tej konkrétnej osobe, ktorá je s tým určitým miestom spájaná. Objekty, ktoré sú súčasťou neúradného pomenúvania osôb, nie sú vlastnými menami, pretože dané objekty sú zväčša budovy, ktoré je síce dôležité identifikovať, no nie je dôležité odlišiť ich od iných (napr. kostol, horná alebo dolná časť obce).

Ako posledný motivačný činiteľ sú nezistené a nejasné motivanty. Tieto sa uvádzajú len vtedy, ak nejde o dedičný FČ. Ak ide o dedičný FČ, považujem ho za živé rodinné meno (RM).

Vyššie uvedeníu klasifikáciu ilustrujem na zozbieraných ŽOM z rodnej obce Dubovce (okres Skalica, Záhorie):

Motivácia prvej časti živých osobných mien:

- rodné (krstné) meno
Bazilka, Barborák, Filona, Fraňa, Frolka, Gabriška, Gustík, Ignác brblavý, Ignáček, Iza, Janké, Janošek, Jobé, Jura, Karolín, Karólek, Kralka, Lacé, Lucijáké, Luciňáké, Marek, Marin, Maritka, Martišké, Meňiš, Monka, Murcin, Paluša, Štefan hen, Štefánek, Šandoré, Šimon, Toneček, Viktuša-Potkuša;
- priezvisko *Biskup;*
- živé rodinné meno
Bajan, Botkin, Buloň, Cacek, Haban, Heleší, Ipiš, Kofké, Kormus, Kuandúché, Luliš, Lupert, Masárik, Mikeš, Miról, Munda, Paťiš, Rehák, Šulcé, Šustlák, Tekánek;
- slávna osobnosť, nadprir. bytosť *Baťa, Čert, Rumburak;*
- obec, mesto, štát, kontinent *Bošňáké, Hučák;*
- (chýbná) výslovnosť, citoslovcia *Čulút, Čaňa z breha, Čvančara;*
- tvar nevlastný societe *Čičoň, Čodaj, Očuj;*
- vlastnosť, duševná (ne)schopnosť *Fagan, Gazda, Chazaj, Sam;*
- (– pracovnoprávny pomer) činnosť *Bača, Chválenka, Kadét, Mrkota;*
- nástroj, produkt súv. s činnosťou *Habanké, Kuadzivo, Orchestr, Pléšek, Skličko, Zvjerák;*
- somatizmy - časti *Šulínek;*
- somatizmy - ich vzhl'ad *Červeňáci, Hrbatí, Herec, Macek, Smrťka, Sába, Snehulák, Vojáček;*
- odev - jeho vzhl'ad *Kominár, Zeleňák;*
- zvieratstvo, živočíšstvo *Liščáké, Mišičké, Sojka;*
- byliny, rastliny *Bluna, Horák, Maňik;*
- obľúbené jedlo *Siroň;*
- kuchynský riad *Hrnké;*
- lokalizácia, orientačný bod *Chalupka, Krížé, Zedvora.*

Motivácia druhej časti živých osobných mien:

- (chýbná) výslovnosť, citoslovcia *Štefan hen, Ignác brblavý;*
- lokalizácia, orientačný bod *Čaňa z breha;*
- (– pracovnoprávny pomer) činnosť *Viktuša-Potkuša;*

Pomocou rozsiahlejšieho materiálu bude možné spracovať motivačné činitele podrobnejšie.

Literatúra

- BLANÁR, Vincent – MATEJČÍK, Ján: Živé osobné mená na strednom Slovensku. I. 1. Designácia osobného mena. Bratislava 1978. 416 s.

BLANÁR, Vincent: Problematika vývinu pomenúvania osôb. In: Studia Academica Slovaca. Red. J. Mlacek. 30, 2001, s. 59 – 72.

BLANÁR, Vincent: Teória vlastného mena. Bratislava 1996. 250 s. (TVM)

FURDÍK, Juraj: Slovenská slovotvorba. Ed. M. Ološtiak. Prešov 2004. 200 s.

FURDÍK, Juraj: Slovotvorná motivácia a jej jazykové funkcie. Levoča: Modrý Peter 1993. 199 s.

MISTRÍK, Jozef: Frekvencia slov v slovenčine. Bratislava 1969. (FSS)

OLOŠTIAK, Martin: Niekoľko poznámok k motivácii a designácii sekundárnych pomenovaní (prezývok). In: Slovenská reč, 65, 2000, č. 5 – 6, s. 270 – 278.

PATRÁŠ, Vladimír: Sekundárne pomenovania (prezývky a ich sociolingvistický rozmer vo formalizovaných mikrospoločenstvách). In: Sociolingvistika areálová lingvistika. Sociolingvistica Slovaca 2. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 1996, s. 45 – 56.

K názvům dávek a poplatků

Michaela Černá

Lexikograficko-terminologické oddělení,
Ústav pro jazyk český Akademie věd ČR, Praha

0. V tomto příspěvku bych ráda pojednala o některých názvech dávek a poplatků. Nejprve se je pokusím stručně charakterizovat a uvedu několik starších příkladů z Příručního slovníku jazyka českého (1935 – 57), poté se zaměřím na nová slova tohoto typu, a to jak uzualizovaná, tak okazionální.

1. Názvy dávek a poplatků tvoří menší, ale zajímavou sémanticko-slovo-tvornou skupinu. Jedná se o jména středního rodu, která pojmenovávají pravidelné nebo příležitostně vyplácení či přijímání finančních prostředků. Čeština k označení těchto jmen užívá substantiv s formantem *-né* nebo s jeho rozšířenou variantou *-ovné* (původem jsou to substantivizovaná adjektiva). Odvozujeme je buď od základů slovesných, nebo od podstatných jmen nedějových.

Tuto problematiku zpracovala pro Tvoření slov v češtině 2 V. Kondrová. Kondrová (1964, s. 672) uvádí, že v Příručním slovníku jazyka českého je 226 dokladů jmen tohoto typu. Dělí je do skupin podle odvozovacích základů (deverbativa, denominativa) a podle významu (názvy různých druhů poplatků placených za různých okolností; názvy služebních příjmů a platů vůbec; jména označující náhrady za utrpěnou škodu). Uvedme několik příkladů z každé skupiny:

I. Dělení podle odvozovacích základů

1. Deverbativa se tvoří ze sloves: *porubné* – (za feud.) poplatek poddaného vrchnosti za povolení kácet pro sebe stromy, *pachtovné* – poněk. zast. nájemné z hospodářského objektu; práv. nájemné za přenechání něčeho do pachtu, *sypané* – (kdysi) dávka odváděná v obilí.

2. Denominativa: Jsou častější než deverbativa. Hojně se tvoří ze substantiv, a to buď od substantiv dějových, nebo od substantiv nedějových.

2. 1. Tvoření od jmen dějových: *dohodné* – peněž. odměna za zprostředkování burzovního obchodu, *učebné* – (dř.) poplatek za vyučení řemeslu, placený příslušnému mistru, *výlomné* – odb. poplatek placený těžitelem majiteli lomu, pískoviště ap., *záznamné* – řidč. poplatek za záznam.

2. 2. Tvoření od substantiv konkrétních (nedějových): *doselné* – pošt. poplatek za dosílku, *jehelné* – kapesné dávané manželce nebo dcerám, *klíčné* – poplatek nájemníků za klíč od domu, *posnopné* – (kdysi) dávka odváděná ve snopech, *potočné* – někdejší poplatek mlynářů z potoka.

II. Dělení podle významu

A. Názvy různých druhů poplatků placených za různých okolností, většinou v poštovníctví, veřejné správě, dopravě ap.: *podymné* – někdejší domovní daň vybíraná podle počtu komínů, *příhrádečné* – měsíční poplatek za poštovní příhrádku, *přistavné* – žel. poplatek za přistavení vagónu na určité místo, *slovné* – pošt. poplatek za slovo telegramu, *výzevné* – poplatek za výzvu k telefonnímu hovoru.

B. Názvy služebních příjmů a platů vůbec: *dohodné* – peněž. odměna za zprostředkování burzovního obchodu, *novoročné* – zvláštní odměna poskytovaná zaměstnancům k Novému roku, *přeshodinné* – poplatek za přespočetné hodiny pracovní, *příbytečné* – peníze poskytované zaměstnanci na opatření bytu, *výbavné* – odb. peněžitá dávka poskytovaná při služebním posláni do zahraničí, dříve též při sňatku.

C. Jména označující náhrady za utrpěnou škodu: *pamětné* – poněk. zast. věc, skutek (zprav. výprask) sloužící k tomu, aby si někdo něco dobře pamatoval.

2. Tvoření označení různých typů plateb a příjmů je stále živé; užívá se jednak v administrativní komunikační oblasti, jednak jako ozvláštňující prostředek zejména v publicistických textech. Ústav pro jazyk český AV ČR spravuje databázi neologismů WinHesla 2, v níž je zachyceno přes tři desítky názvů dávek a poplatků. Některé z nich byly publikovány ve Slovníku neologizmů 1 a ve Slovníku neologizmů 2

V SN1 jde o tato (většinou uzuální) slova: *dobírkovné* – pošt. peněžní poplatek za tiskoviny ap. posílané na dobírku, *složenkovné* – poplatek za odeslání peněz složenkou, *tlumočné* – adm. peněžní odměna za tlumočení, *vložné* – účastnický poplatek (v soutěžích, kurzech, seminářích ap.), *výpalné* – částka, kterou vydíraný člověk, zprav. podnikatel, platí vydírajícímu za vnučenou ochranu. SN2 jde o slova: *faxovné* – poplatek účtovaný za odeslání faxu (textu), *listovné* – poplatek placený dodavatelem za zařazení zboží do prodeje; zalistovací poplatek, *regální* – poplatek placený dodavatelem zboží za to, aby bylo umístěno v určité výši regálu, *reprízné* – odměna za každé další užití díla, za reprízy filmů, pořadů ap., *sedné* – expr. finanční odměna za členství v nějakém orgánu, za

přítomnost na zasedáních, jednáních, *zádržné* – smluvená část finančních prostředků, kterou si objednatel, poskytovatel ap. ponechává jako garanci plnění smlouvy, závazků, *zpruzné* – expr. finanční obnos, který má platícího naštvat, otrávit (zprudit).

Vycházejíce z dělení V. Kondrové¹ bychom mohli uvedené neologismy utřídit podle významových skupin takto:

A. Názvy různých druhů poplatků placených za různých okolností, většinou v obchodě, poštovníctví, veřejné správě ap.: *dobírkovné, faxovné, listovné, regální, složenkovné, vložné, zpruzné* (expr.).

B. Názvy služebních příjmů a platů vůbec: *sedné* (expr.), *reprizné, tlumočné, výpalné*.

C. Jména označující náhrady za utrpěnou škodu: *zádržné*.

3. Databáze WinHesla 2 obsahuje ještě další slova z této skupiny, která se nedostala do SN1 a SN2, většinou se jedná o okazionalismy. Jejich předností je výstižnost, srozumitelnost v daném kontextu a komický potenciál. Zastavme se u několika příkladů:

Řidička trucku v rozhovoru pro časopis Reflex porovnávala výdělků českých a zahraničních řidičů; odměny uváděla „včetně *špajzovného*“ – diet. Ve stejném časopise o sedm let dříve vzpomínají manželé na život v bývalém pohraničním pásmu; zmiňují příplatek „*pralesné*“ – tak říkali příspěvku za život mimo civilizaci. Někteří zaměstnanci (např. úředníci, ošetřovatelé) dostávají příplatek za psychickou zátěž; říkají mu *fackovné*, protože leckdy slouží klientům jako „fackovací panák“, na němž si lze vylít zlost (někdy dojde i na skutečný políček).

Někdy politici prosadí vyplácení *oblíbeného* – dávek, jejichž prostřednictvím se chtějí zalíbit voličům; jako příklad lze uvést nejnovější finanční příspěvek prvňáčkům, který je nazýván *pastelkovné* či *penálné*.

V současném úzu je oblíbené pojmenování *blbné*, dokládající pravdivost frazému *za blbost se platí*. Jako *blbné* se označuje např. pokuta za jízdu načerno v městské hromadné dopravě kvůli roztržitosti či poplatek za sázkový tiket, neboť pravděpodobnost výhry při sázení je velmi malá.

Waldemar Matuška se svěřil časopisu Story, že si někdy rád připomene své bujně mládí. V takových chvílích žádá manželku o mimořádné kapesné, kterému říká „*kočkovné*“ (jde o peníze k hoštění krásných žen).

Dále v databázi neologismů nalezneme např. *hotelné* (poplatek za pobyt v nemocnici), *inkasné* (poplatek České poště za převod koncesionářských poplatků), *kalorné* (příplatek sportovcům na stravu), *krysné* (hypotetický poplatek za vyhubení krys v kanalizacích), *plážovné* (poplatek za užití pláže), *proherné* (poplatek za sázkový tiket), *proudné* (hypotetický poplatek majitelů nemovitostí počítaný podle velikosti plochy vystavené větrnému proudění), *skandálné* (poplatek firmě provádějící audit za indiskreci tisku), *sněžné* (hypotetický poplatek za využívání sněhové pokrývky v místech s nadmořskou výškou přesahující tři sta metrů), *štaflovné* (poplatek za „štafl“, stanoviště taxi), *vzdušné* (hypotetický poplatek za vzduch).

4. Závěr. Kdykoli se vyskytne potřeba nového názvu dávky nebo poplatku, ať v komunikační sféře administrativně-správní, publicistické či běžně mluveného jazyka, lze jej bez obtíží utvořit pomocí formantu *-né* nebo *-ovné* od základu slovesného nebo substantivního. Předností slov této sémanticko-slovo-tvorné skupiny je výstižnost a srozumitelnost v daném kontextu, při aktualizacím užití též komický potenciál slov, jak jsme se pokusili doložit na příkladech z databáze neologismů WinHesla 2.

Literatura

- KONDROVÁ, Vlastimila. Některé sémanticko-slovo-tvorné skupiny jmen: Názvy dávek a poplatků. Tvoření slov v češtině. Praha: Academia 1967. s. 672-677.
- MARTINCOVÁ, Olga a kol.: Nová slova v češtině: Slovník neologismů 1. Praha: Academia 1998. 362 s.
- MARTINCOVÁ, Olga a kol.: Nová slova v češtině: Slovník neologismů 2. Praha: Academia 2004. 570 s.
- Příruční slovník jazyka českého. Praha: SPN 1935-57.
- WinHesla 2: Počítačová databáze neologismů. Lexikograficko-terminologické oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR.

Význam výskumu neštandardizovanej hydronymie

Juraj Hladký

Katedra slovenského jazyka a literatúry,
Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity, Trnava

Hydronymá podobne ako vlastné mená z iných onymických sústav predstavujú špecifickú časť slovnej zásoby každého jazyka. Keďže väčšina vodných názvov vznikla z apelatívnych pomenovaní, toponymická lexika významným spôsobom dopĺňa pohľad na vývin slovnej zásoby najmä v starších obdobiach, pretože získať ju iným spôsobom by nebolo možné.

Výskum súčasnej a historickej hydronymie (a výskum vlastných mien všeobecne) cennými informáciami dopĺňa pohľad na vývin, diferenciaciu a súčasný stav jazyka, ale takisto je nevyhnutným predpokladom na historicko-porovnávacie výskumy, pri ktorých ako základný dokumentačný materiál slúži historická apelatívna a historická propriálna lexika. Historická slovanská toponymia predstavuje jedinú bázu jazykových faktov o vývine praslovanských makrodialektov a o formovaní jednotlivých slovanských jazykov. Pôvodom slovanské toponymá sa neraz začleňovali do staromaďarskej toponymickej sústavy a v nej

prešli pomerne zložitým vývinom. Po komplexnej historicko-jazykovej analýze však môžu poskytnúť cenné lingvistické údaje o pomedznom pásme kontaktu osobitne západoslovanského a južnoslovanského praslovanského makrodialektu v podunajskom priestore a o praslovanskej genéze slovenčiny (porov. Krajčovič, 1974, s. 58).

Hydronymá vznikali z apelatívnej lexiky jestvujúcej v období vzniku vlastného mena v konkrétnom jazyku, a preto poskytujú slavistike aj slovakistike dôležitý dokladový materiál. Historicko-porovnávacie výskumy, naopak, poskytujú dôležité informácie lingvistického charakteru onomastike, a to najmä pri rekonštrukcii onymických jednotiek. Najstaršie hydronymá z územia Slovenska sú doložené v 11. a 12. storočí (najmä v Zoborskej listine z r. 1113), vznikali teda v ešte staršom období, v období jazykovej integrácie v naddunajskej oblasti. V najstaršej doloženej hydronymii možno identifikovať vrstvu starého slovanského lexikálneho fondu, ktorá najvýraznejšie zachováva starší (praslovanský) stav. Ide o apelatívnu lexiku nediferencovanú (alebo iba minimálne diferencovanú) v slovenských dialektoch, ale aj v slovanských jazykoch (všetky doklady, ktoré uvedieme v tejto štúdii, pochádzajú z povodia rieky Nitry). Identifikujeme ju napríklad v hydronymách *Topolnica* (1293 *Topolniche fev* etc. *Topol'-n-ica* < psl. **topol'*), *Bebrava* (1296 *fluvium Bebre* etc. *Bebr-ava* < psl. **bebrь*/**bobrь*), **Vlčec* (1113 *fluvius Vlscit*; **Vlk/č-ec* < psl. **vьlky*) a v ďalších vodných názvoch.

V hydronymickom materiáli možno doložiť starú petrifikovanú lexiku, ktorá postupne mohla v jednotlivých slovanských jazykoch zmeniť svoju pôvodnú sémantickú štruktúru: **Rohožnica*, dnes *Rohožnický potok*: (< ON. *Rohožnica* < VN. **Rohožnica*: 1295 *rivulus Rohozniche* < **Rohož-n-ica* < psl. **rogozь*; V. Machek (s. 420) o apel. *rohož* (*rohožka*) uvádza: „odvozeno príponou *-ja* od psl. **rogozь* (mask.), resp. **rogoza* (fem.); značilo nepochybne rákos, jak svědčí právě tato odvozenina („pletivo z rákosí“), ale časem ovšem i jiné rostliny vodní podobné vzhledem nebo podobného užití. V češtině **rogozie* přešlo v *rokosie*, *rákosí*.“ V tomto význame (t. j. „vodomilné rastlinstvo“) dokladá apelatívum *rohož*, *rohoža* aj Historický slovník slovenského jazyka (5. zv., s. 80), ale 3. zväzok Slovníka slovenského jazyka (s. 576) uvádza už len význam „hrubé pletivo z trstia, lyka, zo slamy a pod.“ Podobne aj apelatívum *mohyla* (psl. **mogyla*; slov. *mohyla*, rus. *mogila*) postupne stratilo svoj pôvodný význam „vyvýšenina v teréne, pahorok“ a dnes sa (aj v ruštine) používa na označenie hrobu (pochopteľne, pôvodná motivácia „terénna vyvýšenina“ tu zostala). Na starú sémantiku lexémy upozorňujú v skúmanom regióne názvy riečky *Mohelnica* (dnes *Pažitský potok*: 1329 *Mohantcha*, 1352 *maioris rivuli Moholnica* atď.) a jej občasného prítoku **Malá Mohelnica* (1352 *Kysmohelnica*; Uhlár, 1970, s. 174 – 178).

Ďalšie prvky apelatívnej lexiky, ktorá sa zachovala vo vlastných menách, mohli v procese vývinu praslovanského základu v jednotlivých slovanských jazykoch postupne preniknúť na okraj slovnej zásoby jazyka, zaniknúť alebo pozmeniť

svoju hláskovú podobu. Takéto staré základy identifikujeme napr. v názve *Hlomniansky potok* (staršie *Hlomná dolina* s dokladmi iba z 2. polovice 20. storočia; nie je však isté, či terénny názov bol motivovaný zvukom vetra alebo zvukom vody – v tom prípade by sme za prvotný pokladali vodný názov: *Hlom-né*, staršie *Hlom-ná* < apel. zo základu *hlom-*; psl. **glomotъ*, **glomozь*/**glomozdь*/**glomoz-a* „шум, производное с суф. -отъ от основы *глом-“; porov. čes. *hlomoz*, bulh. *глomот* (ESSJ, zv. 6, s. 137 – 138), slvk. *hlomoz*, *lomoz*; Kálal, s. 170).

Z uvedených dokladov vidno, že pri výskume vlastných mien vodných objektov sa neraz stretávame s problémom diachrónej a synchronnej polyonymie, javu, keď sa na jeden denotát (potok, rieku, jazero) vzťahuje viacero vlastných mien. Príčiny polyonymie sú rôzne.¹ Neraz sa stáva, že aj niekoľkostometrový tok zasahujúci do dvoch katastrálnych území mal alebo podnes má v oboch obciach iný názov, prípadne aj viac názvov. V procese štandardizácie sa ustáľuje pre každý onymický objekt iba jedno vlastné meno – v opačnom prípade by dochádzalo v jazykovokomunikačnej praxi k entropii. Názvy vodných tokov sú štandardizované v kartografických a geografických dielach, na mapách rozličných mierok a rozličného druhu, používajú sa v turistických príručkách a v ďalších prácach vlastivedného charakteru (Majtán, 1996, s. 12). Varianty štandardizovaného (úradného) názvu však naďalej fungujú v jazykovokomunikačných aktoch členov mikrosociet (obcí, častí jednej obce; jednotlivých skupín obyvateľov – poľovníkov, rybárov, roľníkov a pod.)² Napr. v Jablonici obyvateľia obce používajú na označenie *Hodonského potoka* (štandardizovaný názov), ktorý tečie cez obec, názov *Lukavec* (neštandardizovaný názov).³ Toto hydronymum je však istotne veľmi staré; odvodené je od zaniknutého psl. adj. *loNkanъ* (suf. *-ec*) s významom „dravý, zákerný“ (porov. Šmilauer, 1932, s. 463). Názov dnes nenápadného potoka pôvodne istotne motivovala zradnosť jeho toku v daktorých úsekoch. Polyonymia je veľmi častá v takých prípadoch, keď tok zasahuje do viacerých mikroregiónov, napr. *Hostiansky potok*, 25 km dlhý prítok Žitavy, členovia týchto mikrosociet v jednotlivých obciach nazývajú (neštandardizovanými názvami) *Hostianka*, *Zlatno*, *Zlatný potok*, *Zlatnianka*, *Leveš*, *Leveška*, *Levešský potok*, *Hlboká*, *Žitavka*, *Hontiansky potok* (vedno až 10 neštandardizovaných variantov s rôznou motiváciou!). S daktorými spomínanými variantmi sa môžeme stretnúť aj v starších kartografických dielach.

¹ Na viacerých miestach sa ňou zaoberal J. Kško (porov. napr. KRŠKO, J.: Toponymický priestor v komunikácii malých sociálnych skupín. Slovenský národopis. Roč. 46, č. 1, (1998), s. 80 – 101; HLADKÝ, J.: Názvy vodných objektov v spoločenskej komunikácii. In: *Vlastné meno v spoločenskej komunikácii*. Zborník referátov z 15. slovenskej onomastickej konferencie. Bratislava: Jazykovedný ústav L. Štúra SAV – Filozofická fakulta UK – Veda 2003, s. 229 – 238.

² Porov. KRŠKO, J.: Hydronymia povodia Turca. Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied UMB 2003, s. 14 – 18.

³ Za informáciu ďakujem nádejnému onomastikovi Andrejovi Závodnému z Jablonice.

Nevyhnutnou súčasťou heuristického hydronomastického výskumu je preto aj terénny výskum hydronymie. Zdokumentovaním, lexikálno-sémantickou, slovotvornou a štruktúrnotypologickou analýzou štandardizovaných a neštandardizovaných vodných názvov sa utvárajú predpoklady na širší slovackistický a slavistický výskum, a to vo viacerých oblastiach: možno rekonštruovať starú apelatívnu hydronymickú lexiku a porovnať ju s lexikou, ktorá jestvovala v jazyku v období pred vznikom vlastného mena; môžeme identifikovať príznaky, ktoré motivovali vznik jednotlivých vlastných mien a pod. Utvorenie materiálnej bázy hydronymom umožní porovnávať slovotvorné modely v slovenskej hydronymii, ale z diachrónneho i synchrónneho aspektu aj v kontexte slovanskej hydronymie.

Zo synchrónneho hľadiska môže priniesť nemálo nových informácií terénny heuristický výskum zameraný na živé mená vodných objektov v skúmanom území, osobitne v bilingválnom prostredí. Poznatky z tohto výskumu je možné použiť aj v procese štandardizácie hydronymom, vzťahujúcich sa na tie onymické objekty, ktorých výskum sa realizuje v posledných desaťročiach (či skôr rokoch). Vlastné mená takýchto objektov neboli podnes skúmané a v mnohých prípadoch ani štandardizované, hoci v komunikačných aktoch členov mikroregiónov či mikrosociet fungujú. Ide najmä o vlastné mená krátkych alebo občasných tokov, studní a malých vodných plôch, močiarov, prameňov a pod.). Napr. pri heuristickom výskume hydronymie z povodia Nitry sa podarilo identifikovať 850 onymických objektov (650 vodných tokov a 200 vodných plôch a prameňov). Priamo na vodohospodárskej mape (1977 – 1982) je na území povodia pomenovaných vedno len 406 objektov. Heuristickým výskumom sa podarilo zistiť až 488 neštandardizovaných variantov názvov týchto objektov s rôznou motiváciou, lexikálno-sémantickou, slovotvornou a štruktúrnotypologickou charakteristikou. Zvyšných 444 onymických objektov je rôzneho charakteru – buď ide o zaznačené, ale nepomenované objekty vo vodohospodárskej mape, alebo o objekty, ktoré sa nepodarilo presne identifikovať, príp. mohli zaniknúť. Nemálo nových informácií môže priniesť ešte podrobnejší terénny výskum zameraný na živé mená vodných objektov v skúmanom území, osobitne v bilingválnom prostredí.

Slovenská hydronymia nebola v minulosti skúmaná systematicky. Podľa dokladov zo stredovekých listín najstaršiu hydronymickú lexiku z jednotlivých povodií rekonštruoval a zostavil Václav Šmilauer (*Vodopis starého Slovenska*, 1932). V ostatných desaťročiach sa jazykovedci zaoberali viacerými názvami významných slovenských riek, osobitne takými, ktoré sa pokladajú za predslovenské (Váh, Hron), príp. iné, ktoré nevyhnutne nemusia mať takú charakteristiku (Laborec, Latorica, Torysa, Nitra a i.; porov. Majtán, 1996, s. 137 – 138).

Mnohými cennými podnetmi je závažná z hľadiska slovanskej hydronomastiky monografia J. Udolpha *Studien zu slavischen Gewässernamen und Gewässerbezeichnungen* (1979). V rozsiahlej práci sa zaoberá praslovanskými apelatívami, ktoré vstupovali do procesu onymizácie a jednotlivé heslá dokladá

historickými (pochopteľne, aj súčasnými) dokladmi z hydronymie jednotlivých slovanských jazykov. Takýto postup uplatňuje v celoslovanskom kontexte, ale v jednotlivých kapitolách monografie rekonštruje slovnú zásobu pomenujúcu druhy vôd aj v západoslovanských, východoslovanských a južnoslovanských jazykoch. V samostatných kapitolách analyzuje slovotvorné modely slovanskej hydronymie.

V súvislosti s heuristickým výskumom slovenskej hydronymie Milan Majtán r. 1987⁴ poznamenal, že „monografický komplexný výskum slovenskej hydronymie podľa jednotlivých povodí je dosiaľ iba v začiatkoch“ a zároveň naznačil smerovanie ďalšieho výskumu slovenskej hydronymie: „Podrobnejší, frekvenčnými údajmi a dynamikou vývinu pomenovania, pomenovacích obsahových i slovotvorných modelov doplnený výskum, a rovnako podrobná analýza štruktúrnych a slovotvorných typov historickej i súčasnej slovenskej hydronymie ostáva ešte úlohou. Komplexne a monograficky spracovaná slovenská hydronymia bude aj východiskom porovnávacieho výskumu v západoslovanskom i v celoslovanskom meradle.“ Komplexné spracovanie slovenskej hydronymie v jednotlivých povodiach podľa spoločných metodologických kritérií na základe heuristického výskumu umožňuje vytvoriť rozsiahlu bázu porovnávateľných dokladov z celého územia Slovenska, resp. Európy, a môže tak byť cenným príspevkom do spomínaného výskumu celoeurópskej hydronymie, ktorý je známy pod názvom *Hydronymia Europaea* (jeho históriu a metodologické princípy predstavuje P. Žigo v štúdiu *Hydronymia Slovenska a Hydronymia Europaea*; 1994).

Za prvý pokus o systematický výskum a systematické spracovanie slovenského hydronomastického materiálu z jedného povodia možno pokladať až monografiu M. Majtána a K. Rymuta (*Hydronymia dorzecza Orawy*, 1985). Už predtým vznikol v Nemecku projekt jednotného a komplexného spracovania hydronymie celej Európy s názvom *Hydronymia Europaea*. Podľa jeho metodologických zásad vyšli monografie o hydronymii slovenskej časti povodia *Slanej* (Ľ. Sičáková, 1996), *Dunajca a Popradu* (K. Rymut – M. Majtán, 1998), *Ipl'a* (M. Majtán – P. Žigo, 1999), *Turca* (Krško, 2003) a najnovšie knižne vyšla hydronymia z povodia rieky *Nitry* (Hladký, 2004).

Komplexný výskum slovenskej hydronymie môže priniesť cenné informácie o vývine apelatívnej hydronymickej lexiky, ale takisto o motivačnej, lexikálno-sémantickej, slovotvornej a štruktúrnotypologickej stránke slovenskej (v širšom kontexte aj slovanskej a osobitne západoslovanskej) hydronymie v jednotlivých obdobiach. Tieto poznatky môžu okrem iného rozšíriť a spresniť obraz diferenciácie praslovanského lexikálneho fondu v jednotlivých slovanských jazykoch a slovanských nárečiach.

⁴ MAJTÁN, M.: Slovenská hydronymia v slovanskom kontexte. In: Zápisník slovenského jazykovedca. Roč. 6, 1987, č. 1, s. 14 – 16.

Literatúra

ESSJ Etimologičeskij slovar slavjanskich jazykov. Praslovjanskij leksičeskij fond. Zv. 6. *E - G (golva). Ed. O. N. Trubačev. Moskva: Izdatel'stvo Nauka 1979. 224 s.

Historický slovník slovenského jazyka. Zv. 1. (A – J). Ed. M. Majtán. Bratislava: Veda 1991. 536 s.

HLADKÝ, Juraj: Názvy vodných objektov v spoločenskej komunikácii. In: Vlastné meno v spoločenskej komunikácii. Zborník referátov z 15. slovenskej onomastickej konferencie. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV – Filozofická fakulta UK – Veda 2003, s. 229 – 238.

HLADKÝ, Juraj: Hydronymia povodia Nitry. Trnava: Pedagogická fakulta 2004. 294 s.

KÁLAL, Miroslav: Slovenský slovník z literatúry a nárečí. (Slovensko-český slovník a český ukazovateľ.) S praktickou mluvniciou československou. Banská Bystrica 1924. 1216 s.

KRAJČOVIČ, Rudolf: Slovenčina a slovanské jazyky. Zv. 1. Praslovanská genéza slovenčiny. Bratislava: SPN 1974. 328 s.

KRŠKO, Jaromír: Toponymický priestor v komunikácii malých sociálnych skupín. Slovenský národopis, roč. 46, č. 1, (1998), s. 80 – 101.

KRŠKO, Jaromír: Hydronymia povodia Turca. Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied UMB 2003. 168 s.

MACHEK, Václav: Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. Praha: Nakladatelství ČSAV 1957. 628 s.

MAJTÁN, Milan: Slovenská hydronymia v slovanskom kontexte. In: Zapisník slovenského jazykovedca, roč. 6, 1987, č. 1, s. 14 – 16.

MAJTÁN, Milan: Z lexiky slovenskej toponymie. Bratislava: Veda 1996. 192 s.

ŠMILAUER, Vladimír: Vodopis starého Slovenska. Praha – Bratislava: Nákladem Učené společnosti Šafaříkovy 1932. 654 s.+ 3 s. přílohy.

UDOLPH, Jürgen: Studien zu Slavischen Gewässernamen und Gewässerbezeichnungen. Ei Beitrag zur Frage nach der Urheimat der Slaven. Heidelberg, Carl Winter – Universitätsverlag 1979. 642 s.

UHLÁR, Vlado: Pôvod názvu Mohelnica. In: Slovenská reč. Roč. 35, 1970, č. 3, s. 174 – 178.

ŽIGO, Pavol: Hydronymia Slovenska a Hydronymia Europaea. In: Slovenská reč, roč. 59, 1994, s. 150 – 155.

Metaforické a expresívne vyjadrenie kvality a vzdialenosti v slovenskej toponymii

Jaromír Krško

Katedra slovenského jazyka a literatúry,
Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

Predmetom nášho príspevku bude poukázať na metaforické vyjadrenie kvality a vzdialenosti v slovenskej toponymii. S aspektom kvality a vzdialenosti sa však často spája aj využívanie expresívnej lexiky, ktorá má v hovorovej podobe svoje miesto. Zároveň chceme poukázať na posun vo funkcii expresívnej lexiky v toponymii oproti využitiu tejto vrstvy slovnej zásoby v bežnej komunikácii.

Metafora, ako jeden zo základných výrazových prostriedkov v komunikácii, vzniká prenášaním významu jedného javu na druhý. Nevyskytuje sa len v poézii, ale je bežná aj v hovorovej reči. L. Haasová (2004) sa vo svojej štúdii zaoberala otázkami, prečo sa človek v bežnej, dokonca v odbornej komunikácii vyjadruje metaforicky. Preberá triedenie podľa Lakoffa a Johnsona a delí metafory na: 1. orientačné, 2. ontologické, 3. štruktúrne a 4. aktuálne. „Priamo, nemetaforicky, prý rozumíme pouze pojmom prostorovým (nahore-dole, vpředu-vzadu, blízko-daleko...), neboť jsou důležité pro naše běžné tělesné fungování a zažíváme tak přímou fyzickou zkušenost. Ta pak dává základ orientačním metaforám.“ (Haasová, 2004, s. 124). Orientácia človeka v teréne by teda (teoreticky) nemala obsahovať metaforické vyjadrenia. V našom prípade však ide o posun k orientačnému druhu metafor.

Vychádzať však len z definície metafory ako prenášania významu z javu na jav na základe podobnosti nemožno, pretože úlohou metafory je sprostredkovať ostatným naše skúsenosti, vnímanie sveta. Z tohto pohľadu môžeme o metafo-re uvažovať ako o ekonomizácii myslenia. Napr. deťom chýbajú základné poznatky o existencii sveta, nechápu mnoho zákonitostí, preto nechápu metaforu ako jazykový prostriedok. Získaním životných skúseností však začínajú rozumieť aj metaforickému vyjadrovaniu.

Prenášanie významu sa teda prirodzene (a primárne) využíva aj na vyjadrenie vzdialenosti onymických objektov od pozorovateľa, označenie náročnosti terénu, ktorý môže byť pomenovaný metaforicky. V minulosti sa pomenovanie spájalo nielen s obrazným vyjadrením, ale často takéto pomenovanie malo aj magickú funkciu – takto vzniklo mnoho pomenovaní vrchov – *Vepor* (od vepor – diviak), *Zobor* (od zubor), *Kozol* (od kozol – vyrezaný cap), *Koží hrb* (od koza) atď. Metaforou vyjadruje pomenovateľ svoju predstavu o objekte, citovú zaujatosť, životnú skúsenosť...

Metafora je tvorená prirodzenou, bežne používanou lexikou, ktorú tvoria aj expresívne slová. Ich miera expresivity je rôzna, ale v toponymách sa spravidla

nevyskytuje najsilnejšia expresivita spojená s tabuizovanou lexikou. Doterajšie výskumy expresívnej lexiky sa sústredili predovšetkým na využívanie expresívnych slov v lexikografických dielach z diachrónneho hľadiska (Rajčanová, 1997), synchronne využitie tejto vrstvy slovnej zásoby analyzoval B. Hochel (1988), ale najmä svojim Slovníkom slovenského slangu (Hochel, 1993). Estetickú, či estetizujúcu, funkciu expresívnej lexiky v dielach slovenskej postmodernity si všimol V. Patráš (1997).

Postavenie expresívnej lexiky je veľmi špecifické. Ide o jednu z najstarších vrstiev slovnej zásoby, ktorá je prítomná v každom jazyku a využíva sa v bežnej komunikácii. V oficiálnej spoločenskej komunikácii je však potláčaná. Oficiálne lexikografické diela sa o nej zmieňujú veľmi málo, dokonca sa tieto slová neuvádzajú ani v nárečových slovníkoch¹, napriek tomu, že ide o lexiku hovorových (neoficiálnych) prejavov a v nahrávkach sa preto vyskytujú.

V Krátkom slovníku slovenského jazyka (KSSJ) z roku 1987 sa v kapitole o normatívnom a štýlovom hodnotení lexikálnych prostriedkov hovorí, že v slovníku sú príslušným kvalifikátorom označené aj lexémy „*hrubé* (skrátka *hrub.*) a *vulgárne* (skrátka *vulg.*), vyjadrujúce citový postoj ku skutočnosti spôsobom, ktorý sa hodnotí ako spoločensky neprimeraný, neslušný, napr. *drístať*, *panghart*, *sviňa* (nadávka) alebo pochádzajú z oblasti spoločenského tabu (*pajzel*); tieto výrazy stoja na okraji spisovného jazyka a často siahajú i zaň.“ (KSSJ, 1987, s. 24; KSSJ, 2003, s. 30).

Po politických a spoločenských zmenách v Česko-Slovensku roku 1989 sa vytvoril priestor aj pre uverejnenie lexiky, ktorá, podľa KSSJ, „stojí na okraji spisovného jazyka a často siahá i zaň“. Roku 1991 vyšiel Najkratší slovník slovenského jazyka (NSSJ), ktorý obsahuje vulgárnu a tabuizovanú lexiku nezahrnutú v dovtedajších lexikografických dielach. A. Rajčanová k tomuto slovníku píše, že „k jeho vydaniu – podľa našich zistení – lingvistická obec v oficiálnych jazykovedných periodikách žiadne stanovisko nezaujala, čo vlastne iba potvrdzuje určitú ‚tradíciu‘, ktorá vo vzťahu k tejto časti slovnej zásoby u nás v poslednom období fungovala“ (Rajčanová, 1997, s. 209).

Teoretickým otázkam expresívnej lexiky sa na konci osemdesiatych rokov venoval B. Hochel, ktorý v tomto období pripravoval vydanie Slovníka slovenského slangu (1993)². Vo svojej štúdiu *Tabuizované slová v slovenčine* (Hochel, 1988) používa strešný termín *škaredé slová*, pričom si uvedomuje silný hodnotiaci aspekt tohto spojenia, ktorý dáva tušiť jeho školsko-pedagogickú prove-

¹ Tabuizovaná lexika sa nevyskytuje v Slovníku slovenských nárečí, napriek tomu, že slovník predstavuje reprezentatívne dielo národného jazyka a to ani v prípade, že môžeme uvažovať o nárečovom termíne (napr. spôsob plákania bielizne na potoku), ak obsahuje tabuizovanú lexému. Čiastočne sa vyskytuje v Gemerskom nárečovom slovníku J. Orlovského, sporadicky aj v ďalších regionálnych slovníkoch.

² O pripravenosti Slovníka slovenského slangu písal B. Hochel v štúdiu *Tabuizované slová v slovenčine* (s. 186) a avizoval, že slovník vyjde vo vydavateľstve Obzor r. 1989.

nienciu a zároveň si uvedomuje jeho vágnosť a nepresnosť. Pod *škaredými slovami* rozumel nadávky, vulgarizmy, obscénne slová a tabuizmy, ktoré sa jasne črtali práve v prostredí slangu, najmä ak máme na mysli manifestačnú gestačnosť ako jeden z dominantných prvkov slangu. Práve cez vulgarizmy sa snažia (najmä mládež) poukázať na svoju existenciu, pretože podľa ich názoru dospelí môžu hovoriť „takto škaredo“ a predpokladajú, že pri používaní tohto druhu lexiky budú dospelí. Vulgárnou lexikou sa (mylne) snažia preklenúť hranicu medzi dospievajúcimi a dospelými. Hochelovým prínosom v tejto problematike je najmä odhalenie komunikačných kritérií pri zaradení týchto slov do slangu. V slovníku použil množstvo synonymných výrazov, ktoré sa v komunikácii využívajú – od jemnejších expresívnych slov až po veľmi hrubé vulgarizmy.

V. Patráš (1997) v súvislosti s obscénnosťou a jej sociolingvistických parametroch v literatúre postmodernity hovorí o faktickej radosť z prekonávania tabu na princípe šoku (Patráš, 1997, s. 129). Tento autor píše, že: „do textu vstupujú ‚oslobodené‘ pomenovania, ktoré donedávna boli proklamatívne umiestnené na okrajových pozíciách národného jazyka. Marginálnosť sa temer výhradne obmedzovala na fungovanie len v tzv. suterénových sociálnych skupinách a komunikačných situáciách s výrazným parametrom ústnosti (hovorenosti).“ (Patráš, 1997, s. 129). Táto štúdia patrí doteraz k najsystematickejším štúdiám v oblasti klasifikácie vulgárnej lexiky. Teoretické východiská mu ponúkla monografia M. Grochowského – *Słownik polskich przekleństw i wulgaryzmów* (1995), v súlade s ktorou hovorí o skupine systémových vulgarizmov, kde tabu ovplyvňuje forma bez ohľadu na sémantické vlastnosti lexémy a kontext jej použitia. V tejto skupine sa prekonávajú „hlavne jazykové konvencie (aj v slovenčine sú to KO-, PI-, KU-, JE- elementy a ich deriváty, príznačné pre uzavretejšie sociéty)“ (Patráš, 1997, s. 131). Druhú skupinu tvoria referenčno-zvyklostné vulgarizmy, kde tabu vzniká v dôsledku obsahu. Tu sú prekonávané predovšetkým kultúrne konvencie – „príznačnejšie pre otvorené sociéty, teoreticky prijateľnejšie aj v literárnom diele“ (Patráš, 1997, s. 131). Autor tejto štúdie sa snažil sledovať funkčnosť využívania obscénnej lexiky³ v súčasnej slovenskej literatúre, ktorá súvisí aj s posúvaním hraníc chápania tabu. V. Patráš toto posúvanie hraníc naznačil aj úvodným citátom herca M. Kopeckého.

Využitie expresívnej lexiky je rozdielne v umeleckej literatúre a v bežnej komunikácii (teda aj v toponymii). V umeleckej literatúre sa dá pomocou tohto druhu lexiky charakterizovať literárna postava, prostredie, atmosféra, vypätosť deja, jeho gradácia. V toponymii, rovnako ako aj v bežnej komunikácii, ide o vyjadrenie vzdialenosti objektu, jeho veľkosti, takto môžeme označiť kvalitu (resp. nekvalitu) vody, výdatnosť prameňa a pod. Expresívna lexika je zároveň indikátorom intimity komunikačného prostredia (pri použití expresívnych slov sa v komunikačnej situácii ocitajú len najbližší – teda „naši“ a nie „tí druhí“). Expresivi-

³ Obscénnou lexikou myslí V. Patráš tú istú lexiku, ktorú B. Hochel označuje termínom „škaredé slová“.

ta v komunikácii zároveň pôsobí lascívne. Počas dialektologických výskumov sme sa stretli s takýmto využitím lexiky, najmä vtedy, keď informátori nepokladajú exploatátora za rušivý element, ale komunikujú spontánne a prirodzene. V lascívnosti sa dá vybadať aj ďalšia dôležitá funkcia expresívnej lexiky – ozvláštniť ťažký pracovný úkon, teda do určitej miery „spríjemniť“, zľahčiť náročnú a namáhavú prácu. Expresívna lexika obsiahnutá v nárečiach (možno hovoriť o bežnej komunikácii) je obsiahnutá aj v pomenovaní okolitých geomorfologických objektov, s ktorými ľudia prišli alebo prichádzajú do styku.

Metaforicky sa v slovenskej (ale nielen slovenskej) toponymii často vyjadruje vzdialenosť daného objektu od obce (objekt sa často nachádza na okraji chotára obce), zlá poloha objektu, resp. ťažko zdolateľná cesta k nemu, vysoká poloha objektu, do určitej miery aj dlhý tvar objektu, malá alebo naopak – veľká rozloha pomenovaného útvaru. Objekt nachádzajúci sa na okraji chotára obce môže byť preto pomenovaný názvami *Amerika*, *V Amerike*⁴ – ide teda o vyjadrenie extrémnej vzdialenosti (ako cesta do Ameriky). Expresívne vyjadrenie veľkej vzdialenosti sme zaznamenali v pomenovaní malej úzkej doliny na Hohrehrn – *V riti* (Weis., s. 62). Motiváciou bolo apelatívum *rit* – vo význame zastrčené miesto (NSSJ, s. 52). Metonymické pomenovanie *Kanada* z obce Poltár (Krš.02, s. 36) nebolo motivované polohou, ale tým, že v tejto časti si stavali nové domy navrátilci z Kanady, kam odišli za zárobkami. Zastavané časti v mestách (štvrte rodinných domov) majú často metaforické pomenovania – *Zbojnicky vršok* (Banská Bystrica) – ak ide o domy novozobohatlíkov postavené vyššie nad mestom, *Beverly Hills* – domy finančne lepšie situovanej skupiny obyvateľov, *Dzľžovice* (Revúca) – ak sa ľudia kvôli stavbám zadžili, *Otrokovice* (Revúca) – pretože ľudia po skončení práce, si sami stavali svoje domy – pracovali na nich ako otroci. Časť obce nazvaná *Habeš* bola motivovaná tým, že tamojší obyvatelia pri stavbe rodinných domov brali (habali) stavebný materiál všade. Expresívne pomenovanie časti obce *Trhanová* (Han., s. 34) naopak vyjadruje, že tu bývajú chudobní ľudia.⁵

Vysoko položené pole môže byť vyjadrené metaforickými názvami *Pod nebom* (Hal., s. 52), *Do raja* (Lamp., s. 73), ktoré priamo súvisia s polohou smerom hore (nebo, raj a podobne). Metonymické pomenovanie *Peklo* označuje strmý kopec s jediným úzkym chodníkom a podľa informátorov „vyjst’ naň bolo peklo“ (Jurč., s. 39). Expresívne vyjadrenie vysoko položeného poľa sme zistili v názve *Usrance* (Hal., s. 39) – podľa informátorov išlo o pole na vysokom kopci s ťažkým prístupom. Lexikálny základ pomenovania je sloveso *usrať* sa – ťažko sa nadrieť, vyvinúť veľkú námahu.

⁴Podobné príklady sa nachádzajú aj v českej toponymii – podľa mapy ide o distribúciu na celom území Čiech, najmä však v oblasti okresov Benešov a Tábor (OLIVOVÁ-NEZBEDOVÁ, L. – MALENIŠKÁ, J. 2000, s. 67-71).

⁵Názvy častí obcí s rodinnými domami veľmi často nedávajú jej samotní obyvatelia, ale ich dostávajú od ostatných obyvateľov obce. Často ide o vyjadrenie opovrhnutia, ale i závisť.

Veľká alebo malá rozloha objektu našla svoje metaforické pomenovania v názvoch *Dlhomile* (Petr., s. 85) – išlo o pole, ktoré bolo také veľké, že podľa informátorov by človek potreboval miľové čizmy na to, aby ho rýchlo prešiel. Naopak, malá lúka bola metaforicky pomenovaná podľa nárečového tvaru prchút – malý človek – *Prchútka* (Lamp., s. 61). Dlhá pretiahnutá dolina dostala názov *Lenivá dolina* (Hal., s. 17), pretože človek nemohol byť lenivý, ak ju chcel celú prejsť.

Metaforické vyjadrenie často obsahujú toponymá, ktoré pomenúvajú nekvalitnú pôdu, označujú nevhodnú (málo úrodnú) polohu a pod. *Všivavé vršky* (Hal., s. 24) a *Všaniny* (Jurč., s. 22) označujú polia, na ktorých bola veľmi slabá úroda. Nevhodnú polohu označuje názov *Chajlúky* (Krš.01, s. 91) – ide o lúku (oficiálne pomenovanú *Medzi vodami*), ktorú často zaplavuje. Expresívny názov bol motivovaný apelatívom chuj – mužský pohlavný orgán, alebo chujovina – hlúpa vec (Hocheľ, 1993, s. 89), podoba prvej časti kompozita – *chaj* (namiesto *chuj*) zmierňuje expresívnosť pomenovania, zostáva však stále sémanticky priezračná, aby vyjadrila negatívnu vlastnosť objektu. Negatívnu polohu (pole orientované na severovýchodnú stranu) vyjadruje expresívny názov *Sráč* (Lamp., s. 65), podľa informátorov úrody tu bolo vždy málo a bola nízkej kvality. Nemetaforický, ale expresívny názov *Zasraná medza* (Lamp., s. 70) označoval jedinú medzu na poli, kde všetci vykonávali svoju potrebu.

Expresívne a metaforické názvy sme často zaznamenali pri hydronymách najmä v súvislosti s charakterom a vlastnosťami toku – *Besná voda* (Krš.03, s. 59) označuje dravý tok; *Darebák* (Krš.03, s. 67) pomenúva tok spôsobujúci často záplavy. Expresivita môže vyjadrovať slabú výdatnosť prameňa, závadnú vodu (v minulosti alebo prítomnosti), môže sa ňou charakterizovať zápach alebo účinok vody – prameň *Smradľavá voda* (Krš.03, s. 138) – obsahuje sírovodík, ktorý svojím zápachom pripomína pokazené vajcia; studnička *Kakajka* (Krš.01, s. 117) – ide o nezávadnú vodu, ktorá má pravdepodobne mierne laxatívne účinky; studnička *Prdlička* (Krš.01, s. 145) – motivácia spočíva v tom, že voda spôsobuje plynatosť čriev; studnička *Žobrčka* (Krš.01, s. 112) – názov označuje málo výdatný prameň⁶. *Chorá voda* nepomenúva závadnú vodu v studnička. Podľa informátorov ide o veľmi kvalitnú pitnú vodu. Pomenovanie mohlo byť motivované (dočasnou) závadnosťou vody v minulosti. Názov vodného prameňa môže byť motivovaný aj jeho okolím – prameň pomenovaný *Ri'* (Hal., s. 36) motivovali dva kamene, ktoré ho obkolesovali a tvarom pripomínali túto časť ľudského tela. Znečistený vodný tok môže byť pomenovaný názvami motivovanými slovesom srať – vypúšťať výkaly (KSSJ, 2003, s. 698) – *Serava* (Nemč., s. 129), *Zasraná* (Nemč., s. 157). V Revúcej sa po druhej svetovej vojne na potoku Zdychava nachádzala hať pomenovaná *Cicmoška* (Krš.01, s. 130). Koreňová morféma *cic-* sémanticky poukazuje na oblasť prs (ľudia sa

⁶ Pri takýchto pomenovaniach je zaujímavá tzv. ľudová etymológia – *Žobrčka* je pomenovaná po žobrákovi, ktorý sa z nej napil.

tu kúpali vyzlečení do pol pása, čo v tej dobe bolo porušením spoločenského tabu). Spoločenské odsúdenie sa prenieslo aj do hanlivosti názvu, o čom svedčí morféma –oš–, ktorou sa označujú osoby podľa typických vlastností (hladoš, hraboš, kradoš), v našom prípade – cicmoš (Krš.01, s. 130).

Najväčšiu skupinu toponým pomenovaných metaforicky alebo expresívnym výrazom, tvoria toponymá pripomínajúce svojim tvarom jednotlivé apelatíva. Niektoré z týchto názvov prešli do skupiny proprií jednoduchou proprializáciou (onymizáciou) – bubienok → Bubienok, iné boli utvorené proprializáciou s použitím sufixov – dukát → Dukátka. Medzi toponymá, ktoré boli utvorené proprializáciou bez použitia sufixov, môžeme zaradiť názvy: *Basa* (Hal., s. 42) – pole s nerovnoobežnými okrajmi pripomínajúce basu; *Bubienok* (Lamp., s. 40) – malá vyvýšenina, ktorá sa podobá na bubienok; *Čiapka* (Hal., s. 27) – skalný výtvor tvarom pripomínajúci čiapku, je súčasťou chráneného prírodného výtvoru Lúčan­ské travertíny v chotári obce Lúčky; *Mechy* (Hal., s. 32) – skalný pieskovcový útvar tvarom pripomínajúce roztvorené kováčske mechy; skaly tvarom pripomínajúce organové pišťaly boli pomenované ako *Organy* (Jurč., s. 67); dolina v tvare srdca dostala pomenovanie *Srdce* (Hal., s. 37); kopec pripomínajúci svojim tvarom malú pec nazvali *Piecka* (Jurč., s. 67), ak v ňom videli tvar kopyta, pomenovali ho *Kopyto* (Lamp., s. 50). Pole, ktorého konce sa rozchádzali a evokovali zvieraciú paprčku, nazvali *Paprčok* (Han., s. 28). Prírodné útvary (dolina, les, pole...), ktoré sa rozchádzajú, pripomínajú nohavice, nožnice, otvorený zobák a pod. Takto motivované názvy sme zaznamenali v pomenovaní lesa *Nohavice* (Jurč., s. 18), doliny *Nohavičková* (Weis., s. 53), lesa *Nožnice* (Chleb., s. 46) (tu sa zlievajú dva potoky v hlbokých úžľabinách), pasienok v katastri Rakše nazvali *Vranie Pysky* (Petr., s. 93), pretože leží v zákutí a je uzavretý do špica.

Úzka dlhá dolina dostala pomenovanie *Štanga* (Sklad., s. 56), pole v tvare kľúča zase *Kľúč* (Sklad., s. 67), les s priehľbinami v tvare malých kotlov nazvali *Kotlíky* (Sklad., s. 69), les pripomínajúcu veľkú nohu pomenovali *Hrubá noha* (Petr., s. 55). V minulosti dostávali oronymá často pomenovanie podľa tvarov zvierat, ktoré pripomínali – takéto metaforické pomenovanie sme zaznamenali v názve *Býk* (Hal., s. 46).

Úzke dlhé polia, prípadne lúky viacerých majiteľov, pripomínali zväzky povrazov, preto sa toto apelatívum (povraz) proprializovalo a do názvov *Dlhoviny povrazy* (Juh., s. 33) a *Povrázky* (Krš.01, s. 103), alebo sa onymizovalo apelatívum opaštek do názvu *Opašky* (Petr., s. 91) – pole s úzkymi roličkami pripomínajúce opasky. Ak šlo o terasovité polia, podobajúce sa na police, polia dostali názov *Police* (Hal., s. 21).

Časť analyzovaných terénnych názvov sa utvorila proprializáciou s použitím sufixu (topoformantu) – lúka okrúhleho tvaru dostala názov *Dukátka* (Han., s. 19) podľa apelatíva dukát; pole *Mariáška* (Chleb., s. 71) údajne majiteľ vyhral v kartách; kopec a les nazvaný *Trtálka* (Chleb., s. 59) bol pravdepodobne motivovaný podobou s kuracím trtáčom (náreč. trtol); lúka, ktorá sa postupne rozširuje, čím pripomínala kónský chvost, nazvali *Chvostová* (Krš.01, s. 116).

Niektoré metaforické názvy boli motivované ľudovými povestami a legendami – *Čertov vrch*, *Čertova brázda*, *Čertova svadba*, *Čertovica*, *Poludnice* atď. V analyzovaných prácach sme zaznamenali názvy *Šarkánica* – ide o horský chrbát v katastri Muráňa. Podľa ľudovej povesti v týchto skalách býval v minulosti šarkan. Hora patriaca obci Rakša nazvaná oficiálne *Krivý závoz*, sa neoficiálne nazýva aj *Turecký závoz* (Petr., s. 76) – podľa povesti sa Mošovčania ukryli pred Turkami na kopci Hradište. Ale medzi nimi sa našiel zradca, ktorý prezradil miesto úkrytu. Turci týmto závozom chceli Mošovčanov napadnúť a vypáliť. V závoze ich však zastihla veľká búrka a odplavila ich do údolia. Tak sa Mošovčania zachránili pred Turkami. (Tatár, 1994, s. 12-13). Ide o ľudovú etymológiu, pretože oficiálny názov poukazuje na skutočný motivačný činiteľ – zahnutý tvar hory, ktorý pripomína typickú tureckú šabl'u.

Metaforické a expresívne označenie kvality a vzdialenosti slovenskej toponymie tvorí neoddeliteľnú súčasť lexiky národného jazyka. Analýza tejto časti lexikálneho systému môže pomôcť pri skúmaní bohatstva nášho jazyka.

Literatúra

HAASOVÁ, L.: Metafory ve vyjadřování z několika pohledů. In: Súčasná jazyková komunikácia v interdisciplinárnych súvislostiach: Zborník referátov z 5. medzinárodnej konferencie o komunikácii (Banská Bystrica, 3.-4. 9. 2003). Zost. V. Patráš. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela, 2004, s. 123-128. ISBN 80-8055-979-1

HOCHÉL, Braňo: Tabuizované slová v slovenčine. In: *Studia Academica Slovaca*. 17. Red. J. Mistrík. Bratislava: Alfa, 1988, s. 179-187.

HOCHÉL, Braňo: Slovník slovenského slangu. Bratislava: HEVI 1993. 186 s. ISBN 80-85518-05-8

KAČALA, Ján: Krátky slovník slovenského jazyka. 1. vyd. Bratislava: Veda 1987. 592 s.

KAČALA, J. a kol. 2003. *Krátky slovník slovenského jazyka*. 4. doplnené a upravené vydanie. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV, 2003, 985 s. ISBN 80-224-0750-X

KRŠKO, Jaromír: Terénne názvy z Muránskej doliny. 1. vyd. Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied UMB Banská Bystrica 2001. 232 s. ISBN 80-8055-577-X

KRŠKO, Jaromír: Hydronymia povodia Turca. 1. vyd. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela, Fakulta humanitných vied, 2003. 167 s. ISBN 80-8055-763-2

MAJTÁN, M.: Z lexiky slovenskej toponymie. 1. vyd. Bratislava: Veda, 1996. 191 s. ISBN 80-224-0480-2

OLIVOVÁ-NEZBEDOVÁ, L. – MALENÍNSKÁ, J.: Slovník pomístních jmen v Čechách. Úvodní svazek. 1. vyd. Praha: Academia, 2000. 169 s. ISBN 80-200-0798-9

PATRÁŠ, V.: Obscénnosť a jej sociolingvistické parametre. (Na fragmentoch slovenskej prózy 90. rokov). In: *Studia Academica Slovaca*. 26. Red. J. Mlacek. Bratislava: Stimul, 1997, s. 127-136.

PLINTOVIČ, I. – GOMBALA, E.: Teória literatúry. 1. vyd. Bratislava: SPN, 1987. 156 s.

RAJČANOVÁ, A.: Tabuizovaná lexika v lexikografickom spracovaní (diachrónny pohľad). In: *Varia VI: Zborník materiálov zo 6. kolokvia mladých jazykovedcov konaného v Modre – Piesku 27.-29. 11. 1996*. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV, 1997, s. 208-217.

TATÁR, J.: Živý poklad: Povesti z Mošoviec. Mošovce: Obecný úrad 1994. 63 s. ISBN 80-967232-0-0

ZELENÝ, A. a kol.: Najkratší slovník slovenského jazyka. Bratislava: Archa 1991. 78 s. ISBN 80-7115-020-7

Pramene excerpaných toponým:

Čern. – ČERNICKÁ, E. 1998. *Mikrotoponymá Dobšinej*. Rukopis diplomovej práce. Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici 1998. 69 s.

Hal. – HALIČKOVÁ, E. 1997. *Lexikálno-sémantický rozbor chotárných názvov obcí stredného Liptova*. Rukopis diplomovej práce. Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici 1997. 83 s.

Han. – HANESOVÁ, E. 1998. *Lexikálno-sémantický rozbor chotárných názvov obcí Lovinobaňa a Uhorské*. Rukopis diplomovej práce. Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici 1998. 68 s.

Chleb. – CHLEBANA, P. 1999. *Chotárne názvy obcí Horné Srnie a Nemšová*. Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici 1999. 109 s.

Juh. – JUHANIÁKOVÁ, J. 1999. *Lexikálno-sémantický rozbor chotárných názvov obcí Nižný a Vyšný Skálnik*. Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici 1999. 59 s.

Jurč. – JURČOVÁ, G. 1998. *Mikrotoponymia troch liptovských obcí v kontexte histórie a súčasnosti (Dovalovo, Hybe, Východná)*. Rukopis diplomovej práce. Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici 1998. 109 s.

Krš.01 – KRŠKO, J. 2001. *Terénne názvy z Muránskej doliny*. 1. vyd. Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied UMB Banská Bystrica 2001. 232 s. ISBN 80-8055-577-X

Krš.02 – KRŠKO, J. 2002. *Chotárne názvy Poltára, Slanej Lehoty a Zeleného*. In: *Mesto Poltár. Regionálna monografia*. Poltár: FOTO Badinka, s. r. o. Zvolen 2002, s. 34-38. ISBN 80-968830-2-X

Krš.03 – KRŠKO, J. 2003. *Hydronymia povodia Turca*. 1. vyd. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela, Fakulta humanitných vied 2003. 167 s. ISBN 80-8055-763-2

Lamp. – LAMPEROVÁ, L. 2002. *Terénne názvy z Priečodu a Seliec*. Rukopis diplomovej práce. Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici 2002. 126 s.

Nemč. – NEMČOKOVÁ, O. 1988. *Hydronymia povodia horného Hrona*. Rukopis kandidátskej dizertačnej práce. Banská Bystrica: Pedagogická fakulta v Banskej Bystrici 1988. 219 s.

Petr. – PETROVIČOVÁ, Z. 2004. *Terénne názvy obcí Mošovce a Rakša*. Rukopis diplomovej práce. Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici 2004. 118 s.

Sklad. – SKLADANÁ, M. 2002. *Terénne názvy z Helpy a Pohorelej*. Rukopis diplomovej práce. Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici 2002. 106 s.

Weis. – WEISSOVÁ, H. 2003. *Terénne názvy z Hronca a Osrblia*. Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici 2003. 97 s.

Tento príspevok predstavuje časť grantového projektu Grantovej vedeckej agentúry MŠ SR a SAV č. 1/0189/03 *Sociálny kontext onymie*.

Prezývky študentov v bilingválnom prostredí

Ján Bauko

Katedra maďarského jazyka a literatúry,
Fakulta stredoeurópskych štúdií Univerzity Konštantína Filozofa, Nitra

Prezývka v antroponomastickej terminológii označuje neúradné sekundárne osobné meno. Prezývkam študentov proti prezývkam dospelých sa venovalo v slovenskej onomastickej literatúre menej pozornosti. Vladimír Patráš chápe školskú prezývku „ako lexikálnu jednotku s výraznou *motivačno-nominačnou, identifikačno-charakterizačnou a psychosociálno-komunikačnou* úlohou“ (1996, s. 46). Podľa stupňa priezračnosti motivácie triedi prezývky do piatich skupín: 1. konotačné, 2. „exteriérové“, 3. „interiérové“, 4. aluzívne, 5. situačné. Martin Ološtiak (2000) preberá klasifikáciu Patráša a aplikuje pojem designácie (v syntetickej podobe Blanár, 1996) na triedu prezývok. Jaromír Krško (2003) sa zameriava vo svojej štúdiu na úlohu streda a okraja societ pri tvorbe prezývok. Človek môže byť nositeľom niekoľkých prezývok, ktoré sa funkčne uplatňujú v jednotlivých societach. Jaromír Krško prezývky považuje za sociálne antroponymá, lebo ich používa určitá societa (2003, s. 82).

V českom školskom prostredí skúmala študentské prezývky Miloslava Knappová (1996), ktorej klasifikácia je nám najbližšia. Rozlišuje nasledovné typy motivácie: 1. prezývky motivované rodným menom nositeľa, 2. prezývky motivované priezviskom nositeľa, 3. prezývky označujúce telesné vlastnosti nositeľa, 4. prezývky označujúce duševné, charakterové ap. vlastnosti, 5. symbolické prezývky motivované aktuálnymi udalosťami.

Vek je dominantou v rozdielnych prezývkach medzi dospelými a žiakmi. U dospelých prevláda racionálny charakter prezývok a u žiakov emotívny. Na tieto rozdiely som poukázal aj v monografii *Ragadványnevek rendszere Izsán*. Systém prezývok v obci Iža. (Bauko, 2001). Tvorba prezývok je u mladšej i staršej generácii živá a obľúbená.

Živé mená dospelých majú variabilné formy. Prezývky môžu identifikovať osobu samostatne, ale často sa spájajú aj s priezviskom (*Malinky Šebo*), krstným menom (*Ján Figliar*), hypokoristikom (*Ferko Dlháň*). Častejším motívom vzniku prezývok je homonymné úradné meno v spoločnosti. V dedinách, kde sa ľudia navzájom poznajú, má väčšiu tradíciu identifikovať osoby prezývkami. V mestách je väčšia anonymita, prezývky vznikajú v rôznych spoločenských skupinách. U dospelých sú frekventované prezývky pochádzajúce z mena rodinných príslušníkov, príbuzných. Majú dlhší život (v dedine často identifikujú jednotlivca/rodinu celý život, viacerí poznajú osobu pod prezývkou, niekedy sa stane, že ani nevedia jeho úradné meno), sú ustálené, niektoré sa aj dedia. Nositeľ mena má väčšinou jednu prezývku. Nachádzajú sa aj v písomných prameňoch. Samozrejme, prezývky dospelých môžu pochádzať aj zo študentských čias.

Prezývky študentov sa používajú hlavne v školskom prostredí, sú prevažne jednočlenné. Prvotným cieľom je lichotenie, respektíve prokovanie, nahnevanie, zosmiešnenie toho druhého. Homonymné meno je zriedkavejšie motivačným činiteľom. Frekventovaným spôsobom je tvorenie prezývok z úradného mena jeho nositeľa. Majú kratší život, sú neustálené, často sa menia, väčšinou zanikajú odchodom zo školy. Jeden študent má často aj viac prezývok. Používajú sa väčšinou v živej reči, vo verbálnej podobe a občas v písanej forme v súkromných listoch.

Tvorenie prezývok je v školskom prostredí živé. Výskum sme uskutočnili v okruhu gymnazistov, konkrétne v Gymnáziu L. J. Šuleka v Komárne.

Údaje sme získali dotazníkovou metódou.

V dotazníkoch sme sa pýtali:

1. Akým menom Ťa oslovujú nasledovné osoby: mama, otec, súrodenci, stará mama, starý otec, ujo, teta, krstní rodičia, učiteľ, spolužiaci, kamaráti, iní?
2. Akú prezývku (prezývky) máš?
3. Prečo si dostal svoju prezývku?
4. Kto Ti dal prezývku?
5. Kto Ťa oslovuje týmto menom?
6. Máš rád svoju prezývku?
7. Dal si už prezývku spolužiakovi (akú, komu a prečo)?
8. Aké prezývky sa vyskytujú vo Vašej triede (keď vieš, napíš, prečo dostal spolužiak toto meno)?

Dotazník vyplnilo 107 študentov (68 dievčat a 39 chlapcov). Zo 107 žiakov má prezývku 81 (52 dievčat a 29 chlapcov, 75,7%). 26 študentov uviedlo, že nevlasťní prezývku (viacerí ju zamlčali alebo nepoznali, čo vysvitlo z odpovedí spolužiakov). Žiaci používajú v škole 226 prezývok. V priemere má jeden študent 2–3 (2,8) prezývky. V zhromaždenom antroponymickom súbore sme ponechali mená v pôvodnej, respondentmi napísanej podobe.

Bilingválne prostredie vplýva aj na vznik prezývok. V našom prípade sa jedná o slovensko-maďarský priestor. Predpokladali sme, že jazykové kontakty sa premietnu aj do sveta prezývok. Boli sme zvedaví, v akom pomere identifikujú študentov prezývky pochádzajúce z jednotlivých jazykov.

V nominačnom procese hrá kľúčovú úlohu motivácia. Medzi motiváciou vzniku a lexikálnym významom prezývky je rozdiel. Niekedy sú totožné: napr. keď menami *Tučko*, *Tučný*, *Tlstôch* označujú osobu silnej postavy. Spomínané prezývky však môžu vzniknúť aj vtedy, keď necharakterizujú jeho nositeľa: napr. ako antonymické ekvivalenty apelatívneho základu priezviska *Chudý*. Pri tvorbe mena zohráva úlohu mimojazyková (extrelinvistická) i jazyková (lingvistická) skutočnosť. Ak nepoznáme skutočný pôvod prezývky, je zavádzajúce klasifikovať ich podľa lexikálneho významu. Vždy budeme mať aj skupinu, v ktorej je motivácia vzniku prezývky neznáma.

Podľa motivačných faktorov zozbieraný antroponymický materiál môžeme triediť nasledovne (pre názornosť uvediem len pár príkladov):

I. Prezývky motivované osobným menom nositeľa

1. **Z priezviska:** Priezviská sa často stávajú základom vzniku prezývok. Najčastejším spôsobom je skracovanie mena a používanie koncovej morfémy *-i*: *Bardi* < Bardiovský, *Bogi* < Bogár, *Hegi* < Hegedús, *Homi* < Homola, *Janči* < Jánošová, *Keszi* < Keszán, *Kuli* < Kulcsár, *Laki* < Lakatos, *Lovi* < Lovász, *Mihí* < Mihálik, *Miši* < Mišáková, *Orši* < Oršovičová, *Puki* < Pukančová, *Szisi* < Sziová, *Sobi* < Sobeková, *Tuži*, *Tužin* < Tužinčin, *Štefi* < Štefancová. V súčasnosti v bilingválnej oblasti sa aj hypokoristiká tvoria najfrekventovanejšie príponou *-i* (Bauko 2002, 2004). Morféma *-i* je obľúbenou príponou na konci hypokoristik v maďarskom jazyku, je pravdepodobné, že vďaka tomuto vplyvu sa v bilingválnom prostredí často objavuje aj v slovenčine. Ku skrátenému menu sa pripájajú aj iné derivačné morfémy ako *-a*: *Sima* < Simoničová, *Bora* < Borošová, *-ák*: *Sebák* < Sebenský, *-ka*: *Borka* < Borošová, *-ienka*: *Šebienka* < Šebenová, *-isko*: *Borisko* < Borošová, *-o*: *Kubo* < Kubík. Priezvisko teda môže existovať v rôznych variantoch: Borošová > *Bora*, *Borka*, *Borisko*. Hybridný tvar *Sobečkám* (Sobeková) obsahuje maďarskú príponu *-m* (= moja). V jednom prípade vznikla skrátením mena forma *Zacho* < Zachorecsová, ale tvar prezývky asocioval aj ďalší: *Psycho*. Asociáciou vznikla aj prezývka *Pavúk* z priezviska Bogár. Slovo bogár (= chrobák) pochádza z maďarského jazyka a jeho slovenský preklad sa stal motivačným činiteľom. Slovo pavúk (hyponymum) patrí do sémantického pola pojmu chrobák (hyperonymum). Priezvisko Pukančová asociovalo prezývku *Popcorn*. Ak sa priezvisko podobá tvarom apelatíva, môže sa ono stať propriom (apelatívum → proprium, proprializácia): *Buchta* < Buchová, *Hrášok* < Hraška, *Lopúch* < Lopušná, *Žid-Arašid* < Žideková. Už existujúce proprium sa tiež môže stať prezývkou (proprium → proprium): *Becherovka* < Becková. Z priezviska Beták výmenou spoluhásky a predĺžením samohlásky vznikla podoba Bělák, z nej prezývka *Béla* (Vojtech). Prezývka *Tučný* sa nevzťahuje na vonkajšiu charakteristickú črtu jeho nositeľa ako by sme očakávali, ale vznikla z antonymického ekvivalentu apelatívneho základu priezviska Chudý. Apelatívne synonymum motivovalo vznik prezývky *Vetrovka* z priezviska Kabát. Prezývka *Dorotka* vznikla z priezviska Dorotovič podľa zvukovej podobnosti a identifikuje jedného chlapca. Prvé dve písmená priezviska Őri boli základom vzniku prezývky *Ŕrácka* a z maďarských apelatív pochádzajú *Ŕrült* (= blázon), *Ŕrölt* (= pražený). Zanechanie morfémy *-ová* z priezviska vnímajú nositeľky mena v dvoch prípadoch ako prezývku: *Jánoš* < Jánošová (János je maďarský ekvivalent mena Ján), *Poništ* < Poništová. Z priezviska Ježová vznikli 4 prezývky na základe slovnej hry i zvukovej podobnosti: *Ježura*, *Ježko*, *Ežko*, *Ežo*.

2. **Z krstného mena:** Niektoré krstnému menu podobne znejúce apelatíva motivovali vznik proprií *Jahoda*, *Škridla* < Jana, *Kapor* < Gábor, *Larva*, *Lavor* < Laura, *Strela* < Stela, *Veverička* < Veronika. Prvé zo spomínaných (*Jahoda*) asociovalo aj vznik prezývky *Čučoriedka*. Meno Anastázia evokovalo prezývky z cudzích slov: *Eutanázia*, *Extázia*. Z anglického jazyka pochádzajúci *Times*

identifikuje Tímeu. Zámenu mien indukovala tiež zvuková podobnosť: *Matias* < Martin, *Boris* < Barbora (koniec mena má podobný tvar). Prezývky *Nana*, *Sonana* (Soňa) motivoval jeden seriál, kde sa jedna postava (Monika) predstavila ako Monana. Slovná hra je základom vzniku mena *Pepa z depa* < Petra.

3. Z hypokoristika: *Čajka* < Majka, *Chloro* < Noro, *Katicabogár* (= lienka) < Katica (Katarína), *Kikiriki* (onomatopoja) < Kiki (Kristína), *Kostra* < Katka, *Lazac* (= losos) < Laco, *Lada*, *Mlád'a* < Láďa (české hypokoristikum mena Ladislav), *Máárty* < Marti (Martina), *Mišmaš* < Mišo, *Moriak* < Noriak (Norbert), *Pastelka* < Stelka, *Pelenka* (= plienka) < Lenka, *Pišó* < Mišo, *Tužka* < Gituška, *Vanduláach* < Vandula (Vanda) – jej meno spievajú na melódiu z filmu Sandokan, *Veronči báči* (báči = ujo), *Viking* < Viki (Viktor), *Woody* < Ady (Adam). Z hypokoristika Zuza vznikol tvar *Sisa*, ktorý motivoval sériu (synonymický rad) prezývok so začiatočným písmenom S: *Sasanka* (< Zuzanka), *Sis*, *Sisisko*, *Sisiak*, *Sisli*, *Siska*, *Sysel'*, *Syslica*.

4. Zo začiatočných písmen krstného mena a priezviska: Prezývka *Zupi* < Zuzana Pintérová je akronymum. Iniciály úradného mena Lukáš Gere sa stali základom prezývky *El Dží*, ktorá vznikla anglickou ortoepiou prvých písmen priezviska.

Prezývky motivované osobným menom rodinných príslušníkov: *Malý Edo* je dievča, ktoré má staršieho brata Eduarda. Zdenu volajú po sestre *Kis Szilvi* (malá Silvia). Elyptický je tvar mena *Policajtova* (dcéra), ktoré poukazuje na povolanie otca.

V dedinách je tento typ početnejšie zastúpený, nakoľko zo žiakov viacerí dedia prezývku po rodinnom príslušníkovi (najčastejšie po otcovi).

II. Prezývky označujúce vonkajšie vlastnosti nositeľa: *Anjelik*, *Brčko* a *Kučeravá Sue* majú kučeravé vlasy. Na krátko je ostrihaný *Süni* (= ježko). Na druh účesu poukazuje meno *Anténka*. Študentka s bledou tvárou dostala maďarské prezývky *Arc* (= tvár) a *Fehér* (= biela). Zuby študentky motivovali vznik prezývok *Biely tesák* a *Zubatá*. *Kicsi Gesztenye* (= malý gaštan) má hnedé oči, *Zelenooká* a *Cica* zelené. *Chlpatá* má veľké obočie. Veľké uši má *Lapátfülű* (lapát = lopata, fül = ucho). *Trombitás* (= trúbkar) má veľký nos. *Kostra* a *Szölkökaró* (szölő = hrozno, karó = kolík) sú veľmi tenké. Na nízku postavu poukazujú antroponymá *Drobec*, *Deculo*, *Krpec* (2x), *Malinká*, *Pici*, *Picuri* (= drobná, malilinká), *Tücsök* (= svrček), *Štupel* a *Krtko*, ktoré má aj varianty *Krt*, *Krtek*, *Trt*. Študenti s prezývkou *Biceps*, *Brumko*, *Grizli*, *Husika* (= mäsičko), *Maci* (= medveď), *Norbiboom* a *Tlstoč* majú proti predchádzajúcim mohutnú, silnejšiu postavu. *Vešíak* a *Rambo* majú široké ramená. *Pivová fľaša* má útle plecia. *Zaba* má vždy studené ruky. Z podobnosti na druhú osobu vznikajú pomenovania podľa filmových a rozprávkových postáv. Podľa hlavnej postavy z rovnomennej maďarskej rozprávky vznikla prezývka *Pompom*, ktorá poukazuje na to, že jej nositeľ má dlhé vlasy. Z rozprávky pochádzajúca prezývka *Speedy* identifikuje rýchleho bežca a *Törpilla* (= Šmolinka) nízke dievča. Nositeľ prezývky *Lee* má

šikmé oči, podobá sa na známeho majstra bojového umenia Brucea Leeho. Zo sveta filmu je známe meno *Forest Gump*, ktoré identifikuje v kolektíve študenta, ktorému sa podlamujú nohy pri behaní. Krásnu postavu má *Zeta*, ktorá dostala prezývku podľa herečky Catherine Zeta Johnsovej. Jedného zo študentov prezývajú menom *Cabaň*, lebo sa podobá na iného chlapca na table, ktorý má priezvisko Cabaň. Laura dostala prezývku *Anča*, lebo sa podobá vzhľadom na frajerku jedného spolužiaka. Oblečenie motivovalo vznik nasledujúcich prezývok. Podľa značky košele Ruff Rider vznikla prezývka *Eref* (na základe výslovnosti iniciálok). *Panter* chodí do školy často v ružových tričkách. *Zipsárík* nosí tričko so zipsom a *Basistka* pásikavé. Meno *Mafuko* vzniklo zo skratky slov (akronymum) malý fúzatý kokot. *Grgúšik* často grgá od pitia. *Csöríke* (= zobáčik) stále rozpráva. Opakom je žiačka, ktorá je málovravná, preto dostala meno *Tichá voda*. Často používané slovo sa stalo základom prezývok v dvoch prípadoch. Jeden študent každého rovesníka oslovoval menom *Feši* (zo slova fešák), preto mu prischla táto prezývka (echo-efekt). Podobne vznikla aj prezývka *Ťav*.

III. Prezývky označujúce vnútorné vlastnosti nositeľa: *Žolik* a *Smejko* sú vždy veselí. *Einstein* a *Chodiaca encyklopédia* majú na všetko odpoveď, sú múdri. Z maďarského jazyka pochádzajú mená *Drági* (drága = zlatá, drahá), *Nyuszika* (= zajačik) a *Napocska* (= slniečko), ktoré identifikujú milé dievčatá. V inej triede sa používa aj slovenský ekvivalent posledne spomínaného mena: *Slniečko*. Rovnakou motiváciou vznikla prezývka *Bambulka* (podľa rozprávkovvej postavy). Jeden študent má veľmi rád počítačové hry, preto sa názov jednej z nich stal jeho prezývkou: *Ghost* (prevzaté z angličtiny, = duch). Oblúbeným koníčkom jedného gymnazistu je šach. Hrá ho veľmi dobre, preto si vyslúžil prezývku *Majster*. *Talian* má rád futbal, drží palce talianskej reprezentácie a klubu AC Miláno. Rádio Lumen počúva každý deň *Lumeňák*. Podľa oblúbeného jedla dostali prezývku *Cuki* (má rada sladkosti), *Nesquick*, *Palacsintakirály* (= kráľ palacínok), *Pernik* a *Šiška*. Oblúbené číslo motivovalo vznik prezývky *Dvadsaťpäťka*. Oblúbené zviera, meno psa sa stalo základom prezývok *Celly*, *Shadow*. Jednu spolužiačku hecujú tromi zvieracími prezývkami: *Sliepka*, *Kote*, *Tyúk*. Zaujímavé je, že dve z nich sú paralelnými tvarmi v dvoch jazykoch: tyúk je maďarským ekvivalentom slova sliepka. Prezývka sa viaže ku komunikačnej situácii. *Tvrдый oriešok* je meno jednej tvrdohlavej dievčiny. *LenOn* je sebecký v kolektívnych športoch. *Hypernovák* (z logonyma Hypernova) označuje hyperaktívneho mládenca. *Feto* veľa fajčí. *Usáma bin Ládín* je otravný, každého „terorizuje“.

IV. Prezývky motivované konkrétnymi udalosťami: Viaceré prezývky vznikajú priamo na vyučovacej hodine alebo tesne po nej. Jedna študentka dostala prezývku *Imperátor* vtedy, keď na hodine dejepisu preberali Rimanov a ona si toto slovo vyrýla do lavice. Prezývka *Dagobert* bola odplatou za proprium *Imperátor*, ktorú si dali spolužiačky na hodine dejepisu. Na veľmi blízky,

priateľský vzťah dvoch dievčat poukazuje aj to, že si na jednom výlete dali recipročne prezývky, ktoré vybrali podľa hlavných hrdinov rozprávky *Tom a Jerry*. Na hodine telesnej výchovy urobil študent krásny kotúľ, odvtedy ho prezývajú menom *Bukfenc* (= kotrmelec). Na hodine nemeckého jazyka sa učili správnu ortoepiu: miesto *v* sa v nej vyslovuje *f*. Z mena *Eva* vznikla forma *Efa* a z toho prezývka *Kefa*. *Čumil* pred jednou vyučovacou hodinou stál vo dverách a pozeral kedy príde učiteľ. *Rotačka* sa počas jednej písomky stále otáčala do zadu. V triede volajú jednu menom *Cumli*, lebo raz celý deň lízala lízatka počas prestávok. Raz bola študentka prechladnutá a miesto slova toto povedala *dodo*, odvtedy ju volajú *Dodko*. *Majolenka* priniesla raz z obchodu spolužiačkam zemiakový šalát, ktorý bol pokazený. *Šaman* bol oblečený na maškarnom plese ako šaman. Zaujímavé je, že iného študenta z odlišnej triedy tiež prezývajú menom *Šaman*, ale preto, lebo raz ukazoval spolužiakom v škole rôzne kúzla s kartami. Situačnú prezývku *Tódi* používa brat jednej žiačky vtedy, keď robí jeho sestra hlúposť. V krčme pili všetci pivo okrem jednej, ktorá jedla *Nanuk*.

V. Pôvod prezývky je neznámy: Do tejto kategórie sme zaradili mená, pri ktorých respondenti neuviedli pôvod vzniku: *Agresorka*, *Charlie*, *Duckner*, *Fakírka*, *Flak*, *Francúz*, *Gogo*, *Helsing*, *Hery*, *Kifli* (= rohlík), *Kráľ Ementál*, *Kuko*, *Mafia*, *Myš*, *Mixér*, *Mustafa*, *Pimli*, *Prakker*, *Prežúvavec*, *Šariš*, *Spawn*, *Stará Koreňovie*, *Straig*, *Škrete* (z českého jazyka, = škriatok), *Šundi-Büнди*, *50 cent*, *Vampir*.

Výsledky skúmania motivácie môžeme zhrnúť v nasledovnej tabuľke:

Prezývky motivované	Počet	%
I. osobným menom nositeľa	94	41,6
1. z priezviska	48	21,3
2. z krstného mena	16	7,1
3. z hypokoristika	28	12,4
4. z krstného mena a priezviska	2	0,8
II. menom, povolaním rodinného príslušníka	3	1,3
III. vonkajšou vlastnosťou nositeľa	59	26,2
IV. vnútornou vlastnosťou nositeľa	28	12,4
V. konkrétnymi udalosťami	15	6,6
VI. pôvod je neznámy	27	11,9
	226	100

Najčastejšie vznikajú prezývky študentov z ich osobného mena (41,6%). V tejto kategórii sú na prvom mieste prezývky motivované z priezviska (21,3% z celkového počtu antroponým), potom nasledujú prezývky vzniknuté z hypokoristik (12,4%), z krstného mena (7,1%) a zriedkavejšie zo začiatkových písmen

krstného mena a priezviska (0,8%). Frekventovaným motivačným činiteľom je aj vonkajšia vlastnosť nositeľa (26,2%). Po nej nasledujú prezývky, ktoré poukazujú na vnútornú vlastnosť nositeľa. Tesne za touto skupinou nasledujú prezývky, ktorých pôvod zostal neznámy (11,9%). Konkrétna udalosť motivovala vznik 15 prezývok (6,6%). V zozbieranom materiáli z celkového počtu 226 prezývok vzniklo najviac, 59 (26,2%) podľa vonkajšej vlastnosti nositeľa, druhé miesto obsadili prezývky pochádzajúce z priezviska (21,3%, 48).

Väčšia časť respondentov ovláda aj maďarský jazyk, viacerí z nich žijú v národnostne zmiešaných rodinách. Zo 107 študentov má 19 maďarskú národnosť. V školskom prostredí komunikujú medzi sebou žiaci nielen v slovenskom, ale i v maďarskom jazyku. Menia jazyk v závislosti od komunikačnej situácii, oslovovanej osoby a sledovanému zámeru. Pôvodcovia i nositelia maďarských prezývok ovládajú aj daný jazyk. Z devätnástich študentov maďarskej národnosti majú maďarskú prezývku len siedmi. Z 226 prezývok je maďarského pôvodu 28 (12,4%): *Arc* (= tvár), *Béla* (Vojtech), *Csórike* (= zobáčik), *Drági* (drága = zlatá, drahá), *Fehér* (= biela), *Husika* (= mäsičko), *Katicabogár* (= lienka) < *Katica* (Katarína), *Kicsi Gesztenye* (= malý gaštan), *Kifli* (= rohlík), *Kis Szilvi* (malá Silvia), *Lapátfüllő* (lapát = lopata, fül = ucho), *Lazac* (= losos) < *Laco*, *Maci* (= medveď), *Napocska* (= slniečko), *Nyuszika* (= zajačik), *Palacsintakirály* (= kráľ palacínok), *Pelenka* (= plienka) < *Lenka*, *Pici*, *Picuri* (= drobná, malilinká), *Süni* (= ježko), *Szőlőkaró* (szőlő = hrozno, karó = kolík), *Törpilla* (= Šmolinka), *Trombitás* (= trúbkar), *Tücsök* (= svrček), *Tyúk* (= sliepka), *Őrült* (= blázon), *Őrült* (= pražený), *Veronci báci* (báči = ujo).

Z dotazníkov vyplýva aj to, že viacerí študenti nevidia rozdiel medzi hypokoristickým tvarom rodného mena a prezývkou. Na otázku *Akú prezývku (prezývku) máš?* často napísali aj hypokoristiká: *Ady* < Adam, *Betka* < Alžbeta, *Bora* < Barbora, *Dada* < Danica, *Ina* < Martina, *Ingi* < Ingrid, *Katika* < Katarína, *Lenőčka* < Lenka, *Maca* < Marcela, *Milo* < Milan, *Miño* < Miroslav, *Mišo* < Michal, *Palo* < Pavol atď.

Pôvodcami prezývok sú najmä spolužiaci a priatelia, niektorí gymnazisti uviedli aj meno konkrétnej osoby, od ktorej prezývka pochádza. Len 12 respondentov zatiaľ nedalo prezývku inému. Prezývky vznikajú najčastejšie v kolektíve, dávajú ju študenti svojim spolužiakom, rovesníkom, čiže osobám s rovnakým sociálnym statusom. Zriedkavejšie je autorom prezývky jej nositeľ. Jedna gymnazistka (Soňa) si sama vybrala prezývku *Sonana* (na analógiu mena Monana z jedného televízneho seriálu), ktorou sa aj podpisuje v súkromných listoch. Jeden študent si dal zase anglickú prezývku *Straig*. Autorom prezývky môže byť aj učiteľ (*Sobečkám*). Študenti však radi pomenúvajú prezývku aj svojich učiteľov: *Jaksi-taxi* (na základe často používaného zvratu), *Krtko* (má horší zrak), *Telefonistka* (má naklonenú hlavu na jednu stranu), *Vörino* (z priezviska Vörös).

Okruh používateľov prezývok je odlišný. Niektoré pozná a používa celá trieda (napr. *Keszi*, *Mihi*), a iné len jedna skupina spolužiakov (*Bardi*), respek-

tíve len jeden z nich (*Škrete*). Používanie mena sa môže viazať aj k pohľaviu. Len dievčatá oslovujú v triede Dorotoviča prezývkou *Dorotka*. Zaujímavé sú prezývky, ktoré vznikajú recipročne. Dobré, neoddeliteľné kamarátky si dali navzájom prezývky podľa známych kreslených postáv (*Tom a Jerry*). Prezývky používajú len medzi sebou. O vzájomnom provokovaní svedčí ďalšia dvojica. Jeden začal spolužiaka volať menom *Pitbull*, druhý mu to vrátil vo forme *Red-bull*.

Životnosť školských prezývok je krátka. Väčšinou zaniknú odchodom zo školy. Viaceré z nich sú nestabilné a menia sa počas školských rokov. Prezývka môže zastúpiť úradné meno v školskej societe dlhodobu i krátkodobu. Vždy môžu vzniknúť nové i zaniknúť iné. V priemere majú študenti 2–3 (2,8) prezývky. Jednu z nich môžu používať rovesníci frekventovanejšie, ostatné ojedinele. Prezývka *Napocska* (= slniečko) podľa odpovede študentky vznikla počas vyplňovania dotazníkov. Aj to dokazuje, že tvorba prezývok je obľúbená u mladej generácie. Súbor mien sa dynamicky rozvíja a je otvorený. Výber mena je ľubovoľný: hocikaké slovo (i fiktívne) sa môže stať prezývkou. Doterajšie výskumy dokazujú, že prezývky pochádzajú zo všetkých vrstiev slovnej zásoby.

Postoj nositeľa propria k vlastnej prerývke môže byť pozitívny, neutrálny i negatívny. Väčšina študentov si zvykla už na svoju prezývku, prijíma ju. Postoj k menu sa môže teda časom meniť. Napr. zo začiatku prekážalo jednej žiačke, že ju volajú menom *Poništ*, ale časom si zvykla (neutralizácia). Pozitívny vzťah má ku svojej prezývke *Bogi*, *Sonana*, *Törpilla* (= Šmolinka). Negatívny postoj k menu má *Čumil*, *Mafuko* (= malý fúzatý kokot), *Prežívavec*. Napriek tomu, že meno neprijíma jeho nositeľ, môžu ho volať iní týmto aj naďalej (*Dorotka*). Prezývka (*Larva*, *Lavór*) môže zapríčiniť aj hádku medzi autorom a nositeľom mena. Viacerí zamlčali svoje prezývky, ale z dotazníkov spolužiakov vyplynulo, že existujú aj ďalšie, ktorými identifikujú daného študenta (časť z nich môžu používať aj za jeho chrbtom, nositeľ mena o nich nemusí vždy vedieť).

Bilingválne slovensko-maďarské prostredie významne vplýva na nominačný proces. V zozbieranom antroponymickom fonde sa objavujú prezývky zo slovenského i maďarského jazyka. Prezývky poukazujú na živé, dynamické fungovanie jazyka v školskom prostredí a na pomenovacie tendencie mladej generácie.

Literatúra

BARTKO, Ladislav: Odras slovensko-maďarských jazykových kontaktov v antroponymii južného Abova. In: Spoločenské fungovanie vlastných mien. VII. slovenská onomastická konferencia. Bratislava: Veda 1980, s. 233 – 238.

BAUKO, Ján: Ragadványnevek rendszere Izsán. Systém prezývok v obci Iža. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa, Filozofická fakulta 2001. 156 s.

BAUKO, Ján: Állatnevek a ragadványnevekben. In: Szörös Kö 6. Dunaszerdahely: AB-ART 2002, s. 54 – 57.

BAUKO, Ján: Köszönés- és megszólításformák a révkomáromi Eötvös Utcai Alapiskolában. In: Fórum Társadalomtudományi Szemle 3. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet 2002, s. 143 – 153.

BAUKO, Ján: Ragadványnev-vizsgálatok a nyitrai Konstantin Egyetemen. In: Névtani Értesítő 25. Budapest: ELTE 2003. s. 188 – 194.

BAUKO, Ján: Személynévvizsgálatok a nyitrai Konstantin Egyetem magyar szakos hallgatói körében. In: Studia artis grammaticae et litterarum. A Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék Kiadványai I. Nitra: FSS UKF 2004, s. 74 – 89.

BAUKO, Ján: Formy pozdravov a oslovení v bilingválnom prostredí. Referát prednesený na medzinárodnom vedeckom sympóziu Kultúra – priester interdisciplinárneho myslenia. Nitra 19 – 22. septembra 2004. V tlači.

BLANÁR, Vincent: Teória vlastného mena. Status, organizácia a fungovanie v spoločenskej komunikácii. Bratislava: Veda 1996. 251 s.

DVONČ, Ladislav: Apelativizácia a proprializácia. In: IX. slovenská onomastická konferencia. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra 1987, s. 106 – 112.

HAJDÚ, Mihály: Általános és magyar névtan. Budapest: Osiris 2003. 955 s.

KNAPPOVÁ, Miloslava: Tvorba přezdívek stále živá. In: 12. slovenská onomastická konferencia a 6. seminár „Onomastika a škola”. Prešov 1996, s. 121 – 125.

KNAPPOVÁ, Miloslava: Přezdívky v proměnách staletí. In: Acta onomastica XL. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR 1999, s. 82 – 88.

KNAPPOVÁ, Miloslava: K proměnám systému hypokoristik. In: Onomastické práce 4. Sborník rozprav k sedmdesátým narozeninám Ivana Lutterera. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR 2000, s. 209 – 115.

KRŠKO, Jaromír: Úloha stredu a okraja societ pri tvorbe prezývok. In: Okraj a střed v jazyce a literatuře. Ústí nad Labem: Univerzita J. E. Purkyně 2003. s. 82 – 86.

LADÓ, János – BIRÓ, Ágnes: Magyar utónévkönyv. Budapest: Vince Kiadó 1998, 262 s.

MAJTÁN, Milan – POVAŽAJ, Matej: Vyberte si meno pre svoje dieťa. Bratislava: Art Area 1998. 344 s.

MATEJČÍK, Ján: Psycholingvistické aspekty živých osobných mien. In: X. slovenská onomastická konferencia. Bratislava: SAV 1991, s. 215 – 225.

OLOŠTIAK, Martin: Niekoľko poznámok k motivácii a designácii sekundárnych pomenovaní (prezývok). In: Slovenská reč, 2000, roč. 65, č. 5 – 6, Bratislava, s. 270 – 278.

PATRÁŠ, Vladimír 1996. Sekundárne pomenovania (prezývky) a ich sociolingvistický rozmer vo formalizovaných mikrospoločenstvách. In: Sociolingvistika a areálová lingvistika. Sociolingvistica Slovaca 2. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 1996, s. 45 – 56.

RZETELSKA-FELESZKO, Ewa – CIEŚLIKOWA, Aleksandra (ed.): Slowiańska onomastyka. Encyklopedia. Warszawa – Kraków: Towarzystwo Naukowe Warszawskie 2002.

Současný stav výzkumu mozku s ohledem na osvojování jazyka

Martin Lachout

Katedra germanistiky, Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

Problematikou neurobiologie řeči se zabývají především obory biologické – medicínské, zejména neurologie, neurobiologie a neuroanatomie. Jako pomocné vědy však využívají tyto bázevé vědy i psychologii (zejména kognitivní), logopedii, ale i lingvistiku. Většina poznatků, které dnes máme z oblasti neurobiologie řeči k dispozici vycházejí z výzkumu patologie řeči, nejčastěji ze zkoumání tzv. afatiků (afatici = pacienti postižení afázií; afázií rozumíme poruchy v produkci i percepci řeči, které jsou způsobeny úrazy, iktem, tumory apod. V takovém případě je nejčastěji postižena právě oblast kortexu.)

Počátky zkoumání mozkových reprezentací jednotlivých funkcí bychom našli již v první polovině devatenáctého století, kdy jistý venkovský lékař Mark Dax přednesl před shromážděním učenců první sdělení o funkčním vymezení mozkových hemisfér. Dax léčil několik desítek pacientů postižených afázií. Při post mortálnímu ohledání mozků svých pacientů zjistil, že došlo u všech z nich k poškození levé hemisféry. Novým objevem v jeho případě nebylo zjištění skutečnosti, že může dojít na základě poškození mozku i k poruše řeči, toho si byli vědomi již staří Řekové. Dax vycházel ve své teorii z předpokladu, že každá polovina mozku plní různé funkce, přičemž je řeč kontrolována právě levou hemisférou, ze tří parametrů – z levostranné léze, z parézy končetin na kontralaterální pravé straně těla a konečně z afázie. Daxův objev však nevyvolal v jeho době sebemenšího ohlasu.

Podstatně většího úspěchu se dočkal roku 1861 pařížský chirurg Paul Broca, když vyšetřoval pacienta, který se vyznačoval velmi závažným poškozením tvorby řeči. Tento pacient, jistý monseigneur Leborgne, dokázal artikulovat jen jednu jedinou hlásku a sice hlásku „tan“ (na základě toho získal přezdívku Tan-tan). Odpověď na otázku, co způsobilo u tohoto pacienta tak závažné poškození, přinesla až jeho pitva. Broca při ní zjistil, že došlo k poškození frontálního (čelního) laloku levé hemisféry. Totéž poškození stanovil později post mortem ještě u několika dalších pacientů s identickým poškozením. I u nich došlo k poškození téže arey, zadní části nejspodnějšího závitu frontálního laloku. Daxův syn Gustav Dax se sice v dopisu ohradil, že toto zjištění učinil již jeho otec, přesto se však nedokázal prosadit. Broca přesvědčil rozsáhlejší a detailněji zpracovanou studii těchto poškození. Kromě toho daleko přesněji lokalizoval dotyčnou poškozenou oblast v mozku.

O třináct let později informoval německý neurolog a psychiatr Carl Wernicke o pacientovi s poškozením tvorby řeči. Tentokrát však Wernicke lokalizoval lézi v jiné oblasti, než ji před ním popisoval Broca. (Faktem je, že Wernicke původně označená oblast nebyla vymezena tak přesně jako oblast Brocova. Dnes

se již na základě moderních zobrazovacích metod ví, že se tato oblast nachází v zadní třetině temporálního laloku.) U Wernickeho pacienta totiž došlo k postižení nikoli frontálního, nýbrž temporálního (spánkového) laloku. Z toho tedy vyplývá, že centrum objevené Brocou není jediným centrem, které by bylo za naši řeč zodpovědné. Rozdíl mezi případnými lézemi obou center je však v tom, že Brocovi pacienti trpěli postižením v rovině produkce řeči, zatímco Wernickeho pacienti měli postiženu oblast řečové percepce. Jinými slovy to tedy znamená, že pacienti postižení lézí tzv. Brocova centra buďto mluvit vůbec nemohli nebo mluvili s velkými obtížemi. Jejich řeč byla těžkopádná, v řeči zdrhávali, dělali dlouhé pauzy, často opakovali tatáž slova nebo hlásky apod. Na druhé straně u nich ale zůstala zachována schopnost porozumět významu slov. Oproti tomu Wernickeho pacienti sice mluvit mohli, jejich řeč byla v normálním řečovém tempu se zachováním správné intonace, avšak postrádala jakoukoli logiku. Produkovali jakýsi „slovní salát“. Kromě toho jsou pro tyto pacienty společné problémy s porozuměním psaného a mluveného slova. Typ Brocovy afázie nazval Wernicke jako *afázii motorickou*, jím objevenou afázii pak jako *afázii sensorickou*.

Wernicke však kromě tohoto členění jako první navrhl rozsáhlý model zpracování řeči v mozku, ze kterého se později vycházelo. Dnes je tento model již nahrazen modely podstatně komplexnějšími.

V současnosti však již víme, že lidská řeč není zpracovávána nebo tvořena pouze v těchto dvou centrech. Na produkci a percepci řeči se totiž podílejí daleko rozsáhlejší arey než původně předpokládali Broca s Wernickem. Jsou to mimo již zmínovaných kortikálních řečových oblastí dále i primární senzomotorické oblasti (zrakový, sluchový a motorický kortex), subkortikální řečové oblasti (mozkový kmen, talamus a bazální ganglia) a nejrůznější nervové svazky, které je spojují (gyrus angularis, fasciculus arcuatus). Z toho důvodu není zcela správné hovořit o tzv. řečových centrech, přikláněl bych se spíše k termínu „řečové oblasti“.

I přesto, že se zdají být obě hemisféry symetrické, liší se od sebe jak velikostí, tak i jednotlivými funkcemi, které plní. Velmi dobře u nich lze určit například dominanci právě pro tvorbu a vnímání řeči. Naprostá většina lidí má jasnou řečovou dominanci v levé mozkové hemisféře.

Na základě klinických nálezů (pomocí tzv. WADA-testu)¹ se ukázalo, že má 96% praváků řečové centrum v levé hemisféře. Z toho lze tedy vyvozovat, že

¹ WADA test – pojmenován po svém autorovi. Jedná se o invazivní vyšetření indikované před neurochirurgickými operacemi mozku. Probíhá tak, že se pacientům zavede do arterie femoralis tenký katétr, který se pak posouvá směrem nahoru do mozku, až je zaveden do příslušné mozkové hemisféry, která má být testována. Zde se provede nástřik pomocí sodium-amythalu, který danou hemisféru přechodně vyřadí z činnosti (asi na dobu jedné minuty, dochází i k pareze poloviny těla). Spolu s tím je vyřazena i schopnost mluvit. Na základě toho je určována lateralizace řeči jedince. Kromě řeči se tímto způsobem testuje i paměť. V Praze se provádí například v Nemocnici na Homolce nebo ve FNM.

jsou řečové oblasti stranově vymezeny. Pravostranná řečová dominance byla potvrzena pouze asi u 15% leváků. U 70% leváků zůstává dominantní hemisféra levá.

Dominanci levé mozkové hemisféry pro tvorbu řeči lze podpořit i tím, že byl u praváků zjištěn (na základě PET vyšetření) podstatně lepší přenos řeči pravým uchem, které je spojeno (tzv. princip zkřížených drah) především s levou hemisférou. Ostatní nonverbální akustické informace byly přitom daleko lépe vnímány uchem levým.

Bez zajímavosti však není ani poznatek, že jsou řečové funkce mozkové hemisféry u dětí před nástupem do školy vymezenelné daleko přesněji, než například u dospělých ovládajících více jazyků. Lze tak uvažovat vzhledem k tomu, že bylo totiž prokázáno, že se s věkem lokalizace rozšiřuje a zabírá tak větší plochu hemisféry.

Levé hemisféře jsou kromě usidlení řeči připisovány například i následující způsoby myšlení: analytický, sekvenční, sériový, lineární, aritmetický, logický, syntaktický, abstraktní, pojmový, symbolický apod., využíváme ji pro pohyb (stejně tak i v pravé hemisféře), zrak (také PH), sluch (také PH), paměť, čtení, psaní, řeč, porozumění řeči, početní úkony aj. Pro pravou hemisféru jsou pak typické následující schopnosti: paralelní, analogická, synteticko-holistická, intuitivní, konkrétní, difúzní, tvarová. V pravé hemisféře je navíc usidlena schopnost prostorové představivosti, schopnost zpracování hudby, rytmu, emocionálního vnímání, globálního vnímání, rozpoznávání obličejů prostorových vztahů aj.

Osvojování jazyka se netýká jen dětského věku, v němž představuje významnou vývojovou etapu dětí. Každý z nás se někdy učil, poté co více či méně dokonale ovládl svou mateřštinu, nějakému cizímu jazyku. Na tomto místě však záměrně užívám slovesa učil, neboť se na rozdíl od mateřského jazyka nejedná o nevědomé osvojování, nýbrž o vědomé učení. Učení cizímu jazyku klade na náš kognitivní systém vysoké nároky. Osvojení fonologického, lexikálního, morfologického a syntaktického systému cizího jazyka probíhá na bázi již dříve osvojeného mateřského jazyka. Pro neurovědy je velmi zajímavým úkolem zjistit, jak je druhý, případně třetí a další cizí jazyk v mozku vlastně organizován. Je lokalizován do stejných oblastí, jako je tomu u jazyka mateřského nebo „sídlí“ v jiných oblastech? V medicínské literatuře byly popsány případy původně bilingvních osob, u nichž došlo k neurologicky podmíněnému postižení řeči (afázie, viz výše). Zajímavé bylo, že přitom došlo jen k narušení buďto jednoho nebo druhého jazyka (tedy mateřského nebo druhého/cizího). V rámci toho byly popsány (pravda nečetné) případy, u nichž postižení mozku „vymazalo“ mateřskou řeč, druhá později osvojená řeč však zůstala tímto postižením netknutá. Někteří pacienti pro změnu ztratili schopnost jednomu z jazyků porozumět, druhému jazyku však rozuměli bez obtíží. Při uzdravování těchto pacientů byly dále pozorovány i další zajímavé stavy. A to nejen v případě řečové produkce daných cizích jazyků, ale i v případě psaní. Někteří pacienti například neuměli psát buďto vůbec, jiní naopak proti tomu jen neovládali nějaký konkrétní typ písma.

V minulosti byla provedena řada studií, které se zabývaly dvoj- a vícejazyčností. Na základě těchto výzkumů byla vytvořena hypotéza, že se organizace řeči u bilingvních a polyglotních osob vyznačuje menším počtem znaků laterality (tzv. polyglotní ambilateralita), než je tomu u osob monolingvních. Albert a Obler² na základě svých výzkumů zjistili, že dochází u osob, které ovládají více jazyků, při pravostranném postižení mozku k afáziím podstatně častěji (asi 10%), než je tomu u osob ovládajících pouze jeden jazyk. U nich se afázie při pravostranném postižení mozku objevuje jen asi v 1 - 2% případů. Výše jsme se již dotkli faktu, že se více než 90% populace vyznačuje levostrannou řečovou dominancí. Na tomto místě je však zapotřebí zdůraznit, že se jedná o údaj, který se týká monolingvní populace. Na základě vyšetření pomocí WADA testu a dalších vyšetření prováděných u afatiků bylo totiž zjištěno, že je toto tradiční schéma levostranné řečové dominance v případech cerebrální organizace u bilingvních a polyglotních osob příliš rigidní.³

Vědci se přiklánějí k názoru, že řečová dominance představuje dynamickou veličinu, která se může v průběhu života měnit. Existují dokonce studie, které prokázaly, že i pravá hemisféra je schopna za jistých okolností převzít veškeré řečové funkce, které bývají normálně připisovány výhradně hemisféře levé. Dalším zajímavým zjištěním bylo i to, že nemusí být řečová dominance pro všechny ovládnuté jazyky zastoupena pouze na jedné straně. Pro některé jazyky může být vlevo, pro jiné vpravo.

B. Hawelek se v jeho práci (1992) podařilo potvrdit model cerebrální „reorganizace“ u bilingvních a polyglotních osob, který byl vytvořen již v 70. letech Albertem a Oblem. Při svém výzkumu vyšetřovala Hawelek pomocí série osmi WADA testů tři ženy s mateřským jazykem polštinou, resp. ruštinou a s němčinou jako cizím jazykem. Podle tohoto modelu dochází při učení cizího jazyka k přesunu prvního osvojeného jazyka, který byl doposud lokalizován v levé hemisféře, do hemisféry pravé. To tedy znamená, že se mozek při učení dalšího jazyka zcela přeorganizuje. U probandek Hawelekové byly v pravé mozkové hemisféře zjištěny jak receptivní, tak i produktivní řečové schopnosti. Dominantně zde byl zastoupen první osvojený (mateřský) jazyk. Možnost takové reorganizace mozku potvrzují i neurologové, s kterými jsem tuto problematiku konzultoval. Z uvedeného bychom tedy mohli vyvodit hypotézu toho, jak vlastně proces osvojování a učení jazyků může probíhat: Nový jazyk je nejprve zintegrován do levé (dominantní) mozkové hemisféry. To má za následek to, že dojde u dříve osvojeného jazyka, který byl doposud usídlen v levé hemisféře, k jeho přesunu do pravé hemisféry. Díky tomuto přesunu dojde k rozbití jednostranně lokalizované řečové dominance. Stejným způsobem je pak podle tohoto modelu přesunut do pravé hemisféry i další osvojený jazyk, avšak již v poněkud menší míře.

² srov. Hawelek, B.: Sprachorganisation bei mehrsprachigen Personen. Hamburg: Kovač 1992

³ srov. Hawelek 1992

To by tedy znamenalo, že řečová dominance představuje v mozku skutečně jev relativně dynamický, který se může v průběhu života pod vlivem nejrůznějších faktorů měnit. Jedním z faktorů, který dokáže přimět mozek ke své reorganizaci je vedle faktoru věku i způsob, jakým se cizímu jazyku učíme. Jinými slovy má způsob, jakým se učíme druhý nebo další cizí jazyk, ale i způsob, jakým je tento jazyk vyučován, přímý dopad na vlastní organizaci mozku.

Je tedy celkem logické, že bude jazyk, kterému se učíme podle „tradiční“ (školní) metody, lateralizován v levé mozkové hemisféře.⁴ To je dáno tím, že jsou při vyučovacím procesu aktivovány především struktury a způsoby zpracování levé poloviny mozku. Čím více se tedy jazyk učíme na základě pravidel, tím více zapojujeme levou mozkovou hemisféru. Naopak u žáků, kteří se učí cizí jazyk, jehož pravidla zatím neznají a v daném jazyce nedisponují dostatkem znalostí, hraje větší roli pravá hemisféra (díky stereotypnímu používání jazyka).⁵

Objevy, které byly učiněny na základě výzkumu cerebrální organizace tedy vedly k domněnce, že první a druhý jazyk nejsou v mozku organizovány jako jednotný systém, ve zcela identických kortikálních oblastech, nýbrž že vycházejí z různých neuronových sítí. Na tomto místě považuji za vhodné zmínit ještě jeden zajímavý experiment.

První experimentální studie, které byly provedeny za pomoci neinvazivních funkčních zobrazovacích metod, domněnku různých neuronových sítí potvrdily. Jistý lékař mi vyprávěl o jedné výzkumné studii, která se zabývala zkoumáním dvou skupin osob. První skupina osob se naučila druhý jazyk v raném dětství, zatímco druhá skupina se ho naučila až podstatně později (v období dospělosti až rané dospělosti). Během funkční studie pomocí magnetické rezonance musely testované osoby v duchu samy pro sebe vyprávět, jak strávily předchozí den. Výsledky ukázaly, že se mozková reprezentace později naučeného druhého jazyka odlišovala v Brocově oblasti svou lokalizací od reprezentace jazyka prvního, zatímco u osob, které se druhý jazyk naučily již v raném dětství, byly při řečové produkci aktivovány identické oblasti mozku. Zajímavé bylo, že se však žádná taková diferenciac neprojevila v posteriorních řečových oblastech v okolí Wernickeho oblasti. U obou skupin zde byly zjištěny překrývající se aktivity jak pro první, tak i pro druhý jazyk.

Na základě tohoto objevu byla poději provedena řada dalších studií zaměřených na řečovou produkci bilingvních osob. Závěry výchozí studie se jimi však nepodařilo zcela stoprocentně potvrdit. Přesto však dospěli vědci k novému zajímavému poznatku. Byly totiž pozorovány rozdíly v lokalizaci prvního a druhého jazyka nejen při produkci, ale při percepci řeči. Při zpracování druhého jazyka docházelo v mozku opakovaně k aktivaci jeho rozsáhlejších nebo

⁴Černigovskaja, T.: Die Lateralisierung von Sprachen bei Bilingualen. In: Grzybek, P.: Psychsemiotik – Neurosemiotik. Bochum: Brockmeyer 1993, s. 48-51

⁵srov. Wode, H.: Psycholinguistik. Eine Einführung in die Lehr- und Lernbarkeit von Sprachen. Ismaning bei München: Hueber 1993, s. 72

od sebe vzdálenějších oblastí, než tomu bylo při zpracování jazyka prvního, tedy mateřského. Z toho tedy vyplývá, že má cizí jazyk v řečových oblastech našeho mozku přeci jen jiné rozložení, než jazyk mateřský. Tento objev si můžeme vysvětlit tím, že se při porozumění řeči jedná o daleko komplexnější proces, při němž musí být během několika málo milisekund zpracováno velké množství informací, které navíc nebývají posluchačem mnohdy vnímány za optimálních podmínek. Právě toto výrazné časové omezení by mohlo představovat pro nerodilé mluvčí velký problém. K tomu může dojít již při prvotním dekodování nebo segmentaci řečového signálu z okolního akustického prostředí. Problémy mohou vzniknout i při rozeznávání jednotlivých slov. Aby bylo možné vyrovnat se v druhém jazyce s těmito zvýšenými požadavky, musejí patrně bilingvní osoby využívat většího počtu neurálních zdrojů. Podle odborníků by však mohlo být docela dobře možné i to, že v tomto případě dochází k aktivaci některých dalších systémů, které se jinak u rodilých mluvčích při zpracovávání mateřského jazyka neaktivují. Mohlo by to tedy vypadat i tak, že nerodilý mluvčí využívá jakéhosi záložního zdroje v podobě ultrakrátkodobé paměti, v němž je uložena kopie právě vyslechnutého. Tato kopie pak slouží k tomu, aby měl nerodilý mluvčí v případě potřeby možnost vyslechnutou řeč ještě jednou zanalyzovat.

Zdá se tedy, že všechny shora uvedené poznatky odpovídají poznatkům o existenci kritické vývojové fáze, během níž dochází ke spontánnímu osvojení prvního (mateřského) jazyka.

Vzhledem ke složitosti celkové problematiky a vzhledem k tomu, že existuje několik různých modelů organizace mozku u osob ovládajících více jazyků, je těžké vybrat z nich jeden, o kterém bychom mohli zodpovědně říci, že má obecnou platnost. Neméně těžké a nesmyslné by bylo pokusit se na základě dosavadních poznatků nějaký takový univerzální model vytvořit. Pokusme se projektovat danou problematiku do oblasti výuky cizích jazyků. Pro učitele jazyků není rozhodující, jestli je cizí jazyk přijat nejprve levou hemisférou a jestli pak dochází k jeho přeuložení do hemisféry pravé nebo jestli vůbec k žádnému přeuložení nedochází. Podstatné je zjištění, že výsledky výzkumu mozku prozatím nedovolují, aby se mohla některá z vyučovacích metod pro vyučování cizím jazykům opírat o činnost pouze jedné či druhé hemisféry, tak jako je tomu například v případě některých alternativních metod, u nichž dochází k evidentnímu přečeňování pravostranné hemisférové dominance. Existuje jednoduše příliš mnoho parametrů, které mohou organizaci řeči u lidí ovlivnit. Těmito parametry jsou věk, způsob osvojování daného jazyka, emocionální vztah k jazyku (jazykům), divergence jazykových systémů, pořadí, ve kterém jsou jazyky osvojovány a mnohé jiné.

Já osobně se domnívám, že by bylo jistě ku prospěchu věci, kdyby byl vytvořen vědecký tým složený z předních odborníků z oblasti neurověd, psychologů, učitelů cizích jazyků a dalších, který by se pokusil společnými silami zapracovat veškeré doposud získané poznatky z neurověd do nové lingvodidak-

tické koncepce, díky níž by pak bylo možné podstatně zefektivnit osvojování cizího jazyka (cizích jazyků) v uměle navozených podmínkách, tedy v našich školách, tak, aby se cizí jazyky staly pro naše žáky přirozeným prostředkem komunikace v dnešním multikulturním světě a nebyly pro ně jen množstvím izolovaných slovíček bez obsahu, souborem gramatických pravidel, výjimek a výjimek z výjimek, jako tomu dnes stále ještě někdy bývá.

Literatura

APELTAUER, E.: Grundlagen des Erst- und Fremdspracherwerbs. Kassel: Langenscheidt 1997. ISBN 3-468-49658-3

BUTZKAMM, W.: Psycholinguistik des Fremdsprachenunterrichts. Tübingen: A. Francke Verlag 2002. ISBN 3-8252-1505-9

ČERNIGOVSKAJA, T.: Die Lateralisierung von Sprachen bei Bilingualen. In: Grzybek, P.: Psychosemiotik – Neurosemiotik. Bochum: Brockmeyer 1993, s. 48-51.

DAMASIO, A.R.; DAMASIO, H.: Sprache und Gehirn. In: Gehirn und Bewußtsein. Heidelberg: Verlagsgesellschaft GmbH 1994.

DIJKSTRA, T.: Einführung in die Psycholinguistik. Göttingen: Huber 1993. ISBN 3-456-82364-9

GÖTZE, L.: Das Lesen in der Fremdsprache: Neuere Erkenntnisse der Hirnforschung. In: Jahrbuch Deutsch als Fremdsprache 21, 1995. ISBN 3891291574

GRIMM, H.; ENGELKAMP, J.: Sprachpsychologie. Berlin: Erich Schmidt Verlag 1981. ISBN 3 503 01671 6

HAWELEK, B.: Sprachorganisation bei mehrsprachigen Personen. Hamburg: Kovač 1992.

MULTHAUP, U.: Psycholinguistik und fremdsprachliches Lernen. Ismaning: Hueber 1995. ISBN 3-19-006616-7

PULVERMÜLLER, F.: Neurobiologie der Sprache. Gehirntheoretische Überlegungen und empirische Befunde zur Sprachverarbeitung. Psychologia Universalis 1. Pabst Science Publishers: Lengerich, Berlin 1996. ISBN 3-931660-26-5

STERNBERG, R., J.: Kognitivní psychologie. Praha: Portál 2002. ISBN 80-7178-376-5

WODE, H.: Psycholinguistik, Hueber, Ismaning 1993. ISBN 3-19-006619-1

Narácia detí predškolského veku

Stanislava Zajacová

Katedra slovenského jazyka a literatúry,
Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, Prešov

1. Úvod

Otázka ontogenézy detskej reči je v slovenskej lingvistiky stále aktuálna. Sústredená výskumná pozornosť sa jej venuje v podstate len v poslednom desaťročí (D. Slančová, J. Kesselová, Ľ. Liptáková a pod.).

V tomto príspevku vychádzame z našej diplomovej práce orientovanej na spôsob osvojovania si rozprávania, ktoré sa rozvíja na pozadí dialógu a postupne nadobúda monologickú podobu. Praktickým východiskom práce sú výsledky terénneho výskumu, ktorý sme realizovali v období od apríla 2003 do marca 2004. Výskum sme zamerali na sledovanie narácie v dvoch skupinách detí – zhruba trojročných a zhruba päťročných, z dvoch regiónov Slovenska. Vo vekovej skupine 5-ročných detí sa na nahrávaní zúčastnilo 5 detí, z toho 3 chlapci a 2 dievčatá. V skupine 3-ročných detí sme zaznamenali jazykový prejav 8 detí, z toho 2 chlapcov a 6 dievčat.

Problematika narácie je zaujímavá nielen z lingvistického, ale aj zo psychologického hľadiska (sebauvedomovanie), je rovnako dôležitá aj vzhľadom na prax, a to diagnostiku a terapiu narušenej, príp. oneskorenej rečovej schopnosti.

2. Narácia detí

Do veku dvoch rokov je reč detí výrazne ovplyvňovaná situáciou, v ktorej sa samy nachádzajú. Ich jazykový prejav je kontextovo viazaný na „tu a teraz“ (kontextualizovaný jazyk). Deti zvyčajne rozprávajú o osobách a predmetoch, ktoré sú perцепčne prítomné. Navyše, hovoria o dejoch, v ktorých samy vystupujú alebo chcú, aby v nich niekto vystupoval.

V literatúre sa uvádza, že zrod prvých naratívnych štruktúr súvisí s objavením sa nekontextovo viazanej reči. Z toho dôvodu sa označujú ako dekontextualizovaný jazyk (Gleasonová, 1997). Ide o obdobie medzi druhým a tretím rokom života. Deti začínajú hovoriť aj o osobách a predmetoch, ktoré sa nenachádzajú v ich bezprostrednom okolí, pričom nie je nevyhnutné, aby percipient poznal dokonale kontext rozprávania. Deti nerozprávajú len o vlastnej činnosti, ale aj o tom, čo robia iní. McLaughlin (1998) upozorňuje na závislosť nekontextovej reči od kognitívneho vývinu dieťaťa (rečazenie, temporálnosť, kauzalita).

Naratíva predstavujú spôsoby expanzie témy a formovania textových štruktúr (Dolník – Bajzíkova, 1998). Ide o súvislé vyjadrovanie na danú tému. Deti

hovorcia o udalostiach, ktoré súvisia v čase a priestore alebo súvisia kauzálne. Naratíva prvýkrát definoval Labov r. 1972 (McLaughlin, 1998, s. 286) ako najmenej dve nezávislé výpovede produkované vo vzájomnom vzťahu k jednej udalosti. S. Kapalková (2002, s. 90) pokladá za minimálny prejav začiatku vývoja naratívnej schopnosti tri samostatné prehovory dieťaťa vzťahujúce sa k jednej udalosti. Owens (2001, s. 352) charakterizuje naratíva ako neprerušený prúd reči, ktorý hovoriaci modifikuje takým spôsobom, aby vzbudil a udržal záujem percipienta. Gleasonová (1997, s. 407) dopĺňa, že najčastejšie ide o príbehy, ktoré sa týkajú jednoduchej, v minulosti prežitej udalosti.

Spoločnou črtou naratív je, že všetky sú organizované na základe istej všeobecnej štruktúry, čím sa odlišujú od bežnej dialogickej reči. (McLaughlin, 1998). Vývin naratívnych schopností je dlhodobý proces. Základy narácie sa usťaľujú v predškolskom veku, ďalej tento proces pokračuje a zdokonaľuje sa v školskom veku, ale prebieha v podstate počas celého života človeka. Na vývoj rozprávania vplýva kultúra, jazyk komunity, bezprostredné okolie, v ktorom dieťa žije a vyrastá.

3. Typy naratív

Heath (in McLaughlin, 1998, 286 - 287) rozlišuje štyri základné typy naratív:¹

3.1. Rozprávanie prežitej skúsenosti („recounts“)

je základným typom naratív. Ide o rozprávanie zážitku z nedávnej minulosti, zvyčajne v chronologickom poradí. Dieťa buď priamo participovalo na danej udalosti, alebo ju pozorovalo. Owens (2001) v súvislosti s týmto typom naratív používa termín „scripts“ (konvenčný rituálny scenár, rutinné typy rozhovorov, dialogická schéma), ktorému často zodpovedá otázka Čo si dnes robil? Dôležitú úlohu zohráva aj výzva, povzbudenie zo strany dospelého komunikačného partnera (najčastejšie rodiča), ktorý bol priamym účastníkom prežitej skúsenosti dieťaťa.

3.2. Plánovanie udalosti („eventcast“)

predstavuje rozprávanie o budúcej udalosti (anticipované príbehy). Často sa objavuje aj pri rolových hrách, v ktorých deti, v snahe prežiť pocit istej autority, prijímajú komunikačné roly dospelých (hra na rodinu, školu, obchod, reklamu, televízne a rozhlasové moderovanie a pod.) a snažia sa v komunikácii imitovať ich repliky. Tento typ narácie dáva deťom možnosť uvažovať o vplyve jazyka na ostatných.

Ako ukážku vyberáme rozprávanie Barborky (vek 5;1):²

¹ K východiskovým anglickým termínom pripájame vlastné pracovné preklady.

² Pri zázname prepisov pozri vysvetlenie značiek v záverečnej časti príspevku.

„... a budeme mať š = zlatého retrievera = keď skončí zima NA JAR ↓ = ho budeme mať ↓ = už máme všetko ale psika a obojok nemáme lebo nevieme aký bude mať krk ↓...“

Barborkino rozprávanie sa ďalej rozvíja v dialógu, jej odpovede sú motivované otázkami dospelého komunikačného partnera. Pokračuje takto:

„... no keď bude veľký tak bude mať mladé ↓ lebo oni bývajú v Turzovke ↑ a oni keď budú = keď budú mať na jar šteniatko ↑ tak oni nám ho dajú ↑ a zas keď bude ono veľké ↑ zas ONO bude mať š = malé ↓ a ZAS ich niekomu predáme a = potom ZAS oni niekomu predajú a tak ↓...“

3.3. Vysvetľovanie, resp. objasňovanie udalosti („accounts“)

je spontánne rozprávanie, v ktorom sa deti delia o svoje skúsenosti. Ide o zachytávanie zážitkov detailnejším spôsobom. Tie zvyčajne nasledujú v chronologickom poradí. Na rozdiel od rozprávania prežitej skúsenosti sa percipient nezúčastnil na danej udalosti. Deti preferujú tento typ naratív pred odpoveďami na výzvy zo strany dospelých komunikantov, pretože im dáva možnosť rozvinúť individualizovanú formu rozprávania a vlastnú interpretáciu udalostí.

Ako príklad tohto typu naratív vyberáme úryvok z rozprávania Janky (6;1) o dievčatku z kúpeľov, ktoré kradlo:

„...a jedna tam bola: taká neviem jak sa... → = hej ↓ Anička sa volala ↑ a ona kradla veci ↓ mamka mi: dala tam pero: ↑ = mi ZMIzlo ↓ ≡ ešte ukradla aj jednej kamarátke na izbe cukrik ↓ a klamala jej že to našla na zemi ↓ (spevavo) ≡ a bola aj na našej izbe ↑ ale potom nám ju vymenili na inú izbu ↓ = a zas kradla na tej DRUhej izbe ↓ = a sa hrala aj zos mobilom ↓ lebo tam boli také veľké na tej izbe ↓...“

3.4. Rozprávanie príbehu („stories“)

považujeme za najbežnejšiu formu naratív s vysoko organizovanou štruktúrou. Ide o reprodukcie rozprávok či fiktívne príbehy, ktoré sa často začínajú ustálenými formuláciami typu „kde bolo, tam bolo...“, „bol raz...“, „za siedmimi horami, za siedmimi dolami...“ a pod. Už u detí vo veku troch rokov pozorujeme snahu získať si pozornosť, resp. zabaviť percipienta rozprávaním príbehov. Schéma rozprávania príbehu na najnižšej úrovni pozostáva zo situácie (kontext a postavy v príbehu), cieľa (motivácia postáv a udalosti vzťahujúce sa k cieľu) a záveru (uzatvorenie udalostí bez ohľadu na to, či bol cieľ dosiahnutý).

V nasledujúcich príkladoch uvádzame dve ukážky:

1. Sonkina (3;6) reprodukcia rozprávky O Červenej čiapočke:

„...» za siedmimi horami ↑ za siedmimi dolami ↑ kde sa voda sypala a piesok sa lial ↑ = jeden → = v jednom domčeku = bola stará mama ↓ jedného dňa keď stará mama ochorela → poslala svoju vnučku ↑ Červenú čiapočku ↑ aby jej zanesla jesť ↓ = tak ↑ = Červená čiapočka = išla → a v polovici ju stretne vlk ↓ = tak Červená sa pýta ↓ = tak vlk sa pýta ↓ „kdeže ideš Červená čiapočka?“

↓ = „idem k starej mame ↓ lebo je chorá → aby rýchlo vyzdravela“ ↓ tak vlk sa potešil že bude mať dobrú večeru → ...“

2. Jankin (6;1) fiktívny príbeh:

„...mamka ↑ a Janka ↑ boli doma ↓ a sa hrali ↑ a mamka na chvíľku odišla ↑ a prišiel ku nej čert ↑ a jej pošepkal ↓ = „vieš čo urob? ↑ skoč do vody ↑ a vieš čo urobíš mamke? ↑ = ju nastrašíš ↑ a zober si nožik a ju podrežež“ ↓ (smiech) ≡ potom prišiel čert ↑ a mamka sa rozprávala zos ockom ↓ a ocko trošku i:šiel si na záchod ↑ lebo on dlho ↑ on išiel lebo on dlho je furt na záchodu ↑ a bol tam a čert mamke pošepkal ↓ = „mamka skoč do umývadla ↑ a ≡ § a nastraš ocka a § = a ho podrež“ ↓ (smiech) a potom prišla babka ↑ = a dedko ↓ a ↓ = dedko trošku si odskočil kúpiť ví:no → pivo → no hocičo ↑ a on = § jej ten čert babke pošepkal ↓ „hej vieš čo urob? ↑ podrež to = vieš čo NEPODREŽ ho ale → § = zober si nožik ↑ rozkrájaj ho ↑ daj § upeč (smiech) ho na ohni ↑ a potom ho zjedz“ ↓ a ona to urobila ↑ lenže potom sa hodila § do umývadla a všetci boli v nebi ↓ ...“

4. Stupne naratív

McLaughlin (1998, s. 288 - 290) na základe práce Westbyovej uvádza v rámci samotného vývinu naratívnych schopností tieto základné stupne naratív:

4.1. Prenaratíva, resp. protonaratíva („protonarratives or prenarratives“)

Sú to prvé najzákladnejšie formy príbehov, ktoré sa vyvíjajú po druhom roku života, častejšie sa vyskytujú vo veku tri a pol roka. Ide o stručné, jednoduché udalosti z nedávnej minulosti, ktoré zanechali v dieťaťi silný dojem.

V rámci prenaratív sa rozlišujú ďalšie stupne:

4.1.1. „Nakopenie“ („heaps“)

Najčastejšie sa vyskytujú v jazykovom prejave detí vo veku 30 mesiacov. Tento stupeň naratív navonok predstavuje súbor navzájom nesúvisiacich prvkov. Majú nedostatočne organizovanú štruktúru bez centrálnej témy, medzi jednotlivými elementmi nie je očividný vzťah. Rozprávanie pozostáva prevažne z pomenovaní a opisu udalostí alebo činností. Vety sú spravidla jednoduché oznamovacie.

Ako príklad prenaratív („nakopenie“) vyberáme dve ukážky. Prvá je rozprávaním Emky (3;4). V úvode reaguje na predchádzajúcu repliku svojej spolužiačky, ktorá hovorí o „pani upratovačke s bielymi vlasmi“:

„...ale ona si prefarbila ↓ = potom sme išli na ten veľký kopec TAM ↓ = a potom sme išli do kostolka ↓ = a som si kúpila maľovanku ↓ = potom potom som nemohla maľovať → a potom som sa išla kúpať ↓ = potom som nemala farbičky ↓...“

Rozprávanie Ľubka (3;6) v druhej ukážke bolo motivované otázkou dospieľajúceho komunikačného partnera – „a čo máš radšej ↓ zimu alebo leto? ↓ = keď svieti sniežko alebo ☼“

Lubko: „... » ja mám rád = ja mám rád = že bolo mi teplo ↑ = aj trochu = aj trochu zima ↓ = ale nebudem chorý = trochu zima ↑ ale ne tak silno zima ↓ = ale... vieš? ↑ = no a = potom aj = aj = aj = aj vonku bolo ↑ = aj vonku bola taká zima ↑ ≡ no a: = potom sme sa trochu: s pieskom hrali ↑ = to = to = to = § vieš? ↓ = musíš ísť § ≡ prišla kozička ↑ no hľadala zajačika ↓ vieš? ↑ = no a už ho našla ↑ = lebo on ≡ lebo on išiel = on behal ↑ a aj ON behal vieš? ↑ ale nemala ≡ ale = ale poto:m = potom sa obliekla ↑ = no a išla von ↓ = a potom išla domov ↑ = a sadol si trochu = lebo: vonku je už = lebo už prišla zima ↑ silná ↑ no ta = no ta išiel domov a trochu si sadla ↓ ...“

4.1.2. „Sekvencie“ alebo „reťazenie“ („sequences or chaining“)

Objavujú sa približne po treťom roku života. Na rozdiel od „nakopenia“ všetky prvky v sekvenciách sú späté s hlavnou témou. Každá nasledujúca časť v „reťazi“ nesie črtu, ktorá sa vzťahuje na predchádzajúcu časť. Sekvencie pozostávajú z pomenovania udalostí okolo ústrednej témy, postavy alebo okolností. Neexistuje ešte nič, čo by sa dalo chápať ako jadro, skôr ide o opis toho, čo postava robila, robí. Jedna udalosť nemusí vyplývať časovo ani príčinne z druhej.

Nasledujúci príklad vyberáme opäť z rozprávania Emky pri hre s bábikou: „...narástlo ↓ = má plno ↓ napapalo sa ↓ ≡ napapalo sa SAmo ↓ = ale bolo doma ↓ ja som bola § = s bábätkom ↓ ≡ tak som bola v lete a = a som mala pančuchy ↓ a mala som pančuchy ↓ § = tie tie ružové ↓ = aj s kvietkami ↓ ≡ no jak ↓ = keď sa roztopí sneh už budem mať § = tie tie ružové pančuchy ↓ = aj sukničku ↓ = červenú → aj ružové tričko ↓ = a budem doma ↓ = a až keď bude Veľká noc ↓...“

4.2. Jednoduché naratíva („primitive narratives or centering“)

sa začínajú objavovať okolo štvrtého roku života. V rámci tohto stupňa naratív je všeobecne identifikovateľný motív, ktorý poskytuje základ pre celkovú organizáciu rozprávania. Podobne ako v sekvenciách sa jednotlivé elementy viažu k hlavnej téme. Avšak zatiaľ čo prvky v sekvenciách sa v istom smere podobajú jeden druhému, elementy v jednoduchých naratívoch sú späté s jadrom témy koncepcne. Medzi jednotlivými prvkami rozprávania sú vyjadrované vzťahy medzi hodnotovými kvalitami alebo pocitmi (napr. dobro, zlosť, osamelosť) a prvkami, ktoré s nimi očividne súvisia. Na tejto úrovni naratívneho vývoja začíname u detí pozorovať základnú schopnosť posudzovať a dedukovať informácie. Nedokážu ešte celkom chápať kauzálne vzťahy. Výsledkom toho je, že deti nie sú schopné vyvodit' možný záver, resp. ďalšie konanie, ktoré môže vyplývať z činnosti postáv.

Rozprávanie nemusí byť už motivované pomocnými otázkami zo strany dospelého komunikanta. Pre jazykový prejav je ešte príznačná inkohéznosť, chýba v ňom opis miesta, charakteristika osoby, jej motivácie. Deti nezohľadňujú kontext percipienta. V úvode vyjadrujú samotný akt rozprávania prostred-

níctvom prehovorov typu „poviem ti“, „porozprávam ti“ a pod. Ako ukážku tohto naratívneho stupňa uvádzame rozprávanie Barborky (3;10):

„...keď som išla do škôlky tak = som išla na prechádzku = cez most ↑ tam je takýto veľký = tam plávala taká = kačička biela ↓ = mala zelenú hlavičku ↓ = a taký dlhý ZOBÁK ↑ = potom = ešte ona odplávala na kameň → potom ktosi ju ZABIL už ↓ = keď už sme sa vrátili ↑ tak už tam nebola ↓ ktosi ju zabil ↓ = sme videli zabitú kačičku ↓ = čo pláva ↓ = neviem prečo ↓ ...“

4.3. Pravé naratíva

Posledný posun v naratívnom vývine detí predškolského veku nastáva približne po piatom roku života. Dieťa tvorí reprodukčné i produkčné príbehy, vyznačuje začiatok i koniec príbehu („na začiatku“, „najprv“, „kde bolo, tam bolo“, „a to je koniec“, „hotovo“, „žili šťastne, kým nepomreli“, „ja už neviem“), pričom záver príbehu nemusí logicky vyplývať z udalostí, môže byť náhly a prekvapujúci. V rozprávaní sa objavujú hodnotiace poznámky dieťaťa („to bolo dobré“), kauzálne vzťahy vyjadrované konektívnymi prvkami („pretože“, „lebo“, „keď - tak“, „a tak“). V tomto období vývinu naratív deti stále nezohľadňujú kontext percipienta, k detailnejšiemu opisu rozprávania dochádza iba v odpovediach na dopĺňajúce otázky percipienta.

Ako príklad uvádzame reprodukciu rozprávky O zlatej rybke, ktorú sme vybrali z rozprávania Barborky (5;1):

„...kde tam bolo ↑ = za horami = bol š = starý a drevený DOMček ↓ v ňom býval starenka a STARček ↑ = a = boli veľmi starí a nemali čo jesť ↓ tak š = starček sa rozhodol že = že pôjde nacytať ryby ↓ keď dovečera až sa mu do sieť... = do sieťky chytila MALICKÁ malá rybka ↓ = a povedala „pusti ma ↓ = splním ti hocijaké ŽELANIE“ ↓ = tak starček ju pustil a splni:la jej ve:ľa ≡ jak sa to povie ↑ = že = tak potom š = starenka sa vadila s ním že máme = že majú = koryto dieravé že im má dať a = dobre to už je koNIEc no ↓...“

Rozprávanie nadobúda podobu skutočného príbehu až v období päť až sedem rokov života. Jednotlivé udalosti v príbehoch sú zoradené v logickej a časovej následnosti. Je dôležité poznamenať, že dieťa pri prechode do vyššieho stupňa naratívneho vývoja neprestane používať predchádzajúce stupne už nadobudnutých naratívnych schopností.

5. Výsledky analýzy

V analyzovaných komunikátoch 3-ročných detí sme nezaznamenali prvý typ naratív – „recounts“, nakoľko sme neboli priamym účastníkom prežitej skúsenosti detí. Najfrekventovanejším naratívnym typom je **vysvetľovanie**, **objasňovanie udalosti**, rozprávanie sa rozvíja aj bez pomocných otázok zo strany dospelého komunikanta. Pre deti je totiž prirodzené „deliť sa“ o svoje skúsenosti z nedávnej minulosti a o zážitky, ktoré v nich zanechali dlhšie trva-

júci dojem. V tejto vekovej skupine sa nám podarilo zachytiť tri **reprodukcie rozprávok** (reakcia na repliku dospelého komunikanta „porozprávateľ“), pričom v dvoch prípadoch ide o tzv. kolektívny monológ. U detí zároveň pozorujeme aj istú formu „spolupráce“, pomoci (formou našepkávania, dopĺňania výpovedí). Iba jedno dieťa vytvorilo vlastný **fiktívny príbeh**. Štruktúra príbehov je ešte neustálená, deti rezignujú na detaily rozprávania, vynechávajú kľúčové body narácie, dej sa rozvíja časovými skokmi, najmä v záverečných častiach nastáva rozklad. **Plánovanie udalosti** sa uplatňuje v najmenej miere a je zväčša motivované výzvou dospelého komunikačného partnera (napr. „...*čím by ste chceli byť, keď vyrastiete?*...“).

Okrem **jednoduchých naratív** nachádzame príklady prvého naratívneho stupňa – „**nakopenie**“ a „**sekvencie**“ alebo „**reťazenie**“.

V jazykových prejavoch 5-ročných detí sa v najväčšej miere uplatňuje štvrtý naratívny typ, **rozprávanie príbehov**. Ide nielen o reprodukcie rozprávok, na formu ktorých výrazne vplyva predloha, ale predovšetkým o vlastné fiktívne príbehy. Deti v rozprávaní, ktoré sa často rozvíja asociatívnym spôsobom, uplatňujú fantáziu ako jeden z prostriedkov na vzbudenie pozornosti percipienta. Označujú začiatok a koniec rozprávania: „...*kde bolo, tam bolo, za horami...*“; „...*kde bolo, tam bolo, žila raz jedna...*“ „...*ja vám dačo poviem...*“ „...*a je to...*“; „...*dobre, to už je koniec...*“; „...*už neviem...*“. V komunikácii si často spomínajú aj na svoje zážitky z minulosti (**vysvetľovanie, objasňovanie udalosti**) a dokážu už čiastočne samy, bez výzvy dospelého komunikanta, rozprávať o budúcnosti (**plánovanie udalosti**).

Deti sú schopné koncentrovať sa na jednu tému rozprávania, tvoria dlhšie monologické prejavy aj bez motivácie zo strany dospelého komunikačného partnera. V porovnaní s prvou vekovou skupinou je narácia 5-ročných detí koherentnejšia, má dokonalejšiu štruktúru, ešte stále však pozorujeme neustálenosť po formálnej a sémantickej stránke. Príbehom chýba záver, výsledok deja.

Literatúra

DOLNÍK, Juraj – BAJZÍKOVÁ, Eugénia: Textová lingvistika. Bratislava: Stimul 1998. 134 s.

GLEASON, B. J.: The Development of Language. 4. vyd. Boston: Allyn and Bacon 1997. s. 406 – 411.

KAPALKOVÁ, S.: Vytvorenie modelu vývinu jazykových schopností slovensky hovoriacich detí na základe Laheyovej teórie. (Dizertačná práca.) Bratislava: Pedagogická fakulta Univerzity Komenského 2002.

McLAUGHLIN, S.: Introduction to Language Development. 1. vyd. San Diego: Singular Publishing Group, Inc. 1998.

OWENS, R.: Language Development, An Introduction. 4. vyd. New York: Allyn and Bacon 1996.

ZAJACOVÁ, Stanislava: Narácia detí predškolského veku. (Diplomová práca.) Prešov: Filozofická fakulta PU v Prešove 2004.

Vysvetlenie značiek

veľké písmená - nápadné zdôraznenie slabiky, príp. celého slova

: - expresívne využitie kvantity alebo predĺžená výslovnosť

↓ - klesavá melódia

↑ - stúpavá melódia

→ - neukončená intonácia

= - kratšia pauza

≡ - dlhšia pauza

(dĺžku pauzy označujeme podľa toho, ako ju vníma percipient, nemeriame ju exaktne)

§ - hezitačný zvuk, ktorým je vyplnená pauza

» - značka pred replikou, ktorou hovoriaci okamžite nadväzuje na repliku predchádzajúceho komunikanta bez pauzy

(pri nadviazaní na predchádzajúcu repliku s kratšou pauzou nepoužívame osobitné znaky)

⊘ - nedokončená replika prerušená replikou nasledujúceho komunikanta

... - apoziopéza

V okrúhlych zátvorkách zaznamenávame interpretatívne poznámky o parajazykových a extrajazykových charakteristikách komunikácie.

Slangizmy a iné -izmy alebo Na margo metajazykových nejasností v (slovenskej) sociolingvistiky

Anna Gálisová

Katedra slovenského jazyka a literatúry,
Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

Sociálnym semivarietám národného jazyka sa v súčasnej lingvistiky i sociolingvistiky venuje nemalá pozornosť. V pojmovom aparáte však pretrvávajú istá rozkolanosť, neujasnenosť, prípadne nepresné vymedzenie jednotlivých pojmov. Ak má mať štúdium nespisovných variet národného jazyka vedecký základ, je dôležité venovať otázkam vymedzenia jednotlivých elementárnych pojmov, ale aj ich prirodzeným metamorfózam značnú pozornosť. Možnosť presne vymedziť hranice pojmu je nesporne dôležitá i z lexikografických dôvodov.

Cieľom nášho príspevku nie je vnášať do povedomia (mladých) lingvistov pochybnosti či dehonestovať metajazykové parametre kolegov – sociolingvistov. Chceli by sme len vysloviť niekoľko otázok na margo danej problematiky a upozorniť na isté podobnosti či odlišnosti chápania daných pojmov jednotlivými autormi z oblasti českej i slovenskej sociolingvistiky.

1. Etymologická poznámka k termínu slang

Slovenská lingvistika (J. Mistrík, 1984) vychádza v etymologických otázkach pojmu *slang* z názorov Jaroslava Hubáčka (*O českých slanzích*, 1981), a to v takom zmysle, že slovo *slang* pravdepodobne pochádza z angličtiny, kde sa po prvýkrát objavilo v 18. storočí a pomenúvalo vulgárny jazyk. Títo autori sa opierajú o názor, že slovo *slang* vzniklo z posesívneho spojenia *'s language*, čiže niečí jazyk. V českej lingvistike (František Kopečný, 1980) sa však vyskytol i taký názor, že slovo *slang* pochádza síce z angličtiny, avšak má pravdepodobne škandinávsky pôvod. Kopečný tvrdí, že motivantom príslušnej lexémy je sloveso **to sling** (vrhať, hádzať), pričom sa odvoláva na anglo-americkú lingvistiku (Ernest Klein, W. W. Skeat). Skeat údajne tvrdí, že slovo *slang* je polysémantické, a teda je nositeľom viacerých významov. Okrem významu totožného s anglickým slovesom má i významy ďalšie a jedným z nich je „*zdúrazňovanie zpevavého tónu*“ (Kopečný, 1980). Skeat totiž *slang/slang pattern* charakterizuje ako pokrytecký jazyk, ktorý používali žobráci, aby sa diferencovali, resp. vynikli medzi ostatnou spodinou. Kopečný ešte dodáva, že „*za zmínku stojí, že nikdo nezastáva už známou starou a vtipnou etymológiu, že slang vznikl ze spojení typu student's language, soldier's language (podle historie slova by šlo o beggar's language) a pod. Tento výklad se opírá o nynější pojetí slangu jakožto mluvy jisté skupiny.*“ (Kopečný, 1980)

2. Metamorfózy základných sociolingvistických pojmov

Vývinové zmeny v chápaní jednotlivých pojmov ako slang, argot, sociolekt a i. v slovenskej lingvistike sme sa pokúsili diferencovať vymedzením štyroch spoločensko-historických medzníkov:

- I. obdobie do r. 1945
- II. obdobie 1945 – koniec 60. rokov
- III. obdobie 70. roky – 1989
- IV. obdobie – po r. 1989

2.1. Obdobie do r. 1945

Do roku 1945 sa sociálnym semivarietám v slovenskej lingvistike venovala veľmi malá pozornosť. Obsahové vymedzenie termínov *slang* a *argot* sa ešte len začína formovať. Za prvú systematickú štúdiu o slangu sa považuje práca J. Orlovského K slovenskému slangu študentskému a vojenskému (1941) (pozri Odaloš, 1997).

V českej jazykovede bolo skúmanie sociálnych semivariet v období na začiatku 20. storočia v podstatne rozpracovanejšej podobe, než na Slovensku. Alena Jaklová (1998) spomína len do roku 1945 päť publikácií, ktoré sa touto problematikou samostatne zaoberajú. Za jednu z prvých prác považuje *Slovník české hantýrky* od Františka Bredla z r. 1914. Bredl vnímal argot ako „hantýrku“

a v publikácii zhromaždil vyše 1000 lexém, pričom čerpal aj zo starších prameňov (rôzne zápisy mestských kníh zo 16., 18., 19. storočia). Snáď ako prelomovú publikáciu, a to tak z hľadom na českú lingvistiku, ako aj slovenskú, možno vnímať dielo Františka Oberpfalcera z r. 1934 *Argot a slangy*. Argot chápe ako zvláštny jazyk zločincov a im podobných individuí. Slang zase vníma ako zvláštny jazyk všetkých sociálnych skupín. Rozdiel medzi slangom a argotom teda Oberpfalcer chápe skôr sociologicky, než lingvisticky. Tak ako u slovenských autorov, aj u českých sa vyskytuje v prvom období formovania obsahu pojmov slang a argot terminologická nejednotnosť.

2.2. Obdobie 1945 – koniec 60. rokov

V 40. a 50. rokoch sa na Slovensku v súvislosti s interpretáciou slangu a argotu skonštituovali dva prúdy lingvistov. Kým jeden prúd, reprezentovaný napr. E. Paulinym, M. Marsinovou, sa pokúšal spracovať problematiku slangu, hoci bol vnímaný len ako osobitne zafarbený slovník, druhý prúd (J. Štolc) bol schematický a úplne odmietajúci sociálne nárečia. Odmietavý prístup k fenoménu slang pretrvával u niektorých autorov (M. Urbančok) aj v 60. rokoch.

V 50. rokoch bolo i formovanie pojmu argot poznačené ideologickým, schematickým vplyvom. Hoci sa už začalo hovoriť o argote ako o tajnej reči, ešte stále sa pripisoval len príslušníkom nižšej vrstvy spoločnosti, pričom sa neraz zdôrazňoval fakt, že v socialistickej spoločnosti už argot nejestvuje (M. Marsinová, K otázke sociálnych nárečí; podľa Odaloš, 1997). Niekoľko desaťročí neskôr sa už od tejto myšlienky upúšťa a argot je vo všeobecnosti vnímaný ako tajná reč (J. Findra, 1983; J. Mistrík, 1977).

Vo všeobecnosti možno skonštatovať, že obdobie 50. a 60. rokov sa pojmy argot a slang začali formovať. Lingvisti však ešte nerealizovali žiadne väčšie sociolingvistické výskumy ako východisko či oporu svojich tvrdení.

2.3. Obdobie 70. roky – 1989

V 70. rokoch sa rozvíja výskumné bádanie v oblasti remeselníckeho argotu (argot drotárov skúmal P. Ondrus, argotu plátenníkov sa venoval A. Habovštiak) a pokusy o jeho zaznamenávanie a opis pretrvávajú až do 90. rokov (argot pohronských obchodníkov zaznamenal P. Odaloš a argot turčianskych olejkárov a šafraníkov J. Hrozičiek). Výskumu tzv. detského argotu sa venoval P. Ondrus (Sociálne nárečia na Slovensku I. Argot slovenských detí, 1977), ktorý mu pripisuje okrem dorozumievacej i utajovaciaj funkciu. Reakcie na Ondrusovo chápanie detského argotu boli rôzne. Niektorí lingvisti polemizovali s existenciou detského argotu ako fenoménu a interpretovali ho ako dôsledok prirodzenej tendencie detskej hry s jazykom, ktorá len vyústila do vytvorenia utajovacieho kódu (porov. P. Odaloš, 1997). P. Ondrus (1972, 1980) označuje *argotizmy* za „slová, ktoré používa ohraničené množstvo ľudí.“ a ich cieľom je „zakryť význam slov a tak i vlastný obsah komunikácie pred príslušníkmi inej vrstvy spoločnosti, spravidla nepriateľskej voči používateľom tajného jazyka.“ Východiskovým

kritériom mu je selektívna dekodovateľnosť a z toho vyplývajúca obmedzená sféra používania. Jozef Mistrík vo svojich prácach nadväzuje na P. Ondrusa a vymedzuje argot ako „*súbor nespisovných pomenovaní, ktoré používajú pri vzájomnom dorozumívaní ľudia uzavretej pracovnej, záujmovej al. sociálnej sféry s funkciou a cieľom utajiť*“ (zvýraz. A. G.) *pred verejnosťou obsah internej komunikácie*“ (1984, s. 105). Argotu pripisuje vlastnosť exkluzívnosti, príznakovosti, konšpiratívnosti, ako aj nezrozumiteľnosti pre nezainteresovaných komunikantov. Používateľom argotu pripisuje zmysel pre recesiu či iróniu s príchutou hry. Podobne ako P. Ondrus (1972, 1980), aj J. Mistrík člení argot zo štylistického hľadiska podľa príslušnosti používateľov k sociálnej, záujmovej alebo pracovnej skupine na:

- argot vandrovných remeselníkov (nerozvíja sa, zanikla vrstva používateľov),
- argot detí (nejde tu však o lexikálny bilingvизmus; tak ako pri remeselníckom argote, má svoju písomnú i ústnu podobu; ide tu o deformáciu, nie sémantické posuny),
- argot asociálov (má navyše konšpiračnú funkciu).

Od 60. a 70. rokov sa začína výskum jednotlivých slangov na Slovensku. Autori začali venovať pozornosť rôznym sociálnym skupinám, ktorých spoločnou črtou je predovšetkým identická záujmová činnosť, resp. prostredie: študentský a mládežnícky slang (Š. Krištof, S. Šoková, P. Odaloch), vojenský slang (J. Šikra), slang z medicínskeho prostredia (J. Klincková) a i.

Jozef Mistrík vo svojej Štylistike (1984) neupúšťa od predchádzajúceho vnímania slangu, no uvažuje nad hranicami medzi rozličnými pojmami – *slang, žargón, argot*: „... na mnohých miestach sa miešajú hranice slangu, žargónu a argotu a dokonca i nadradeného pojmu sociálne nárečie. Jednako však najpoužívanejším z uvedených termínov je slang, ktorý sa chápe ako sociálne nárečie, a pritom sa diferencuje od termínov žargón i argot, keď je bližší žargónu.“ (J. Mistrík, 1984). Slang považuje len za lexikálno-sémantický aparát, pre ktorý je charakteristická utilizácia gramatického a fonetického systému spisovného jazyka. Pripisuje mu vlastnosti pejoratívnosti, recesistického prístupu (prostredníctvom hyperbolizácie sémantických komponentov lexém), metaforického pomenúvania, hravosti, výstrednosti a originality. Rozlišuje nižší (príznakovejší) a vyšší (s., ktorý má ambície preniknúť i do spisovného jazyka) slang, ale hovorí aj o synkretickom slangu, ktorý je výsledkom prelínania záujmovej a pracovnej oblasti.

Čo sa týka obdobia osemdesiatych rokov, za zmienku nesporne stojí i Hochelova netradičná koncepcia slangu. B. Hochel (1993) prisudzuje slangu centrálnu postavenie v rámci nespisovných foriem národného jazyka a tvrdí, že sa formuje na pozadí národného jazyka a používa sa v celom národnom celku, t. z. že tvorí aktívnu alebo pasívnu súčasť slovnej zásoby každého používateľa národného jazyka. B. Hochel ďalej tvrdí, že slang „*vzniká a formuje sa tak, že preberá periférne jazykové prostriedky z ostatných nespisovných vrstiev národného jazyka.*“ (1980)

V 70. a 80. rokoch sa objavujú viaceré pokusy definovať lexikálnu vrstvu *profesionalizmov*. P. Ondrus (1972) ich charakterizuje ako jednoslovné synonymá spisovných termínov, ktoré nemajú expresívno-emocionálne zafarbenie. Snahu rozlišovať pojmy *slangizmus* a *profesionalizmus* prezentoval J. Findra vo viacerých svojich štúdiách, a to na základe stupňa expresívnosti lexikálnych jednotiek. Takýto prístup začal byť akceptovaný u viacerých ďalších lingvistov (J. Klincková, J. Bosák, P. Odaloš). J. Horecký zaraďuje profesionalizmy do štandardnej variety národného jazyka, kým slangizmy a argotizmy do subštandardnej. Ako jeden z prvých slovenských jazykovedcov začal používať súhrnné označenie pre slang, argot a profesionálny slang – *sociolekt*.

2.4. Obdobie – po r. 1989

Obdobie deväťdesiatych rokov je na Slovensku poznačené silným rozvojom už jestvujúcich sociolingvistických pracovísk. Vychádza spolu päť zborníkov Sociolinguistica Slovaca, s istou periodicitou sa pravidelne konajú sociolingvisticko-komunikačné konferencie v Banskej Bystrici, pričom v Českej republike pretrváva plzenská tradícia konferencií o slangu a argote. Hoci sociolektom, slangizmom a v menšej miere i profesionalizmom sa venuje na stránkach týchto zborníkov podstatne viac priestoru, než argotu a argotizmom.

V osemdesiatych a deväťdesiatych rokoch sa venuje zvýšená pozornosť i samotnému terminologickému problému vymedzenia obsahu pojmov slang, slangizmus, argot, argotizmus, profesionalizmus či sociolektizmus.

Výrazný „terminologický krok“ vpred učinil v slovenskej sociolingvistike Ján Bosák, ktorý vychádza z Horeckého stratifikácie národného jazyka a za najadekvátnejšie pomenovanie semivariet vznikajúcich v rozličných sociálnych skupinách považuje termín *sociolekt*. „Hlavným charakterizačným znakom *sociolektov*,“ tvrdí Bosák, „je také kódovanie informácie, že je prístupná iba vybraným recipientom.“ Na základe troch rozličných kritérií vymedzuje i tri skupiny sociolektov: profesionalizmy, slangizmy a argotizmy. *Profesionalizmy* chápe ako súbor lexikálnych prostriedkov používaných v rámci skupinovej komunikácie, ktoré slúžia ako nociónálne dorozumievacie prostriedky a ich používanie súvisí s tendenciou k ekonomizácii v jazyku (*volačka*, *priemyslovka*). Ich použitie v celospoločenskej komunikácii sa však stáva príznakovým. *Slangizmy* vníma ako lexikálnu vrstvu expresivizovaných výrazových prostriedkov, pre ktoré je charakteristická jazyková hra, tvorivosť, gestačnosť, štruktúrna nápadnosť a pod. Bosák tiež upozorňuje na to, že kritériom vymedzenia *slangizmov* nemôže byť spôsob ich tvorenia, ale sféra ich používania. V odbornej literatúre sa začínajú objavovať názory definujúce profesionalizmy ako spisovné lexikálne jednotky na základe jedného kritéria (tendencia k ekonomizácii prejavu). Absencia kritérií systémovosti, zrozumiteľnosti či reprezentatívnosti príslušných lexikálnych jednotiek vyvoláva otázky, či by nebolo vhodné prehodnotiť príslušnosť lexém typu *konzultačka*, *občianka*, *stavebka* a pod. k profesionalizmom. Ak áno, bolo by zrejme potrebné položiť si ďalšiu otázku, či

skutočne všetky profesionalizmy musia bezprostredne patriť do skupiny spisovných slov, pokiaľ tieto nie sú kodifikované v normatívnych príručkách. Hranica medzi profesionalizmami a hovorovými slovami je teda nejednoznačná.

Napriek snahám lingvistov o vymedzenie obsahu jednotlivých základných sociolingvistických pojmov sa v deväťdesiatych rokoch v Encyklopédii jazykovedy objavujú trochu vágne vymedzené charakteristiky týchto termínov. *Slang* je definovaný ako „*vrstva špeciálnych nespisovných výrazov národného jazyka. Tieto výrazy sa používajú v súkromnej alebo neoficiálnom prostredí v okruhu ľudí, ktorí sa zaoberajú tou istou činnosťou, al. ktorí majú rovnakú sféru záujmov.*“ Encyklopédia však upozorňuje aj na nejednotnosť v chápaní termínu slang a tvrdí, že „*pramení v tom, že okruh slangových slov je neustály, pohyblivý.*“

Argot je v EJ definovaný ako „*druh slangu (zvýraz. A. G.) používaný istým okruhom nositeľov s cieľom utajiť obsah výpovede pred príslušníkmi iných vrstiev, resp. skupín spoločnosti.*“

Profesionalizmy sú charakterizované ako „*výrazy pomenúvajúce predmety, javy a deje späté s istou pracovnou oblasťou.*“ Sú používané odborníkmi v jednotlivých vedných odboroch a vznikajú z potrieb jazykovej ekonómie (rýchly prenos informácie). Pripravovaný Pripravovaný Slovník slovenského jazyka sa už v súvislosti s profesionalizmami snaží byť dôslednejší a presnejší: a pomenúva ich ako „*špecifickú vrstvu lexikálnych jednotiek, ktoré fungujú pri oficiálnom alebo neoficiálnom styku pri bežnej komunikácii v odbornej alebo záujmovej komunikačnej sfére.*“

Sociolekt je v Encyklopédii jazykovedy vymedzený ako „*forma jestvovania jazyka obmedzená v rámci daného jazykového spoločenstva na nejakú spoločenskú skupinu,*“ a je „*charakterizovaná špeciálnymi lexikálnymi, zriedkavejšie aj morfológickými a syntaktickými odchýlkami od normy spisovného jazyka.*“ Napriek tomu sa tu uvádzajú ako synonymá pojmy, ktorých obsah je obvyčajne chápaný ako užší, než je obsah pojmu *sociolekt* – napr. *argot*, *žargón*, *profesionálny slang*.

V priebehu jednotlivých období možno v slovenskej lingvistike spozorovať formovanie termínov slang, slangizmus, argot, argotizmus, profesionalizmus, ako aj stupňovanie snahy o definovanie týchto pojmov ako pomenúvacích prostriedkov, ktoré sú určené predovšetkým na odbornú komunikáciu. Diferenciácie v rámci sémantickej štruktúry jednotlivých lexém môžu byť spôsobené odlišným chápaním jednotlivých pojmov (termínov) v zahraničnej literatúre, avšak aj prirodzenou dynamikou vývinu spoločnosti, socioštruktúr používajúcich dané semivariety národného jazyka., ako aj intradynamizujúcimi procesmi, teda vlastným dynamickým vývinom jednotlivých semivariet.

Literatúra

BOSÁK, Ján: Sociolingvistická stratégia výskumu slovenčiny. In: Sociolinguistica Slovaca 1. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 1995, s. 17 – 42.

- Encyklopédia jazykovedy. Zost. J. Mistrik et al. Bratislava: Obzor 1993. 513 s.
- FINDRA, Ján: Slovenský jazyk a sloh. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1983. 436 s.
- HOCHTEL, Braňo: Čo je slang. Slang a iné nespisovné vrstvy jazyka. In: Sborník prací z II. konference o slangu a argotu v Plzni. Plzeň: Pedagogická fakulta ZU 1982, s. 9 – 27.
- HOCHTEL, Braňo: Slovník slovenského slangu. Bratislava: HEVI 1993, s. 7 – 33.
- JAKLOVÁ, Alena: Argot na začátku století a dnes In: Sborník přednášek z VI. konference o slangu a argotu v Plzni 15. – 16. září 1998. Plzeň: Pedagogická fakulta ZU 1998, s. 114 – 121.
- KOPEČNÝ, František: K etymologii slov slang, žargón, argot. In: Sborník prací z II. konference o slangu a argotu v Plzni. Plzeň: Pedagogická fakulta ZU 1982, s. 28 – 30.
- MISTRÍK, Jozef: Štylistika slovenského jazyka. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1970. 161 s.
- MISTRÍK, Jozef: Štylistika. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1984. 584 s.
- OBERFALCER, František. Argot a slangy. In: Československá vlastivěda 3. Praha: Masarykova akademie práce 1934, s. 311.
- ODALOŠ, Pavol: Sociolekty v basketbalovom a penitenciárnom prostredí. Banská Bystrica: Pedagogická fakulta UMB 1997. 90 s.
- ONDRUS, Pavel – HORECKÝ, Ján – FURDÍK, Juraj: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Lexikológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980. 232 s.
- ONDRUS, Pavel: Slovenská lexikológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1972. 96 s.
- ONDRUS, Pavel: Sociálne nárečia na Slovensku. 1. Argot slovenských detí. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1977. 248 s.

Sociolingvistická anketa u Bulharov na Slovensku – rezultáty, modely a perspektívy

Snežana Jovevá-Dimitrová

Inštitút bulharského jazyka, Bulharská akadémia vied, Sofia

Pri zbieraní lingvistických údajov o danom etnickom spoločenstve, žijúcom v inom etnokultúrnom priestore, sociolingvistika využíva rozličné modely a metódy. Každá z nich má však aj kladné aj záporné stránky, každá metóda stavia výskumníka pred etnokultúrne paradoxy medzikomunitnej diskusie. Nie náhodou americký sociolingvista Viliam Labov nazýva jeden z najzložitejších aspektov terénnych sociolingvistických výskumov „paradox pozorovateľa“ (the observer’s paradox) (Labov, 1972, s. 208). Pretože samotné systematické pozorovanie vytvára rad situácií, ktoré sa odlišujú od skutočného každodenného

styku. Pri prekonávaní tohto paradoxu sa používajú rozličné sociolingvistické metódy a anketa je jednou z nich. Osobitný význam pri tejto metóde má jej masový charakter a zapojenie podľa možnosti najväčšieho počtu predstaviteľov skúmanej skupiny. Bezprostredný výskum alebo interview nemôže poskytnúť také dostatočne primerané a zovšeobecňujúce výsledky ako anketa. Vykonanie sociolingvistickej ankety v Bratislave a Nitre je časťou interdisciplinárneho výskumu bulharského spoločenstva na Slovensku venovaného téme „Bulhari na Slovensku“. Etnokultúrne charakteristiky a vzájomné pôsobenie“. Tento projekt bol vytvorený na základe vzájomnej medzinárodnej dohody medzi SAV – Bratislava a BAN – Sofia. Spolupracujúce inštitúcie a vedecké skupiny zainteresované do projektu sú: zo strany BAN: Inštitút folklóru, Inštitút bulharského jazyka, Etnografický inštitút s múzeom; zo SAV – Ústav etnológie, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra, ako aj Katedra folkloristiky a etnomuzeológie Filozofickej fakulty Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre a Filologická fakulta Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici.

Na úvod v krátkosti niekoľko slov o bulharskej komunite na Slovensku. Vo všeobecnosti môžeme povedať, že nežije v kompaktných skupinách alebo kolóniách, ako napríklad bulharská menšina v Moldavsku alebo na Ukrajine. Napriek tomu bulharská komunita na Slovensku si zachovala etnoligvistickú svojbytnosť (porovnaj Giles et al. 1977). V kontexte európskych integračných procesov a rozkladu kultúrnych hraníc v Európe sú dnes Bulhari skôr „výnimočne“ zjednotená málopočetná emigračná komunita, dobre integrovaná a adaptovaná v slovenskom spoločenstve. Podľa štatistických údajov oficiálneho sčítania v roku 1991 bolo na Slovensku 1085 obyvateľov bulharskej národnosti, ktorí boli sústredení predovšetkým vo väčších mestách ako Bratislava, Košice, Nitra, Žilina, Levoča, Martin, Banská Bystrica a i. V týchto mestách na rozličnej úrovni fungujú bulharské kluby a združenia, ktoré zohrávajú dôležitú úlohu pri prezentovaní bulharskej kultúry.

Dobrá oficiálny (právnický) štatút¹ na Slovensku má tak bulharská komunita ako celok, ako aj jej jazyk. Uskutočnené sociolingvistické výskumy v roku 2002 a už spomínaná anketa v máji roku 2004 boli zacielené na jednej strane na status bulharského jazyka ako jazyka oficiálne uznaného bulharskou jazykovou komunitou na Slovensku a na druhej strane aj na jej faktický status ako fenoménu určitého počtu nositeľov a používateľov bulharského jazyka, ich sociálno-demografickej charakteristiky, diapazónu funkčného používania jazyka, prítomnosti bilingvizmu alebo diglosie medzi jej nositeľmi atď. V tomto zmysle uskutočnená anketa, ktorej je venovaný tento príspevok, zahŕňa otázky, ktoré majú vypovedať nielen o spomenutých jazykových javoch a procesoch,

¹ Opiram sa o články 12, 26 a 34 Ústavy Slovenskej republiky, o rámcovú dohodu Rady Európy o právach národnostných menšín /prijatú a ratifikovanú Slovenskou republikou v roku 1995 a uvedenú do platnosti v roku 1998/, a o Európsku konvenciu ľudských práv a slobôd, podpísanú Slovenskou republikou, ktorá nadobudla platnosť v podobe zákona o právach na menšinové televízne a rozhlasové vysielanie.

ale aj o demografických a profesionálnych charakteristikách respondentov, o pohlaví, dosiahnutom vzdelaní, jazykovej atmosfére v rodine, priateľskej a profesionálnej sfére a i.

Uskutočnená anketa obsahuje 28 otázok. Predstavuje zmiešaný typ ankety, pretože sa striedajú otázky s predpokladanými možnými odpoveďami s otázkami, ktoré dávajú informátorovi slobodu, aby sám napísal odpoveď v jazyku, ktorý si vyberie a ktorý on ovláda (resp. neovláda) v písomnej forme. Vyplnenie ankety v príslušnom – bulharskom alebo slovenskom jazyku je tiež na výbere informátora, ale samotný fakt, že otázky sú kladené v bulharskom jazyku automaticky vedie informátorov, aby ju vyplňali v bulharskom jazyku, ale vyskytli sa aj anketu vyplnené po slovensky. Na konci ankety je umiestnená tabuľka, znázorňujúca jazykové schopnosti informátora a rozličné aspekty a statusy používania daného jazyka – porozumenie, rozprávanie, čítanie a písanie. Informátor sa môže ohodnotiť v škále od 2. až po 6. stupeň, pričom najlepšia známka je 6, a najhoršia je 2. Predložená škála vlastného hodnotenia je vysvetlená dodatočne pred tabuľkou, ale napriek tomu 10% oslovených hodnotili svoje jazykové schopnosti podľa slovenského systému, ktorý je odlišný vo vzťahu k predloženému. To zmiatlo oslovených, ale tento variant vlastného hodnotenia sa predložil úmyselne, keďže anketa bola spracovaná v bulharskom jazyku, nebolo by vhodné, aby sa predložil iný systém hodnotenia, neadekvátny s bulharským.

Oslovených bolo 83 respondentov bulharského alebo zmiešaného pôvodu v Bratislave, Nitre a Banskej Bystrici. Z nich 41 mužov a 42 žien, t.j. podľa príznaku pohlavia sa respondenti čo do počtu rozlišujú. Predstavitel'ov čistého bulharského pôvodu je 47 respondentov, 13 sú zo zmiešaných bulharsko-slovenských rodín s Bulharkou matkou a Slovákom otcom, u 20 respondentov bol otec Bulhar a matka Slovenka, ostatní traja sú zo zmiešaných bulharsko-českých, bulharsko-rumunských a bulharsko-maďarských rodín. Nie náhodou sú oslovení rodičia rozdelení podľa etnického príznaku, pretože dôležitú úlohu pre jazykové a etnokultúrne vzdelanie detí zohráva úloha etnickej príslušnosti matky, keďže tá trávi s deťmi oveľa viac času. Jazyk, v ktorom sa s nimi rozpráva, je zvlášť dôležitý pre ich jazykové povedomie. V odbornej literatúre sa hovorí o matkinom jazyku, o prvom a druhom jazyku atď. Výsledky ankety jasne potvrdili, že nie vždy, ak je otec Bulhar a matka Slovenka, deti vedia hovoriť po bulharsky. Veľká časť tejto skupiny rozumie po bulharsky, ale komunikácia s nimi prebieha predovšetkým po slovensky. 16% ankiet napísaných po slovensky pochádza práve od predstaviteľ'ov takýchto zmiešaných rodín.

Podľa vekového ukazovateľa predstaviteľ'ov tzv. produktívneho veku /40-55 rokov/ je najviac - až 23 respondentov. Nasleduje 16 respondentov vo veku 56-65 rokov, 12 oslovených vo veku 19-30 rokov, 12 10-20-roční, 9 vo veku 30-43 a 3 do 10. veku života. Na tomto mieste je potrebné poznamenať, že bola urobená anketa aj medzi žiakmi bulharskej školy v Bratislave, ale tá nie je objektom našej momentálnej analýzy pre jej špecifický charakter. Podľa príznaku vzdelania predstaviteľ'ov s vyšším vzdelaním je najviac – 39 respondentov, nasledu-

je skupina 13 so stredoškolským vzdelaním, 6 s nadstavbou a 4 s ukončeným základným vzdelaním. Medzi oslovenými sú 4 doktori vied a 4 magistri. Vysoký stupeň vzdelania Bulharov do určitej miery súvisí s ich jazykovou a kultúrnou adaptáciou. Veľká časť oslovených s vysokoškolským vzdelaním pochádza zo zeleninárskych rodín, pretože zeleninári pred 50 rokmi mali väčšie možnosti investovať prostriedky do vzdelania svojich detí. Veľký význam má aj existencia a fungovanie Bulharskej školy „Christa Boteva“ v Bratislave, Spolok Bulharov a ich priateľov, Kultúrno-informačné stredisko, ako aj iné neformálne štruktúry spoločenstva.

V oblasti profesionálnej realizácie je veľká rôznorodosť medzi respondentmi, najväčší počet tvoria inžinieri – 10, potom učitelia - 6, lekári – 5, súkromní podnikatelia – 5, ekonómovia – 3, študujúcich je 20. Menovite sú zastúpené profesie ako dizajnér divadelného osvetlenia, sochár, dramaturg, režisér, novinár, muzikant, maliar, modelár, reštaurátor, archivár, počítačový grafik, konzultant, strojný technolog, šofér, zámočník, zdravotná sestra, sekretárka, úradník, železničný sprievodca, obuvník, agronóm, zeleninár. Táto rozmanitosť profesionálnej realizácie u Bulharov ukazuje, že okrem toho, že mali možnosť dosiahnuť želané vzdelanie a kvalifikáciu, našli si na Slovensku aj adekvátnu prácu. Nie náhodou nikto z oslovených nespomína, že by mal problémy s „etno-vzťahom“ na pracovisku, čo je jasným ukazovateľom, že slovenské spoločenstvo má dobrú etnickú toleranciu a demokratický vzťah k menšinovým skupinám.

Veľká časť otázok v anketе je spojená s podnecovaním k používaniu bulharského lingvistického materiálu v medzikultúrnej diskusii. Ako stabilné jazykové formy, aktívne používané pri komunikácii sa ukazujú tzv. ustálené slovné spojenia, výrazy a frazeologizmy, ktoré sú zachované v bulharskej reči a „žijú“ aj tam, kde sa používanie bulharského jazyka utlmuje. Veľmi často Bulhari, u ktorých dochádza k utlmeniu bilingvizmu používajú v slovenskej reči bulharské príslovia, frazeologizmy, vulgarizmy, ktorým rozumejú len Bulhari. Dôkazom toho sú výsledky, získané z nasledujúcich otázok: Môžete uviesť niektoré bulharské slová alebo frázy, s ktorými sa najčastejšie stretávate v slovenskej / alebo inej/ reči u členov Vašej rodiny? Ako sa zdravíte, keď sa stretnete s ďalšími Bulharmi? Aké nadávky používate najčastejšie?

Jedny z najčastejšie používaných bulharských elementov v bulharskom alebo zmiešanom jazykovom prostredí sú pozdravy, nadávky, vulgarizmy a kliatby. Ich stabilitosť nie je realizovaná náhodne pri etnokultúrnej diskusii, a je určená ich sémantickou podstatou. V ich význame je zakódovaná etnická identita Bulhara, presahy z inej, cudzej kultúry nenahradia v nich *bulharské*, ale práve naopak – to umelo napreduje paralelne s novými osvojenými lexikálnymi formami slovenského jazyka počas komunikácie. Pozdrav *здравей/здравчу* sa používa najviac – 46-krát, t.j. používa ho 53% oslovených. Výskyt typického bulharského pozdravu v neoficiálnej situácii *„марабa“* sa objavil 2-krát. Ide o jeden z početných tureckých výrazov, ustálených v bulharskej slovnej zásobe. Nasledujú opytovacie výrazy *„как си, какво правиш, какво ново“* – 18-krát.

Univerzálne pozdravy ako *„добър ден, добър вечер“* ukazujú stabilitu, napriek ich fonetickej blízkosti k slovenským pozdravom *„dobrý deň, dobrý večer“* – objavili sa 11-krát. V ojedinelých prípadoch sa vyskytli tieto pozdravné výrazy: *чао; как се чувствате; о, кого виждат моите хубави очи; как върят нещата; здравейте, граждани на село Поликраище; ахој.*

V rozhovoroch medzi Bulharmi paralelne sa používajú ako bulharské, tak aj slovenské pozdravné konštrukcie. Osvojenie si prijatých slovenských výrazov vo funkcii pozdravov je určite dobrým mostom pri skracovaní alebo dokonca odstraňovaní jazykových a etnokultúrnych bariér v medzikomunitnom dialógu. V jednom prípade sa objavil religiózny model pozdravu, ktorý je charakteristický výlučne pre bulharské pravoslávne vierovyznanie. Ide o pozdrav, ktorý sa v bulharskej tradícii používa len na Veľkú noc – *„Христос Воскресе“* – a ktorý môže byť adekvátne prijatý a pochopený len Bulharom alebo iným predstaviteľom pravoslávneho vierovyznania, pretože tento pozdrav si vyžaduje presnú odpoveď – *„во истина воскресе“*. Výskyt religióznych elementov okrem pozdravného diskurzu bol zaregistrovaný aj pri otázke čísla 9, kde sa objavili nasledujúce stabilné formy: *„дай Боже, дал Бог добро, Господ да помага, да е на помощ, и Свети Петър нема да ме земе“*. Tieto výrazy ukazujú na dobre uchovanú pravoslávnu pamäť u oslovených Bulharov, ktorá je podporovaná existenciou pravoslávnej cirkvi v Bratislave, neformálnymi častými kontaktmi medzi Bulharmi, návštevou na trhoch, kde sa ešte stále vyskytujú bulharskí zeleninári resp. predavači, a kde sladká rozprávka o Bulharsku a všetkom rodnom je povinná a nevyhnutná.

Čo sa týka používania vulgarizmov u Bulharov, anketa ukazuje, že je podmienené niekoľkými ukazovateľmi – podľa pohlavného a podľa priestorového príznaku. Nevyhnutná je tiež prítomnosť vhodnej psychologickej klímy pre používanie týchto slov, v určitých situáciách a pred určitými sociálnymi vzájomnými vzťahmi medzi komunikujúcimi (Videnov, 1998). Najčastejšie používané lexikálne konštrukcie v každodennej neregistrovanej reči sú vulgarizmy: *„майка му стара, майната му“* – 14-krát a *„по дяволите“* – 9-krát. Nasledujú urážky označujúce predovšetkým zvieratá: *„магаре, говедо, свиня, ойде коня в реката“*, ako aj iné nadávky ako: *„какавонин, идиот, мръсник“*. Frazeologické výrazy s negatívnym sémantickým zameraním ako – *„бабина ми трънка, ходи дроби джоджан, ходи се пери, ядец, ай сиктир, турчин ли влезе в тебе“* sa používajú výlučne medzi Bulharmi, pretože kvôli niektorým dialektickým lexikálnym zvláštnostiam správne ich môžu porozumieť len Bulhari. V poslednom výraze sa objavuje aj etnonymum Turčín, často sa používa v negatívnom význame v bulharských dialektologických frazeologických konštrukciách a ustálených spojeniach a nemá adekvátny ekvivalent v slovenčine pre svoju regionálnu historicko-kultúrnu špecifickosť.

Jedna skupina otázok v ankete zahŕňa priestorové putovanie a „zžívanie“ sa bulharskej reči v slovenskom komunikatívnom prostredí. Odpovede na otázky, kde (ne)používate bulharský jazyk, ukazujú, že viac ako polovica hovorí po

bulharsky medzi priateľmi, na trhu so zeleninármi, v bulharskom klube, v bulharskej škole. 7% respondentov používa internet ako možnosť čítania po bulharsky a získania informácií o živote vo svojej vlasti. Používanie jazyka v domácom prostredí je ukazovateľom prítomnosti zmiešanej bulharsko-slovenskej rodiny, ale veľký význam má aj to, či je Bulharom matka alebo otec. Druhú skupinu tvoria otázky spojené so psycholingvistikou náladou respondentov. Či je možné zabudnúť materinský jazyk a v akých prípadoch? Prevažná väčšina opýtaných na túto otázku neodpovedala. Na ilustráciu vyberám niektoré odpovede:

„При катастрофата забравих български (Po katastrofe som zabudol po bulharsky.); по време на раждане се страхувах да не забравя словашки и лекарите да не ме разберат на български (po pôrode som sa bála, aby som nezabudla po slovensky, a že mi lekári nebudú rozumieť po bulharsky); по телефона понякога не мога да „зацепя“ езика (niekedy v telefóne nemôžem “rozraziť” jazyk); Веднъж по физкултура забравих (Raz po telesnej som zabudol.); Често след връщане от България забравям да говоря словашки (Často po návrate z Bulharska zabúdam hovoriť po slovensky.); При превключване от езика на език се бърка (Pri prechode z jazyka do jazyka sa mýlim.)”

Krízové situácie v živote časti respondentov sú v stave narušiť dosiahnutú jazykovú rovnováhu a vytvoriť lingvistický deficit a jazykovo-kultúrny diskomfort. Ale zo psycholingvistického zorného uhla práve v takých situáciách sa môžu objaviť otváracie alebo zatváracie jazykové mechanizmy, s ktorými sa dá ďalej pracovať a experimentovať a urobiť uzávery o jazykovom správaní človeka.

Na záver zhrniem, že anketa medzi Bulharmi v Bratislave a Nitre dáva informáciu o:

- vytvorenej dobre jazykovej klíme v rámci bulharskej komunity na Slovensku;
- adekvátnom etnokultúrnom správaní pri medzikomunitnom dialógu;
- dobrej profesionálnej realizácii Bulharov a o dobrej úrovni vzdelania bulharskej komunity;
- o dobrých prejavoch adaptačných reflexov a o prispôsobenosti cudziemu slovenskému spoločenstvu.

Uvedené mi dovoľuje urobiť záver, že slovenské spoločenstvo okrem toho, že prichýlilo málopočetnú bulharskú diasporu, vytvorilo výborné právne, sociálne a kultúrne podmienky pre jazykový a kultúrny komfort mojich krajanov.

Literatúra

Виденов, М. Социолингвистическият маркер. Делфи Издат. София, 1998, с. 128.

Giles, H., Bourhis, R. and Taylor, D. Towards a theory of language in ethnic group relations. In H. Giles (ed.) Language, Ethnicity and Intergroup Relations. London: Academic Press, 1977, 307-344.

Labov, W. Sociolinguistic patterns. Philadelphia 1972, 208.

Odaloš, P. Mesto verzus nová lexika v komunikácii robotníkov. In: Mesto a jeho jazyk. Sociolinguistica Slovaca. 5. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 2000, s. 217-229.

Fishman, J. ad., Advance in the Sociology of Lanfuage, Vol. 1. The Hague, 1971, 152-216.

Yovevá-Dimitrová, Sn. Sociolingvistický výskum bulharskej diaspory na Slovensku, časť 1. – In: Filologická revue. Vydáva Filologická fakulta Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici, roč. 6, 2003, č. 2, s. 17-24.

Пачев, А. Българската диаспора в Словакия: социолингвистични перспективи. – В: „Bulhari na Slovensku - etnokulturné charakteristiky a súvislosti“, Bratislava 2004, s.10. (v tlači).

SOCIOLINGVISTICKÁ ANKETA

Prosím Vás, pri vyplňovaní ankety zakrúžkujte alebo podčiarknite (príp. dopíšete) odpovede, ktoré si vyberiete. Ak budete mať v niektorých prípadoch pocit, že sú prijateľné viaceré z uvádzaných možností, uveďte ich. Dotazník je anonymný a je pripravený výskumníkmi z Jazykovedného ústavu Bulharskej akadémie vied.

Vopred ďakujeme za starostlivé vyplnenie dotazníka!

1. Z akej rodiny pochádzate?

- a) Matka a otec sú Bulhari.
- b) Matka – Bulharka, otec – Slovák.
- c) Otec – Bulhar, Matka – Slovenka.
- d) Matka – Maďarka, otec – Bulhar.
- e) Otec – Maďar, matka – Bulharka.
- f) iné – napíšte

2. Ktoré pokolenie Bulharov ste?

- a) tretie pokolenie – moja stará mama a starý otec sú Bulhari (z otcovej strany)
- b) tretie pokolenie – starí rodičia z matkinej strany sú Bulhari
- c) druhé pokolenie – otec a matka sú Bulhari
- d) prvé pokolenie
- e) napíšte, ak ste zo zmiešaného manželstva

3. Kde a s kým hovoríte po bulharsky? Môžete označiť aj viaceré odpovede.

- a) V rodine s manželom/manželkou.
- b) S deťmi doma.
- c) S rodičmi u nich .
- d) S priateľom v Klube Bulharov.
- e) Na trhu so zeleninármi.
- f) V bulharskej škole.
- g) V pravoslávnom kostole.
- h) inde

- 4. Kde nehovoríte po bulharsky? Môžete označiť aj viaceré odpovede.**
- a) doma
 - b) medzi priateľmi
 - c) v robote
 - d) na veľvyslanectve
 - e) v kultúrno-informačnom stredisku
 - f) v obchode
 - g) inde
- 5. Kto Vás ovplyvnil, aby ste sa naučili po slovensky? Môžete uviesť viac odpovedí.**
- a) manžel/manželka
 - b) komunikovanie so svokrovcami
 - c) kolegovia v práci
 - d) priatelia
 - e) susedia
 - f) televízia, rádio
 - g) iné
- 6. Kto Vás ovplyvnil najvýraznejšie, aby ste sa naučili po bulharsky? Môžete uviesť viac odpovedí.**
- a) Bulharský jazyk je mojím materinským jazykom.
 - b) manžel/manželka
 - c) komunikovanie so svokrovcami
 - d) čítanie bulharských kníh, časopisov a i.
 - e) priatelia, ktorí hovoria po bulharsky
 - f) susedia
 - g) návšteva bulharskej školy
 - h) iné
- 7. Zmenila sa reč Vášho manžela/manželky po svadbe?**
- a) nie, bez rozdielu
 - b) trochu
 - c) výrazne
 - d) iné
- 8. Ako sa prejavuje zmena v jeho/jej reči? Môžete uviesť viac prípadov.**
- a) Hovoriac po bulharsky, používa slovenské slová.
 - b) Hovoriac po slovensky, používa bulharské slová.
 - c) Hovoriac po bulharsky, používa maďarské slová.
 - d) Jeho/jej reč začala byť melodickejšia.
 - e) iné
- 9. Môžete uviesť niektoré bulharské slová alebo frázy, s ktorými sa najčastejšie stretávate v slovenskej /alebo inej/ reči u členov Vašej rodiny?**
- 10. V akom jazyku alebo jazykoch sa rozprávate s Vašími deťmi?**
- 11. Ako by ste chceli, aby hovorili Vaše deti?**
- a) ako ja

- b) ako manžel/manželka
 - c) ako moji rodičia
 - d) ako rodičia manžela/manželky
 - e) tak, ako ich učia v škole
 - f) ako sa rozhodnú
- 12. Prečo sa Vaše deti učia/neučia v bulharskej škole?**
- 13. Čítali ste Vaším deťom bulharské rozprávky, knihy?**
- a) áno
 - b) nie
 - c) uved'te, ak si spomeniete na názov, príbeh, hrdinov.
- 14. Ako sa pozdravíte, keď sa stretnete s inými Bulharmi? Ako sa rozprávate?**
- 15. Stalo sa Vám, že ste „zabudli“ hovoriť po bulharsky? Kedy?**
- 16. Stalo sa Vám, že ste „zabudli“ hovoriť po slovensky? Kedy?**
- 17. Stalo sa Vám, že ste použili bulharskú nadávku?**
- a) nie
 - b) niekedy
 - c) áno
- 18. Aké nadávky používate najčastejšie?**
- 19. Kedy používate bulharské nadávky?**
- a) pri rozhovore s priateľmi
 - b) v službe
 - c) na trhu
 - d) doma
 - e) v dopravnom prostriedku
 - f) iné
 - g) nepoužívam
- 20. Pri akých príležitostiach sa stretávate s Bulharmi žijúcimi na Slovensku?**
- a) narodeniny
 - b) meniny
 - c) sviatky
 - d) národné slovenské sviatky
 - e) národné bulharské sviatky
 - f) pohreby
 - g) iné
- 21. Pohlavie:**
- a) muž
 - b) žena
- 22. Vek:**
- a) do 18 rokov
 - b) 19 – 30 rokov
 - c) 31 – 40 rokov

- d) 41 – 55 rokov
- e) 56 – 65 rokov
- f) nad 66 rokov

23. Narodili ste sa v meste/ dedine štát

24. Na Slovensku ste /žijete od roku.

25. Na Slovensku žijete:

- a) narodili ste sa tu
- b) zmiešané manželstvo
- c) škola
- d) štúdium
- e) profesionálna špecializácia
- f) prišli ste na exkurziu a ostali
- g) prišli ste za prácou
- h) iné

26. Vaše štátne občianstvo:

- a) Bulhar
- b) Slováč
- c) Maďar
- d) Čech
- e) iné

27. Vzdelanie:

- a) negramotný
- b) začiatocné
- c) základné
- d) stredné
- e) stredné odborné
- f) nadstavbové
- g) vysoké
- h) vedecká hodnosť

28. Vaše vzdelanie je

Jazykové znalosti

Prosím, zhodnot'te Vaše jazykové znalosti v rozhraní od 2. po 6. stupeň, pričom 6 je najvyššia možná známka a 2 je najnižšia.

Jazyky	rozumieť	čítať	písať	hovoríť
bulharčina				
slovenčina				
čeština				
maďarčina				
nemčina				
angličtina				
iné				

Čabiansky kalendár v 21. storočí

Tünde Tuska

Katedra slovenského jazyka a literatúry, Pedagogická fakulta Gyulu Juhásza
Segedínskej univerzity, Szeged

Témou mojej dizertačnej práce bolo spracovanie Čabianskeho kalendára, ktorý vychádzal od roku 1920 do r. 1948. 20. a 30. roky som rozoberala z kultúrno-historického a jazykového hľadiska. V práci som úmyselne vynechala 40. roky, pretože zobrazujú inú historickú situáciu (obdobie II. svetovej vojny a výmenu obyvateľstva v rokoch 1946-1947).

V tomto príspevku sa zaoberám obnoveným Čabianskym kalendárom, ktorý znovu začal vychádzať od roku 1991.

Prvé vydanie zostavovali iniciátorky znovuydaného kalendára Anna Istvánová a Helena Somogyiová. Pozbierané materiály redigoval Ján Sirácky a prvé obnovené číslo vydala Matica slovenská v Martine. Medzi vydavateľmi boli Mestská rada Békéšskej Čaby, Evanjelická cirkev Békéšskej Čaby, Čabianska organizácia Slovákov. Považujem za dôležité pripomenúť, že **na základe definície žánru kalendárov**, formulovanej Mártou Lázár Gelléri, Čabiansky kalendár vyhovuje funkčným, obsahovým a úžitkovým hodnotám a hlavným kritériám kalendára, a to:

- jeho štruktúra je pomerne stála,
- základom jeho štruktúry je kalendárna časť, podávajúca presné informácie,
- jeho špeciálny charakter umožňuje, aby vznikol uvedomelý redaktorský postup, ktorý spĺňa trojakú funkciu (kalendárnu, popularizáciu vedeckých poznatkov, zábavnú) a pre čitateľa kalendára zabezpečuje bežnú orientáciu,
- charakter daného ročníka kalendára je určený pomerom v ňom obsiahnutých štruktúrnych zložiek (cirkevná literatúra, kultúra, história a etnografia...),
- prináša aktuálne poznatky, čím napĺňa popularizujúcu a osvetovú funkciu.

Z diskusie s redaktormi kalendára sa dozvedáme, že ich cieľom je predovšetkým zabezpečiť pre bežného používateľa:

- čítanie v materinskom jazyku,
- populárno-vedeckou formou sprostredkovať aktuálne informácie z rôznych oblastí života,
- vytvárať a udržiavať kontakty regionálnou slovenskou národnou kultúrou.

Redaktori by uvítali vlastnú literárnu tvorbu čitateľov v príslušnom nárečí. Žiaľ, je všeobecne známa klesajúca tendencia v používaní nárečovej formy slovenského jazyka, čím stráca svoju komunikačnú funkciu. Dôsledkom toho je nízky počet článkov písaných v nárečí, čo súvisí zrejme aj s ambivalentným jazykovým správaním. Okrem vlastných skúseností potvrdzujú to aj výskumy, medzi inými aj Anny Divičánovej, ktorá uvádza, že „na poruchy v chápaní

hodnôt materského jazyka na slovenských jazykových ostrovoch v Maďarsku najčastejšie poukazujú stereotypné výhovorky spoločentiev i jednotlivcov, v ktorých svoje znalosti slovenského (materského) jazyka označujú za nedostatočné.“ (Napríklad „my hát ľen sa tak rosprávame, napoľi po madarsky, napoľi po totsky.“)¹

Kolektív prispevateľov tvorí prevažne slovenská inteligencia v Maďarsku, ale i autori zo Slovenska. Samozrejme, píšu v spisovnej slovenčine, ktorá nie je pôvodným adresátom kalendára dostatočne zrozumiteľná. Musíme konštatovať, že čoraz častejším používaním spisovnej slovenčiny sa tu začína rozvíjať jej komunikačná funkcia. A tak zámer redaktorov – zachovanie pôvodnej jazykovej kultúry – sa ťažko uskutočňuje, lebo báza autorov publikujúcich v znovuvydávanom kalendári nie je totožná s pôvodnými adresátmi.

Je to tiež dobový jav, veď počet inteligencie Slovákov v Maďarsku počas spomínaných štyridsiatich troch rokov podstate vzrástol. Tento potešujúci jav cítiť aj z obsahu kalendára. Kým v pôvodnom vydaní okrem „písmákov“ publikovali len redaktori kalendára, v terajších číslach je oveľa viac iných spisovateľov, čím sú články pestrejšie, rôznofarebnejšie a dostávajú subjektívny ráz.

V posledných dvoch ročníkoch sú články tematicky zaradené, kategorizované. V predošlých číslach spomínané tematické rozdelenie nebolo, ale uverejnené príspevky nasledovali v logickom poradí. V obnovenom Čabianskom kalendári sú prítomné nasledujúce väčšie tematické okruhy:

- A. Dolnozemská história, dolnozemske osobnosti
- B. Súčasnosť dolnozemských Slovákov
- C. Cirkevný život
- D. Dolnozemská literatúra
- E. Kultúra reči
- F. Etnografia, ľudová pieseň
- G. Národnostné otázky
- H. Zaujímavosti
- I. Miešaný materiál
- J. Dolnozemský receptár

Horeuvedené tematické okruhy sú skutočne žánrovo a štýlovo veľmi pestré, rôznofarebné. Z jazykového hľadiska sú príspevky písané väčšinou v spisovnej slovenčine, ale v posledných ročníkoch sa objavuje čoraz viac článkov v dolnozemskej náreči. Redaktori kalendára zaradili príspevky v náreči do jedného celku ako samostatný okruh, čím pomohli čitateľom v orientácii. Tieto články v dolnozemskej náreči som neuviedla medzi ostatnými tematickými okruhmi, lebo obsahovo netvorí jeden celok. Redaktori kalendára sa snažia reprodukovat' čabianskymi Slovákmiz okolia Čaby používanú formu písomnosti. Pri prepisovaní nárečových textov ponechávajú svojrázne koncovky pri skloňovaní, použí-

¹ Divičanová, Anna: Dimenzie národnostného bytia a kultúry. Békéšska Čaba 2002, s. 436.

vajú tzv. **zjednodušenú fonetickú transkripciu**. Je to v záujme lepšieho pochopenia, porozumenia textov a zároveň metódy prepisovania, čím vytvára prirodzenú kontinuitu starých čísel Čabianskeho kalendára. Každopádne je potešujúce, že kalendár sa usiluje z hľadiska jazyka popri spisovnej slovenčine informovať svojich čitateľov aj v nárečí, a takisto je potešujúce, že autori článkov písaných nárečím používajú vlastný, čistý dialekt, bez maďarských prvkov.

V našom prípade, ako som to už uviedla, kalendár je určený hlavne pre dolnozemských, ale aj ostatných Slovákov v Maďarsku. V živote menšín, a najmä, keď je zjavná náklonnosť prispôsobovať sa a splývať s väčšinovou kultúrou, majú závažnú úlohu v **zachovaní etnickej stability** periodika v materinskom jazyku, lebo jazyk, v našom prípade slovenčina, je aj nositeľom regionálneho pôvodu obyvateľstva. Cieľ redaktorov pôvodného i obnoveného Čabianskeho kalendára sa zhoduje v tom, že chceli a chcú zabezpečiť pre bežného používateľa čítanie v materinskom jazyku. Ako na začiatku 20. storočia, tak aj v súčasnosti, je málo regionálne vydaných slovenských kníh a publikácií, ktoré by uspokojili nároky slovenského obyvateľstva v Maďarsku. Znovuvydávanie kalendára sa samo o sebe pokladá za úspešný počín, ktorým sa redaktorský kolektív postará o záchranu a obnovu vlastnej kultúry.

Literatúra

- ANDÓ, J. – MAZÁN, M: Čabjanskí nárečovní slovník. Békésska Čaba 1993.
CZUCZOR - FOGARASI: A magyar nyelv szótára. 4. Pest 1867
DEDINSKY, Gyula: A Čabiansky kalendár jelentősége az alföldi szlovákság életében. Békéscsaba 1972.
DIVIČANOVÁ, Anna: Dimenzie národnostného bytia a kultúry. Békésska Čaba 2002.
GELLÉRINÉ, Lázár Márta: A magyarországi kalendárium-irodalom a kapitalizmus korában. 1850-1945. In: Századok. 1974. 5-6.108 évf.
GYIVICSÁN, Anna: Anyanyelv, kultúra, közösség. Budapest 1993.
HARPÁŇ, Michal: O Paľovi Bohušovi. Báčsky Petrovec 1999.
KRUPA, Ondrej: Malý slovenský národopis. Békésska Čaba 1999.
KRUPA, Ondrej: Omrvinky detského folklóru a hier našich Slovákov. Békésska Čaba 2002.
NOVÁKOVÁ, Andrea: Slovenské pranostiky. Diplomová práca. Segedín 1999.
O NAGY, Gábr: Magyar szólások és közmondások. Budapest 1966.
TUSKA, Tünde: A Čabiansky kalendár 1920-1939 évfolyamaiban megjelent cikkek nyelvszemlélete. Doktori disszertáció Budapest-Békéscsaba 2002.
ZÁTURECKÝ, Peter: Slovenské príslovia, porekadlá a úslovia. Bratislava: Tatran 1974.
ŽILÁKOVÁ, Mária: Vplyv Békésskej Čaby ako kultúrneho centra na jazyk dolnozemských Slovákov. In: 275 rokov v Békésskej Čabe. Békésska Čaba 1995, s. 34-41.
Anyanyelv, oktatás-közöségi nyelvhsználat. Red. Osvát Anna, Szarka László. Budapest 2003.
Cesta zurábaná. Red. Ondrej Štefanko. Békésska Čaba-Nad'lak 2002.
Magyar Néprajzi Lexikon II. Budapest 1979.

Disparitné tendencie vývoja podvihorlatského a polaboreckého podtypu sotáckych dialektov severovýchodného Zemplína

Viera Kováčová

Katedra slovenského jazyka a literatúry,
Filozofická fakulta Katolíckej univerzity, Ružomberok

Problematika vnútornej diferenciacie sotáckych nárečí severovýchodného Zemplína nie je v slovenskej dialektológii nová, no v reláciách doterajšieho odborného poznania sotáckych dialektov sa jej adekvátna pozornosť nevenovala.¹ A pritom na vnútorné členenie sotáckeho nárečového celku, rozprestierajúceho sa na území dvoch najvýchodnejších okresov Slovenskej republiky Humenné a Snina, upozornil už v druhej polovici tridsiatych rokov 20. stor. J. Šarga (1940, s. 205). Šargovo zistenie, že areál sotáckych nárečí tvorí síce jednotný, ale vnútorne členený celok, predstavovalo výrazný progres v poznaní sotáckych dialektov. Na základe získaného materiálu, opierajúc sa o zistené jazykové znaky a ich geografické rozšírenie, rozčlenil sotácke nárečové územie na dve skupiny, a to na skupinu juhovýchodnú (podvihorlatskú) a skupinu severnú, resp. severozápadnú (polaboreckú).

Vedomie vnútornej diferencovanosti nárečového celku, vychádzajúce z geolinguistických kritérií, nám tak v tomto príspevku vytvára vhodný základ na stručnú charakteristiku vybraných javov fonologickej a morfolologickej roviny jazykovej stavby sotáckych dialektov z aspektu ich všeobecnej či parciálnej dislokácie v sotáckom nárečovom areáli a následne i na vzájomnú konfrontáciu dvoch podtypov sotáckych dialektov (podvihorlatský, polaborecký nárečový podtyp) z hľadiska perspektívy ich ďalšieho vývinového smerovania. K skúmanej sotáckej nárečovej oblasti teda pristupujeme – v nadväznosti na zistenia J. Šargu – ako k celku vnútorne diferencovanému na podvihorlatskú skupinu (primárne ide o obce ležiace v údolí riek Cirocha a Udava) a polaboreckú skupinu (obce situované v údolí rieky Laborec), pričom podvihorlatskú skupinu v prípade potreby ďalšej špecifikácie pracovne klasifikujeme na udavskú (obce ležiace v povodí Udavy) a cirošskú (obce ležiace v povodí Cirochy) časť.²

¹ Svedčí o tom napr. nerovnomerné zastúpenie sotáckych lokalít patriacich do podvihorlatskej a polaboreckej skupiny príslušného nárečového celku a vytvárajúcich výberovú sieť bodov na mapách v Atlase slovenského jazyka (Kamenica nad Cirochou, Belá nad Cirochou, Porúbka, Vyšný Hrušov, Hrabovec nad Laborcom). Z uvedeného súboru obcí, reprezentujúcich dialekt sotáckej oblasti, iba jedna lokalita (Hrabovec nad Laborcom) patrí k polaboreckej skupine sotáckych dialektov, zvyšné štyri lokality prináležia k podvihorlatskej skupine. ASJ (pozri ASJ 1968, mapy na s. 1 – 3) teda v rámci kartografického spracovania získaných údajov pristupuje k areálu sotáckych nárečí ako jednotnému celku, vnútorná diferencácia tejto nárečovej oblasti sa v atlase neuplatňuje.

² Terénny nárečový výskum sme uskutočnili v sotáckych lokalitách Hankovce, Hrabovec nad Laborcom, Jablň, Ľubiša, Papín, Veľopolie (polaborecká skupina), Adidovce,

Popri kontaktoch na západe s areálom susedných zemplínskych nárečí sa obe skupiny sotáckej nárečovej oblasti dostávajú do kontaktu s celkom ukrajinských dialektov (pri územnom členení ukrajinských nárečí východného Slovenska vychádzame z klasifikácie Z. Hanudel'ovej – 1993, s. 179): podvihorlatská skupina na svojej severovýchodnej hranici susedí s areálom sninských ukrajinských nárečí, polaborecká skupina v svojej severnej a severovýchodnej časti s areálom laboreckých ukrajinských nárečí. Súčasne na území polaboreckej skupiny dlhodobo udržiava ukrajinský dialekt Dedačov, obec izolovaná od ostatných lokalít s ukrajinským nárečím, a v udavskej časti podvihorlatskej skupiny obec Maškovec, ktoré v slovenskom nárečovom priestore okresu Humenné vytvárajú ukrajinské nárečové ostrovy (Latta 1979 – 1981, s. 104).

Príznaková poloha sotáckych dialektov na slovensko-ukrajinskom a zároveň západoslovensko-východoslovenskom jazykovom pomedzí vytvárala predpoklady na intenzívny kontakt s ukrajinskými dialektmi, takže vnútorné vývinové procesy sotáckej oblasti a vonkajší vplyv ukrajinského jazykového územia prispeli v areáli skúmaných dialektov v ich hláskoslovnom a morfológickom systéme k ustáleniu dvoch skupín javov (Dudášová – Kriššáková, 1993, s. 93): skupiny archaických javov (zúžené vokály *e*, *o*, zachovanie výslovnosti *y*, *ä*, bilabiálny konsonant *u*, konsonantická mäkkostná korelácia, prípona *-u* v 1. os. sg. prez.), udržiavajúcich pôvodný vývinový stav, a skupiny interferenčných javov, teda javov formujúcich sa v procese ukrajinsko-slovenskej interferencie a jazykových kontaktov (striednica *o* za tvrdý jer, zmena *l* > *u* v tvaroch 3. os. part. prez. akt. mask. a v pozícii pôv. slab. *l*, kongruentná prípona *-oho*, *-omu* v gen. a dat. muž. a str. rodu, prípona *-oma* v inštr. pl. všetkých rodov, prípona *-ou* v inštr. sg. fem.).

Interferenčné javy³ pritom v areáli sotáckych dialektov majú nerovnaký rozsah svojho priestorového rozšírenia: okrem javov svojím výskytom kompaktné charakterizujúcich celú oblasť sotáckeho nárečového územia (striednica *o* za tvrdý jer, adjektíváliá typu *dobroho*, *dobromu*) a javov, ktoré z hľadiska členenia sotáckych dialektov na podvihorlatský a polaborecký podtyp patria medzi súbor vnútorných diferenciatívnych znakov, vyskytujúcich sa priestore juhovýchodnej, podvihorlatskej skupiny (prípona *-oma* v inštr. pl. substantív všetkých rodov, zmena *l* > *u* v tvaroch 3. os. part. prez. akt. mask. a v pozícii pôv. slab. *l*,) nachádzame v polaboreckej skupine javy so striktnou delimitáciou výskytu v okrajovej severovýchodnej zóne priameho kontaktu so susednými ukrajinskými nárečiami (prípona *-ouv* inštr. sg. fem.).

Vyšný Hrušov (udavská časť podvihorlatskej skupiny), Belá nad Cirochou, Dlhé nad Cirochou, Modra nad Cirochou (cirošská časť podvihorlatskej skupiny).

³ K problematike ukrajinsko-slovenských interferenčných javov v nárečiach východného Slovenska, príp. i v nárečiach jestvujúcich mimo súvislého slovenského územia (slovenské nárečia na Zakarpatskej Ukrajine) pozri práce J. Dudášovej-Kriššákovovej (1993, 1998); M. Čeripkovej (2000, 2001); L. Bartka, N. Dzendzelivskej a Š. Liptáka (2003).

Teritoriálna klasifikácia distribúcie interferenčných javov v areáli sotáckych dialektov pri Humennom a Snine súčasne korešponduje s predpokladaným časovým konštituovaním sa príslušných znakov v systéme kontaktujúcich dialektov východného Slovenska: k najstarším výsledkom procesu interferencie prináleží striednica *o* za tvrdý jer, k mladším prípona *-ou* v inštr. sg. fem. (pozri k tomu Dudášová – Kriššáková, 1993, s. 95, 96). Kým jazykové javy z prvej skupiny interferenčných javov predstavujú zároveň základné diferencné znaky východného regiónu východoslovenských nárečí (pozri napr. Krajčovič, 1988, s. 278, 289; Buffa, 1985, s. 367), rozčleňujúce územie východoslovenského makroareálu na východný a západný región (čo zdôrazňuje ich dávnu rozľahlú teritoriálnu dislokáciu vo východoslovenskom priestore), teritoriálny výskyt interferenčného javu z tretej skupiny je lokálne zreteľne obmedzený, a to podľa J. Dudásovej – Kriššákovej (1993b, s. 96) umožňuje predpokladať uplatnenie interferenčnej prípony *-ou* v oblasti s pôvodne rozšírenou príponou *-u* a bezprostredne susediacej s ukrajinskými nárečiami až v neskoršom období. Z geografického hľadiska v sotáckej oblasti severovýchodného Zemplína treba upresniť jej nerozsiahlú zónu výskytu – izomorfa *-ou*, presahujúca zo susedného ukrajinského nárečového územia, zasahuje len permeabilnú severnú, resp. severovýchodnú okrajovú časť polaboreckého sotáckeho podtypu v hraničnej línii Hrabovec nad Laborcom (napr. *Osemnažročna mi še oddavala a dva-cežročna ostala mi gđovicou.*) – Papín (napr. *Aľe kež vona otvori žvere, ľem z hlavou pomaxa.*); na širšie uplatnenie v jestvujúcich podmienkach všeobecnej rozšírenosti a vitality prípony *-u* nemala predpoklady, takže centrálna časť sotáckych dialektov vrátane okrajovej časti podvihorlatskej sotáckej skupiny príponu *-ou* v inštr. sg. fem. nepozná. Zároveň i v rámci deklinačného systému hrabovského a papínskeho dialektu predstavuje aplikácia uvedeného ukrajinsko-slovenského interferenčného javu periférny prvok systému, centrálny prvok v inštr. sg. fem. reprezentuje prípona *-u* [(napr. *A ja zostala zos totu šírotu svojju. Na mladý dňi mi bula zo šírotu zoz jednu.* (Hrabovec nad Laborcom). *Pacčã, ovaxovala mi zo svoju ruku, zo svoju będnu ruku piuňicu. A za dva dňi mi s totu boľesću bula mi tu sklazena* (Papín)].

Archaické prvky fonologického a morfológického systému sú teritoriálne rozšírené v celom komplexe sotáckych dialektov [napr. zúžené vokály *e*, *o* (*nasprek, terpetka, z oč* „z očí“, *ňeboj še*), *ä* (*na grunčã, přãhac*), *i:y* (*paradny gombinački, na snovalňicy*), konsonantická mäkkostná korelácia (*hrebãnok, zahvãznuc, z boľesću*), slovesná osobná prípona *-u* v 1. os. sg. prez. (*haňbu še, patřu*)]⁴. Napriek ich všeobecnej rozšírenosti možno zaznamenať diferencované smerovanie vývinu polaboreckého a podvihorlatského podtypu sotáckych dia-

⁴ – hoci v istých prípadoch na území polaboreckej skupiny s menším pozičným výskytom (uplatnenie *i/y* po vymedzenom inventári konsonantov): *cigan, družička, koritko, mašina, pitanki, sin, vinčovac* (polab.) – *cygan, družyčka, korytko, mašyna, pytanki, syn, vynčovac* (podvih.) a *i*.

lektov. Základný vývinový pohyb v polaboreckej skupine smeruje cez postupné zjednodušovanie k vzniku stavu príznačného pre susedné zemplínske nárečia (postupná eliminácia archaických prvkov sotáckych dialektov). Vhodnú východiskovú pozíciu pre súčasné širšie vyrovnávanie nárečových systémov v prospech systému väčšieho zemplínskeho nárečového celku utvára skutočnosť, že polaborecký sotácky podtyp má v svojom fonologickom a morfológickom systéme viaceré znaky spoločné so systémom zemplínskych nárečí (napr. prípona *-ami* v inštr. pl. substantív všetkých rodov, slovesné tvary s neuskutočnením zmeny *l > u* v 3. os. part. préz. akt. mask., infinitív slovesa *buc*, čiastočne i adjektívne tvary typu *slatke jabluko*). Podvihorlatská skupina sotáckych nárečí sa vyznačuje výraznejším konzervatívnym charakterom, na vytváraní ktorého sa podieľala práve synkretizácia archaických javov s interferenčnými javmi, vyskytujúcimi sa v tejto časti – v porovnaní s polaboreckou skupinou – vo väčšom rozsahu. Výstižné svedectvo o divergentnom vývine dvoch podtypov sotáckych dialektov napokon podáva súčasný stav konsonantickej mäkkostnej korelácie, ktorá podmieňuje existenciu ďalších archaických javov – distribúciu *ä* a zadného variantu fonémy *i*: polaboreckú skupinu charakterizujú výrazné depalatalizačné tendencie (*ňevästa – ňevesta, opraväc – opravjac řädňä – rjadňe*), priamoúmerne s procesom obmedzovania konsonantickej mäkkostnej korelácie ustupuje i artikulácia *ä* (*ponžälök – ponželök, pätok – pjatok,*) a *y* (*hardy – hardi, kolyska – koliska, u tym – u tim*). Podvihorlatský podtyp, prioritne v cirošskej časti, prejavuje konzekventnejšie zachovávanie sústavy mäkkostných párov, a tak aj artikulácie *ä* a *y*.

Regres špecifických javov postupuje teda v areáli sotáckych dialektov v smere od severozápadu na juhovýchod – s dôslednejším udržiavaním staršieho stavu v podvihorlatskej skupine. Vzhľadom na územnú blízkosť obcí udavskej časti podvihorlatskej skupiny s obcami polaboreckej skupiny a väčšiu otvorenosť udavskej časti zo strany zemplínskych dialektov možno z hľadiska perspektívy sotáckych dialektov severovýchodného Zemplína vysloviť prognózu o petrifikácii príznačných nárečových prvkov predovšetkým v priestore cirošskej časti podvihorlatskej skupiny, ktorá preukazuje najväčšiu rezistenciu voči vplyvu zemplínskeho nárečového celku a spisovného jazyka. Relatívna uzavretosť cirošskej časti – prírodná hranica, ktorú predstavuje Vihorlatské pohorie na jednej strane, a kontakt s areálom ukrajinských dialektov na strane druhej – zabezpečuje primeranú stabilitu špecifickým (archaickým i interferenčným) prvkom.

Ako ukazujú parciálne výsledky výskumu sotáckej oblasti severovýchodného Zemplína, popri centrálnych vývinových tendenciách, uplatňujúcich sa na celom sotáckom nárečovom území, je v polaboreckom a podvihorlatskom podtype sotáckych dialektov zjavné diferencované smerovanie ich ďalšieho vývinu. Zaznamenané disparitné tendencie vo fonologickom a morfológickom systéme pritom možno hodnotiť aj vo vzťahu k vplyvu susedných zemplínskych a ukrajinských dialektov, stimulujúcich prebiehajúci vývin smerom k nivelizácii od-

chýlných znakov sotáckych nárečí zo strany východoslovenských nárečí (zemplínske nárečia) alebo k zachovávaní staršieho stavu (ukrajinské nárečia a okrajová poloha sotáckych nárečí na jazykovom pomedzí). S osobitným zreteľom na históriu slovenčiny práve vďaka udržiavaniu archaických prvkov a výskytu ukrajinsko-slovenských interferenčných javov predstavuje sotácky nárečový priestor jednu z najpozoruhodnejších nárečových oblastí na Slovensku.

Literatúra

BUFFA, Ferdinand: Východoslovenské nárečia. In: *Slovakistické štúdie*. Martin: Matica slovenská 1985, s. 364 – 368.

BARTKO, Ladislav – DZENDZELIVSKA, Natalija – LIPTÁK, Štefan.: Slovenské nárečia na Zakarpatskej Ukrajine vo svetle jazykových kontaktov. In: XIII. medzinárodný zjazd slavistov v Lubľane. Príspevky slovenských slavistov. Ed. J. Doruľa. Bratislava: Slovenský komitét slavistov – Slavistický kabinet SAV 2003, s. 49 – 69.

ČERIPKOVÁ, Martina: Z problematiky jazykových kontaktov na slovensko-ukrajinskom pohraničí. In: *Slovensko-poľské vzťahy v reláciách interkultúrnej komunikácie*. Prešov: Prešovská univerzita 2000, s. 215 – 221.

ČERIPKOVÁ, Martina: Nárečia sotáckej oblasti pri Sobranciach z hľadiska ukrajinsko-slovenských jazykových vzťahov. Autoreferát dizertačnej práce. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 2001. 20 s.

DUDÁŠOVÁ-KRIŠŠÁKOVÁ, Júlia: Východoslovenské nárečia z aspektu ukrajinsko-slovenských jazykových kontaktov. In: *Наукові записки*. 18. Ed. M. Bobák et al. Prešov: Союз русинів-українців Словацької Республіки 1993, s. 93 – 110.

DUDÁŠOVÁ-KRIŠŠÁKOVÁ, Júlia: Osobitosti východnej slovenčiny nezápadoslovenského pôvodu. In: XII. medzinárodný zjazd slavistov v Krakove. Príspevky slovenských slavistov. Ed. J. Doruľa. Bratislava: Slovenský komitét slavistov – Slavistický kabinet SAV 1998, s. 183 – 197.

KRAJČOVIČ, Rudolf: Vývin slovenského jazyka a dialektológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988. 344 s.

LATTA, Vasiľ: Словацько-українська мовна межа. In: *Наукові записки*. 8 – 9. Ed. M. Novák. Prešov: Союз русинів-українців Словацької Республіки 1979 – 1981, s. 92 – 105.

ŠÁRGA, Ján: Zprávy o štúdiu „sotáckeho“ nárečia. *Carpatica*, 1, 1940, zv. 2/A, č. 3, s. 204 – 241.

HANUDELOVÁ, Zuzana: Územné členenie ukrajinských nárečí východného Slovenska. *Slavica Slovaca*, 28, 1993, č. 1 – 2, s. 178 – 184.

ŠTOLC, Jozef a kol.: Atlas slovenského jazyka. 1. Vokalizmus a konsonantizmus. Časť prvá. *Mapy*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1968. 314 s. – Časť druhá. Úvod – komentáre – materiály. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1968. 200 s.

Zo zemplínskej kuchyne

Martin Chochol

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, Bratislava

Obsahom tohto príspevku je terminológia jedál v zemplínskych nárečiach. Prameňmi príspevku sú jednak vlastné záznamy nárečových prejavov z danej oblasti, jednak materiály z archívu dialektologického oddelenia JÚLŠ SAV a v neposlednom rade aj vlastná bezprostredná skúsenosť s predmetnými nárečiami.

Začnime pekne po poriadku – raňajkami, ktoré by podľa moderných teórií mali tvoriť základ celodennej stravy. Ani väčší gazdovia – a to ani pred najťažšími robotami – nemávali veru ktovieako výdatný *frištik* (raňajky). Kým chlapi obriadili statok, gazdiná narýchlo uvarila *pol'ičku* (polievku), najčastejšie zeleninovú, ale aj mliečnu (v skutočnosti šlo o prevarené mlieko s nejakým prídavkom: *rezanki do mlika* (mlieko s rezancami), *krupi do mlika* (riedka krupica) a pod.). Ba častejšie sa uvarilo len za hrniec *kaveju* (káva, väčšinou iba obilná, t. j. melta) či *teju* (čaj, najčastejšie lipový alebo mäťový), aby dolu krkom lepšie zišiel *pritopeni xľib* (hrianky). Prípadne si len nadrobili *xľib do mlika* – a *i za to zekovali Panu Bohu...*

Preto, najmä ak sa robilo na poli, nemohol chýbať *predobedník* (desiata, novšie *zešata*). Lepší gazda si k chlebu niesol *fatatok slaňini* (kúsok slaniny), občas *i mašelko* („masielko“) *u xrinovim* *abo hroznovim listku zakruceni*, horší zas aspoň trochu *lekvaru* (lekvár, takmer zásadne len slivkový). K tomu, pravda, čerstvá zelenina či ovocie – *uhorki šviži* *abo kvašeni* (uhorky čerstvé, kvasené), *paradički* (paradajky), *paprigi/paprigani* (papriky) atď.); to sa však vari ani nepočítalo za jedlo (*ňeraxovalo še*).

Obedovať sa zvyklo dosť neskoro, až po druhej, prípadne ešte neskôr. Gazdiná musela (mohla?) odísť z poľa trochu skôr ako ostatní.

Počas letného obdobia – opäť najmä počas robôt – zobrali si na pole aj nejaký *olovran(ok)*; neskôr však (keď už dorástli) sa iba upiekli priamo na poli nejaké zemiaky alebo kukurica.

Vari najskromnejším jedlom dňa (a to už viac zodpovedá dnes uznávaným zásadám zdravej výživy) bola večera. Zväčša sa totiž iba dojedali zvyšky od obeda – teda ak nejaké boli. Ak nie, uvarila sa narýchlo nejaká kaša alebo zemiaky v šupe; prvé i druhé sa zvyklo hojne zapíť mliekom (*sladkim* *abo kvasnim*) alebo *cmarom*. Nie zriedka však večeru dokonca vynechali úplne.

Chlieb kedysi nebol až taký každodenný, ako je dnes, no predsa len bol tým najzákladnejším pokrmom, preto sa akosi patrí spomenúť ho osobitne. Väčšinou sa piekol iba raz do týždňa, iba naozaj veľké domácnosti si mohli dovoliť mie-

siť dvakrát. Nesmelo to však byť v nedeľu. Ani na Luciu, *bo bi prišla Luca a uxpala gazdiňu do peca*. O chlebíku chcem podotknúť, že bol prežehnávaný trikrát: pri miesení, pri sádzaní a pri krájaní.

Spolu s chlebom sa piekol aj tzv. *xľebovi poplanok* (slovo *poplanok* má širý všeobecný význam – znamená ‚koláč‘ i ‚posúch‘). Bol z chlebového cesta, do ktorého zriedkavejšie prímiešali aj kyslú kapustu; ten sa podával ku *kminkovej* (rascovej) polievke.

Ak sa jedlo doma, polievka na obed chýbala len málokedy (presne podľa zásady, ktorú sme si spomenuli už skôr). *Pol'ički* by sme v podstate mohli rozdeliť na tri druhy: *mesovo*, *zapraženi* a *podbiti pol'ički*.

Mäsové vývary sa pripravovali iba v nedeľu a vo sviatok: *kureca pol'ička* (slepačia!), *kačeca*, *hušeca*, *zaječa*, *puľčeca* (morčacia), prípadne (dnes už naozaj exotická) *holubeca*, iné len oveľa zriedkavejšie (*švinska*, *hoveza*, z údeného mäsa *uzena/uzeňova* a pod.) Takáto polievka bola väčšinou dosť ťažká (čím masťnejšia, tým lepšia), preto sa jedla s veľkým množstvom cestovín. Dávali sa do nej *rezaňki* (rezance), prípadne *lečki* (fliačky) Ak bolo dosť *pečiňki/majki* (pečienky), pripravovali sa z nej namiesto rezancov *pečiňkovo/majkovo haluški*. Ak menej (napríklad len z jedného kusa hydiny), uvarili *poňňinu* („plnku“). Tento recept sa vraj dedinské ženy, ktoré slúžili v grófskej kuchyni, kedysi dávno naučili od školeného kuchára: u grófov sa zmesou z pečienky, vajec, múky, strúhanky a zeleniny plnila pečená hydina – chudobnejší si ju uvarili v polievke, zakrútenú do kapustného listu.

Vari najčastejšie sa varievali *zapraženi pol'ički*. Boli to vlastne polievky z najrozličnejšej zeleniny – *pasuľova* resp. *pasuľa z lečkami* (fazuľová), *hraxova*, *bandurkova* resp. *bandurki na pol'ičku* (zemiaková) atď. – varené s klasickou múčnou zápražkou, pretože čistý zeleninový vývar by nebol dosť výdatný. *Rosolova pol'ivka* (*rosol* = šťava z kyslej kapusty) je špecifická tým, že sa zápražka pridáva až počas varenia. Pri príprave týchto polievok platila jednoduchá zásada: čím hustejšia – tým lepšia; preto sa do nich pridávali cestoviny, okrem spomínaných aj *kl'iňki* (trojuholníkové fliačky) alebo *sciranka* (tarhoňa), *gerš'le* (krúpy) alebo (najčastejšie) rôzne druhy halušiek (*zatrepovani haluški*, *lati cesto* a pod.).

Tretia kategória polievok – *podbiti pol'ički* (*podbijka* = zátrepka i všeobecne jedlo pripravené pomocou zátrepky) – akosi plynule „prechádza“ do prívarkov. *Podbiti bandurki*, *podbita pasuľa*, *podbita iňa* (ktorú tiež volali *ziňanka* alebo *ziňova kapusta*, i keď kapusty v nej nebolo), dokonca aj *podbiti šľički* (zo sušených sliviek). Ak sa *podbijka* zahustila menej, bola to polievka – ak viac, bol to prívarok; vtedy sa však už polievka väčšinou neverila.

Vcelku zaujímavou domácou špecialitou je *ciberej* – šťava pripravená kvasením z vody, ovsených krúp, soli a kôpru. Je to vlastne jedlo i nápoj. Vychladený *ciberej* dobre padol najmä v lete, večer po robote. *Ciberej* však mohli aj prevariť a pridať doň (osobitne uvarenú) *pasuľu*, prípadne aj *bandurki* (zemiaky); výsledkom bola výživná a zároveň osviežujúca polievka.

Hlavné jedlo bolo u prostých ľudí väčšinou „vegetariánske“, bezmäsité. (Ak deti pýtali mäso, zvykli im prekáravo povedať: *buže kura pečena, a'le z metlu po prikl'ece.*) Spomenul som už mliečne prívarky, ktoré sa podávali s chlebom. Pri nich by bolo najvhodnejšie uviesť aj *mačanjku* – je to vlastne základná omáčka, ktorá sa v kuchárskych knihách zvykne označovať ako „bešamel“. *Rosolova mačanka* sa varí veľmi podobne, chuťovo je však úplne odlišná, lebo je zapražená na slanine a namiesto mlieka sa do nej použije *rosol* (šťava z kyslej kapusty). S oboma druhmi omáčky sa najčastejšie zvykli jesť zemiaky uvarené v šupke.

Ďalej to mohli byť *hičkoše* (zemiakové halušky) s kapustou (podľa sezóny sladkou alebo kyslou) alebo s tvarohom, ktorý sa u nás volá *sir*. Dost' často sa varili aj *šliski* (šufľance zo zemiakového cesta), *gombovce* (lekvárové knedlíky, tiež zo zemiakového cesta) a cestoviny ako hlavné jedlo (*široki rezanki* alebo *kl'inki*): na slano takisto s kapustou alebo tvarohom, na sladko potom s lekvárom, praženými strúhanými jablkami, s mletými vlašskými orechami alebo makom. Ak mala gazdiná kedy, nalepila (cestovinové!) *pirohi* (okrem spomenutého mohli byť naplnené aj zemiakovou kašou); tie sa však už považovali za slávnostnejšie (napríklad nedeľné) jedlo. Pri všetkých týchto jedlách sa veľmi dlho udržal zvyk jesť ich z jednej veľkej spoločnej misy.

Nemôžeme zabudnúť ani na *poplanjki* (koláče z kysnutého cesta), *x'lebovi poplanok* sme si spomenuli už skôr. *Kolački* (ktoré niekde volajú aj *zakrucaňiki*) sa piekli s makom (*makovi kolačok*, *makoŭňik*) alebo s mletými orechami (*orexovi kolačok*, *orexoŭňik*). Slovo *krepl'e* malo pôvodne dva významy: *vipražani krepl'e* sú šišky a *pečeni krepl'e* zas buchty. Okrem nich boli veľmi obľúbené vyprážené *čeregi* (fánky) Obsah názvov *poplanog z lekvarom*, *poplanog zo sirom*, *poplanog zo šl'ükami*, *poplanok s kapustu* (so sladkou), *poplanok s cimitom* (škoricca) hádam ani netreba vysvetľovať...

Ešte chcem spomenúť aj *drobni piroški*, pomerne slávnostné a dnes už takmer nevidané jedlo. Boli to, ako názov napovedá, malé pečené pečené pirôžky so sladkou kapustou, ktoré sa pred podávaním preliali na site vriacou vodou, aby zmäkli, a potom sa pomastili prepraženým maslom.

Knedľa v spisovnom zmysle slova prišla na Zemplín až po druhej svetovej vojne; *knedle* sa tu však varili už dávno predtým, lebo týmto slovom volali parené buchty.

Zaujímavý je aj termín *lokša*: to, čo sa v spisovnej slovenčine všeobecne označuje ako „lokša“, na Zemplíne voláme *bandurkova lokša*. To preto, lebo okrem nej sa pečie aj *ceňka lokša* (maces), *hruba lokša* (alebo tiež *opresnok*) a *lokša na sire* (tvarohu). Do posledných dvoch menovaných sa do cesta pridávala *brovza* (sóda bikarbóna). Nech už však bola lokša akákoľvek, väčšinou sa jedla natretá (slivkovým) lekvárom, inokedy však aj namiesto chleba.

A takmer by som bol zabudol na moje obľúbené jedlo – zemiakové placky. Jednoducho vysmažené na panvici sa volajú *bandurčaki* (*bandurka* = zemiak), no ak sa to isté zemiakové cesto upieklo v rúre, volali to *nal'esňiki* (alebo *nal'esniki*, *nal'estňiki* či *nal'ečňiki*).

Medzi kašovité jedlá patria *griz* (pšeničná krupica; varila sa viac-menej iba pre deti), *zameška* (kukuričná krupica, ktorá sa mohla jesť na sladko i na slano) a *kaša z m'ikom/u m'lika* (*kaša* = ryža; prastará mama tvrdila, že už jej stará mama varievala mliečnu ryžu – *a'le ta to fredi bulo išče taki jak paradnejši ježeňe.*) Hotovú *zamešku* mohli ešte zapiecť v rúre, to sa potom volalo *maľej*.

Mäso a mäsité jedlá sa v bežnej domácnosti pripravovali len v nedeľu, sviatky a pri veľmi slávnostných príležitostiach. Výnimkou boli iba dni zabíjacky; nie všetko totiž bolo možné nejakým spôsobom zakonzervovať – najmä vnútornosti. (Len na okraj: restovanú *šlízinku* čiže slezINU dávali väčšinou len dievčatám, *žebi mal'i dluhi vlasi*). Väčšina gazdov zabíjala len raz do roka, a to pred vianočným pôstom. Počas pôstu sa už mäsa dotkol iba gazda – aj to len keď ho obracal v udiarni. Väčšina mäsa sa totiž solila a údila: *pl'eca, rebra, noški, xvoscik, zazubje* (čeľust') atď., ale najmä *šoŭdra* (šunka), ktorá musela vydržať až do Veľkej noci. A samozrejme nemôžeme zabudnúť na dobrú domácu klobásu, podľa kvality ktorej sa posudzoval aj gazda.

Slanina sa tiež údila, ale iba prerastaná. Čisté sadlo *vitopil'i na šmaľec* (masť). A keď sme už pri tom, slovom *kuski* sa u nás označujú jednak klasické škvarky (*slaňinovo kuski*) a jednak popražené kúsky masťného mäsa (*mesovo kuski*), ktoré sa aj so stuhnutou masťou stredne dlho udržali v kameninovom hrnci na chladnom mieste. Jedny i druhé sa príležitostne pridávali do rôznych už spomenutých jedál na prílepšenie.

Ďalším zabíjackovým výrobkom je *šajt* čiže stará známa tlačienka. Plnila sa do opracovaného žalúdka (tú volali *zedo*) a dvanástnika (*baba*), niekde aj do časti hrubého čreva. Do tenkého čreva sa okrem klobás plnili aj *hurki* (jaternice), do ktorých dávnejšie namiesto dnešnej ryže dávali iba krúpy. Krvavničky však u nás nepoznali; uvarená krv sa pridávala do jaterníc.

S mäsom sa obyčajne veľké ceremónie nerobili: väčšinou sa jednoducho uvarilo, aby bola aj polievka. Preto sa aj spomenutá „plnka“ (*povňina*) varievala priamo v polievke – mäso sa totiž pieklo iba pri veľmi sviatočných a slávnostných príležitostiach. Pritom obvarené mäso sa jedlo takmer zásadne s chlebom.

Preto nie je vôbec ťažké vymenovať mäsité jedlá obyčajných ľudí. Boli to (zoradené podľa „slávnostnosti“): *gulaš, perkel't* (tiež nazývaný *paprigaš*), *hul'ki/holupky* (plnená kapusta), novšie aj *šnic'le* (*šnicla* = u nás karbonátka) a *riski* (*riska* = rezeň).

Pri rozhodovaní, čo budú variť, sa gazdinky zvykli riadiť istým týždňovým rozvrhom. Nebolo to však žiadne prísne pravidlo – iba akási orientačná pomôcka:

- v pondelok husté *podbijki*,
- v utorok cestoviny,
- v stredu niečo z *pasul'i* alebo z *kapusti*,
- vo štvrtok cestoviny,
- v piatok znovu fazuľa alebo kapusta,
- v sobotu *bandurki* (s mliekom, cmarom či z *mačanku*) alebo nejaká kaša.

V nedeľu a menšie sviatky sa vždy trochu štedrejšie načrelo do rodinných zásob, pravda, kto ako mohol. Ráno sa na *pritopeni xľib* dostalo *šmalcu*, do čaju alebo melty zas trochu medu či aspoň cukru, a podobne. Ako som už spomenul, na obed zvyklo byť nejaké mäso a vývar z neho. Mäsa však málokedy bolo dosýtosti, preto sa aj v nedeľu varili cestoviny (napríklad často pirohy, no aj iné), *ale zato porjadne z mašelkom pomasceni, najľepši tak, žebi aš po braze ceklo...* Poobede gazdiná navyprážala *kreple* alebo *čeregi*, prípadne uvarila *knedľe*. A aj večera bola „prilepšená“ – vytiahli sa *kuski*, prípadne trochu *slañni* alebo *šajtu* a pod.

Počas Vianoc to vyzeralo takto: Na *Viliju* (Štedrý deň) sa až do večera prísne postilo; bolo to o to ťažšie, že po celom dome už rozvážali jedlá pripravované na slávnostnú večeru.

Prvým chodom (ak sa to dá tak nazvať) boli aj na Zemplíne vianočné oblátky (*ošče*) s medom a cesnakom.

Huby a jedlá z nich neboli v našich končinách veľmi časté (to skôr v severnejších dedinách, pod Vihorlatom). *Luže še ňebarz maľi kedi za hubami blukac. To lem kež zeciska daco dovľekli...* – a vtedy sa s nimi urobil krátky proces: buď z nich bola *hubova poliũka*, alebo *praženi hubi* (čiže praženica s hubami). Na Vianoce však bolo obligátne mať doma aspoň zopár hrstí sušených hríbov, ktoré boli dôležitou súčasťou tradičnej vianočnej polievky (*kozare* = sušené huby všeobecne i názov spomenutej polievky). U nás sa totiž na Štedrý večer nepripravuje kapustnica, ale iba osobitá polievka zo šťavy z kyslej kapusty. Od vyššie spomínaného *rosolu* sa odlišuje práve tým, že sa v nej varia sušené hríby, ale tiež *kaša* (ryža) či *geršle* (krúpy), a najmä klobása, slanina a údené mäso (najčastejšie údené kolená); podáva sa s chlebom alebo s *čistim kolačkom*, niekde aj s inými koláčmi.

Tretí chod sú tzv. *bobalki* (niečo ako pupáky; pred podávaním sa však – podobne ako *drobni piroški* – preliali na site vriacou vodou) s kyslou kapustou, makom alebo *zo sirom* a bohato pomastené prepraženým maslom; tiež som ich zatiaľ nespomenul preto, lebo pôvodne išlo o výlučne vianočné jedlo. V niektorých domácnostiach sa *bobalki* podávajú zároveň s polievkou, namiesto chleba.

A napokon sa stolovníci dočkali aj mäsa, slaniny a klobás z polievky, ktoré sa tiež podávali s chlebom alebo vianočkou; bolo to vlastne prvé mäso po Advente, preto sa za ním len tak zaprášilo. Kedysi to, samozrejme, platilo len o evanjelických domácnostiach, dnes však už aj u katolíkov zvyknú postiť iba do večere.

Na *perši* a *druhi zeň* neboli zaužívané nejaké osobitné jedlá. Keď sa dojedol *rosol*, uvarilo sa podobne ako v menšie sviatky nejaké mäso (najčastejšie hydina). A popri tom gazdiné stále piekli alebo vyprážali niečo múčne. Všeobecne sa však dodržiavalo isté „pravidlo“, že medzi Vianocami a Novým rokom (vrátane) sa nesmú jesť *hičkoše aňi pasuľa, žebi ňemal'i bol'aki* (vredy).

Niektó si navaril *rosolu* aj na Nový rok. Určite sa však musela uvariť *zameška* (prípadne nejaká iná kaša) – *žebi bul husti rok* (aj na *Kračun*). Okrem

toho však opäť nebolo „povinné“ žiadne osobité jedlo. Každý si navaril, na čo mal chuť – samozrejme okrem *hičkošov a pasulí*. A často sa varili rebrá – *žebi cali rok trimali vedno jak toti rebra*.

Veľká noc sa v kuchyni začínala Zeleným štvrtkom. V ten deň bezpodmienečne museli byť *rezanki zo sirom*. Na Zemplíne sa totiž už oddávna traduje, že *Krista Pana ulapili pri rezankoh zo sirom*. V žiadnom prípade však nie s makom, *žebi nebula šniž u zarňe* (sneť). Prítom rezance museli byť čo najširšie a najdlhšie, *žebi buli dluhi hrubi klaski*. A na večeru sa zas uvarila veľmi hustá a výdatná zeleninová polievka, aby vydržali piatkový prísny pôst.

Na Veľký piatok sa piekli posúchy z koláčového cesta, na vode a bez tuku. Popri tom sa zjedlo iba zopár varených vajec a surová kyslá kapusta zo suda.

Biela sobota – to sa už uvarila *pol'ũka zo šoũdri*. Keďže však šunka musela byť veľmi silno nasolená, aby vydržala od zabíjačky až do Veľkej noci, do polievky sa dali uvariť aj celé zemiaky, aby do seba natiahli aspoň časť soli. Pomerne ustáleným jedlom na Bielu sobotu bola *stužeňina z uzenih noškoũ* (huspenina).

Veľkonočné „menu“ sa však celé jedlo až v nedeľu, po posvätení; najmä zo *šoũdri, kolbasi a paski* (veľkonočného koláča) nesmel až do nedele nikto jesť. Okrem nich sa (takisto už v sobotu) uvarili vajcia, *sirec* (hrudka) a *cvikla*. Veľkonočná *cvikla* je pripravená z varenej cvikly a cukrovej repy, ktoré sa nadrobno postrúhané zmiešajú, pričom pomer si v každej domácnosti menia podľa chuti. Nieкто pridáva priamo do cvikly aj postrúhaný chren, iní ho podávajú osobitne.

Zo slávnostných príležitostí treba spomenúť najmä *kriscini, vešeľe a komaš-ũu* (kar).

Pohostenie po krstení chystala kmotra. Aby sa *položnica* (rodička) nemusela namáhať, priniesla jej *bili kavej, kašu z ml'ikom, kolački, medoũňiki* alebo *krepl'e* a, samozrejme, *pal'eňku*. K tomu surovú sliepku a rezance, aby v dome novorodenca uvarila polievku – alebo už hotovú *stužeňinu s čistim kolačkom*.

Ráno pred svadbou sa robili raňajky, no iba pre blízku rodinu (resp. budúcu rodinu). Išlo však iba o studenú stravu, nejakú slaninku, nejakú klobásku, najvyšš sa z vajec upražila *ratota* (praženica). Neskôr – no stále ešte pred sobášom – sa najmä pre hostí, ktorí prišli z väčšej diaľky, predložila *stužeňina*, niekedy aj *gulaš* alebo *perkel'ũ/paprigaš*, oboje s *čistim kolačkom*. V hostení sa pokračovalo, keď sa svadobčania vrátili z kostola. Najprv bol slepačí vývar, ktorého kvalita sa posudzovala podľa toho, aký masný a „žltý“ bol (pridával sa doň žltý šafran), ale aj podľa dĺžky rezancov (čím dlhšie sa podarili, tým lepšie). Pôvodne sa však vraj rezancov nedávalo veľa – namiesto nich sa do polievky porezalo mäso, z ktorého sa varila. Po polievke bola *kaša na husto* čiže ryža uvarená vo vode (veľmi uvarená, až rozvarená) a bohato pomastená *zo šmal'com*. K nej sa podávali sušené slivky, ktoré uvarili a pocukrili.

Nasledovala kapusta (*ot kapusti xlob je husti*, resp. *rice thusti*), a to podľa sezóny buď sladká kapusta, varená s paradajkami – alebo hustá kapustnica

z kyslej kapusty. V oboch prípadoch však nezáležalo ani tak na samotnej kapuste, ako na množstve mäsa a klobás, ktoré v nej plávajú.

U väčších gazdov, ktorí si mohli dovoliť zabiť na svadbu prasa alebo teľa, nasledovalo mäso, podávané iba s chlebom alebo koláčom. Zemiaky kedysi na svadobnom stole vôbec neboli; ba vôbec zemiaky ako príloha k mäsu sa vraj u nás začali podávať až niekedy v tridsiatych či štyridsiatych rokoch. Popri tom nechýbali na stoloch rôzne *kolačky*, *poplaňki*, *medoúňniki*, *krepl'e* a pod.; tie totiž na svadbu nadonášali samotní svadobčania. Ako posledný sa dával špeciálny svadobný *redovi kolačok*, koláč z *vipražanima ružičkami*, *zo želenim barvinjom aj zo slatkim šňiňhom poparazeni*; ten sa však dával iba ako odmena tomu, kto vykruťil nevestu v *redovom* tanci, čo bolo šikovne spojené s vyberaním peňažných darov pre mladomanželov.

Podľa novej tradície (ktorá sa veľmi rýchlo ujala niekedy začiatkom dvadsiateho storočia) sa ako najposlednejší chod podávali *hul'ki* čiže *holupki* – v kapustných listoch varená zmes mletého mäsa a ryže. Keď sa už na stôl priniesli tie, bolo to decentným upozornením, že svadobná hostina sa končí a hostia by sa mali pomaly pobrať domov.

Pokiaľ ide o kar, (na ktorý bola pozvaná len rodina zosnulého z iných dedín – aby nešli domov hladní), neboli pri výbere jedla žiadne špeciálne pravidlá. Dalo by sa povedať, že išlo len o taký slávnostnejší obed, ako napríklad v nedeľu alebo menší sviatok. Na stole bola polievka, mäso z nej, nejaké koláče alebo šišky a samozrejme neodmysliteľná *paľenka*.

Inak, keď sme už pri tom, alkoholu sa na dedine kedysi veľa nepopilo – bolo ho totiž treba kupovať. Vína sa u nás veľa nedorobilo, pivo varili len v meste, výroba medoviny bola dávno zabudnutá – nuž len keď občas *od žizika dakus tej paľenočki kupil'i*.

A na záver ešte niekoľko porekadiel, týkajúcich sa jedla a jedenia:

Ňehvizdaj/ňešpivaj, kez jiš, bo bužež mac šal'enu ženu;

Ňejiz z mašini (sporák), bo budu luže na ce vric;

Ňejiz hlup s kapusti/kalarabi, bo bužeš šolavi (všivavý);

Naxpaj hurku xodž z bandurku/triskami/klašom (klásim).

Literatúra

HABOVŠTIAK, Anton: Atlas slovenského jazyka IV. Lexika. Bratislava: Veda 1968. 464 s. (Časť prvá – mapy), 368 s. (Časť druhá – Úvod – komentáre – dotazníky – indexy.)

Slovník slovenských nárečí. I. A – K. Bratislava: Veda 1994. 936 s.

Poľnohospodárska a ovocinárska lexika v obci Vrbovce

Jana Patinková

Katedra slovenského jazyka a literatúry,
Filozofická fakulta Univerzity sv. Cyrila a Metoda, Trnava

Nasledujúci príspevok sa dotkne dialektologického výskumu, ktorý prebieha v obci Vrbovce (od januára 2004). Predmetom skúmania je predovšetkým lexikálna rovina daného nárečia, ktorá však bezprostredne súvisí s fonetickou rovinou, pričom našu pozornosť v príspevku sústredíme iba na poľnohospodársku a ovocinársku lexiku.

Miesto dialektologického výskumu sa nachádza na západnom Slovensku, svojimi fonetickými a lexikálnymi znakmi zaraďujeme nárečie obce medzi záhorské nárečia. Avšak nemožno tvrdiť, že vrbovské (resp. vrbovčianske) nárečie je typicky záhorské nárečie. Tak ako sa v rámci záhorských nárečí osobitne vyčleňuje skalické nárečie, takisto by sme mohli samostatne charakterizovať vrbovské nárečie. Veľkú úlohu v tomto prípade zohráva aj jazykové vedomie obyvateľov a ich sociálno-kultúrne vedomie. Každý Vrbovčan sa totiž bráni pomenovaniu Záhorák a presadzuje pomenovanie Kopaničiari. Tým obyvatelia Vrboviec naznačujú, že sú súčasťou istej kopaničiarskej entity, ktorá sa nestotožňuje so záhorskou oblasťou, a teda nemôže používať ani ten istý jazyk. Mohli by sme preto predpokladať, že Vrbovčania budú hovoriť tzv. kopaničiarskym jazykom, ktorý však reálne nejestvuje. Osobitne sa vyčleňuje iba myjavsko-brezovská nárečová oblasť, ale jazyk tejto lokality je značne odlišný od vrbovského nárečia. Nárečie obce Vrbovce obsahuje väčšinu prvkov záhorského nárečia, ale nie všetky, napr. v záhorských nárečiach sa konsonanty *d'*, *t'* v koreni slov pred vokálmi *e*, *i* (zriedka aj pred inými vokálmi) menia na konsonanty *dz*, *c* (t. j. prichádza k asibilácii), napr. *zeci*, *cixu*, *vizá*. Vo vrbovskom nárečí k takejto asibilácii nedochádza, dané slová sa vyslovujú: *deři*, *řixu*, *vid'á* a pod. Isté rozdiely možno badať aj v lexikálnej rovine, avšak celkovo možno povedať, že slovná zásoba vrbovského nárečia sa viac-menej stotožňuje s lexikálnym fondom ostatných obcí v záhorskej nárečovej oblasti. Keďže obec Vrbovce má z geografického hľadiska špecifickú polohu, predpokladáme, že aj táto skutočnosť má vplyv na celkový charakter nárečia. Obec sa nachádza na slovensko-českom pohraničí a zároveň na hranici dvoch nárečových oblastí, a to záhorskej oblasti a myjavsko-brezovskej nárečovej oblasti. V slovnej zásobe nachádzame preto istú skupinu slov nachádzajúcich sa v záhorskej oblasti, ale zároveň aj slová vyskytujúce sa v myjavsko-brezovskej oblasti. Našou úlohou je charakterizovať vrbovské nárečie cez lexikálnu rovinu, pričom na komparáciu nám poslúžia susedné obce, konkrétne obec Sobotište a Hlboké zo záhorskej oblasti a Turá Lúka a Brezová z myjavsko-brezovskej oblasti. Tieto obce boli vybrané zámerné, pretože boli predmetom výskumu slovenských nárečí v 60-

-tych rokoch 20. storočia, a teda existuje bohatý dokladový materiál, sčasti zachytený v Atlase slovenského jazyka (Habovštiak, 1984). Nepochybne je potrebné pracovať aj s nárečovým materiálom z moravského územia.

Pri opise slovnej zásoby vrbovského nárečia sa opierame o tematické okruhy, ktoré sú súčasťou Atlasu slovenského jazyka. Z doterajšieho výskumu slovnej zásoby v obci Vrbovce možno konštatovať, že práve poľnohospodárska slovná zásoba predstavuje početnú skupinu slov. Táto lexika bola živá tak v minulosti ako aj v súčasnosti, čo súvisí s celkovým charakterom obce, t. j. v minulosti bolo poľnohospodárstvo základným zdrojom obživy obyvateľov, a aj v súčasnosti stále badať pripútanosť obyvateľov k pôde. V dôsledku industrializácie však prichádza k istým zmenám v slovnej zásobe. Staré nástroje sa nahrádzajú novými a tým sa nahrádzajú aj staré slová novými. Teda ako viacerí jazykovedci pripomínajú: „V slovnej zásobe miestnych nárečí sa uskutočňujú v podstate tie isté procesy ako i v lexike spisovného jazyka: strata zastaraných slov, zmena významu slov, objavenie sa nových slov, preberanie slov z jazykov susedných národov atď.“ (Ondrus, 1979, s. 60). Spracovanie lexikálnej sústavy vrbovského nárečia sa ukazuje ako veľmi potrebné, vzhľadom na to, že dané nárečie nebolo doposiaľ odborné spracované. Jazykový materiál môže poskytnúť veľa dôležitých informácií súvisiacich s históriou týchto slov ako aj s históriou obyvateľov.

Pri poľnohospodárskej a ovocinárskej terminológii sme pri klasifikácii slovnej zásoby upriamili pozornosť na slová, ktoré sa používali v minulosti, ale aj na tie, ktoré sú živé v súčasnosti. Príspevok je zameraný iba na pomenovania poľnohospodárskych plodín, obilnín, na pomenovania hospodárskych zvierat a nie na pomenovania nástrojov, náradia či strojov, ktoré s poľnohospodárstvom bezprostredne súvisia. Takisto aj pri ovocinárstve je pozornosť sústredená iba na pomenovania ovocných stromov, resp. plodov týchto stromov.

Ako už bolo spomenuté, hlavným zdrojom obživy obyvateľov Vrbovíc bolo v minulosti poľnohospodárstvo. Podobná situácia bola na celom Slovensku, a preto sa môžeme stretnúť s uvedenou lexikou aj v iných nárečových oblastiach. Lexiku z oblastí poľnohospodárstva zozbieranú v obci Vrbovce sme si pracovne rozdelili do niekoľkých skupín. Do prvej skupiny patria slová, ktoré sa nachádzajú iba v záhorskej oblasti, druhú skupinu predstavujú slová patriace do myjavsko-brezovskej oblasti, tretiu skupinu slov, ktoré nájdeme aj v záhorskej aj v myjavsko-brezovskej oblasti a poslednú, štvrtú, skupinu reprezentujú tzv. „problémové slová“. Keďže nárečový výskum nie je ešte ukončený, nemožno podať ani jednoznačné závery, avšak predpokladáme, že najväčší počet slov z poľnohospodárskej lexiky bude zaradený do prvej skupiny, teda k záhorskej oblasti a najmenší počet bude vykázaný v druhej skupine, teda v myjavsko-brezovskej oblasti. Z etymologického hľadiska možno konštatovať, že vo vrbovskom nárečí sa vyskytuje veľký počet slov s rovnakým koreňom ako v ostatných skúmaných lokalitách, pričom k istým odchýlkam dochádza pri hláskoslovnom zložení a pri tvarosloví. Lexika v skúmanej obci sa líši od ostat-

ných nárečových oblastí, najmä od myjavsko-brezovskej oblasti, nasledovným hláskovým zložením slov (čo súvisí s celkovou charakteristikou dialektu): 1. pre vrbovské nárečie ako aj pre celú záhorsku oblasť je typický nedostatok dvojhlások, napr. *zemiak – zemák, sliepka – sléпка, kôň – kúň, moriak – morák, bodliak – bodlák, obilie – obilé, siat' – sét, mlieko – mléko, páperie – páperi, driapat' (perie) – drápat*; 2. namiesto stredoslovenského *a/á* je vo vrbovskom dialekte *e*, napr. *raž – rež, rezné, lan – len*; 3. namiesto stredoslovenského *o* vyskytuje samohláska *e*, napr. *ovos – oves, štranek*; 4. namiesto samohlásky *ä* sa vyskytuje *a/ja/je*, napr. *hovädzí, hovädzina – hovjezí, hovjesina, žriebä - hríbja*; 5. dĺžka za novoakútovú intonáciu: *kráva, suáma*. Touto dĺžkou sa záhorské nárečia odlišujú od všetkých ostatných západoslovenských nárečí a približujú sa tak moravským nárečiam. 6. Slabičné *l* je len po perniciach, aj to nie v každom slove, inak sa mení na *u, ú*, napr. *plní, jabúčko, túci (túct)*. 7. Na začiatku slova sa mení slabika *lu, lú* na *u, ú*, napr. *úka, uh, úpat, úskat, úski, uhovat (luhovat')*; 8. tvrdé *l* sa mení na *u*, napr. *jabloň – jabuoň, jalovica – jaúfka, mlátiť – muátiť*; 9. Po perniciach nastáva jotácia, napr. *belice – bjelice, behat' – bjehat, perky – pjeri, mech – mjex*. 10. Krátke vkladné hlásky a koncovky pri podstatných menách: *desek, trnek*.

V rámci štvrtej skupiny boli vymedzené tzv. „problémové slová“, ktoré pri analýze zozbieraného materiálu vykazovali nejednoznačnosť začlenenia do jednotlivých nárečových oblastí. Ide najmä o rozdielnosť či podobnosť záhorských a moravských nárečí v hláskovom zložení a v tvarosloví, napr. *cesnak – česnek, zeler – celer, ďatelina – jatelina, petržlen – petrželé*, ale aj v sémantickej rovine, napr. *pšenica* sa vo vrbovskom nárečí označuje ako *žito* (podobne ako na moravskom území) alebo *kapusta* sa označuje ako *zelé* (vyskytuje sa aj v záhorských nárečiach aj v moravských nárečiach). Práve tu možno vidieť dôkaz o nejednoznačnosti jazykových hraníc.

Ukážka č. 1:

Klasifikácia slovnej zásoby na základe výskytu v jednotlivých nárečových oblastiach

SP	VD	ZO	MBO	ZO + MBO	PS
pšenica	žito			žito	žito
kapusta	zelé	zelé/zelí	kapusta		zelé
zemiaky	zemáki (erteple)	erteple/zemáki	zemiaki		
ďatelina	jatelina	jatelina	datelina		
telička	jaúfka	jalúfka/jaúfka	telička		

Následnou komparáciou lexiky môžeme definitívne potvrdiť hypotézu o príslušnosti vrbovského dialektu k záhorským dialektom, alebo naopak, zistiť markantné rozdiely medzi lexikou vrbovského dialektu a dialektov susedných obcí. Výhodiskom pre celkové hodnotenie musí byť, samozrejme, komplexná slovná zásoba a nie len poľnohospodárska a ovocinárska lexika.

Ukážka č. 2: Pomenovania zvierat, základných poľnohospodárskych obilnín a plodín vo vrbovskom dialekte

Zvieratá		Obilniny		Poľnohospodárske plodiny	
kôň, kobyľa, žriebä	<i>kúň, kobiua, hríbja</i>	raž	<i>rež</i>	repa (krmná)	<i>cvikla</i>
býk, krava, jalovica	<i>bik, kráva, jaúfka</i>	jačmeň	<i>jačmeň</i>	zemiak	<i>zemák, zemáki</i>
prasa	<i>prasa, sviňa</i>	pšenica	<i>žito</i>	tekvica	<i>diňa</i>
králik	<i>zajíc, králik (poľný)</i>	ovos	<i>oves</i>	kapusta	<i>zelé</i>
baran, ovca	<i>baran, ofca</i>	kukurica	<i>turkiňa</i>	zeler	<i>celer</i>
cap, koza	<i>cap, koza</i>	tritikál (raž + pšenica)	<i>tritikál</i>	rajčina	<i>rajščák</i>
kohút, sliepka	<i>kohút, sléпка</i>	seno	<i>seno</i>	uhorka	<i>oharek</i>
moriak, morka	<i>morák, morka</i>	slama	<i>suáma</i>	petržlen	<i>petrželé</i>
káčer, kačica	<i>káčer, kačena</i>			cesnak	<i>česnek</i>

V domácom dialekte sa v rámci poľnohospodárskej a ovocinárskej lexiky vyskytujú v písomných dokladoch alebo v bežnej komunikácii často deminutíva, ktoré sú odrazom spätosti obyvateľov s prírodou, so svojou pôdou, napr. *žitko, žitečko, jatelinka, trnečki, biček, jaúfka, telátko*. Pre pomenovania mláďat zvierat sú typické sufixy *-átko (kurátko, prasátko, jahňátko, kozlátko), -ček (zajíček, moráček), -enka (kačenka)*.

Ovocinárska lexika. Ak hovoríme o poľnohospodárstve, osobitne musíme vyčleniť ovocinársku lexiku a zvlášť v skúmanej obci Vrbovce, kde má dlhú tradíciu. Najrozšírenejšími druhmi ovocia v tejto oblasti sú slivky, jablká a hrušky, pričom najsilnejšiu pozíciu majú slivky. Tie sa v domácom dialekte označujú pomenovaním *tryki*. V odbornej literatúre sa názov *tryki* síce vyskytuje, ale označuje iný druh ovocia, ktorý sa vo vrbovskom dialekte označuje ako *tryka-trpka* (pl. *tryki-trpki*). Takmer každý obyvateľ Vrbovci má vo svojej záhrade alebo sade *Duranzie/Duranzie* a *Karvatki*. Podľa istého informátora (70-ročný záhradkár) názov *Karvatka* je modifikovaný tvar od pôvodného *Karlátka*, pričom podoba *Karlátka* vznikla od vlastného mena Karol, presnejšie od panovníka Karola IV., ktorý vraj priniesol túto odrodu do obce. Domnievame sa, že ide iba o laický výklad, pretože podoba *Karvatka* sa nachádza aj v iných obciach, napr. v Sobotišti alebo v modifikovanej podobe, napr. podoba *Korvatka* v obci Hlbo-

ké. Synonymom *Karvatky* je aj názov *Bistrička*. Na porovnanie, v odbornej literatúre sa uvádzajú pomenovania *Bystričanka*, *Wegierka*, *Ugorka*, *Madžarka*, t. j. pomenovanie *Karvatka* je len v dialektoch. Okrem Durandzií a Karvatiék sa v obci vyskytujú tieto odrody: *Gulovački/Krokvi*, ktoré sa do obce dostávajú v 17. - 18. storočí s príchodom Habánov z Nemecka. Ich názov je motivovaný tvarom.; *Mirabelka* (červená, žltá) – odvodené pomenovanie od francúzskeho *Mirabelle*; *Biele trnki*, ľudovo nazývané *Srački* – pomenovanie vzniklo na základe vonkajšej podobnosti. Ide o mäkké slivky žltej farby väčšinou využívané na výrobu džemu alebo marmelády; *Žbuni* – veľké, tmavomodré; *Ringlóta/Renklóda Althanova* – v odbornej literatúre sa označuje ako *Althanova renglota*. Pomenoval ju český záhradník J. Prochádzka, ktorý ju vypestoval v Českej republike v pol. 19. storočia. Ďalej sa vo vrbovskom dialekte vyskytuje pomenovanie *Zelená renklóda*. Zo sliviek sú ešte známe *Čachtická* - slivka, ktorá bola vypestovaná na Slovensku, konkrétne v Čachticiach; *Juhoslovánka* – pravdepodobne slivka pochádzajúca z južného Slovenska; *Kozie cecki* – opäť pomenovanie vytvorené na základe vonkajšej podobnosti. Ide o žlté, podlhovasté slivky, ktoré sa takisto využívajú na výrobu džemu alebo iné spracovanie. Všetky spomenuté názvy sa používali aj v minulosti a aktívne sa používajú aj v súčasnosti, pretože *trnki* a ich spracovanie sú úzko prepojené s tradíciami obyvateľov. Spracovanie sliviek v skúmanej obci možno rozdeliť do piatich skupín.: 1. výroba džemu, marmelády – *džem*, *marmeláda*, stretli sme sa aj s pomenovaním *jam*, 2. sušenie - *sušení*, 3. destilácia - *pálení*, 4. zaváranie, sterilizácia – *zaváraní*, 5. priama konzumácia, varenie – konkrétne *trnkové gule*, *pjeri*. Ak sa pozastavíme pri destilácii, zistíme zaujímavú vec. V obci sa pestujú *trnki*, avšak destiláciou sa nevyrába *trnkovica*, ale *slivovica/slijovica*. Tento jav je typický aj pre celú záhorsku oblasť a takisto aj pre moravské nárečia.

Jablká majú v obci medzi ovocnými stromami 2. pozíciu. Jablň má v miestnom dialekte pomenovanie *jabuň*, pričom plod sa označuje iba ako *jabúčko* (pl. *jabúčka*) a nie *jabuko* (pl. *jabuká*), ako by sme predpokladali. V spisovnej slovenčine by sme tento tvar mohli chápať ako deminutívum, ale v skúmanom dialekte ide o neutrálny tvar. V obci sa vyskytujú tieto druhy jabĺk: *Kota*, *Citrónka*, *Svatojánska jabuň* (červené) – ide o skoré jablká, ktoré dozrievajú na Jána; *Anenské jablko* alebo *Anča* (pl. *Anče*) patriace takisto k skorým odrodám. Ich pomenovanie je veľmi príznačné, t. j. *Anče*, pretože dozrievajú v júli na Annu. Tieto odrody sa v obci hodnotia ako staré. Neskôr, asi v 30, 40 a 50-tych rokoch, sa dostávajú do obce nové odrody s názvami *Jonatánka* – v odbornej literatúre má podobu *Jonathan*; *Idaret*, *Ontario* – odrody pochádzajúce z Kanady, t. j. v dialekte sa používajú pôvodné pomenovania; *Kanadská reneta*, *Zlatá reneta* – z pôvodného *Gold reneta* (kanadské odrody); *Baumanka* – z nemčiny (nemecká odroda); *Golden delicious* – v odbornej literatúre *Golden Delicious* (z USA); *Spart'an* – v tomto prípade nejde o slovenský pôvod pomenovania, ako by sme sa nazdávali, ale hovoríme o odrode kanadského pôvodu, pre-

tože oficiálne pomenovanie je *Spartan*. Podobná situácia je aj pri odrode *Matkino* – ide o odrodu kanadského pôvodu, preto sa môžeme stretnúť v odbornej literatúre aj s pomenovaniami *Nonnetit*, *Mother*; alebo nem. *Mutterapfel*. Ostatné odrody a ich pomenovania: *Bojkovo* (*bojkovské*), *Šampión* a *Dule*. Z jabĺk sa samozrejme vyrába destiláciou *jabúčkovica*, pričom s procesom výroby sú spojené dve pomenovania, a to *kalvados* a *kalvos*. *Kalvados* (z franc. calvados – jablkové brandy vyrábané v Calvados), t. j. jablká sa vylisujú, skvasia na víno a z vína sa vypáli kalvados. *Kalvos* (z franc. calvos), t. j. pomletie jabĺk, uloženie do suda, skvasenie a následná destilácia.

Hrušky. Pomenovanie *hruška* sa vo vrbovskom dialekte vzťahuje na strom ale aj na plod, tak ako v spisovnej podobe. Živé sú tieto pomenovania: *Smolenki*, *Jačmenki*, *Ovesnački*, *Džbáni*, *Červienki*, *Kístki* (najvhodnejšie na destiláciu hruškovice). Názvy hrušiek sú väčšinou spojené s vonkajšou podobnosťou.

Čo sa týka marhúľ a broskýň, tie sa dostávajú do obce až v 2. polovici 20. storočia, a preto ich pomenovania nie sú ničím špecifické. Z marhúľ sú známe odrody *Velkopavlovická marhula* – marhuľa dopestovaná vo Veľkých Pavloviaciach (český pôvod); *Maďarská marhula* – pomenovanie je totožné s druhovým názvom v odbornej literatúre (maďarský pôvod). Broskyne sa prvýkrát objavujú až v 80-tych rokoch 20. storočia, preto je pochopiteľné, že vo vrbovskom dialekte je živé spisovné pomenovanie *broskiňa*, ale objavuje sa aj podoba *broskva*, ktorá je typická napr. aj pre skalické nárečie alebo pre moravské nárečia. V miestnom dialekte sa vyskytujú odrody *Ohnivě líčko*, *Červeně líčko* - (kanadské odrody), *Beržerak*, *Beržerón* (francúzske odrody).

Vzhľadom na domáce podnebie, pestovanie ostatných ovocných stromov nie je v obci veľmi rozšírené. Platí to najmä o čerešni, ktorá sa vo vrbovskom dialekte označuje ako *strešňa/trešňa*. Pre úplnosť uvedieme ešte pomenovania ďalších ovocných plodov: *ribís/ribizle*, *egreš*, *malina*, *jahoda*, *moruša*.

Spätosť s prírodou, popularnosť ovocinárstva, popularnosť slivovice – to všetko sa odrazilo aj v ľudovej slovesnosti vrbovského dialektu. Svedčia o tom niektoré piesne: „*Vrbofčané, Vrbofčané, co to enem rikate, že vi dobrú slivovičku napálenú nemáte. Dávno dozráli slatké trnečki, poviecte, proč ste trnečki modré nehodili do bečki.*“ V ľudovom folklóri existuje tanec s názvom *Polka – hrušky*: „*Mám já hruški puané, zajdem si ja na ně. A já si ich natrasem, mojej milej zanesem, dá mñe cosi za ně.*“

Keďže výskum vrbovského dialektu nie je ešte ukončený, t. j. nemáme zozbieraný jazykový materiál zo všetkých tematických okruhov na lexikálnej úrovni, nemôžeme podať ani jednoznačné závery. Príspevok bol iba istým uvedením do celkovej problematiky cez poľnohospodársku a ovocinársku lexiku. Hlavným cieľom naďalej zostane opis vrbovského nárečia cez lexikálnu rovinu, čím by sa začlenenie vrbovského nárečia do skupiny záhorských nárečí mohlo jednoznačne potvrdiť (alebo naopak, vyvrátiť), prípadne by sa vrbovské nárečie charakterizovalo v rámci záhorských nárečí osobitne, podobne ako skalické nárečie.

Literatúra

HABOVŠTIAK, Anton: Atlas slovenského jazyka IV. Lexika. Bratislava: VEDA 1984.

ONDRUS, Pavel: Dejiny slovenského jazyka a dialektológia. Bratislava: FF UK 1979. 60. s.

NEUMANN, Jozef – HOŘEJŠÍ, Vladimír et. al.: Velký francouzsko-český slovník. Praha: ACADEMIA 1974. 261. s.

CIFRANIČ, Pavol et. al.: Pomológia. Bratislava: Príroda 1978. 318 s.

ŠTOLC, Jozef: Slovenská dialektológia. Bratislava: VEDA 1994. 179 s.

Skratky:

SP – spisovná podoba slova

VD – vrbovský dialekt

ZO – záhorská nárečová oblasť

MBO – myjavsko-brezovská nárečová oblasť

PS – „problémové slová“

Banická lexika prevzatá z nemčiny v banskoštiavnických banických piesňach, vtípoch a príbehoch o Náckovi

Janka Pišová

Katedra slovenského jazyka a literatúry,
Filozofická fakulta Univerzity sv. Cyrila a Metoda, Trnava

Banská Štiavnica je považovaná za najstaršie banské mesto na Slovensku. O objavení rúd v jej okolí sa zachovali povesti, ktoré vytvorili nemeckí kolonisti podľa vlastných vzorov zo starej vlasti. Objavenie rúd pripisovali zvieratám. Najznámejšia je povesť o jašteričkách, ktoré sa dostali aj do erbu mesta. Menej známe sú povesti o objavení rúd pod Starým mestom diviakmi, alebo o vyhraňovaní rudy z potoka v južnej časti rudného poľa (Dolný Fuchsloch) bobrami, podľa čoho bola pomenovaná štôlnia Biber.

Správy o bohatých ložiskách a vysokej produkcii kovov prilákali do osady nazývanej Bana prvých nemeckých osadníkov za panovania Kolomana (1095 – 1116) a Ondreja II. (1205 – 1235). Prišli z území (Tirolsko, Sasko), kde sa minuli najbohatšie rudné celky, poklesla ťažba a bol nadbytok skúsených robotníkov. Nemeckí osadníci postupne prevzali nielen vedenie baní, ale vďaka privilégiám aj verejnú správu obcí. Nemohli sa však zaoberať bez spolupráce

s miestnym obyvateľstvom. Mnohostranné slovensko-nemecké kontakty zanechali svoj odraz nielen v spoločenskom živote, kultúre, ale najmä v jazyku. Z nemčiny sa do slovenčiny prebralo veľa slov z oblasti mestskej samosprávy a súdництва, z oblasti cechovej organizácie a remeselnej výroby a mnoho ďalších slov súvisiacich s vecami a javmi každodenného života, čoho dôkazom sú banskoštiavnické banické piesne, ľudové príbehy a vtipy o Náckovi, ako napr. :

„*Náco bol na skusy vo Viedni. Keď sa vrátil, každému voľačo doniesol : mame forgeletnu, Léne švimhózne, sestre kolmajzen, synovi štrumpande, néne Réze fiertuch, pani hutmanke fecher. Na nikoho nezabudol. Len keď sa ho opýtali, čo kúpil pre seba, sklamané vraví : „Nuš nič. Kceu som si kúpil hozentrágle, ale za toho oca mi nemohlo príst na rozum, ako sa to volá po nemeckí!“¹*

K najcharakteristickejším častiam slovnej zásoby v skúmaných banických piesňach, príbehoch a vtípoch o Náckovi patrí banická terminológia, ktorú od nemeckých baníkov vo viac alebo menej poslovenčenej podobe prijali do svojej profesionálnej reči štiavnickí baníci. Ide najmä o názvy banských diel, profesií, nástrojov a predmetov.

Nemecké vedenie baní nahradilo názov Bana slovami *Berg* (z nem. *der Berg* – hora, vrch) a *Grube* (z nem. *die Grube* – baňa, jama) vo význame banský závod. Tak vznikli názvy *Glanzenberg* – *Olovená baňa*, *Siglisberg* – *Baňa Siglisova*, *Grünerberg* – *Baňa Grünerova*, *7 Gruben* – *7 baní*, *Grube auf der Rinne* – *Baňa na rýhe*. Banský závod *Berg* (*Grube*) tak dostal prívlastky, podľa ktorých je možné i dnes bane lokalizovať.

Názvy zvislých hlboko pod zemský povrch vyhlbených jám tzv. *šacht* (z nem. *der Schacht*) a vodorovných banských podzemných chodieb tzv. *štólní* (starohornonemecky *stollo*, stredohornonemecky *stolle*) sa najčastejšie tvorili podľa mien svätých alebo sviatkov (*Theresiae-Schacht*, *Dorotha-Stolln*, *Michael-Stolln*, *Dreifaltigkeiter Erbstolln*²), podľa vlastných mien panovníkov alebo iných osôb (*Ferdinandi-Schacht*, *Rudolphi-Schacht*, *Zigmund-Schacht*, *Anna-Stolln*), podľa priezvisk (*Szássik-Schacht*, *Mayer-Schacht*, *Hoffer Erbstolln*, *Brenner-Stolln*), podľa miestnych názvov (*Hodritscher Erbstollen*³, *Klinger-Stolln*), alebo mali vlastný obsah (*Wind-Schacht*⁴, *Finsterort-Stolln*⁵, *Biber-Stolln*). Do slovenčiny sa tieto názvy dostávali v pôvodnej forme. A tak sa často v banických piesňach a príbehoch o Náckovi stretávame s názvami ako *Máriašachta*, *Michalštólna*, *Frantšachta* a pod., napr.:

¹ ČERNAJ, František. *Gde si bov Náco? Výber štiavnických vtípo. Ťazká vec*. Banská Štiavnica: SBM, 1995, s. 10. Forgeletna – naberačka, švimhózne – plavky, kolmajzen – kulma, štrumpande – pančuchy, fiertuch – zástera, fecher – vejár, hozentrágle – traky.

² Dreifaltigkeiter Erbstolln – Svätotrojičná dedičná štólna

³ Hodritscher Erbstollen – Hodrušská dedičná štólna

⁴ Wind-Schacht, Wenden-Schacht – Slovenská šachta

⁵ Finsterort-Stolln – štólna Temné miesto

„Na Franšachte strieborníma luonajú,
uš krčmárki ani vidat nemajú“.⁶

Nemecké názvy niesli aj umelo vytvorené vodné nádrže (*tajchy*), v ktorých sa akumulovala voda z atmosferických zrážok a následne sa jej energetický potenciál využíval na pohon banksých a úpravárenských zariadení. Boli to napr. *Krechsengrundský tajch*, *Ottergrund*, *Rozgrund*, *Lintich*, *Hofferštólniansky tajch*, *Goldfusský tajch* a pod.

Z nemčiny sa tiež prevzali výrazy, ako napr. *filhort* pre „miesto v bani, kde sa narážali vozíky“, *handel'* (z nem. *das Handel*) pre „nádvorie pred baňou“, *štros* (z nem. *die Strosse*) pre „skalné pracovisko v bani, kde sa vykonávali vrtné a trhacie práce“, *mutloch* (z nem. *die Mündung* a *das Loch*) pre ústie štólne, *ulma* (z nem. *der Ulm*) pre bok banskej chodby, *cupcál* pre „banksé signálne zariadenie“, *cach* pre „časť opustenej bane“ a *cajkomora* pre „sklad banksých nástrojov a potrieb“.

Pre pracovnú zmenu sa používal názov *šichta* (z nem. *die Schicht*), pre nadčasovú prácu *iberšichta*. Podľa Maximiliánovho banksého poriadku mal baník každý týždeň odpracovať v bani najmenej polšiestej šichty (1 šichta = 8 hodín, 44 hodín týždenne). Ak baník - *gdingnovník* pracoval v bani na *gding/geding* (z nem. *das Gedinge*) čiže úkolovú prácu mohol odpracovať aj viac šicht.⁸

Baníci dostávali od konca 15. storočia za prácu mzdu tzv. *luon* (stredohornonemecky *lon*), ktorý je podobne ako šichta častou témou banických piesní:

„Ket šichtu odbudeme, potom sa napijeme,
zaplatíme, ket luon dostaneme.

Ket nás budú luonuvati, budeme popíjati...“⁹.

So mzdou a platením súvisia aj výrazy a slovné spojenia: *cálunk* (z nem. *die Zahlung*) „splátka, výplata“, *apcálunk* (z nem. *die Abzahlung*) „splácanie, splátka“, *foršus* (nem. *der Vorschuß*) „preddavok, záloh“, *luoncedula* „výplatná listina“ a *luonový rátunk*. V slovnom spojení *luonový rátunk* je základom sloveso *reiten*, ktoré malo viacero významov. V baníctve sa používalo vo význame skladať účty z banického podnikania. I keď stredohornonemecká forma pre účet bola *reitunge*. Zdomácnená forma podstatného mena si podržala zakončenie na –unk, pre ktoré bola opora v početných slovách prevzatých z nemčiny.¹⁰ Baní-

⁶ *Dolnú branu*. In: Banskoštiavnický banický spevník. Zost. Ján Jakubík. Banská Štiavnica, s. 21.

⁷ V ostatných banksých oblastiach sa názvom *handel* označuje banksý závod.

⁸ RATKOŠ, Peter. *Príspevok k dejinám banksého práva a baníctva na Slovensku*. Bratislava: SAVU, 1951, s. 107.

⁹ *Na klopački klopajú*. In: Banskoštiavnický banický spevník. Zost. Ján Jakubík. Banská Štiavnica, s. 10.

¹⁰ BLANÁR, Vincent. *Zo slovenskej historickej lexikológie*. Bratislava: SAV, 1961, s. 149.

kovi sa z výplaty sfihal *unkest/unkost* (z nem. *die Unkosten*), t.j. čiastka za materiál (napr. strelivo, šnúry), ktorý dostával ku svojej práci.

Na organizáciu banského podnikania poukazujú v analyzovaných banických piesňach a príbehoch o Náckovi výrazy ako napr. *waldbürger*, *bergmajster/perkmajster*, *bergrichter/perkrichter*, *linšaftnik* a pod., ktoré do slovenčiny prešli v pôvodnej forme. Na čele baníctva v Banskej Štiavnici stáli baniskí podnikatelia - *waldbürgeri*, ktorí tvorili mestský patriciát a vlastnili domy na námestí – rínku, preto sa niekedy stretávame aj s pomenovaním *ringbürgeri*. Kým bola banská ťažba v rukách *waldbürgerov*, baníctvo v obvode svojej pôsobnosti spravovala mestská správa. Za tým účelom bol členom mestskej rady banský odborník, ktorý zastával funkciu erárom plateného banského majstra – *Bergmajster*. Bergmajster podliehal mestskej rade a spolu s ňou a richtárom udeľoval kutacie povolenia, mal na starosti lesy, povoľoval z vážnych dôvodov prerušenie banskej ťažby – *Fristunk* (z nem. *fristen* – odložiť) a neskôr mal dozor nad bratskou pokladnicou – *Bruderlade*.

V roku 1548 Ferdinand I. podriadil stredoslovenské baníctvo Dolnorakúskej komore a jeho snahou bolo zaviesť nezávislú jednotnú banskú správu i jednotný banský poriadok. Narazil však na silný odpor. Aj keď sa jeho nástupcovi Maximiliánovi podarilo vydať roku 1571 nový banský poriadok (*Bergordnunk/perkordnunk*), musel urobiť viaceré ústupky. Čím sa však väčšia časť banských podnikov dostávala do rúk erára, tým energetickejšie boli snahy zriadiť od mestskej správy celkom nezávislý banský súd. To sa podarilo až v roku 1747, keď Mária Terézia oddelila banské súdnictvo a banskú správu od mestskej vrchnosti. Tak vznikol samostatný úrad *Berggericht* (Banský súd), ktorý spravoval banskú výrobu prostredníctvom banského sudcu (*Bergrichter*) ako kráľovského úradníka namiesto dovtedajšieho banského majstra. Banský súd ako aj všetci baniskí úradníci, ťažiar a baníci boli podriadení hlavnému komorskému grófovi – *Kamergräfi*¹¹, v skúmaných materiáloch však častejšie nazývanému *pergrót*.

Sídlom úradu hlavného komorského grófa v Banskej Štiavnici bol *Kammerhof* (Komorský dvor). V priebehu 17. storočia sa viackrát stalo, že funkcia hlavného komorského grófa nebola obsadená. Banskú správu v takom prípade viedol komorský podgróf – *Unterkamergraf*.

Baníci v Štiavnickej oblasti sa spočiatku delili do dvoch skupín. Prvú skupinu tvorili podielníci v ťažiarском družstve, ktorí si od ťažiarov prenajímali menej výnosné bane a sami ich prevádzkovali, tzv. *linšaftníci* (z nem. *Lehenschaft*, *Lehenheuer*) a *kuksári*, ktorých pomenovanie je odvodené od nemeckého slova *der Kux* vo význame podielová jednotka (čiastka) banského ťažiara. Druhú skupinu tvorili námezdné pracujúci baníci.

Na konci roku 1571 došlo k rozdeleniu baníkov podľa profesií. Baníci sa špecializovali na jednotlivé výrobné procesy, a tak poznáme: haviarov, lehavia-

¹¹ VOZÁR, Jozef. *Spríevodca po archívnych fondoch III*. Bratislava: SAS, 1964, s. 12.

rov, huntštosiarov, pratačov, cimrmánov, šlamiarov, šprengerov, ajnšlosiarov, bremziarov a pod.

Haviari, lehaviari (z nem. *Hauer, Lohnhäuer*) – lamači rozpojovali horniny, *pratači* pomocou *grác* (t.j. nástrojov na zhŕňanie horniny) a korýtok nazývaných *filfas* (z nem. *Füllfass*) nakladali rozpojené horniny do *huntov* a *huntštosiar* – behači dopravovali naplnené vozíky na miesto určenia. *Ajnšlosiari* (z nem. *schlossen ein*) potom narážali vozíky do výťahovej šachty. *Cimrmáni* (z nem. *Zimmermann*) – banskí výdrevári robili zo *štamplí* - klátov (z nem. *strampeln* – klátiť sa) na štrose banskú drevenú výstuž, tzv. *cimrovku*. Na streľbu v bani dozerali *šprengeri* (z nem. *das Springen*) – strelmajstri, na obohacovaní rudy koncentráciou sa zúčastňovali *šlamiari*.

Na čele väčšieho banského diela alebo huty stál *šafár* (z nem. *Schaffer*), hospodársky správca, ktorý zo svojho hospodárenia predkladal účty najskôr mestskej vrchnosti, potom hlavnému komorskému grófovi. Prácu baníkov riadili banskí dozorcovia, tzv. *hutmani* a *gracfilari* – nižší dozorcovia poverení vydávaním fakiel, olejových kahančov a evidovaním rudou naplnených banských vozíkov. Na činnosť v bani dohliadal aj technický kontrolór nazývaný *iberajtár*. Predákom v bani bol *partafirer* a predákom pri doprave dreva *foršibel*.

Rozpojená hornina sa až do druhej polovice 16. storočia dopravovala vo vakoch na chrbtoch alebo sa ťahala na zvlačiach. Neskôr sa používali debny s kolieskami. Vpredu bolo súkolesie s malým priemerom kolies, v ťažisku dopravnej nádoby boli väčšie kolieska. V Tirolsku boli takéto vozíky známe v prvej polovici 16. storočia pod názvom *Truhen*. Z nich sa neskôr v Banskej Štiavnici vyvinuli tzv. štiavnické banské vozíky, okrem nich sa používali aj *hunty*, banské vozíky pohybujúce sa po koľajniciach - *glajznách* (z nem. *das Gleis*).

Vertikálna doprava sa zabezpečovala jednoduchým zariadením – *rumpálom* (z nem. *rumpeln* – hrmotiť, rachotiť), ktorý obsluhovali zväčša dvaja muži. V neskoršom období sa používalo šliapacie koleso a *gápel'* (z nem. *Göpel*), dobytkom ťahaný stroj, z ktorého sa pohyb prenášal na iné zariadenia. Vytváranie rozsiahlejších banských priestorov si vynútilo používanie presnejších meracích prístrojov. Koncom 17. storočia sa používali zámerné prístroje - *šincojgy*.¹²

Vstupovanie alebo spúšťanie sa do bane sa vyjadrovalo slovesom *fárat*.¹³ Šachta, do ktorej sa fáralo po *fárte* (rebríku) sa nazývala *fáršachta*. Pre narážanie vozíkov do kletky – *šólni* - sa používal výraz *anšlóguvat* (z nem. *die Anschalg*), pre praženie alebo tavenie rúd sa používal výraz *šmelcuvat* (z nem. *schmelzen*).

¹² LICHNER, Marián et al. *Banská Štiavnica*. Banská Bystrica: HARMONY, 2002, s. 71 – 72.

¹³ Starohomonemecké *faran* malo v starej nemčine bohatú významovú stavbu. Okrem iného malo aj význam „niekam ísť, meniť miesto“. *Fahren* sa prevzalo do slovenčiny v terminologickom význame „vstúpiť, spustiť sa do bane“ ako *fárat*. BLANÁR, Vincent: *Zo slovenskej historickej lexikológie*. Bratislava: SAV, 1961, s. 147.

Pri práci baníkov často dochádzalo nielen k telesným úrazom, ktoré v mnohých prípadoch zapríčiňovali smrť či invaliditu, ale aj pracovné prostredie pod zemou predčasne podlamovalo zdravie baníkov. Práceschopní baníci alebo vdovy po nich bývali odkázaní sami na seba alebo podporu príbuzných. Tieto okolnosti nútili baníkov, aby si začali vytvárať svojpomocné organizácie. Týmto organizáciami boli spočiatku spolky, bratstvá (*Bruderschaft*), ktoré mali náboženský charakter. V 16. storočí *Bruderschaft* postupne stratil svoj náboženský charakter a stal sa svojpomocnou organizáciou baníkov, hutníkov a ostatných robotníkov pracujúcich pre baníctvo. Dostal aj iný názov a to *Bruderlade* – bratská pokladnica. Bratskú pokladnicu spravoval *bergmajster/perkmajster* a Správa bratskej pokladnice – *die Bruderladen-Verwaltung*, ktorá na čele so správcom (*Verwalter*) a dvomi účtovníkmi obstarávala pokladničné záležitosti a menej významnú agendu. Členov Správy tzv. *Brudermajstrov* (bratských majstrov) si spomedzi seba volili baníci. Pri každom banskom závode si mohli členovia bratskej pokladnice podľa potreby so súhlasom bergmajstra zvoliť *kramrichtera*, ktorého potom schválil *Berggerich/Perkgericht*. Správe bratskej pokladnice boli po ruke tzv. *die Bruderladen Ältesten* (starší bratskej pokladnice), ktorí mohli rozhodovať v menej dôležitých veciach, pre ktoré nebolo potrebné zvolávať celý výbor.

Štiavnické ľudové banícke piesne a príbehy o Náckovi vypovedajú nielen o ohromnom bohatstve banskoštiavnického podzemia, o banskej vrchnosti, banských poriadkoch, profesiách, o nebezpečenstve a rizikách baníckej práce, ale dozvedáme sa z nich aj o odevu baníkov.

Pracovný odev baníka sa nazýval *fúračky*. Pozostával z baníckej sukne (zástery) *berktili/perktili* (z nem. *Berg* – baňa, *Kittel* – sukňa), *kapenroku* – nepremokavého, ochranného plášťa a *gornice* – teplého kabáta, ktorý sa nosil do bane. Na označenie starých nohavíc, ktoré baník nosil do práce sa používal názov *rajthóza*.

Sviatočný odev baníka sa nazýval *grumrekl*. Uniformovaný člen bratskej pokladnice, ktorý sa zúčastňoval na slávnostiach, cirkevných obradoch a pohreboch sa nazýval *aušusník*. Nosil na sebe *aušusnícky ancúg* (aušusnícky oblek) pozostávajúci z bielych pančúch, červených nohavíc, bieleho kabáta a zelenej čiapky. K odevným doplnkom baníckej uniformy patrili okrem spomínanej čiapky aj *bopna* – zlatý odznak na čiapke a *fokoš* – banícka palica so železnou ozdobnou rukoväťou.

V súčasnosti sa v Banskej Štiavnici so štiavnickým nárečím stretávame len zriedkakedy. Hovorí ním už len staršia generácia, najmä banícka terminológia prevzatá z nemčiny sa v priebehu storočí so spoločensko-politickými zmenami, ale i s rozvojom nových technológií postupne dostávala do úzadia, nahrádzala sa slovenskými novynami a po zatvorení baní v Banskej Štiavnici v 90-tych rokoch 20. storočia takmer úplne zanikla. Zachovala sa však v názvoch banských závodov, štôlní, šacht, tajchov, v starých štiavnických baníckych piesňach, zvykoch, vtípoch o Náckovi a v reči starých baníkov. V súčasnosti sa ju mladej generácii počas Salamandrových dní a Šachtágov snažia priblížiť „štiavnický Nácko“ a banícky spevokol.

Literatúra

Banskoštiavnický banický spevník. Zost. Ján Jakubík. Banská Štiavnica 1995. ISBN 80-967187-3-8.

BLANÁR, Vincent: *Zo slovenskej historickej lexikológie*. Bratislava: SAV 1961.

ČERNAJ, František. *Gde si bov, Nácko?* Banská Štiavnica: SBM 1995. ISBN 80-85579-11-1.

LICHNER, Marián et al. *Banská Štiavnica*. Banská Bystrica : HARMONY 2002.

OSVALD, Jozef: *Al ža čak, Náco náš* 3. In: Sitniansky vatrár, ročník III, 2004, č. VII, s. 11.

OSVALD, Jozef: *Al ža čak, Náco náš* 4. In: Sitniansky vatrár, ročník III, 2004, č. VIII, s. 11.

OSVALD, Jozef: *Al ža čak, Náco náš* 5. In: Sitniansky vatrár, ročník III, 2004, č. IX, s. 11.

OSVALD, Jozef: *Al ža čak, Náco náš* 6. In: Sitniansky vatrár, ročník III, 2004, č. X, s. 11.

OSVALD, Jozef: *Al ža čak, Náco náš* 7. In: Sitniansky vatrár, ročník III, 2004, č. XI, s. 11.

OSVALD, Jozef: *Nácova asentierka 1*. In: Sitniansky vatrár, ročník IV, 2005, č. V, s. 11.

OSVALD, Jozef: *Nácova asentierka 2*. In: Sitniansky vatrár, ročník IV, 2005, č. VI, s. 11.

OSVALD, Jozef: *Nácova asentierka 3*. In: Sitniansky vatrár, ročník IV, 2005, č. VII, s. 11.

OSVALD, Jozef: *Nácova asentierka 4*. In: Sitniansky vatrár, ročník IV, 2005, č. VIII, s. 11.

OSVALD, Jozef: *Nácova asentierka 5*. In: Sitniansky vatrár, ročník IV, 2005, č. IX, s. 11.

RATKOŠ, Peter. *Príspevok k dejinám banského práva a baníctva na Slovensku*. Bratislava: SAVU 1951.

VOZÁR, Jozef. *Sprievodca po archívnych fondoch III*. Bratislava: SAS 1964.

VRAŇÁK, Mikuláš. *Staroštiavnické príbehy*. Žiar nad Hronom: APRINT 2004. ISBN 80-968914-4-8.

Prienik náboženského a publicistického štýlu

Terézia Kolková

Katedra žurnalistiky, Filozofická fakulta Katolíckej univerzity, Ružomberok

O prudkom rozvoji našich tlačенých i elektronických médií za posledných pätnásť rokov sa isto netreba veľmi šíriť. Podmieňuje ho najmä technický boom, ktorému ponovembrová sloboda otvorila dvere. Podobný dôvod má na svoj

rozvoj v poslednom poldruha desaťročí štýl náboženský. Ten však už nie je taký všeobecne známy a akceptovaný, tak si treba o ňom povedať viac.

Azda najznámejším z našich jazykovedcov, ktorý otváral otázku náboženského štýlu, je Jozef Mistrík. Titul otca tohto štýlu mu však nepatrí celkom, pretože už roku 1942 sa tejto téme venoval Eugen Pauliny a roku 1965 Jozef Kútник Šmálov. Zo súčasných jazykovedcov je blízka napríklad Františkovi Kočišovi alebo Jozefovi Mlacekovi. Možno však vôbec hovoriť o novom štýle? O tom nepanuje medzi jednotlivými autormi zhoda. Ide totiž o oblasť veľmi nerovnorodú a semioticky zložitú, a aj Jozef Mistrík, ktorý obhajuje pozíciu náboženského štýlu ako štýlu *sui generis*, ho označuje za najzložitejší zo všetkých štýlov. Jozef Mlacek v analýze doterajších štúdií na túto tému rozlišuje pojmy štýl, jazyk a text s prívlastkami sakrálny a náboženský, pričom prvý znamená „v užšom zmysle“, druhý „v širšom zmysle“ (Mlacek, 2004, s. 45 – 53). Sám však uznáva, že pojem náboženský štýl možno „aj naďalej využívať ako pomocné označenie na pomenúvanie štýlu textov z celej náboženskej komunikačnej sféry“ (Mlacek, 2004, s. 50).

Ak teda pripustíme existenciu náboženského štýlu, aké miesto mu dať medzi funkčnými štýlmi? Na jednej strane sa zdôrazňuje náboženský kult, ktorý je predovšetkým vecou jednotlivca, je plný pátosu a emocionality, čo ho zaraďuje medzi jednoznačne subjektívne štýly; na druhej strane, najmä keď obrátíme pozornosť od neverbálnych výrazových prostriedkov k verbálnym, nachádzame mnoho styčných bodov so štýlom náučným a rečníckym. Preto je azda najvýstižnejšie zaradiť náboženský štýl – podobne ako ostatné mladšie štýly publicistický, esejistický a rečnícky - do skupiny subjektívno-objektívnych funkčných jazykových štýlov.

Tu prichádzajú na rad štýlotvorné činitele. Najvýznamnejším subjektívnym je autor, najvýznamnejšími objektívnymi sú adresát, prostredie a časový faktor. Pri autorovi vystupuje do popredia otázka, nakoľko brať do úvahy priame autorstvo Ducha Svätého pri inšpirovaných textoch. Za dôležité ho označuje napríklad František Kočiš, ale myslím si, že z hľadiska jazykovej formy ho možno považovať za nepodstatné, lebo v štylistike Boh nechal svätopiscom voľnú ruku.

Podobný spor vyvstáva pri adresátovi: je ním v prvom rade Boh, alebo človek? Ak by sme náboženský štýl vymedzili spolu s Jozefom Mistríkom na modlitby a obrady, bol by to Boh. Ale ak ako jeho podstatnú súčasť chápeme biblické a ostatné písomné religiózne texty a cirkevné dokumenty, kázne, katechézy a iné nábožensko-náučné prejavy, je ním v prvom rade človek. Prostredie ako ďalší štýlotvorný činiteľ zasa charakterizuje rozptätie verejné – súkromné, pretože náboženské prejavy sa realizujú ako na výsostne verejných priestoroch, taj aj v čisto súkromnej sfére. Časový faktor sa v náboženskom štýle podriaďuje liturgickému cyklu, ktorý prináša užitočnú redundanciu - užitočnú nielen v duchovnej oblasti, ale aj v jazykovej, pretože ustáľuje tematický rozptyl aj istú základnú množinu jazykových prostriedkov.

Aké sú to jazykové prostriedky? Už som spomenula, že Jozef Mistrik, ktorého možno označiť aj za otca náboženského štýlu v slovenskej jazykovede, vyzdvihuje skôr mimojazykové, čiže paralingvistické a extralingvistické prostriedky, ako je kolorika, proxemika, haptika, gestika, mimika, olfaktorika atď. Podľa môjho názoru sú však na konštituovanie a charakterizovanie jazykových štýlov dôležitejšie jazykové prostriedky. V rámci jazyka sa dá hovoriť o lexikálnych, morfológických aj syntaktických špecifikách, na čo teraz nie je priestor, a tak by som sa rada aspoň krátko pristavila pri lexikálnych špecifikách, s ktorými sa môžeme najčastejšie stretnúť pri sledovaní novinárskych prejavov.

Tak sa dostávame k prieniku náboženského a publicistického štýlu. Tu náboženský štýl, ktorý v rámci základných štýlových charakteristík označujeme skôr za ústny ako písomný, dialogický ako monologický, verejný ako súkromný a z pojmového hľadiska stojaci medzi náučným a publicistickým štýlom, čiže medzi vlastnou odbornou terminológiou a všeobecnou zrozumiteľnosťou, preniká za hranice svojho štýlového prostredia a v záujme toho, aby ostal zrozumiteľným, sa musí vyrovnávať s určitým obsahovým posunom. Jeho teocentrizmus s nespochybniteľnou absolútnou pravdou sa dostáva do opozície voči postmodernému sekularizmu a relativizmu, ktorý podriaďuje väčšinovému demokratickému rozhodovaniu aj základné hodnoty. Náboženský štýl má v týchto podmienkach náročnú úlohu sekularizovať náboženské obsahy a nesklznúť pritom do ich relativizácie. Okrem tohto takpovediac ideového rozporu nachádzame medzi náboženským a publicistickým štýlom ďalšie protiklady: novinársku vecnosť proti náboženskej emocionálnosti; písomosť, monologickosť a živosť proti ústnosti, dialogickosti a prekladovosti; aktuálnosť proti nadčasovosti; investigatívnosť proti pozitívnej zmierlivosti; pojmovosť proti obraznosti; neologizmy a žurnalizmy proti archaizmom a historizmom; neutrálnosť proti expresívnosti.

Najbežnejšie sa môžeme v prieniku náboženského a publicistického štýlu stretnúť s problémami v oblasti terminológie. Tá zaznamenala v posledných rokoch na Slovensku v rámci prudkého rozvoja, spomínaného v úvode, renesanciu i rekodifikáciu. Používateľom, vrátane novinárov, však stále chýbajú príslušne lexikografické pomôcky. Krátky slovník slovenského jazyka je z tohto hľadiska značne neúplný – špeciálne na tému jeho nedostatkov vo vzťahu k náboženskej terminológii písala dokonca jedna zo žiačok prof. Kočiša pred tromi rokmi diplomovú prácu. Samostatné náboženské slovníky sa medzitým na našom trhu objavili tri: Kresťanská terminológia Libuše Takáčovej (1996), Slovník. Náboženstvo, cirkev, teológia evanjelického autora Vladimíra Lásku (2000) a Príručný lexikón biblických vied Jozefa Heribana (1998). Prvý si však na stránkach odborných časopisov vyslúžil tvrdú kritiku za svoje základné obsahové i formálne nedostatky, druhý sa pre obmedzenú distribúciu ani nedostal do významnejšej verejnej pozornosti a tretí, vytvorený v zahraničnej izolácii počas komunizmu, je pomerne svojský, nesúrodý a pre bežného príjemcu málo

využitelný. Do roly neoficiálnych kodifikátorov náboženskej terminológie u nás sa teda dostávajú, ako môžeme potvrdiť na základe praxe našich jazykových korektorov v redakcii Katolíckych novín, základné náučné cirkevné diela – Katechizmus Katolíckej cirkvi, Kódex kánonického práva a nový Modlitebník.

Pozrime sa teraz aspoň na ilustráciu na niektoré špecifiká náboženskej lexi-ky a terminológie v prostredí publicistického štýlu. Vo všeobecnom povedomí sú ako typická charakteristika náboženského štýlu zakorenené archaizmy, nachádzame ich však skôr v dávno nemenených modlitbách, piesňach a starších prekladoch Svätého písma; v nových textoch, ako aj v novinárskych prejavoch sa vyskytujú v minimálnej miere.

Zaujímavé obsahové posuny možno sledovať pri typických náboženských adjektívach, ktoré sa v necirkevných textoch využívajú (či zneužívajú) skôr na ironizovanie. Stačí spomenúť adjektívum svätý, nadobúdajúce v mnohých kontextoch význam svätuškársky či cirkevnicky. Podobné posuny zasahujú aj substantíva – spory okolo používania slova krst ako synonyma prezentácie boli azda až kontraproduktívne; podobne veriacich irituje používanie adjektíva sakramentálny, adverbia sakramentsky a podobne.

Ďalšie náboženské terminologické nedostatky médií možno zhrnúť pod pracovný názov falošné synonymá. Ide o dvojice podobne znejúcich pojmov, ktoré si neskusení požívatelia zamieňajú – napríklad vysvätiť/posvätiť, vysviaca/posviacka.

Ďalej možno spomenúť nahrádzanie významovo nadradeného slova podradeným – napríklad paušálne označovanie rehoľných sestier za mnišky alebo stotožňovanie kňazov s farármi. Neznalosť niekedy vedie k „tvorbe“ úplne nesprávnych výrazov (napríklad blahoslaviť namiesto blahorečiť), ku komoleniu slov (známy brbt Konfederácia biskupov Slovenska), ku križeniu stabilných slovných spojení (pápežská stolica namiesto pápežského stolca alebo Svätej stolice), k chybnému prenášaní už raz preneseného výrazu zo svetského späť do náboženského prostredia, ale už v pozmenenom význame (napríklad pojem dogma má vo svetskom prostredí pomerne široký význam, v náboženskom však označuje len úzku skupinu Bohom zjavených a Cirkvou vyhlásených práv, a tak keď ho napríklad v nedávnom TV Oku v článku o „nepohodlných“ kňazoch použili v zmysle, že títo kňazi neuznávajú niektoré zastarané dogmy, znelo to dosť hereticky) a napokon k nerozlišovaniu medzicirkevných názvoslovných špecifik, v našich podmienkach katolícko-evanjelických, čo je pomerne citlivá záležitosť (označenie služieb Božích za omšu alebo cirkevného zboru za farnosť).

Chybné používanie náboženských pojmov v médiách spôsobuje aj neznalosť súvislostí a vzťahov. A tak sa napríklad s pohoršením píše o prísnej disciplíne v kňazských seminároch, akoby malo ísť o obyčajný cirkevný internát, o metropolitovi Slovenska, hoci od roku 1995 už má Slovensko metropoly dve, o kardinálovi ako najvyššej kňazskej hodnosti, pápežovi ako hlave Rímskokatolíckej cirkvi, o kardinálovi Ratzingerovi ako individuálnom autorovi nejaké-

ho dokumentu z dielne Kongregácie pre náuku viery, o Druhom koncile, pretože prívlastok vatikánsky sa považuje za príliš zdĺhavý alebo o farárovi, ktorý našiel na schodisku bezvládneho lesníka, zabitého správcom fary, čo sa podarilo redaktorovi agentúry SITA v známej kauze lovčicko-trubínskeho farára.

Na neznalosti významového obsahu pojmov stoja aj nesprávne gramatické väzby – napríklad blahorečiť niekomu vo význame vyhlásiť za blahoslaveného, žehnať niekomu vo význame požehnať, kontemplanovať niečo, dôverovať v niekoho.

Skôr v náboženských ako vo svetských periodikách sa môžeme stretnúť ešte s tzv. falošnými dvojtvarmi, keď popri spisovných variantoch fungujú nespisovné alebo zastarávajúce, ako nanebevstúpenie, nanebevzatie namiesto nanebovstúpenie, nanebovzatie, nevera namiesto nevier, kňazský namiesto kňazský, bohostánok namiesto svätostánok, pastorálny namiesto pastoračný, čnosť namiesto cnosť, obeť namiesto obeta.

Náboženský i publicistický štýl dnes nemôžu nevytvárať prienik, pri tomto prenikaní si však udržiajú pozície dvoch odlišných, niekedy dokonca nepriateľských svetov: sekulárne periodiká prejavujú nezaujem o náboženské témy a veriaci autori i čitatelia sa zasa dobrovoľne izolujú, chrániac si svoj poklad. Vzniká zamotaný kruh predsudkov. Myslím si však, že zároveň možno konštatovať snahu cirkvi predkladať náboženské obsahy ľuďom dnešnej doby moderným, zrozumiteľným jazykom. Cirkev si uvedomuje, ako svojho času vyjadril poľský biskup pre médiá Jan Chrapek, že jazyk médií je odlišný od jazyka kazateľní. Pápež Ján Pavol II. vyriešil v jednom zo svojich výročných posolstiev na Svetový deň médií dilemu medzi médiami a kazateľňami návrhom urobiť z médií kazateľne. To znamená prezentovať radostnú zvesť tak, aby vzbudzovala radostný úsmev, a nie posmešný úškrn. Aj to má za následok, že v prieniku náboženského a publicistického štýlu má v jazykovej rovine prevahu štýl publicistický.

Literatúra

ČERVENŇOVÁ, Monika: Analýza spracovania slov z náboženskej oblasti v druhom a treťom vydaní Krátkeho slovníka slovenského jazyka [diplomová práca]. Trnava : PF TU 1999, 90 s.

JENČA, Imrich: Modlitba v priamom rozhlasovom prenose. In: *Disputationes scientiificae Universitatis Catholicae in Ružomberok*, Ružomberok: Katolícka univerzita, roč. 4, 2004, č. 2-3, s. 327-334.

KOČIŠ, František: Náboženská slovná zásoba a reedícia základných normatívnych príručiek. In: *Slovenská reč*, roč. 62, 1997, č. 1, s. 11-19.

KOČIŠ, František: Východiská konštituovania náboženského štýlu v súčasnej spisovnej slovenčine. In: *Acta facultatis pedagogicae Universitatis Tyrnaviensis*. Zborník. Trnava : Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity 1998, s. 19-28.

KÚTNIK, Jozef: Sakrálny štýl. In: *Duchovný pastier*, roč. 40, 1965, č. 9, s. 211-212.

LÁSKA, Vladimír: Slovník. Náboženstvo, cirkev, teológia. Kežmarok: ViViT 2000. 96 s. ISBN 80-88903-15-7

MAKUCHOWSKA, Marzena: Styl religijny. In: Przewodnik po stylistyce polskiej. Red. Stanisław Gajda. Opole : Drukarnia Wydawnictwa Św. Krzyża w Opolu, 1995, s. 449 – 459.

MISTRÍK, Jozef: Náboženský štýl. In: Studia Academica Slovaca. Bratislava: Alfa 1991, s. 163-175.

MISTRÍK, Jozef: *Štylistika*. 3. vyd. Bratislava : Media Trade – Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1997. 598 s. ISBN 80-08-02529-8

MLACEK, Jozef: K štylistike náboženskej komunikačnej sféry a k jazyku súčasnej duchovnej piesne. In: Studia Academica Slovaca. 27. Red. J. Mlacek. Bratislava: Stimul 1998, s. 102-117.

PATRÁŠ, Vladimír: Biblicky profilovaný text v štátnom rozhlasovom vysielaní. In: Jazyk – komunikácia – spoločnosť. Zborník. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela Banská Bystrica (Fakulta humanitných vied a Pedagogická fakulta), 1995, s. 75-85

PAULINY, Eugen: O jazyku prejavov náboženských. In: Kultúra, roč. 14, 1942, s. 270-276.

TAKÁČOVÁ, Libuša: Kresťanská terminológia. Bratislava: Jas 1996. 76 s. ISBN 80-8879512-5

WOJTAK, Maria: O początkach stylu religijnego w polszczyźnie. In: Stylistyka I. Red. Stanisław Gajda. Opole: Drukarnia Wydawnictwa Św. Krzyża w Opolu, 1992, s. 90-97.

Intertextové navazování na folklorní žánry v reklamě

Radka Čapková

Katedra českého jazyka, Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

Repertoár folklorní slovesnosti zahrnuje písňe (lyrické, epické i smíšené), příběhy v próze (hl. pohádky, pověsti, mýty), divadelní hry a krátké průpovědi, tj. přísloví, pranostiky, říkadla, hádanky, jazykolamy a rozpočítadla.

Podstatným znakem folklorní slovesnosti je „orálnost“, tedy ústní forma vzniku a tradování. Proto je pro tyto žánry podstatný zapamatovatelný a úsporný způsob vyjadřování, často podpořený rytmem verše nebo melodií (srov. Peterka, 2001). Takovéto vyjadřování je velmi typické i pro reklamní texty, jejichž snadná zapamatovatelnost je důležitá. Reklama proto často využívá k sedukci, přesvědčování a manipulaci recipientem intertextové navazování právě na folklorní žánry. Tím, že tvůrce reklamy odkáže na známý text (píseň, pohádku, přísloví), bude se recipientovi zdát známý i výrobek, který je inzerován.

V reklamě je z tohoto důvodu často využíván princip intertextuality. Intertextualita (intertextovost, intertextové navazování, transtextualita) je případ navazování, kdy se jistá část, rovina nebo jistý výstavbový princip pretextu stávají součástí významové výstavby navazujícího reklamního textu.

Jedním z textů, který je v reklamě často využíván, je pohádka. Pohádka je „epický prozaický žánr lidového původu s fantasticko-zázračným obsahem“ (Peterka, 2001, s. 223), který staví na odív svou vymyšlenost (na rozdíl od pověsti) a umnost. Funguje podle svého vlastního řádu v bezčasové věčnosti a její imaginace se vymyká fyzikálním zákonům.

Pohádka je žánrem, který je k využití v reklamě velmi vhodný. Splňuje podmínku širokého okruhu publika, v němž navíc probouzí příjemné pocity a vzpomínky. Autoři reklam je pravděpodobně využívají i proto, že se v nich můžeme setkat s motivy zázraku, obdarování, splnění slibu atd., tedy s paralelními hodnotami, které vytváří reklama. Reklamy odkazují k pohádkám různým způsobem: mohou odkazovat k názvům, postavám, citátům, částem dialogu či k obecným pohádkovým principům. V případě zfilmovaných pohádek mohou reklamy citovat část titulní písně nebo odkazovat obrazem.

Některé reklamy odkazují k názvům pohádek afirmativně, jiné název nějakým způsobem aktualizují. Tak je tomu v případě reklamy na pivo značky Gambrinus, která pozměňuje název pohádky *Sůl nad zlato*:

Koupě nad zlato.

Reklama je navíc založena na principu skrývačky (zde se jedná o použití architextuality v reklamním textu). Skryté slovo pěna, rozložené do slov *koupě* a *nad*, je vidět jakoby skrz sklenici piva, čímž je, na rozdíl od skutečné skrývačky, zvýrazněno.

Reklama na přípravek proti hmyzu Biolit pozměňuje heslo pohádky *O statečném křeččíkovi - Sedm much jednou ranou*. Chce zdůraznit, že nový Biolit je mocnější než pohádkový hrdina:

Všechny mouchy jednou ranou!

Vadí vám hmyz? Biolit pomůže!

Pohádkový hrdina zabil sedm much jednou ranou. Biolit vám pomůže dokonce od vašich much v domácnosti, na chatě, chalupě či dovolené. /.../

Na stejnou pohádku, v tomto případě spíše na výrok z ní, odkazuje reklama na inzerci MF DNES:

Dvě mouchy jednou ranou!

„Zaměstnání tandem“ znamená zvýhodnění vaší inzerce v MF DNES! /.../

Reklama na Budweiser Budvar využívá pohádku *O Šípkové Růžence*. Zde jde především o odkaz na charakterizující rysy Šípkové Růženky, na její čistotu, panenskost a vysvobození.

Říkáme ji Šípková Růženka.

Panensky čistá přírodní voda, která čekala téměř 10 000 let na vysvobození z našich 300 m hlubokých artéských studní, dělá z našeho piva opravdovou vzácnost. /.../

Budweiser Budvar

V reklamě na alkoholický nápoj Baileys autor polemizuje s pohádkovým principem, kdy se po polibku ze žáby stane krásný princ/princezna.

Už se ti někdy po polibku změnil princ v žabáka? Baileys

Tento obecný princip se vyvinul z několika verzí pohádky *Žabka královna/Žabí princ* a jejich různých televizních zpracování. V některé z variant se po polibku žába promění v princeznu, v jiné v prince, někdy dokonce polibek není potřeba a žabka se promění jiným kouzlem.

Časté je užití citace či úryvku dialogu z pohádky. Někdy je citát mírně pozměněn. Text s citovanou promluvou polemizuje. Tak je tomu např. v reklamě na televizní soutěž Týtý, která upravuje část rozhovoru královny a kouzelného zrcadla z pohádky *Sněhurka a sedm trpaslíků*. Otázka *kdo je na světě nejkrásnější?* je aktualizována:

Zrcadlo, zrcadlo, kdo je u diváků nejoblíbenější?

Soutěž České televize Týtý.

Můžeme se setkat i s obměnou citace delšího úseku, s vytvářením analogické situace. Vytvoření analogické situace na základě pohádky *O kůzlátkách* využila reklama na mobilní síť Oskar. Divák je nejdříve uveden do děje záběrem na děti, jak se v pokoji dívají na televizi – na kreslenou pohádku o kůzlátkách. Na scénu právě vstoupí vlk a děti se viditelně leknu. V tu chvíli zazvoní zvonek. Děti běží ke dveřím a jsme svědky jejich dialogu s chrapčícími rodiči:

D: Kdo je?

M (chraplavým šepotem): To jsem já, vaše maminka.

D: Naše maminka má jiný hlásek.

M: No tak neblbněte a pusťte mě domu.

D: Ale my nikoho cizího nesmíme pouštět.

T (chraplavým šepotem): Jirko, Magdo, otevřete dveře, nebo se rozčilím. (Bouchá do dveří.)

60 hodin volání zdarma vás možná připraví o hlas. Stačí si vybrat. Oskar.

Podobným způsobem je v televizní reklamě na obchodní řetězec Globus aktualizován rozhovor Marušky a Holeny z pohádky *O dvanácti měsíčkách*. Maruška má, stejně jako v pohádce, přinést nevlastní sestře v zimě jahody, ale místo fialek a jablek má donést mango a bagetu.

H: Maruše, dostala jsem chuť na čerstvé jahody. (Venku sněží a fouká vítr.)

M: Ted' v lednu?

H: Neodmlouvej a jdi!

M: Ano, Holenko.

H: Chci mango...

H: ...a křupavou bagetu.

Matka: To máš od těch dvanácti měsíčků?

M: Ne, maceško, z Globusu.

Matka: (Opečováávají s Holenou Marušku) Maruško, kudy se tam jde?

V další ze série reklam na hypermarket Globus navazuje autor reklamy podobným způsobem na pohádku *Obušku, z pytle ven*. Zde jde spíše ale o jakýsi motiv, který můžeme najít v mnoha pohádkách, kdy chudý chasník získá od kouzelného dědečka/ovčáka různé kouzelné předměty, které mu mají přinést štěstí. Jednotlivé alternativy se od sebe liší. V některých se ze světa vrací manžel, v jiných bratr, někdy si hlavní postava přináší ze světa kouzelný ubrousek, obušek a oslíka, jindy je oslík nahrazen beránkem či divotvorným měšcem. V reklamě na hypermarket Globus si Matěj přivádí ze světa kouzelného oslíka, ze kterého, když se oťese, vypadne jen jeden zlatáček. Ten ale Matějovi stačí na vystrojení královské hostiny, protože nakupuje v Globusu.

Autoři reklamy na obuv od firmy Reno využili motiv z pohádky O Popelce: Po schodech paláce běží dívka a ztratí střevíček. Princ se shýbá, uvnitř boty uvidí nápis *Reno* a říká: *Tak to nebyla Popelka!* Dívka se vrací, nazouvá střevíček a říká: *Boty od Rena – ty už nezují!*

V některých případech odkazuje reklama k původní lidové pohádce a k její filmové verzi zároveň. V reklamě na čistící prostředek Real se zpívá:

*Jedna kapka Realu,
jedna kapka stačí,
na dlaždičky, na vanu,
na špínu na pekáči.*

Dívka, která v reklamě vystupuje, vizáží připomíná L. Šafránkovou ve *Třech oříšcích pro Popelku* (1973). I místnost, ve které se pohybuje, evokuje kuchyni z této filmové verze pohádky. Melodie písničky je ale převzata ze staršího černobílého televizního zpracování pohádky *Popelka* (1969) s Evou Hruškovou v hlavní roli, kde holubi zpívají na stejnou melodii: *Jedno zrnko popela, jedno zrnko máku...* Reklama tak navazuje na dvě různá filmová zpracování téhož textu, a to pomocí obrazu i písni.

Navazování na filmové pohádky, jejichž vznik byl ovlivněn lidovou pohádkou, je velmi časté. Pravděpodobně proto, že tyto texty zná široký okruh publika. Obzvláště oblíbené je citování části písni, kterou si recipienti většinou velmi dobře pamatují.

V televizní reklamě na automobil Nissan autor reklamy aktualizuje známou píseň z pohádky *Pysná princezna*. Využita je melodie i text původní písni:

*Rozvíjej se výbavo,
nejkrásnějších vozů...
Zazpívejte si s výbavou
Nissan Mikra Spring nebo Nissan Almera Spring*

Reklama na obchodní centrum Bauhaus cituje část písni *Dělání, dělání* z pohádky *Princové jsou na draka*. Vzhledem k tomu, že se jedná o billboardovou reklamu, je použit pouze text písni. V případě, že recipient intertextualitu odhalí, melodii doplní sám.

*Bauhaus –
postav... třeba zed'
míchačka za 5600,- Kč*

Reklama někdy využívá nepozměněného citátu nebo ho zapojuje do svého sdělení ve stejném významu. Tak je tomu například u reklam, které odkazují na známou televizní pohádku *Princezna ze mlejna*. Výrok často citovaného čertíka, který o sobě říká, že je malý, ale šikovný, a jehož výrok se stává součástí určitého typu okřídlených spojení je použit v billboardové reklamě na mobilní telefon Nokia:

Malý a šikovný. Nokia 6610.

V tomto případě ale není jisté, zda autor reklamy tuto intertextovou návaznost zamýšlel, či zda ji tam vytvořil recipient svojí interpretací. V tom případě by se jednalo o tzv. změnu intertextovosti nereálné v reálnou, nezáměrné v záměrnou, tedy o odhalování (nebo spíše vytváření) odkazů vyplývajících z toho, že každý text vstupuje do intertextového prostoru.

V reklamních textech se můžeme setkat i s architextovým navazováním. Architextualitou označujeme odkazování reklamního textu k obecným pravidlům, podle nichž byl vytvořen určitý text. Reklama v tomto případě neodkazuje ke konkrétní pohádce, ale je vytvořena „jako“ pohádka, „podle pravidel“ pohádky.

Reklama na Českomoravskou stavební spořitelnu má nadpis:

JAK CHYTRÁ LIŠKA K BYDLENÍ PŘIŠLA

(Na obrázku je liška s brýlemi, jak čte z knihy s tímto titulem)

Podle tohoto titulu bychom čekali, že reklama odkazuje spíše k bajce, kde na konci bude poučení do života nebo návod k jednání. Text reklamy však pokračuje:

Zní to jako nějaká pohádka, ale je tomu skutečně tak. Jako klient Českomoravské stavební spořitelny můžete získat skvělý základ pro nové bydlení včetně: státní podpory, /.../

Autor reklamy tedy využívá současně žánru pohádky, kde se mohou dít zázraky, i nemožné se může stát skutečností a vše dobře skončí, a bajky, která má být pro čtenáře především poučením.

Reklama je agresivní způsob komunikace. Člověk dvacátého století je tímto žánrem přesyten, často ho již nudí a obtěžuje. Reklama může být ale zpracována vtipně, nápaditě a zajímavě, může mít několik vrstev, může rafinovaně odkazovat k jiným textům, ale také je do sebe absorbovat. Využití intertextuality a architextuality v reklamním textu vzbudí zájem recipienta, pobaví ho či inspiruje.

Literatura

ČMEJRKOVÁ, Světlá: Reklama v češtině, čeština v reklamě. Praha: Leda 2000. 258 s.

HOMOLÁČ, Jiří: Intertextovost a utváření smyslu v textu. Praha: Univerzita Karlova 1996. 114 s.

HOMOLÁČ, Jiří: Transtextovost a její typy. In: Slovo a slovesnost 55, 1994, s. 18-33, s. 99-105.

MALURA, Jan: Konference o intertextualitě. In: Literatura v literatuře. Praha - Opava: Ústav pro českou literaturu AV ČR – Slezská univerzita 1995, s. 127 - 130.

PETERKA, Josef: Teorie literatury pro učitele. Praha: Univerzita Karlova 2001. 287 s.

PRAVDOVÁ, Markéta: K povaze reklamního diskurzu. Naše řeč 85, 2002, č. 4, s. 177-189.

Slovník literární teorie. Red. Š. Vlašín. 1. vyd. Praha: Československý spisovatel 1984. 471 s.

Sémantika reklamných sloganov

Tatiana Deptová

Katedra masmediálnej komunikácie a reklamy,
Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa, Nitra

Ak chceme o reklamnom texte tvrdiť, že je kvalitným komunikátom naplňujúcim svoje základné funkcie sprostredkovať informáciu medzi odosielateľom a prijímateľom a propagovať produkt, musí text zachovávať štandardné vlastnosti, medzi ktoré Zdeněk Křížek a Ivan Crha (2003, s. 77 – 84) zaraďujú najmä rešpektovanie zadania a cieľovej skupiny, zrozumiteľnosť, stručnosť a lapidárnosť, sprostredkovanie argumentu v reklamnom texte, pútavosť, nápaditosť a originalitu, jazykovú čistotu a literárnu úroveň, pravdivosť, čestnosť a slušnosť. Naopak, reklamný text by sa mal podľa spomenutých autorov vyhnúť nekritickeému prenášaníu postupov z iných jazykových oblastí, prehnaným superlatívom a zbytočnému využívaniu imperatívu. Reklamné texty, ktorými sa firma navonok prezentuje, sú neoddeliteľnou súčasťou jej corporate identity a najmä jej corporate design. Medzi najdôležitejšie textové prvky firemného dizajnu zaraďujeme názov firmy a reklamný slogan. V praxi rozlišujeme niekoľko základných typov reklamných sloganov: krátkodobý, dlhodobý, jednorazový a produktový (Crha – Křížek, 2003, s. 96). V príspevku sústredíme svoju pozornosť najmä na sémantiku krátkodobých reklamných sloganov, ktoré sa k cieľovej skupine dostávajú prostredníctvom reklamných kampaní (trvajúcich približne 1 rok) cez médiá, teda najmä formou zvukovej reklamy, televíznych reklamných spotov, printovej reklamy a v rámci nej inzercie.

Kvalitný reklamný slogan je, zjednodušene povedané, „heslo s reklamným nábojom“ (Crha – Křížek, 2003, s. 96). Prijemcu má zaujať svojou originalitou, má mu sprostredkovať argument, ktorý je najdôležitejšou informáciou o produkte, má odlišiť ponúkaný produkt od produktov rovnakého, resp. podobného typu a zároveň má priviesť prijemcu ku kúpe produktu. V reklamnom slogane

a texte všeobecne sa tak kumulujú funkcie, k naplneniu ktorých dôjde až vtedy, ak príjemca správne dešifruje ich primárny význam. Súčasne musí autor klásť veľký dôraz na to, aby bol text pre percipienta zrozumiteľný a následne správne interpretovaný. Aby tvorcovia naplnili tieto požiadavky, využívajú rôzne formy jazykových a štylistických prostriedkov.

Pri podrobnejšej analýze reklamných sloganov zistíme, že autori pri tvorbe textov uplatňujú (samozrejme, nie v každom prípade) kreatívne jazykové prvky, ktoré plnia viacero funkcií: robia slogan originálnym a pútavým, významovo ho viažu k propagovanej firme, značke, resp. produktu, dávajú mu konkrétnu myšlienku, rešpektujú požiadavky corporate identity atď. Spôsobov, ako sémanticky ozvláštniť reklamný text, je mnoho a vďaka kreativite autorov ich počet neustále rastie. K najfrekvencovanejšie využívaným štylistickým prostriedkom môžeme zaradiť:

- využívanie homonymie a polysémie, ktoré v konkrétnej jazykovej situácii alebo väzbe na vizuálny prvok v recipientovom vedomí vyvolávajú väzbu na minimálne dva, resp. viaceré významy,
- využívanie sémanticky neobvyklej lexiky ustálených slovných spojení a slovných hračiek,
- parémie,
- interpunkciu, atď.

Viacvýznamové slová, slovné spojenia a frazeologické jednotky využili autori na nadviazanie komunikácie s príjemcom zastupujúcim cieľovú skupinu, na ktorú sa reklamná kampaň ako celok zameriava, napr. v reklamných sloganoch: *Dajte si do nosa... ..liečivú silu mora* (Stérimar – kvapky do nosa), *Íy už nemusíte zostať nikomu na krku* (Aegon DSS), *Darček, ktorý schová všetky ostatné* (Eurotel); *Čím väčší, tým lepší! Prvá šanca mať väčší dôchodok* (Prvá dôchodková sporiteľňa, DSS), *Škoda Fabia teraz letí* (Škoda – Auto), *Spočítajte si svoje kone* (Wüstenrot, zmluvné poistenie motorových vozidiel) atď. Všetky citované texty vznikli s cieľom zaujať a pobaviť príjemcu najmä svojou viacvýznamovosťou. V krátkosti interpretujeme aspoň niektoré.

V reklamnom slogane *Dajte si do nosa... ..liečivú silu mora* (Stérimar), ktorý propaguje kvapky do nosa, autori využili sémantickú viazanosť frazeologického zrazu na významy požiť väčšie množstvo alkoholu, resp. „dať niekomu do nosa“, teda udrieť ho, zbiť ho, ktoré sa pri vnímaní textu percipientovi v mysli vynárajú. Slogan sa tak stáva pre príjemcu pútavejší, lebo sémantická pestrosť textu vedie percipienta k jeho pozornému vnímaniu a hľadaniu správneho významu. Reklamný slogan ako celok na jednej strane využíva jednoduchý „rébus“, ktorý príjemca musí dešifrovať, aby pochopil reklamný odkaz, na druhej strane ho nutnosť hľadania správneho riešenia neodrádza, pretože ho dokáže odhaliť rýchlo a bez problémov.

Podobne postupovali aj tvorcovia reklamného textu *Íy už nemusíte zostať nikomu na krku* (Aegon DSS), ktorí uvedený slogan využili na propagáciu starobného dôchodkového sporenia. Zaujímavo, ale zároveň i kontroverzne,

s týmto textom pracuje televízny reklamný spot, ktorý slogan prepojil s kinetickým obrazom a ktorý sa následne stal východiskom pre tlačenu a zvukovú reklamu. Myšlienka spracovať televízny spot v primárnom význame textovej časti „zostať niekomu sedieť na krku“, vniesla do celej reklamy originalitu, čím priťahla pozornosť cieľovej skupiny, ktorou sú predovšetkým mladí ľudia schopní vstúpiť do jednotlivých pilierov dôchodkového sporenia. Práve v nich reklama vďaka forme spracovania vyvolala pobavenie a príjemnú atmosféru, ktorá je pre vnímanie reklamy cieľovou skupinou veľmi dôležitým prvkom. Príjemcom tohto typu reklamy sú však aj súčasní dôchodcovia, ktorých sémantické prepojenie na istú formu závislosti na mladej generácii, ktorá je ukrytá v sekundárnom význame, poburuje. Napriek tomu, že recipienti oboch kategórií aj v tomto prípade bez problémov interpretujú reklamný odkaz v jeho správnom význame „byť na niekom závislý“, môžeme reklamu z hľadiska vnímania označiť za rozporuplnú.

Verbum „schová“ v slogane *Eurotelu – Darček, ktorý schová všetky ostatné* zasa odkazuje recipienta okrem primárneho významu „ukryť“ všetky ostatné darčeky do vnútra cestovnej tašky, aj na svoj sekundárny význam, ktorý má sloveso „schová“ v mládežníckom slangu, teda „byť lepší ako ostatné darčeky“.

So sémanticky neobvyklou lexikou ustálených slovných spojení a slovnými hračkami sme sa stretli napr. v reklamných sloganoch *Zatočte s problémami!* (BION 3), *Váš kamarát do dažďa* (GEM.M), *Do tohto auta sme dali modré z neba* (Toyota Yaris), *Zlepšenie uvidíte na vlastné vlasy* (Revalid – liek na regeneráciu vlasov a nechťov), *Silk Gloss – Prvý lesk na pery s pocitom balzamu na pery* (Max Factor), *Folacin – elastický dátum narodenia* (Lirene – dermoprogram), *Nerobte si vrásky pre vrásky* (Titulok reklamného článku o kozmetických produktoch zabraňujúcich tvorbe vrások), *S najdrahšími najlacnejšie* (Eurotel) atď.

Reklamné slogany *Zatočte s problémami!* (BION 3 – tablety) a *Váš kamarát do dažďa* (GEM.M – multivitamíny) ponúkajú percipientovi produkt podobného typu s podobnými účinkami. Sémantický odkaz oboch sloganov je teda tiež takmer rovnaký – „odstrániť“ problémy spôsobené nachladnutím, resp. ďalšími bežnými chorobami. Autor slogan *Zatočte s problémami!* interpunkčne uzatvoril imperatívom aj napriek tomu, že jeho používanie v reklamnom texte sa neodporúča a chápe sa ako nútenie príjemcu k niečomu, najčastejšie k objednaníu alebo kúpe produktu. V prípade tohto reklamného sloganu však nejde o vydanie rozkazu, ale autor prostredníctvom imperatívu a významu slova „zatočte“ navodzuje v príjemcovi pocit radikálneho riešenia jeho problémov. Autori sa rozhodli pre ustálené slovné spojenie „zatočiť s niečím – zatočiť s problémami“, ktoré je charakteristické pre hovorový štýl. Na druhej strane slogan *Váš kamarát do dažďa* komunikuje s percipientom na inej úrovni. Zo sémantického hľadiska príjemcu „kamarát – multivitamín“ ochráni pred možnou chorobou alebo mu pomôže vyliečiť sa. Reklamný slogan využíva na nadviazanie kontaktu s percipientom významovú väzbu na názov, v čase svojej premiéry popu-

lárneho českého filmu „Kamarát do deště“, ktorý svojou sémantikou referuje na znenie sloganu.

Zvláštny spôsob komunikácie s príjemcom zvolili autori reklamného sloganu *Do tohto auta sme dali modré z neba* (*Toyota Yaris*). Tí ponúkajú záujemcom auto, ktoré sa od ostatných produktov tohto typu líši tým, že v ňom je vložené „modré z neba“ reálne viazané na komfortnú výbavu auta a modrý vnútorný dizajn, sémanticky je viazané na niečo zvláštne, nedosiahnuteľné, niečo, čo by malo prekonať predstavy a očakávania príjemcu a zároveň aj produkty konkurenčných firiem. S týmto lexikálnym výrazovým prostriedkom sa stretávame aj u firmy Orion, ktorá však využila „*Modré z neba*“ v názve a pomenovala ním jeden zo svojich produktov. Zo sémantického hľadiska hodnotíme tento reklamný krok pozitívne, pretože práve vďaka originalite názvu sa podarilo firme v dlhodobom časovom horizonte ponúknuť cieľovej skupine zákazníkov, ktorí chcú vo väčšine prípadov obdarovať blízkeho človeka, nielen dezert, ale aj darček v podobe „modrého z neba“. „Modré z neba“ teda autori dokázali využiť v najvýznamnejších textoch corporate design (v názve i slogane) veľmi výstižne a vo sfére reklamného textu aj pragmaticky a účelovo. Pozitívnu úlohu v tomto texte zohráva i grafická stránka, ktorá umožňuje recipientovi vnímať tvar ohybnej prípony slova „z neba – z nebe“ v českej i slovenskej mutácii. Vďaka tejto forme grafického spracovania sa pomenovanie výrobku stáva gramaticky správnym súčasne v oboch jazykových kontextoch.

Pútavým spôsobom je spracovaný aj reklamný slogan *Zlepšenie uvidíte na vlastné vlasy* (*Revalid – liek na regeneráciu vlasov a nechto*). Slovesné podstatné meno „zlepšenie“, ktoré autori použili v úvode sloganu, evokuje v príjemcovi pocit, že produkt mu zabezpečí pozitívne riešenie jeho problému, ďalšia časť sloganu „uvidíte na vlastné vlasy“ sa zasa sémanticky viaže na ustálené slovné spojenie „uvidieť na vlastné oči“, ktoré autori originálne prispôbili práve charakteru ponúkaného produktu. Obrazné pomenovanie, ktoré v slogane vzniklo, príjemca interpretuje presne tak, ako ho k tomu autor vedie, teda „pri pohľade na vlastné vlasy uvidíte zlepšenie“. Za nedostatok, ktorý je v slogane evidentný, považujeme to, že Revalid je cieľovej skupine predstavovaný ako liek na regeneráciu vlasov a nechto a reklamný slogan túto skutočnosť významovo nezachytáva.

Slovná hračka, ako jeden z postupov tvorby reklamného textu, sa uplatnila napr. v slogane *Folacín – elastický dátum narodenia* (*Lirene – dermoprogram*), ktorý ponúka konkrétnej cieľovej skupine kozmetický produkt zabezpečujúci pleti udržiavanie, resp. vrátenie mladistvého vzhľadu a jej ochranu. Všetky definície vlastností produktu autori textu vložili do štvorslovného sloganu, ktorý prepojili s názvom produktu. V ňom výstižne a sémanticky presne charakterizovali ponúkaný výrobok. Substantívum „dátum“ rozvili nezhodným prívlastkom, ktorý príjemca významovo prepojí s vlastným dátumom narodenia a definovaním svojho veku a zhodným prívlastkom „elastický“, ktorý v texte zastupuje najsilnejší argument. Jednoduché priradenie dvoch vlastností substan-

tívu „dátum“ a následne produktu ako celku v tomto komunikáte pôsobí ako „ozvláštnujúci“ prvok. Podobným spôsobom postupovali autori aj v slogane *Silk Gloss – Prvý lesk na pery s pocitom balzamu na pery (Max Factor)*. Názov produktu opäť stojí na začiatku reklamného sloganu, ktorý mu priraduje isté, v súlade s charakterom reklamných textov, výnimočné vlastnosti. Silk Gloss je definovaný ako lesk na pery, ktorý je „prvým“ výrobkom tohto druhu na trhu, čo mu prisudzuje istú jedinečnosť. Tá však nie je jediná, pretože najdôležitejším argumentom citovaného reklamného textu je to, že lesk nie je iba obyčajným leskom na pery, ale leskom, ktorý má kvality balzamu, pričom predložková väzba „na pery“ je v slogane použitá dvakrát. Jej úlohou je zdôrazniť miesto aplikácie a významovo spresniť použitie substantív „lesk“ a „balzam“. Na druhej strane opakované využitie väzby „na pery“ pôsobí v slogane redundantne. Okrem uvedených faktov považujeme za nezvyčajné uplatnenie inštrumentálnej formy prirovnávania. Originálne je spracovaný aj titulok článku o kozmetických produktoch zabraňujúcich tvorbe vrások *Nerobte si vrásky pre vrásky*, ktorý opakovaným využitím bezpredložkového a predložkového akuzatívu substantíva „vrásky“ dokáže jednoduchou formou pritiahnúť pozornosť čitateľa a pritom si zachovať presný význam.

Parémie, teda „malé folklórne útvary, ktoré sa vyznačujú vlastnými folklórnymi a literárnymi črtami, ako aj jazykovými znakmi spoločnými s frazeológiou“ (Mistriek, 2002, s. 131), reklamný text využíva zriedkavejšie, ale aj s týmto typom jazykových prostriedkov sa v ňom príjemca môže stretnúť. My upozorníme na dva reklamné slogany: *Ide to ako po masle (Rýchly servis Opel)* a *Drieť celý život ako kôň a nakoniec skončiť chudobný ako kostolná myš a potom roniť krokodílie slzy?* (VÚB Generali, DSS), ktoré vo svojom texte využívajú prirovnanie. Oba reklamné slogany pracujú s klasickou formou prirovnania vyjadrenou spájacím výrazom „ako“. V prvom prípade *Ide to ako po masle (Rýchly servis Opel)* autori slogan sémanticky viažu na bezproblémové riešenie porúch automobilov, ktoré zabezpečuje servis Opel. Príjemcovi však uvedený reklamný text ponúka aj ďalšie odkazy, a to prepojenie na firmu, teda „nám – servisu Opel“, a taktiež charakteristike servisu, ktorú príjemcovi ponúka prívlastok „rýchly“. Reklamný slogan kóduje viacero informácií, ktoré je schopný percipientovi sprostredkovať jednoduchou a zrozumiteľnou formou. V druhom prípade *Drieť celý život ako kôň a nakoniec skončiť chudobný ako kostolná myš a potom roniť krokodílie slzy?* (VÚB Generali, DSS) autori použili hneď tri prirovnania „drieť ako kôň“, „chudobný ako kostolná myš“ a „roniť slzy ako krokodíl“, ktoré spojili do jedného textového a zároveň i významového celku. Všetky prirovnania sú nositeľom obrazného pomenovania, ktoré sprostredkúva príjemcovi argument, resp. dôvod, kvôli ktorému má uzatvoriť starobné dôchodkové sporenie. Autori na splnenie tohto cieľa využívajú nielen argument, ale aj otázku, ktorou sa podľa Jozefa Mistrieka (2002, s. 127) „oznamuje neistota a súčasne sa vyjadruje žiadosť o zrušenie tejto neistoty“, čím slogan navádza príjemcu na využitie produktu a do istej miery zabezpečuje aj naplnenie samotnej podstaty reklamného textu.

Tvorcovia reklamných textov využívajú v súlade s teoretickými východiskami, vlastnou kreativitou a stavom trhu veľké množstvo postupov. Snažia sa osloviť cieľovú skupinu a čo najoriginálnejšou formou sprostredkovať hlavný reklamný argument. V našom príspevku sme upozornili len na niektoré špecifické typy reklamných textov, ktoré v sebe kódujú netradičné spôsoby využívania jazykových prostriedkov v komunikačnej praxi a ktoré dokumentujú skutočnosť, že jednoduché dekódovanie komunikátu napĺňa zásadu zrozumiteľnosti reklamného textu a zároveň môže v príjemcovi vyvolať emocionálne naladenie, ktoré sa v tejto oblasti tvorby a práce so slovom považuje za účinnejšie. Takto tvorené reklamné texty potvrdzujú, že text, jeho gramatická forma, sémantika a väzba na statický alebo kinetický obraz sú neoddeliteľnou súčasťou masmediálnej a markentigovej komunikácie. Texty zároveň vo veľkej miere napĺňajú i Mistríkovu definíciu reklamného štýlu, ktorý ho označuje za sekundárny a v súčasnosti najproduktívnejší štýl (Mistrík, 2002, s. 174).

Literatúra

KŘÍŽEK, Zdeněk – CRHA, Ivan : Jak psát reklamní text. 2. rozšířené a přepracované vydání. Praha: Grada 2003. 190 s. ISBN 80-247-0556-7

MISTRÍK, Jozef: Lingvistický slovník. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 2002. 295 s. ISBN 80-08-02704-5

RANKOV, Pavol: Masová komunikácia, masmédiá a informačná spoločnosť. Levice: Koloman Kertész Bagala 2002. 84 s. ISBN 80-88897-89-0

VAŇKO, Juraj: Komunikácia a jazyk. Nitra: Filozofická fakulta UKF v Nitre 1999. 202 s. ISBN 80-8050-253-6

VYSEKALOVÁ, Jitka – MIKEŠ, Jiří: Reklama. Jak dělat reklamu. Praha: Grada 2003. 124 s. ISBN 80-247-0557-5

Typologická charakteristika bulvárního periodika

Kamila Sekerová

Katedra českého jazyka a literatury,
Pedagogická fakulta Ostravské univerzity, Ostrava

Zaměření tohoto příspěvku je motivováno především skutečností, že dnes lze ve výzkumu žurnalistiky vyzorovat jistou jednostrannou orientaci. Těžištěm veškerého badatelského zájmu je jednoznačně „seriózní“ denní tisk. Bulvární periodikum se stává předmětem badatelského zájmu jen velmi ojedinele.

Výchozím materiálem našeho zkoumání se stal celostátní deník Blesk. K analýze bylo nashromážděno celkem 7 týdnů tohoto periodika. Jednotlivé týdny byly voleny tak, aby rekapitulovaly nejdůležitější politické události a zároveň pokrývaly všechna roční období. Cílem bylo pomocí nashromážděného korpusu najít a popsat prostředky typické pro bulvární periodikum. Tato typologická analýza byla zaměřena jak na prostředky jazykové a na obsahovou náplň, tak na grafické zpracování novin.

1. Charakteristika deníku Blesk

Dříve než se budeme věnovat nejvýraznějšímu zástupci českého „bulváru“, musíme se alespoň na okraj zmínit o české bulvární žurnalistice jako takové. Je nutno přiznat, že rozhodně nepřijímala tolik impulsů jako novinářství v ostatních zemích. Zatímco obecně zažíval bulvární tisk v tomto století svůj největší rozmach, česká žurnalistika sloužila v té době převážně ideologickým zájmům – nejdříve totalitě nacistické, poté komunistické.

V devadesátých letech se však české novinářství velmi pronikavě mění, k čemuž přispěly hlavně společenskopolitické změny. Dochází především k diverzifikaci médií, a to jak podle zaměření, tak podle vydavatelů či klíčového publika. S touto diverzifikací k nám přišla i komerce a zábava. V současnosti tedy roste počet soukromých rozhlasových a televizních stanic i novin. Většina z nich je majetkem zahraničních vydavatelů, zpravidla německých. Od roku 1992 do současnosti se stal Blesk nejprodávanějším deníkem na našem trhu. Jenom od ledna roku 1999 stoupl jeho náklad z 250 na zhruba 535 tisíc výtisků (údaj ze srpna 2004). Křivka prodeje deníku Blesk tedy neustále roste a současný trend poukazuje spíše na to, že tomu tak bude i nadále. Společnost Ringier ČR je z hlediska počtu čtenářů jedním z největších českých vydavatelství. Údaje Media Projektu dokonce uvádí, že tituly tohoto vydavatelského domu čtou více než tři miliony čtenářů, což představuje 38 % celé české populace. Mezi deníkovými vydavateli patří této společnosti dokonce místo první (Blesk, Sport)¹.

Deník Blesk vychází od pondělí do soboty, v neděli je nahrazen svou odnoží – Nedělním Bleskem. Společně s deníkem začal vycházet také jeho páteční suplement Blesk magazin, který naplňuje představu pohodového čtení na víkend pro celou rodinu².

Blesk vychází ve čtyřech regionálních mutacích – Praha a střední Čechy, Čechy, Morava a Moravskoslezský Blesk. Nemá pevně stanovený počet stran, většinou se jeho rozsah pohybuje okolo 24 stran. Z toho aktuální politické zpravodajství z domova i ze světa zabírá pouhou jednu stranu. Ostatní regio-

¹ Podle zdrojů ABC ČR, Media Projekt v období od 1. 11. 2003 do 31. 12. 2003.

² Jelikož je však tento příspěvek zaměřen na charakteristiku bulvárního deníku, nejsou tyto dvě mutace Blesku předmětem našeho zájmu.

nální a celorepublikové zprávy jsou prezentovány průměrně na pěti stranách, zhruba čtyři strany jsou vyhrazeny pohledu do společnosti, sportovní problematice se dostává v deníku Blesk šest až sedm stran. Zbývající prostor je vyhrazen službám, tedy rubrikám nejrůznějších poraden, zprávám o počasí, horoskopům, televiznímu programu a v neposlední řadě i inzerci a reklamám.

2. Publikum deníku Blesk

Obecná charakteristika uvádí (Jiráček – Köpplová, 2003, s. 87), že mediální publikum je institucionálním kolektivním uživatelem či příjemcem nějakého sdělení produkovaného médiem. Členem masového publika se může stát kdokoli, jedná se o heterogenní skupinu, z níž nemůže být nikdo vyloučen, aniž by sám nechtěl. Jednotliví členové zůstávají v anonymitě, jediným jejich pojítkem je samotné médium a jeho produkty. Masové publikum nemá žádnou hierarchii, žádné rituály. Těžko definovatelná masa mediálního publika disponuje pouze několika společnými rysy:

1. příslušníci mediálního publika se vyznačují pravidelným sledováním určitých mediálních produktů;
2. jedinec se součástí publika stává dobrovolně a sám většinou rozhoduje, čemu věnuje svou pozornost;
3. jedinec chce skrze mediální produkt dosáhnout uspokojení svých potřeb – hledá poučení, zábavu, odpočinek apod.

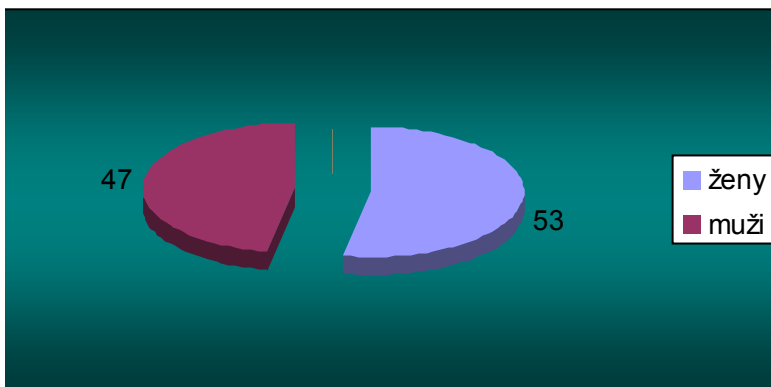
Přesná specifikace cílového publika je pro médium klíčová. Každý hromadný sdělovací prostředek by měl mít jakousi představu o tom, jaký je vztah publika k nabízenému mediálnímu produktu. A právě publikum je také nejdůležitějším obchodním artiklem, který je nabízen případným inzerentům.

Zjištěné výzkumy jasně ukazují, že publikum deníku Blesk je možno charakterizovat jako publikum masové. Čtenáři Blesku pokrývají celou škálu populace, všechny vrstvy společnosti. Hromadný sdělovací prostředek disponující takovými příjemci se přirozeně musí zaměřit na produkování obsahu, který získá pozornost co nejširšího publika, který bude zaměřen na tzv. nejnižšího společného jmenovatele.

Blesk se v charakteristice svých pravidelných čtenářů vyznačuje hned několika výjimečnými údaji. Jak z výzkumu Media Projektu, tak ze studie Pavla Pácla (1997) vyplývají velmi překvapivé výsledky, co se týče pohlaví čtenářů tohoto deníku. V České republice neexistuje jiný deník podrobený analýze, mezi jehož příznivci by převažovaly ženy.

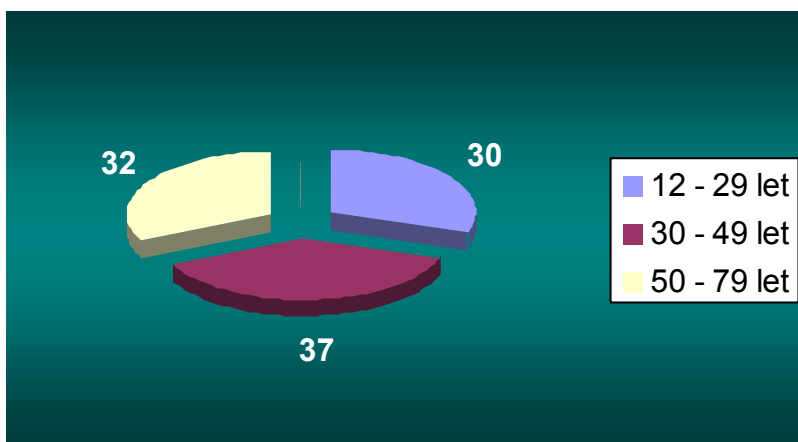
U celostátního deníku jde o naprosto ojedinělý výsledek. Čtenářky deníku Blesk zaujímají celých 53 %, jejich mužské protějšky 47 %. Výsledek je výrazně podmíněn především obsahem těchto novin. Jsou naplněny hlavně zprávami ze showbyznysu, skandály ze světa slavných, část tvoří mediální produkty servisního charakteru (počasí, recepty, televizní program).

Graf č. 1: Složení čtenářů deníku Blesk podle pohlaví

Rovněž věková struktura pravidelných čtenářů Blesku je na rozdíl od ostatních deníků značně posunuta. Největší procento všech čtenářů tvoří střední věková vrstva od 30 do 49 let (37%). Výzkumy zde ale našly i velmi vysoký podíl kohorty čtenářů nad padesát let (32%). I přes toto vysoké číslo však také respondenti do 29 let zabírají mezi čtenáři deníku Blesk velmi výraznou část (30%). Jen velmi těžko bychom v našich podmínkách hledali jiné periodikum, které je schopno vyváženě uspokojit potřebu informace všech věkových kategorií.

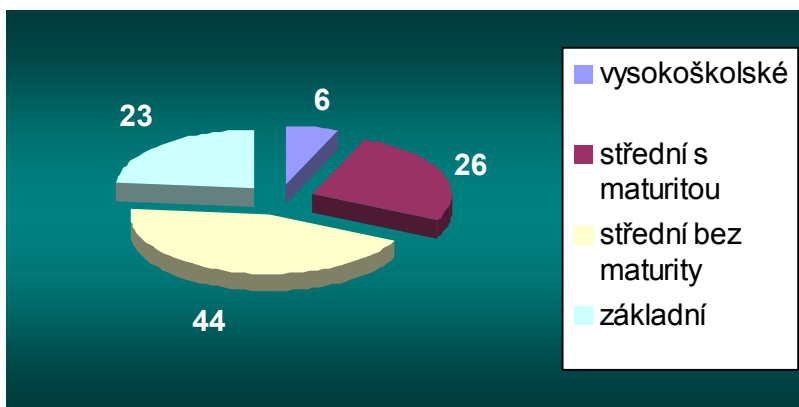
Graf č. 2: Složení čtenářů deníku Blesk podle věku

Dalším kritériem, podle něhož lze specifikovat publikum deníku Blesk, je dosažené vzdělání jeho čtenářů. Také v této charakteristice se deník Blesk výrazně odlišuje od ostatních deníků. Čtenáři-vysokoškoláci jsou v tomto vzorku v menšině, tvoří pouhých 6 %. Nejvýznamnější kohoutou čtenářů bulvárního periodika z hlediska vzdělání jsou recipienti se středním vzděláním bez maturity (44 %). Zhruba stejný podíl pak má skupinka čtenářů s dosaženým středním vzděláním s maturitou (26 %) a čtenáři se vzděláním základním (23 %).

Struktura čtenářů deníku Blesk podle vzdělání přesně odpovídá tematické náplni tohoto periodika. Z výše uvedených čísel je naprosto zřejmé, komu je deník určen. Mediální obsahy, které Blesk dennodenně přináší, jsou primárně adresovány čtenáři, jenž spíše než po informaci prahne po zábavě a odpočinku. Tomu odpovídá jak obsahová náplň listu, tak jazyk a styl těchto novin. Ten je záměrně volen tak, aby cílová skupina čtenářů měla jen minimální problémy s porozuměním.

Graf č. 3: Složení čtenářů deníku Blesk podle vzdělání:

3. Mediální produkty deníku Blesk

Termínem mediální produkt chápeme jakýkoliv médii zveřejněný celek. Konkrétně tedy to, co je vniateli nabídnuto, ať už jednorázově nebo opakovaně. Mnohé americké výzkumy (McQuail, 1991) ukázaly, že masová média se soustředí hlavně na zkrusování a zjednodušování faktů. Musíme samozřejmě brát na zřetel jednu skutečnost – mediální produkty současných masových médií sledují jeden cíl, a to jak nejlépe proniknout na trh. To znamená, že musí být v první řadě obecně srozumitelné, což přirozeně vede k procesům standardizace a zjednodušování. Jak již bylo výše zmíněno, obecně hovoříme o principu

nejnižšího společného jmenovatele při formování obsahu. K procesu zjednodušování přispívá hojnou měrou i skutečnost, že jak autor, tak příjemce je značně omezen časem i prostorem (počet řádků, časové možnosti příjemce apod.). Obsahové zaměření jednotlivých mediálních produktů je do značné míry dáno konvencí. Zpravodajské příspěvky se obvykle seskupují do šesti základních skupin, co se obsahu týče (Jirák – Köpplová, 2003, s. 121) – politika, ekonomika, zahraničí, zprávy z domova, zprávy z kultury a sport.

Při obsahové analýze deníku Blesk jsme všechny mediální produkty zařadili do některé z výše uvedených skupin. S ohledem na specifický obsah bulvárního deníku však bylo nutné některé základní kategorie rozšířit o další podkategorie. Toto rozlišení je týká především skupin „zahraničí“, „kultura“ a „zprávy z domova“. U kategorie „zahraničí“ jsme přistoupili ke členění na zprávy pojednávající o zahraniční politice (podsekce „zahraniční politika“) a zprávy, které se týkají nejrůznějších zajímavostí, jako jsou přírodní katastrofy, neštěstí, život celebrit (podsekce „zahraniční zajímavosti“). Zprávy spadající do skupiny „kultura“ musely být rozlišeny na informace obecného kulturního charakteru (podsekce „kultura“) a články pojednávající o životě a skandálech známých českých osobností (podsekce „společnost“). Jelikož předmětem našeho zkoumání byla jen regionální mutace deníku Blesk (Moravskoslezský Blesk), bylo potřeba rozlišit také zprávy z regionu od zpráv, které přinášely informace z ostatních částí České republiky. Výsledky celého šetření opět ukazují, do jaké míry se bulvární deník odlišuje od svých „seriózních“ protějšků. Analyzováno bylo všech 7 týdnů, tedy celkem 3 235 mediálních obsahů.

Tabulka č. 1: Analýza mediálních produktů deníku Blesk

kategorie		počet článků	procenta
politika		129	4
ekonomika		45	1,4
zahraničí	zahr. politika	65	2,02
	zahr. zajímavosti	378	11,7
zprávy z domova	region	656	20,3
	zbytek ČR	912	28,2
kultura	kultura	39	1,2
	společnost	449	13,9
sport		562	17,4

Jak je z těchto výsledků naprosto zřejmé, bulvární periodikum pracuje na poněkud jiných principech než médium seriózního charakteru. Zpravodajství o přírodních katastrofách, kuriózních objevech, železničních masakrech či skandálech světoznámých hereček zde převažuje na úkor běžných politických a ekonomických zpráv.

Další princip, který musíme zmínit v souvislosti s formováním obsahů masových médií, je zaměření na obecné lidské zájmy průměrného příjemce. To

v praxi znamená, že produkt vystavený na tomto principu by měl uspokojovat spotřební zájmy pasivního konzumenta, měl by mu umožnit pohodlné získávání vzrušujících zážitků a prožívání celé řady dobrodružství. Periodikum nabízí velmi různorodou směs informací, která je pro konzumenta láková především tím, že je velmi snadno dostupná a její získání nevyžaduje téměř žádné úsilí, ke spotřebě se nabízí téměř okamžitě.

Je jasné, že pokud chce, aby jeho prodejnost neustále stoupala (což se mu zatím daří), musí nejen informovat, poučovat a přesvědčovat, ale především bavit. Tématy vyhovujících této klasifikaci je celá řada – od společenských rubrik, přes nehody, neštěstí a dobrodružství až po zaručené „skutečné“ příběhy ze života lidí i zvířat. Většinou se jedná o celkem neškodnou zábavu, o sérii článků a fotografií, které se dají označit jako pokleslé. Obecně ničemu nevádí, na druhé straně však také nijak neprospívají. Někteří čtenáři pokládají tuto zábava za zajímavou, a to i přesto, že se ji mnohdy stydí číst na veřejnosti.

Jenže podle Bartoška (1997, s. 84) „mýdlovým operám“ pomalu odzvání a čtenář touží stále častěji „po krvi“ a větší dramatickosti. Tomuto novému trendu ve světě bulvárního tisku odpovídá i současné směřování deníku Blesk. Celých 31,5% z celkové počtu 3 235 analyzovaných článků tvořily zprávy o zločinnosti. V rámci této kategorie pak 568 článků (55,8%) informovalo o krádežích, 147 článků (14,4%) o fyzických přepadeních či znásilněních, 107 článků (10,5%) o vraždách nebo alespoň pokusech o ně a 16 článků (19,3%) se zabývalo dalšími trestnými delikty, mezi nimiž převažoval vandalismus a přeštky spojené s drogami.

Z výsledků tohoto průzkumu lze vyvodit jeden jasný závěr – obsah bulvárního periodika „přitvrzuje“. Hlavním důvodem této skutečnosti je zřejmě hlavně konkurence, která v oblasti médií stále roste a která vede ke snižování pomyslné laťky čtenářského vkusu.

4. Jazyk a styl deníku Blesk

Vzhledem k rozsahu tohoto příspěvku není možné popsat veškeré prostředky všech jazykových rovin. Následující řádky tedy budou především akcentovat nejvýraznější jazykové prostředky, které slouží zejména k upoutání pozornosti a činí text lákavým. Jazyk deníku Blesk je do značné míry ovlivněn tím, že se toto periodikum otevřeně hlásí ke čtenářstvu s nižším vzděláním. Stejně jako ostatní komerční média veřejně přiznává, že nejdůležitější je, aby náplň listu pochopila i dojička krav z Podkrkonoší.

Současná žurnalistika kulminuje mezi dvěma opačnými póly – mezi automatizací a aktualizací. Ve stejných dimenzích se pohybuje i současný bulvár.

4.1. Jazyk a styl deníku Blesk

Od žurnalistického sdělení většinou očekáváme sdělení jednoznačně spisovné, zakotvené v neutrální vrstvě spisovného jazyka. Jenže to samé sdělení má

zároveň čtenáře získat a přesvědčit (tedy plnit funkci získávací a persvazivní). Stále častěji se proto začíná v médiích prosazovat požadavek bezprostřednosti vyjadřování. To se však zpravidla děje na úkor spisovnosti a neutrality vyjadřování.

Užití stylisticky příznakových výrazů je výsledkem snahy autora dosáhnout ve svém sdělení neotřelé formulace, což předpokládá především důkladné zamýšlení se nad textem. Stylisticky „aktivní“ prostředky z textu přirozeně vyčnívají, což bývá mnohdy potvrzeno i formálním označením příslušných výrazů pomocí uvozovek³.

V deníku Blesk je v rámci této skupiny nejsilněji zastoupen soubor **ironických pojmenování**. Užitím těchto prostředků dosáhne autor toho, že se při četbě vkrade do čtenářova podvědomí kousek pochybnosti o sdělovaném, neboť tyto výrazy lze zpravidla chápat v opačném slova smyslu. Úspěšnost či neúspěšnost působení ironie je pak odvislá od toho, zda je čtenář znalý kontextu, ve kterém je ironického vyjádření užito:

Policisté po několika minutách zadrželi Roma, který na náměstí velmi svérázně »žádal« kolemjdoucího o mobil.

... tak jí pomohl naposledy – na onen svět ...

... někdy dával dívkám »odměny« – cukrovinky nebo drobné do 20 korun ...

Další skupinu stylově příznakových jazykových prostředků tvoří **výrazy hovorové**, tedy výrazy, které neodpovídají nárokům psaného textu a které opět slouží k aktualizaci a ozvláštňení textu:

Smečky zdivočelých psů, feťácké gangy, špína a smrad. Tak vypadá ostravská osada Liščina ...

Zmlácená Bartošová. Proč ji seřezali? (titulek)

Přiznání na céděčku. Gott: Jsem starý zombie (titulek)

...když vyšlo v jednom týdeníku, že Vojtek Sabině Laurinové zahrnul, společně časopis zažalovali ...

Stylisticky neutrální rozhodně nejsou ani četné **frazeologismy a rčení**. Také ty jsou motivovány především snahou o exkluzivitu ve vyjadřování deníku. Ačkoli se v žádném z níže uvedených příkladů nejedná o rčení, jehož význam by zůstal běžnému čtenáři skryt, přesto jsou tyto jazykové prostředky chápány jako něco zcela neobvyklého. Tato zvláštnost je způsobena především tím, že frazeologismy nepatří k běžným novinovým prostředkům, a dokonce je nemůžeme řadit ani do skupiny běžné slovní zásoby:

Stanislav Gross si zřejmě zadělal na pěkný malér.

... dračice má na triku útok na veřejného činitele ...

... v okresním městě málem ubodal svého kumpána z mokré čtvrti

Disciplinární komise fotbalového svazu včera stála další hlavu ...

³ Pro grafické zvýraznění těchto jazykových formulací užívá redakce deníku Blesk odlišný typ uvozovacích značek, než jaký je příznačný pro přímou řeč. Toto rozlišení je opodstatněné hlavně v případech, kdy je určitý stylově příznakový výraz vložen do uvozovek v rámci probíhající přímé řeči.

Mezi hojně zastoupenými prostředky obrazného vyjádření sehrává v Blesku velmi důležitou roli i přenášení slovních významů, tedy **metafora** a **metonymie**. Obě zde mají opět hlavně úlohu stylově aktualizačních prostředků:

... *policisté zjistili, že jimi polapený ptáček uletěl z věznice ...*

... *Oscarový režisér Jiří Menzel ... vlezl na stará kolena konečně do chomoutu*

... *podobný »čorkařský talent« se prostě musí nechat pod zámkem ...*

... *Další trofej si včera od Okresního soudu ve Vsetíně odnesl Jan S. (34).*

... *zápas Belgie – Brazílie přinesl zajímavou situaci hned v první půli, když Wilmoets dal kanárkům gól ...*

Jak je tedy z této podkapitolky zřejmé, stylově příznakové verbální prostředky jsou v deníku Blesk dosti oblíbenou záležitostí. Tyto výrazy jsou hlavně signálem stylistické aktualizace, která je velmi žádoucí. Pokud jsou tyto výrazy formálně označeny uvozovkami, je zároveň autorem respektována neutralita publicistického sdělení.

4.2. Titulky

Titulky hrají v žurnalistickém stylu významnou úlohu. Jsou nástrojem, který čtenáři umožní proniknout k obsahu i smyslu daných textů. Upoutávají čtenáře, často je donutí k tomu, aby si text přečetli celý. Podle titulků se čtenář v novinách orientuje a mnohdy si k čtení vybírá právě ty příspěvky, jejichž tituly mají nejvýhodnější formu. Titulky jsou zkrátka stylizovány přesně tak, aby vzbudily pozornost čtenáře a aby ho zároveň nenechaly na pochybách, že jsou také složkou výtvorné hodnoty periodika. Je přirozené, že postupem času se charakter novinových titulků výrazně změnil, zejména po stránce jazykové a obsahové.

Typické bulvární deníky, mezi něž patří i Blesk, mají zpravidla titulky úvodní strany přes celou její šířku. Většinu jsou doplněny křiklavými fotografiemi a popiskami. Taková náplň první strany novin mnohým čtenářům stačí k uspokojení jejich zájmu, proto samotné texty často zaujímají mnohem menší prostor než jejich titulky.

Titulky bulvárního periodika se samozřejmě v mnohém od nadpisů tzv. „solidních“ novin liší, a to nejen tematicky, ale i graficky. Titulky těchto komunikátů se přirozeně snaží co nejvíce odpovídat bulvárním tématům. Bulvár přímo vychází z nutnosti ve svém titulu dané téma co nejvíce přehnat, slíbit mnohonásobně více, než co samotný článek přinese:

Explodovalo mi ňadro! (o nešikovně provedené plastické operaci)

Leoš Mareš zastavil dopravu (o natáčení nového klipu tohoto zpěváka)

Usáma je hitem, Blaira nikdo nechce! (o počtu prodaných loutek na internetu)

Co se pak samotného grafického charakteru bulvárních titulků týče, vynikají velikostí písma, barevností a dalšími typografickými prvky, např. orámováním (viz kapitola 4.4.).

V současné době se už titulky neřídí přesně danými pravidly, zvláště pak titulky bulvárního tisku. Nejdůležitější funkcí titulu v deníku Blesk je **upoutat pozornost čtenáře**. Titulky toho dosahují kromě obsahu:

- umístěním

*Manžel Vondráčkové
u soudu:*

*„Lili na mě pivo
a křičeli*

Blázne,

jdi se léčit!

- tvarem

*Lékaři potvrdili:
To dítě je vaše*

*Pane Renčí!
A teď platte alimony!*

- velikostí

*Zmlácená Bartošová
Proč ji seřezali?
Dluhy?
Exmilenci?*

- dalšími viditelnými grafickými vlastnostmi, např. podtržením, barvou, orámováním apod.

Přiznání na cédečku

Gott: Jsem starý zombie

Platy policistů? Gross bude Madridu

Další důležitou funkcí je **funkce přesvědčovací**, která se nejvýrazněji uplatňuje u titulků obsahujících tzv. programové nebo úkolové infinitivy. V deníku Blesk se titulky tohoto druhu vyskytují jen ojediněle (např. *Straka: je nutné postoupit!*). Neopomenutelnou je i **funkce informativní** – zde dochází buď k celému sdělení vlastního obsahu zprávy (např. *Hrobník vraždil na hřbitově*), nebo je téma jen naznačeno (např. *Slezská univerzita stěhuje studenty*). Čtvrtou funkcí titulků je **funkce hodnotící**. Ať už kladné nebo záporné hodnocení bývá často vyjádřeno shodným přívlastkem (*Zděšená žena: Cítím kudlu v zádech!*).

V devadesátých letech se charakter titulků zcela změnil, a to nejen co se týče obsahu článků a s tím úzce související jazykové struktury, ale hlavně co se týče proměny jejich funkce upoutávací a výtvarné, která se výrazněji projevuje právě u bulvárního tisku. Titulky bývají delší a popisnější. Zůstala zachována jejich významová i orientační funkce, ale vzrostla funkce poutací. Té napomáhá i stránka výtvarná. S tím souvisí i změna jazykové struktury titulků. Význam titulků roste s tendencí zkracovat zprávy.

Jednou z nejvýraznějších změn tohoto období je diferenciaci na typy titulků zpravodajských a publicistických, výrazně se změnil i názor na titulkové komplexy (nadtituly, podtitulky, leady a perexy), začaly se mnohem častěji používat mezititulky.

Titulky devadesátých let tedy už nemají jen upoutat čtenáře, ale zřetelně se začíná prosazovat potřeba přetlumočit v titulku podstatu celého zpravodajského sdělení. Sekal (Kmit, 1994, s. 38) tento fakt potvrzuje svým tvrzením, že titulek zajímá čtenáře pětikrát více než samotný text. Popisky pod fotografie se čtou dvakrát častěji než texty článků.

Pokud má titulek v dnešní době stručně vyjádřit obsah článku, musela významnou změnou projít především délka titulků. Ta se vyjadřuje počtem slov nebo znaků a vysázením na jednom nebo více řádcích. Před dvaceti, třiceti lety obsahovaly noviny největší procento titulků o délce tří slov. Dnes převažují titulky o čtyřech a více slovech.

Na vzorku deníku Blesk se však nepodařilo dokumentovat tendence posledního desetiletí v utváření titulků. Zatímco např. deník Mladá fronta DNES je zahlcen titulkami o šesti slovech, což odpovídá posledním trendům v této oblasti, Blesk obsahuje nejvíce titulků tří- a čtyřslovných. Tento výsledek je přirozeně do velké míry ovlivněn faktem, že v bulvárním Blesku fungují titulky jako poutače, které mají čtenáře nalákat k přečtení celého článku. Není tedy nutné, aby byly příliš popisné. Bulvární titulky jsou také přirozeným doplňkem velmi výrazných a nápadných fotografií, které obsah titulků dovysvětlí.

Dvouslovné titulky jsou dnes řidké, Mladá fronta DNES ve sledovaném období uvedla jen tři ojedinělé případy, všechny v rubrice Sport. Oproti tomu v deníku Blesk se dvouslovným titulkům více než daří. Ve většině případů jde o titulky přes jeden sloupec ke kratičkým zprávičkám v rubrice Expres (např. *Skandální klip; Kradli pneu; Okradl prodavačku*).

S délkou titulků velmi úzce souvisí i problematika počtu řádků v titulcích. Oba deníky dávají přednost jednořádkovým a dvouřádkovým titulkům. Třířádkové titulky se vyskytují méně (u deníku Blesk dokonce velmi zřídka) a nejčastěji je najdeme v jediném sloupci. V deníku Blesk se však na titulní straně dokonce objevil i pětiřádkový titulek o šesti slovech přes tři sloupce (*Dáda: Chci menší prsa. Slováček: Nedovolím!*).

4.3. Neverbální složka deníku Blesk

V problematice neverbální komunikace se stále častěji a zřetelněji projevuje ohled na preference průměrného čtenáře. Právě jemu je totiž přizpůsobena nejen jazyková stylizace a obsah novin, ale i jejich grafická úprava, která by ještě před několika málo lety byla považována přinejmenším za netradiční.

Právě v grafice Blesku je nejlépe rozpoznatelná silná inspirace americkým bulvárním tiskem, nejvíce asi americkým celostátním deníkem USA Today. Ten preferuje barevnost a jednoduchost, velké množství obrazového materiálu a grafických prvků. Články jsou poměrně krátké, psané jednoduchým stylem. A právě tato prostota (často velmi kritizovaná) přinesla titulu mnoho čtenářů, kteří si jinak nenašli na četbu novin dost času. Stejnou cestou se vydal i český Blesk.

Dnešní průměrný čtenář dává přednost layoutu, který akcentuje velké a barevné fotografie, šestisloupcový horizontální formát a menší počet zpráv na

přední straně, což mu pomáhá snadněji se v textu orientovat a více si zapamatovat. Přesně taková grafická úprava také znatelně zvyšuje atraktivitu novin, což je záměrem nakladatele. Poslední dobou už není grafická úprava jen výsadou bulvárního tisku, ale také tzv. „seriózní“ noviny si uvědomují funkčnost a účel-nost barvy a grafických prostředků.

Vůbec nejdůležitější úlohu v rámci makrokompozice hraje první strana novin, která by měla být reprezentantem samotných novin. U deníku Blesk funguje tato strana podobně jako reklama, grafická úprava první strany musí přitáhnout čtenáře ještě dříve než mnohoznačné titulky, které zde sehrávají také význačnou roli. První strana je podřízena vertikálním a horizontálním liniím. V horní části první strany je horizontálně po celé šířce strany vedena část, která představuje nejzajímavější články čísla, nechybí ani zmenšené fotografie.

Články deníku Blesk jsou psány v sedmi sloupcích⁴. Mediální produkty psané ve více sloupcích mají nesporné výhody. Tato šíře umožňuje daleko větší přehlednost a vicesloupcový článek může být nadepsán obsáhlejším titulkem, popřípadě celým titulkovým blokem. Jako obranu před stereotypností se snaží redaktoři Blesku střídát horizontální i vertikální linie svých článků, jak co do výšky, tak co do šířky. Stránka tedy vypadá jako soubor různých velikých obděl-níků, z nichž některé jsou ještě zvýrazněny černým nebo červeným rámečkem. Tím redakce sama dává neverbálně najevo, kterým zprávám by měl čtenář vě-novat zvýšenou pozornost.

Blesk rozhodně patří mezi barevně nejvýraznější deníky. Na rozdíl od ostat-ních deníků, které většinou používají na titulky jen jednu barvu, a to černou, Blesk střídá černou, červenou a bílou barvu s černými konturami. Volba barvy je samozřejmě závislá na pozadí titulku. Velmi častá je kombinace barev i v rám-ci jednoho titulku. Objevuje se i červené podtržení titulku, které opět napomáhá orientaci čtenáře a funguje jako jakási navigace k důležité zprávě.

4.3.1. Fotografie

Po grafické stránce jsou ve všech novinách nejvýraznější právě fotografie, které fungují jako velmi účinný vyjadřovací prostředek, jako autentický obraz umožňující přesnější a hodnotnější informaci. Bulvární noviny jsou z velké části postaveny právě na fotografiích, které výrazně ovlivňují prodejnost. Krát-ké texty, tak typické pro bulvární periodikum, jsou doplněny co největším množstvím obrázků, což sice může připomínat systém čítanek pro nižší stupeň základních škol, nicméně je to systém více než účinný, jak je vidět na výsledcích prodeje.

V Blesku převažují fotografie reportážní. Redakce nechce pouze přinášet čtenářům aktuální informace. Navíc ještě musí dostát svému bulvární směřová-ní a naplnit číslo dostatečným počtem „atraktivních“ zpráv doplněných o nemé-

⁴ Na rozdíl od stránek Lidových novin, Práva či Mladé fronty DNES, které jsou rozvrženy do standardních šesti sloupců.

ně „atraktivní“ fotografie. Snímek v bulvárním tisku by čtenář neměl vnímat jako reprodukci skutečnosti, ale fotografie by měla být sama o sobě nositelkou nějakého senzačního sdělení. Pokud je v rubrice „Politika“ např. článek o novém předsedovi vlády, je v bulvárním tisku žádoucí, aby se přední muž polického života alespoň směšně pitvořil.

Na titulní a poslední stránce jsou pravidelně umístěny fotografie barevné. Titulní straně většinou vědoví jedna fotografie (až přes sedm sloupců) populární osobnosti, která by měla zaručovat prodej daného čísla. Také fotografie doplňující zprávy ze života slavných v rubrice „Společnost“ jsou většinou barevné. Ostatní fotografie jsou vesměs černobílé, i když i zde existují výjimky, jako jsou například v barvě vyvedené snímky z dopravních nehod či požárů.

Dosti častým jevem jsou u Blesku i tzv. **vykryté fotografie**. Jedná se o snímky, na kterých je zcela odstraněno pozadí, což umožňuje vyniknout výrazně osvětlené izolované postavě. Deník Blesk se orientuje na dvě základní skupiny osobností. Na jedné straně se jedná o tzv. „hrdiny okamžiku“, tedy svědky nejrůznějších událostí, zloděje, podvodníky, vrahy, na straně druhé jsou zde mocně zastoupeny tzv. „celebrity“.

Prostorem pro prezentaci těchto mediálně známých tváří je v Blesku rubrika „Společnost“ současně s titulní a poslední stranou čísla. V našem vzorku se zde vyskytovalo celkem 463 fotografií známých a slavných osobností českého i zahraničního show-byznysu. Největší podíl zaujímali zpěváci a zpěvačky (36,5%), dále herci a herečky (23,8%), moderátoři (13,2%) a modelky (13,2%). Šlo tedy o osoby, jejichž úspěch velmi výrazně závisí i na prezentaci v médiích. Co se týče grafické stránky, Blesk velmi aktivně přijímá impulsy zahraničních listů podobného charakteru a přizpůsobuje se jim nejen co do jazykové stylizace, ale především po vizuální stránce. Důvod je samozřejmě jediný – vytvořit pro čtenáře co nejatraktivnější noviny. Tento trend ovšem následují i ostatní tištěná média. Zařazováním grafických prostředků do textu listu chtějí vyjít co nejvíce vstříc příjemcům, kteří by si jinak nenašli na četbu novin dost času.

Literatura

BARTOŠEK, Jaroslav: Novinové titulky. In: Jazyk a jeho užívání. Praha: FF UK 1996, s. 251 – 264.

BARTOŠEK, Jaroslav: Žurnalistika : úvod do studia. Olomouc: FF UP 1997. 130 s.

BURTON, Graeme – JIRÁK, Jan: Úvod do studia médií. Brno: Barrister & Pricipal 2003. 392 s.

HLADKÝ, Miroslav – BARTÁK, Jan: Základy grafické úpravy periodik. Praha: Novinář 1981. 161 s.

JAKLOVÁ, Alena: Persvaze a jiné prostředky v současných žurnalistických textech. In: Naše řeč, 2002, č. 85, s. 169 – 176.

JIRÁK, Jan – KÖPPLOVÁ, Barbara: Média a společnost. Praha: Portál 2003. 207 s.

McLUHAN, Marshall Herbert: Jak rozumět médiím. Praha: Odeon 1991. 348 s.

McQUAIL, Denis: Úvod do teorie masové komunikace. Praha: Portál 1999. 447 s.

- MLČOCH, Miloš: Několik poznámek k neязыkovým a jazykovým prostředkům v současném bulvárním a tzv. seriózním tisku. In: Naše řeč, 2002, č. 85, s. 235 – 243.
- PÁCL, Pavel: Hromadné sdělovací prostředky v regionu. Ostrava: FF OU 1997. 105 s.
- SEKAL, Josef: Co to nesem za noviny. In: Kmit, 1994, č. 1, s. 38 – 39.
- SHATURY, Amr Ahmed: Titulky v psané publicistice. In: Naše řeč, 1999, č. 82, s. 79 – 86.
- SRPOVÁ, Hana: Funkční a jazyková analýza novinových titulků. In: Studia slavica I. Ostrava: FF OU 1993, s. 85 – 92.
- SRPOVÁ, Hana: K aktualizaci a automatizaci v současné psané publicistice. Ostrava: FF OU 1998. 168 s.

Čo je politický text?

Marián Macho

Katedra slovenského jazyka, Filozofická fakulta
Univerzity Konštantína Filozofa, Nitra

Jazykovým aspektom politických textov sa v slovenskej jazykovede dosiaľ nevenovala veľká pozornosť. V našom príspevku sa chceme pokúsiť o primárnu charakteristiku politického textu. Uvedomujeme si pritom, že ide o mimoriadne komplikovaný fenomén, a preto nemáme ambíciu poskytnúť vyčerpávajúcu a definitívnu odpoveď na otázku, ktorá stojí v názve príspevku.

1. Vymedzenie pojmu text. Skôr než sa zamyslíme nad obsahom pojmu politický text, vymedzíme si obsah pojmu text. Nebudeme pod ním totiž chápať výlučne text fixovaný graficky (písaný text), ale aj, ba predovšetkým, text hovorený. V tomto kontexte je nám blízka definícia uvedená v *Encyklopédii jazykovedy*, podľa ktorej je text „*jazykovo-tematická štruktúra so zámerným usporiadaním výpovedí, ktorou sa vyjadruje relatívne uzavretý myšlienkový komplex. Je to semiotická entita, jazykový znak, ktorý má všetky štyri aspekty (chápané podľa G. Klause) jazykového znaku: sigmatiku, syntaktiku, sémantiku, pragmatiku*“ (Mistrík a kol., 1993, s. 452). S ňou súvisí aj textologický prístup k definovaniu textu: „*Z hľadiska textológie sa text chápe buď ako konečný jazykový tvar činnosti autora na literárnom diele, alebo ako grafický zápis výsledku tejto činnosti umožňujúci ho ďalej odovzdávať alebo reprodukovat*“ (ibid. s. 452).

2. Politický text. Autormi politických textov sú najmä aktéri politického diania. Tradične ich prednášajú ústne, a preto je možné klasifikovať politické texty ako žánre rečníckeho štýlu. Pri tomto konštatovaní, ktoré v ďalšej časti príspevku spochybníme, vychádzame z viacerých klasifikácií rečníckeho štýlu,

ktoré, hoci sa terminologicky odlišujú, majú jedného spoločného menovateľa – ich autori (L. Négyesy, F. Riedl, G. Z. Apresjan, F. Vátovec, Š. Hora, J. Mistrík) považujú politické reči za jeden zo žánrov rečníckeho štýlu.¹

J. Mistrík (1997) napríklad zaraďuje politické reči medzi prejavy a g i t a č n o – p r o p a g a n d i s t i c k é, pričom rozoznáva sedem typov politických reči (zjazdový prejav, manifestačný prejav, parlamentný prejav, prejav na aktíve, agitačný prejav, diplomatická reč, mítingový prejav).

Je však zjavné, že tento viac-menej enumeratívny prístup k problematike nevyhovuje v plnej miere zámerom nášho príspevku. Pokúsime sa preto o načrt vlastného prístupu k fenoménu politického textu.

1. V prvom rade si myslíme, že nie je možné v plnej miere stotožňovať politickú reč a politický text. **Ústnosť totiž nie je *conditio sine qua non* politického textu.** Autori politických textov svoje texty neraz predkladajú verejnosti výlučne v písomnej podobe, bez ambície predniesť ich ústne. Väčšina slovenských denníkov (napr. *SME*, *Pravda* a i.) a niektoré týždenníky (signifikantným príkladom je *Domino fórum*) pravidelne publikujú články, ktoré môžeme pokladať – vzhľadom na ich vlastnosti, funkcie a ciele – za politické texty a ktoré sú písané exkluzívne pre dané periodikum. Exkluzivita v tomto prípade znamená, že tieto texty nikdy neodznegli a ani neodznegli na iných fórach, t. j. neodznegli v ústnej forme.
2. Politický text považujeme za pojem n a d r a d e n ý pojmu politická reč. Ako totiž vyplýva z predchádzajúcich riadkov, každá politická reč je politickým textom, no nie každý politický text musí mať nevyhnutne formu politickej reči. **Politický text je množinou – politická reč je jej podmnožinou.** Ak teda budeme hovoriť o politickom texte, bude tento pojem zahŕňať i politickú reč.
3. Nestotožňujeme sa ani s názorom, ktorý je podľa nás implicitne obsiahnutý vo vymedzení typov politických reči vymenovaných Mistríkom (no nielen ním), že autorom/pôvodcom politického textu môže byť len

¹L. NÉGYESY diferencuje žánre rečníckeho štýlu z dvoch hľadísk. Z hľadiska cieľa prejavov ich člení na: 1. reči zasadaní, 2. súdne reči, 3. slávnostné reči; z hľadiska predmetu a príležitosti ich člení na: 1. politické reči, 2. súdne reči, 3. cirkevné reči, 4. vedecké reči, 5. príležitostné reči, 6. didaktické reči.

F. RIEDL diferencuje žánre podľa obsahu a cieľa na: 1. politické reči, 2. súdne reči, 3. cirkevné reči, 4. vedecké reči, 5. príležitostné prejavy.

V ruských prácach sa uplatňuje tematický zreteľ. Napríklad G. Z. APRESJAN klasifikuje rečnícke prejavy takto: 1. sociálno-politické rečníctvo, 2. akademické rečníctvo, 3. súdne rečníctvo, 4. rodinné rečníctvo, 5. bohoslužobno-cirkevné rečníctvo.

F. VATOVEC člení „kategóriu reči“ takto: 1. súdne rečníctvo, 2. politické rečníctvo, 3. cirkevné rečníctvo, 4. vojenské rečníctvo, 5. príležitostné rečníctvo, 6. výkladové rečníctvo, 7. diskusné prejavy.

Z našich prác venovaných rétorike Š. HORA rozoznáva tieto „formy rečenia“: 1. politická reč, 2. slávnostná reč, 3. príležitostná reč (porov. Mistrík, 1997, s. 484).

štátnik, politik, resp. politický aktivista.² Politický text môže sformulovať i laik, občan, ktorý sa vyjadruje k spoločensko-politickým otázkam, a to vtedy, keď je jeho komunikát nositeľom vlastností politického textu (napr. persuzívnosti, agitačnosti, apelatívnosti a pod.).³

3. Charakteristika politického textu. Na rozdiel od náučných textov, v ktorých sa vysvetľuje, poučča, referuje, sú politické texty „*zvažujúce, porovnávacíe a na základe toho dedukujúce*“ (porov. Místrík, 1997, s. 485). Ich autori uvádzajú pozitívne i negatívne stránky javu (s tendenciou zdôrazniť, ba hyperbolizovať tie, ktoré korešpondujú s ich politickým presvedčením), oproti sebe sa kladú plusy a mínusy, aby poslucháč videl prednosti obhajovanej veci alebo idey. Určujúcim kritériom teda nie je *a priori* pravda, ale *persuzívnosť*, t. j. úsilie o presvedčenie poslucháča a následne o jeho získanie na vlastnú stranu.

Politické texty sú úzko späté so *situáciou*, v ktorej sa vyskytujú. Zväčša ide o situácie aspoň čiastočne patetické, verejné. Expedient neočakáva od percipientov nevyhnutne verbalizované repliky, preto si svoje formulácie vopred dôkladne premyslí. Nemožno však podľahnúť ilúzii, že politický text prednášaný pred audítóriom poslucháčov môže mať podobu čistého monológu bez akéhokoľvek ohlasu zo strany poslucháčov. Politik by mal byť dobrým rečníkom, ktorý vždy očakáva *reakciu* publika. Tá má o. i. **verifikačnú a regulatívnu funkciu** (rečník si bezprostredne overuje účinok svojich slov a následne modifikuje, reguluje obsahovú i formálnu stránku svojho prejavu). Š. Holič upozorňuje dokonca na akúsi „*striedavú reč, inými slovami akýsi virtuálny dialóg, resp. „gestus otázky“ poslucháčov*“ (2001, s. 21).⁴ Spätná väzba má podobu potlesku alebo stupňa ticha počas prejavu.

Spätosť politickej reči so situáciou a prostredím ilustrujeme autentickým citátom, ktorý je zovšeobecnením skúseností poradcov Adolfa Hitlera: „*Dopoludňajšie alebo popoludňajšie schôdze nemajú taký účinok ako veľké prejavy večerné. Dopoludnia a popoludní je obecnstvo chladnejšie, nepodrobuje sa tak*

² Autormi/pôvodcami zjazdových prejavov, manifestačných prejavov, parlamentných prejavov, prejavov na aktíve, agitačných prejavov, diplomatických rečí a mítingových prejavov sú politici. Z toho usudzujeme, že Místrík považuje za autorov politických textov profesionálnych politikov/štátnikov/diplomatov.

³ Navrhujeme dokonca rozlišovať politické texty **v užšom slova zmysle** (ich autormi sú politici) a politické texty **v širšom slova zmysle** (ich autormi nie sú iba politici, ale aj občania artikulujúci svoje politické presvedčenie). Vychádzame pritom z teórie občianskej spoločnosti, ktoré hovoria o „*aktívnej občianskej participácii na správe vecí verejných*“, resp. o „*spoločenstve plnoprávných suverénnych občanov, ktorí sa môžu aktívne podieľať na demokratickej tvorbe a kontrole štátnej moci*“ (porov. Základy politológie, 1998, s. 38 – 53).

⁴ Virtuálny dialóg sa najčastejšie prejavuje napätím v pohľade, súhlasným pokyvovaním hlavou, pochybnosťami v pohľade, nudným výrazom tváre, vedľajším zamestnávaním sa, zívaním, prípadne mikrosprávkom (porov. Holič, 2001, s. 21).

ľahko vývodom rečníka, ako to býva večer. A rečníka deprimuje chlad, ktorý na neho prichádza z radov obecnstva“ (Bauer, 1994, s. 137).⁵

Už aj preto, že autor politického textu chce zaujať a zachytiť široký okruh poslucháčov/recipientov, **jazykový inventár** sa využíva čo možno najjednoduchší a všeobecne zrozumiteľný.

Každý politik pochádza z istého špecifického sociálneho a profesijného prostredia (napr. učiteľ, právnik, vedec, ekonóm, robotník). Ukazuje sa, že politik, ktorý sa nedokáže jazykovo adaptovať na politické prostredie, do ktorého vstupuje, eliminuje svoje šance na úspech. Príliš intelektuálna rétorika sa stáva v masovom meradle nezrozumiteľnou, príliš jednoduché, ba dokonca primitívne vyjadrovanie spochybňuje samotnú politickú erudíciu.⁶

Druhou stranou tej istej mince je, že politici často zahmlievajú skutočnosť, a to zneužitím pravidiel komunikácie. Intelektuálna prevaha politika, používanie odbornej terminológie, disponovanie väčším množstvom informácií vtedy nie je politikovým handicapom, ale jeho komparatívnou výhodou. Predpoklady úspešného priebehu komunikácie (aj politickej!) dávajú politikovi možnosť manipulovať s verejnosťou. Prvým predpokladom úspešnej komunikácie je fakt, že nielen vysielateľ (politik) musí poznať **kód a pravidlá kódovania**, ale – aby bola komunikácia úspešná – musí aj prijímateľ poznať ten istý kód a pravidlá kódovania v opačnom zmysle, totiž **pravidlá dekódovania**. „*Ak tieto znalosti prijímateľ nemá, vtedy alebo oznámeniu neporozumie, alebo dopátra sa zmyslu oznámenia len s vynaložením značnej námahy na dešifrovanie oznámenia*“ (Horecký, 1982, s. 27). Druhým predpokladom je podmienka, ktorá hovorí, že „*okrem ovládania kódu musia mať obidvaja účastníci komunikácie aj isté rovnaké alebo aspoň približne rovnaké znalosti o objektívnej realite, ktorej sa dotýka prenášaná informácia*“ (ibid. s. 29). Sofistikovanosť politika tak môže viesť k zjednodušovaniu zložitého problému (*vtedy hovoríme o populizme a demagogii*), k zahmlievaniu podstaty problému (*hovoríme o manipulácii*), resp. priamo k „*efektívnemu klamstvu*“, t. j. ku klamstvu, ktorému verejnosť uverí.

Faktografické údaje sú nezlučiteľné s ozdobnými figurami, a keďže v súvislosti s politickým textom ide o *vecné texty/prejavy*, vylučujú sa veľmi nápadné expresívno-emocionálne prvky. Nedajú sa však eliminovať názorné, sugestívne, ba ani emfatické jazykové prostriedky, ktoré robia text zrozumiteľnejším a účinnnejším.

⁵ To, že to tak je, vidí samotný Hitler na filmových predstaveniach. Film je technicky a herecky úplne rovnaký popoludní alebo večer, a predsa večerné predstavenie zanechá v divákovi účinnejší dojem (porov. Bauer, 1994, s. 137).

⁶ Tu možno hľadať i jednu z príčin neúspechu viacerých predstaviteľov ponovembrovej politickej elity v Českej republike a čiastočne i na Slovensku. Tá sa sformovala predovšetkým z reprezentantov intelektuálnej elity z akademických kruhov. Bolo preto zákonité, že politické posolstvá, ktoré formulovali, boli pre väčšinu verejnosti nedostatočne zrozumiteľné, ergo ťažko akceptovateľné.

Z *mimozajkových prostriedkov* sa pohybové uplatňujú predovšetkým vo funkcii synsémantických alebo zdôrazňujúcich prostriedkov, no zväčša nepresahujú mieru intelektuálnych, nocionálnych posunkov. *Mimika* je viditeľná v závislosti od toho, kde sa politická reč prednáša: „*Agitačno-propagandistické reči spravidla odznievajú v širšej verejnosti (manifestačné zhromaždenie, zjazd, konferencia, parlament, aktív...), a tak mimika je neviditeľná*“ (Mistrík, 1997, s. 486). S týmto názorom dnes môžeme polemizovať, pretože veľkoplošné obrazovky, ktoré sa stali súčasťou každého významnejšieho verejného zhromaždenia, umožňujú každému účastníkovi pozorovať napr. aj detaily politickej tváre.

Pokúsime sa tiež odpovedať na otázku, či je politický text (samozrejme, máme na mysli predovšetkým politický text vo forme *politickej reči*) charakterizovaný *improvizovanosťou* alebo mu predchádza *systematická príprava* rečníka. Odpoveď nie je a ani nemôže byť jednoznačná. Politický text charakterizuje jeho *variabilitnosť*, ktorá sa o. i. prejavuje aj v tom, že tento druh textu sa neviaže na kvalitatívne rovnorodé situácie (napr. požiadavky na mítingový prejav sa odlišujú od požiadaviek na diplomatickú reč alebo zjazdový prejav):

- 1) Za prvé *diferenciačné kritérium* improvizovanosti, resp. systematickej prípravy považujeme *význam konkrétneho politického textu*, aký mu politik pripisuje: „*Spontánne rozprávajúci človek vykonáva najmä pri jazykovom rozvíjaní zložitejších myšlienkových celkov veľmi komplikovanú činnosť: V myšlienkových procesoch rieši problematiku témy svojho prejavu. Z veľkého, s ohľadom na danú tému osobitne neusporiadaného myšlienkového materiálu vyberá to, čo spĺňa potreby rozprávania*“ (Kráľ – Rýzková, 1990, s. 96 – 97). Tvorba výpovedí je teda komplikovanou jazykovo-obsahovou aktivitou. Z toho vyplýva, že ak politik považuje svoj prejav za významný/dôležitý (napr. prejav amerického prezidenta o stave Únie, inauguračné prejavy, politické diskusie v dňoch vrcholiacej predvolebnej kampane), jeho obsah, ba aj formu si vopred starostlivo pripraví (improvizácii sa však, vzhľadom na spätosť politického textu so situáciou a prostredím, takmer nikdy úplne nevyhne). Ak ide o rutinnú politickú komunikáciu (napr. operatívne vyjadrenia pre masmédiá), politik formuluje svoje výpovede bezprostredne a spontánne, t. j. čiastočne alebo v plnej miere improvzuje.
- 2) Druhé *diferenciačné kritérium* je *kritérium odbornosti*, ktoré znamená, že politik si svoj text pripraví (často písomne) vtedy, keď má hovoriť na odborné témy (napr. ekonomika, legislatíva), a to najmä z oblastí, v ktorých nie je expertom. Príprava je v týchto prípadoch dôležitá aj preto, že politik musí operovať faktmi, číslami a ďalšími exaktnými údajmi.

V nasledujúcej tabuľke sa pokúsime o zhrnutie dialekticky protirečivých vlastností politického textu v podobe schematického náčrtu:

ÚSTNOSŤ	X	PÍSMONÁ FORMA
autor = profesionálny POLITIK	X	autor = potenciálne každý OBČAN
PRAVDA, OBJEKTÍVNOSŤ	X	PERSUÁZIA, SUBJEKTÍVNOSŤ
MONOLÓG	X	VIRTUÁLNY DIALÓG
TERMINOLOGICKOSŤ	X	ZROZUMITEĽNOSŤ LEXIKY
PRAVDIVOSŤ	X	MANIPULÁCIA
FAKTOGRAFICKOSŤ VECNOŠŤ	X	ÚČINNOSŤ SUGESTÍVNOSŤ, EMFATICKOSŤ
IMPROVIZÁCIA	X	SYSTEMATICKÁ PRÍPRAVA

Opozície vytvárajúce dialektickú protirečivosť politického textu

Z uvedeného vyplýva, že politický text nie je možné charakterizovať úplne jednoznačne, ale výlučne na báze napätia, tvoreného vnútornými opozíciami/protirečeniami. Táto skutočnosť ho však nedehtonuje a nedegraduje, práve naopak, ozvláštňuje ho a robí z neho entitu so sebe vlastným charakterom. Entitu, ktorá v dobrom zmysle slova provokuje, aby sme sa ňou zaoberali aj na väčšom priestore a v širších dimenziách než umožňujú priestorová determinácia tohto príspevku.

Literatúra

BAUER, František: Hitlerův Můj boj očima historiků. 1. vyd. Praha: Univers 1994. 225 s.

Encyklopédia jazykovedy. Spracoval Jozef Mistrík s kolektívom autorov. 1. vyd. Bratislava: Vydavateľstvo Obzor 1993. 513 s.

HOLIČ, Štefan: Praktická rétorika. 3. upravené vydanie. Nitra: Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa 2001. 58 s.

HORECKÝ, Ján.: Spoločnosť a jazyk. 1. vyd. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1982. 112 s.

KRÁL, Abel – RÝZKOVÁ, Anna: Základy jazykovej kultúry. 1. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1990. 128 s.

MISTRÍK, Jozef: Štylistika. 3., upravené vydanie. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1997. 598 s.

Základy politológie. Zodpovedný redaktor J. Kučírek. 1. vyd. Nitra: Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa 1998. 183 s.

Terminologické špecifiká v Obchodnom zákonníku

Eva Čulenová

Katedra slovakistiky, Filologická fakulta Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

Úvod

Či chceme alebo nie, dennodenne dochádzame do styku s obchodnými či právnymi zmluvami, ktoré participujú na spôsobe nášho života a napokon aj na našom správaní sa v societe. Zmluvy a dohody podstatnou mierou organizujú a usmerňujú naše správanie sa a dokonca aj myslenie. Druhov takýchto zmlúv je v súčasnosti nepreberné množstvo, dotýkajú sa nášho bývania, práce, využívania rôznych produktov a podobne. Vychádzajú zo zákonov, upravujúcich a organizujúcich život v spoločnosti, teda textu s celospoločenskou platnosťou. Predmetom tohto referátu sú predovšetkým texty platných zákonov, zameriavame sa najmä na Obchodný zákonník, modifikujúci prácu v obchodnej sfére. Keďže zo zákonov vyplýva aj koncipovanie textov rôznych súvisiacich zmlúv, zaujíma nás problematika vyjadrovania v týchto zákonoch, používanie konkrétnych vyjadrovacích prostriedkov a ich korešpondencia s platnou kodifikovanou podobou. Daný materiál sa teda pokúsime analyzovať predovšetkým z hľadiska lexikálneho, pričom sa v referáte zameriavame na používaný terminologický systém, vznik, vývin a priestor využívania termínov, pričom nezanedbávame ani pôvod jednotlivých termínov, ich korešpondenciu s kodifikovanou podobou a v neposlednom rade aj ich zrozumiteľnosť a ustálenosť.

1. Charakter textov v Obchodnom zákonníku

Pri tejto analýze vychádzam zo Zákona č. 513/1991 Zb. z. (Obchodný zákonník) publikovaného v Zákonoch II/ 2003. Tieto texty sa skladajú zo 4 častí:

1. Všeobecné ustanovenia, 2. Obchodné spoločnosti a družstvo, 3. Obchodné záväzkové vzťahy, 4. Spoločné, prechodné a záverečné ustanovenia. Okrem uvedených materiálov Obchodný zákonník obsahuje aj Nariadenia vlády Slovenskej republiky č. 100/ 1993 Z.. z. o Obchodnom vestníku. Je evidentné, že spomenuté materiály sú príloš široké na podrobnú lingvisticko-štylistickú analýzu (hoci zaujímavé), preto som siahla po tretej časti (**Obchodné záväzkové vzťahy**), pretože väčšina obyvateľstva má skúsenosti práve s prácou so zmluvami, hoci nemusí práve pôsobiť práve v oblasti obchodovania.

Časť **Obchodné a záväzkové vzťahy** sa týka vypracovania, dodržiavania a sankcií v prípade nedodržiavania zmluvných vzťahov v podmienkach rôznych druhov zmlúv v odlišnom obchodnom prostredí (bankové zmluvy, kúpne zmluvy všeobecne, úverová zmluva, zmluva o prenajatej veci, zmluvy o uložení vecí, zmluva o dielo, mandátna zmluva, komisionárska zmluva, zmluva o kontrolnej

činnosti, zasielateľská zmluva, zmluva o preprave vecí, zmluva o prenájme a prevádzke dopravného prostriedku, zmluva o sprostredkovaní, zmluva o obchodnom zastúpení, zmluva o tichom spoločenstve, zmluva o inkase, zmluva o bežnom účte, zmluva o vkladovom účte, cestovný šek, sľub odškodnenia atď.) Táto časť sa delí na 3 hlavy, ktoré sú ďalej rozčlenené na diely a oddiely. Týmto časťiam zodpovedajú §1 - §755.

Analýza týchto textov sa prikláňa k tvrdeniu, že v prípade Obchodného zákonníka (tak ako aj ostatných zákonníkov) ide o objektívny štýl. Vychádzajúc zo štýlového členenia J. Mistríka (1997, s.553) môžeme usúdiť, že texty zákonov sú koncipované podľa legislatívneho štýlu, ktorý „...je matematicky presný, jednoznačný a pritom zrozumiteľný. ... má dlhé vety, jednoduchú interpunkciu ... a presnú terminológiu. V legislatívnych textoch môže jediné nepozorne použité znamienko zapríčiniť nedozerné škody. Legislatívne texty sa členia na paragrafy, odseky a články. Časti textov sa číslujú. Legislatívny štýl kontrastuje s protichodným notárskym štýlom najmä v tom, že legislatívny štýl má všeobecného adresáta, notársky štýl je prísne adresný“ (Mistrík, 1997, s.553). Takto znie všeobecná charakteristika štýlu, v ktorom sú koncipované zákony a normy. No pri podrobnejšom pohľade na texty Obchodného zákonníka môžeme niektoré opisné faktory potvrdiť, niektoré je možné hlbšie analyzovať, hoci je nespochybniteľné, že uvedená charakteristika je veľmi presná a správna. Dotýka sa však všeobecného, a to ideálneho charakteru právnych textov, nie však reálneho. Už pri „povrchnom“ zoznamovaní sa s textami Obchodného zákonníka je zrejmé, že minimálne z aspektu lexikálneho a syntaktického nie vždy korešponduje koncipovanie tohto materiálu s faktorom zrozumiteľnosti a aktuálnosti.¹ Pozitívom však je, že obsah je pomerne prehľadne členený do hláv, dielov, oddielov, paragrafov a odsekov, čo je praktické z aspektu deskriptívneho (presne môžeme označiť miesto argumentácie), čo zaručuje presnú verifikáciu údajov, na ktoré sa odvolávame. Hoci sa pri koncipovaní týchto textov naozaj bral do úvahy aspekt jednoznačnosti, práve pri nedostatku lingvistických vedomostí sa často stáva, že sa jednoznačnosť vyjadrovania v zákonoch narúša a ich obsah sa teda zahmlieva, prípadne replika nadobúda ďalšie významy. Príčinou je predovšetkým snaha o štylizáciu informatívne i formálne kondenzovaných syntaktických konštrukcií (viet), a to tak, aby im používateľ porozumel, ale aby bola informácia koncízna a kondenzovaná do čo najmenšieho celku. Takýto postup je však obtiažny a vyžaduje pomerne hlboké lingvistické, najmä stylistické znalosti s bohatou slovnou zásobou disponujúcou aj znalosťou príslušných právnych termínov. Tento fakt bližšie vysvetlím pri nasledujúcich analýzach.

¹ Pod pojmom faktor zrozumiteľnosti chápem jednoznačnosť vyjadrovania bez zastierania pravého a jedinečného zmyslu výroku. Pod pojmom faktor aktuálnosti chápem používanie súčasnej lexikálnej stavby spisovného slovenského jazyka (teda: aktuálne, moderné a vyhovujúce výrazy a lexikálne jednotky).

2. Lexikálne špecifiká v textoch Obchodného zákonníka

Zloženie lexikálneho materiálu Obchodného zákonníka spočíva predovšetkým v kumulácii plnovýznamových slov (teda substantív, adjektív, pronomín, numerálií a verb). Analýzy ukázali, že 3. časť Obchodného zákonníka sa skladá z 53, 37% substantív, 19, 23% adjektív, 8, 9% pronomín (tu išlo najmä o zámená deiktické /ukazovacie/ a derivované osobné), 4, 33% čísloviek (číslovky predstavovali najmä odkazy na čísla odsekov a paragrafov, slúžiace na verifikáciu príslušných údajov) a prekvapivo len 14, 18% verb. Uvedené údaje dokazujú, že texty 3. časti Obchodného zákonníka disponujú vysokým, ba až maximálnym stupňom informativnosti, pričom najfrekventovanejšími nositeľmi informácií a obsahov sú substantíva. Hoci som v začiatočných štádiách analýzy predpokladala, že adjektíva, budú vystupovať takmer v podobnom percentuálnom zastúpení ako substantíva, závery ukázali, že adjektíva disponujú, podobne ako aj zámená, doplňujúcou funkciou, pričom adjektíva môžu tvoriť spolu s príslušnými substantívami termín.

Pr.: *zaviazaná strana, platný záväzok, banková záruka, budúca zmluva, záložné právo, spoločné záväzky, zmluvná pokuta,...*

Adjektíva majú vo vzťahu k adjektívam často aj vysvetľujúcu funkciu.

Pr.: *zbytočný odklad, zaviazané osoby, povinný dlžník, zaviazaný spoludlžník, dojednaná lehota,...*

Pri štúdiu týchto zákonov sa čitateľovi javí, že aj adjektíva disponujú vysokou informatívnou hodnotou (keďže sú tiež nositeľmi informácie), výpočty však ukazujú, že v tomto prostredí ju nemajú na takom stupni ako substantíva.

Závery z výpočtov ďalej dokazujú, že stupeň výskytu verb je len 14,18%. Zastúpené sú tu predovšetkým slovesá sponové a sponovo-menné, čo dokazuje, že v textoch zákonov ide najmä o podanie objektívnej informácie, nie o výklad určitého deja. Materiály v zákonoch teda predstavujú len statické informácie, a to podľa možnosti s čo najpresnejším vyjadrením. Toto tvrdenie dokazuje aj menšie percento výskytu zámen (8,9%). Namiesto zámen právne texty využívajú príslušné, čo najpresnejšie vystihujúce substantíva. Dôvodom je možno obava, aby vplyvom prílišného výskytu zámen nedošlo ku skresleniu informácie alebo k vytvoreniu viacerých obsahov jednej repliky (prípadne interpretácii).

Pr.: V § 316, ods. 2 sa nachádzajú výpovede:

Na bankovú záruku nemá účinok čiastočné plnenie záväzku dlžníkom, ak nespĺnený zvyšok záväzku je rovnaký alebo vyšší, než je suma, na ktorú znie záručná listina.

Nasleduje § 317, kde sa pokračuje:

Ak zo záručnej listiny nevyplýva nič iné, nemôže banka uplatniť námietky, ktoré by bol oprávnený voči veriteľovi uplatniť dlžník a banka je povinná plniť svoje povinnosti, keď ju o to písomne požiadal veriteľ.

Ak by sa termín *záručná listina* z 1. riadku § 317 nahradil zámenom *ona* (teda: *Ak z nej nevyplýva ničो iné, nemôže banka uplatniť námietky,...*), čitateľ a používateľ zákona môže rozvažovať, či v zákone ide napr. o záručnú listinu alebo o bankovú záruku. Použitie pronomína teda docieli zahmlenie významu konštrukcie.

Ďalší príklad:

Ak by sa substantívum *námietky* nahradilo napr. deiktickým zámenom *to*, mohla by vzniknúť replika: *Ak zo záručnej listiny nevyplýva ničо iné, nemôže banka uplatniť to, čo by bol oprávnený voči veriteľovi uplatniť dlžník, ...*

Z formálneho hľadiska je síce táto veta správna, deiktické zámeno *to* však zastiera sémantiku, čo môže mať viaceré následky:

1. Banka nevie presne, čo nemôže uplatniť,

2. banka nemôže ničо uplatniť, ale presne to je oprávnený uplatniť dlžník voči veriteľovi. Prípadov takejto primej úmery (ne)právomoci banky a právomoci dlžníka vo vzájomnom vzťahu môže byť veľa, čo by v praxi znamenalo zmätok a možno aj zneužívanie tohto zákona.

Uvedené príklady dokazujú, že hoci sa vetné kontrukcie kvantitatívne predĺžia, možno sú aj ťažšie čitateľné a nezodpovedajú pravidlám štylizovania (neopakovať jednu lexikálnu jednotku na malom priestore), nahradzovanie zámen presne definovanými substantívami (prípadne spodstatnenými adjektívami) je z hľadiska presného vyjadrovania spojeného s následným konaním ľudí v praxi veľmi opodstatnené. Pod týmto vplyvom teda narastá stupeň výskytu substantív a výrazne klesá používanie zámen.

Ako neskoršie dokážeme, napriek tomu dochádza v zákonoch k používaniu zámen, čím sa sémantika výpovede zastrie.

Pri týchto analýzach som ďalej predpokladala, že vzhľadom na verifikáciu uvádzaných údajov prostredníctvom odkazov bude percento výskytu numerálií v texte vyššie (rátala som zastúpenie numerálií v samotnom texte zákonov). Závěry však ukázali, že číslovky sa najčastejšie vyskytujú v úvodných pasážach textov (čísla pragrafov, dielov, oddielov, odsekov,...). V samotných textoch zákona už idee predovšetkým o podanie statickej, objektívnej informácie, odkazy na iné časti sa konkrétne v 3. časti Obchodného zákona objavujú menej.

Ak tvrdíme, že prevažnú časť textu zákonov v 3. časti Obchodného zákonníka výrazne prevažujú substantíva, musíme mať na zreteli aj ich obsahovú špecifikáciu. Nie je potrebná hĺbková analýza textu, aby sme zistili, že prevažnú časť v materiáli tvoria **termíny**. Horecký - Rácová spolu s Místríkom (1997, s.77) charakterizujú termín ako „...pomenovanie pojmu v sústave pojmov vedného alebo výrobného odboru“. Slovenský jazykovedec J. Horecký uvádza nevyhnutné **znaky termínu** (Místrík,1997, s.77):

1. Významový priezačnosť - spočíva v tom, že obsah termínu je motivovaný vlastnosťou pomenúvaného javu, napr.: sneženka - súvislosť so snehom, ...)

2. Systémovosť - jej základ je v tom, že sa termín na základe svojej slovtvornej štruktúry môže zaradiť do rámca ostatných termínov alebo slov príslušného jazyka (napr. termíny zakončené na - *tel'* pomenávajú pôvodcu deja a pod.)

3. Ustálenosť - termín je trvalý, nemenný vo svojej podobe i vo význame

4. Jednoznačnosť a prenosnosť - termín označuje v príslušnej disciplíne vždy jeden a ten istý pojem, a to aj napriek tomu, že v inej disciplíne pomenúva niečo iné, napr. *kmeň* v jazykovede, v botanike, v zoológii, v histórii, ...

5. Nosnosť - teda schopnosť byť východiskom pri tvorení ďalších názvov, napr.: skrutka - skrutkovač, ...

6. Ludovosť - termín sa zbytočne neodkláňa od známeho a zaužívaného pomenovania vzatého zo základného slovného fondu, napr. kolobeh vody, vodná nádrž, ...

7. Medzinárodnosť - teda: termín používaný na Slovensku, ak to nevyžaduje vážnejšie systémové dôvody, sa neodchyľuje od známeho medzinárodného termínu. Pr.: synonymia, dolce, fortissimo, ...

K bodu 1

Termíny používané v 3. časti Obchodného zákonníka sú evidentne významovo dostatočne priezračné, pretože ich obsah je motivovaný vlastnosťou spomínaného javu, a to výlučne v slovenskom jazyku. Motivácia vzniku týchto právnych termínov je väčšinou na prvý pohľad zrejmalá:

dlžník - dlh; záväzok - zaviazať sa; zmluvná povinnosť - povinnosť vyplývajúca zo zmluvy, dohody; dojednanie - dohodnutie sa na základe obchodného jednanja; odstúpné - odstúpiť, odísť atď.

Všetky termíny vyskytnuté v Obchodnom zákonníku majú slovenský slovný základ, čo umožňuje termín dostatočne presne pochopiť aj laikovi. Nestretáme sa tu so situáciou ako napr. v iných odboroch (napr. aj v llingvistike), že slovný základ je prebraný z cudzieho jazyka (latinčiny, gréčtiny, ...), čo môže byť pre laika zdrojom neporozumenia daného termínu. Toto je možné hodnotiť veľmi pozitívne.

K bodu 2

Ak sme tvrdili, že právne termíny v 3. časti Obchodného zákonníka majú slovenský pôvod, potom je vysoká pravdepodobnosť, že termíny aj na základe svojej slovtvornej štruktúry patria do slovenského jazyka.

Pr.: *veri - tel'; dlž - ník; na - dobúda - tel'; uklada - tel'; o - meška - nie; povin - nost'; zhotovi - tel'; objednáva - tel'; ...* Ako vidno, termíny disponujú nielen slovenským koreňom, ale aj prefixami a sufixami.

K bodu 3

Tento bod sa dotýka ustálenosti právnych termínov. Práve táto vlastnosť je v prípade vyjadrovacích prostriedkov v Obchodnom zákonníku veľmi výrazná. Právne termíny sú evidentne formálne aj sémanticky ustálené, čo jednej strane pozitívom, na druhej strane aj negatívom. Mám na mysli predovšetkým formálny aspekt právneho termínu, pretože obsahová ustálenosť, podobne ako j v iných vedných disciplínach, je nevyhnutná a požadovaná.

Právo patrí medzi najstaršie disciplíny a sprevádza ľudstvo prakticky od dôb začiatku života jednotlivcov v spoločnosti.

Po vzniku právnych zákonníkov boli pôvodné zákony doplňované a upravované, pričom sa jednotlivé termíny a výrazy, ktoré odrážali existujúci jav, ponechávali. Preto pri čítaní slovenských zákonníkov vidíme aj vývin jazyka. Ukážeme si to na príkladoch:

Zmluva - odvodené od slova *zmlúvať sa*. Toto slovo je však českého pôvodu a zo slovenčiny sa mohlo dostať už v stredoveku (14. st.), keď sa úradným jazykom stala kráľická čeština. Dnes však takýto slovtvorný kmeň vypadol zo slovenčiny a lexikálna jednotka sa nahradila slovom *dohodnúť sa*. (Potom by možno nebola *zmluva* ale *dohoda*; nebola by *zmluvná povinnosť* ale *dohodnutá povinnosť* a pod.)

Podobná situácia vzniká aj v ďalších prípadoch.

Pr.: **Vada tovaru** (§ 430, 431, 432, 433, ...) - *vadiť*. Už pri prvom čítaní je zrejmé, že slovo *vada* má český pôvod a v slovenčine sa už presadil pojem *chyba*. Mala by teda byť: *chyba tovaru*, *chybný tovar* a pod.

Odplata (§ 527, ods. 1, s. 1) - *odplatiť sa*. Možno by v spisovnej slovenčine lepšie znelo: *odmena* - *odmeniť sa*.

V § 528 sa spomína tzv. **skladištný list**. Tento termín má byť evidentne odvodený od slova *sklad*. Ak ho chceme spojiť s predmetom, možno by bolo vhodnejšie spojenie *skladovateľský list* alebo *skladový list*, pretože slovo *skladištný* silne evokuje základ v českom slove *skladište*, nie v slovenskom *sklad*.

Všimla som si, že veľa termínov má svoj pôvod v stredoveku, prípadne pochádza aj z čias 1, Československej republiky, no majú svoju terminologickú platnosť i v súčasnosti.

Pr.: veriteľ; úrok; lehota; nájomca; vlastnícke právo; dielo; ... Rovnako starý je aj proces vzniku týchto slov: *zhotoviť* - *zhotoviteľ*; *objednať* - *objednávateľ*; *ukladať* /*vec*/ - *ukladateľ*; ...

Hoci v prípade termínov je vlastnosť formálnej aj obsahovej ustálenosti skutočne žiaduca, zdá sa mi, že keďže ide o slovenské slovtvorné korene právnych termínov, bolo by možno vhodné prispôbiť ich dnešnému stavu spisovnej slovenčiny. Je jasné, že tieto termíny odrážajú stav jazyka v dobách svojho vzniku, z hľadiska zrozumiteľnosti a širokého využitia týchto zákonov v celej slovenskej populácii by možno bolo vhodné niektoré tieto termíny upraviť.

Ide predsa len o iný prípad ako pri termínoch pochádzajúcich z czdzieho jazyka a ktorých motivácia vzniku nemusí byť každému pri prvom pohľade jasná, pretože ich používa len úzky okruh odborníkov. Podľa zákonov sa riadi celá spoločnosť, preto si myslím, že motív vzniku termínu by mal byť jasný a termín zrozumiteľný aj pre laika.

K bodu 4

Jednoznačnosť a presnosť. Tieto vlastnosti vyplývajú zo samotnej podstaty termínov všeobecne. V 3. časti Obchodného zákonníka je jednoznačnosť a presnosť použitých termínov zabezpečená definíciou pojmov, ktorá sa vyskytuje na začiatku každého dielu v Základných ustanoveniach.

Pr.: Diel IX (Zmluva o dielo), oddiel 1, § 536, ods. 2: „Zmluvou o dielo sa zaväzuje zhotoviteľ vykonať určité dielo a objednávateľ sa zaväzuje zaplatiť cenu za jeho vykonanie.

Dielom sa rozumie zhotovenie určitej veci, pokiaľ nespadá pod kúpnu zmluvu, montáž určitej veci, jej údržba, vykonanie dohodnutej opravy alebo úpravy určitej veci alebo hmotne zachytený výsledok inej činnosti. Dielom sa rozumie vždy zhotovenie, montáž, údržba, oprava alebo úprava stavby alebo jej časti.“

[Poznámka autorky: Na základe tejto definície by som odporučila nahradiť pomerne násilné slovo zhotoviteľ ekvivalentom výrobcu. Zároveň by bolo vhodné násilnú a chybnú vetnú konštrukciu preštylizovať. Napr.: Pod pojmom dielo sa rozumie zhotovenie, montáž, údržba určitej veci, ktorá však nespadá pod kúpnu zmluvu. Dielo je zároveň aj vykonanie dohodnutej opravy, úprava určitej veci alebo hmotne dosiahnutý výsledok konkrétnej dohodnutej činnosti. ...]²

Po štúdiu príslušných zákonov je možné konštatovať primeranú jednoznačnosť a presnosť termínov, pretože použité termíny sú vhodne sprevádzané príslušnými spresňujúcimi definíciami.

K bodu 5

Nosnosť je schopnosť byť východiskovým slovom pre ďalšie jednotky. Keď zoberieme do pozornosti napr. slovo **sklad**, len v Dieli VIII., Zmluve o skladovaní, v § 528 nachádzame odvodené lexikálne jednotky: *skladovanie; skladovateľ; ukladateľ; skladovaná (vec); skladištný (list), skladné.*

Ďalší príklad:

Diel IX, Zmluva o dielo:

Objednať - objednávka, objednávateľ, objednaný

Zmluva - zmluvný

Predať - predávajúci, predaj, predaný, predávaný

Cena - ceniteľ, cenový, cenný

Vlastniť - vlastník, vlastnícke (právo)

Kúpa - kupujúci, kúpiť/ kupovať, kúpna (zmluva), kupovaný (tovar, služba)

Právo - právny, právoplatný, právnik

Viazať - záväzný, zaviazat' sa, zaviazaný (spoludlžník)

Držať - držaný, zádržné (právo), držiteľ

Diel IX, Mandátna zmluva:

Mandát - mandátna, mandatár, mandant

Diel XII, Zmluva o kontrolnej činnosti:

Kontrola - kontrolná, kontrolór, kontrolovaná (vec)

Diel XIV, Komisionárska zmluva:

Komisia - komisionárska, komisionár, komitent

Diel XiV, Zmluva o preprave vecí:

Doprava, preprava - dopravca, dopraviť/ dopravovať, dopravená/ dopravovaná (zásielka)

² Evalváciou vetných konštrukcií a návrhom na korektúry sa zaoberám v kap. 3.

Z uvedených príkladov vyplýva, že termíny Obchodného zákonníka disponujú vysokým stupňom nosnosti, pretože sa zdá byť pre tvorbu príslušných termínov súvisiacich s príslušným javom práve odvodzovanie zo základného termínu veľmi vhodným procesom. Zároveň sa tento postup využíva aj na sprehl'adnenie terminológie, pričom odvodzované termíny transparentne prislúchajú k danému javu (**pr.:** *predať* - *predajca/ predávateľ*, *predaný*; všetky v tomto príklade uvádzané termíny súvisia s javom *predať určitú vec/ službu*, teda poskytnúť ju záujemcovi za určitú protihodnotu /finančnú čiastku/).

Vlastnosť nosnosti je teda v Obchodnom zákonníku a iných pr'vnych textoch veľmi výrazná, dokonca možno tvrdiť, že z praktického hľadiska a z hľadiska zrozumiteľnosti a dostupnosti terminológie veľmi potrebná.

K bodu 6

Ludovosť - zbytočne sa neodkláňa od známeho zaužívaného pomenovania zo základného slovného fondu.

V predchádzajúcich častiach som sa na túto problematiku už sústredila. Po analýzách je možné konštatovať, že základy všetkých relevantných slovných druhov pochádzajú z domáceho jazyka. Zároveň tieto lexikálne jednotky vystupujú v textoch Obchodného zákonníka ako termíny. Dôvody na výlučné používanie domácich slovných základov v termínoch Obchodného zákonníka sú zrejme:

1. Zrozumiteľnosť týchto zákonov pre širšiu populáciu
2. Transparentnosť zákonov pre ich použiteľnosť v bežnej praxi
3. Historický pôvod jednotlivých formulácií a termínov

Pr.:

Výkonávateľ (kontroly) /§591/: Základ (z.): konat'

Zhotoviteľ (Diel IX): z.: zhotoviť

Prikazca (Diel XIII): z.: (pri)kázať

(obchodné) zastúpenie (Diel XVIII): z.: zastúpiť

Nájomca (Diel XV): z.: nájom, najat'

Vkladový (účet) (Diel XXIV): z.: vklad, vložiť

Pri podrobných analýzách teda zisťujeme, že v celom Obchodnom zákonníku sú zastúpené termíny s (česko)slovenským pôvodom (dôvody sú uvedené).

Pri porovnávaní napr. s Občianskym poriadkom je možné konštatovať, že napr. v Občianskom poriadku sa vyskytujú už aj jednotky s pôvodom v iných jazykoch. Napr.: **fyzická** (osoba): z.: v gréčtine; **senát**: z.: v gréčtine; **exekúcia**: z.: v latinčine

Dôvodom je vedomie, že konkrétne v Občianskom zákonníku (ale aj v iných zákonoch) sa dostávame do kontaktu s pomenovaniami takých orgánov a inštitúcií, a s takými situáciami, ktoré tvorili základ štruktúrovanej spoločnosti už v dobách, keď začalo právo vznikať.

K bodu 7

Medzinárodnosť - v bode 6 sme spomínali, že všetky termíny v Obchodnom zákonníku majú domáci pôvod, čo je teda v priamom protiklade k charakteris-

tikám v bode 7. Texty konkrétne Obchodného zákonníka v minimálnej miere využívajú medzinárodné termíny, čo však nie je možné tvrdiť napr. o Občianskom poriadku alebo o Exekučnom poriadku.

Keďže sa slovenská spoločnosť len rozvíja do podoby trhového kapitalizmu, je evidentné, že ešte musíme prejsť viacerými zmenami, a to ako v myslení jednotlivcov, tak aj v novelizácii zákonov, ktoré sprevádzajú a určujú vývoj spoločnosti. Obchodný zákonník patrí k najkonštruktívnejším zákonom podliehajúcim takmer najväčšej dynamike. Určuje správanie sa stále len rozvíjajúcej sa, no veľmi dôležitej vrstvy - vrstvy podnikateľov a živnostníkov, ktorí budú v budúcnosti tvoriť podstatnú časť spoločnosti. Preto je dôležité, aby zákony určujúce správanie sa v tejto vrstve boli čo najpresnejšie a pre širokú populáciu čo najzrozumiteľnejšie.

Literatúra

BOSÁK, Ján: Sociolingvistická stratégia výskumu slovenčiny. In: Sociolingvistica Slovaca. Sociolingvistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny. Zost.: Ondrejovič, S. - Šimková, M. Bratislava: Veda 1995. ISBN 80-224-0160-9

FINDRA, Ján: Štylistika slovenčiny. Martin: Osveta 2004, s. 232 ISBN 80-8063-142-5

MISTRÍK, Jozef: Štylistika. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1997. 598 s. ISBN 80-08-02529-8

Zákon č. 513/1991 Zb. z. OBCHODNÝ ZÁKONNÍK. In: Zákony II/ 2003. Úplné znenia zákonov z obchodného a občianskeho práva a súvisiace predpisy platné k 1. 1. 2003. Poradca, s. r. o. Žilina, 616 s. ISBN 1335-1583

Zákon č. 40/ 1964 Zb. z. OBČIANSKY ZÁKONNÍK. In: Zákony II/ 2003. Úplné znenia zákonov z obchodného a občianskeho práva a súvisiace predpisy platné k 1. 1. 2003. Poradca, s. r. o. Žilina, 616 s. ISBN 1335-1583

Zákon NR SR č. 270/ 1995 Z. z. o štátnom jazyku SR, Ministerstvo kultúry SR, Bratislava 1997, s. 16

Encyklopedický text jako syntéza verbálních a neverbálních komponentů

Jelena Pastuchovičová

Filologická fakulta Běloruské státní univerzity, Minsk

Text, zpravidla, představuje polykodový výtvar, kterého se účastní nejen slovesné, ale i neslovesné (paragrafěmní) elementy. Paragrafěmními elementy rozumíme jednotky dvou úrovní: 1) interpunkční znaménka, mezery, formát listu

a písmo – to jsou neoddělitelné komponenty písemné řeči (jsou přítomny ve všech typech publikaci); 2) neverbální prostředky, které představují různá zobrazení (kresby, fotografie, schémata, grafy, tabulky atd.). První jsou obvyklejší pro apercepci (vnímání), standardnější z hlediska výkonu a umístění, a vnímají se jako prostředek předání písemného sdělení. Zobrazovací prostředky nebo ilustrace ve širším pojmu mají větší schopnost vydělit něco, vnímají se často trochu odděleně od textu vzhledem ke své relativní nenormativnosti a neregulárnosti. Podle našeho mínění jsou pro analýzu zajímavější paragrafémy druhé úrovně, což souvisí s tím, že jsou polyfunkční, na rozdíl od první skupiny.

Vytvoření encyklopedického textu je složitý proces, kterého se účastní mimo autora recenzenti, redaktoři, umělci, sazeči a možná i jiní účastníci. Zpočátku text připraví autor, přičemž ve většině případů i bez ilustračního (avverbálního) materiálu. Ale v průběhu práce s rukopisem „spoluautoři“ nakonec přivádí rukopis do tvaru optimálního pro chápání veřejnosti. Čtenář samostatně čte a vnímá text, který byl už promyšlen a dobře připraven (interpretován) jinými „čtenáři“, neboli „spoluautory“ textu, aniž by o tom přemýšlel. Tato příprava textu zvyšuje efektivitu vnímání a porozumění textu. Při ilustrační interpretaci textu různá neverbální zobrazení nejen nepřekáží pochopení základního smyslu textu, ale naopak pomáhají hlouběji postihnout myšlenky autora, podávají předmět popisu z nějakého jiného úhlu pohledu na rozdíl od slovesného popisu. V tomto případě však je velice důležité, aby publikace nebyla přesycena paragrafémy, neboť zbytečné ilustrační prostředky a také jejich nahromadění mohou vyvolávat negativní reakce čtenáře, překážet porozumění textu. Při takovém stavu věci nezůstává místo pro tvůrčí činnost čtenáře textu, tj. stává se pasivním spotřebitelem informací, nikoliv aktivním účastníkem komunikačního aktu.

Použití různých typů paragrafémů (avverbálních prostředků) je podmíněno cíli a úkoly, které vyvstávají před nakladateli. Při nutnosti přesného (faktického) zobrazení prvků věcného prostředí se nejčastěji používají fotografie, které přímo zobrazují určitý úsek skutečnosti. Jestli je předmětem zájmu vnitřní zařízení, struktura popisovaného, využívají paragrafémy, jako jsou plány, schémata, nákresy, schematické kresby, v jejichž složení linie a vzájemné umístění předávají podobnou informaci. Ilustrace závislosti mezi analyzovanými jevy vyžaduje použití tabulek, grafů, a je-li možnost, i vzorců. V tomto případě se velké množství informace umísťuje v relativně malém prostoru, přičemž se informace podává názorněji. Snaha zobrazit duchovní základ (počátek) podmiňuje užití takových prostředků, jako jsou obrazy, kresby, rytiny, plakáty, které představují zobrazovací řadu knihy. Tyto ilustrace svou přítomností ožívují, estetizují text, vyvádí čtenáře z úzkého kruhu „nutné“ informace, působí na jeho emoce.

Když se čtenář seznamuje s textem, prohlíží i představenou neslovesnou informaci, proces cílevědomého chápání probíhá po člunkovém principu: jeho pozornost se obrací střídavě od verbálního textu k ilustracím a naopak, přičemž ilustrace mají různé vztahy s verbálním textem:

- 1) potvrzují napsané,
- 2) vystupují jako záměna mnohoslovné verbální informace,
- 3) podstatně doplňují napsané, představují předmět popisu z jiné strany,
- 4) slouží jako svérázný psychofyziologický odpočinek a plní estetické úkoly.

Zároveň vzhledem k ilustracím text může mít různou povahu, to znamená, že je může doprovázet závažně nebo fakultativně. Také musíme rozlišovat ilustrace, které ve své struktuře mají verbální informace, a ilustrace, které se ve svém složení obejdou bez ní. Avšak čtenář ve všech případech tak nebo jinak usouvztažňuje zobrazené s napsaným, a také se svou osobní zkušeností.

Na rozdíl od slov, která se opakují a v rámci stejné stati se mohou vyskytovat až desetkrát ve stejném tvaru, neverbální komponenty podle svého složení a obsahu jsou ve většině případu neopakovatelné, může se opakovat jejich forma (to znamená typ paragrafému), ale obsah, který předávají, bude vždy nový. To ve značné míře oživuje encyklopedický text, rozšiřuje hranice jeho vnímání čtenářem.

Slova se vnímají lineárně, tj. znak za znakem, zatímco ilustrace celkově, momentálně, již při prvním pohledu. Lze však hovořit o dvou typech vnímání (chápání) ilustrací: prvním, neboli momentálním (o čemž jsme zmiňovali výše), a detailnějším -- při studiu informace v nich představené, při jejich prohlížení. Druhý typ vnímání ilustrací zpravidla probíhá souběžně s vnímáním slovesného textu, a můžeme proto tvrdit, že se uskutečňuje za pomoci verbálního textu, poněvadž v tomto případě verbální text orientuje, směřuje pozornost čtenáře na ty nebo jiné prvky při vnímání ilustrací.

Důležité je zkoumání stupňů významnosti různých typů paragrafémů pro chápání textu a charakteru jejich součinnosti s verbálními prostředky. V encyklopedických textech o literatuře a umění, které zkoumáme, se zřetelně vyčleňují další neverbální komponenty:

- fotografie,
- obrazy
- obrazové ilustrace (kresby, karikatury, rytiny, plakáty),
- schématické ilustrace (plány, schémata, nákresy, schématické kresby),
- jiné paragrafémy (jako například noty, tabulky, mapy, erby, písmena atd.)

Výše uvedené paragrafémy vyžadují zkoumání z hlediska jejich role v procesu vnímání a chápání odpovídajících statí encyklopedie.

Třídění averbálních prostředků je možné provést na základě toho, jak zobrazují skutečnost, a také vzhledem k jejich uměleckému i technickému provedení. Fotografie adekvátně reprodukuje předměty, jevy, události skutečného světa. Obrazy a obrazové ilustrace ukazují realitu jen z určitých úhlů pohledu; přičemž obrazy na rozdíl od obrazových ilustrací mají složitější námět a jsou propracovanější ve svých prvcích. Schématické ilustrace vyčleňují strukturální stránky zobrazeného a detailizují je. Všechny ostatní neverbální komponenty vzhledem k jejich malému počtu v našem případě neprobíráme.

V pětidílné Encyklopedii literatury a umění Běloruska jsou výše uvedené paragrafemý rozmístěny dvěma způsoby: vedle slovníkových statí a na zvláštních vlepených přílohách. Podle našich výpočtů paragrafemý umístěné na zvláštních vlepených přílohách jsou ilustracemi jen u 2,6% všech slovníkových článků, přesto tyto averbální prostředky představují 36,3% paragrafemů všech použitých v encyklopedickém textu. Údaje využití neverbálních komponentů jsou znázorněny v tabulce (v procentech).

Tabulka

Druhy para- grafemů	umís- tění	Obrazové ilustrace					Schématické ilustrace				Jiné paragrafemý						
		Fotografie	Obrazy	kresby	karikatury	rytiny	plakáty	plány	schémata	nákresy	Schématické kresby	noty	tabulky	mapy	erby	exlibris	písmá
vedle slov- níkových statí		78,3	8,8	2,1	0,1	0,9	0,5	3,8	1,05	2	0,5	1,6	0,14	0,02	-	-	-
na zvláštních vlepených přílohách		75,8	9,4	7,8	-	3,2	0,6	-	-	-	-	-	-	-	2	0,5	0,8

Tak je vidět, že ve značné míře je nerovnoměrné rozmístění ilustrací, což souvisí zřejmě s tématy slovníkových statí.

Zkoumaný encyklopedický text obsahuje slovníkové statí o:

- 1) literatuře,
- 2) jazyku,
- 3) umění,
- 4) etnografii,
- 5) folkloristice,
- 6) tisku,
- 7) vědě,
- 8) kulturních a výchovných zařízeních,
- 9) architektuře,
- 10) osobnostech v kultuře a umění.

Na zvláštních vlepených přílohách jsou umístěny paragrafemý, které znázorňují 34,4% statí o umění, 25% o osobnostech v umění a kultuře, 21,4%

o architektuře, 9,8% o kulturních a výchovných zařízeních, 7,6% o etnografii a 1,8% o tisku (za 100% se považuje celkový počet paragrafemů, umístěných v přílohách). Výše uvedené údaje ukazují, že největší počet paragrafemů doprovází statio umění (malířství, grafika, sochařství, fotografické a filmové umění, dekorativní a užitková tvorba). Je to samozřejmé, protože předat celou informaci o uvedených tématech jen verbálně není téměř možné. Ilustrační materiál k biografickým statím (jsou věnovány spisovatelům, překladatelům, hudebníkům, malířům, hercům, architektům, znalcům umění atd.) umístěný v přílohách je použitý jen u statí, ve kterých jde o velice známé osobnosti v oblasti vědy, literatury a umění. U ostatních biografických statí se případně averbální komponenty umístí ují vedle textu slovníkových statí a jejich použití záleží jak na významnosti dané osoby, tak i na jiných okolnostech (například, starobylé ilustrace třeba neexistovaly). Paragrafémy ke statím o architektuře zobrazují různé administrační, bytové, sportovní, sakrální a jiné stavby. U statí obsahujících popis kulturních a výchovných zařízení se používají zobrazení divadel, tanečních a pěveckých sborů, orchestrů, cirkusů atd. Zobrazení různých druhů krojů představuje ilustrační materiál ke statím o etnografii. A jen dvě statí o tisku mají ilustrace ve vlepených přílohách, kde se znázorňují vzory různých polygrafických písem.

Mezi statěmi Encyklopedie literatury a umění Běloruska je možné vyčlenit základní a odkazové statí. Základní statí obsahují podrobnější informaci (rozsah statí se pohybuje od 3 řádku do 23 stránek), přičemž s případnými nezbytnými bibliografickými údaji. Odkazové statí obvykle obsahují 1-3 textové řádky a ukazují pouze na informaci, která je představená v základních statích. Samozřejmě, že odkazové statí neobsahující úplnou verbální informaci nemají ilustrační materiál. V celku poměr základních statí k odkazovým je 95,9% k 4,1%.

Vzhledem k frekvenci jsou nejpoužívanějšími paragrafémy fotografie: jejich podíl činí více než 75% všech neverbálních komponentů z dané encyklopedie. Jsou umístěny jak vedle statí, tak i ve zvláštních přílohách. Totéž lze říci o umístění obrazů a obrazových ilustrací. Karikatury patří mezi obrazové ilustrace, avšak nepoužívají se ve vlepených přílohách. Schématické ilustrace se nemohou vnímat bez textu jako samostatný celek, proto jsou umístěny vedle verbálního vyjádření myšlenek. Tyto paragrafémy tvoří 7,5% averbálních komponentů umístěných vedle statí. Mezi zobrazení ve zvláštních přílohách jsou druhými nejpoužívanějšími ilustracemi obrazové ilustrace (11,6% neverbálních prostředků ve vlepených přílohách), přičemž převážnou část tvoří kresby. Obrazové ilustrace ve zvláštních přílohách, stejně jako i některé fotografie jsou barevné, což značně ovlivňuje emocionální stav čtenáře. Nejméně četnými jsou averbální komponenty jako jsou noty, tabulky, mapy, na které připadá 1,8% celkového počtu paragrafemů uvnitř textu, a také zobrazení erbů, exlibris a písem, které činí 3,3% paragrafemů ve vlepených přílohách.

Zmíněné paragrafémy se mezi sebou liší funkčně a různě se spojují s textem. Fotografie v něm plní potvrzující i konkretizující roli. Obrazové ilustrace a ob-

razy, na jejichž tvoření se účastní tvůrčí fantazie umělce, informačně doplňují a potvrzují verbální materiál, občas slouží jako vysvětlení textu (například u článků o různých uměleckých směrech), a také významně estetizují tištěný text. Schématické ilustrace plní podobné funkce jako fotografie (konkretizující) a jako obrazové ilustrace (doplňují verbální materiál), kromě toho schématické ilustrace mohou zobecňovat slovesné sdělení a představují ho v celistvém tvaru. Z uvedených paragrafům jsou nejvíce univerzální fotografie; doprovází různé druhy statí, zatímco obrazové a schématické ilustrace a také obrazy jsou omezeny z hlediska užití. To vysvětluje frekvenci fotografií.

Tak se v encyklopedických textech široce využívá neverbálních prostředků pro interpretaci verbálních sdělení. Paragrafemy jsou těsně spjaty s textem, což se projevuje ve využití různých typů paragrafům v souvislosti s předmětem a způsobem popisu.

Literatúra

Encyklopedie literatury a umění Běloruska. Red. I. P. Šamjakin. 1. vyd. Minsk: Běloruská sovětská encyklopedie jména Petrusja Brouki 1986-1987. 1 – 5 díl.

Nominalizacje w czeskiej i polskiej prasie dla rodziców małych dzieci

Elżbieta Kaczmarska

Instytut Sławistyki Zachodniej i Południowej Wydział Polonistyki
Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa

W ciągu ostatnich kilkunastu lat rynek prasowy w Polsce, a także w całej Europie Środkowej uległ głębokiej transformacji: przybyło wiele nowych tytułów, nastąpił rozwój prasy specjalistycznej, wreszcie szereg gazet i czasopism przestało się ukazywać. W tym też czasie pozycję na rynku ugruntowała sobie prasa dla rodziców. Prasa ta to w przeważającej większości miesięczniki adresowane do rodziców małych dzieci, np. polskie *Dziecko*, *Twoje Dziecko*, *Mam dziecko*, *Mama i Dziecko*, *Mamo to ja*, czy czeskie *Miminko*, *Maminka*. Ich tematyka oscyluje najczęściej wokół zdrowia, pielęgnacji i wychowania dziecka; pisma te zawierają porady dla przyszłych rodziców i kalendarz ciąży¹,

¹ Prasowy kalendarz ciąży to innymi słowy 9 miesięcy w odcinkach. W kolejnych numerach miesięcznika pojawiają się informacje dotyczące poszczególnych etapów rozwoju prenatalnego dziecka.

propagują naturalne karmienie, omawiają etapy rozwoju dziecka, piszą o adopcji, a także radzą, jak rozwiązywać różne problemy wychowawcze. Taka tematyka wymusza na czasopismach specyficzny styl. Autorzy artykułów piszą językiem niemal familiarnym², do swoich tekstów często wplatają różne anegdotki dotyczące ich własnych albo zaprzyjaźnionych dzieci. Lektura tego typu czasopism jest „lekka, łatwa i przyjemna”, nie wymaga dużej koncentracji, ale jest przy tym źródłem wielu informacji.

Na podstawie nawet tak krótkiej i ogólnikowej prezentacji stwierdzić możemy, iż pisma dla rodziców stanowią odrębną grupę czasopism, a tym samym interesujący obiekt analizy językowej. Prasa dla rodziców jest zjawiskiem stosunkowo młodym. Czasopisma te są, ze względu na wąską specjalizację, adresowane do nielicznego grona odbiorców³. Prawdopodobnie z tych powodów nie spotkały się jeszcze z zainteresowaniem językoznawców. Również ten artykuł nie pretenduje do miana wyczerpującego opracowania; jest raczej zasygnalizowaniem niektórych problemów związanych z analizą tych czasopism.

Specyfikę języka pism dla rodziców postaram się omówić konfrontując je z prasą typowo informacyjną (pol. *Gazeta Wyborcza*, *Wprost*, *Metropol*, czes. *Dnes*, *Lidové noviny*, *Metro*, *Týden*). Konfrontację tę przeprowadzam dwutorowo: po pierwsze badam tytuły w pismach dla rodziców i prasie informacyjnej, po drugie sprawdzam stopień kondensacji treści w podobnych objętościowo partiach artykułów.

Analiza ekscerpowanego materiału⁴ wskazuje na to, iż zarówno w prasie dla rodziców, jak i informacyjnej dominują trzy typy tytułów artykułów:

I. Czasownikowe. Zaliczam tu tytuły, których struktura oparta jest na formie osobowej lub nieosobowej czasownika; mają one na ogół postać zdania lub równoważnika zdania, np.:

² Nierzadko zwracają się do swojego czytelnika per „Ty”.

³ Wymienione przeze mnie tytuły kupowane są najczęściej przez kobiety będące w ciąży po raz pierwszy oraz przez rodziców dzieci do lat trzech. Również cena (w Polsce około 6 zł za numer – dane z 2003 roku i z pierwszego kwartału roku 2004 i około 40 koron czeskich w Czeskiej Republice) jest dla wielu potencjalnych czytelników czy prenumeratorów „ceną zaporową”. W tzw. targocie wydawnictw znajdują się rodziny ze średnimi i wysokimi przychodami miesięcznymi.

⁴ Przebadanych zostało około pięciuset tytułów prasowych pochodzących z następujących źródeł:

Prasa dla rodziców – *Dziecko* 3/2004, *Dziecko* 2/2004, *Dziecko* 12/2003, *Mamo to ja* 4/2002, *Mamo to ja* 3/2002, *Mamo to ja* 12/2001, *Twoje Dziecko* 3/2004, *Twoje Dziecko* 2/2004, *Twoje Dziecko* 1/2004; *Maminka* 3/2004, *Miminko* 3/2004.

Prasa informacyjna – *Wprost* 16.03.2003, *Gazeta Wyborcza* (wraz z dodatkami) 5.04.2003, *Wysokie Obcasy* (*Gazeta Wyborcza*) 5.04.2003, *Metropol* 28.04.2003; *Dnes* 22.04.2003, *Dnes* 3.02.2001, *Lidové noviny* 4.01.2001, *Lidové noviny* 22.11.2000, *Metro* 10.01.2001, *Týden* 5.05.2003.

Moje serce należy do taty (Mamo to ja)
Przeczytaj mi mamo (Dziecko)
Spierajcie się z wdziękiem (Mamo to ja)
Staliśmy się rodziną (Twoje Dziecko)
Warto karmić piersią (Dziecko)

Miláčku, jsem těhotná (Maminka)
Rodina je pro mě všechno (Maminka)
Řekněte ne alergiím (Maminka)
Cvičíme v těhotenství (Miminko)
Jak rostou vaše miminko? (Miminko)

Por. z prasy informacyjnej:
Kto sprawuje władzę (Wprost)
O czym marzą kobiety z Jozskar Oły? (Wysokie)
Boję się emerytury (Wysokie)

Domáci násilí ničí tisíce žen (Dnes)
Volejte později (Týden)
Alkohol je mlékem politiky (Týden)

Typ ten pojawia się z dużo większą częstotliwością w prasie dla rodziców. W prasie informacyjnej również występują tak zbudowane tytuły (najczęściej jako występujące na pierwszej stronie dublety właściwych tytułów), ale jest to najrzadziej wybierany przez dziennikarzy typ tytułów, jeżeli chodzi o ten rodzaj prasy. Składnia taka jest też charakterystyczna dla krótkich zapowiedzi artykułów, umieszczanych obok właściwego tytułu, np.:

Pierwsze 30 dni. Poznajemy siebie nawzajem (Mamo to ja)
Urbanem w Millera. Czy Aleksander Kwaśniewski chce politycznej śmierci Leszka Millera? (Wprost)

II. Nominalizacje. Do tej grupy należą tytuły, których struktura oparta jest na nominalizacji⁵ (tj. rzeczownika odczasownikowym jako rezultacie procesu nominalizacyjnego), np.:

Lęk przed obcymi (Twoje Dziecko)
Masaż niemowlęcia (Twoje Dziecko)
Powrót do figury (Mamo to ja)

⁵ „Zdolne do występowania w roli samodzielnych wypowiedzi – pełnych lub zredukowanych – nominalizacje są idealnym kandydatem na tytuł. Określają wtedy główną linię tematyczną, sygnalizując hipertemat wiadomości prasowej lub komentarza. Mogą też spełniać funkcje fatyczne, gdy celem nadawcy jest obudzić zainteresowanie potencjalnego odbiorcy.” – zob. JEŃDRZEJKO E.: *Nominalizacje w systemie i tekstach współczesnej polszczyzny*. Katowice 1993, s. 83.

Pożegnanie z kciukiem (Dziecko)

Przewijanie (Twoje Dziecko)

Pohlavní vývoj batolat (Miminko)

Kojení (Miminko)

Návštěva v porodnici (Miminko)

Život s alergií (Maminka)

Maminčin rozhovor (Maminka)

Por. w prasie informacyjnej:

Egzekucja w Magdalence (Wprost)

Kobięcy stres (Wysokie)

Polowanie na ekspertów (Wprost)

Umírání pod troskami (Týden)

Zrození planety ČT (Lidové noviny)

Zneužívání divadel (Lidové noviny)

Ten typ tytułów, bardzo popularny w prasie informacyjnej, w pismach dla rodziców reprezentowany jest przez najmniejszą ilość przykładów (w stosunku do dwóch pozostałych typów).

III. Rzeczownikowe. Do tej grupy zaliczam tytuły zbudowane z pojedynczych rzeczowników lub rzeczowników i ich określeń; komponenty tego typu tytułów nie mają znaczeń czynnościowych, np.:

Czas подарowany (Dziecko)

Dziecko i złamane serce (Mamo to ja)

Ulubione kaszki (Twoje Dziecko)

Pomocne bakterie (Dziecko)

Prawdziwy mężczyzna (Dziecko)

Těhotná krása (Maminka)

Vitaminová bomba (Maminka)

Bylinky (Miminko)

Por. w prasie informacyjnej:

Wypłowiwała alternatywa (Wysokie)

Polska Rzeczpospolita Bananowa (Wprost)

Nowe produkty (Gazeta Wyborcza)

Česká špina (Týden)

Jaderný byznys (Týden)

Zarówno w czasopismach dla rodziców, jaki prasie informacyjnej jest to najbardziej popularna kategoria tytułów.

Procentowy udział poszczególnych typów przedstawia poniższa tabela.

Typ tytułu	Prasa dla rodziców	Prasa informacyjna
	pol. / czes.	pol. / czes.
Typ I (Czasownikowe)	~31% / 32%	~9% / 38%
Typ II (Nominalizacje)	~18% / 17%	~22% / 10%
Typ III (Rzeczownikowe)	~51% / 51%	~69% / 52%

Zestawienie to potwierdza, że w obu badanych rodzajach prasy typ III (tytuły rzeczownikowe) jest typem pojawiającym się najczęściej zarówno w języku polskim, jak i czeskim. W prasie dla rodziców „kolejne miejsce” w obu językach zajmuje typ I (tytuły czasownikowe). Tytuły – nominalizacje (typ II) są pojawiającą się najrzadziej kategorią tytułów zarówno w języku polskim, jak i czeskim.

Warto w tym miejscu podkreślić różnicę wyłaniającą się w trakcie konfrontacji wyników w zakresie jednego języka. Wyniki dla tych dwóch rodzajów prasy czeskiej są zbliżone. Inaczej wygląda to w przypadku języka polskiego. W polskiej prasie informacyjnej przeważają tytuły rzeczownikowe, na drugim miejscu znajdują się tytuły – nominalizacje. Najrzadziej natomiast pojawiają się w tej prasie tytuły czasownikowe.

Druga część analizy dotyczyć będzie stopnia kondensacji treści w podobnych objętościowo partiach artykułów. Narzędziem, dzięki któremu dokonujemy kondensacji treści jest najczęściej nominalizacja⁶. Transpozycja przekształcająca jednostkę werbalną w nominalną odgrywa bowiem ważną rolę w procesie organizacji wypowiedzi. Np. zdanie przetransformowane do postaci frazy nominalnej może wchodzić w układy bardziej złożone i być częścią innego zdania. „Zabieg ten pozwala uzyskać dużą kondensację treści, toteż omawiane zjawisko dotyczy przede wszystkim tekstu pisanego, operującego zorganizowaną formą wyrazu i w kręgu języków europejskich należy do

⁶ Jako nominalizację rozumiem rezultat procesu, w wyniku którego predykatowi frazy nominalizowanej narzucona zostaje forma imienna. Innymi słowy, termin nominalizacja przysługuje konkretnym rzeczownikom odczasownikowym, które powstały w wyniku procesu nominalizacyjnego. Przez termin proces nominalizacyjny rozumiem natomiast zbiór działań, w wyniku których struktura zdaniowa zostaje wprowadzona jako komponent podrzędny gramatycznie do innej struktury zdaniowej w pozycję charakterystyczną dla struktury imiennej. Por. nominalizacja morfologiczna – *Gramatyka współczesnego języka polskiego, Składnia*. Red.. Z. Topolińska. Warszawa 1984, s. 353 – 354. Zob. też: proces nominalizacyjny – KORYTKOWSKA M.: *Z badań nad procesami nominalizacyjnymi i ich funkcją stylistyczną w języku bułgarskim*. In: *Prace Filologiczne XLIV*, Warszawa 1999, s. 307 – 311.

jednego z bardziej uniwersalnych i dynamicznych środków intelektualizacji języka⁷.”

Możliwość kondensacji treści niektórzy językoznawcy utożsamiają z tzw. funkcją kompresywną nominalizacji.⁸ Kondensacja poprzez nominalizację umożliwia między innymi niepowtarzanie treści identycznych (treści te jednak mogą być jednoznacznie odtworzone w ramach zdania złożonego). Np.:

Spotkania Jana i Marii sprowadzają się do oglądania zdjęć i słuchania muzyki. – To, że Jan i Maria się spotykają, sprowadza się do tego, że (Jan i Maria) oglądają zdjęcia i (Jan i Maria) słuchają muzyki.

„Identyczność treści argumentowych umożliwia tworzenie całych szeregów nominalizacyjnych znacznie kompresujących tekst. Por. np.:

pol. *Anna pomagała pielęgniarce przy dzieciach: w karmieniu, przebieganiu i kąpaniu, w spacerach i zabawach.*”⁹

Kondensacja treści bardzo często pojawia się w prasie jako jedna z metod ekonomizacji języka, np.:

Wraz z fundacją Robinson przy wsparciu firmy IKEA ogłaszamy alert – czas rodzinny jest zagrożony! (Dziecko)

Ciężki poród, strach, brak pomocy, gdy miałam problemy z karmieniem piersią, sprawiły, że szybko się poddałam. (Twoje Dziecko)

Maluch powinien reagować na nagły głośny dźwięk przestraszonym lub wybudzeniem się. (Twoje Dziecko)

Zakładowa „S” zapowiedziała wczoraj, że wystąpi o wyjaśnienia i ukaranie odpowiedzialnych osób. (Gazeta Wyborcza)

Nauka pływania dla kilkumiesięcznych dzieci cieszy się coraz większą popularnością. (Gazeta Wyborcza)

Planowane jest też wprowadzenie wspólnego opodatkowania dla małżeństw mających dzieci. (Gazeta Wyborcza)

Aby skonfrontować stopień kondensacji treści w pismach dla rodziców i w prasie informacyjnej, obydwa typy czasopism poddaję analizie ilościowej:

⁷ DULEWICZOWA I.: *Nomina actionis we współczesnym języku rosyjskim i polskim*. In: *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* 16, Warszawa 1977, s. 163 – 177. O różnych funkcjach nominalizacji – zob. też – KORYTKOWSKA M. – MAŁDŹIEWA W.: *Od zdania złożonego do zdania pojedynczego (nominalizacja argumentu propozycjonalnego w języku polskim i bułgarskim)*. Toruń 2002, s. 147 – 159.

⁸ Zob. KORYTKOWSKA M. – MAŁDŹIEWA W.: *Od zdania złożonego do zdania pojedynczego (nominalizacja argumentu propozycjonalnego w języku polskim i bułgarskim)*. Toruń 2002, s. 147 – 159.

⁹ KORYTKOWSKA M. – MAŁDŹIEWA W.: *Od zdania złożonego do zdania pojedynczego (nominalizacja argumentu propozycjonalnego w języku polskim i bułgarskim)*. Toruń 2002, s. 148.

sprawdzam częstość pojawiania się nominalizacji w podobnych objętościowo partiach materiału. Analizie poddają trzy próbki o objętości dziesięciu standardowych stron, przy czym za stronę standardową uznają taką, która liczy dwa tysiące znaków¹⁰. W badaniu tym obliczam ilość form *verbum finitum* (Vf), bezokoliczników (Inf) oraz nominalizacji (Nom) w zgromadzonych próbkach.

Zestawienie wyników analizy prasy dla rodziców

Próbka	Vf	Inf	Nom	Suma form
	pol. / czes.	pol. / czes.	pol. / czes.	
I	248 / 288 63% / 66%	106 / 122 27% / 28%	39 / 28 10% / 6%	393 / 438
II	249 / 261 69% / 70%	54 / 65 15% / 18%	58 / 44 16% / 12%	361 / 370
III	231 / 236 56% / 59%	111 / 119 27% / 29%	70 / 49 17% / 12%	412 / 404
Razem w próbkach	728 / 785 63% / 65%	271 / 306 23% / 25%	167 / 121 14% / 10%	1166 / 1212

Zestawienie wyników analizy prasy informacyjnej

Próbka	Vf	Inf	Nom	Suma form
	pol. / czes.	pol. / czes.	pol. / czes.	
I	307 / 316 63% / 62%	58 / 87 12% / 17%	122 / 108 25% / 21%	487 / 511
II	321 / 351 69% / 74%	46 / 58 10% / 12%	98 / 65 21% / 14%	465 / 474
III	293 / 325 58% / 64%	61 / 78 12% / 15%	152 / 102 30% / 21%	506 / 505
Razem w próbkach	921 / 992 63% / 66%	165 / 223 11% / 15%	372 / 257 26% / 19%	1458 / 1490

Analiza tych dwóch zestawień wskazuje na to, iż zarówno w prasie dla rodziców, jak i informacyjnej przeważającym typem form są formy osobowe czasowników (Vf); udział Vf w badaniu wyniósł w przypadku obu typów prasy

¹⁰ Wzorem tego badania było opracowanie M. Korytkowskiej i W. Małdziewej, w którym to autorki porównują nasycenie nominalizacjami tekstów bułgarskich i polskich. W tej pracy algorytm M. Korytkowskiej i W. Małdziewej nieznacznie modyfikuję. Zob. KORYTKOWSKA M. – MAŁDZIEWA W.: *Od zdania złożonego do zdania pojedynczego (nominalizacja argumentu propozycjonalnego w języku polskim i bułgarskim)*. Toruń 2002, s. 160 – 172. Por. też: WIERZBIČKA A.: *Hipotaksa i konstrukcje nominalne w rozwoju polszczyzny*. In: *Pamiętnik Literacki* LIII, 1–2, 1962, s. 195 – 216.

i obu języków ponad sześćdziesiąt procent (63%/66%). W prasie dla rodziców drugą co do liczebności pojawiającą się w próbkach formą jest bezokolicznik.¹¹ Jego średni współczynnik wynosi w przypadku obydwu języków powyżej dwadzieścia procent (23% / 25%). Jeżeli chodzi o prasę dla rodziców, najrzadziej występującą formą wśród badanych są nominalizacje (14% / 10%).

W przypadku prasy informacyjnej bezokolicznik jest najmniej licznie reprezentowanym typem badanych form. Nominalizacje w przypadku prasy informacyjnej znajdują się na środkowej pozycji w klasyfikacji.

Jeżeli uznajemy ilość występujących nominalizacji jako wiarygodny wskaźnik stopnia kondensacji treści, możemy stwierdzić, iż prasa informacyjna dużo częściej wykorzystuje możliwość kondensacji poprzez zastosowanie nominalizacji niż prasa dla rodziców (średnie współczynniki nominalizacji dla prasy informacyjnej i prasy dla rodziców wynoszą odpowiednio – w języku polskim: 26% i 14%, a w języku czeskim 19% i 10%).

Na uwagę zasługuje także fakt stosunku całkowitej ilości badanych form. Liczba ta w przypadku pism dla rodziców (pol. 1166 / czes. 1212) jest dużo niższa w porównaniu do odnotowanej dla prasy informacyjnej (pol. 1458 / czes. 1490). Z proporcji tej wynika, iż język prasy dla rodziców mocno nasycony jest elementami opisu, charakterystyki, np.:

Masujemy plecy po obu stronach kręgosłupa (obiema rękami) od barków do pupy, potem łącznie z pośladkami. (Twoje Dziecko)

Owo zainteresowanie może okazywać inny mężczyzna ważny w życiu dziecka – dziadek, ojczym, przyjaciel domu – z równie dobrym skutkiem. (Dziecko)

Z owoców (na deser lub podwieczorek) polecam: morele, brzoskwinie, nektarynki, porzeczki, gruszki i wiśnie. (Dziecko)

Kolor oczu, włosów, predyspozycje intelektualne i manualne dziedziczymy po przodkach. (Mamo to ja)

Mama powinna unikać potraw smażonych, ostro przyprawionych, wzdymających, a także konserw czy zupek w proszku. (Mamo to ja)

Prasa informacyjna takich opisów i wycieczek jest na ogół pozbawiona, przez co język jej jest bardziej konkretny, a artykuły w niej występujące bardziej skondensowane – odpowiadające funkcji tych pism.

Wyniki powyższych badań potwierdzają, iż pisma dla rodziców stanowią odrębną kategorię czasopism, różną od tej, jaką jest prasa informacyjna. Jak już wcześniej wspomniałam nie jest to wyczerpujące opracowanie języka prasy dla rodziców. Zabrakło tu przede wszystkim klasyfikacji artykułów i analizy powtarzających się w nich konstrukcji, a badany materiał może się okazać zbyt ubogi. Ponieważ głównym adresatem tych pism jest kobieta, warto by się też

¹¹ W przypadku próbki II, pochodzącej z *Twojego Dziecka* badanie wykazało, iż form bezokolicznika jest nieznacznie mniej w stosunku do liczby nominalizacji. Zob. tabela.

zastanoviť, czy nie istnieją podobieństwa w werbalnym sposobie dotarcia pomiędzy prasą dla rodziców a typowymi pismami dla kobiet. To już jednak temat osobnego artykułu.

Literatúra

DULEWICZOWA, I.: Nomina actionis we współczesnym języku rosyjskim i polskim. In: *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* 16, Warszawa 1977, s. 163 – 177.

JĘDRZEJKO, E.: Nominalizacje w systemie i tekstach współczesnej polszczyzny. Katowice 1993, s. 83.

KORYTKOWSKA, M.: Z badań nad procesami nominalizacyjnymi i ich funkcją stylistyczną w języku bułgarskim. In: *Prace Filologiczne XLIV*, Warszawa 1999, s. 307 – 311.

KORYTKOWSKA, M. – MAŁDŻIEWA, W.: Od zdania złożonego do zdania pojedynczego (nominalizacja argumentu propozycjonalnego w języku polskim i bułgarskim). Toruń 2002, s. 147 – 159.

WIERZBICKA, A.: Hipotaksa i konstrukcje nominalne w rozwoju polszczyzny. In: *Pamiętnik Literacki LIII*, 1–2, 1962, s. 195 – 216.

Čo nám povie Slovenský národný korpus?

Róbert Sabo

Katedra slovenského jazyka a literatúry,
Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava

Projekt Slovenský národný korpus dnes už nie je v odbornej verejnosti neznámym pojmom. Vynecháme preto obširne úvody o podstate, cieľoch či budovaní korpusu a zameriame sa na prínos Slovenského národného korpusu k výskumu jazyka.

V súčasnosti je na internete prístupný asi 200-miliónový korpus písaných textov súčasného slovenského jazyka pozostávajúci v prevažnej miere z publicistických textov posledného desaťročia. Na prehliadanie sa používa korpusový manažér Manatee s klientom Bonito. Je to program, fyzicky uložený na počítači, ktorý umožňuje komunikáciu medzi užívateľom a korpusom. Užívateľské rozhranie Bonito nám umožňuje zadávať požiadavky na vyhľadanie konkrétneho výrazu. My si teraz názorne predvedieme, aké informácie môžeme zo Slovenského národného korpusu „vyťažiť“, a demonštrujeme si, ako správne formulovať konkrétny príkaz. Pozrieme sa na vybrané príklady, na základe ktorých môžeme demonštrovať nielen zistenia frekvencie jednotlivých výrazov, ale predovšetkým odvodiť závery, referujúce o používaní jazyka a jeho dynamike.

Chceli by sme napríklad zistiť, ako sa v slovenčine používa anglické slovo *e-mail*. Do príkazového riadku napíšeme formuláciu **e*-*mail.***, pričom máme aktívny implicitný atribút lemma, aby boli vo výsledku zahrnuté aj slová s veľkým začiatočným písmenom. V zápise bodka nahrádza ľubovoľný znak a hviezdička hovorí, že znak pred ňou sa môže opakovať nula až nekonečnekrát. Týmto zápisom teda oznamujeme počítaču, aby našiel slová ako *e-mail*, *email*, *mail*, *mailovať*, *emailový* a pod. Po vyhodnotení zistíme, že zadané podmienky splňa 5918 slov. Tento výsledok je však iba zdanlivo správny. Pri práci s korpusom musíme byť dôslední a preveriť si každú konkordanciu (výsledok vyhľadávania). Treba si uvedomiť, že skúmame reálne používanie jazyka. Chceme teda zistiť, ako sa používa výraz *e-mail* v bežných komunikačných situáciách. Slovenský národný korpus čerpá z rôznych zdrojov a okrem iného aj z odborného časopisu Kultúra slova. Ak teda vyhľadávame v korpuse s označením *prim1-public-all*, musíme počítať s tým, že v našom výsledku je zahrnutých aj 80 výskytov v časopise Kultúra slova. Tieto ale pre nás zvyčajne nie sú relevantné, keďže si všimame používanie určitého výrazu v bežnej komunikácii. Tento problém môžeme riešiť tak, že vymažeme z konkordancie konkrétne riadky, alebo tak, že budeme vyhľadávať v korpuse *prim1-public-sane*, ktorý Kultúru slova neobsahuje. Ďalej musíme prihliadnúť na to, že slovo *email* môže byť použité aj vo význame vrchnej lesklej náterovej farby. Svedčia o tom výskyty:

... kúpacie vane z <emailu> ...

... základná syntetická farba pod syntetické, olejové i vodou riediteľné <emaily> ...

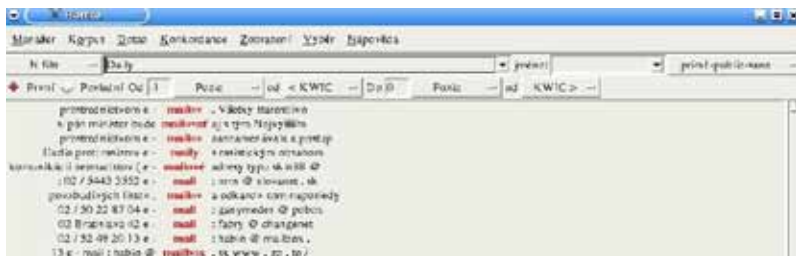
Email v tomto význame sa dá z konkordancie odstrániť iba fyzickou kontrolou výsledku, teda sa musíme pri každom slove zastaviť a zistiť, či má naozaj význam elektronickej pošty, resp. správy.¹ Pri tejto revízii výsledku narazíme aj na nasledujúcu vetu:

Prečo si sa rozhodol osloviť a znepokojiť ľudí práve formou akéhosi listového umenia alebo <mailartu> ?

Je to spôsobené tým, že požiadavka, ktorú sme zadávali, nie je úplne presná. Môžeme ju pozmeniť a napísať tak, že v nej budú obsiahnuté všetky možnosti, s ktorými počítame. Sú tu však dve nevýhody. Jednak je to rozsiahly zápis, jednak musíme myslieť aj na to, že nebudeme schopní predpokladať všetky

¹ Zaujímame sa o udomácnovanie anglického slova *e-mail* a zaujímajú nás aj jeho deriváty. Vyhovujú nám teda všetky slová, ktoré majú vo svojom koreni *mail*, resp. *email*. Keď hovoríme o emailovej správe, toto spojenie je odvodené od pomenovania *emailová pošta*, prostredníctvom ktorej bola správa doručená. Nerozlišujeme teda medzi konkrétnou textovou správou a poštou.

možné tvary, v našom prípade napr. *mailbanking*, *mailhosting*, *mailboxy* a pod. My sa však zaujíname o používanie konkrétnej bázy *mail*, teda akceptujeme aj takéto prípady a preto musíme nežiaduce výskyty vyradiť manuálne. Ak sa stretne so slovom, ktoré sa vyskytuje viac rázy, môžeme použiť funkciu „negatívny filter“. Takýmto spôsobom sme z konkordancie odfiltrovali názov denníka *Daily Mail* (obr. 1). Nakoniec môžeme konštatovať, že našu podmienku spĺňa 5680 výskytov.

Obrázok 1: Použitie funkcie „negatívny filter“ na odstránenie spojenia Daily Mail z konkordancie.

V druhej fáze zistíme výskyt slov s bázou *meil* pomocou zápisu *e*-*meil.**. Dozvieme sa, že táto báza sa vyskytuje 17-krát, z čoho našej podmienke vyhovuje 15 výskytov (odstránime slová *meilleurs*, *meilleur*). Výsledok hovorí o jednoznačnej prevahe slov s bázou *mail*. Môžeme teda tvrdiť, že pri udomáckovaní anglického slova *e-mail* používatelia uprednostňujú slová s pôvodnou anglickou bázou *mail*. O vysokej miere produktívnosti tejto bázy hovoria deriváty *mailovanie*, *mailový*, *emailový*, *mailbox*, *mailik* (vyskytuje sa v tvare *mailik* i *mailik*) a pod.

Na prvom príklade sme demonštrovali problémy, ktoré sa môžu vyskytnúť pri vyhľadávaní v Slovenskom národnom korpuse. Je to predovšetkým konkordancia, ktorá nevyhovuje našim požiadavkám. V prípade *e-mailu* sa prvý výsledok 5918 po revízii zmenil na číslo 5680. Vzhľadom na to, že výskyt bázy *meil* bol veľmi nízky, ak by sme pracovali s číslom 5918, naše závery by boli rovnaké. V iných prípadoch však môžu byť rozdiely väčšie a nesprávny postup by nás mohol doviesť k chybným výsledkom, preto sme považovali za dôležité zdôrazniť túto stránku práce s korpusom.

V druhom príklade chceme zistiť, či sa používa častejšie spojenie *ide o (niečo/niekoľo)* alebo *jedná sa o (niečo/niekoľo)* vo význame „tykať sa, záležať na niečom/niekom“. Najskôr vyhľadáme nesprávny tvar *jednať sa o*. Nastavíme si implicitný atribút lemma, do príkazového riadku napíšeme *jednať* a potom v okolí dvoch pozícií pomocou pozitívneho filtra vyhľadáme predložku *o*. Zobrazia sa nám napr. spojenia:

Nemusi sa vždy <jednat> o vírus.

... v prvom odstavci sa bude <jednat> o slová začínajúce na písmeno A

ale aj:

Vo všeobecnosti sa na trhoch <jednat> o cenu nedá ...

Budeme teda <jednat> o odkúpení vlekov ...

A práve tieto riadky, kde je použité sloveso *jednat'* správne, musíme z koncordancie vymazať. Zostane nám 580 prípadov, v ktorých bolo sloveso *jednat'* nesprávne použité vo význame „týkať sa, byť predmetom“.

Po vyhľadani spojenia **íst' o** získame výsledok 72152. Samozrejme sme museli taktiež odfiltrovať prípady, keď bolo použité slovo *íst'* vo význame pohybového slovesa, alebo bola predložka **o** v novej vete a pod. (napr.: *Vraj mi ide o chvíľu vlak.*).

Môžeme konštatovať, že používatelia slovenského jazyka vo veľkej miere používajú spojenie *jednat' sa* väčšinou správne, a to vo význame „dohovárať sa o cene pri kúpe alebo predaji“ (KSSJ, 2003). Pomocou štatistických funkcií korpusu sa nám podarilo zistiť, že v dodržovaní tohto pravidla sú najnedôslednejší prispievatelia Východoslovenských novín a internetového magazínu InZine.

V ďalšom príklade sa pozrieme na správne používanie predložky *na* s akuzatívom, v spojení *vzhl'adom na* (*niečo/nieko*). Často sa totiž stretávame s tým, že miesto predložky *na* je v tomto spojení použitá prepozícia *k* alebo jej vokalizovaná forma *ku*. Do príkazového riadku zadáme výraz **vzhľ'adom na**, pričom máme aktívny implicitný atribút lemma, aby boli vo výsledku zahrnuté aj slová s veľkým začiatočným písmenom. Po vyhodnotení zistíme, že sa v korpuse vyskytuje 17959-krát. Počet výskytov nesprávnej väzby zistíme zápisom **vzhľ'a-dom (k|ku)**. Zvislá čiara nahrádza operátor *alebo* a zátvorky označujú požiadavku na jednu pozíciu. Medzi výsledkami sa tak budú nachádzať tvary s predložkou *k*, ale aj s jej vokalizovanou formou. Výsledkom je 931 výskytov. Avšak záver, že iba v 5% sa požíva nesprávna väzba *vzhl'adom k/ku*, nie je jediný záver, ktorý môžeme na základe výskumu databázy Slovenského národného korpusu vysloviť.

Použitie štatistických funkcií nám umožňuje pozrieť sa na fyzické rozloženie jednotlivých výskytov v korpuse (obr. 2 na nasledujúcej strane).

Na osi *x* sa nachádza pozícia v korpuse a na osi *y* počet výskytov. To znamená, že čím je zvislá čiarka dlhšia, tým viac sa na tomto mieste používa spojenie *vzhl'adom k/ku*. V pravej časti obrázku sú čiarky vyššie a umiestnené husto vedľa seba, čo značí, že v týchto miestach korpusu sa hľadané spojenie vyskytuje častejšie. Je to práve na tých pozíciách, kde sa nachádzajú Východoslovenské noviny – Korzár. Môžeme teda povedať, že toto periodikum sa nepridáva dôsledne spisovnej normy.

Obrázok 2: Grafické znázornenie rozloženia spojenia *vzhl'adom k/ku* v Slovenskom národnom korpuse.

V našom príspevku sme prezentovali niektoré možnosti využitia Slovenského národného korpusu v lingvistike. Demonštrovali sme používanie niektorých problematických spojení a dokázali sme nielen prevahu jednotlivých tvarov, ale na základe štatistických funkcií sme mohli zisťovať aj ich rozloženie medzi používateľmi jazyka. Treba si však uvedomiť, že je to len malý zlomok možností, ktoré korpus poskytuje. Štýlovo-žánrová anotácia umožňuje skúmanie príslušnosti hľadaného výrazu ku konkrétnej stylistickej vrstve, pomocou frekvenčnej distribúcie môžeme sledovať jednotlivé tvary slov a vyvodit' tak závery aj pre používanie konkrétnych tvarov. Pri výskumoch deklinácie používateľom Bonita pomôže práve pripravovaná morfológická anotácia korpusu. Práca v užívateľskom rozhraní Bonito je práca tvorivá a závisí predovšetkým od vynaliezavosti a šikovnosti lingvistu, na koľko percent dokáže jeho možnosti využiť.

Pramene

Krátky slovník slovenského jazyka. 3. vyd. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková – M. Považaj. Bratislava: VEDA 2003.

Slovenský národný korpus. Bratislava: Jazykovedný ústav L. Štúra SAV 2003. Dostupný z WWW: <http://korpus.juls.savba.sk>.

Variabilita v deklinačnom systéme maskulín (Možnosti využitia databázy SNK)¹

Lucia Gianitsová

Odd. Slovenského národného korpusu,
Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, Bratislava

Deklinačný systém substantív je už dlhšie v centre nášho výskumného záujmu (Gianitsová, 2004, 2005c). V našich prácach sme si už položili otázku súvisiacu s vývinom opisu deklinácie substantív i s dnešným stavom v používaní vyskloňovaných substantív. Uvedli sme aj, že (s ohľadom na pedagogickú prax) sa vynára množstvo otázok týkajúcich sa hlavne významu a užitočnosti (resp. praktickosti, použiteľnosti) súčasného deklinačného systému substantív.

Upozornili sme na problém, že výučba na základnej škole sa často zužuje len na „prehľadné“ podanie deklinačného systému. Zjednodušený opis deklinácie pomocou systému dvanástich (+ dvoch) vzorových slov sa musia žiaci často mechanicky a nie logicky naučiť. (Ide najmä o štvrtý ročník základnej školy a nasledujúce opakovanie na začiatku 5. ročníka.) Oboznámenie sa s problematikou tzv. „nevzorných“ substantív v 5. ročníku ostáva často v úzadí a aj vo vyšších ročníkoch je posilňované len určovanie typických predstaviteľov deklinačných typov (bližšie pozri Gianitsová, 2004). Tak sa postupne zabúda na to, že predložený systém vzorov je len pomôckou (často nepresnou a zavádzajúcou) pre systematizáciu problematiky skloňovania a zo zvolených vzorových slov sa celkom nesprávne stávajú absolútne (či absolutistické) modely, podľa ktorých je jedine možné substantíva v slovenčine skloňovať. Dôraz je teda kladený na zaradenie slova do deklinačného typu a nie na to podstatnejšie, orientáciu v deklinácii.

Takto nevhodne osvojená problematika deklinácie má svoj dosah aj v jazykovej praxi, kde prevláda neistota pri vytváraní tvarov. Upozornili sme už, že to má za následok spoliehanie sa na jazykové autority alebo na druhej strane nezáujem, rezignáciu a negatívne postoje, ktoré niektorí používatelia generalizujú na celý jazyk.

Už niekoľko rokov sa teda kladie otázka, ako upraviť opis systému deklinácie tak, aby vyhovoval súčasným potrebám v oblasti počítačového spracovania jazyka (práce E. Páleša, K. Furdíka, V. Benka – J. Hašanovej – E. Kostolanského, porov. Gianitsová, 2004, 2005c) a primárne v oblasti lingvodidaktiky (M. Sokolová, porov. aj Gianitsová, 2005a, 2005b). Všetky tieto fakty ovplyvňujú náš výskum, ktorého zavŕšením by mala byť dizertačná práca a autorský podiel na monografii (v spolupráci s M. Sokolovou a M. Ološtiakom) o deklinácii substantív a variantnosti v nej.

¹ Príspevok bol spracovaný ako súčasť grantovej úlohy Morfosyntaktický výskum v rámci Slovenského národného korpusu (MŠ SR VEGA 1/3149/04).

Z temporálneho a vývinového aspektu nás zaujali v starších i novších kodifikáciách deklinácie substantív najmä javy externej povahy – zvolené vzorové slová, teda tie slová, ktoré by mali zastupovať substantíva s rovnakým alebo aspoň podobným ohýbaním. Prehľad starších i dnešných vzorových slov v kodifikačných a popularizačných dielach od Štúrovej gramatiky po dnes, ktorý sme predstavili na minulých kolokviách (Gianitsová, 2004, 2005c), nás priviedol k myšlienke, že nemusí ísť o jediný možný spôsob predstavenia deklinácie a že aj výber vzorových slov nemusí byť nemenný. Pri vzorovom slove sa vždy prejavovalo úsilie vybrať prototyp, ideálneho zástupcu pre deklinačný typ. Výber však bol často ovplyvnený mimojazykovými faktormi. Možno k nim počítať práve sociokultúrne podmienky a požiadavky spoločnosti, často ovplyvneného ideológiou (porov. Bosák, 2002, s. 46). Pestrosť vo výbere vzorov v historickom priereze nás prinútila zamyslieť sa nad vhodnosťou reprezentantov, ktoré majú charakterizovať (aspoň v čo najväčšej miere) všetky slová skloňujúce sa podľa daného deklinačného typu (Gianitsová, 2005a).

Na základe možností, ktoré poskytuje Slovenský národný korpus, sme dospeli k zisteniam, že často práve tzv. nevzorné slová, inak povedané výnimky zo skloňovania (Sokolová, 1994/95, s. 137) bývajú v komunikácii frekventovanejšie než vzorové slová, resp. ten variant deklinácie, ktorý je predstavovaný vzorovým slovom (porov. Gianitsová, 2005a).² Klasický systém 12 (+ 2) vzorových slov ako zástupcov deklinačných typov, ktoré obsahujú aj variantné relačné morfémy, možno hodnotiť ako nelogickú daň (v mnohých prípadoch nie dlhej) tradícii. Preto sme sa rozhodli nadviazať na práce M. Sokolovej (1995, 1999) a východisko mnohých problémov vidíme nielen v zmene vzorových slov podľa ich frekventovanosti v bežných jazykových prejavoch, ale aj v rozšírení počtu deklinačných typov, resp. v odstránení aspoň najvýraznejších „výnimiek zo skloňovania“.³

Autorský kolektív Sokolová – Ološtiak – Gianitsová, pripravujúci nový opis deklinačného systému substantív, ako východisko teda prijíma rozšírený systém deklinačných typov a podtypov M. Sokolovej (1999), kde sa deklinačný typ vymedzuje na základe určujúcich relačných morfémy, tzv. determinujúcich submorfémy (Sabol, 1980). Jednotlivé typy tvoria subsystémy organizované podľa rodu, pričom na základe tvarových súborov vyčleňujeme zhodne s J. Horeckým

² Napr. pri deklinačnom type so vzorovým slovom dub sú frekventovanejšie slová s G sg. -u (rok, čas), pri vzore hrdina zas substantíva s N pl. -i (hokejista, futbalista), vysokú frekvenciu pri vzore ulica majú slová cudzieho pôvodu zakončené na kombináciu vokálov -ia (najfrekventovanejšie situácia) a pod.

³ Napokon, poznáme aj staršie prístupy, ktoré sa snažia postihnúť vnútorné odlišnosti v rámci klasických deklinačných typov. Napríklad J. Horecký (1964) rozlišuje pri vzore chlap podtypy chlap, chlapec, brat, syn, dedo a pripája aj typ kuli. Pracuje teda tiež s podtypmi, variantnými submorfémy pre istý pád. Neskôr aj J. Sabol rozpracoval svoju teóriu determinujúcej submorfémy a tak naznačil možné riešenie, ktoré v širke rozpracovala M. Sokolová.

(1966) 5 skupín: substantíva mužského životného rodu, mužského neživotného rodu, „zvieracieho rodu“, ženského a stredného rodu. Každý deklináčny typ v takomto systéme reprezentuje jedno slovo – prototyp. Pri jeho výbere sme sa riadili najmä frekvenčnou zaťaženosťou použitia substantív, textovou frekvenciou prvku v databáze Slovenského národného korpusu (ďalej SNK, 2005), ktorá vo verzii *prim-2.0-public-sane* obsahuje približne 240 miliónov textových jednotiek.⁴ Ďalším kritériom pre výber vzorového slova bola aj jeho sémantika (nie módné slovo, ale slovo so stabilným významom, širokou sférou použitia, ľahko zapamätateľné, ktoré príp. aj súvisí s iným vzorovým slovom, napr. *muž* – *chlapec*, *syn* – *otec*). Ako vhodné bolo zvolené slovo s jednou lexiou, resp. s nízkym počtom lexii a pravidelnou úplnou paradigmou, ktorá neposkytuje možnosť zaradiť slovo aj do iného deklináčného typu (Gianitsová, 2005b).

Pri deklináčnych typoch maskulín sme prototyp volili z ponuky najfrekvencovanejších lexém v rámci deklináčného typu. Uvádzame slová, ktoré prichádzali do úvahy, náš výber vzorových slov je zvýraznený:

Životné maskulína:

	FSS (1969)	SNK (2005)
1. typ	<i>pán, muž, robotník, chlap, vojak, autor, kráľ, lekár, básnik</i>	<i>prezident, muž, hráč, tréner, divák, premiér, pán, súper, pracovník, autor</i>
2. typ	<i>chlapec, mládenec, majster, vedec, blázon, stavec, minister, umelec</i>	<i>minister, poslanec, majster, zamestnanec, chlapec, herec, strelec, líder, umelec, jednotlivec</i>
3. typ	<i>súdrh, syn, duch, člen, šéf (+ viaceré propriá)</i>	<i>člen, šéf, syn, fanúšik, boh, duch, nováčik (aj 4. typ), pápež, pedagóg, princ, vrah</i>
4. typ	<i>otec, svedok (+ prevažne propriá)</i>	<i>otec, svedok, nováčik (aj 3. typ), ekonóm, moslim, potomok, predok, anonym (aj neživ.), astronóm, škriatok (aj ako zvier.), fantóm (aj neživ.) (+ prevažne propriá)</i>
5. typ	<i>človek/ludia, brat, hosť, priateľ, spisovateľ, učiteľ, nepriateľ, rodič, čitateľ</i>	<i>človek/ludia, občan, riaditeľ, predstaviteľ, obyvateľ, priateľ, hosť, majiteľ, rodič, podnikateľ</i>
6. typ	<i>komunista</i>	<i>futbalista, hokejista, turista, komunista, terorista, tenista, aktivista, špecialista, cyklista, gitarista,</i>
7. typ	-----	V skúmanej vzorke ⁵ sa našli len príklady <i>bandita</i> (769-krát), <i>jezuíta</i> (230-krát), prvý príklad uvádza aj Sokolová (1999), patria sem slová s nízkou frekvenciou: <i>husita, adamita, kozmopolita, transvestita, antisemita</i> ...

⁴ Tieto zistenia sme konfrontovali s údajmi o substantívach obsiahnutých v práci *Frekvencia slov v slovenčine* (ďalej FSS, Mistrík, 1969), ktoré sú založené na excerpcii starších umeleckých a vecných textov. Prihliadali sme teda aj na relatívnu ustálenosť v miere používania slov v dvoch časových obdobiach a zároveň aj v odlišných komunikačných sférach (FSS – prevažne umelecké texty; SNK – prevažne publicistika).

⁵ Vzorkou bol súbor skoro 32 000 lemm (asi 16 500 substantív) zo SNK (2005), frekvencia ich výskytu v textoch bola minimálne 192-krát.

	FSS (1969)	SNK (2005)
8. typ	<i>predseda, hrdina, gazda, zástupca, sluha</i>	<i>predseda, zástupca, hovorca, starosta, podpredseda, rozhodca, kolega, sudca, výrobca, obranca</i>
9. typ	-----	V skúmanej vzorke sa našiel jeden zástupca yeti (193-krát), do tohto typu sa zaraďujú prevažne propriá, z apelatív ďalej málo frekventované, napr. <i>kuli, dandy, káďi, báči, hadži, abbé...</i>

Zvieracie maskulína:

	FSS (1969)	SNK (2005)
1. typ	<i>vták, holub, vlk, tvor; koník, chrobák, kohút, kohútik, vtáčik, zver</i>	<i>rak, lev, vták, had, vlk, sokol, baran, býk, škorpión, drak</i>
2. typ	<i>pes</i>	<i>pes, orol, kapor, osol</i>
3. typ	<i>kôň, medveď, motýľ, zajac</i>	<i>kôň, medveď, zajac, vodnár, komár, motýľ</i>
4. typ	<i>vrabec, mravec</i>	<i>tiger, kozorožec, dravec, mravec, žrebec, vrabec, dalmatínek, samec, cicavec, hlodavec</i>

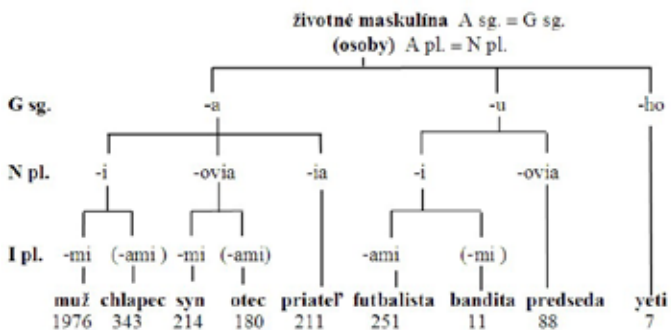
Neživotné maskulína:

	FSS (1969)	SNK (2005)
1. typ	<i>čas, hlas, pohľad, prípad, obraz, spôsob, pohyb, ľud, bod, kus</i>	<i>čas, zápas, prípad, štát, gól, klub, úrad, bod, súd, spôsob</i>
2. typ	<i>dom, list, zmysel, strom, zjazd, význam, záujem, počet, problém, socializmus</i>	<i>problém, film, program, dom, záujem, počet, tím, systém, rozpočet, názov</i>
3. typ	<i>svet, život, večer; zákon, národ, domov; stôl, les, dvor; plot, zub (aj 4. typ)</i>	<i>zákon, svet, život, večer, domov, národ, ostrov, štadión, stôl, les</i>
4. typ	<i>prst, zub (aj 3. typ), vietor, chrbát, most, sen, august, chvost, ovos, uhol</i>	<i>august, sen, vietor, most, chrbát, prst, zub (aj 3. typ)</i>
5. typ	<i>rok (aj 7. typ), krok (aj 7. typ), jazyk, bok (aj 7. typ), potok, klobúk, chodník, oblok, uhlík, smrek</i>	<i>rok (aj 7. typ), denník, ročník, krok (aj 7. typ), jazyk, polrok (aj 7. typ), trávnik, balík, bok (aj 7. typ), týždenník</i>
6. typ	<i>obrázok, lístok, kúsok, vlások (aj 8. typ), piatok, kvietok, dobytok, žalúdok, dnešok, oriešok</i>	<i>piatok, pondelok, štvrtok, utorok, lístok, sviatok (aj 8. typ), obrázok, kúsok, rebriček, pasienok,</i>
7. typ	<i>rok (aj 5. typ), krok (aj 5. typ), druh, vzťah, bok (aj 5. typ), strach, vzduch, smiech, breh, obsah</i>	<i>rok (aj 5. typ), trh, návrh, vzťah, podnik, krok (aj 5. typ), útok, úspech, priebeh, pretek</i>
8. typ	<i>poriadok, výsledok, začiatok, prostriedok, celok, piesok, majetok, výrobok, dôsledok, poznatok</i>	<i>výsledok, začiatok, prostriedok, majetok, dôsledok, zisk, poriadok, nedostatok, výrobok, článok</i>

	FSS (1969)	SNK (2005)
9. typ	<i>mier, materiál, ideál, kapitál, signál, kryštál, kel</i>	<i>seriál, materiál, model, duel, mier, areál, kapitál, signál, kanál</i> (aj 10., 11. a 13. typ), <i>potenciál</i>
10. typ	<i>júl, hotel</i>	<i>jún, apríl, júl, hotel, kanál</i> (aj 9., 11. a 13. typ), <i>tunel</i>
11. typ	<i>mesiac, boj, kraj, pokoj, kameň, máj, stroj, cieľ, koreň, papier</i>	<i>mesiac, cieľ, zdroj, pohár, boj, dolár, predaj, turnaj, vývoj, január</i>
12. typ	<i>deň, koniec, oheň, týždeň, stupeň, dážď, meter, tanec, september, rámeč</i>	<i>deň, týždeň, koniec, rámeč, september, marec, november, stupeň, stápeč, december</i>
13. typ	<i>peniaz, žiaľ, plač, čaj, požiar, pel'</i>	<i>peniaz, žiaľ, požiar, kanál</i> (aj 9., 10. a 11. typ), <i>čaj, imidž</i>
14. typ	-----	<i>žáner</i> (aj 12. typ), Sokolová: <i>púder</i>

Keďže dynamiku pri substantívach vnímame na dvoch úrovniach, teda nielen na úrovni deklinačných typov (centrálnosť – periférnosť deklinačného typu, vzťahy medzi deklinačnými typmi a podtypmi, bližšie pozri Gianitsová, 2005a), ale aj na úrovni flexie substantív, v tomto príspevku sa zameriavame na naznačenie možností opisu variantnosti gramatických morférov v deklinácii maskulín, kde zaznamenávame najväčšiu variantnosť.

Variantnosť relačných morférov možno vnímať už v samotnom novom predstavení deklinačného systému, keďže sú v ňom zachytené podstatné vzťahy medzi synonymnými relačnými morfévmi. Napr. pri životných maskulínach variantné morfémy v G sg. *-a*, *-u*, *-ho* odlišujú tradičné vzory *chlap*, *hrdina*, *kuli*, u nás prvé tri triedy systému, ďalej v rámci prvej triedy tri relačné morfémy v N pl. *-i*, *-ovia*, *-ia*, v rámci druhej triedy *-i* a *-ovia* a v I pl. *-mi* a *-ami* odlišujú ďalšie nové typy⁶:

⁶ Frekvenčnú zaťaženosť jednotlivých typov v rámci nových deklinačných tried uvádzame podľa a zistení kolektívu pracovníkov z PdF UK v Bratislave Benko – Hašanová – Kostolanský (1998), ktorý sa zaoberá počítačovou analýzou slovenčiny. Substantíva obsiahnuté v KSSJ rozdelili do 199 tried, v rámci maskulín ide o 74 vzorov, ktoré sme

Dynamické javy deklinácie substantív boli už viackrát opísané (v MSJ, 1966; u L. Dvonča, 1984; naposledy u J. Dolníka, 2000). Išlo najmä o vymenúvanie istých dubletných tvarov, prípadne poznámku, ktorý z nich je frekventovanejší, resp. príznakový, menej používaný. Dôležitým krokom, ktorý nás čaká, je odpútať sa od intuitívnych úvah alebo čiastkových pozorovaní a pristúpiť k výskumu, založenému na skúmaní rozsiahlych textov, korpusových dát, ktoré by poskytlí reálnejší obraz o variantnosti a jej bohatstve a naznačili skutočný status v písaných textoch.⁷

Zmeny v tvarosloví na tejto úrovni možno definovať spolu s J. Dolníkom (2000, s. 279) ako vnútroparadigmatické a medziparadigmatické. Tento model sme sa rozhodli uplatniť aj pri opise variantnosti v rámci nášho systému. Vnútroparadigmatické zmeny v tvarotvornom formante sme však prehodnotili a označili ako medziparadigmatické zmeny, resp. zavádzame pojem **interdeklinačný pohyb**, v našom pohľade ide totiž o pohyb medzi jednotlivými deklinačnými typmi.

V deklinácii životných maskulín teda vyčleňujeme tieto interdeklinačné pohyby⁸:

Casus	Morfémy	Trieda	Typ	Počet	Príklad
N pl.	-i/-ovia	I. trieda (chlap)	muž – syn chlapec – otec	28 4	<i>zlatokop, kominárík, vnuk agronóm, ekonóm, posol</i>
N pl.	-ia/-i	I. trieda (chlap)	priateľ – muž	3	<i>dedič, spoludedič, pohan</i>
I pl.	-mi/-ami	I. trieda (chlap)	muž – chlapec syn – otec	4 4	<i>spiker, macher; lump mrzáčik, nováčik, panáčik</i>

Niektoré substantíva sa pohybujú medzi triedami životných a zvieracích, resp. neživotných maskulín:

Casus	Morfémy	Trieda	Typ	Počet	Príklad
N, A pl.	-i/-y -ov/-y	I. – IV. trieda (chlap – zv. m.)	muž – sokol chlapec – orol	8 1	<i>diablík, čertík, vlk pes</i>
N, A pl.	-ovia/-y -ov/-y	I. – IV. trieda (chlap – zv. m.)	syn – sokol otec – orol	2 12	<i>drobček, vlčík ježko, krtko, sivko</i>
N, A pl.	-i/-e -ov/-e	I. – IV. trieda (chlap – zv. m.)	chlapec – mravec	1	<i>drobec</i>

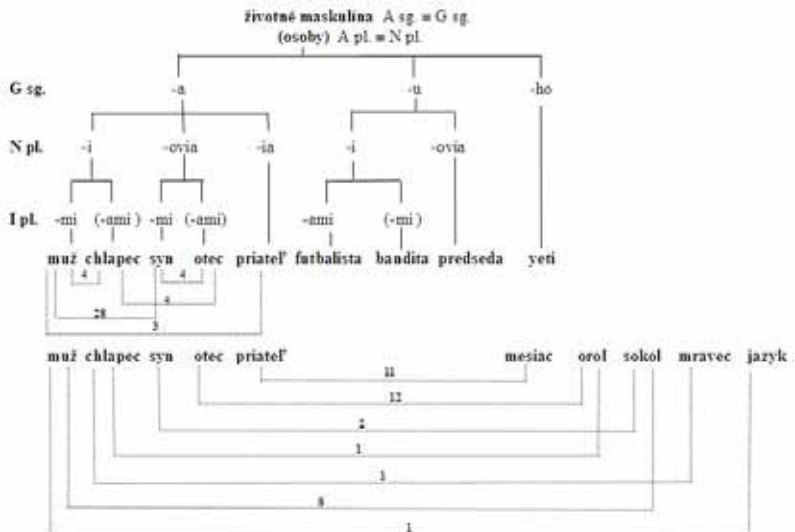
podrobili analýze. Ich frekvenčné zistenia sme použili pri vyčísl'ovaní frekvencie našich typov, ktorých je menej. Počty substantív patriacich do jednotlivých deklinačných typov vždy zahŕňajú celý súbor substantív, skloňujúcich sa rovnako. Substantíva s dubletnými tvarmi v páde, ktorý považujeme za determinujúci, sú zaradené v oboch skupinách (napr. poslovnia – dekl. typ otec, posli – dekl. typ chlapec).

⁷ V tomto roku sa tiež začali práce na grantovom projekte Morfosyntaktický výskum v rámci Slovenského národného korpusu (MŠ SR VEGA 1/3149/04) v spolupráci s partnermi z Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity v Prešove, v rámci ktorého spracúvame túto problematiku.

⁸ Údaje o počtoch substantív opäť čerpáme z výskumu V. Benka, J. Hašanovej a E. Kostolanského (1998).

Casus	Morfémy	Trieda	Typ	Počet	Príklad
N, A pl.	-i/-y -ov/-y	I. – V. trieda (chlap – dub)	muž – jazyk	1	žolík
N, A pl. (+ ďalšie)	-ia/-e -ov/-e	I. – VI. trieda (chlap – stroj)	priateľ – mesiac	11	násobiteľ, menovateľ, činiteľ

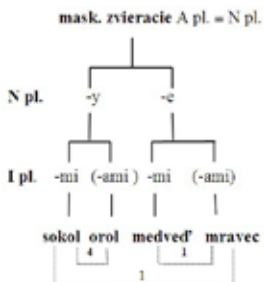
Uvedené vzťahy medzi deklináčnymi typmi možno vyjadriť aj vo forme schémy:

Pri zvieracích maskulinách zaznamenávame tieto pohyby:

Casus	Morfémy	Trieda	Typ	Počet	Príklad
N, A pl. (I pl.)	-y/-e (-mi/ami)	IV. trieda (zv. m.)	sokol – vrabec	1	seter
I pl.	-mi/-ami	IV. trieda (zv. m.)	sokol – orol medveď – mravec	4 1	vtáčik, zajačik, pavúčik d'ateľ

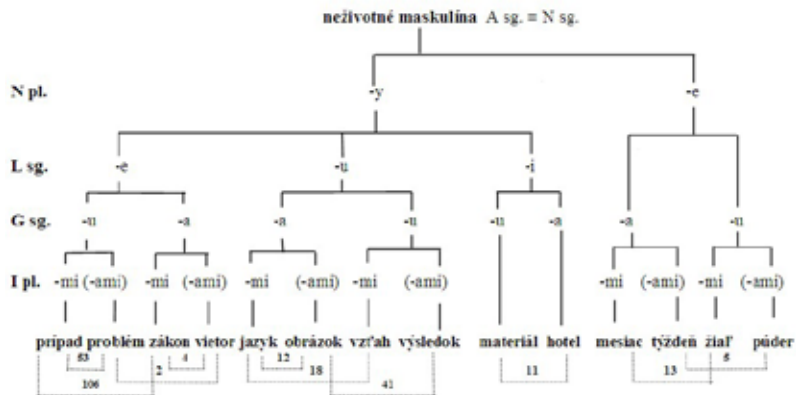
Systém deklinácie pri zvieracích maskulinách teda môžeme zaznačiť aj takto:

Pri neživotných maskulínach zisťujeme najviac interdeklinačných pohybov:

Casus	Morfémy	Trieda	Typ	Počet	Príklad
G sg.	-a/-u	V., VI. trieda (dub, stroj)	zákon – prípad vietor – problém jazyk – vzťah obrázok – výsledok hotel – materiál mesiac – žiaľ týždeň – púder	106 2 18 41 11 13 5	<i>ihlan, kaktus, dub, oštep</i> <i>list, kombajn</i> <i>nervák, krok, rok</i> <i>bitúnok, podväzok, vlások</i> <i>panel, kvartál, plynomer</i> <i>hangár, krištál, honorár</i> <i>žáner, triangel, kaliber</i>
I pl.	-mi/-ami	V. trieda (dub)	prípad – problém zákon – vietor jazyk – obrázok	53 4 12	<i>luft, verdikt, objekt</i> <i>zub, tromf, chochol</i> <i>oblúčik, mráčik, zemiačik</i>

Aj vzťahy medzi deklinačnými typmi neživotných maskulín vyjadrujeme schematicky:

Pri niektorých deklinačných typoch vymedzujeme aj dvojtvary, ktoré nespôsobujú pohyb lexémy medzi deklinačnými typmi. Označujeme ich termínom **intradeklinačný (vnútrodeklinačný) dvojtvar**, napr. v D a L sg.:

Casus	Morfémy	Trieda	Typ	Počet	Príklad
D, L sg.	-ovi/-u	I. trieda (chlap)	muž syn otec priateľ	1 2 1 3	<i>pán</i> <i>boh, duch</i> <i>otec</i> <i>človek, pračlovek, nečlovek</i>

Podobným spôsobom je možné spracovať aj deklináciu feminín a neutier, ktorým sa budeme venovať v nasledujúcich príspevkoch.

Na úrovni formálnej morfológie a pri skúmaní jej dynamiky, ako sme ukázali, poskytuje korpus bohatý materiál, ktorý treba preskúmať. Predstavený súpis variantov nám slúži ako osnova ďalšieho výskumu dynamiky vo flexii na

korpusovom základe. Pritom nevylučujeme, že počty substantív s variantmi v deklinácii sa budú meniť pri práci s reálnymi textami. Vzhľadom na to, že texty v korpuse sú automaticky morfológicky anotované, je to zatiaľ náročná, no nie nesplniteľná úloha.

Vznik dvojtvarov, resp. flektívnych variantov (Dvonč, 1984, s. 14) chápeme ako výsledok dynamických procesov. Z časového hľadiska možno rozlíšiť staršie, tradičné a novšie, inovačné varianty. V našich prehľadoch variantnosti však zatiaľ zámerné nenaznačujeme smer interdeklinačných pohybov, keďže zistenia o dominantnom a subdominantnom („submisívnom“) deklinačnom type pri jednotlivých slovách vyplynú až z ďalšieho výskumu v textoch z korpusu. Výhody korpusového výskumu vidíme najmä v pomoci pri zisťovaní súčasného stavu, pri zachytení a opise podmienok konkurencie dvojtvarov v súčasnosti. Ďalej je možné sledovať, ktorý tvarový variant má v istom páde zvýšenú produktivitu, a tak dospieť k rozvrstveniu z hľadiska centra a periférie, teda vlastne opísať rozdiely v stupni integrácie variantov ako elementov jazykového systému. Korpusový výskum tak prináša aj možnosť prehodnotenia niektorých morfológických charakteristík v kodifikačných príručkách a tiež možnosť zmiernenia napätia medzi jazykovou praxou a kodifikáciou.

Význam nového deklinačného systému a na jeho základe aj opisu variantnosti vidíme aj v školskej praxi, kde je hlavným cieľom vyučovania nadobudnutie jazykovej kompetencie. Žiaci si majú osvojiť systém, gramatické pravidlá umožňujúce používať jazykový materiál v rôznych komunikačných situáciách rýchlo a presne (Veselská, 2001, s. 135), nadobudnúť isté jazykové sebavedomie, vedieť správne používať aj základné kodifikačné príručky, no zároveň aj získať informácie o pestrosti výberu, mali by lepšie chápať variabilitu jazykových prostriedkov v reči a vedieť zaujať kritický postoj založený na rozlične odstupňovanej funkcii jazykových prostriedkov v jednotlivých komunikačných situáciách.

Nazdávame sa, že ponúknutý prístup, korpusový materiál i novovytvorený deklinačný systém môže k dosiahnutiu týchto cieľov výrazne prispieť.

Literatúra

BENKO, Vladimír – HAŠANOVÁ, Jana – KOSTOLANSKÝ, Eduard: Počítačové spracovanie slovenského jazyka. Morfológia podstatných mien. Bratislava: PdF UK, 1998. 75 s.

BOSÁK, Ján: Zásadný príspevok k počítačovému spracovaniu slovenského jazyka. In: Slovenská reč, 2002, roč. 67, č. 1, s. 44 – 46.

DOLNÍK, Juraj: Vývin morfológie súčasnej spisovnej slovenčiny. In: Z vývinových tendencií a zmien súčasnej slovenčiny. Bratislava: FF UK 2000, s. 277 – 286.

DVONČ, Ladislav: Dynamika slovenskej morfológie. Bratislava: Veda 1984. 124 s.

GIANITSOVÁ, Lucia: Pohľad na vývoj opisu deklinácie substantív mužského rodu v slovenských gramatikách. (Od Štúra po súčasnosť.) In: Varia XI. Zborník príspevkov z XI. kolokvia mladých jazykovedcov v Spišskej Novej Vsi (28. – 30. 11. 2001). Red. M. Šimková. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 2004, s. 133 – 143.

GIANITSOVÁ, Lucia: Dynamika skloňovania substantív (na materiáli SNK). In: Tzv. základní výzkum v lingvistice – desideratum, nebo realis? Sborník příspěvků z 5. mezinárodní konference Setkání mladých lingvistů (FF UP v Olomouci, 17. – 19. 5. 2004). Ed. P. Pořízka. Olomouc: Univerzita Palackého, 2005a, s. 63 – 73.

GIANITSOVÁ, Lucia: Opis deklinácie substantív v slovenčine z temporálneho aspektu. In: Čas v jazyce a literatúre. Sborník z mezinárodní konference (7. – 9. 9. 2004). Red. M. Čechová, D. Moldanová, Z. Millerová. Ústí nad Labem: PdF Univerzity J. E. Purkyně, 2005b, s. 97 – 102.

GIANITSOVÁ, Lucia: Pohľad na vývoj opisu deklinácie substantív ženského rodu v slovenských gramatikách. (Od Štúra po súčasnosť.) In: Varia XII. Zborník príspevkov z XII. kolokvia mladých jazykovedcov v Modre-Piesku (4. – 6. 12. 2002). Red. M. Šimková. Bratislava : Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 2005c. s. 104 – 115.

HOŘECKÝ, Ján: Morfematická štruktúra slovenčiny. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1964. 194 s.

HOŘECKÝ, Ján: Model gramatického rodu v západoslovanských jazykoch. In: Jazykovedný časopis, 1966, roč. 17, č. 1, s. 3 – 12.

MISTRÍK, Jozef: Frekvencia slov v slovenčine. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1969. 728 s.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1966. 896 s.

SABOL, Ján: Variantnosť skloňovacích typov podstatných mien v spisovnej slovenčine. In: Slovenská reč, 1980, roč. 45, č. 2, s. 65 – 71.

Slovenský národný korpus. (Verzia prim-2.0-public-sane) Bratislava: Jazykovedný ústav L. Štúra SAV, 2005. Dostupný z [www: http://korpus.juls.savba.sk](http://korpus.juls.savba.sk).

SOKOLOVÁ, Miloslava: Netradične o deklinačnom systéme substantív v slovenčine. Slovenský jazyk a literatúra v škole, 1994/95, roč. 41, s. 136 – 141.

SOKOLOVÁ, Miloslava: Kapitoly zo slovenskej morfológie. Prešov: Slovacontact 1995. 178 s.

SOKOLOVÁ, Miloslava: Prednášky zo slovenskej morfológie. Prešov: FF PU 1999 (nepublikované).

VESELSKÁ, Eva: Morfológická rovina v komunikatívnej a kognitívnej koncepcii vo výučbe slovenského jazyka. In: Acta Facultatis Paedagogicae Universitatis Tyrnaviensis. Ser. A. 5. Trnava: PdF Trnavskej univerzity 2001, s. 135 – 141.

Jednoduchý syntaktický analyzátor

Marek Grác

Laboratoř zpracování přirozeného jazyka,
Fakulta informatiky Masarykovy univerzity, Brno

1. Úvod

Spracovanie prirodzeného jazyka počítačmi sa v súčasnosti stále viac dostáva do popredia. Vzhľadom na komplexnosť jazyka je táto úloha zložitá a vyžaduje nielen nové metódy, ale aj nové pohľady na jazyk ako taký. Jazykovedný systém sa skladá z niekoľkých rovín, pričom ich počet a obsah sa líši v rozličných lingvistických teóriách. Tieto roviny predstavujú osobitne čiastkové systémy, ale aj tie sa vzájomne dopĺňajú. Každý z týchto systémov je síce ohraničený, ale často sa stretávame s javmi, ktoré sú prechodné (zväčša bilaterálne). Je dôležité si uvedomiť, že čím bližšie je daná rovina bližšia ku znakom, tým jednoduchšie je pracovať s ňou algoritmicke. Aj z tohoto dôvodu sa väčšinou postupuje od roviny morfologickej (tvarotvornej) cez syntaktickú rovину až k sémantickej, či pragmatickej rovine.

Morfologická rovina je pre väčšinu európskych jazykov už spracovaná. Pre slovenský jazyk sú pripravené nielen morfologické dáta (Kostolanský, 2001), ale aj prispôbený morfologický analyzátor ajka (Sedláček, 1999; Grác, 2003). Vďaka týmto projektom je možné považovať morfologickú rovину z technickej stránky za dostatočne zvládnutú. Práce na dátach, dopĺňaním nových slov a vzťahov, či ich kontrole je vzhľadom na vývoj jazyka ešte dostatok.

V syntactickej (skladobnej) rovine sa však stále nachádzame len na počiatku cesty. Existuje viacero nástrojov, ktoré dokážu analyzovať vety, ale, bohužiaľ, ich gramatiky pokrývajú len malé podmnožiny jazyka. Vytvorenie dostatočne kvalitných formálnych gramatík je veľmi náročný proces, pri ktorom je treba vkladať neformálne lingvistické znalosti používateľa a pozorovania získané z korpusových dát do formálnych zápisov popisujúcich konkrétny jazykový jav.

2. Syntaktický analyzátor Zuzana

V predchádzajúcom texte sme konštatovali, že nástrojov pre syntaktickú analýzu máme dostatok, ale chýbajú nám gramatiky. Potrebujeme teda ďalší syntaktický analyzátor? Domnievam sa, že potrebujeme. Väčšina syntaktických analyzátorov je určená pre zaškolených používateľov, ktorí ovládajú ich užitočné (a pre laika často nepochopiteľné) funkcie. V tomto je Zuzana iná. Nesnaží sa o to byť najrýchlejšia či najnastaviteľnejšia, ale o to, aby ňou bolo jednoducho možné predviesť syntaktickú analýzu či vyskúšať modelovanie gramatiky

bez dní strávených nad dokumentáciou. Zuzana preto obsahuje len zopár základných funkcií a jej rozhranie je preložené do slovenčiny (je možné ho preložiť aj do iných jazykov).

Syntaktický analyzátor Zuzana vznikol rozšírením syntaktického analyzátoru Sysana (*), ktorý vznikol na univerzite v Bonne, kde sa používa na výučbové účely. Medzi hlavné rozšírenia patrí možnosť prekladu rozhrania do požadovaného jazyka (momentálne angličtina, nemčina a slovenčina) a prepojenie s morfológickým analyzátorom ajka. Vďaka tomuto prepojeniu nie je nutné, aby gramatika na spracovanie syntaktickej analýzy obsahovala aj slovník obsahujúci tvary použitých slov tak, ako to bolo nutné u jej predchodkyne. Zachované zostali hlavné vlastnosti ako jednoduchosť používania, zobrazovanie výsledkov syntaktickej analýzy a možnosť prenášať gramatiky medzi spomínanými dvoma analyzátormi bez väčších ťažkostí.

Vytvorená aplikácia je nezávislá na operačnom systéme či konkrétnom prirodzenom jazyku. K svojej práci vyžaduje programy, ktoré sú voľne dostupné a ktoré je možné voľne šíriť a modifikovať. Rovnako je možné voľne distribuovať aj tento analyzátor a morfológický analyzátor ajka. Niektoré slovníky pre ajku však nemusia byť voľne prístupné. V súčasnej dobe je v nej spracovaná morfológia slovenčiny a češtiny. Pre tieto jazyky je primárne určený aj analyzátor Zuzana.

2. Gramatiky na syntaktickú analýzu

Medzi najčastejšie používané gramatiky na syntaktickú analýzu patria bezkontextové gramatiky. Pomocou nich prepisujeme neterminály (napr. veta, menná skupina) a na záver prepíšeme symboly na terminály (slová). Tieto gramatiky sa skladajú z pravidiel, ktoré na ľavej strane obsahuje neterminál a na pravej strane zoznam terminálov a neterminálov. Pravidlá však aplikujeme bez ohľadu na kontext terminálu. DC gramatiky, používané aj v analyzátore Zuzana, rozširujú tento koncept o možnosť používať argumenty neterminálov (menná skupina smie mať rod, číslo, pád) a klásť dodatočné podmienky vo forme logických podprogramov na pravú stranu pravidiel. Teraz si už ukážeme jednoduchú gramatiku pre jeden typ veľmi jednoduchých viet.

štartovací symbol(veta)

veta → podmetová časť, prísudková časť

podmetová časť → podstatné meno

prísudková časť → sloveso

prísudková časť → sloveso, predmet

predmet → podstatné meno

Analýzu vety „*Mama má Emu*.“ získame metódou zhora-dole nasledovne. Najprv sa štartovací symbol prepíše na podmetovú a predmetovú časť. Potom sa podmetová časť prepíše na podstatné meno a po zistení, že slovo *mama* je podstatné meno a my sme v prepisovaní uspeli pokračujeme v analýze zvyšku vety (*má Emu*). Keďže sme uspeli v prepisovaní podmetovej časti, tak zvyšok vety musíme prepísať na prísudkovú časť. Ak by sa to nepodarilo, tak túto vetu nedokážeme analyzovať. Prísudkovú časť smieme prepísať na sloveso (*má*), ale nespracovali by sme celú vetu a preto prvé pravidlo zlyhá. Pri použití druhého pravidla prepíšeme prísudkovú časť na sloveso a predmet. Slovo *má* je sloveso, takže sme uspeli a pokračujeme v prepisovaní. Prepíšeme predmet na podstatné meno a po overení, že *Emu* je podstatné meno dokončíme prepisovanie a zistíme, že sme uspeli.

Ako ste si iste všimli, táto jednoduchá gramatika kvôli jednoduchosti nekontroluje pri syntaktickej analýze žiadne gramatické kategórie na zhodu a podľa nej by boli syntakticky správne aj veta „*Mamou mat' Emy*“. Pri písaní gramatík si treba dávať pozor nielen, aby sme analyzovali správne vety korektné, ale aj aby sme rozpoznávali syntakticky nesprávne vety. Jednou z často využívaných vlastností DC gramatík je aj možnosť klásť obmedzujúce podmienky na prepisovanie (napr. zhoda v páde, čísle, či rode). Tento zápis sa vykonáva zväčša za použitia gramatických značiek z daného morfológického analyzátoru. Keďže gramatika pre vetu by už nebola tak jednoduchá a čitateľná, ukážeme si gramatiku pre analýzu mennej a predložkovej skupiny.

```

typ:skup..druh:predložková →
                                typ:slovo..druh:predložka..pád:P,
                                typ:skup..druh:menná..pád:P.

typ:skup..druh:menná..pád:P.číslo:C..rod:R →
                                (typ:slovo..druh:zámeno..pád:P..číslo:C..rod:R)?,
                                (typ:slovo..druh:prídavné..pád:P..číslo:C..rod:R)*,
                                typ:slovo..druh:podstatné..pád:P..číslo:C..rod:R.

```

V DC gramatikách sa na určenie zhody používajú premenné (značíme veľkým písmenom na začiatku), ktoré sú platné vždy len v jednom pravidle. Teraz sa pozrime na to, z čoho sa skladajú jednotlivé pravidlá. Pravidlo na analýzu predložkovej skupine uspeje, ak sa dá prepísať na predložku v páde P a mennú skupinu v rovnakom páde P. Príklad mennej skupiny je už o trochu komplikovanejší, pretože pokrýva väčšiu oblasť. Táto skupina má gramatické kategórie rodu, čísla a pádu. Na jej začiatku sa môže, ale nemusí nachádzať zámeno, čo značíme symbolom ? za zápisom o požadovanom zámene. Ďalej nasleduje niekoľko (nemusí nasledovať ani jedno) prídavných mien, čo značíme symbolom *. Všetky tieto prídavné mená musia byť v rovnakom páde P, čísle C, rode R

ako zámeno, ktoré sa nachádza pred nimi. Menná skupina je ukončená podstatným menom, ktoré musí byť taktiež v rovnakom rode, čísle a páde ako zámeno a prídavné mená pred ním. Ak sa pred ním nenachádza zámeno ani prídavné meno, tak nám na týchto jeho kategóriách v tomto pravidle nezáleží. Ak by sme požadovali podstatné meno len v určitom páde, napr. nominatívne stačí miesto konštanty použiť konkrétnu hodnotu (napr. type:word..slov_druh:podstatne_meno..cislo:mnozne.)

3. Záver

Vo svojom príspevku som sa snažil predstaviť syntaktický analyzátor Zuza na a predviesť niektoré z jeho vlastností. Vzhľadom na dôležitosť syntaktickej analýzy pri spracovaní prirodzeného jazyka verím, že by mohol pomôcť nielen pri výuke, ale aj ako experimentálny nástroj na testovanie nových pravidiel, či gramatík. V budúcnosti sa plánujú ešte drobné rozšírenia, ktoré by mali pomôcť pri vytváraní presnejších gramatík. Napríklad možnosťou rozšírenia o vlastné kategórie (napr. sémantické) pri základných tvaroch slov. Vďaka tomu by bolo možné konštruovať presnejšie gramatiky. Kompletný syntaktický analyzátor spolu s dokumentáciou nájdete na stránkach projektu.

Literatúra

GRÁC, Marek: Vytvorenie tvarotvorného slovníku pre slovenčinu. Brno 2003.

KOSTOLANSKÝ, Eduard – HAŠANOVÁ, Jana: Spracovanie morfolologickej roviny slovenčiny počítačom. In: Slovenčina a čeština v počítačovom spracovaní. Ed. A. Jarošová. Bratislava: Veda 2001, s. 49 – 87.

SEDLÁČEK, Radek: Morfologický analyzátor češtiny. Brno 1999.

SCHRÖDER, Bernhard: Sysana. <http://www.ikp.uni-bonn.de/dt/lehre/materialien/grammtheo/> 2004.

Morfologické značkování korpusu soukromé korespondence

Dana Hlaváčková – Radek Sedláček

Katedra informačních technologií, Fakulta informatiky Masarykovy univerzity, Brno

1. Úvod

Na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně (FF MU) byl, v rámci grantového projektu pod vedením PhDr. Zdeňky Hladké, Dr., vytvořen jazykový korpus, který obsahuje 2000 klasických dopisů a 1000 e-mailů od 3000

různých pisatelů. Do konce roku 2005 by měl být korpus přístupný jednak na CD, jednak jako součást ČNK. V příspěvku se věnujeme automatickému morfologickému značkování korpusu a především úpravám stávajícího analyzátoru ajka (Sedláček – Smrž, 2001), který byl vytvořen na Fakultě informatiky Masarykovy univerzity v Brně (FI MU) a je primárně určen pro analýzu spisovné češtiny. Morfologické značkování je prováděno prozatím pouze na části obsahující klasické dopisy, tj. na Korpusu soukromé korespondence (KSK) o velikosti přes 900 000 slovních výskytů. Zpracováváný korpus kromě spisovných tvarů slov obsahuje také množství výrazů z oblastí obecné češtiny a různých dialektů s převahou středomoravského interdialektu. Analyzátor ajka je doplňován o variantní tvary především z důvodu snížení podílu ručního značkování. Upravená ajka, po dalších modifikacích, bude použita také pro značkování Brněnského mluveného korpusu (BMK), který byl vytvořen na FF MU. Analýza jeho jazykového materiálu, při které jsme vycházeli z dříve publikovaných výsledků zpracování brněnské mluvy (Krčmová, 1981), byla důležitou součástí naší práce na úpravách morfologického analyzátoru.

2. Morfologický analyzátor ajka

V naší práci využíváme pro tvarotvornou analýzu program ajka (Sedláček – Smrž, 2001), který vznikl v Laboratoři zpracování přirozeného jazyka na FI MU. Tento program funguje zároveň jako lemmatizátor a morfologický značkováč.

Analyzátor ajka je založen na algoritmickém popisu české formální morfologie (Osolsobě, 1996) a na reprezentaci strojového slovníku češtiny pomocí datové struktury trie (Knuth, 1976) implementované v podobě minimálního konečného automatu (Daciuk et al., 1998).

2.1. Popis české formální morfologie

Pro potřeby algoritmického popisu české formální morfologie je nutné slovní tvar podrobit dvoufázové ternární segmentaci. V první fázi se ve tvaru identifikuje **kmen** a flektivní **koncovka**, ve druhé fázi se dále kmen dělí na **kmenový základ** a **intersegment**. Koncovkou se rozumí morf tak, jak jej definuje Mluvnice češtiny II (Petr et al., 1986), kmenovým základem chápeme tu část slovního tvaru, která je společná všem tvarům ohebného slova, může tedy být i prázdná jako je tomu v případě slova *člověk-lidé*. Intersegment je ta část kmene, která se během flexe mění zejména díky hláskovým alternacím.

Při algoritmickém popisu se dále opíráme o **tvaroslovné paradigma**, čímž míníme úplný soubor všech tvarů konkrétního lexému. Na rozdíl od Mluvnice však případné hláskové změny považujeme za jeho nedílnou součást a neomezujeme paradigma pouze na soubor mluvnických koncovek. **Tvaroslovným vzorem** pak nazýváme v souladu s Mluvnicí modelové slovo reprezentující množinu všech slov se stejným paradigmatem.

	Nom	Gen	Dat	Aku	Vok	Lok	Ins
Sg	<i>hora</i>	<i>hory</i>	<i>hoře</i>	<i>horu</i>	<i>horo</i>	<i>hoře</i>	<i>horou</i>
Pl	<i>hory</i>	<i>hor</i>	<i>horám</i>	<i>hory</i>	<i>hory</i>	<i>horách</i>	<i>horami</i>

Jako příklad uvádíme paradigma slova *hora* skloňovaného podle klasického vzoru *žena*. V první fázi segmentace vydělíme singulárové koncovky *a*, *y*, *e*, *u*, *o*, *e*, *ou* a plurálové koncovky *y*, *0*, *ám*, *y*, *y*, *ách*, *ami*. Každá z koncovek nese hodnoty gramatických kategorií čísla a pádu, které jsou zakódovány do podoby morfologických značek (nSc2 například znamená genitiv singuláru). Formálně koncovkovou množinu zapisujeme v následujícím tvaru:

=HORASG1	=HORASG2	=HORAPL
{a, nSc1}	{e, nSc3}	{y, nPc1}
{y, nSc2}	{e, nSc6}	{0, nPc2}
{u, nSc4}		{ám, nPc3}
{o, nSc5}		{y, nPc4}
{ou, nSc7}		{y, nPc5}
		{ách, nPc6}
		{ami, nPc7}

Po vydělení koncovek zbudou dvě varianty kmene: *hor* a *hoř*. Je možné si tedy povšimnout, že některé koncovky mají vliv na podobu kmene a jiné nikoliv. Podle tohoto kritéria seskupujeme koncovky do množin **jádrových** a **periferních**. V jádrových koncovkových množinách se ocitají koncovky, jež neovlivňují kmen, v periferních nacházejí své místo ty, které po přidání ke kmeni způsobí jeho hláskovou změnu. V našem příkladu tvoří koncovka *e* s příslušnými hodnotami gramatických kategorií periferní koncovkovou množinu HORASG2, ostatní koncovky náležejí do jádrových koncovkových množin.

Ve druhé fázi segmentace rozdělíme varianty kmene *hor* a *hoř* na kmenový základ *ho* a intersegment *r*, resp. *ř*. Získaný pár intersegmentů tedy reprezentuje typickou hláskovou změnu v češtině, a sice palatalizaci kmenové finály *r* na *ř*.

Výsledkem ternární segmentace jsou tři inventáře segmentů: koncovkové množiny, intersegmenty a vlastní kmenové základy. Tvarotvorné vzory chápeme jako formální pravidla určující, které z možných kombinací intersegmentů a koncovek jsou přípustné pro daný kmenový základ. Formálně definice vzoru vypadá takto:

+HORA
 <r> HORASG1, HORAPL
 <ř> HORASG2

Mezi znaky <> je uveden intersegment, za ním následuje seznam názvů přípustných koncovkových množin.

Posledním krokem při algoritmickém popisu flexe je přiřazení kmenotvorných základů se stejným paradigmatickým k příslušnému vzoru. Toto přiřazení

(v příkladu pro slova *hora*, *mezera*, *kytara*) je obsaženo ve strojovém slovníku kmenů s následující strukturou:

ho:HORA
meze:HORA
kyta:HORA

Na základě výše popsaných textových souborů jsou speciálním překladačem vygenerovány binární slovníky pro morfologický analyzátor.

2.2. Implementace analyzátoru

Analyzátor ajka byl původně vyvinut pro operační systém Linux, v současné době je však k dispozici i jeho verze pro operační systém Windows. Byla též vytvořena knihovna alib a k ní grafické uživatelské rozhraní pro oba zmíněné systémy. Krom toho existuje řada rozhraní pro skriptovací jazyky jako je Perl a Python. Funkce analyzátoru je rovněž možné si vyzkoušet přímo na Internetu z prohlížeče webových stránek na adrese nlp.fi.muni.cz/projekty/wwwajka.

Patrně nejdůležitějším kritériem při vyhodnocování analyzátoru je rychlost analýzy a bohatost slovníků, se kterými se pracuje. Rychlost ajky se pohybuje nad hranicí 20 tisíců slov za sekundu, pokrytí analyzátoru je přitom asi 95 % běžného textu. Struktura slovníku je následující: z celkového počtu 389573 základních tvarů je 34 % substantiv, 44 % adjektiv, 11 % sloves, 10 % adverbii, o zbývající jedno procento se dělí ostatní slovní druhy. Počet flektivních vzorů, které zcela popisují ohýbání v češtině i s doprovodnými hláskovými změnami, je 1810. Celkový počet slovních tvarů, které je ajka schopna analyzovat a generovat, přesahuje hodnotu 27 milionů, počítaje v to rovněž nově přidané hovorové tvary. Na tomto místě je třeba poznamenat, že díky dodání těchto hovorových tvarů došlo ke zvýšení celkového počtu rozpoznávaných slovních tvarů na pětinasobek, pouze spisovných tvarů je totiž ve slovnících ajky obsaženo přibližně 5,5 milionů.

3. Úpravy analyzátoru

Korpus soukromé korespondence byl v první fázi označován morfologickým analyzátozem určeným pro spisovnou češtinu. Po vyřídění slov, která zůstala bez morfologické značky, byl vytvořen jejich frekvenční seznam. Dále jsme pracovali jen se slovy s frekvencí 5 a výše, výrazy s nižší frekvencí považujeme za okazionalismy (cca 15 tis. slovních tvarů). Ukázalo se, že mezi slovy s vyšší frekvencí, jsou jednak tvary, které se od spisovné varianty liší pouze koncovkou a jednak tvary zcela patřící do substandardní slovní zásoby. Ze seznamu jsou patrné nejčastější typy změn v morfologii slov stejně jako nejfrekventovanější výrazy nespisovného lexika korpusu soukromé korespondence. Do analyzátoru byly doplněny nespisovné koncovky pojící se se spisovnými základy slov, které jsou obsaženy v morfologické databázi *i_par* (Veber, 2003). Morfologickým značkám označujícím tyto tvary přibyl atribut *w* s hodnotou *H* (*wH*), který indikuje nespisovné tvary.

3.1. Substantiva

U substantiv se jako nejfrekventovanější ukázaly změny v koncovkách instrumentálu plurálu všech rodů (*-ama, -ema, -ma, -ěma, -íma, -ýma, -ima*) a změny v koncovkách lokálu plurálu rodu středního a mužského životného i neživotného (*-ách*). Nespisovné koncovkové množiny byly doplněny důsledně ke všem substantivním vzorům v analyzátoru bez ohledu na výskyt v KSK. Ajka je tedy nyní schopna rozeznávat nespisovné tvary substantiv ve dvou zmíněných pádech jak u konkrétních slov vyskytujících se v KSK (*hrncama, lyžema, bolestma, třešněma, přáníma, klukách, krámkách, kolách*), tak ve všech ostatních případech, které v korpusu nalezeny nebyly (*hostinskýma, kostima*). Výskyt slov s nespisovnými koncovkami v ostatních pádech nebyl příliš vysoký, tyto změny budou do analyzátoru zaneseny později.

3.2. Adjektiva

Zcela pravidelně ke všem adjektivním vzorům byly doplněny varianty adjektivních koncovek z oblasti obecné češtiny a středomoravského interdialektu, které se vyskytují v KSK a BMK. V tabulce jsou uvedeny všechny nespisovné tvary adjektiva *dobrý*, které je analyzátor nyní schopen rozpoznat.

	Maskulina	Feminina	Neutra
Sg			
Nom	<i>dobrej, dobrě</i>		<i>dobrý, dobry</i>
Gen	<i>dobrýho, dobryho</i>	<i>dobrý</i>	<i>dobrýho, dobryho</i>
Dat	<i>dobrýmu, dobrymu</i>	<i>dobrý</i>	<i>dobrýmu, dobrymu</i>
Aku	<i>dobrýho (dobrej, dobrě - než.)</i>	<i>dobró</i>	<i>dobrý, dobry</i>
Vok	<i>dobrej, dobrě</i>		<i>dobrý, dobry</i>
Lok	<i>dobrym, dobrým</i>	<i>dobrý</i>	<i>dobrym, dobrým</i>
Ins	<i>dobrym, dobrém</i>	<i>dobró</i>	<i>dobrym, dobrém</i>

Pl Všechny rody

Nom	<i>dobrý, dobry</i>
Gen	<i>dobřejch, dobrých</i>
Dat	<i>dobřejm, dobrém</i>
Aku	<i>dobrý, dobry</i>
Vok	<i>dobrý, dobry</i>
Lok	<i>dobřejch, dobrých</i>
Ins	<i>dobřejma, dobréma, dobrýma</i>

3.3. Zájmena

Do morfologického analyzátoru byly přidány nespisovné tvary osobních a přivlastňovacích zájmen všech osob, rodů a čísel (*mnó, tebo, von, vona, nu, nou, nama, moja, tvoja, našou, vašou ...*), zvrátého zájmena *se (sebó)* a kom-

pletní varianty tvarů ukazovacího zájmena *ten*. Velká variabilita tvarů, včetně hláskových variant, se projevuje v singuláru i plurálu osobního zájmena *on, ona, ono*. Počet výskytů nespisovných tvarů je většinou nepoměrně nižší než použití spisovné varianty. Výjimkou jsou tvary instrumentálu plurálu, kde převládá užití nespisovné podoby.

Sg	Nespisovný tvar	Frekvence	Spisovný tvar	Frekvence
Maskulina + Neutra				
Nom	<i>von</i>	12	<i>on</i>	447
	<i>vono</i>	7	<i>ono</i>	120
Aku			<i>něj</i>	154
	<i>ňho (živ.)</i>	1	<i>něho</i>	57
Ins	<i>nim</i>	27	<i>ním</i>	335
Feminina				
Nom	<i>vona</i>	5	<i>ona</i>	254
Aku	<i>ňu</i>	14	<i>ni</i>	98
	<i>ju</i>	70		
Ins	<i>ňou</i>	5	<i>ní</i>	501 (celkový počet)
Pl	Všechny rody			
Nom	<i>voni</i>	6	<i>oni</i>	109
Ins	<i>nima</i>	91		
	<i>něma</i>	15	<i>nimi</i>	73

V tabulce nejsou uvedeny tvary akuzativu singuláru ženského rodu *ji* (712 výskytů), *jí* (855 výskytů) a *ní* (501) pro svou silně homonymní povahu. Z dosud neoznačovaného korpusu nelze v uvedeném množství výskytů prozátím rozeznat, ve kterém pádě je zájmeno užitó a zda jde o užití spisovné či nespisovné.

V závislosti na výskytu ve frekvenčním seznamu KSK byly doplněny variantní tvary některých ukazovacích, vymešovacích a neurčitých zájmen – *takovej, nějakej, ňákej, ktorej, každej, jakej, samej*.

3.4. Slovesa

3.4.1. Kompletní změny

Některé variantní koncovky či intersegmenty byly přidány kompletně ke všem relevantním slovesným vzorům:

- pravidelné vynechání *-e* v koncovce 1. osoby plurálu sloves I. - III. třídy (*nesem, tisknem, kupujem*);
- změna intersegmentu, krácení [t] > [i] v 1. osobě singuláru sloves IV. třídy (*prosim, trpim*);
- variantní koncovky a intersegmenty v 3. osobě plurálu všech sloves, přidány byly tři typy koncovek *-ou, -ó, -0 (=nulová koncovka)*, v některých

případech k již existujícímu intersegmentu, jindy bylo nutno spektrum intersegmentů obohatit o další tvary. Doplněné intersegmenty a koncovky jsou uvedeny v následující tabulce.

Intersegment	Koncovka	Nespisovný tvar	Spisovný tvar
[-ij-]	-ou / -ó	<i>stavijou, stavijó</i>	<i>staví, stavějí</i>
[-ěj-]	0	<i>stavěj</i>	<i>staví, stavějí</i>
[-aj-]	-ou / -ó / 0	<i>klouzajou, klouzajó, klouzaj</i>	<i>kloužou, klouzají</i>
[-uj-]	-ou / -ó	<i>dujou, dujó</i>	<i>dují</i>
[-ej-]	-ou / -ó / 0	<i>želejou, želejó, želej</i>	<i>želi, želejí</i>

3.4.2. Změny nejfrekventovanějších sloves v KSK

V některých případech byly změny provedeny jen u tvarů sloves objevujících se ve frekvenčním seznamu KSK. Tyto typy změn není možné aplikovat na celý slovesný vzor, protože některých sloves patřících k jednomu vzoru se tato změna netýká. Ukazuje se, že pro potřeby nespisovného jazyka by bylo nutné zvolit jiné přiřazení sloves k jednotlivým vzorům, resp. další subkategorizace slovesných vzorů v morfologické databázi *i_par* (Veber, 2003).

Provedené modifikace:

- nulová koncovka v přičestí minulém u sloves *řekl, mohl – řek, neřek, moh, nemoh*;
- nespisovný infinitiv slovesa *jet – ject*;
- nespisovné infinitivy sloves *psát, mít - psat, mět*. V těchto případech jde o krácení středového vokálu převážně jednoslabičných infinitivů, změna se netýká všech sloves přiřazených k jednomu vzoru, proto nebyla provedena důsledně;
- nespisovné tvary přičestí minulého slovesa *začít – začl, začla, začlo, začli, začly*. Tatož změna nebyla prozatím provedena např. u slovesa *usnout – usl, usla, uslo, usli, usly* – sloveso patří ke vzoru *zesnout* a tato změna neplatí pro všechna slovesa patřící k tomuto vzoru;
- zvlášť byly doplněny tvary slovesa *vadit – va, neva*.

3.4.3. Změna paradigmatu

U nejfrekventovanějších sloves, u kterých změny zasahují i kmenový základ slova, bylo nutno přidat zcela nové paradigma: *být, chtít (chcu, chcou...), jít (pudu, pudeš, pudou, du, deš, deme...), vzít (vemu, vemeš, veme, vemou..., včetně imperativu vem, vemte), vědět (vim, viš, vime, vijou...)*.

Infinitiv	1. os. sg.	2. os. sg.	1. pl.	2. pl.	3. pl.
<i>byt, bejt, bét</i>	<i>sem, su, jsu</i>	<i>seš, jseš</i>	<i>sme</i>	<i>ste</i>	<i>sou, só, jsó</i>
	<i>abysem, bysem, kdybysem</i>		<i>aby sme, by sme, kdyby sme</i>		

3.4.4. Příklonné s

Jako velice frekventovaná změna se ukázalo připojování příklonného *s* v podstatě k jakémukoli tvaru většiny slovních druhů. Příklonné *s* je tedy automaticky připojováno ke všem tvarům slov všech slovních druhů, které jsou schopny jej vázat. Jako neschopné této vazby byly označeny předložky a citoslovce, u sloves tvary indikativu, imperativu a přechodníku přítomného i minulého, u osobních zájmen tvary nominativu a vokativu singuláru i plurálu (kromě tvaru *tys*).

3.4.5. Slovní zásoba

Do slovní zásoby se promítá fakt, že jde o útvar korespondence psaný mladou generací. Vysokou frekvenci mají různé druhy pozdravů (*ahojky, zdarec, čauky...*) a různé podoby vlastních jmen ve vokativu (*Jani, Luci, Evi, Jitůš, Maruš...*). Pozdravy a celá paradigmatata vlastních jmen byla doplněna do slovníku morfologického analyzátoru. V některých případech není u jmen možné jednoznačně určit lemma a rod, např. u oslovení *Marti* byla stanovena lemmata *Martin, Martina, Marta*, u *Pavli – Pavel* i *Pavla*. Frekventovaná byla také slova typická pro slovní zásobu pisatelů, tedy většinou z okruhu školy a trávení volného času *maturák, anglina, jazykovka, slohovka, zabíračka, vejška, kámoš, kámoška, pařba, vzrůšo, smajlík*. V lexiku korpusu se vyskytuje také řada cizojazyčných výrazů *sorry, story, weekend, cola, mail* a ve značné míře také slova psaná chybně *výkend, přijde, přide, nevým, vyjimka, pořát, zapoměl*. Všechny slovní tvary dodané do ajky na základě frekvenčního seznamu z KSK jsou opatřeny poznámkou *wH*, pozdravy navíc poznámkou *pozdrav*, cizí slova poznámkou např. *anglicky* a chyby poznámkou *pravopisná chyba*.

4. Desambiguace

Součástí morfologického značkování korpusů je také desambiguace, zjednotňování značek přiřazených k jednomu tvaru slova. Rozšířením analyzátoru o nová slova a tvary slov, podíl slov nabízených k desambiguaci značně vzrostl např. *sem* (*sloveso – adverbium*), *byť* (*sloveso – substantivum*), *puďu* (*sloveso – substantivum*). Přidáním příklonného *s* narostla homonymie se spisovnými slovy končícími na *-s* (*kolo-s, dne-s*).

5. Závěr a směry budoucího vývoje

Po výše popsaných úpravách je morfologický analyzátor schopen rozpoznávat cca o 40 tis. slovních tvarů více, což z celkového počtu označovaných pozic tvoří 5 %. V budoucnu plánujeme realizovat další modifikace analyzátoru, především s ohledem na analýzu nespisovného lexika Brněnského mluveného korpusu.

Poděkování

Tento výzkum byl podporován finančními prostředky z výzkumného záměru Interakce mezi člověkem a počítačem číslo CEZ:J07/98:143300003 Ministerstva školství České republiky a z grantového projektu Současná soukromá korespondence. Vytvoření databáze a zpracování vybraných jevů z pohledu lexikologicko-lexikografického a dialektologického, GAČR 405/03/0248.

Ukázka prvních 100 slov z frekvenčního seznamu KSK:

261	ses	47	Jani	28	kámoškou	22	Evi
176	sis	46	dom	28	jedný	21	vem
152	né	45	narozky	28	Nevim	21	páč
124	nevím	45	musím	28	Marťo	21	Prej
118	sme	42	intru	27	přijde	20	vo
97	takovej	40	tim	27	kámošky	20	ste
91	nima	40	Né	27	jakej	20	smajlík
87	prej	39	eště	26	takovýho	20	mamča
87	holkama	38	Peřa	26	nějakýho	20	lidma
86	náma	36	půjdem	26	druhej	20	kterýho
83	seš	36	neni	25	psat	20	Monča
76	nějakaj	36	děčkama	25	de	20	Laďa
74	bysme	36	Verča	24	pojdem	19	of
73	kterej	35	maj	24	myslim	19	nebudem
72	su	35	Leni	24	in	19	mý
72	klukama	34	Sorry	23	zatim	19	kč
71	tejden	33	Čauky	23	you	19	jse
71	budem	33	the	23	dýl	19	jednoduše
69	Ahojky	31	dopisek	23	chcu	19	jdem
64	kámoška	30	těším	23	Luci	19	it
64	bejt	30	sorry	22	vzpoměla	19	foťák
61	Marti	30	Hani	22	uplně	19	Pája
58	každej	29	kdyžtak	22	můžem	19	Peřo
53	SMS	29	aji	22	abysme	19	Kája
50	jseš	28	zapoměl	22	Verčo	18	ňáký

Literatura

DACIUK, Jan et al.: Incremental Construction of Acyclic Finite-State Automata and Transducers, In: Finite State Method in NLP, Bilknet University, 1998, Ankara.

HLAVÁČKOVÁ, Dana: Korpus mluvené češtiny. Diplomová práce. Brno: FF MU 1998.

HLAVÁČKOVÁ, Dana: Brněnský mluvený korpus a jeho morfologická analýza. In: 3. mezinárodní setkání mladých lingvistů Olomouc. 2002, s. 167 – 173.

KNUTH, Donald: The Art of Computer Programming, svazek 1, Addison Wesley, 1976.

KRČMOVÁ, Marie: Běžně mluvený jazyk v Brně. Brno: UJEP 1981.

OSOLSOBÉ, Klára: Algoritmický popis české formální morfologie a strojový slovník češtiny. Disertační práce. Filozofická fakulta Masarykovy univerzity v Brně 1996.

PETR, Jan et al.: Mluvnice češtiny II. Praha: Academia 1986.

SEDLÁČEK, Radek – SMRŽ, Pavel: A New Czech Morphological Analyser ajka, In: Proceedings of TSD 2001, Springer Verlag, 2001, LNAI 2166, s.100–107.

VEBER, Marek: Nástroje pro textové korpusy a morfologické databáze. Disertační práce. Brno: FI MU 2003 (podána k obhajobě).

Počítačové korektory pre francúzsky jazyk

Mária Rošteková

Katedra medzinárodnej komunikácie, Fakulta politických vied a medzinárodných vzťahov Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

1. Úvod

Počítač už dnes predstavuje nevyhnutný pracovný prostriedok. Textové editory, ktoré používame, v mnohom prevyšujú tradičné písacie stroje. Umožňujú ukladanie a uchovávanie dokumentov a hlavne neskoršie zásahy do textov, ako sú vymazávanie, prepisovanie, nahrádzanie a premiestňovanie slov alebo celých viet a odstavcov. V neposlednom rade umožňujú kontrolu nami napísaných textov, ktorá je spojená s opravou jazykových chýb. Tieto sú problémom všetkých, čo píšu. Platí to o to viac, ak píšeme na počítači, pretože pri práci s klávesnicou je vysoká pravdepodobnosť, že stlačíme nesprávnu klávesu a urobíme tak „preklepovú“ chybu. Každý užívateľ textového editoru sa s počítačovým korektorom už stretol. Pre niektorých je prekážkou pri písaní, pre iných zase predstavuje nevyhnutnú pracovnú pomôcku. V našom príspevku sa podrobnejšie venujeme programom na opravu chýb vyvinutým pre francúzsky jazyk. Definujeme pojem počítačový korektor. Rozoberáme existujúce druhy programov a vysvetľujeme na akom princípe fungujú pri analýze jednotlivých typov chýb.

2. Vývoj počítačových korektorov

Počítačový korektor môžeme definovať ako program, ktorý jeho užívateľovi umožňuje verifikovať a korigovať text v prirodzenom jazyku napísaný v elektronickej podobe, čiže v nejakom textovom editore (Charnet, Panckhurst, 1998). Tento typ programu je vlastne „verifikátor – korektor“, pretože pracuje na princípe overovania alebo kontrolovania textu, ktorý analyzuje, deteguje v ňom chyby a následne pristupuje k samotnej oprave týchto chýb. Základnou jednotkou, posudzovanou korektorom, je reťazec znakov ohraničený buď medzerou (v prípade slova) alebo interpunkčným znamienkom (v prípade

vety). Najčastejšie sa slovo korektor vyskytuje s prívlastkom pravopisný alebo gramatický.

Kým korektory pravopisu existujú už niekoľko desaťročí, korektory gramatiky sa na trh dostali až okolo roku 1990. Za predchodcu dnešných programov na opravu chýb považujeme programy, ktoré boli súčasťou prvých počítačov v období rokov 1960 – 1980 (Charnet, Panckhurst, 1998). Fungovali na princípe tzv. štatistického prístupu a vzhľadom na to akou pamäťou disponovali vtedajšie počítače, je zrejme, že ani nemohli fungovať ako dnešné korektory. Až začiatkom 80 – tých rokov minulého storočia sa objavili korektory prvej generácie, ktoré pracovali výlučne so slovnou zásobou. Boli to jednoduché lexikálne verifikátory, ktoré kontrolovali izolované slová v texte. Ak bolo slovo v texte prítomné vo vnútornom slovníku programu, bolo napísané pravopisne správne. Naopak, ak toto slovo v slovníku absentovalo, program ho označil za pravopisne chybné. Neskoršie programy druhej generácie dokázali analyzovať aj gramatické štruktúry a vetnú syntax. Vývoj v oblasti informatiky prebieha neustále. Dnešné korektory tretej generácie zahŕňajú aj sémantickú analýzu. Sú účinnejšie ako korektory druhej generácie, t. j. detegujú väčšie množstvo chýb a zároveň dávajú menšie množstvo „falošných“ odkazov.

3. Typy počítačových korektorov

Na základe formy, v ktorej korektory existujú, môžeme v rámci týchto programov vyčleniť dva základné typy: jazykové korektory integrované v textových editoroch a samostatné, t. j. špecializované jazykové korektory.

3.1. Korektory integrované v textových editoroch

Oprava textov týmto typom korektoru prebieha počas písania. Chyby, prevažne pravopisné, sú signalizované hneď, ako je slovo napísané. Hlavnou nevýhodou týchto programov je to, že boli pôvodne zostavené pre anglický jazyk. Jeho gramatické štruktúry sú odlišné od štruktúr francúzskeho jazyka, teda logicky prinášajú sklamanie, hlavne čo sa týka ich syntaktických a sémantických schopností. V našich podmienkach je najčastejšie používaným textovým editorom s integrovaným korektorom chýb MS Word od Microsoftu. Z ďalších existujúcich editorov menujeme napríklad Wordpro od Lotusu, Wordperfect od Corelu alebo Appleworks od Clarisu a pod. (Berten, 1999).

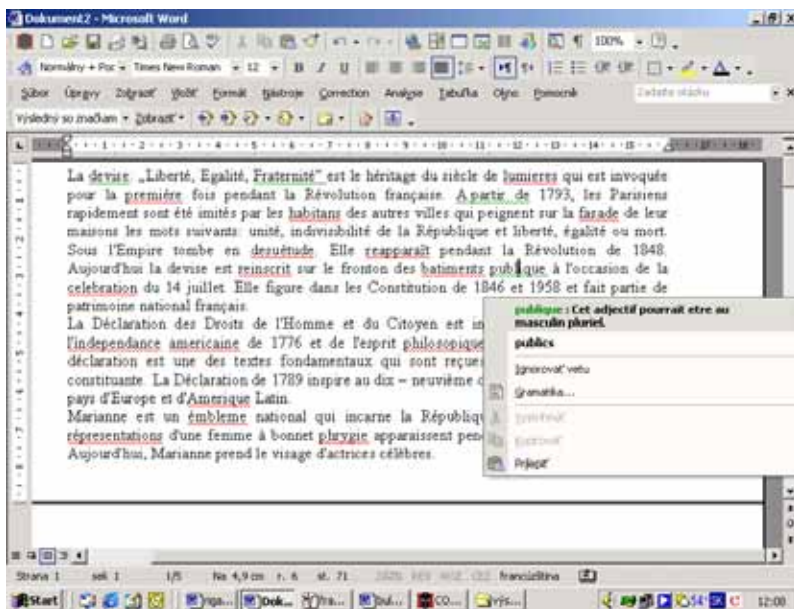
3.1.1. Korekcia textov aplikáciou Microsoft Word

Pre kontrolu textov napísaných vo francúzskom jazyku nie je nutnosťou vlastniť francúzsku verziu MS Wordu. Postačí nám slovenská verzia, do ktorej musíme nainštalovať nástroje kontroly pravopisu a gramatiky pre francúzsky jazyk. Tieto súbory je možné získať u oprávnených predajcov produktov Micro-

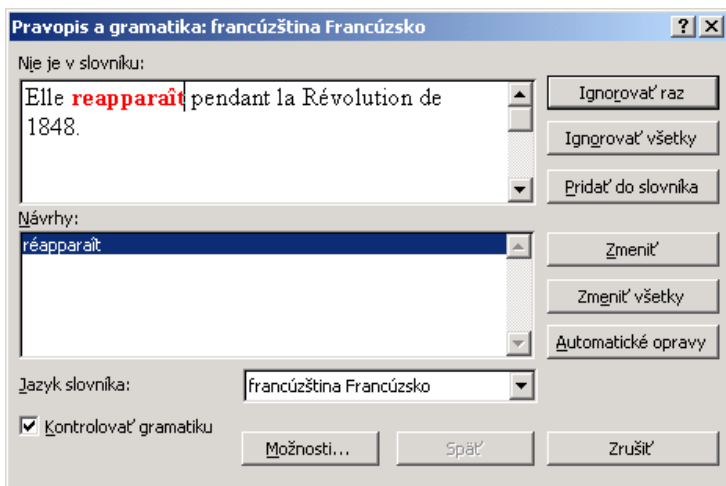
softu. Nastavenie jazyka pred samotnou kontrolou celého textu alebo časti textu dosiahneme prostredníctvom menu „Nástroje“ a kliknutím na možnosť „Jazyk“, „Nastaviť jazyk“, „Francúzština – Francúzsko“. Pri kontrole sa potom automaticky použije slovník pre nami zvolený jazyk.

Aplikácia MS Word kontroluje pravopis a gramatiku v predvolenom nastavení automaticky pri písaní, pričom pravopisné chyby podčiarkuje červenou vlnovkou a gramatické chyby zelenou vlnovkou. V takomto prípade sú chyby okamžite signalizované a môžeme ich opraviť tak, že pravým tlačidlom myši klikneme na podčiarknuté slovo a ľavým tlačidlom v otvorenom okne vyberieme požadovaný príkaz alebo alternatívny výraz. (obrázok č. 1).

V prípade, že dokument nechceme kontrolovať počas písania, ale až po dokončení jeho úprav, kontrolu môžeme spustiť tromi spôsobmi: buď kliknutím na ikonu na paneli nástrojov, cez menu kliknutím na „Nástroje“, „Pravopis a gramatika“ alebo stlačením klávesy „F7“. V tomto prípade sa aplikácia zastaví pri každom chybnom slove a otvorí dialógové okno, v ktorom potvrdzujeme, príp. odmietame ponúknuté opravy. V prípade pravopisnej chyby, ktorá je zvýraznená červenou farbou, napr. „reapparait“, môžeme na potvrdenie opravy v okne použiť tlačidlá „Zmeniť“, alebo v prípade, že sa chyba v texte vyskytuje viackrát „Zmeniť všetky“ a na odmietnutie zase tlačidlá „Ignorovať raz“ alebo „Ignorovať všetky“ (obrázok č. 2).

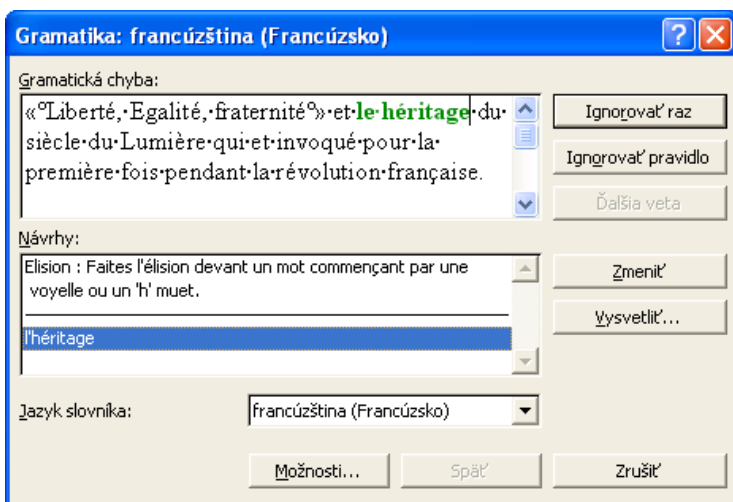

Obrázok č. 1: Kontrola pravopisu a gramatiky v MS Word počas písania textu

Obrázok č. 2: Oprava pravopisných chýb v MS Worde po napísaní textu

Ak program v texte nájde gramatickú chybu, v našom prípade „*le héritage*“, v dialógovom okne ju zvýrazní zelenou farbou. V poli „Návrhy“ identifikuje charakter chyby a ponúkne riešenie opravy. Na jej potvrdenie použijeme tlačidlá „Zmeniť“ alebo „Vysvetliť“, v prípade, že o označenej gramatickej chybe chceme získať podrobnejšie informácie. Na odmietnutie opravy máme k dispozícii tlačidlá „Ignorovať raz“ alebo „Ignorovať pravidlo“ (obrázok č.3).

Obrázok č. 3: Oprava gramatických chýb v MS Worde po napísaní textu

V prípade pravopisných chýb môžeme využiť aj ponuku „Pridať do slovníka“ alebo „Automatické opravy“. Pri využití druhej menovanej možnosti sú niektoré typy chýb opravené bez toho, aby sme museli každú opravu potvrdiť samostatne. Ak program Word nájde slovo začínajúce malým písmenom, napr. „bratislava“, ktoré je uvedené v hlavnom slovníku s veľkým začiatočným písmenom „Bratislava“, rozdiel v písaní malých a veľkých písmen môže byť označený alebo automaticky opravený. Pridaním tvaru slova s malým začiatočným písmenom do vlastného slovníka môžeme označovanie tohto rozdielu zrušiť (Pomocník MS Word, 2002).

3.2. Samostatné (špecializované) korektory

Podľa viacerých porovnávaní sú samostatné korektory účinnejšie a spoľahlivejšie ako predchádzajúci typ programov. Hlavným dôvodom je to, že sa na ich tvorbe podieľali aj odborníci na francúzsky jazyk. Sú komplexnejšie, kompletnejšie v ich aplikáciách a explicitnejšie (Jacquet – Pfau, 2001). Obsahujú viacero slovníkov a rôzne moduly, napr. časovania slovies, gramatických pravidiel a ťažkostí, syntaktickej analýzy, atď. Umožňujú lepšiu navigáciu v textoch. Sú konfigurovateľné, t. j. ponúkajú možnosti nastavenia mnohých parametrov týkajúcich sa napr. miery tolerancie jazykového registra, dĺžky viet, interpunkcie a pod.

Ako už z ich názvu vyplýva, tieto programy fungujú samostatne, t. j. nezávisle od textových editorov, pretože samotné ponúkajú i funkcie jednoduchého textového editoru. Umožňujú aj opravu celých textov až po ich napísaní. Ich veľkou výhodou je, že sa do bežných editorov, akým je napr. MS Word, dokážu integrovať. To znamená, že pri ich inštalácii nahradia v MS Worde jeho menej účinné nástroje na opravu chýb. Môžeme teda pracovať priamo v MS Word, kde korekciu textov robíme tak, ako sme to uviedli vyššie, pričom na opravu chýb sú používané nástroje špecializovaného korektora. Porovnávaním a hodnotením existujúcich programov na opravu chýb sa zaoberajú mnohé odborné časopisy. Pre zaujímavosť spomenieme hodnotenie Jean-Marc Gimeneza (2002) publikované v časopise *Micro Hebdo* a hodnotenie André Salwyna (2000) uverejnené v *Québec Micro*. Programy sú hodnotené na základe kritérií, ako sú napr. účinnosť verifikovania (maximálny počet správnych a minimálny počet „falošných“ detekcií), účinnosť opravy (správnosť ponúkaných možností), veľkosť slovníkov, funkcie vyhľadávania, možnosti konfigurácie, spôsob manipulácie, rýchlosť a pod. V prípade korektorov vyvinutých pre francúzsky jazyk spomenieme ďalší z existujúcich rozdielov, ktorým je ich pôvod. Rozoznávame dve skupiny programov: kanadskej a francúzskej proveniencie. Podľa mnohých, napr. Bertena (1999), najlepšie korektory boli vyvíjané v laboratóriách v Québecu. Na druhej strane niektoré testovania dokazujú, že francúzske programy, na rozdiel od kanadských, nerobia niektoré typy chýb, ako napríklad odmietanie „passé simple“ (Synapse Développement, 2004). Je to spôsobené rozdielmi medzi francúzštinou používanou v Kanade a vo Francúzsku.

4. Delenie korektorov z hľadiska typov chýb, ktoré opravujú

Podľa toho, aké typy chýb opravujú, môžeme tieto programy rozdeliť na pravopisné, gramatické, štylistické a sémantické korektory (Berten, 1999). Naokoľko je princíp ich fungovania pri analýze jednotlivých typov chýb rozdielny, rozoberieme každú kategóriu samostatne. Zároveň však upozorňujeme, že je veľmi zriedkavé, že by sa tieto programy zameriavali len na jednu kategóriu chýb. Všetky opravujú chyby pravopisné a niektoré typy chýb gramatických. Štylistická a sémantická analýza je v týchto programoch zatiaľ len ojedinelým javom. Najväčšiu pozornosť preto venujeme pravopisnej a gramatickej korekcii.

4.1 Pravopisné korektory

Ako už z názvu vyplýva, tieto programy opravujú pravopis slov v texte. Teda základnou jednotkou, ktorú posudzujú, je slovo. Pracujú na princípe lexikálnej alebo slovníkovej verifikácie, ktorá spočíva v zisťovaní toho, či každé slovo vo vete alebo v texte zodpovedá forme skutočne existujúcej vo francúzskom jazyku. Korektor pravopisu sa vlastne skladá z dvoch častí. Prvou je jeho vnútorný slovník (prípadne niekoľko slovníkov) obsahujúci slová francúzskeho jazyka vo všetkých existujúcich tvaroch (rod, číslo, časovanie). Druhou časťou je samotný program, ktorý porovnáva slová z textu s tvarmi obsiahnutými v slovníku. Na základe takejto konfrontácie slov, ktoré v slovníku „nenájde“, pokladá za chybné a následne sa snaží zistiť, prečo to tak je. Vyhľadáva slová odvodené od neznámeho tvaru a ponúka užívateľovi svoje riešenia, t. j. zoznam slov, ktorými chybné slovo môžeme nahradiť. Robí tak na základe abecednej podobnosti v kombinácii s fonetickou podobnosťou. V prvom prípade algoritmy testujú možné nesprávne použitie diakritických znakov, zabudnutie písmena, náhodné pridanie písmena alebo medzery, prehodenie dvoch písmen a pod. Hľadajú tiež slová foneticky blízke neznámemu slovu, pretože slovníky obsahujú aj informácie o výslovnosti slov. V prípade slova „*chapo*“ môže program navrhnúť „*chapeau*“ (fonetická podobnosť) ďalej slová „*chape*“, „*chapé*“, „*chapon*“, „*chopa*“ (abecedná podobnosť).

Podľa viacerých odborníkov a užívateľov týchto programov sú francúzske verifikátory pravopisu v súčasnosti uspokojivé. Existujú však isté nedostatky, ktoré si pri práci s nimi môžeme všimnúť. Jedným z nich je fakt, že v prípade neznámeho slova program niekedy ponúkne príliš veľké množstvo riešení, obzvlášť, ak je chybné slovo krátke. Napríklad v prípade zlého pravopisu slova „*ruste*“, môžeme očakávať návrhy ako „*russe*“, „*fruste*“, „*ruse*“, „*rustre*“, „*russes*“. Naopak, napr. pri slove „*anticonstitutionnement*“, je vzhľadom na jeho dĺžku 100% pravdepodobnosť, že program ponúkne jediný tomuto slovu podobný tvar „*anticonstitutionnellement*“ (Cordial 10, Prise en main, 2003). Keďže sú riešenia hľadané na základe abecedného poradía a dĺžky slova, stáva sa, že správne slovo nebude ponúknuté ako prvé v poradí, ale až na vzdialenejšom mieste. Napr. v prípade už spomínaného slova „*ruste*“, ak by sme za

správny považovali tvar „*rustre*“, našli by sme ho v poradí až ako štvrté z piatich ponúknutých možností. Ak sa chyba vyskytne na začiatku slova, alebo je v slove nakumulovaných niekoľko chýb, môže sa stať, že ani jedno z riešení navrhnutých programom nezodpovedá tomu, čo chcel pôvodne užívateľ napísať, alebo program neponúkne žiadne riešenie, pretože na základe svojho algoritmu nie je schopný nijaké príbuzné slovo nájsť. Napr. pri slove „*himuable*“ je hľadanie niektorých korektorov aj napriek fonetickej podobnosti bez výsledku. Ak v prípade slova „*constatation*“ zabudneme celú jednu slabiku a napíšeme „*constation*“, čo je často vyskytujúca sa preklepová chyba, korektor takto chybne napísané podstatné meno pravdepodobne transformuje na sloveso v imperfekte „*constations*“.

Ďalším z problémov, s ktorým sa pri týchto programoch stretávame, je fakt, že ich lexikálne databáza nie je dostatočná. Mnohí odborníci, ktorí hodnotia a porovnávajú programy v rôznych odborných informatických časopisoch, zase tvrdia, že počítačové slovníky sú dostatočne bohaté. Podľa Jean – Marc Gimenez (2002) bežné knižné slovníky obsahujú od 50 000 do 60 000 tisíc slov, kým napríklad Word 2000 obsahuje až 82 000 slov základných, 550 000 slov odvodených a 30 000 vlastných podstatných mien. Dovoľujeme si tvrdiť, že fenomén neúplnosti slovníkov z hľadiska rozsahu slovnej zásoby nie je problémom výlučne počítačových slovníkov. Prirodzený jazyk sa stále vyvíja. Niektoré slová zanikajú iné zase vznikajú a slovník, či už elektronický alebo knižný, ktorý by pokryl celú slovnú zásobu jazyka, neexistuje. Na druhej strane všetky korektory užívateľovi ponúkajú možnosť prídania slov do jeho vlastného slovníka. Kapacita pamäťových médií počítačov sa neustále zvyšuje, takže rozsah vnútorných slovníkov prestáva byť limitujúcim faktorom korektorov.

4.2 Gramatické korektory

Aj keď je korekcia gramatických chýb často spojená s korekciou pravopisných chýb, princíp, na ktorom fungujú, je v zásade odlišný. Kým sa predchádzajúci typ programov obmedzuje na verifikáciu izolovaných slov v texte, gramatický korektor vychádza z kontextu celej vety. Často platí, že najskôr musíme prejsť etapou lexikálnej verifikácie a až potom pristúpiť k verifikácii gramatickej, pretože sa môže stať, že kým pravopisná chyba nie je opravená, počítač nedokáže zo syntaktického hľadiska vetu správne analyzovať. Napríklad vo vete „*Aujourd'hui la devise est reinscrit sur le fronton des bâtiments publics*“, korektor v prvej fáze zistí, že slovo „*reinscrit*“ nie je v jeho slovníku a ponúkne možnosť opravy „*réinscrit*“. Až po opravení tejto pravopisnej chyby môže program v druhej etape zistiť, že toto prídavné meno vo funkcii menného prísudku sa má zhodovať v rode a v čísle s podmetom a navrhnúť riešenie „*réinscrite*“.

Veta je programom chápaná ako reťazec znakov ohraničený na začiatku veľkým písmenom a na konci interpunkčným znamienkom – bodka, výkričník, otáznik (Berten, 1999). Korektor zisťuje, či je napísaná veta v súlade s gramatic-

kými pravidlami jazyka. Aby dosiahol tento cieľ, musí ju rozložiť na niekoľko častí, pričom sa opiera o interpunkciu, hlavné a vedľajšie vety. Zostaví si svoju schému a ubezpečí sa, či jej slovosled zodpovedá nejakej syntaktickej schéme, ktorú pozná, pretože bola uložená v jeho databáze. Napríklad slovosled vety „*me ne le reprochait pas*» by bol ihneď opravený na „*ne me le reprochait pas*». Hlavnou nevýhodou tohto algoritmu je, že ak je interpunkcia vo vete zlá alebo úplne chýba, program nedokáže vetu správne analyzovať a teda riešenia, ktoré ponúkne, môžu byť úplne nezmyselné. Aj v tomto prípade môžeme povedať, že sa korektor skladá z dvoch častí: prvou je databáza údajov a druhou program, ktorý porovnáva segmenty viet so schémami uloženými v databáze. Táto je u mnohých samostatných korektorov zostavená na základe gramatiky „Le Bon Usage“ od Goosse – Grevisse (Berten, 1999). Treba poznamenať, že v takom prípade aj metajazyk používaný programom vychádza z tejto gramatiky.

Bolo by nesprávne domnievať sa, že korektory dokážu nájsť a opraviť všetky typy gramatických chýb. Na druhej strane musíme poznamenať, že existujú chyby, s ktorými si vedia celkom dobre poradiť. Francúzskym programom tretej generácie by podľa viacerých užívateľov nemali spôsobovať problémy nasledujúce gramatické javy: zhoda prídavného mena vo funkcii prívlastku a menného prísudku, zhoda minulého prídavia s podmetom, časovanie sloviess, použitie konjunktívu a ďalšie.

4.3. Štylistické korektory

Tieto programy bývajú súčasťou niektorých gramatických korektorov spravidla „vyššej kvality“. Detegujú obmedzený počet typov štylistických chýb v texte. Princíp ich opravy spočíva napr. v analyzovaní vety za účelom nájdenia tých elementov, ktoré sa vo vete opakujú (duplicitné slová), v upozornení na niektoré syntaktické zvraty (napr. trpný rod), v signalizovaní toho, že veta je príliš dlhá (v prípade, že počet slov prekročí určitú hranicu), v detegovaní niektorých „podozrivých“ slov ako anglicizmy, barbarizmy, pleonazmy a vulgárne slová (Berten, 1999).

4.4 Sémantické korektory

V tomto prípade korektor posudzuje text z hľadiska významu. Overuje, či je medzi slovami sémantický súlad, či si slová stojace vo vete vedľa seba významovo neprotirečia alebo „neprodukujú“ absurditu. „*Mon ordinateur se promčne dans la campagne*» je napríklad veta, ktorá je síce gramaticky a pravopisne správna, ale zo sémantického hľadiska úplne nezmyselná. V skutočnosti všeobecný význam nezávisí len od významu jednotlivých slov, ale aj od vzťahov medzi vetami. V súčasnosti sú korektory obsahujúce sémantické elementy zriedkavé (Berten 1999). Ich analýza je značne limitovaná, pretože je komplexná a náročná na realizáciu. Práve v tejto oblasti budeme podľa odborníkov potrebovať ešte dlhší čas vyvíjania, kým sa umelá inteligencia počítačov viac priblíži k chápaniu prirodzeného jazyka.

Literatúra

BADINSKÁ, Mária: Multimédiá a vzdelávanie v období integrácie. In: Nové trendy vo vyučovaní cudzích jazykov na vysokých školách. Medzinárodná konferencia. Nitra: FF UKF, Jazykové centrum, 2004.

BADINSKÁ, Mária: Práca s odbornou terminológiou a multimédiá. In: Aktuálne otázky vyučovania cudzích jazykov. Nitra: Filozofická fakulta Univerzita Konštantína filozofa, 2002.

BERTEN, Fernand: Les correcteurs orthographiques et enseignement du français. In: Commission „Français et informatique“. 1999.

[http://users.skynet.be/ameurant/francinfo/correcteur/correcteur.html\(2003-09-05\)](http://users.skynet.be/ameurant/francinfo/correcteur/correcteur.html(2003-09-05))

CATHELINAIS, Coralie: 5 correcteurs orthographiques et grammaticaux au banc d'essai. In: Micro Hebdo, 04/10/2002.

http://www.01net.com/article/194592_a.html (2004-06-04)

Cordial 10. Correcteur global de la langue française. Prise en main, Toulouse: Synapse Développement, 2003.

GIMENEZ, Jean-Marc: Profession: chasseur de fautes. In: Micro Hebdo. 12/09/2002.

<http://www.01net.com/article/193769.html> (2004-06-01)

GURA, Radovan – ROŠTEKOVÁ, Mária: Odborný písaný text na hodinách francúzskeho jazyka a počítačové korektory. In: Nové trendy vo vyučovaní cudzích jazykov na vysokých školách. Medzinárodná konferencia. Nitra: FF UKF, Jazykové centrum 2004.

CHARNET, Chantal, PANCKHURST, Rachel: Le correcteur grammatical: un auxiliaire efficace pour l'enseignement? Quelques éléments de réflexions. In: Alsic, №2, décembre 1998, s. 103-114.

JACQUET-PFAU, Christine: Les correcteurs orthographiques et grammaticaux et la réforme de l'orthographe du français. In: Le français dans le monde, nş313, janvier-février 2001.

<http://fdlm.org/le/article/313/correcteur.htm> (2004-06-18)

MOLNÁROVÁ, Eva: Špecifiká odborného prekladu politologických textov a textov z medzinárodných vzťahov a diplomacie z/do ruštiny. In: 15 let JTP. Praha: 2004.

Pomocník MS Word, 2002.

ROŠTEKOVÁ, Mária: Využitie počítačového korektora pri oprave pravopisných a gramatických chýb v písomnom prejave študentov francúzštiny ako odborného jazyka. Banská Bystrica: FHV UMB, 2004.

ROŠTEKOVÁ, Mária: Písomná odborná komunikácia vo francúzskom jazyku a počítačové korektory. In: 15 let JTP. Praha: 2004.

SALWYN, André: Correcteurs orthographiques et grammaticaux: De gros progrès mais on n'y est pas encore tout fait! In: Québec Micro, janvier 2000.

http://www.quebecmicro.com/view_story.asp?id=526&sec=7 (2004-06-04)

Synapse Développement: R propos de la correction grammaticale et des correcteurs informatiques. 2004.

http://www.synapse-fr.com/descr_technique/A_propos_des_correcteurs.htm (2004-09-30)

O jazyku z pohľadu Bible

Tomáš Bánik

Katedra slovenského jazyka, Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa, Nitra

0.1 Pri vyučovaní disciplíny dejiny jazykovedy sme sa už pred rokmi stretli so zmienkou o jazykových mýtoch obsiahnutých v Biblii (porovnaj J. Černý, 1996). Uvádzajú sa tu len niektoré príbehy, ktoré sú v hrubých rysoch veľmi známe (napr. mýtus o babylonskej veži), no sústredenejšie čítanie Biblie prináša zaujímavé zistenia. Biblia odhaľuje niektoré staroveké názory človeka na oblasť hovorenia a pomenovania. V tomto príspevku sa pokúsime nájsť jednotný kľúč k zdanlivo náhodne roztrúseným zmienkam o jazyku v Biblii.

0.2 Poznámka k prekladaniu Bible

Mnohí z nás určite aspoň raz v živote pocítili potrebu prečítať si Bibliu: Starý a Nový zákon. Či už pre lepšie pochopenie umeleckých diel, fresiek, literárnych prác, alebo jednoducho pre doplnenie vzdelania. A tak sme siahli po malej čiernej knižke a začali čítať sucho, vecne opísané deje: „Nech zem vydá živé tvory rozličného druhu: dobytok, plazy a poľnú zver rozličného druhu! I stalo sa tak...“ Takéto čítanie bolo väčšinou takmer zbytočné. Po niekoľkých mesiacoch sme si už vôbec nepamätali, kto bol otcom koho, kto mal za ženu Sáru, kto Rebeku a koľko synov mal Noe. A tak kolobeh mohol začať ďalej, sotva sa niekto dostal po koniec Mojžišových kníh a sotva niekto vydržal až po Nový zákon. A práve tu tkvie podstata veci. Biblia v našich končinách predstavuje knihu, ktorá prináša nejaké poslanstvo len keď je vnímaná vo svetle Nového zákona. Stará mama mala na polici Bibliu nie preto, že ju zaujímalo, za koľko dní vznikol vesmír, za koľko zem a zvieratá, aby si každodenne opakovala, koľko pokolení bolo od Adama po Nóacha. To samé o sebe jej pri každodennom živote vôbec nepomohlo, podobne ako to nepomôže nám. Biblia sa sem dostala na to, aby nám dala návod na život. Nech to znie akokoľvek smelo, Biblia túto odvahu má. Je jasné, že tento návod nám neposkytnú samotné dejiny židovského národa, aj keby sme ich vedeli naspamäť. Je tam veľa príbehov, príbehov nasledovaniahodných i zavrhnutiahodných, no sami o sebe by nám nedali viac ako ktorákoľvek kniha povestí či príbehy z aktov FBI.

Keď chceme čítať Bibliu, musíme sa spýtať na niekoľko vecí:

1. Účel, dôvod. Prečo a načo sa dostala z Blízkeho a Stredného východu až k nám.

Rozšírili ju Kristoví nasledovníci, ľudia, ktorí boli svedkami nevšedných udalostí. Svedectvo šírili preto, aby sa podelili s radostnou udalosťou. A chceli ju podať v kontexte židovských dejín, pretože tie príchod Ježiša očakávali.

2. Téma. Čo je jej hlavnou témou Biblie. Hlavnou témou je Boh a jeho vzťah k nám. Biblia je pre ľudí, ktorí si nevedia predstaviť Boha, nevedia pochopiť jeho činy, lebo ho nepoznajú.

3. Otázka poradia biblických kníh. Biblia je súbor knižiek, ktoré nejakou spolu súvisia. Tradične je tento súbor zoradený istým spôsobom, ako sme zvyknutí. Keď si zodpovieme prvé dve otázky a najmä otázku poslania a posolania Biblie, poradie, v akom ich čítame je nepodstatné, dokonca je podľa môjho názoru v dnešných podmienkach lepšie začať od konca či kdesi v strede. Biblia sa kvôli jazykovým a kultúrnym rozdielom medzi ľuďmi a kvôli tomu, že materiálny svet sa vyvíja, nezaobíde bez ľudí, ktorí ju vedú vysvetľovať, prekladať, hľadať v nej božie posolstvo.

4. Otázka názvu: Čo je lepšie, nazývať ju Písmo sväté, alebo Biblia-“Knižky“.

5. Otázka prekladu s tým súvisí. Názov Sväté písmo nám napovedá, aká je tradícia. Taká, že zo strachu pred skreslením čítame preklad, ktorý zachováva presne každé slovo podľa archaického textu pred viacerých tisícročí. Takémuto jazyku však dnes už málokto rozumie. Porovnajme tento úryvok Biblie pochopený jazykom dnešného človeka a doslovný preklad Biblie, ktorý je bežne k dispozícii.

Prerозprávaný text (Průvodce životem, 1999, do slovenčiny preložil T.B.): *Šimeón a Lévi, ste jeden ako druhý, zbrane vo vašich rukách sa stali nástrojmi násilia a hrôzy. Dištancujem sa od všetkých vašich nekalých plánov a krvilačných činov. Nechali ste sa ovládnuť slepou nenávisťou a hnevom. Zabíjali ste všetko, čo vám prichádzalo pod ruku. Neľutovali ste ani zvieratá a utrácali ste ich len zo zúrivosti.*

Evanjelický preklad: *Šimeón a Lévi sú bratia, ich zbrane sú nástrojmi násilia. Nech nevstúpi moja duša do ich kruhu, s ich zborom sa mi srdce nezdrúži, bo v svojom hneve vraždia mužova v svojej samovôli ochromujú býkov (1M 49, 5-6).*

Takto k nám prehovára Biblia akoby z iného sveta, jazykom starovekého človeka navyše často podáva len skrátene obsah udalostí.

1. Pomenovanie

Prvá kniha Mojžišova podáva názor na pôvod pomenovaní, a to v dualistickom zmysle, keď niektoré veci pomenoval Boh už pri stvorení a tie ďalšie dal pomenovať človeku. Zostavovateľ knihy Genesis vyberal motívy zo starých mezopotámskych mýtov tak, aby vytvoril systém s jasným duchovným a mravným posolstvom. O to predovšetkým Biblii ide, nejde o úplný a vedecký výklad vzniku vesmíru ani vzniku pomenovaní. Priradovanie názvov určitým javom nebolo samoúčelné, ale je v ňom zakódované posolstvo.

1.1 Boh pomenoval:

1.1.1 Svetlo dňom a tmou nocou (1M 1, 5)¹

Podľa Biblie Boh oddelil svetlo od tmy, tak isto jasne je oddelené dobro a zlo; tým, že nazval svetlo dňom a tmou nocou, chcel autor Biblie vyjadriť, že

¹ Východiskový text vytlačený kurzívou uvádzame podľa slovenského evanjelického prekladu (1979).

deň = práca, život, noc = odpočinok, spánok. Deň je určujúci pre život človeka, hovorí sa „koľko dní ubehlo“, nie „koľko noci“, svetlo je pre nás určujúce, svetlo je na prácu, svetlo je dňom. Práca počas dňa patrí k základným hygienickým návykom podobne ako odpočinok každý siedmy deň.

1.1.2 *oblohu Nebom* (1M 1, 8)

Nebo, tam sídli Boh a nebo je iné ako zem, lebo nie je stvorené, ale je sídlom Stvoriteľa. Preto bolo potrebné zdôrazniť, že obloha nie je len peknou modrou kulisou, ale že je Nebom. Sv. Pavol rozlišoval tri súbežné vrstvy nebeské: nebo vo fyzickom zmysle slova, nebo v náboženskom zmysle ako protiklad zeme a v tomto nebi raj, v ktorom je zrejma Božia prítomnosť (podľa A. Novotného, 1992, I, s. 481)

1.1.3 *súš zemou a nahromadené vody morom* (1M 1, 10)

Slovo zem je použitá už v prvom verši Biblie -Boh stvoril nebo a zem ako protiklad neba. Tu chce zasvätopisec povedať, že **súš** je zem, predovšetkým súš je určená človeku na bývanie. Už staroveký človek pochopil, že Boh dal človeku na bývanie suchú zem, ku ktorej patrí od svojho stvorenia z hlíny.

1.2 **Človek pomenoval...**

*Vtedy Hospodin Boh utvoril zo zeme všetku poľnú zver i všetko nebeské vtáctvo a priviedol ich k človeku, aby videl ako ich **pomenuje**; každý živý tvor mal **sa menovať** tak, ako ho pomenuje človek. A **človek pomenoval** všetok dobytok, nebeské vtáctvo i všetku poľnú zver* (1M 2, 19-20)

Z rebra, ktoré Hospodin Boh vyňal človeku, utvoril ženu a priviedol ju k človeku. Nato povedal človek:

*Toto je už kosť z mojich kostí
a telo z môjho tela.*

Menovať sa bude mužena,

lebo je z muža vzatá. (1M 2, 22-23)

Kralický preklad: **mužatka** preklad hebr. ,iššá (muž je hebr. ,iš)

K etymológii: Človek vzťahuje všetko na seba, jeho povaha je diametrálne odlišná od Božej. To, čo nazýval Boh, boli vždy dva rozdielne kontrastné pojmy, človek prvé slovo, ktoré odvodil, odvodzuje od seba.

2. **Jazyk**

Toto slovo sa používa v Biblii v piatich základných významoch:

1. Jazyk ako orgán reči a zároveň symbol reči, nebezpečný nástroj, ktorým možno ublížiť (najmä Jk 1,26; 3,1-12)

2. Jazyk- metaforicky- útvar podobný jazyku (ohnivé jazyky, Sk 2,3)

3. Jazyk = ľud, národ ...z každého kmeňa i jazyka, ľudu i národa (Zj 5, 9)

4. Jazyk = dialekt (Sk 2, 9-13; por. Novotný ,1992 I, s.278)

5. Jazyk ako dorozumievací kód, ako v súčasnej jazykovede, najčastejšie v pluráli- jazyky: *cudzíe jazyky, rôzne jazyky* a pod.

V týchto súvislostiach považujeme za kľúčové dve miesta v Biblii:

- **zmätenie jazykov** v Babylone a
- **„hovorenie jazykmi“**- okamih, keď všetci ľudia z rôznych končín rozumeli tomu, čo hovoria apoštolí.

*Duch svätý naplnil všetkých, takže začali **hovorit' inými jazykmi**, ako im Duch dával hovorit'... zbeho sa mnoho ľudí a žasli, že počuli apoštolov hovorit' každý vo svojej reči... (Sk 2, 4-6)*

„Hovorenie jazykmi“, „hovorenie inými jazykmi“ alebo „hovorenie „cudzími“, či „novými“ jazykmi, nazývané glossolália, sa vyskytovalo často v prvotnej cirkvi spomína ho aj Pavol v 1K 12, 2n. ako zvláštny dar (charisma), ktorý mal slúžiť ako znamenie pre neveriacich. V gréckej pôvodine výraz znamená niečo ako „hovorit' jazykmi iného druhu“, preto si niektorí jav vysvetľujú ako schopnosť hovorit' jazykom božských bytostí, anjelov, jazykmi nie z tohto sveta. Podrobne sa glossolália opisuje v Sk 2, keď sa vyskytla po prvýkrát, vtedy prostí Galilejčania hovorili tak, že im rozumeli ľudia zo 14 krajín. Glossolália podľa Pavlovho opisu je činnosť mimovoľná, pri ktorej nie je zapojený „rozum“, ale duch Boží hovorí ústami človeka. Obsahom sú vždy „veľké veci Božie“, velebenie Boha a Ježiša Krista za jeho lásku a milosť.

Tento dar mal Pavol trvale, konkrétne prípady chvíľkovej glossolálie sa spomínajú v Biblii ešte dvakrát.

Presná podstata glossolálie je neprebádaná, novšie skúsenosti naznačujú, že ide o činnosť vykonávanú pri plnom vedomí, avšak osoba sa musí otvoriť pôsobeniu Ducha. V súčasnosti sa vyskytujú prejavy podobné glossolálii u ľudí v hypnotickom stave a majú klinicky dokázateľný priaznivý účinok na organizmus. Časté je hovorenie neznámymi jazykmi v tzv. charizmatických cirkvách.

Pri štúdiu Biblie však treba v prvom rade sledovať celkový zmysel príbehov, súvislosť, prepojenie Starého a Nového zákona. Z tohto pohľadu má babylonský príbeh o zmätení jazykov a neporozumení protiklad v príbehu, keď všetci rozumeli všetkým. Podobne ako Adamov prvotný hriech bol odstránený Ježišom, tak prvotné rozdelenie národov a jazykov v dôsledku pýchy bolo zrušené Ježišom. Ľudstvo bolo zjednotené v jeho Duchu, všetci hovorili jedným jazykom. Názor, že záračné „hovorenie jazykmi“ je protiklad babylonského zmätenia jazykov, sa v teológii už vyskytol (Por. Novotný, 1992, s. 278). Turíčne „hovorenie jazykmi“ možno chápať aj ako symbol toho, že cirkev je opäť schopná hlásať evanjelium všetkým národom.

Ďalšie doklady z českého ekumenického prekladu podľa internetovej koncordancie:

Deuteronomium 28,49

Hospodin na tebe prívede pronárod zďaleka, od konce země, jako přilétá orel, pronárod, jehož **jazyku** nebudeš rozumět,

Exodus 4,10

Ale Mojžíš Hospodinu namítal: „Prosím, Panovníku, nejsem člověk výmluvný; nebyl jsem dřívě, nejsem ani nyní, když ke svému služebníkmu mluvíš. Mám neobratná ústa a neobratný **jazyk**.“

Ezechiel 3,5

Nejsi prece posílan k lidu temné mlavy a těžkého **jazyka**, nýbrž k domu izraelskému,

Izaiáš 28,11

Proto nesrozumitelnou řečí a cizím **jazykem** promluví k tomuto lidu ten, **Marek 16,17**

Ty, kdo uvěří, budou provázet tato znamení: Ve jménu mém budou vyhánět démony a mluvit novými **jazyky**

3. Reč

V mýte o Babylonskej veži sa píše: Vtedy celý svet používal jedinú reč a rovnaké slová². Potom si povedali: Poďme, vystavme si mesto a vežu, ktorej vrch by siahahal po nebesá; a tak si urobíme meno, aby sme neboli roztratení po celej zemi. ... Hospodin riekol: Je tu jeden ľud a všetci majú jednu reč; a to je len začiatok ich výčinov; teraz im už nič neznemožní vykonať, čo si zaumienia. Poďme zostúpme a zmätme im tam reč, aby ani jeden nerozumel reči druhého. Tak ich Hospodin rozptýlil po celej zemi a prestali stavať mesto. (1M 11,1, 4-7)

Reč (v singulári) je v Biblii chápaná ako language, schopnosť hovoriť, jazyky (v pluráli) jazyk ako langue alebo parole.

Táto reč je však v biblickom chápaní **dar Božieho ducha**. Môže ju odobrať tak ako v Bábeli aj vrátiť tak ako apoštolom v deň Turíc. S Duchom súvisí nielen zázračný dar „jazykov“ ale aj dar reči ako takej. Z nového zákona poznáme príbeh keď Ježiš uzdravil nemého. Je to opísané takto:

A vyhánal démona, ktorý bol nemý. Keď démon vyšiel, nemý prehovoril (Lk 11,14)

V ďalšom príbehu kňaz Zachariáš, otec Jána Krstiteľa, pri vykonávaní svojej služby v chráme mal videnie a anjel mu okrem iného povedal:

Ajhl'a onemieš a nebudeš môcť hovoriť až do dňa, keď sa to stane, pretože si neuveril mojim slovám (Lk 1,20)

Keď sa Ján Krstiteľ narodil, Zachariáš splnil príkaz a dal mu meno Ján

Hned' nato otvorili sa mu ústa, rozviazal jazyk i prehovoril a velebil Boha. (Lk 1, 64)

4. Meno

V Biblii rozlišujeme dva významy slova: meno ako označenie (4.1) a meno ako moc, sila (4.2).

² V iných prekladoch sa používajú výrazy *speech* a *language*, *Zunge* a *Sprache*. Dnes nemčina výrazom *Zunge* označuje najčastejšie anatomický orgán a jemu podobný útvar. Inde v Biblii (v Lutherovom preklade) sa používa *Sprache*, len v súvislosti so zázračným hovorením jazykmi sa ešte používa slovo *Zunge*, pričom je vysvetlené, že v hebrejčine je to to isté ako *Sprache* a poznámku prekladateľ vzťahuje aj na starozákonný výraz v súvislosti s babylonskou vežou. V anglickom modernom preklade je použitý výraz *tongue* iba v Skutkoch apoštolov pri hovorení inými jazykmi, inak výlučne preklad používa výraz *language* príp. *speech*.

4.1 Meno ako označenie, význam je zhodný s významom pojmu v lingvisticke- označenie konkrétneho jedinca, človeka, bohov (v polyteistickom chápaní) alebo Boha.

4.1.1 Mená ľudí v Biblii

Meno človeka, najmä ak išlo o významného človeku, partiarchu a pod., bolo spojené s Božskou mocou. Novým menom sa človeku prisudzovala nová moc (napríklad Abram bol premenovaný na Abrahama, keď dostal zasľúbenie). Nové meno, ako aj s ním súvisiacu silu, dáva Boh. Ďalej v Starom zákone často nachádzame zvrat „**volať niekoho po mene**“. Boh volal Mojžiša **po mene**- preukázal mu česť a prejavil svoj vzťah, svoju lásku k nemu.

4.1.2 Meno Boha

Zaujímavým problémom je meno Boha, jeho konkrétne znenie:

I povedal Mojžiš Bohu: Ak pôjdem k Izraelcom a poviem im: Boh vašich otcov ma poslal k vám a oni sa ma opýtajú: Aké je jeho meno? Čo im odpoviem? Boh riekol Mojžišovi: SOM, KTORÝ SOM. Riekol ďalej: Tak povedz Izraelcom: SOM poslal ma k vám. (2M 3,13-14) V katolíckom preklade: »Ja-som ma poslal«

Boh vyjadril, že niet iných bohov, že on sa nemusí volať, nemusí mať meno, lebo on jediný je. Treba tu vidieť hebrejské sloveso *hayah* (byť, jestvovať) v archaickej forme. Niektorí bádatelia v ňom vidia príčinnú formu tohto slovesa „dať bytie, priviesť k jestvovaniu. Sloveso *hayah* nevyjadruje čas, ale iba modalitu činnosti, to znamená spôsob, akým niečo jestvuje. (podľa poznámok ku katolíckemu prekladu Biblie- Sväté písmo, 1995) v Novom zákone sa Ježiš prihovára svojim súčasníkom: *Ja som!* (Jn 8, 4)

4.2 Meno = moc sila

Použitie v druhom význame sa vzťahuje prvotne na Boha a z neho prechádza na človeka. Vlastné meno človeka je buď len označením (význam 1), alebo kombináciou označenia a Božskej sily.

Vráťme sa k babilonskej veži, je známe, že ide o príbeh, keď sa človek chcel povýšiť na úroveň Boha, a je to vyjadrené zvláštnym slovom: **meno**. Pojem **meno** v Biblii, najmä v starom zákone, znamenal moc a silu. (Por. Novotný, s.299)

V 1M, 11,4 sa presne píše: Potom si ľudia povedali: „*Podme, vystavme si mesto a vežu, ktorej vrch by siahal po nebesá; a tak si urobíme meno, aby sme neboli roztratení po celej zemi.*“

V slovenskom katolíckom preklade je tu iný výraz a síce: **...urobme si pomník....**³

Porovnaj: Hospodin riekol Abrahámovi: *...Urobím ťa veľkým národom, požeňnám ťa a tvoje meno zvelebím, tak staneš sa požeňnaním* (1M 11, 2) Podobné zasľúbenie dostal aj Mojžiš.

Tu sú dve miesta, keď s hovorí o mene (resp. moci) v súvislosti s človekom.- dve cesty ako ho získať: Prvá cesta, keď si chcel človek chcel spraviť meno sám,

³ Oproti slovenskému evanjelickému prekladu a českej kralickej Biblii, katolícky preklad nie je prekladom z pôvodných jazykov, ale ide o preklad latinskej Vulgáty.

tým, že si napríklad postaví vežu (Babylon), bola zamietnutá a navrhnutá bola (jediná úspešná) cesta poslušnosti: „Keď ma poslúchneš a pôjdeš do krajiny, ktorú Ti ukážem, potom budeš mať meno“, tj. slávu a moc (parafrázované za sľúbenie dané Mojžišovi).

Toto chápanie má pokračovanie v Novom zákone:

*Boh Ježiša nadmieru povýšil a dal mu **meno nad každé meno** (F 2, 9)*

V krstnej formulke, keď hovoríme, že „krstím ťa v **meno** Ježiša Krista“, sa hovorí doslova „ponoriť sa do mena Ježiša Krista“. Grécky výraz krstíť znamená ponoriť sa. Niektorí interpreti Sv. Písma hovoria, že „ponorenie do niečieho mena spôsobuje prenesenie sily spojenej s týmto menom na pokrsteného (podľa A. Novotného, 1992, s. 300)

Ďalej: *Výsloviť **meno Ježiša Krista nad ľuďmi, ktorí mali zlých duchov** (Sk 19,13)*, to značí, že je dôležité nahlas jazykom a **menovite** vyznávať a vzývať Boha a Ježiša Krista.

Ďalšie kontexty, v ktorých sa vyskytuje v Biblii pojem *meno* (v českom znení vyhľadané pomocou internetovej konkordancie):

1. Janova 2,12

Píšu vám, deti, že jsou vám odpuštěny hříchy pro jeho **jméno**.

1. Paralipomenon 22,7

David Šalomounovi řekl: „Můj synu, já sám jsem měl v úmyslu vybudovat dům pro **jméno** Hospodina, svého Boha.

1. Samuelova 12,22

Hospodin pro své veliké **jméno** svůj lid nezavrhne, vždyť z vás hodlá učiniti svůj lid.

Lukáš 11,2

Odpověděl jim: „Když se modlíte, říkejte: Otče, buď posvěceno tvé **jméno**. Přijď tvé království.

Matouš 6,9

Vy se modlete takto: Otče náš, jenž jsi na nebesích, buď posvěceno tvé **jméno**.

Skutky 2,21

a každý, kdo vzývá **jméno** Páně, bude zachráněn.“

Římanům 10,13

„každý, kdo vzývá **jméno** Páně, bude spasen.“

Zachariáš 14,9

Hospodin bude Králem nad celou zemí; v onen den bude Hospodin jediný a jeho **jméno** jediné.

Zjevení 2,17

Kdo má uši, slyš, co Duch praví církvím: Tomu, kdo zvítězí, dám jist ze skryté many; dám mu bílý kámenek, a na tom kámenku je napsáno nové **jméno**, které nezná nikdo než ten, kdo je dostává.“

Zjevení 3,14

Andělu církve v Laodikeji piš: Toto praví ten, jehož **jméno** jest Amen, svědek věrný a pravý, počátek stvoření Božího:

Zjevení 19,11

A viděl jsem nebesa otevřená, a hle, bílý kůň a na něm seděl ten, který má **jméno** Věrný a Pravý, neboť soudí a bojuje spravedlivě.

Literatúra

ČERNÝ, Jiří: Dějiny lingvistiky. 1. souborné vydání. Olomouc: Votobia 1996. 512 s.
Novotný, Adolf: Biblický slovník. Praha: Kalich 1992. 1406 s.

Pramene:

Biblia. Písmo sväté Starej a Novej zmluvy. Londýn: Slovenská evanjelická cirkev a. v. v ČSSR 1979. 1079 s.+ mapy.

Die Bibel nach der Übersetzung Martin Luthers. 7. Auflage. Berlin/Altenburg: Evangelische Haupt-Bibelgesellschaft 1991. 1229 s. + mapy

Průvodce životem. 1. Mojžišova (Genesis). Praha: International Bible Society a Luxpress 1999. 90 s.

Sväté písmo Starého i Nového zákona. Rím: Slovenský ústav svätého Cyrila a Metoda 1995. 2623 s.

The Holy Bible. New International Version. Colorado Springs: International Bible Society. 1984. 923 s.

Internetové pramene:

<http://www.bible.net.cz/bible/index.php>

Translatologické problémy v biblickom texte

Jozefa Artimová

Katedra jazykov, Univerzita Pavla Jozefa Šafárika, Košice

Keď v minulom roku vydavateľstvo St. Jerome vydalo novú knihu venovanú prekladu biblického textu (Bible translation, 2003), začala som premýšľať o tom, ako málo sa u nás o prekladaní tohto typu textov píše. Biblický preklad sa u nás ešte stále nedostal do rúk verejnosti, tá je obyčajne iba publikom, pre ktoré je preklad určený.

Prekladanie ako také zahŕňa širokú škálu problémov, no pri prekladaní biblického textu zakaždým narazíme na jednu komplikáciu navyše - a tou je

povaha biblického textu i nároky kladené na presnosť sprostredkovanej informácie¹. Slovenské preklady biblického textu za sebou majú niekoľko vývinových štádií, ktoré sa zaobišli bez širšej spoločenskej debaty či rozruchu. Jedinou výnimkou snáď bol tzv. Roháčkov preklad² (Svätá Biblia, 1949).

Ako sa zdá doslovné preklady biblického textu neuspeli a západná Európa urobila vážny krok smerom k voľnému prekladu biblického textu, ktorý sa orientoval predovšetkým na komunikáciu obsahu. Po debatách o tom, či uprednostniť doslovný alebo voľný preklad biblického textu sa teoretici prekladu pokúsili v 50-tych a 60-tych rokoch o systematickejšiu analýzu procesu prekladania. Problémy „významu“ a „ekvivalencie“ ktoré nastolil Jakobson, (Jakobson, 1959) aplikoval na biblický text Eugene Nida. (Nida, 1964, 1969).

Nidove práce o „formálnej“ a „dynamickej“ ekvivalencii úplne zmenili prístup k prekladaniu biblického textu, a preklady sa začali čoraz častejšie orientovať nie na sprostredkovanie formy či obsahu, ale na predpokladaného čitateľa biblického textu. Jeho preklady (TEV, Today's English Version) boli postavené na komunikačnom modeli, ktorý Nida predstavil v práci s názvom Message and Mission. Jeho prístup dobre charakterizuje akýsi manifest, ktorý Nida uvádza v úvode TAPOTU –“Translating consists in reproducing in the receptor language the closest natural equivalent of the source-language message, first in terms of meaning and secondly in terms of style.“ Takto definovaná teória prekladu biblického textu však okrem iného ráta s tým, že máme prístup k čistému, objektívnemu významu textu v pôvodnom jazyku, pre ktorý potom v jazyku, do ktorého biblický text prekladáme, existuje akýsi najbližší prirodzený ekvivalent.

Túto ilúziu objektivitu rozbili neskoršie prístupy k prekladaniu biblického textu. Dnes sa v prekladaní biblického textu presadila predovšetkým tzv. Skopos theorie, ktorá modifikuje postupy použité pri preklade biblického textu predovšetkým v závislosti od predpokladaného účelu, ktorému má preklad slúžiť. Teóriu na preklad biblického textu aplikoval De Vries, a ráta s tým, že na to, aby sme mohli čitateľovi sprostredkovať úplnú a správnu informáciu z pôvodného textu je potrebná viac ako jedna verzia prekladu. Za ideálnych podmienok by

¹ V minulosti sa každá odchýlka od „správneho“ cirkvou vopred určeného zmyslu považovala za herézu.

² Keď v roku 1899 protestanti pripravili do tlače nové vydanie českého biblického prekladu začali sa ozývať prvé hlasy proti tejto tradícii, ktoré naznačovali, že čeština, resp. jej modifikovaná poslovenčená podoba, je v praxi neutržateľná. Výsledkom snáh o zavedenie slovenčiny ako religiózneho jazyka u slovenských protestantov bol najprv preklad evanjelií (postupne od roku 1910) a neskôr i celého textu Biblie (1936) od Jozefa Roháčka. Zatiaľ čo Cirkevné listy tento prekladateľský počín uvítali a vyslovili nádej, že cirkev by mohla preklad autorizovať, predstavitelia protestantských cirkví preklad odmietli ako doslovný a nezrozumiteľný. Roháček na výhrady generálneho zboru reagoval v troch článkoch, ktoré publikoval v Cirkevných listoch, no cirkev preklad nakoniec neautorizovala. (Roháček, 1933ab; 1934)

v spoločnosti malo byť prítomných viacero prekladov biblického textu: Mal by existovať preklad pre domáce štúdium, pre liturgické potreby, pre študijné účely, pre exegézu atď.

Domáca situácia ukazuje, že sa k tomuto trendu blížime aj my. Okrem toho, že na našom trhu sú dnes dostupné konfesiónálne preklady Biblie a jeden ekumenický preklad, začali sa objavovať i preklady Biblie z anglických verzií orientovaných na čitateľa, ktorý nemá s biblickým textom nijakú, resp. minimálnu skúsenosť, a biblický preklad určený pre študijné účely. Súčasťou takýchto prekladov bývajú i rozsiahle úvody do čítania jednotlivých častí biblického textu a vysvetlivky ku konkrétnym častiam biblického textu.

V tomto smere možno naše biblické preklady rozdeliť do dvoch skupín na konzervatívne a voľnejšie, ktoré si nenárokujú na rovnocenné postavenie s konzervatívnymi prekladmi a na svoj zvláštny charakter upozorňujú. Neskúsený čitateľ sa však obyčajne nedokáže zorientovať v ponuke a základným problémom, preto sa často stretávame s otázkou, „Ktorá Biblia je vlastne pravá Biblia?“

Konzervatívne preklady možno rozdeliť na dve základné skupiny podľa konfesie – na katolícke a evanjelické. Zvláštnu pozíciu zaujíma nadkonfesiónálne poňatý ekumenický preklad, ktorý bohužiaľ neprináša veľa nového. Texty jednotlivých konfesií sa odlišujú predovšetkým jazykom, ktorý používajú. Kým katolícke preklady sa snažia o dobre čitateľný text, i napriek niektorým nevyhnutným úpravám, evanjelický preklad sa snaží v mnohom čo najvernejšie kopírovať pôvodný text.

Základné problémy prekladu:

1. Nie je jasný komunikačný model prekladov, komu majú slúžiť, s akým publikom rátajú. Tendencia po doslovnosti je silno prítomná, absentuje sekundárne členenie textu ako interpunkcia, vyčlenenie toho, čo bolo/ nebolo to textu pridané, z akej verzie preklad vychádza. Tiež chýba manifestačné prihlásenie sa k prekladateľskej tradícii, ktorou sa jednotlivé konfesiónálne preklady nechávajú viesť, resp. z nej vychádzajú, a ktorá v mnohom značne poznamenáva preklad ako taký.
2. Problémy pri prekladaní reálií – je v celom texte problematické; evanjelický preklad má tendenciu nahrádzať neznáme reálie substitútmí z domáceho prostredia. Katolícky kombinuje oba prístupy, niekde vysvetľuje, inde nie, niektoré substitúcie dopĺňajú vysvetlivky. Práca s poznámkovým aparátom je hlavne v katolíckom preklade veľmi nesystémová.
3. Neustále zostáva veľkým otáznikom predovšetkým čitateľ prekladu. Na rozdiel napríklad od situácie v holandských prekladoch, sa môže prekladateľ opierať o fakt, že jeho čitateľ je dobre informovaný o tom, ako je biblický text štruktúrovaný, dokáže oceniť krásu biblického jazyka a hlbšie je oboznámený i s biblickými reáliami.
4. Ak vychádzame z definície náboženského štýlu, pochopíme v čom spočíva jazyková výnimočnosť biblického textu. Náboženský štýl sa vyčleňuje aj na základe biblizmov, archaizmov expresívnych či emocionálnych

slov, a rôznych iných štylisticky príznakových jazykových prostriedkov. Je až zarážajúce, ako hlboko je zakorenená predstava, že biblický text taký v skutočnosti je. Ak vychádzame z faktu, že to bol obradný text, istá štýlová výnimočnosť resp. výlučnosť sa iste nedá poprieť, ale treba si uvedomiť, že bol písaný tak, aby bol čitateľovi zrozumiteľný. Mnohé formulácie v našich prekladoch však zrozumiteľné nie sú. Priam otrocky sa z jedného prekladu do iného prenášajú archaizmy, ktoré často nemajú nijaké opodstatnenie.

Pre ilustráciu prikladáme text z Evanjelia podľa Matúša 14:22-33.

Biblia. Transcius 1984, rev. 1991	Písmo Sväté 1986, rev. 2004	Písmo Sväté. Nová zmluva a Žalmy 1995	Nádej pre každého. 1993
22 Potom rozkázal učeníkom vstúpiť na loď a preplaviť sa pred Ním na druhú stranu, zakiaľ nerozpustí zástupy.	22 A hneď rozkázal učeníkom, aby nastúpili na loďku a išli pred ním na druhý breh, kým on rozpustí zástupy.	22 Nato hneď <u>rozkázal učeníkom nastúpiť</u> na loď <u>a ísť</u> pred ním na druhú stranu, kým nerozpustí zástupy.	22 Hneď potom primál svojich učeníkov, aby nastúpili do člna a preplavili sa na druhý breh, kým on prepustí zástupy.
23 Keď rozpustil zástupy, vystúpil sám na vrch modliť sa. Keď sa pripozdilo , bol tam sám.	23 Keď rozpustil zástupy, vystúpil sám na vrch modliť sa. Zvečeralo sa a on tam bol sám.	23 Keď rozpustil zástupy, vystúpil na vrch do samoty modliť sa. Keď sa zvečerilo, bol tam sám.	23 Keď ich vyprevadil, vyšiel na kopec, aby sa osamote modlil. Strávil tam takmer celú noc.
24 Loď bola už mnoho <i>honov</i> od brehu a zmiateli ňou vlny, lebo dul protivný vietor .	24 Loďka už bola mnoho <i>stadií</i> od zeme a zmiateli ňou vlny, lebo vietor dul proti nim .	24 <u>Loď už bola vzdialená od brehu na mnoho honov</u> a zmiateli ňou vlny, pretože vietor fúkal proti nim.	24 Učeníci veslovali, no nie a nie dostať sa na druhý breh. Zápasili s vlnami, lebo sa strhol víchor.

Evanjelický preklad používa za grécku dĺžkovú mieru slovenskú/resp. českú substitúciu – *hon*, ktorá je však nanešťastie súčasnému čitateľovi natoľko nezrozumiteľná, že vzdialenosť ňou označenú treba uviesť tak či tak vo vysvetlivke. Tvar „pripozdiť sa“ je zasa náhrada je grécke – keď sa stalo pozde/neskoro. Spojenie „protivný vietor“ je tiež kópiou gréckeho originálu, kde je na tomto mieste použité adjektívum – evanjelický preklad na niektorých miestach ide tak ďaleko, že sa pri prekladaní dodržiava i slovnodruhovú príslušnosť originálu. (to isté platí o infinitívoch vo verši č. 22 – v gréčtine použitá tzv. väzba akuzatívu s infinitívom – slovenský preklad ju zachováva, hoci je to pre slovenčinu neprirodzené.

Katolícky preklad použije pri dĺžkovej miere grécke slovičko „stadion“ – teda antickú dĺžkovú mieru a vysvetlí ju vo vysvetlivke. Namiesto „stalo sa pozde/neskoro“ použije slovesný tvar „zvečerilo so“. Tak isto nahradí „protivný vietor“ – spojením a „vietor dul proti nim“. V tomto prípade je to evidentne zásluha slovenských prekladateľov, pretože latinský originál, z ktorého katolíci prekladajú má nasledujúce - *Navicula autem in medio mari* (uprostred mora, teda bez konkrétnej dĺžkovej miery) *iactabatur fluctibus erat enim contrarius ventus* (doslova opačný vietor)

Ekumenický preklad je akousi kompiláciou predošlých dvoch. Bez zjavných inovácií.

Parafráza: I keď je tento preklad formálne najviac vzdialený originálnemu textu, skupina študentov konfrontovaná s predošlými verziami, informáciu o lodi, ktorá je niekde ďaleko od brehu a o vetre dekódovala až pri čítaní parafrázy. Z predošlých prekladov nepochopili, že loď sa vlastne kvôli silnému protivetru nemohla dostať na druhý breh, kam Ježiš učeníkov poslal. Stále si mysleli, že už boli tak ďaleko od brehu, že ich Ježiš inak nemohol dosiahnuť a nevedeli, čo táto informácia znamená.

Ďalšie ilustrácie prekladateľských problémov biblického textu: (na materiáli Katolíckeho prekladu):

- 1) Nesprávne/archaické tvary: Mt 7:5 budeš vidieť/uvidíš
- 2) Doslovné preklady: Mt 9:22 od tej hodiny/ od tej chvíle
- 3) Kalky: Mt 12:10 suchý/ochrnutý
- 4) Substitúcie:
 - i) nesprávne/nezmyselné substitúcie: Mt 14:20, 15:37 a analogické časti v synoptických evanjeliách – odrobiny/ zvyšky; Mt 3:4/Mk 1:6 lesný resp. poľný med/ med divých včiel
 - ii) substitúcie za antickú menu a ich kolísanie v spôsobe ich použitia:
Mt 10:29 „assarion“ – halier;
Mt 17:27 „statir“ – ako statér + vysvetlivka
Mt 20:2 „dinarion“ – ako denár bez vysvetlivky
 - iii) substitúcie za antické miery a váhy, podobný prístup ako pri mene
- 5) Preklad termínov označujúcich príbuzenské vzťahy Mt 8:14 „petherá“ – testiná:svokra
- 6) Preklad termínov označujúcich choroby Mt 17:15 „seliniazomai“ – námesačný:epileptik, trpiaci epilepsiou
- 7) Preklad metaforických vyjadrení a prirovnaní Mt 10:16 opatrný ako had, jednoduchý ako holubica

Na záver snáď postačí krátke zhrnutie. Problematika prekladania biblických textov je na Slovensku vzhľadom na náboženskú agilitu veriacich až zarážajúco zanedbaná. Ide pri tom o nesmierne fascinujúce texty, či už ich chápeme ako literatúru, alebo ako sacrum. Ako sa ukazuje, slovenské preklady trpia viacerými „chorobami“ mimotextového charakteru, ale rozhodne je čo vylepšovať aj na ich jazykovej podobe. Hlavne, ak nimi chceme osloviť čitateľa 21. storočia.

Literatúra

Biblie:

Sväté písmo. Trnava: Spolok Svätého Vojtecha 2004.

Biblia. Písmo sväté Starej a Novej zmluvy. Liptovský Mikuláš: Slovenská biblická spoločnosť 1991.

Písmo sväté. Nová zmluva a Žalmy. Slovenský ekumenický preklad. Liptovský Mikuláš: Slovenská biblická spoločnosť 1995.

Ostatné:

Bible translation: Frames of Reference. Red. T. Wilt. Manchester: St. Jerome Publishing 2003.

JAKOBSON, Roman: On linguistic aspects of translation, 2. vyd. In: Venuti, L.: The Translation Studies Reader. London and New York: Routledge 2000.

DE VRIES, Lourens: Bible translations: Forms and Functions, In: Bible translator 52(3), s. 306-319.

NIDA, Eugene Toward a Science of Translating. Leiden: E. J. Brill 1964.

NIDA, Eugene – Taber, Charles: Theory and Practice of Translation. (TAPOT). Leiden: E. J. Brill 1969.

ROHÁČEK, Jozef: Poznámky k prekladu svätého Písma do slovenskej reči. In: Cirkevné listy 1933, s. 368 – 370.

ROHÁČEK, Jozef: Význam slovička „a“ vo Sv. Písme. In: Cirkevné listy 1933. s. 460 – 461.

ROHÁČEK, Jozef: Preklad Sv. Písma do slovenskej reči. In: Cirkevné listy 1934, s. 100 – 104.

Jazykový a literárny pohľad na adventné piesne v Cantus Catholici

Silvia Lauková

Katedra slovenskej literatúry,

Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa, Nitra

Pieseň je jedným z najstarších žánrov slovesnej kultúry a prejavom ľudskej kultúry vôbec. Žilkov Poetický slovník ju definuje ako „najrozšírenejší typ básne, spravidla spájajúci poéziu s hudbou“ (Žilka, 1987, s. 249). Pieseň sprevádza človeka od narodenia, v minulosti (neodvážujem sa tvrdiť, že i v súčasnosti) matky spievali svojim deťom uspávanku, a v súčasnosti (a to môžem pokojne povedať) spievajú matky svojim deťom naďalej, i keď sa zmenila žánrová forma. Milan Rúfus v doslove k svojej zbierke Nové modlitbičky píše: „Pieseň, Modlitbička a Rozprávka. Tak sa volali tri sestry – sudičky nášho detstva. A stále ma neopúšťa pocit, že sme mali šťastie, keďže to bolo tak“ (Rúfus, 1994, s. 69). Nevieam, či nás dnes sprevádzajú všetky tri sudičky, len dúfam, že aspoň jedna z nich, ktorákoľvek, je prítomná v každom ľudskom živote. No dve z nich, pieseň a modlitba, ich spojenie a prepojenie sa v dejinách európskej kultúry objavuje trvalo a vytvára celok, ktorý je dodnes pre mnohých autorov zdrojom inšpirácie. Starozákonné žalmy sú tým spojením, v ktorom sa modlitba a pieseň spojila v harmonický celok. V hebrejčine nemala zbierka žalmov dlho svoj vlastný názov, jej texty boli chválami na Boha, čiže „duchovnými piesňami“. V doterajšej praxi sa môžeme stretnúť s rôznymi pojmami označujúcimi takýto typ piesne – duchovná pieseň, náboženská pieseň, spirituálna pieseň, pre potreby tohto príspevku aj s termínmi kancionálová pieseň či hymnická pieseň. Doteraz neexistuje jednotný úzus pri používaní tejto termino-

lógie, prebranej do literárnej aj štylistickej praxe z muzikológie. Obľuba žalmov ako spojenia osobného a nadosobného pretrváva tisícročia. Je signifikantné, že jednou z prvými kníh, ktoré preložil Konštantín, možno aj s Metodom, do staroslovienciny je práve žaltár, rovnako príznačné je aj to, že aj významný predstaviteľ slovenskej novodobej literatúry – Hviezdoslav a Rúfus, sa k nim vo svojej tvorbe vracajú.

Duchovná poézia a žalmy sa tešili veľkej obľube aj v období baroka. Táto doba je charakteristická rozmachom hymnistiky v oboch konfesiách – na strane evanjelickej aj na strane katolíckej. Ako uvádza Kerul'ová: „Barokový kancionál je typickým výplodom svojej doby, je jej „zrkadlom“ a prejavom tvorivosti zostavovateľa“ (Kerul'ová, 1999, s.121). Hoci sa duchovná pieseň pokladá v slovenskej i v českej hymnológii za kmeňový žáner barokovej literatúry, doteraz sa jej v literárnej i jazykovej výskumnej oblasti venovala iba čiastočná pozornosť. Tento nedostatok sa v poslednej dobe snažia kompenzovať rôzne výskumné pracoviská. Pozornosť sa upriamila na dva základné barokové konfesionálne spevníky – Cithara sacrorum Juraja Tranovského, ktorá vyšla v roku 1636 Cantus Catholici jezuitu Benedikta Szöllösiho, vydaného anonymne v roku 1655 v Levoči.

Cantus Catholici je prvý katolícky tlačený kancionál, často označovaný za slovenský. Prvý, ktorý sa venuje dôkladnejšie jazyku použitom v Cantus Catholici, bol Ján Vilikovský vo svojej štúdiu z roku 1635. Odvtedy sa jazykovou (rovnako ako literárnou) otázkou Cantus Catholici nikto dôkladnejšie nezaoberal. Už vtedy Vilikovský zistil, že jazyk Cantus Catholici je veľmi nehomogénny. Toto zistenie súvisí pravdepodobne s rôznorodosťou piesní v ňom, veď práve Vilikovský poukázal na rôzne zdroje, z ktorých Szöllösi piesne do spevníka preberal – z českých spevníkov Hlohovského, Rozenpluta a českého Dekakordu, z domáceho prostredia a časť piesní pochádza zo stredovekého piesňového fondu. Na túto nejednotnosť poukazuje aj skutočnosť, že viac ako 100 piesní v Cantus Catholici je spoločných s piesňami Tranovského kancionálu. Podľa Krasnovskej je potrebné zamyslieť sa, či „nehomogénnosť proveniencie jednotlivých piesní pripúšťa jednotnú jazykovú analýzu textu spevníka“, teda „či jazyk kancionálu ako celok môžeme pokladať za nejakú formu predpisovanej slovenčiny, resp. západoslovenského kultúrneho jazyka, keďže kancionál vznikol pravdepodobne v tomto kultúrnom ovzduší“ (Krasnovská, 2002, s. 27). Vynára sa otázka, či ho možno nazvať slovakizovanou češtinou, resp. nakoľko jazyk Cantus Catholici nesie prvky slovenského či českého jazykového úzu. Krokom vpred by mohlo byť porovnanie tých textov piesní, ktoré sa nenachádzajú v žiadnom z tu vyššie spomenutých spevníkoch (Krasnovská, 2002, s. 27). Vilikovský majúci k dispozícii Cantus Catholici aj české spevníky uvádza, že je zrejme nahrádzanie českých výrazov poslovenčenými ekvivalentmi.

Obsahovo dodržiava Cantus Catholici plán iných spevníkov a piesne sú zaradené podľa priebehu liturgického roku. Spevníkovú časť kancionálu otvárajú adventné piesne, ktorým sa v nasledujúcej časti budeme venovať.

Adventné piesne sú uvedené názvom „Pýšne Adwentny, Neb o Wtelený Syna Božýho“. Ich zaradenie na začiatok spevníka súvisí s členením liturgického roka, ktorý sa začína adventným obdobím. Advent je obdobím, v ktorom si veriaci pripomínajú očakávaný príchod Krista na svet, a kancionál túto skutočnosť kopiruje. Vo všetkých spevníkoch normatívneho zamerania zaradenie piesní podlieha priebehu liturgického roka. Toto pravidlo platí pre katolícke (slovenské i české) ako aj pre protestantské spevníky.

Advent sa chápe ako obdobie očakávania, bdenia a nádeje, že na Zem príde Kristus. Očakávanie príchodu Vykupiteľa sveta je jednou z ústredných tém starozákonných textov, ubezpečenie o príchode Spasiteľa znelo ústami prorokov počas celých dejín židovského národa. Všetky štyri evanjeliá nadväzujú na toto poslanstvo.

Adventné piesne tematicky čerpajú z Nového zákona, predovšetkým z evanjelií. Matúšovo evanjelium opisuje rodokmeň, narodenie Krista, príchod mudrcov a ich útek do Egypta (Mt 1,1 – 2,18). Lukášovo evanjelium najobsiahlejšie vykresľuje zvestovanie, počatie a narodenie Ježiša (Lk 1,1 – 2,20). Markovo a Jánovo evanjelium neopisujú počatie ani narodenie. Evanjelista Ján však začína svoje poslanstvo prológom o slove.

V motívickej rovine sa vyzdvihuje zvestovanie archanjelom Gabrielom, z Ducha Svätého, poslušnosť a podriadenosť Márie, prípadne navštívenie sv. Alžbety.

Kapitolu s adventnými piesňami tvorí 18 piesní, z toho je 15 slovenských a 3 piesne sú latinské. Piesne môžeme rozdeliť do niekoľkých skupín: prvá skupina piesní sa viaže k liturgickým častiam omše – Kyrie (piesne *Hospodine Otče žadúcy; Hospodine, wssech wecý Pane*), Gloria (latinský text *Mittit ad Virginem* a slovenský text *Pan Bůh wssemohúcy, z-weliké swé mocy*), Kredo (*Wermež w-Boha gedného, Pána Naywižšsýho; Werýme w-Boha gedného, Otce Wssemohúcyho*), druhú skupinu tvoria slovenské duchovné piesne a poslednú skupinu latinské piesne.

Piesne Kyrie, Gloria a Kredo boli zaradené do spevníka. Je pravdepodobné, že tieto časti omše boli spievané v jazyku veriacich počas liturgie, ale neoficiálne, pretože katolícka cirkev trvala na záväznosti latinského jazyka v nej. V praxi to mohlo vyzerať tak, že kňaz pri oltári spieval príslušné časti v latinčine a ľud ich spieval v slovenčine. Katolícka cirkev napriek spomínaným skutočnostiam vychádza v ústrety barokovému ľudovému recipientovi a povoľuje za určitých podmienok aj ľudový spev v domácom jazyku, a pritom nenaŕša univerzálnosť katolíckej cirkvi.

Piesne adventné a vianočné by sme mohli pokladať za skupinu piesní tematicky najviac katolíckych, pretože práve v nich sa nachádza mariánsky kult a obľúbený vianočný ježišovský kult. Slovenské adventné piesne prebral Szöllösi podľa Viličovského zistení okrem jedného prípadu Kyrie výhradne z českých katolíckych spevníkov (Hlohovský – 6, Dekakord – 1) alebo patria k starším piesňam pred roku 1600 (2), prípadne nenašiel žiaden zdroj, z ktorého by mohli byť tieto adventné piesne prebrané (4).

K adventným piesňam spievaným mimo liturgických častí omše patrí pieseň s incipitom *O čtvterem Prýssti Páne* – O štvrtom príchode Pána. Pieseň nadväzuje na učenie o štvrtom príchode Krista – prvý príchod predstavuje jeho narodenie, druhý eucharistiu, tretí zmŕtvychvstanie a štvrtý – posledný súd. V kancionáloch sa zaraďuje práve k adventným piesňam.

Pieseň sa začína topickou výzvou k radosti nad príchodom Krista Vykupiteľa, a pokračuje chronologickým výkladom príchodov Krista na Zem. Odvôláva sa na Písmo a chronologicky pokračuje vo vykresľovaní etáp príchodu Krista s naliehavými výzvami k percipientovi. Tieto apely majú podobu imperatívov a navodzujú naliehavú výzvu k zmene:

Protož weli bdýti, A strýzliwým bytj
(Cantus Catholici, 1655 s. 9)

Radosť z príchodu Krista striedajú eschatologické vízie jeho posledného príchodu a súdu nad ľuďmi. Posledný súd sa metaforizuje do podoby dňa, ktorému lyrický subjekt v amplifikačnej gradácii prisudzuje epiteta s negatívnym zafarbením končiace hrozbou pekla. Obrazné prostriedky konca piesne majú v barokovom zápale apelovať na veriaceho a v poslednej strofe ho vyzývajú k obráteniu a svätosti. V barokovej antitíze stoja proti sebe na začiatku piesne výzva k radosti a chvále Boha a obrazy posledného súdu v posledných veršoch piesne.

Pieseň *Poslan gest Archangel, ku Marýgi Panně* je tradičnou adventnou piesňou. Podľa biblickej tradície naratívne vykresľuje zvestovanie Panne Márii. Typicky pre barokovú duchovnú poéziu však naruša chronologický čas, keď opis zvestovania Spasiteľa predchádza rozprávaniu, resp. zmienke o páde prvého človeka. Pieseň je typickým príkladom kancionálovej duchovnej piesne s epickou líniou. Katecheticky rozvíja Lukášovo evanjelium o archanjelovi, ktorý zvestoval Márii, že sa stane matkou Spasiteľa. Pieseň na mnohých miestach parafrázuje až cituje biblický text. Necháva prehovoriť archanjela aj Máriu, čím dodáva textu vierohodnosť, zapája percipienta a citovo ho angažuje.

V prvej slohe je čitateľ uvádzaný do textu neosobným rozprávačom, ktorý podáva už známe fakty (archanjel, Nazaret, zvestovanie). Táto neosobnosť sa mení pri použití priamej reči. Dialóg medzi anjelom a Máriou je len zriedkavo prerušený vsuvkami, ktoré majú slúžiť na posúvanie deja dopredu, prípadne načrtnúť stav mysle. V posledných troch slohách sa dostáva k slovu opäť rozprávač. Výzvami namierenými k poslucháčovi predkladá pravdy, kolektívne vedomie je tu prezentované nielen prostredníctvom tvarov slovies a zámen, ale aj apelatívnosťou, ktorá poukazuje na prvotný hriech, vykúpenie Synom a etické správanie:

Pane Kryste pro twé Swaté Wtleňý,
Degž nám w-dobrych skutcyh setrwaňý :/:

Abychom se zde swých hrýchůw kali :/:
Potom s-tebú wečne w-Nebi prebýwalj. Amen
(Cantus Catholici, 1655, s. 11)

Pieseň je 8-strofová, strofa 4-veršová, prevláda desaťslabičný verš. Rým je tvorený zväčša gramatickými tvarmi slov, prevládajú slovesné tvary. Nepravidelnosť v slabičnej organizácii verša (10, 11, 12 – slabičné verše) a oslabená funkcia rýmu nás vedie k presvedčeniu, že piesne sú napísané v spevnom verši. Tento verš prevažuje v piesňových textoch kancionálov, pretože slovesná stránka piesne je prispôbená stránke hudobnej.

Pieseň s incipitom *Angel k Panny Marye z-Nebe poslan bywisse* predstavuje pieseň s podobným motívom. Odlišuje sa však svojím uvedením v spevníku, keď sa odvoláva na panenstvo Panny Márie v nadpise. Táto pieseň je katolíckej piesňovej proveniencie, Szöllösi ju preberá z kancionálu Hlohovského. Môžeme ju zároveň zaradiť k piesňam mariánskeho kultu, ktoré sa tešili na Slovensku veľkej obľube. Práve jezuiti sa snažili o oživenie tohto kultu slávnosťami venovanými Pannu Márii. V piesni sa strieda niekoľko pásiem. Nestraný rozprávač vyrozpráva začiatok príbehu zvestovania a potom necháva v prvej osobe prehovorit' anjela. Epický príbeh sa neustále rozvíja cez rozprávača – výrazná je epická zložka s lyrickými prvkami, superlatívami, komentármi udalosti a exklamačnými prvkami v kolektívnom duchu prosby za milosť dobrého života a smrti.

Pri piesni s incipitom *Moc Božj diwná, a newýmľuwná, co gest učinila* Viličovský neuvádza prebratie zo známeho zdroja. Pieseň predstavuje chronologický opis udalostí od stvorenia sveta a človeka Bohom až po nové vykúpenie človeka príchodom Krista na svet. Personifikácia Božích vlastností (moc Božia, milosť Kristova učinila) je charakteristická pre duchovnú poéziu. Pieseň preberá biblický opis stvorenia a najmä pádu prvých ľudí. Rozprávač sa sústreďuje na vykreslenie diabla ako pôvodcu pádu človeka. Diabla tradične zobrazuje ako hada a prekročenie Božského zákona cez symbol jablka, ovocia, ktoré bolo človekovi zakázané jesť.

Z kompozičného hľadiska predstavuje tento opis úvod – príčinu, na ktorý nadväzuje dôsledok – očakávaný príchod Vykupiteľa. V porovnaní s epickým úvodom (rozprávaním o páde človeka) sa jadro vyznačuje väčšou lyrickosťou. Ústredným motívom už nie je pád človeka, ale milosť Kristova, ktorá sa v personifikovanej podobe stala vykupiteľským nástrojom Boha. Kristus cez metaforické obrazy prechádza do povedomia v najkrajších podobách, ktoré lyrický subjekt používa. Zároveň však jednotlivé obrazy vysvetľuje a takýmto spôsobom dosahuje úplné pochopenie svojho zámeru:

Z-Panny bez Muže, Wýkvetla Růže:
To jest ctený Mesýass...
(Cantus Catholici, 1655, s. 15)

V závere piesne je vyjadrená už topicky chvála Trojice a ukončenie celého spevu.

Pieseň *Po zlem padu Człoweka hryssného; Litoval Bůh, Stworeńy krásneho* je zameraná na jediný okamih – a to anjelské zvestovanie Panne Márii. Na rozdiel od predchádzajúcej piesne sa v skúmanej piesni pád človeka oznamuje len v jednom verši a celý priestor sa otvára pre rozprávanie o očakávanom príchode Spasiteľa. Uhol pohľadu sa zužuje na Máriu. Priradujú sa jej prívlastky, ktoré majú za úlohu zobrazit' jej psychický stav pri preberaní posolstva (*Pannu bázliwú*). Mária sa zachytáva v tomto vrcholnom okamihu ako zbožná žena (*Panna ten čas, w-Pisme rozgimala*), zobrazuje sa jej duševný stav (*Panna ačkoliw se gest ulekla*) a vkladajú sa jej do úst slová, ktoré vychádzajú z predpokladaného duševného stavu pri preberaní posolstva. Topický záver je v tejto piesni rozvedený do rozsiahlejšieho strofického celku – štyroch strof. Prosba o pomoc je hyperbolizovaná. Apeluje na spojenie Márie s ľudstvom a vyzýva percipientov k spoločnej prosbe o jej príhovor.

Pieseň *Żary preyasnu nawsstiwil Gabryel. MARYGI KRÁSNU* je lyrickým variantom adventného príbehu. Napriek primárnej epickej zložke prevláda lyrický tón prítomný v hromadení epitet, ktoré rozvíjajú nielen obraz Márie, ale sú priradované aj k iným, neživotným veciam (*żary preyasnu, Marygi krásnu, dcéra Nebeská, żadna zła żądost*). Prelínanie rozprávača a prehovorov Márie je málo zreteľné. V duchu poetiky staršej literatúry sa uplatňujú aj spojenia v súčasnosti považované za expresívne a zapadajú do kontextu piesne (*hned s-stúpil z-Nebe, do bricha gegiho*). Tento naturalizmus môžeme pokladať za jeden zo znakov barokovosti v spevníku.

Využitie latinských ustálených spojení v kontexte piesne môžeme pozorovať v piesni *Ave MARIA, gratia plena*. Pieseň je takmer doslovným prerozprávaním novozákonného textu. Pozoruhodnejšou je len výzva lyrického subjektu. Vyznačuje sa subjektívnym, intímnyim vzťahom k Márii, vyzýva ju k radosti a prirovnáva narodenie Krista k nebeskej rose, ktorá padá z neba. Pieseň pravdepodobne reaguje na introit – vstupný spev mariánskej adventnej omše *Rorate caeli de super*. Z úvodných slov vzniklo neskôr pomenovanie roráty. Spievali sa každý deň ráno v advente až do Štedrého dňa. Názov roráty pochádza zo začiatku textu starozákonného Izaiáša, ktoré sú piesňou chvály:

*Roste, nebesá, zhora,
Z oblakov nech prší pravda.
Otvor sa zem, nech urodí sa spása
a spolu s ňou nech pučí spravodlivosť:
Ja, Pán, som ju stvoril.
(Iz 45, 8)*

Biblický text korešponduje s prisľúbeniami o príchode Spasiteľa, rosa padajúca z neba je obrazom Božej milosti, ktorá zavláhuje zem a dáva život aj

človekovi prostredníctvom narodenia Krista. Záver piesne tvorí topická prosba o orodovanie za hriešnikov.

Poslednou slovenskou adventnou piesňou v Szöllösiho kancionáli je zaradená ranná pieseň. V spevníku sa zaradenie rannej piesne k piesňam viažucim sa k obdobiu liturgického roka vyskytuje zriedkavo. Pieseň *HÄynal wssychnj zaspýwagme, Čžest, chwálu Bohu wzdáwagme* sa obracia k Bohu. Nenachádza sa v nej motív Márie ako rodičky Krista, ktorý obsahujú takmer všetky adventné piesne v spevníku. Začína sa výzvou ku kolektívnemu recipientovi, aby chválil Boha a spieval na jeho chválu. Pieseň rozvíja motív tmy, ktorá vládla na svete po páde prvého človeka a ako protiklad predkladá svetlo Krista, ktorý sa má narodiť a vykúpiť svet od hriechu. Motív tmy prechádza celou piesňou, vracia sa na niekoľkých miestach. Tma – temnota, do ktorej bol človek odsúdený, temnota spojená s diablom a s jeho vládou, temnota ako smrť každého človeka. Tento motív súvisí pravdepodobne s určením piesne ako rannej, v symbolickej rovine ako piesne vítajúcej deň nielen z časového hľadiska, ale predovšetkým z hľadiska teologicko-symbolického, Krista. Po noci má nasledovať šťastný deň. V piesni môžeme identifikovať aj obraz života ako sna, ktorý možno považovať za náznak barokovosti:

*Ráčiz nás, y w-té požehnat',
A po nj, Den ltyastliwý dat'.
Když čas bude, ze sna powstať.
(Cantus Catholici, 1655, s. 19)*

Pieseň je zaujímavá aj obrazmi, ktoré v predchádzajúcich piesňach ne-nájdem. Sem by sme mohli zaradiť aj motív noci, ktorá počas svojho behu zahynula; motív pohybu môžeme zaradiť k prvkom barokovosti. Pieseň má 8-slabičné usporiadanie veršov, v trojveršových strofách. Rým je združený aaa, gramatický.

Adventné piesne v spevníku Cantus Catholici sa dajú charakterizovať ako piesne s epickým obsahom, rozprávajúce príbeh zvestovania narodenia Krista. Obsahujú topické motívy a epiteta predovšetkým v súvislosti s Pannou Máriou, jej postojom k zvestovaniu a prijatím Božej vôle. Piesne majú apelatívny charakter, skutočnosť narodenia Vykupiteľa má za úlohu ľudí zmobilizovať, aby s čistým srdcom očakávali príchod Krista.

Literatúra

GÁFRIKOVÁ, Gizela: Niekoľko poznámok k problematike literárnohistorickej analýzy spevníka Cantus Catholici. In: Cantus Catholici a duchovná pieseň 17. storočia v strednej Európe. Bratislava: Slavistický kabinet SAV 2002, s. 61 – 66.

KERUEOVÁ, Marta: Nahliadnutia do staršej slovenskej literatúry. Nitra: UKF 1999. 187 s.

KRASNOVSKÁ, Elena: České predlohy a ich odraz v jazyku duchovných piesní spevníka Cantus Catholoci. In: Cantus Catholici a duchovná pieseň 17. storočia v strednej Európe. Bratislava: Slavistický kabinet SAV 2002, s. 23 – 41.

MINÁRIK, Jozef: Baroková literatúra. Svetová, česká, slovenská. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1984.

RÚFUS, Milan: Nové modlitbičky. Bratislava 1994.

VILKOVSKÝ, Ján: Cantus catholici. Bratislava 9, 1935, s. 269 – 306.

ŽILKA, Tibor: Poetický slovník. Bratislava : Tatran 1987, 440 s.

Za bohatstvom slovníků Daniela Adama z Veleslavína

Hana Sobalíková

Ústav pro jazyk český Akademie věd ČR, Praha

Jméno tiskaře a nakladatele Daniela Adama z Veleslavína (1545-1599) je neodmyslitelně spojováno s Prahou druhé poloviny 16. stol. Práce vycházející z jeho tiskařské dílny spojovala na svou dobu mimořádná kvalita formální i důraz na jazykovou vytríbenost textu. Veleslavín patřil k horlivým zastáncům a propagátorům českého jazyka. Stesky nad nedostatkem kvalitních českých překladů a důraz na kvalitu českého jazyka patřily k leitmotívům většiny předmluv, kterými uváděl své tisky. Jeho osobním příspěvkem ke zvýšení kvality české řeči byly nepochybně i jeho čtyři jazykové slovníky, a to *Dictionarium linguae latinae* (1579), *Nomenclator trilingvis* (1586), *Nomenclator quadrilingvis* (1598) a *Silva quadrilingvis* (1598). Žádný z těchto slovníků nebyl prací zcela původní, ale vycházel ze zahraniční předlohy.

1. Veleslavínovy jazykové slovníky – přehled

1.1. *Dictionarium linguae latinae*

Prvním ze série Veleslavínových slovníků bylo ***Dictionarium linguae latinae*** (Veleslavín, 1579), které vyšlo ještě pod patronací Melantrichovou (Veleslavín byl Melantrichovým zetěm¹). Předlohou tomuto slovníku byla práce

¹ S Annou Černou, nejstarší dcerou Jana Melantricha se Veleslavín, již jako vážený pražský měšťan a profesor historie na univerzitě oženil roku 1576. Vztah mezi Melantrichem a Veleslavínem se však neobešel bez napětí. Po počátečních letech, kdy se Veleslavín u svého tchána zaučoval do knihtiskařské práce a kdy pracovali společně, se začali jeden druhému odcizovat. Jistou roli zde zřejmě sehrála i skutečnost, že Melantrichovi se v pokročilém věku narodil syn Jiří, ten však nebyl schopen se vedle Veleslavína, jemuž navíc zůstalo vybavení tiskárny a část produkce slíbené mu již při sňatku, prosadit a ve velmi mladém věku (1586) zemřel. Celou tiskárnu poté převzal Veleslavín a stal se tak jejím skutečným dědicem.

německého učenice Basilia Fabera (1520-1576), rektora škol v Nordhausenu a Quadlinburku a převora sboru augustiniánů v Erfurtu. Jeho latinsko-německý **Thesaurus eruditionis scholasticae** (Faber, 1571) vyšel poprvé roku 1571 – jednalo se tedy o práci poměrně aktuální. Toto rozsáhlé dílo, na kterém Faber pracoval celé desetiletí, dokázal Veleslavín v Čechách vydat pouhých osm let po německém vydání. Práce na překladu přitom musila být poměrně náročná. Faberův latinsko-německý Thesaurus měl sloužit německé mládeži při studiu latinského jazyka, a slovníková hesla proto obsahovala vedle gramatických kategorií také velký počet latinských přísloví, jejichž překlad do češtiny vyžadoval důkladnou jazykovou průpravu.

Faberův Thesaurus zahrnoval základní slovní zásobu, se kterou se žáci při studiu mohli setkat. I Německo XVI. stol. bylo zasaženo všeobecným zvýšením zájmu o antický svět, a proto i Thesaurus obsahoval mnoho hesel odkazujících k antickým reáliím (jednalo se především o pojmenování osob antických bájeslovných hrdinů a toponyma z antického světa). Ze stejného důvodu byly součástí heslových statí citáty antických autorů s odkazy na konkrétní díla (především Ciceronova, Vergiliova, Tacitova a Terentiova).

První vydání Veleslavínova překladového Dictionaria obsahovalo dva jazyky, latinu a češtinu. Později k těmto jazykům přibyla němčina a Dictionarium bylo nadále vydáváno jako slovník tříjazyčný (latinsko-německo-český²).

1.2 Nomenclatory

Dictionarium následoval o sedm let později další slovník, **Nomenclator trilingvis** (Veleslavín, 1586), rozšířený v roce 1598 na **Nomenclator quadrilingvis bohemico-latino-graeco-germanicus** (Veleslavín, 1598¹).

Tomu byl zahraniční předlohou osmijazyčný (řecko-latinsko-německo-francouzsko-vlámsko-španělsko-italsko-anglický) **Nomenclator omnium rerum** (Junius, 1567) holandského učenice Hadriana Junia³.

Z původních jazyků ponechal Veleslavín ve svých Nomenclatorech jen latinu, němčinu a řečtinu, nově byla zařazena čeština.

Oba Nomenclatory jsou slovníky věcné, řazené podle obsahové souvislosti jednotlivých hesel. Výhody snazší manipulace, kterou mají abecední slovníky oproti výkladovým, byly v Juniovi kompenzovány zařazením rejstříků, v nichž byla hlavní heslová slova řazena abecedně. Veleslavínův tříjazyčný Nomenclator tento rejstřík ještě postrádal. I to mohl být jeden z důvodů, proč se Veleslavín

² V ojedinělých případech se vyskytují i hesla rozšířená o řecké ekvivalenty. Tato praxe je však natolik výjimečná, že o řečtině nelze hovořit jako o jednom ze slovníkových jazyků.

³ Volba holandského učenice Hadriana Junia (vlastním jménem Adriaehna de Jonghe) byla opravdu uvážena. měl nejlepší předpoklady vytvořit kvalitní lexikografické dílo. Byl vpravdě renesančním člověkem s výrazným sklonem k univerzálně vzdělání. Orientoval se především na přírodní vědy (byl známým lékařem a přírodovědcem), k jeho zálibám ale patřila i jazykověda (byl uznáván především jako překladatel z latiny do řečtiny).

rozhodl zpracovat Juniiův slovník ještě jednou. Jeho čtyřjazyčný Nomenclator obsahoval vedle dřívě scházejícího latinského rejstříku dokonce nově zpracovaný rejstřík český.

1.3 *Silva quadrilingvis*

V roce 1598 Veleslavín vydal ještě jedno lexikografické dílo, **Silvu quadrilingvis**⁴ (Veleslavín, 1598²). Nabízí se otázka, proč se nesoustředil na vydání jediného slovníku co nejlépe zpracovaného a tříštil svou pozornost hned na slovníky dva. Odpověď nám může poskytnout bližší srovnání těchto slovníků; svým pojetím i formálními rysy se totiž výrazně liší, a tím pádem doplňují.

Tyto rozdíly naznačuje již odlišná symbolika jejich názvů, tak typická právě pro renesanční dobu. Slovo Nomenclator označovalo ve starém Římě otroka, jehož úkolem bylo doprovázet svého pána a „našeptávat“ mu jména kolemjdoucích. (Jeho pán byl díky těmto radám nejen stále připraven adekvátně reagovat na pozdrav, ale i schopen vzájemného setkání správně využít.)

Latinský výraz *Silva* můžeme do češtiny přeložit jako les, strom. Přirovnání tohoto slovníku k „lesu slov“ bylo zvoleno opravdu výstižně, neboť čtenář je často téměř „ztracen“ v bezpočtu různých slov podobného významu shrnutých pod jedno heslo. Zatímco „otrok-našeptávač“ Nomenclator měl pomoci svému uživateli pochopit význam jistého slova či slovního obratu, *Silva* mu naopak pomáhala vybrat si z „nepřehledného množství“ slov podobného významu to nejvhodnější⁵.

Jako předloha pro *Silvu quadrilingvis* posloužil slovník Helfrica Emmelia ***Silva quinquelingvis vocabularum... germanicae, latinae, graecae, hebraicae et gallicae*** (Emmelius, 1592). *Silva* je čtyřjazyčným, česko-latinsko-řecko-německým slovníkem kombinovaně uspořádaným. Změna výchozího jazyka si vyžádala přebudování struktury celého slovníku. Veleslavín svůj slovník rozšířil o německý rejstřík, čímž celé dílo propojil s předchozím Dictionariem, jež bylo pouze latinsko-česko-německé (tím v podstatě vytvořil náhradu i za scházející slovník česko-latinský) a obohatil jej o česko-německé a česko-řecké partie.

2.

Veleslavínovy jazykové slovníky patří bezesporu k nejvýznamnějším českým lexikografickým pracím a významně ovlivnily i vývoj moderního spisovného jazyka. Přesto na podrobnější průzkum stále čekají. Zevrubněji

⁴ Celý název zní: *Silva quadrilingvis vocabularum et phrasium bohemicae, latinae, graecae et germanicae linguae*.

⁵ Těto vlastnosti si všímá např. i Bohuslav Balbín ve své slavné *Obraně*: „...z každého kořene vychází slov co nejvíce, takže často jediný kořen ze sebe vyvozuje dvacet i třicet jiných slov, což lze zčásti pochopit z knihy našeho Veleslavína, která se nazývá *Silva quadrilingvis*“ (Balbín, 1988, s. 151).

dosud nebyl např. zkoumán ani jejich vztah ke slovníkům starším. Autoři dosavadní literatury⁶ se o těchto slovnících zmiňují pouze jako o překladech prací cizích a také o jejich závislosti na starších domácích slovnících je pojednáváno velmi všeobecně. Míra Veleslavínova vlastního tvůrčího podílu na jejich konečné podobě proto nebyla zcela jasná. V našem příspěvku bychom chtěli právě míru Veleslavínovy vlastní invence podrobněji sledovat. Zajímat nás bude jak vztah jeho slovníků ke starším českým lexikografickým pracím (zde se zaměříme především na podobu českých pasáží jednotlivých slovníků), tak i vztah k přímým zahraničním předlohám. Do výčtu srovnávaných slovníků přiřadíme ještě jeden český slovník mladší. Zařazením tohoto slovníku bychom chtěli naznačit, jak velký vliv měly Veleslavínovy slovníky na své bezprostřední nástupce.

S ohledem na rozsah tohoto příspěvku se zaměříme jen na jeden z Veleslavínových slovníků, a to na *Nomenclator quadrilingvis*. Vybrali jsme jej proto, že svým obsahem a typem hesel je nejpodobnější starším českým slovníkům a při srovnání s Juniovou předlohou budeme moci sledovat i případné posuny, k nimž mohlo dojít od jeho staršího vydání coby *Nomenclatoru trilingvis*.

2.1 *Prameny*

Při výběru srovnávacích pramenů jsme se zaměřili především na hlavní lexikografická díla XVI. stol. Mezi slovníky, které lze považovat za bezprostřední Veleslavínovy české předchůdce, nepochybně patřil **Lactifer** Jana Vodňanského (Vodňanský, 1511), ze slovníku Petra Dasypodia vycházející *Dictionarium* Tomáše Rešelia (Rešelius, 1560/62) a jako zástupce drobnějších slovníkářských prací jsme zvolili *Vokabulář* z roku 1555 (*Codicillus*, 1555). S Veleslavínem tyto slovníky spojuje skutečnost, že každý z nich měl cizojazyčnou předlohu. Na souvislost se slovníkem Rešeliovým poukazuje konečně i sám Veleslavín v předmluvě k *Dictionariu*.

Zahraníční předlohou obou Veleslavínových *Nomenclatorů* byl slovník holandského jazykovědce Hadriana Junia.

Jako zástupce následující české lexikografické tradice bylo vybráno **Dictionarium bohemicolatinum** Kašpara Vusína (Vusín, 1706).

Posuzována byla jak celková podoba slovníku, tak i konkrétní podoba hesel. Ta byla porovnána na základě dvou slovníkových kapitol Veleslavínova *Nomenclatoru* (kap. *De re libraria*⁷ a *De venis metallicis*⁸ cca 190 hesel). První z nich měla předobraz ve slovníku Juniově, název druhé z nich Juniov slovník neobsahoval.

⁶ Viz např. Novák, 1885; Páta, 1911; Volf, 1926; Jílek, 1947; Dobrovský, 1954; Kopecký, 1962; Horák, 1968.

⁷ *Nomenclator*, s. 305-315.

⁸ *Nomenclator*, s- 543-547.

Jako studijní materiál jsme využívali dostupné původní tisky slovníků, popřípadě jejich faksimile, v případě Juniova slovníku byla využita elektronická verze originálu.

3. Porovnání Veleslavínových Nomenclatorů se staršími domácími slovníky

Už letmé srovnání několika typických hesel jednotlivých slovníků potvrzuje, že s postupem doby docházelo ke stálému zdokonalování českých slovníků. Lactifer i Vokabuláře se drží pevněji zahraniční předlohy a zachovávají původní řazení. Prvním slovníkem, který za výchozí jazyk volí češtinu, je až Dictionarium Tomáše Rešelia.

S postupným zdokonalováním knihtisku dochází i k soustavnému zkvalitňování formální a technické kvality českých slovníků. Hesla se stávají přehlednější, orientaci nově usnadňují odkazy i přiložené rejstříky. (Vodňanského Lactifer, jenž graficky neodděloval ani heslové záhlaví od heslové statě, vystřídal drobné vokabuláře, které již toto členění důsledně zachovávaly. Následující Rešeliův slovník pak do svého slovníku nově přejal i latinský rejstřík.)

Teprve Veleslavín však přispěl ke zdokonalení formální stránky slovníků skutečně významně; využil všech do té doby známých způsobů urychlujících práci se slovníkem, ale přidal i některé nové. Neježe svůj Nomenclator quadrilingvis přepracoval podle výchozího jazyka českého, ale doplnil do něj i české rejstříky a odkazy⁹.

Dosud neobvyklé bylo také zařazení jiných jazyků než latiny a češtiny. Řecké pasáže sice ani ve Veleslavínových slovnících nebyly příliš rozsáhlé, svědčily však o tom, že i v Čechách se během XVI. stol. zvyšoval zájem o tento jazyk – nezapomeňme, že je to doba, kdy vzniká i překlad Bible kralické, s jejímiž autory udržoval Veleslavín přátelské styky.

Nejdůležitějším úkolem našeho srovnávání bylo porovnat podobu hesel jimi přinášovaných a zjistit, zda a nakolik z nich Veleslavín čerpal. Nejbližší byla Nomenclatoru bezesporu práce Tomáše Rešelia, tedy slovník pocházející téměř ze stejného období. Naproti tomu Lactifer nebo Vokabulář vykazovaly mnohem menší počet shod (i zde se ovšem objevovala hesla téměř doslovného znění). Zcela jinak vypadala situace v případě kap. De venis metallicis. Veleslavínův materiál se při porovnání se staršími pracemi jeví jako zcela jedinečný (ukázka srovnávacích tabulek k tomu účelu používaných viz Příloha).

⁹ Přestože dotvoření systému odkazů a zhotovení českého rejstříku bylo při tehdejších technických možnostech prací velmi náročnou, Veleslavín byl navíc schopen své slovníky připravit k vydání v nepoměrně kratším čase, než tomu bylo u prací starších (český Lactifer vyšel 33 let po vydání Guarina z Verony; Rešelia dělilo od Dasypodiova prvního vydání 25 let, Veleslavina již jen 19 – u Dictionaria to bylo dokonce jen 8 let a u Silvy 6 let). Veleslavínovou zásluhou tak byl český trh zásobován velice moderními a aktuálními díly současné světové produkce (toto urychlení bylo umožněno také zdokonalením tiskařských metod – např. již nebylo zvykem zhotovovat písmové matrice ručně apod.).

O to překvapivější se může zdát srovnání s mladším slovníkem Kašpara Vusína.

Kašpar Vusín psal své *Dictionarium* na počátku 18. stol. a po stránce formální je jeho slovník nepochybně pokročilejší. Rozšířeno bylo heslové zázhlaví (nově byly přidány údaje o slovním druhu u adjektiv a adverbii, sjednotilo se také uvádění jmenného rodu atd.). Na konci každé části byla navíc otištěna instrukce pro čtenáře, jak mají se slovníkem pracovat.

O to více však vynikly shody ve slovní zásobě obou slovníků. Ze srovnávaných kapitol vyplynulo, že Veleslavínovy slovníky byly Vusínovi mnohem více než jen jedním z pramenů. Doslovně či jen s drobnými odlišnostmi byly přejímány i Veleslavínovy výkladové definice. Takto byla v podstatě převzata téměř celá námi sledovaná kapitola věnovaná hornictví.

4. Porovnání Veleslavínových Nomenclatorů s jejich zahraniční předlohou, slovníkem Hadriana Junia

Hesla **Nomenclatoru trilingvis** se lišila od původních hesel Juniových jen vypuštěním cizojazyčných ekvivalentů mimo latinu a němčinu a doplněním ekvivalentu českého. Latina zůstává jazykem výchozím a ani obsahově se tento *Nomenclator* od Juniova slovníku téměř neliší. Drobné rozdíly vyskytující se především v německých pasážích, nemají v rámci celého slovníku větší význam¹⁰. Ani Veleslavínem doplněné české ekvivalenty nejsou v tříjazyčném *Nomenclatoru* příliš rozsáhlé a zaujímají jen nepatrnou část heslové stati.

Čtyřjazyčný Nomenclator tento nepoměr mezi latinou a češtinou mění. České pasáže jsou zde rozšířeny, výkladové definice zpřesněny. Latinské ekvivalenty, podobně jako řecké, jsou naopak výrazně zestručněny a zachycují nyní jen klíčová slova (bez uvedení formálně morfologických údajů). Německé pasáže zůstávají v obou Veleslavínových *Nomenclatorech* beze změny. Jak vyplynulo z našeho srovnání, Veleslavín formuloval české pasáže svých hesel poměrně nezávisle na původních jazycích (doplňoval vlastní výklady slo apod.). Ani celkově se slovní zásoba obsažená v těchto kapitolách plně nekryla se slovní zásobou slovníku Juniova. To by potvrdzovalo naši domněnku, že Veleslavín svůj *Nomenclator* výrazněji upravil. Proto jsme se rozhodli porovnat také celkovou strukturu obou slovníků a slovní zásobu jimi přinášenu.

4.1. Porovnání struktury Veleslavínových Nomenclatorů se slovníkem Hadriana Junia

Provedené srovnání obsahu jednotlivých kapitol *Nomenclatoru quadrilingvis* a Junia prokázalo, že Veleslavín sice slovníkový materiál rozčlenil podrobněji,

¹⁰ Jednalo se o drobné změny jako vypuštění německého výrazu apod. (např. Junius: *Supplicatz, Supplication, [chriftlich Brieff oder Bittbrief]*, s. 2 ... Veleslavín: *Supplicatz, Supplication, [chriftlich Brieff]*. Junius: *Libellus famo]]us / Ein verleumbdes [chreiben]*, s. 2 ... Veleslavín: *Libellus famo]]us / Ein verleumbdes [chreiben, Schandbrieff]*, s. 2).

ale hlavních témat vytyčených Juniem se v zásadě přidržel. Přesto se jednalo o úpravy dost zásadní. Již samotné přetřídění nepodléhalo náhodě. Zatímco Juniův slovník zahajuje kapitola *De libraria*, do čela Veleslavínova *Nomenclatoru* se, zcela v duchu domácí tradice, dostává oddíl věnovaný Bohu a náboženským otázkám. Veleslavínova struktura se celkově jeví vůbec mnohem pevnější. Kapitoly navazující na oddíl náboženský postupně pojednávají o celém stvořeném světě, neživé přírodě, rostlinách a živočiších; druhá polovina slovníku je pak věnována člověku a lidským činnostem, přes vědu, řemesla, zemědělské činnosti až po záznamy tradičních her a zábav.

Zúžením příliš obecných kapitol Juniovy a jejich novým zařazením Veleslavín aktualizoval některá témata, a tím jim dodal konkrétnějšího obsahu (např. Juniovy obecné kapitoly věnované lékařství: kap. *Morborum, symptomatum, vitiorumque naturae α affectionum vocabula, De medicamentis, Chirurgica* jsou Veleslavínem rozčleněny do několika podrobnějších oddílů: kap. *De animalibus α partibus eorum similaribus* a *De animalibus α partibus eorum dissimilaribus*, zachycující názvy jednotlivých částí lidského těla, kap. *De morbis in genere, De morbis in specie* věnující se hlavním typům a druhům existujících onemocnění, kap. *De tumoribus, De ulceribus, De excrementis* popisující speciální typy neduhů a kap. *De medicamentariom, De artibus in genere ad medicam, a De chirurgo* věnované léčebným metodám a nástrojům v lékařství používaným.

Ojedinele byly doplněny i větší celky (a naše domněnka, že *Nomenclator quadrilingvis* přináší i originální Veleslavínem zpracovaný materiál, se tak potvrdila). Většina Veleslavínem doplněných kapitol se věnovala přírodním vědám, a to zejména botanice (rozšíření právě těchto oddílů jistě souviselo s mimořádným zájmem české vědecké veřejnosti o tyto obory, podněcené přítomností takových osobností jako byli Tycho de Brahe, Jan Kepler, Mathioli č Tadeáš Hájek z Hájku). Nejrozsáhlejším takto přidaným oddílem jsou kapitoly věnované hornictví (u Junia se vyskytují pouze názvy hornin), v nichž se Veleslavínovi podařilo zachytit velmi reálný pohled na hornické město Kutnou Horu XVI., dále jsou to např. kapitoly *De mundo, coello et astris, De scholis, De testamento, morte ad*.

Naopak omezována byla především kulturní témata – zkráceny byly Juniovy kapitoly věnované hudbě¹¹, vypuštěny kap. *Lusoria, Architectonica* – a omezován byl jejich počet i v dalších kapitolách (v případě sledované kapitoly *De libraria* byla vypuštěna pojmenování některých druhů veršů¹²). Nově díky Veleslavínovi do slovníku pronikly i odkazy na české prostředí¹³.

¹¹ Jedná se o kapitoly *De musica et instrumentis musicis*, s. 345-350 a *De sonis, variisque vocabulis*, s. 131-135. (V Juniově slovníku jsou to kap. *Musica instrumenta, eoque spectantia*, s. 366-372, *Musices materia reliqua, cum appendicibus sonis, srepitibusque harmoniae dissonis*, s. 372-380.

¹² Nešlo přitom jen o vypouštění z neznalosti těchto terminů – *Nomenclator trilingvis* ještě velký počet těchto názvů zachovává a také překládá.

¹³ Např. *Nomenclator quadrilingvis*, (kap. *De re pecuniaria*): *Mince, dům w kterémž penje bigi, Wla[ký] dwůr u Hory / Moneteria officina / Die Müntz*, s. 562 ... *Nomenclator*

5. Závěry

Na základě provedeného srovnání se staršími českými slovníky bylo možné konstatovat, že žádný ze srovnávaných slovníků nebyl pro podobu a uspořádání českých částí Veleslavinova Nomenclatoru quadrilingvis určující a pro některé oblasti je slovník zcela jedinečným pramenem. Také srovnání se zahraniční předlohou prokázalo, že se Veleslavin, zvláště v mladším Nomenclatoru quadrilingvis, výrazně odpoutal od své předlohy a nelze tedy jeho iniciativu označit za pouhý převod cizího slovníku. Junius mu byl opravdu jen předlohou, na jejímž základě byl vytvořen zcela nový slovník, odrážející českou realitu druhé pol. 16. stol.

Literatura

Primární prameny

(Vokabulář, 1550) Wokabularž Latinjky, Czeļky y Niemecky ex Petro Dasypodio, Sebaldoy Heyden a Ioanne Piniciano. vyd. Jan Kantor Had 1550, Knihopis č. 16614, sign. MK 26 E 22.

(Vodňanský, 1511) Vodňanský, J.B.: Lactifer. Knihopis č. 2801, sign. MK 25 D 7.

Dasypodius, P.: Dictionarium Bohemicolatinum. Knihopis č. 1812, sign. MK 26 B 5.

(Junius, 1567) Junius, H.: Nomenclator omnium rerum propria nomina variis lingvis explicata indicans. In: Documenta linguistica, Quellen zur Geschichte Sprache des 15 bis 20 Jahrhunderts, Reihe I. Wörterbücher des 15 und 16 Jahrhunderts / Universitätsbibliothek Antwerpen, sign. BL 809, Dostupný z <URL:http://gallica.bnf.fr/scripts/ConsultationTout.exe?E=0&O=N027126>.

(Vusín, 1706) Vusín, K.: Dictionarium von dreien Sprachen, Deutjch / Lateinijch / und Böhmijch. Knihopis č. 16692, sign. MK 26 A 1.

(Veleslavin, 1579) Daniel Adam z Veleslavína: Dictionarium linguae latinae ex magno Basilii Fabri Thesauro collectum atque concinatum. Knihopis č. 2402, sign. MK 26 B 1.

(Veleslavin, 1598) Daniel Adam z Veleslavína: Silva quadrilingvis vocabularum et phrasium bohemicae, latinae, graecae et germanicae linguae. Knihopis č. 2253, sign. MK 26 B 2.

(Veleslavin, 1586) Daniel Adam z Veleslavína: Nomenclator omnium rerum propria nomina tribus lingvis, latina bohemica et germanica explicata continens. Knihopis č. 3637, sign. MK 26 E 5.

(Veleslavin, 1598¹) Nomenclator quadrilingvis Daniel Adam z Veleslavína: Nomenclator quadrilingvis bohemicolatinograecogermanicus. Knihopis č. 3636, sign. MK 26 B 2.

quadrilingvis, (kap. De mensuris liquidorum): *Ořmnácte pinet, třidceti řřeřt mářů, málo wjce než půř wědra prařřkého / Metreta Attica, cadus, capit congios 12 / Neun vierthel, 36 Maasß, s. 338 ... Nomenclator quadrilingvis (kap. De regio statu et aula): Zpráwce kráľowřtwj, po řmřti krále až do wolenj nowého, purgabě prařřký w Čechách / Interrex / Ein řtatthalter eines geřtorbenen Königs oder Regent, s. 271-272.*

Sekundárni literatura

BALBÍN, Bohuslav: Rozprava krátká, ale pravdivá. Praha: Odeon 1988.

HORÁK, František: Pět století českého knihtisku. Praha: Odeon 1968.

KOPECKÝ, Milan: Daniel Adam z Veleslavína. Praha: Svobodné slovo 1962.

Manuál lexikografie. Jinočany: HaH 1995.

MICHÁLEK, Emanuel: K vývoji v slovníkářství staročeského údobí, NŘ 77, 1994, s. 116-123.

JÍLEK, F.: M. Daniel Adam z Veleslavína. Přerov 1947.

DOBROVSKÝ, Josef: O zavedení knihtisku v Čechách. Praha: ČSAV 1954.

VOLF, Josef: Dějiny českého knihtisku do roku 1848. Praha 1926.

NOVÁK, Jan: O slovníkářských pracích Daniela Adama z Veleslavína, ČČM 1885, s. 333-346 a 556-563.

PÁTA, J.: Česká lexikografie. Stručný nástin dějin českého slovníkářství. ČMF 1911, s. 6-13.

Poetika staršej cestopisnej a memoárovej literatúry

Katarína Vilčeková

Katedra slovenského jazyka a literatúry, Filozofická fakulta Katolíckej univerzity,
Ružomberok

Memoárová a cestopisná próza sa v staršej slovenskej literatúre začala výraznejšie formovať už počas druhého obdobia slovenskej renesančnej literatúry (1540 – 1620). Vrchol svojho rozkvetu však zaznamenala v prvom (1650 – 1680) a druhom (1680 – 1750) literárnom období baroka. V renesančnom, ale najmä v barokovom literárnom období sa rozvíjajú prevažne tieto žánre memoárovej a cestopisnej prózy – memoáre, autobiografie, denníky a cestovné denníky.

Memoáre (tiež pamäti) sa nachádzajú na rozhraní medzi vecnou a umeleckou literatúrou. Tento epický žánr v sebe nesie črty poviedky i vedeckej prózy. V strede záujmu nie je autor a jeho osobnosť – všetka pozornosť sa v memoárovej literatúre koncentruje na prežité udalosti, autorove spomienky, zážitky a stretnutia s rôznymi významnými či inak zaujímavými ľuďmi. Autor zaznamenáva udalosti, ktoré sám zažil alebo na ktorých sa ako svedok či spolutorca zúčastnil. Pri opise týchto udalostí zohrávajú dôležitú rolu individuálne postrehy autora a jeho postoj k udalostiam, čiže uplatnenie subjektívneho zorného uhla (porov. Žilka, 1984, s. 316).

Memoáre subsumujú širokú škálu nesúrodých literárnych foriem – od jednoduchého súhrnu viac alebo menej zaujímavých skutočností až po jednoznačne beletristické diela, ktoré sú tvorené s jasným umeleckým zámerom ako osobná výpoveď o vlastnom pohľade na prežívané udalosti i predostreté fakty.

Memoárová literatúra vyniká faktografickosťou, ale veľa závisí aj od subjektívneho postoja autora, t. j. aké fakty si vyberie a ako ich okomentuje, a či do textu vnáša vhodné opisy prostredia alebo charakteristiku osôb. Podľa miery autorovej vierohodnosti a jeho faktografickej spoľahlivosti môžu pamäti slúžiť aj ako historické pramene. V závislosti od autorových umeleckých daností smú memoáre aktívne zasahovať do vlastného vývoja beletrie. V prípade beletrizovanej memoárovej literatúry je niekedy ťažko určiť hranicu medzi pamäťami a vlastnou autobiografiou. V oboch prípadoch ide o biografické formy a prechod medzi nimi je plynulý. Memoáre na rozdiel od životopisu majú širší záber, neobmedzujú sa iba na autorovu biografiu. Od autobiografie sa pamäti líšia aj tým, že majú spravidla nesujetovú výstavbu (témy sú zvyčajne voľne zoradené a vybrané podľa určitých kritérií). Memoáre javia totiž väčší záujem o prezentáciu vonkajších aspektov (t. j. prostredie, konkrétne udalosti, významné osobnosti a pod.) ako o celistvé profilovanie autorovho vnútorného vývoja, na ktorý sa kladie menší zreteľ. Pochopiteľne aj tu vždy prevažuje subjektívne hľadisko (porov. Vlašín, 1984, s. 261). V slovenskej literatúre môžeme za memoáre považovať všetky autobiografie. Pamäti nie sú totožné ani s kronikou. Líšia sa od nej väčšou mierou subjektívnosti a použitia umeleckých prostriedkov (Žilka, 1984, s. 316).

Autobiografia popisuje vlastný život autora, resp. niektoré závažné úseky alebo významné udalosti jeho života, zážitky a pod. (porov. Vlašín, 1984, s. 34). Uplatňujú sa v nej prvky tzv. vecnej i umeleckej literatúry. Tie autobiografie, ktoré sú iba strohým výpočtom významnejších udalostí a faktov zo života človeka či vecne predkladajú pamätihodné udalosti, patria výlučne medzi útvary vecnej literatúry. Poznáme však aj autobiografie, ktoré okrem celistvého literárneho zachytenia faktov a udalostí zo života autora (t. j. spisovateľa) podávajú dôležité svedectvo o vtedajšej dobe či autorových súčasníkoch. Prezentujú sa v nich aj autorove komentáre kľúčových udalostí, názory a postoje. Tento druh autobiografií je významným prameňom pre literárnohistorické bádanie. Autor v nich využíva jazykové prostriedky umeleckého štýlu, preto tieto autobiografie zaraďujeme k tzv. umeleckej literatúre (porov. Findra – Gombala – Plintovič, 1987, s. 36).

V autobiografii sa spravidla prelínajú dve tendencie:

1. autorove zážitky sa zasadujú do širšieho kontextu spoločenského a historického diania, ktoré sa autor snaží interpretovať pomocou vlastných komentárov;
2. pozornosť sa viac upriamuje na autorov vnútorný psychologický a svetónázorový vývin (porov. Vlašín, 1984, s. 34).

V prvom prípade autor využíva objektivizované postupy a v druhom postupy subjektivizované (porov. Žilka, 1984, s. 318).

Autobiografia môže mať rozličnú literárnu formu, napríklad ako:

- denník (t. j. jednoduché denníkové záznamy alebo literárne štylizovaný denník)

- letopis
- memoáre (tiež pamäti)
- rôzne podoby historickej a úvahovej literatúry
- autobiografický román

Umelecká literárna autobiografia má obvykle charakter tzv. semiautobiografie (t. j. čiastočná, polovičná autobiografia) alebo jej faktická životopisná náplň býva spravidla básnicky pretvorená a doplnená. V umeleckej literatúre sa vyskytuje aj tzv. fiktívna autobiografia, ktorá využíva autobiografickú formu rozprávania v 1. os. sg. (tzv. ich formu) ako výrazového prostriedku pre celkom vymyslenú životopisnú fabulu (porov. Vlašín, 1984, s. 34).

Denník patrí prvotne k žánrom vecnej literatúry a je preňho charakteristická forma denných či chronologicky radených záznamov prevažne s autobiografickým, ale aj spoločenským obsahom (porov. Vlašín, 1984, s. 34). Autor v ňom zobrazuje udalosti osobného, spoločenského, politického, kultúrneho či literárneho života, na ktorých sa zúčastnil alebo bol ich svedkom. Fakty sa v denníku zvyčajne podávajú subjektívne, bezprostredne. Denník ako žáner vecnej literatúry môže obsahovať hodnoverné informácie o pohnutých spoločenských udalostiach, napríklad o vojne a pod. (porov. Žilka, 1984, s. 315). Predostreté údaje autobiografického charakteru o spoločenských udalostiach a osobnom živote autora môžu mať povahu filozofickú, politickú, náboženskú, literárnu, osobnú a i. (porov. Vlašín, 1984, s. 70). Denníky môžu obsahovať aj záznamy myšlienok a názorov autora, preto sú nielen dôležitým dokumentom o udalostiach a faktoch spoločenského života, ale aj významným svedectvom o autorovi. V niektorých prípadoch denníky prekračujú rámec vecnej literatúry a zaraďujeme ich k umeleckej literatúre. Ide zväčša o denníky, ktorých autormi sú renomovaní spisovatelia (porov. Findra – Gombala – Plintovič, 1987, s. 71). Registrujeme aj iný typ denníka, a to v prípade, keď sa zámerne aplikuje denník ako kompozičná forma v umeleckej literatúre (porov. Žilka, 1984, s. 315). Žánrovo môžu mať denníky formu krátkej poznámky (úryvku), rozsiahlejšej eseje, rozpravy, výkladu, úvahy či strohej glosy atď.

Podľa miery zakomponovania udalostí, dotýkajúcich sa osobného či verejného života autora, a okolností, ktoré vyplývajú z jeho pôsobenia v spoločnosti, môžeme denníky diferencovať na:

1. *Autentický denník* – prevažuje v ňom záznam okamžitých nálad, dojmov, myšlienok autora a udalostí, s ktorými sa stretáva. Spravidla nie je určený čitateľskému publiku. Ak je však autor literárne nadaný, automaticky sú denníky hodnotené a vydávané ako literárne diela. Autentické denníky sa tak stávajú literárnym faktom (t. j. literatúrou faktu).
2. *Autorský denník* (t. j. denník určený čitateľom) – ten ďalej členíme na:
 - a) denník, ktorý je subjektívnym dokumentom o udalostiach, na ktorých sa autor zúčastnil, o autorových zážitkoch či myšlienkach. Používajú ho autori cestopisov, zápiskov, listov a pod.;
 - b) memoárový denník, ktorý ma charakter memoárov a predstavuje za-

ujímavý dokument o živote autora, ako aj o sociálnej a intelektuálnej sfére určitej doby;

c) parciálny denník, zameriavajúci sa na istú konkrétnu výnimočnú udalosť zo života autora.

3. *Fiktívny denník* – je literárnym dielom napísaným vo forme denníkových záznamov fiktívnej osoby (porov. Vlašín, 1984, s. 70).

Cestopis začleňujeme k žánrom dokumentárnej, publicistickej alebo umeleckej literatúry. Spája sa v ňom vecné i zábavné literárne hľadisko. Primárne sa cestopis zaraďoval k žánrom vecnej literatúry, keďže so sebou niesol prvky spravodajsko-dokumentárneho charakteru. Neskôr sa stal aj literárno-umeleckým útvarom. Témou cestopisnej literatúry sa stala deskripcia autorových zážitkov, skúseností, dojmov, pozorovaní a príhod zo skutočných a vymyslených ciest po cudzej, vlastnej alebo neexistujúcej krajine. Autor zároveň zaznamenával geografické, spoločenské, sociálne, kultúrne a národopisné zvláštnosti krajiny, ale aj zvyky obyvateľstva, spôsob ich života atď. (porov. Žilka, 1984, s. 314).

Už pri zrode cestopisu – ako aj počas ďalšieho vývoja – môžeme zaregistrovať dve základné tendencie, t. j. na jednej strane vzťah k fakticite a dokumentárnej hodnote a na strane druhej vzťah k čistej alebo čiastočnej literárnej fikcii (porov. Vlašín, 1984, s. 53). Vo všeobecnosti rozoznávame dvojaký typ cestopisu:

1. *publicistický cestopis* – autor sa väčšmi sústreďuje na fakty a zanedbáva umeleckú stránku výpovede;

2. *umelecký cestopis* – tvorca kladie veľký dôraz na umeleckú stránku výpovede a zostrojenie textu.

Cestopisná literatúra má staré a bohaté tradície. Nachádzame ju v každej kultúrnej oblasti a je súčasťou všetkých literárnych systémov (porov. Žilka, 1984, s. 314).

Z renesančných autorov cestopisnej a memoárovej tvorby si explicitne zmienku zaslúži **Ján Dernschwam** a jeho cestovný denník (itinerár) *Tagebuch einer Reise... (Cestovný denník do Konstantinopolu a Malej Ázie)*. K najvýznamnejším osobnostiam cestopisnej a memoárovej tvorby v období baroka prináležia títo autori a ich diela:

– **Samuel Chalupka st.** – memoárová próza alebo epicko-reflexívna báseň *Vandrovka aneb Putování prežalostné Roziny Puchalky, Samuele Chalupky manželky*;

– **Štefan Pilárik st.** – memoárová próza *Turcico-Tartarica crudelitas... (Turcko-tatárska úkrutnosť...)*; autobiografia *Curus Jehovae mirabilis... (Podivuhodný voz boží...)*;

– **Joachim Kalinka** – latinský rukopisný denník *Diarum (Denník)*;

– **Tobiáš Masník** – cestovný denník *Vezení a vysvobození kneze Tobiáše Masniciusa*;

– **Ján Simonides** – napísal viacero diel memoárovej a cestopisnej prózy, ale jeho vrcholným dielom i najcennejšou memoárovou prózou barokového

- obdobia je latinský rukopisný cestovný denník *Incarceratio, liberatio et peregrinatio* (*Väznenie, vyslobodenie a putovanie*);
- **Juraj Láni** – z jeho memoárových a cestopisných próz by sme spomenuli cestovný denník *Kurzer und doch wahrhafter...* (*Krátky, ale pravdivý historický výťah ukrutného a takmer neslýchaného pápeženeckého väznenia*);
 - **Ján Rezič** – latinská rukopisná biografická próza *Theatrum Eperienze...* (*Prešovské popraviisko postavené v roku 1627 čiže Prešovská jatka*);
 - **Daniel Krman ml.** – autorova memoárová a cestopisná tvorba pozostáva z latinsko-slovenských memoárov Krmanovcov, ale jeho najporozuhodnejším dielom je latinský cestovný denník *Itinerarium* (*Cestovný denník*);
 - **Samuel Hruškovíc** – autobiografia *Vitta Samuelis Hruscowitz* (*Život Samuela Hruškoviča*);
 - **Matej Bahil** – autobiografia *Tristissima ecclesiarum Hungariae...* (*Pre-smutné vyobrazenie protestantských cirkví v Uhorsku...*);
 - **Moric August Beňovský** – autobiografická a cestopisná denníková próza *The Memoirs and Travels of Mauritius August Count de Benyovsky* (*Pamäti a cesty grófa Morica Augusta Beňovského*) (pozri bližšie Minárik, 1984).

Ako z uvedeného prehľadu vyplýva, cestopisná a memoárová tvorba má v staršej slovenskej literatúre pevné miesto. Vzhľadom na to, že literárna veda doteraz venovala primárne pozornosť tejto problematike až počnúc obdobím národného obrodzenia, ako potrebné sa v súčasnosti ukazuje hlbšie preskúmať fenomén cestopisov a memoárov i v období staršej slovenskej literatúry.

Literatúra

FINDRA, Ján – GOMBALA, Eduard – PLINTOVIČ, Ivan: Slovník literárnovedných termínov. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1987.

HRABÁK, Jozef – ŠTĚPÁNEK, Vladimír: Úvod do teórie literatúry. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1987.

MINÁRIK, Jozef: Dejiny slovenskej literatúry I. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1985.

MIŠIANIK, Ján a kol.: Dejiny staršej slovenskej literatúry. Bratislava: SAV 1958.

ŠTRAUS, František: Príručný slovník literárnovedných termínov. Bratislava: Spolok slovenských spisovateľov 2002.

VLAŠÍN, Štěpán: Slovník literární teorie. Praha: Československý spisovatel 1984.

ŽILKA, Tibor: Poetický slovník. Bratislava: Tatran 1984.

Laskomerského jazyková komika

Petra Báľentová

Katedra slovenskej literatúry,
Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa, Nitra

Gustáv Kazimír Zechenter – Laskomerský v kontexte literatúry 19. storočia predstavuje svojim dielom literárnu produkciu doznievajúceho romantizmu. Osobitosť spisovateľskej potencie pocítiťujeme najmä pri hlbšom skúmaní časti jeho diela, kde sa prezentuje ako autor – humorista. Azda humoresky (v dobovom slovníku aj arabesky, besednice a pod.) sú tým žánrom, kde sa najviac odhaľuje jeho tendencia smerovania od romantizmu k realizmu. Nie je to podľa všetkého smerovanie zámerné, ale ako konštatujú viacerí literárni vedci, je to len snaha ukázať život v jeho reálnejšej podobe. Navyac práve humor výrazne napomáha autorom neskĺznuť do sentimentalizujúcej polohy typickej pre romantickú spisbu. Preto obrátíme pozornosť práve na humoristické uchopovanie skutočnosti v Laskomerského humoreskách. Konkrétnejšie, zameriame sa na jazykový humor v tejto žánrovej forme.

V súvislosti s Laskomerským sa uvádzajú tieto základné žánrové formy: črta, humoreska, anekdota, besednica – fejtón, resp. satirický fejtón, poviedka. Pre autorovu tvorbu je charakteristická splyvavosť jednotlivých žánrových foriem. Osobitne je to markantné medzi poviedkou a humoreskou či rozvinutou anekdotou, ktoré sa stávajú variantmi Laskomerského modelu humoristickej poviedky. Všetky žánrové formy zjednocuje „individuálny pohľad, postoj a jazyk autora“. Rozdielnosti sú zjavné v špecifike umeleckého postupu, v spôsobe narácie, v miere fabulácie, sujetovosti a štylizácie. Ak je v poviedke konštantne prítomný kontext autora – rozprávača ako iniciátora narácie i deja, zatiaľ v črte a besednici–fejtóne sa realizuje iba jeho prvá funkcia, v popredí je teda štylizovaný vecno-úvahový a nie fabulárny plán (Petrus, 1977, s. 23).

Žáner či jeho varianty sa špecifikuje najmä tzv. humoristickým zafarbením textu. M. Ivanová Šalingová ho charakterizuje nasledovne: „*Humoristické zafarbenie textu predstavuje špeciálny charakter textového zafarbenia a závisí od určitých postojov, postupov a prostriedkov, ktoré spôsobujú toto humoristické zafarbenie. Humoristické zafarbenie textu, literárneho diela a pod. treba považovať za jeden typ slohového zafarbenia, závislého od ideovej, obsahovej roviny, od jazykovej stránky umeleckého diela i od kompozičnej zložky literárneho diela*“ (Ivanová – Šalingová, s. 176). Humoristické prostriedky sú v podstate na sebe v texte závislé, ide o základné typy – situačný, charakterový a jazykový (slovný, rečový) humor.

Jazykový humor môže byť slovný, pričom autor využíva hláskovú, tvarovú podobu slov, ďalej sa môže viazať na spojenie slov, na frázy, na vetné i nadvetné celky i na kompozičné postupy. Jazykový humor sa obvykle nerealizuje

v izolovaných častiach textu. Naopak, veľmi často sa vyskytuje spolu s inými druhmi humoru (Ivanová – Šalingová, s. 188).

Hlbšie interpretačné uchopenie Laskomerského humoresiek pomôže nielen odhaliť výskyt jazykových humoristických prostriedkov, ale aj ozrejmiť ich fungovanie v rámci humoristického textu. M. Pišút hodnotí Laskomerského ako autora, ktorý využíva bohaté prostriedky humoru, čím sa pripodobňuje ostatným veľkým humoristom. Nájdeme u neho situačnú komiku, príhody prekvapujúce, nezdary vyvolávajúce smiech, protiklady namýšľanej vznešenosti s hlúposťou a príliš ľudskou situáciou. Dušu veľkého humoristu prezrádza aj iskanie rozumu, útok a protiútok myšlienky, pravdivosť a hlúposť, paradox a oxymoron atď. (Pišút, 1954, s. 312)

Humoristická črta **Venice, dajte si pozor na prsteň!** ponúka v podobne ladenej úvahe racionálny, satiricko-parodický pohľad na lásku: „*Tihamír a Gizela ľubili sa až do zjedenia. Nechže sa nikto na tom výraze a spôsobe milovania nezastavuje; keď sa do veci anatomickým okom kus nazrie, nenájde v tom nič podivného. Srdce je v blízkom susedstve žalúdka. Keď náruživosť srdca búši do suseda, vzbudí v ňom lebo hlad, lebo pokazí mu apetít. – Známe nám je, že keď zaľúbení jeden na druhého zazerajú, potratia apetít. Známe nám i to, že sa ľudia v láske často – hryzú, tak telesne. A to len preto, všetko preto, že srdce stojí so žalúdkom v tuhom a diplomatickom spojení.*“ (Laskomerský, 1958, s. 100).

Laskomerského satirizačná tendencia nikdy nepresahuje únosnú mieru, nie je útočná, ale úsmevná. Tento dojem dosahuje autor zvýšenou mierou racionalizácie. Na uvedený fakt často odkazuje odborným slovníkom, v ktorom – vzhľadom k lekárskeму zamestnaniu spisovateľa – nechýba medicínou ovplyvnené uvažovanie. Laskomerský píše o anatomickom oku, spojení a blízkom susedstve srdca a žalúdka a pod.

Časť autorových humoresiek je vybudovaná najmä na jazykovej komike. Sú to tie, kde chýba väčšia akcia, a kde miesto situačného humoru preberá jazykový humor. Dynamika textu sa vytvára prostredníctvom jazykových prostriedkov. Sem môžeme zaradiť humoristické črty **Alopatia** či **Svet**.

V humoreske **Alopatia** absentuje akýkoľvek dejový konflikt. Ide o podobu fejtónu útočiaceho na výdobytky modernej lekárskej vedy. Kým s podobným problémom sa autor v humoreske **Pokrok umelectva, zázrak vedy** vyrovnáva na báze rozohratia akcie a diania, v **Alopatii** volí ako základnú stavebnú jednotku jazykový humor. Celý text sa nesie v zmysle introdukcie: „*Každý človek musí zomrieť, a to dvojakým spôsobom môže urobiť: lebo bez, alebo s lekárskou pomocou. Toto sa deje systematickým, tamto nesystematickým spôsobom. Kto teda poriadne, systematickým spôsobom, to jest toľko, ako s lekárskou pomocou (ope artis) Lat. pomocou umenia – P.B./ chce z tohoto biedneho sveta do blahých krajov prestúpiť, tomu nakrátko podám tri najhlavnejšie spôsoby, akými systematicky môže zísť zo sveta. A tie sú: homeopatia, hydropatia a alopatia.*“ (Laskomerský, 1958, s. 298).

Humoristická črta vyznieva ako spoločenská – lekárska satira. Dynamiku textu tvorí humor, ktorý vyvoláva. Nevyhranenosť žánru sa ukazuje v rôznorodom charaktere humoresiek. **Alopatia** sa azda najväčšmi približuje k fejtónu, besednici. Autor pranieruje „moderné“ liečebné praktiky. Do opozície sa dostáva liečba a jej predpokladaný účinok (uzdravenie medicínskymi praktikami), ktorý sa realizuje v parodoxe liečba neprináša uzdravenie, ale smrť. Humorné pobavenie sa, napriek vážnosti tematiky, realizuje v jazykovom pláne. Incipit humoresky pripravuje čitateľa na jej celkové ladenie: „*Každý človek musí zomrieť, a to dvojakým spôsobom môže urobiť: lebo bez, alebo s lekárskou pomocou*“ (Laskomerský, 1958, s. 298). Zneváženie vážneho prináša so sebou pre satiru typický trpký smiech. Dejová zložka takto komponovaných textov sa obmedzuje na minimum, absentujú postavy atď. Do popredia vystupuje úvahový a opisný charakter črty. Komické má základ v satirickom pointovaní obsahu. Je poznačené racionalizáciou, triezvym pohľadom na zadubenosť, „pofidérnu“ lekársku alchýmiu, predpovede astronómov, či strach z konca sveta a pod. Podstata humorného pobavenia tkvie vo výsmechu z ľudských slabostí, krátkozrakosti, nereálneho zmýšľania.

Humoreska **Stonoha v kúpeľoch** má v danom kontexte zvláštne postavenie. Je satiricko-parodickou kritikou istého typu poromantickej prózy. Nachádzame tu väčšie množstvo postáv. Ich stret však nie je natoľko výrazný, aby sme mohli hovoriť o konflikte. Napätie sa vytvára na protiklade. Proti sebe stojí situácia a vyjadrovanie sa v tejto situácii, ktoré pôsobí neadekvátne. Stonoha, jednoduchý hôrny chlapec, prichádza k piatim dáмам. Odohrá sa tento dialóg: »*Pani Tára uškodená na šišnone prvá začala veselšie štebotať. Podajúc Stonohovi bielu ním zdvorile bozkanú ruku, začne: „Drahý pán Stonoha, neočakávaný vás príchod náramne nás teší, a tak, ak sa vás smiem pýtať, či ste nie lačný?“*

„*Ó, vy potešenie lačných a žízňivých, akonáhle na vás pozriem, hneď mi apetít prejde, jeden váš pohľad naplní mi srdce, a ...*

Tára sa zasmee a skočí Stonohovi do reči: „A keď i dopustím, že vám pohľad môj srdce naplní no na váš žalúdok ten vplyv mať nebudem.“

„*Nuž teda, keď ma tak násilne nútíte na pole prózy, ustupujem vám a prosím vás aj o pokrm telesný.*“ « (Laskomerský, 1958, s. 71).

Neadekvátnosť kvetnatého slovníka v danej situácii je zdrojom komiky, ktorej základom sú jazykové špecifiká vyjadrovania postáv. **Stonoha v kúpeľoch** je osobitným typom Laskomerského humoresky, kde sa vzťah situačného a jazykového humoru ukazuje iným spôsobom. Autorom naznačené dianie nie je dominantné, slúži mu skôr ako podklad pre rozvedenie dialógu, v ktorom sa realizuje rečový humor. Ten parodizujúcim spôsobom zosobňuje „nasladnuté tóny“ poklesnutej postromantickej literatúry.

Jazykový (rečový, slovný) humor je azda najvýraznejším Laskomerského humoristickým prostriedkom. Odhaľuje autorovu schopnosť invencie. Dôležitú úlohu plní v dotváraní komických situácií, ktoré majú zväčša klasický námiet. Dodáva im nádych originality, novosti. Ovplyvňuje konečný tvar, význam

a pôsobenie textu. Laskomerský je v práci s jazykom neobyčajne vynaliezavý, dokáže čerpať z rozmanitostí, ktoré ponúka.

Prvky jazykovej komiky autor uplatňuje aj v oblasti charakterového humoru. V koncepcii Laskomerského postáv nachádzame dva výraznejšie odlišené druhy postáv. Na základe vzťahu k zobrazovanej skutočnosti sa vyjavujú „realistickí“ a „typizovaní“ hrdinovia. Ide o realizmus vo význame vernejšieho zachytenia postavy s menšou mierou psychologickéj kresby. Opis a charakterizácia týmto postupom vytváraných postáv je často poznačená hyperbolizáciou a karikatúrou.

Humoreska **Prvý tanec** obsahuje vonkajší opis študenta filozofie, pripravujúceho sa na bál: „*Vlasy na troch miestach železom pálené, vlastne a lepšie povedané hriate, a to hriate vo tri chumáče. Z istej diaľky vynímala sa mi hlava ako klenovský syrec, na temene zdobený troma liptovskými oštiepkami. Na hrdle červený šál s ohromnými krídlami; s kolmou čiarou tela vyzeral som ako katastrálny kríž. Frak s krátkymi rukávmi, akoby mi ruky z neho utiecť mienili. V pravej gombíkovej dierke kytká, mojou domovou paňou darovaná: muškát, rozmarín, nechťikový kvet a tuším zelerový list. Biele sťa sneh nohavice po kolena, ktorých snahu ďalšieho uťahovania sa mohli zmierniť jedine dlhé, ale silné šterve (štrupne). Na čížmách hrali ako hodinky brinkajúce ostrohy. Z fraku visel opísaný už doháňvačok. Takto vyzeral vtedajší filozof, budúci mudrc vlasti a bálový švihák*“ (Laskomerský, 1958, s. 192).

Špecifikum spočíva v autoopisnom prístupe rozprávača. Napriek miestami karikatúrne podanému výzoru študenta môžeme hovoriť o realistickom podaní skutočnosti. Laskomerský prejavuje cit pre detail a schopnosť jeho verného zachytenia. Všetko filtruje humorom prostredníctvom hyperbolizácie a karikatúry. Tá nadobúda najostrejšie kontúry v prirovnaniach – hlava ako klenovský syrec, na temene zdobený troma liptovskými oštiepkami, s kolmou čiarou tela vyzeral som ako katastrálny kríž a pod.

Humorný efekt prirovnaní je tvorený zámerne neprímeraným pripodobňovaním nepríbuzných reálií, vecí, javov (hlava a syr, telo a katastrálny kríž a pod.) na základe vonkajšej podobnosti so značnou mierou zveličovania. Čitateľ musí dekódovať autorský zámer, aby mohlo dôjsť k humornému pobaveniu. Karikatúrne prirovnania patria k znakom textu, ktoré priamo odkazujú na komický charakter humoresky. Okrem prirovnaní sa Laskomerského schopnosť detailného zobrazovania prezentuje cez metaforickosť. Tento umelecký prostriedok plní v mnohých prípadoch nielen základnú expresívnu funkciu. Zohráva dôležitú úlohu v procese vzbudzovania humorného dojmu. Zvyšuje sa efektnosť, obraz pôsobí živšie. Karikatúrny charakter popisovaného javu je často dosiahnutý metaforami či metaforizovanými epitetami (kanonický vek, bismarská plešina).

Ďalším typickým prostriedkom jazykového humoru je antroponymia. Laskomerský pomenúva postavy menami s charakterizačným príznakom: **Slúčkove nehody** (meno Slúček odkazuje na poľovnícku sľučku), **Peniaze vyhrávali**

(pisár sa nazýva Machuľa, kotlár píšiaci sa múdrosťou Chumaj, čižmársky učeň Tadej), **Upečený kocúr** (lekár volajúci sa Terpentín), **Pokrok umelectva, zázrak vedy** (kmotor Mamľas a kmotor Omáčka, lekár Lesebuch) atď. Charakterizačná črta postavy pretavená slovnou hrou do jej mena špecifikuje komickosť situácie, v ktorej sa postava ocitá. Pisár Machuľa a kotlár Chumaj so vzdialenou rodinou čižmárom Tadejom sa v humoreske **Peniaze vyhrávali** vďaka svojej hlúposti dostávajú do humornej situácie pre vlastnú naivitu. V tomto prípade je antroponymia charakterizačným, anticipačným prvkom, ktorý sa nanovo zvyšňuje v konkrétnych príhodách (hľadanie údajného pokladu s neslávnym koncom, vzájomné vyhadzovanie sa postáv v noci z postele a pod.) (Laskomerský, 1958, s. 54 – 57). U čitateľa dochádza k odhaleniu súvislostí a opätovne k zvýšeniu expresívneho, humorného účinku textu.

Menám Laskomerského postáv venoval pozornosť aj L. Bartko. Zaraduje Laskomerského k autorom, ktorí vo svojich literárnych prácach pripisovali menám literárnych postáv viaceré funkcie. Veľká väčšina mien tak svojou vonkajšou podobou aj spôsobom, akým je v autorskej reči a v reči postáv využívaná, naznačuje, že autorovi slúžia ako prostriedky charakterizácie postáv. Funkciu humoristického nadľahčenia naznačením niektorej vlastnosti alebo iného znaku postavy prípadne len istým vzťahom k určitým významom všeobecných názvov vyjadreným v slovotvornom základe mena postavy plnia napr. tieto mená: Chumaj (kotlár, ktorý verí, že je vzdelaný), Červienka, Lesebuch, Terpentín („doktori“) a ďalšie – Stonoha, Mamľas, Omáčka, Klebietka, Topárka, Táranda, Darobka, Dudra ... (Bartko, 1974, s. 151 – 155).

Môžeme konštatovať, že literárna antroponymia v kontexte Laskomerského humoresiek nadobúda špecifický obsah, podporuje, umocňuje význam komiky. Laskomerský pracuje s literárnou antroponymiou uvažene a zámerne. Príznakovosť mien sa jeho perom identifikuje v humornom obsahu mena, jeho dosahu a vzťahu s celým textom humoresky.

Výraznou črtou jazykového Laskomerského humoru je množstvo inojazyčných odkazov. V dobovom kontexte nejde o výnimočný prípad. Na našom území sa slovenské obyvateľstvo stretalo s maďarským i nemeckým jazykom. Autor strávil roky štúdií vo Vacove, Pešti a Viedni (Pišút, 1954, s. 295). Je len prirodzené, že sa táto skúsenosť odzrkadľuje aj v humoreskách.

Humoreska **Veľkonočná kúpačka** je drobnou anekdotou, ktorej základnú zápletku tvorí omyl. Hlavní protagonisti: beznádejne zamilovaný Jožko a objekt jeho túžby Tinka. Jožko sa vychystá na „veľkonočnú kúpačku“ k Tinke, ktorá žije s tetkou Trápeľkou. Ako správny muž poleje aj tetku, tá v momente dostáva osýpky. Jožko po určitej dobe zisťuje, že na ňu vyliat alizarínové čieridlo, ktoré je pôvodcom farebných škvŕn na jej tele. (Laskomerský, 1958, s. 121 – 125). Vo vyjadrení lásky nachádzame nemeckú vsuvku, keď si Jožko pomyslí na Tinku a stretne sa s ňou: *»A tu mu voľno, tu mu bolo sladko, akoby sa v tokajčine kúpал. Nemci však povedajú: „Thut man sich den Magen laben, will das Herzchen auch was haben.“* /(nem.) Ak sa chce žalúdok občerstviť, chce mať

niečo aj srdiečko P.B./ *A v tom pravdu majú . I Jožko pri žalúdku nezabudol ani na srdce, čo mu tým lepšie padlo, že srdce blízko žalúdka leží, a povedá sa celkom dôsledne: „Tak rád mám, že by som ťa hneď zožral.“*« (Laskomerský, 1958, s. 122). Autorova koncepcia lásky ako záležitosti srdca a žalúdka (vysoké a nízke) nadobúda nemeckým ekvivalentom nový rozmer. Frazeologizmus potvrdzuje Laskomerského hypotézu racionalizácie a biologizácie citu opäť v prospech komickosti. Cit takmer spája s faktom pudu. Nadľahčuje ho zakomponovaním nemeckého príslovia. Inojazyčné výrazy sú v humoreskách prezentované aj formou kratších slovných spojení či slov. Obvykle sú pevne začlenené do štruktúry slovenských viet ako v predchádzajúcom prípade a významovo korešpondujú s celou výpoveďou. V istých polohách fungujú ako súčasť prirovnaní. V humoreske **Tri hrmavice v jeden deň** Laskomerský opisuje výlet do hôr, počas ktorého turistov viackrát zasiahne búrka. Prítomné postavy žien skúšané zlým počasím sú rozhnevané na iniciátora túry, pôvodcu rozprávania: „*A tie chudiatka s rafíkami v rukách, machom a smolou oblepené, dupkali a potkýnali sa za mnou, hromžiac i s celou výpravou na mňa ako dáki hortobádski szegény legény.*“ / (maď.) Dobří chlapci (zbojníci)- P.B./ V tomto prípade je výrazom komiky prirovnávaný prvok, maďarský ekvivalent. Stáva sa zdrojom napätia i humorného pobavenia, keďže správanie žien sa vyrovná hrubosti tvrdých chlapov, zbojníkov. Spojenie slov sa stáva hyperbolizovaným prirovnaním.

Cudzí výraz je často súčasťou ironie, sarkazmu. V **Troch hrmaviciach v jeden deň** sa po skončení neslávného výletu zosypú na rozprávača výčitky zúčastnených postáv: »*Sadli si chrbtami opretí na zem: „Wir sitzen so fröhlich beisammen,“* / (nem.) Tak radostne tu spolu sedíme – P.B./ *a spali na moju útlocitnú dušu žeravé uhlie.*« Protichodné významy vysloveného (kladné hodnotenie – tak radostne tu spolu sedíme) a metaforicky mysleného (spali na moju útlocitnú dušu žeravé uhlie) vytvárajú základ ironie.

Lekár Laskomerský je doma aj v latinčine. M. Pišút tvrdí, že autorov humor často charakterizuje „lateinerstvo“ (Pišút, 1954, s. 312). Latinský jazyk má v autorovej tvorbe dominantné postavenie oproti maďarskému a nemeckému. Dôvod takéhoto počínania nachádzame sčasti v humoreske **Prmpulík**: »*Ludia nikdy neboli spokojní s tým, čo mali a čím boli, ale bažili ďalej, a keď i to dosiahli, driapali sa za iným. Keď mal dakto tisíc zlatých, žiadal si päť, a keď si tie nadobudol, ťahal na desaťtisíc atď. Keď už mal paša jeden konský chvost, žiadal mať dva, a keď mu stalo po vôli, usiloval sa o tretí. V tom čase, keď výchovoveda vrcholila v lopatke, palici, prúte, driapal sa každý, čo vedel trochu čarbať, za latinčinou. Áno i výchovávacie prostriedky museli sa preobliecť do linguam eruditorum – do reči vzdelancov – a volali sa múdro fērule, baculus a virgas. A pán rektor, ktorý sa po otcovi volal Káčer a na toto meno sa i obzrel, podpisoval sa „Franciscus Anastasius docens et lúty rektor“*« (Laskomerský, 1958, s. 12 – 13).

Jedným z dôvodov, prečo si Laskomerský vyberá latinčinu, je satirizácia doby, v ktorej je tento jazyk považovaný za znak vzdelanosti. Pravda, dostáva

sa do absurdných súvislostí, napr. pri názvoch výchovných prostriedkov – *ferula*, *baculus*, *virgas* a pod. S týmto satirickým zameraním sa stretávame v ďalších humoreskách. Autor ovláda latinský jazyk, čo je pre štúdium medicíny a pre dobové vzdelávanie vôbec nevyhnutné. Je schopný invenčne využívať svoje poznatky.

Azda najčastejšie však humorné pobavenie v intenciách latinského jazyka plynie v texte zo spojenia vysokého a nízkeho. Próza **Prmpulík** obsahuje drobnú anekdotu o chlapcovi Karolovi, ktorý sa pokúša predrať na predstavenie komedianta zadarmo. Prmpulík ho prichytí prvý i druhýkrát: »*Pri druhom pokuse umelec ho priviedol do takého rýchleho mimovoľného pohybu, že chmatajúc rukami v povetří za dačím pevným, musel sa podľa gravitačnej zásady beznádejne uchýliť celou prednou časťou tela hrubiansky k matke zemi. „Amputa hoc caput et defer ad Antonium“ (odsekni túto hlavu a odnes ju Antoniovi), povedal v úzkostiach Cicero na úteku svojim prenasledovateľom. I Karol ponúkol svoju kostrbatú huňatú kotrbu bezcintnému Antoniovi, aby mu v nej mohla opica ľubovoľne a iste nie bez prospechu iskať.*« (Laskomerský, 1958, s. 13 – 14).

Cicerónov výrok v pôvodnom znení a celej vážnosti učencovej situácie je v príkrom protiklade spríbuznený so situáciou chlapca usilujúceho sa prešmyknúť na predstavenie komedianta. Cicerónovi šlo o život, chlapcovi v podstate o nič vážne. Protiklad vysokého (latinský výrok) a nízkeho (situácia chlapca) vzbudzuje komický, satirický dojem. Opäť až v tom momente, keď čitateľ deklóduje zámer autora humorne pôsobiť.

Inojazyčné výrazy sú pevne zasadené do štruktúry Laskomerského humoresiek. Vzťahujú sa na význam textov a zároveň dotvárajú jeho charakter či ukazujú podávaný jav, vec v novom svetle. Príznakový charakter nadobúdajú humorným funkčným opodstatnením.

Laskomerského jazyková komika je pomerne bohatá. Na tento fakt upozorňuje J. Noge (1962, s. 419 – 420). Autor pozná a využíva ďalšie prostriedky jazykovej komiky – pleonazmus, synonymá a pod. Často mu slúžia ako prostriedky pleonastickej gradácie (Pišút, 1954, s. 313): »*Kde aká cesta alebo cestička, hradská, priesmyk, prť, chodník, chodniček, priechod, most a lavica a či brod – všetko bolo zaplnené jarmočníkmi idúcimi do Radvane.*“ (humoreska **Radvanský jarmok**) (Laskomerský, 1958). Enumeratívny klimaxový princíp poslužil k navodeniu atmosféry preplneného trhoviska.

V tejto enumeratívnej gradácii sa Laskomerský vyjavuje ako slovenský romantik. Schopnosť autora vnímať najjemnejšie detaily života sa spredmetňuje aj takýmto spôsobom. Čitateľovi sa priam pred očami utvára obraz veľkolepého začiatku poľovačky. Ku komplexnému vnímaniu prispieva autorova schopnosť expresívneho podania skutočností prostredníctvom klimaxového prehustenia priestoru.

Laskomerského jazyk je živý, šťavnatý. Dosahuje to prostredníctvom využívania prirovnaní, metafor a metaforizovaných epitet, pleonazmov, synonym,

frazeologizmov, inojazyčných výrazov a pod. Laskomerského využívaniu frazeologizmov sa podrobne venuje J. Mlacek v štúdiu Frazeológia v diele G. K. Zechentera-Laskomerského. Zaujíma sa o pôvod frazém, ktoré Laskomerský často uplatňuje vo svojej tvorbe, poukazuje na opakovanie frazeologických jednotiek vo viacerých textoch. Laskomerský však podľa J. Mlaceka napriek takto zúženému inventáru pozoruje ustálené výrazy a skúša ich nekonvenčné uplatnenie a prejavuje sa tak autorova schopnosť invencie (Mlacek, 1977, s. 141-150).

O. Čepan hodnotí jeho tvorbu v recenzii, reagujúcej na štúdiu J. Nogeho Literárne dielo G. K. Zechentera Laskomerského. Doceňuje prozaikove narábanie s jazykom, štylistikou. Laskomerský aktualizuje slovo v súvisi s potrebami stavby humoristického obrazu tak, ako málokto pred ním. V tomto smere jeho „čierna literárna práca“ prináša úroky, ktoré stoja za to i po rokoch. Tu treba hľadať odozvy jeho diela v čitateľských vrstvách i dnes. Je pravda, že Laskomerský je akýmsi „primitívom“ novej literárnej cesty, že jeho jazykové prostriedky nie sú vždy cieľavedomé, že jazyková komika a kalambúr i oxymoron sú pomiešané z hrubozrnnou situačnou komikou. Svoj zámer však uplatňuje v čistej, hoci i jednoduchej forme (Čepan, 1963, s. 12). Vyzdvihli sme základné črty jazykového humoru, ktoré prispievajú k celkovému pohľadu na charakter a fungovanie humoru a satiry v Laskomerského humoreskách.

Literatúra

BARTKO, Ladislav: Mená postáv v literárnom diele G. K. Zechentera – Laskomerského. In: G. K. Zechenter – Laskomerský. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1974. s. 151 – 158.

ČEPAN, Oskar: Štúdiá o Laskomerskom. Slovenská literatúra, roč. X., 1963, č. 1, s. 11-12.

IVANOVÁ – ŠALINGOVÁ, Mária: Prostriedky a postupy humoru v próze štúrovského obdobia, s. 176 – 210.

KOLI, František: Interpretačné reflexie. Nitra: FF UKF 1997. s. 51-81.

LASKOMERSKÝ, G. K. Z.: Spisy II. Úsmevy nad životom. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry 1958.

MLACEK, Jozef: Frazeológia v diele G. K. Zechentera – Laskomerského. In: G. K. Zechenter – Laskomerský. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1977. s. 141-150.

NEMCOVÁ, Jana: Textové a kontextové súvislosti. Nitra: Vysoká škola pedagogická 1994.

NOGE, Július: Literárne dielo G. K. Zechentera – Laskomerského. Spisy IV. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry 1962. s. 391-454.

PETRUS, Pavol: Zechenterova poviedka. In: G. K. Zechenter – Laskomerský. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1977. s. 24 – 34.

PIŠŤÚT, Milan: Osobnosť a dielo Dr. Gustáva K. Zechentera – Laskomerského. Lietavice. Bratislava: Tatran 1954. s. 293 – 314.

ŽILKA, Tibor: Poetický slovník. Bratislava: Tatran 1987.

Žánrové aspekty literarizovanej modlitby v básnickej tvorbe Jána Smreka a Laca Novomeského

Jana Urbanová

Katedra slovenského jazyka a literatúry,
Filozofická fakulta Katolíckej univerzity, Ružomberok

Ján Smrek básnik a publicista na viacerých miestach svojich pamätí Poézia moja láska prirovnáva medzivojnovú poéziu k orchestru rôznych nástrojov a zvukov (porov. Smrek, 1989, s. 209). Napriek odlišnosti básnických naturelov – Smrekova kresťansko-humanistická orientácia, filozofia vitalizmu, hravý tón večnej mladosti, improvizatívny básnický postup - v kontraste s Novomeského ľavicovou orientáciou, vážnou sociálnou tematikou, poukazujúcou na rozpor ľudskej túžby po šťastí a protirečivej skutočnosti, jeho intelektuálnym básnickým naturelom, poetizmom inšpirovaným nie v rovine filozofie, ale výrazu, obohateným prvkami konštruktivizmu a jeho premyslenej kompozície - nájdeme v tvorbe oboch básnikov mnohé styčné plochy. Zjednocuje ich, novomeskovsky povedané, „láska k veciam a vecičkám sveta“¹, radikálne etické gesto² či otvorenosť európskemu kultúrnemu priestoru.³ Kultúrne korene Európy obohacované kresťanstvom nachádzajú v tvorbe oboch básnikov mnohé inšpiračné zdroje, a to nielen v básnických motívoch a obrazoch, ale i v náboženských žánroch, ktorých súčasťou je i modlitba.

1. Žáner kultovej modlitby

V Katechizme katolíckej Cirkvi nájdeme dve definície modlitby:

– *povznesenie duše k Bohu* (KKC, 1998, s. 617)

– *rozhovor (prošba) človeka s Bohom* (KKC, 1998, s. 617),

pričom jej nevyhnutným predpokladom je poníženosť (KKC, 1998, s. 617) a viera (KKC, 1998, s. 625). Modlitba je žánrom náboženského štýlu (porov. Mistrík, 1991) a je charakterizovaná znakmi ako napr.: *subjektívnosť* (*úprimnosť*, *emocionálnosť*), *vysoká jazyková kultúra*, *symbolickosť* a *metaforickosť*, *synonymickosť* (*invariantnosť*), *velebnosť* (*mohutnosť*), *špecifický slovník*, *tvaroslo-*

¹ Citát z Novomeského básne Nedel'a: „...pripíšte k jeho chvále./ že miloval tak strašne, neskonale/ veci a vecičky sveta“ použil Smrek vo svojich pamätiach na ilustráciu svojho básnického postupu, porov. Smrek, 1989, s. 124.

² Napr. odmietavý postoj k vojne oboch básnikov, Smrekov odchod z poézie v období kultu osobnosti.

³ Smrekova inšpirácia básnickou tvorbou Březinu, Karáska, Bergsonovou filozofiou života; Novomeského kontakty s českým poetizmom – Wolker, Nezval, Teige, ruskou poéziou – Jesenin, Majakovský. Oba básnici, prekladatelia zároveň pôsobia v českom prostredí ako publicisti.

vie, slovosled, väzby (napr. vokatív, archaické lexémy, jazykové výpožičky, melioratíva, inverzný slovosled v radení adjektív, práca s rytmom, pauzami, vo veršovaných žánroch väčšinou združený a striedavý rým) (porov. Mlacek, 1998, s. 103 - 104). V súvislosti s kresťanskou modlitbou môžeme hovoriť o jej subžánroch, napr. prosba, chvála, odprosenie, vd'akyvzdanie, hymnus, žalm, modlitba Pána, mariánske modlitby (napr. ruženec), modlitby k svätým (obe v katolíckej tradícii), litánie, strelné modlitby (krátke modlitby na posvätenie chvíle, prítomné napr. i v budhizme – mantra Óm a hinduizme – Rámadáma, charakteristické harmonizáciou človeka s rytmom ľudského dychu), liturgické modlitby a iné.

2. literarizovaná modlitba

Literarizovanú (poetickú) modlitbu vnímam ako formu potenciálneho rozhovoru medzi Bohom a človekom, čiže formálne má obsahovať kontaktné signály: *vedomé oslovenie Boha (prípadne božstva, svätého) a použitie 2. slovesnej osoby vzťahujúcej sa naňho v základnej tematickej línii*. Literarizovaná modlitba odráža osobitý postoj jej tvorca – básnika, lyrického subjektu a je odrazom jeho výsostne individuálneho prežívania a pohľadu na svet. Dokonca môže byť iba formou, ktorú básnik naplňa vlastnými obsahmi, pričom náboženský slovník a syntax môžu plniť len sekundárne ciele, ak je tým prvým vyjadrenie básnikovej religiozity (porov. Kulakowska, 1996, s. 7 – 8).

3. Literarizovaná modlitba v básnickej tvorbe Jána Smreka

3.1. Náboženské motívy v Smrekovej tvorbe

I keď časť literárnej vedy (porov. Kováč, 1962, Tatár, 2000) spája s náboženskými motívmi predovšetkým prvú, postsymbolisticky ladenú Smrekovu zbierku *Odsúdený k večitej žizni* (1922), dávajúc ich do vzťahu s mystickým, katolíckym pátosom (porov. Kováč, 1962, s. 18), tragickým životným pocitom, prirodzeným aktom obrany, sebazáchovy (porov. Tatár, 2000, s. 37), východiskom v zúfalstve (porov. tamže, s. 38), niekedy až so záporným podtónom, ktoré sú prekonané v renesančne ladenom závere zbierky *Dnes milujem svoj deň* a ďalšou básnikovou tvorbou; prikláňam sa skôr k záverom štúdie Z. Kákošovej (2000), ktorá konštatuje, že náboženské motívy sú živou súčasťou celej Smrekovej básnickej tvorby, pričom poukazujú na to, „že aj tento básnik má svoju vážnu, reflexívnu tvár,“ založenú na kresťanskom univerzalizme 20. storočia, „ktorý je už väčšmi ekumenický ako dogmaticko ortodoxný“ (Kákošová, 2000, s. 54). Podobne vníma Smreka R. K. Szemán (2000), ktorý hovorí, že ignoráciou náboženských motívov v značnom množstve básní „by Smrekova tvorba veľa strácala na svojej pestrosti“ (Szemán, 2000, s. 94). Tento autor zároveň poukazuje, ako sa v *Knihe noci planých* (1963) falzifikovali básne zo zbierky *Hostina* (1949) práve kvôli narážkam na Bibliu alebo kresťanské nábo-

ženstvo (porov. tamže, s. 93 – 94). Štúdiom Smrekových textov v polemike s vyššie spomínanými autormi dospievam skôr k opačným záverom, a to, že u Smreka náboženské motívy tvoria širokú škálu uplatnenia, od jednoduchého *prirovnania* („jazyky zaduneli Božom jak na súde“ /Paríž, IO/), *epiteta* („kardinálov zbor“, „bič večnosti“, „Božie slzy“ /Smútok, H/), *motívu* (milostiplná Franciá, počala Paríž /Paríž, IO/), *toposu* („na Golgote dnes básnik opretý“ /Len poézia, H/, „Čože je Jeruzalem proti tebe?“ /Stalingrad 1942, Studňa/), *cez metaforu* („palicou udriem na skalu, / vytryskne potok šťastia“ /Apríl, IO/, *podobenstvo* (báseň Publikán /OVŽ/, Pieseň márnoratného syna /Z/, *tému* (báseň Židovka /CD/, Salome /CD/, Večerná modlitba /OS/, Začiatkom februára /PN/), *biblické citácie* („a spievam s Dávidom: sám Hospodin/ môj pastier, / prút jeho vedie ma po ceste vyvolenej“ /Verš o ponáhľaní, IO/) až *k žánrovým výpožičkám* (básne Májová flauta a Obraz od nás /Z/ nesú sémanticko-rytmické znaky litánií) a *teologickým reflexiám* (Začiatkom februára /PN/: ...“Hospodin? – čo to, kto je to? / Hospodin – to je prazvuk života./...“). V neposlednej miere Smrek používa náboženské motívy na autocharakteristiku básnického génia: „veľkňaz, čo vládne nad láskou a vášňami“ /Piata symfónia, H/; Pohanský kňaz /H/. Smrek sa s istotou pohybuje v celom teologickom systéme (biblikum /Starý zákon, Nový zákon/, dogmatika /teodicea, kristológia, pneumatológia, eklezológia, náuka o sviatostiach, angeológia, eschatológia,.../, morálka, katechetika), pričom využíva nielen motívy a slovník evanjelickej teológie (napr. Hospodin, publikán), ale i katolicizmu (Madona, mních, liturgické symboly – svätyňa, krucifix, tymian, kadidlo,...), ku ktorému básnicko konvertuje pravdepodobne pre jeho väčšiu emocionálnu, bližšiu básnikovmu tvorivému naturelu.

3.2. Žáner literarizovanej modlitby

V básnickej tvorbe Jána Smreka nachádzame niekoľko básní zodpovedajúcich žánru literarizovanej modlitby. Sú to: *Nehu, nehu...*, *Naplnenie*, *Lagrimoso*, *Chcem pokoj dať vám*, *Publikán* /OVŽ, 1922/, *Oči* /IO, 1933/, *Balada môjho priateľa* /H, 1944/, *Šaljapin* /Studňa, 1945/, *Ďakujem*, *Mnoho zlých básní*, *Večerná modlitba* /OS, 1958/, *Dávny verš o chémii* /Struny, 1962/, *Načo?* /NLP, 1987/, *Otrok mladosti*, *Sláviči spev*, *Ďakovanie* /PN, 1993/. Ako špecifické vnímanie básne *Poslúcham, píšem* zo zbierky *Proti noci* a *Večerná modlitba* /OS/. V prvom prípade ide o typ mystickej básne, keď rozpráva Boh a človek mlčí a koná, druhá báseň nesie prvky pohanskej modlitby, príhovor k bohyni.⁴

Podľa osobitých znakov môžeme hovoriť v súvislosti so Smrekovou poéziou o štyroch subžánroch:

- *prosebná modlitba*: *Nehu, nehu...* /OVŽ/, *Naplnenie* /OVŽ/, *Lagrimoso* /OVŽ/, *Chcem pokoj dať vám* /OVŽ/, *Publikán* /OVŽ/, *Balada môjho*

⁴ Básne z pozostalosti zaradené do posledných dvoch zbierok sú datované a časovo korešponujú s tvorbou zbierok *Hostina*, *Studňa*, *Obraz sveta*; *Noc, láska* a *poézia*: 1942 – 1959, *Proti noci*: básne vnútorného exilu napísané po r. 1948.

- priateľa /H/, Ďakujem /OS/, Mnoho zlých básní /OS/, Dávny verš o chémii⁵ /Struny/, Načo? /NLP/, Otok mladosti /PN/,
- *óda (hymnus)*: Oči /IO/ (báseň má i prvky ďakovnej modlitby: „Ale ja ďakujem i za ten dar./ že oči má i každá nemá tvár/...“), Šaljapin /Studňa/,
 - *ďakovná modlitba*: Ďakovanie /PN/,
 - *rozhovor*: Sláviči spev /PN/

3.2.1. Špecifické znaky Smrekovej básnickej modlitby

Súhrne možno konštatovať, že Smrekova básnická modlitba svojim obsahom korešponduje s požiadavkou kultovej modlitby. Vo všetkých básňach je citeľný aspekt viery a pokory (veľké písmeno a sémantická náplň slov: *Bože, Ty, Pane, Stvoriteľ*); postponované prívlastky: Bože *silný*; Bože *veľký*; Ty *láska-vý a hrozný*; Stvoriteľ, génius ty, *svätý*; substantívne priame a obrazné pomenovania: *veľmajster, velebnosť, génius, láska, prazvuk života, svetlo*). Zároveň však modlitby odrážajú niekoľko špecifik charakteristických pre Smrekovu básnickú tvorbu:

Vitalizmus

Literárna veda vníma Smreka ako spontánneho tvorca, básnika čistého senzualizmu, akusticko-motorického typu, ktorý po prekonaní postsymbolistického vplyvu O. Březinu v prvej zbierke sa na Slovensku etabloval ako básnik večnej mladosti, sebedomý, ale i nežný estét, sústredujúci svoju pozornosť do niekoľkých ohnísk, ktorými sú predovšetkým emblémy bohémskeho básnika (porov. Bokníková, 2000, s. 20 – 21): žena, láska, poézia, alkohol (ako emblém duchovného prebudenia), hudba a neskôr príroda. Vitalistický tón jeho tvorby sa odrazil aj v rytmickom pôdoryse jeho básní, ktorý korešponduje s ich obsahovým vyznením. Trochejské verše reflexívno-vážneho tónu prvej zbierky (Obetná pieseň, Ráno, Addio) s prvou daktylskou stopou takmer systémovo vystriedal od zbierky Cválajúce dni (1925) stúpavý jamb smerujúci k otvorenosti (porov. Gavura, 2001, s. 78 – 80). Tieto znaky možno pozorovať aj v Smrekovej básnickej modlitbe. Všetky modlitby prvej zbierky majú prosebný charakter. Lyrický subjekt sa štylizuje cez gesto pokory, jeho prosby majú ráz naliehavých zvolaní, predmety jeho túžob sú abstraktné: neha, svetlo, konečné vykúpenie, láska. Ľudský subjekt je zastúpený synekdochou duše, srdca: „Mňa bolí celá duša rozháraná/ a srdce moje v krčoch sa len zviera“ /Chcem pokoj dať vám/. Akýsi predel nastáva v básni Publikán, ktorá signalizuje nástup nového tónu záverečného oddielu Dnes milujem svoj deň. Modlitba je štylizovaná

⁵ Báseň je zároveň akousi starozákonnou kliatbou, vyzývajúcou Michala archanjela, ktorá je v kresťanskej morálke prípustná iba ako skutok s dvojakým účinkom, tzv. účel svätí prostriedky, ak nie je iná možnosť a daným skutkom je spôsobené väčšie dobro ako zlo: ...“Ty oslep oči tomu, ktorý robí plyn./ nech nikdy viacej veda táto krásna/ nevyvoláva smrti vízie.“

skôr ako rozhovor, chýbajú zvolania, v reči hriešnika vnímame tón pochybnosti: „Ak žiješ, Hospodine Izraela“ a sebavedomého gesta: „Hľa, neprosí, ni žiadnych ponôš nemá“. Dokonca nájdeme v básni motív rána v kontraste s predchádzajúcimi skladbami, ktoré spája motív noci a dažďa. Podobné motívy, ale už nie v žánrovej podobe modlitby, nájdeme v záverečnom oddieli zbierky /Ad orientem, Boží hod/.

K typu prosebnej modlitby sa Smrek vracia až v zbierkach vážnejšieho tónu písaných v čase vojny a vnútorného exilu. Ani v jednej z nich však neoživuje silné gesto pokory z debutu. V Balade môjho priateľa /H/ lyrický subjekt prosí v pokušení o dar mlčania: „Daj mlčať mi, bo rúham sa“, báseň Mnoho zlých básní charakterizuje sebavedomý tón: „Óh, Bože, daj mi, ako vtáku./ rozsievať voľne spev a smiech!“ , v básni Ďakujem modliaci sa vystupuje skôr v postoji pokúšiteľa: „zakáž ty ženám obliecť šaty,/ len v samé lupne z ľalií// zahaľuj ich, no na ich prsia/ nepolož ani lupienok.“ V týchto prosbách môžeme dokonca uvažovať o autoštylizácii, v ktorej by išlo viac o deklamačné gesto ako o prosebnosť.

V básnikových modlitbách zároveň nájdeme variácie jeho veľkých tém. Ódická oslava Boha za dar zraku v básni Oči /IO/ vrcholí chválospevom na ženskú krásu. Podobné variácie na tému ženy, krásy, lásky nájdeme v básňach Nehu, nehu... /OVŽ/, Naplnenie /OVŽ/, Balada môjho priateľa /H/, Ďakujem /OS/, Mnoho zlých básní /OS/, Otrok mladosti /PN/, Ďakovanie /PN/. Báseň Šaljapin /Studňa/ je ódickým spevom na piesne ruského speváka Fedora Šaljapina, pričom aj v nej, podobne ako v mnohých básňach zo zbierok Hostina, Studňa, Struny je hudba vnímaná ako víťazstvo ducha nad bezduchosťou vojny. Oslavou hudby v speve prírody je i báseň Sláviči spev /PN/. Motívy alkoholu a poézie nájdeme napr. v básňach Šaljapin /Studňa/, Mnoho zlých básní, Načo? /NLP/.

Dialogickosť

Ján Sabol (1992, s. 102) na adresu Smrekovej poézie hovorí o príznakovosti v použití 2. slovesnej osoby: „Azda základným jazykovým podhubím lyricnosti Smrekovej poézie je použitie 2. slovesnej a zámennej osoby (...)Umožňuje mu intímny „rozhovor“ so ženou – hoci často fiktívnou, kontakt s personifikačne priblíženou prírodou a povedané s Novomeským – s „vecami i vecičkami sveta“.“ Dialogickosť umocňuje apelatívny a deklamačný charakter Smrekovej poézie a jeho stálu pozornosť voči čitateľovi (porov. Smrek, 1989, s. 91, 101). Smrek často v literárnej fikcii materializuje a oživuje okolitú realitu, jeho rozhovory možno vnímať nielen ako etický postoj vyjadrujúci pozitívny vzťah k bytiu, ale i ako výraz básnického sebavedomia, spredmetňujúceho vo vedomí celý svet, „echom básnikovho pocitového života, jeho kypiaceho zmyslového naplnenia vonkajším a vnútorným svetom“ (Sabol, 1992, s. 103). Aj v básňach, ktoré sme označili ako modlitby, je Boh iba jedným z adresátov lyrických prehovorov. Básnik sa v nich prihovára napr. životu, očiam /Oči/, umelcovi /Šaljapin/.

pin/, noci augustovej /Ďakujem/, tanečníkom, milovníkom, čitateľom, Múze, mŕtvym básnikom, mestám, vlastnému srdcu /Mnoho zlých básní/, ženám /Trok mladosti/. V tomto zmysle čistými modlitbami, v ktorých rozhovor s Bohom je témou celej básne, sú iba niektoré básne debutu (Naplnenie, Publikán), Slávičí spev a dlhšia báseň Ďakovanie.

Monumentálnosť

Ďalším z poetologických znakov Smrekovej tvorby je hyperbola. Najlepšie zodpovedá poslaniu jeho poézie – vyspievať city srdca, má však zároveň mierne didaktický charakter, posolstvo básní sa explicitnejšie ponúka čitateľovi. V modlitebných textoch napr. v básni Nehu, nehu... využíva Smrek gradáciu založenú na pleonazme alebo jednoduchom či anaforicom opakovaní umocnenom invokáciou a zvolacou interpunkciou („Ó, Bože silný: *nehu, nehu*/ potrebujem v žití!). Abstraktný predmet svojich túžob – nehu zároveň v grafickom zázname zvýznamňuje začiatočným veľkým písmenom.⁶ V oslavnej básni Oči je gradácia výstavbovým princípom celej básne. Podobný charakter majú často i náboženské motívy vo funkcii epitet, prirovnaní či tém. V mnohých Smrekových nemodlitbových básňach nájdeme časté eschatologické motívy – nebo, peklo, súd, anjel, ktoré zvýznamňujú posolstvo jeho tvorby. Jeho monografista B. Kováč (1962, s. 97) hovorí o básnikovej túžbe uniknúť spod tlaku času, pre ktorú ho i jeho priateľ a duchovný otec Smrekovej poézie Š. Krčméry nazval „dobýjačom večnosti“. O väčšine básní s výnimkou spomínaných čistých modlitieb zároveň môžeme konštatovať, že modlitba je iba vyvrcholením spevu, je teda Smrekovým monumentalizujúcim postupom.

Vysoká jazyková kultúra

Smrek sa približuje kultovej modlitbe aj tendenciou k vysokému, oslavnému štýlu, typickému pre celú jeho tvorbu, používaním poetizmov, prirovnaní a metafor odkazujúcich na jeho kultúrnu a pomerne solidnú teologickú vzdelanosť. Obligátnym prvkom jeho modlitieb je napr. invokácia „Ó“, o ktorej sám hovorí ako o najsilnejšom prvku v básni: „Aká myšlienková i citová obsažnosť, ale aj aká hudba a dramatickosť môže byť v tej jednej hláske...“ (Smrek, 1989, s. 80). V súlade s náboženským štýlom používa epiteta v postsponovom postavení, jazykové výpožičky z češtiny (jak), latinčiny a taliančiny (lacrimae Christi, Lagrimoso), opakovacie figúry, prácu s rytmom - vzostupný jamb, litanický štýl (Májová flauta, Obraz od nás).

Synonymia

V náboženskom štýle je synonymia vnímaná ako znakový signál, preto ani v Smrekových modlitbách nevyznieva rušivo. Básnik ju však využíva v celej

⁶ Podobne v básni Publikán :“prináša palmu z hája Kajúcnosti“.

tvorbe, za čo si z pera viacerých literárnych kritikov vyslúžil ostrú kritiku (porov. Kováč, 1962, s.38, 77). Ján Gavura (2001, s. 78) citujúc R. Bartha charakterizuje Smrekov deklamačný štýl: „Slová totiž nie sú nositeľmi všetkých možných významov, ale ustáleným syntakticko-lexikálnym vyjadrením významu“; „klasické slová sa používajú v malom množstve vždy podobných vzťahov“. Synonymia sa odráža u Smreka aj v rovine obraznosti. Žena – základný motív celej Smrekovej poetiky sa ponáša skôr na platónsku vyabstrahovanú ideu charakterizovanú fyzickou krásou a mladosťou ako na živú osobu. Azda aj preto je Smrekovmu literárnemu jazyku taký blízky motív anjela. Jeho poézia usúvzťažňuje tieto nebeské netelesné tvory s motívmi hudby (pejúce cherubov chóry), ženskej krásy (anjel môj jediný; anjelici zlatí), s ideou spravodlivosti (Michal archanjel s mečom plamenným), s víziou hriechu (padlí anjeli; Lucifer), básnikovej sily („rozráža oblaky,/ anjelov strháva z nich“, Pohanský kňaz), spredmetňuje citové vzruchy (anjelsky sa teším) i ťaživú atmosféru Apokalypsy (hlas archanjelov v súdny deň). Básnik oxymoricky často stotožňuje antitézy (duša-telo /Línie, OVŽ/; anjel-diabol /Paríž, IO/; nebo-pekle /Vápenný hrob, Studňa/; hriech-svätosť /List šestnástim, Struny/).

3.2. Vzťah kultovej a literarizovanej modlitby v poézii Jána Smreka

Spoločnými znakmi Smrekových básní s kultovou modlitbou sú: atmosféra básní – rozmer pokory, úcty a viery, dialogickosť, monumentálnosť, symbolickosť a metaforickosť, subjektívnosť, vysoká jazyková kultúra, synonymia a niektoré špecifiká slovníka, morfológie a syntaxe.

V súvislosti so Smrekovými literarizovanými modlitbami však možno hovoriť aj o významových i žánrových posunoch. Básnik mladosti oživuje nielen kresťanskú modlitbu, ale v značnej miere sa inšpiruje i prvkami pohanskej modlitby a jej slovníka. Iba v dvoch prípadoch sa zjavuje pojem modlitba v názve - Večerná modlitba /OS/, v ktorej sa lyrický subjekt utieka k bohyni mladosti a krásy, a Zimná modlitba /PN/, v ktorej básnik zbožstvuje prírodu. Akúsi vieru v univerzálne náboženstvo lásky oslobodené od cirkevných konvencií dosahuje panteistickým vzývaním prírody: „Synovia konfesii,/ nič zo mňa nečítajte,/ ja vravím k oblakom/ a k čistej oblohe“ /Blýskanie, H/ a odmietaním Cirkvi: „Čo mne ostáva zas? Privolávať mníchov,/ vzývať starú Cirkev s bludmi jej a pýchou“ /Revolúcie, PN/. Oxymorá, zjednocujúce nábožensky antitetické motívy, napr. „Jak anjel (čo aj padlý)“ /Paríž, IO/, „A vtedy vstúpil do mňa Anjel-Satan“, „Bola to žiadosť hriešna a či svätá?“ /List šestnástim, Struny/ na jednej strane vyznievajú úprimne ľudsky, ale i relativizujú princípy kresťanskej morálky.

Spomenuli sme, že vo väčšine prípadoch modlitba nie je témou celej básne, ale iba záverečným vyvrcholením básnikovho spevu. Takto modelovaná modlitba potom stráca svoje religiózne poslanie a nadobúda iba intenzifikačný rozmer slúžiaci básnickej autoštylizácii.

4. Básnická modlitba Laca Novomeského

Kým Smrek vo svojej autobiografii odôvodňuje svoj príklon k náboženskej tradícii, najmä kvôli láskavému prijatiu siroty evanjelickým farárom Samuelom Zochom (porov. Smrek, 1989, s. 100), Novomeský básnik – davista v jednej zo svojich básní na adresu dedinského ľudu žijúceho z náboženstva píše: „Tu svet je iný, ja som chlapec z mesta,/ už ťažko poznám ľudu toho reč,/ mne staré babky osud z dlane nedoveštia,/ ja musím, musím, musím odtiaľ preč.“ /Návrat/. Napriek tomu aj v Novomeského poézii nachádzame štyri básne – modlitby. Sú to *Modlitba na ulici* z prvej básnickej zbierky Nedeľa /1927/, *Tma pred putikou* zo zbierky Romboid /1932/ a dve básne zo zbierky Otvorené okná /1935/: *Mottá k istému životu* a časť skladby – pásma *Stretnutia*. Každá z básní na základe formálnych znakov predstavuje iný typ modlitby:

- *modlitba-rozhovor*: Modlitba na ulici
- *prosebná modlitba*: Tma pred putikou
- *strelná modlitba*: Mottá k istému životu
- *modlitba ľudu (so znakmi Modlitby Pána)*: Stretnutia

4.1. Výstavbové princípy Novomeského modlitby

Už v básnikových prvotínach publikovaných časopisecky v rokoch 1924 – 1926 nájdeme náboženské (biblické) motívy /Večer v parku, Súdny deň, Stvorenie sveta/. Tieto však začínajú u Novomeského plniť skôr symbolické poslanie – sú vždy obrazne prepojené na sféru ľudského bytia. Sakralizujú profánnu a profanizujú sakrálnu.

Sociálnosť

Napriek Novomeského inšpirácii poetikou poetizmu si básnik neosvojuje poetistickú filozofiu hedonizmu a šťastia. Šťastie je preňho nenaplneným snom človeka konfrontovaným tvrdou realitou. Programom jeho poézie bude „smutne spievať o radosti.“ Silné sociálne cietenie nachádza svoj výraz v celej tvorbe moderného básnika, rovnako i v žánri modlitby. Sociabilita sa odráža nielen v motívickej a tematickej línii, ale i vo výraze a obraznosti. Básnik často hovorí v plurále /Slúžka/, vystupuje v mene skupiny /Vy a ja, Epilóg/, stotožňuje sa s inou bytosťou /Tuberkulóza/. Sociálny súcit autor Nedele programovo vyjadruje prostredníctvom intímnych vzťahov s dievčatami sociálne a morálne diskriminovanými /Noc, Alkohol, Fiasko/. Básnik - materialista nielen detailizuje predmety pozemského sveta, ale i účelovo zvečňuje človeka ako výraz jeho odcudzenia sa ľudskému údelu šťastia /slečna Vanda v básni Noc⁷. Vo všetkých modlitbách stojí pred tvárou Boha ako zástupca ľudského rodu bojujúceho o svoje šťastie: „Snáď ten svet nádherný je,/ snáď:/ čo žije,/ spalo,/ že nad ním/ šedivé tvoje oko neplakalo“ /Modlitba na ulici/; „Sčerneté dieťa na osýpky choré,/ do rána, Bože, zahynie“ /Tma pred putikou/. V tomto zornom uhle sú

⁷ Na zvečňovanie človeka upozornil napr. KOCHOL, V., 1996, s. 78.

Novomeského modlitby oveľa naliehavejšie ako Smrekova hravosť a bezstarostnosť blízka detskej „egoistickej“ modlitbe.

Konštruktivizmus

Na rozdiel od Smrekovej improvizáčnej metódy a pomerne chudobného výstavbového registra založeného na piesňovom podloží, priamom pomenovaní a metafore, je Novomeského poetika vo všetkých zložkách intelektuálne prepracovaná. Básnik formovaný konštruktivizmom využíva aj inšpirácie z výtvarného umenia – línie a farby v ich stavebnom význame. Častým obrazným a konštruktívnym prvkom básne popri metafore je metonymia.

Napriek základným znakom literarizovanej modlitby vyznievajú všetky Novomeského modlitby ako obžaloba. Básnik pracuje na ploche celej básne so všetkými jej zložkami.

V Modlitbe na ulici, ktorá ako jediná má epické podložie a realizuje motív mesta⁸, obžalúva lyrický subjekt Boha z nedostatku dobrej vôle. Hymnický tón prvého verša vzápätí narúša podmieňovací spôsob druhého a tretieho verša vyjadrujúci pochybnosť o Božej добрote. Obžaloba sa na ploche básne graduje trojitým opakovaním. Dve motivické pásma – rozhovor s Bohom v ulici mesta a motív dievčaťa z ulice autor uvádza sériou paradoxov: sladko – šedosť (trotoára), rumeň milenky, konfrontujúca sa so šedosťou ulice, synekdocha šedivého Božieho oka podobná šedivému chladu ulice, evokácia poetistickej hry: „k boku“ – „k Bohu“. Prostredníctvom básnickej skratky premyslene zvolenými obrazmi mohol básnik na malej ploche docieľiť niekoľko efektov. Odkazuje na teplo ľudskej lásky a v podtexte ním podčiarkuje svoju obžalobu voči Bohu. Invokačné citoslovce „Ó“ prvej strofy je konfrontované uvádzacími onomatopojickými výrazmi „Oj“ a „Ach“ nasledujúcich strof, napájaných na motivické pásmo cukrovej panny, vyvolávajúcich predstavu erotickej hry. Pásmo milenky teda zároveň pôsobí provokatívne a persifluje žáner modlitby a hodnotu Božích prikázaní. Uprednostnenie boku milenky pred Bohom tento satirický tón podčiarkuje. V záverečnej časti využíva Novomeský svoj častý postup, pomocou metafory personifikuje neživé predmety (rúčka dáždnika – žehnajúca ruka) a naturifikuje Boha (Božia slza – dážď). Veršová výstavba v niektorých prvkoch autorský zámer umocňuje. Básnik napr. tvaruje tri vertikálne trópy s izosylabickými rýmovkami: choval – pochyboval, zverí – neverí (paradoxy), chvením – prítulníom (intenzifikačná metafora). Izosylabizmus veršov tenduje k osamostatňovaniu sémanticky zaťažných slov.

Aj v Tme pred putíkou básnik pracuje v motívmi a princípmi charakteristickými pre celú zbierku Romboid – napr. motív smrti, pohrebu. Chromatizmus prekračuje imitačný charakter prvej zbierky a stáva sa jedným z určujúcich pri výstavbe umeleckých obrazov. Vytráca sa príbehovosť, posilňuje sa subjektívnosť výpovede⁹,

⁸ Znak charakteristickej pre celú zbierku Nedef'a.

⁹ Porov. ŠMATLÁK, S., 1979, s. 318.

básnik uplatňuje premyslenú kompozičnú hru, básnickú skratku, predmety redukuje na línie (obrysová metafora), dejovosť nahrádzajú sujetové prestrihy blízke filmovej technike. Často uplatňovanými figúrami popri synekdoche sú sémantický a syntaktický chiazmus, presúvajúci do centra pozornosti nové a prekvapivé relácie vecí. V náboženskom registri výrazov sa objavuje motív svätca ako axiologický pendant transcendentného Boha.¹⁰ Strofa je menej variabilná ako v Nedeli, veršová výstavba však v zásade pokračuje v dekanonizácii.¹¹

Modlitbové signály nachádzame v básni Tma pred putikou v rámci týchto častiach, v prvej vete v druhom verši a v predposlednom dvojverší. Medzi úvodným kontaktným oslovením a záverečným vypointovaním sledujeme predovšetkým posun v štýlovej rovine. Kým prvá veta je formulovaná ako strohá výpoveď, oznam, i keď svojím obsahom drastická: „Sčerneté dieťa na osýpky choré,/ do rána, Bože, zahynie“, záver je absurdnou prosbou o jeho skorú smrť. Nadôvažok, prosba má charakter emocionálneho výkriku, situačne by sme ju adresovali skôr vrahovi ako milosrdnému Bohu: „Doškrt'ite, Bože, choré dieťa,/ sentimentálnu pohádku.“ Medzi týmito dvoma časťami je vložený niekoľko obrazových prestrihov s biblickou alúziou. Výstavba obrazov však opäť persifluje pôvodný náboženský význam. Sakralizujúci motív svätice je usúvzťažnený s pozemskými ženami. Básnik intenzifikuje emocionálne napätie funkčným využitím chromatizmu, naturifikačnej a apozičnej metafory. Čierna, modrá a purpurová farba evokujú slávnostné farby pohrebu na pozadí zápasu o život dieťaťa v ľudskej biede.¹² Naturifikačná metafora: „Ach, to je modrých nebies more,/ hviezdami kropené,“ viazaná na obraz chorého dieťaťa, z významňuje a hyperbolizuje jeho bolesti do horizontálnych i vertikálnych makrorozmerov. Choré dieťa – sentimentálna pohádka v závere básne tieto makrorozmery ironizuje, no zároveň emocionálne umocňuje. Záverečné dvojveršie nerozširuje sujetový register. V básni, ktorej primárne poslanstvo je v zachytení citového napätia, je však uplatnené funkčne. Dvojveršie takmer kopíruje rovnakú veršovú, rytmickú a rýmovú výstavbu dvojveršia predchádzajúceho. Upúta zvuková, syntaktická a morfológická relácia lexém Bože/ blbče. Uvoľnené emocionálne napätie je vyjadrené i epanastrofou založenou na opakovaní slovesa kopnúť (do zadku) a mužskou rýmovkou „(kopneme) ťa“. Boj o život dieťaťa je prehraný, Boh tentokrát zlyháva nielen nedostatkom dobrej vôle, ale je vinený i za smrť dieťaťa. Strofa básne je nepravideľná, postupne sa zužujúca zo štvorveršia, trojveršia na dvojveršia. Skracovanie strofy i verša smerom k záveru korešponduje so stupňovaným emocionálnym napätím.

V zbierke Otvorené okná na rozdiel od básni Nedele viaceré básne oživujú Novomeského motív prvotín – vidiecky kolorit, usúvzťažňovaný s motívom

¹⁰ Náboženské symboly skladby interpretoval napr. BREZINA, J., 1982, s. 94 – 96.

¹¹ Novomeského veršovú organizáciu a rým si všimli: TURČÁNY, V., 1965, s. 32 – 63 a ŠTRAUS, F., 1989, s. 199 – 221.

¹² O chromatizme pozri napr. ZAMBOR, J., 2004, s. 285 – 289.

ciest a putovania. Aj v básni Mottá k istému životu je jej sujetovou postavou tulák, očividne formovaný biblickou alúziou (Mt 10, 9 – 10). Na rozdiel od predchádzajúcich básní-modlitieb Novomeský oživuje tzv. strelnú modlitbu, ktorá má v básni Mottá k istému životu dvojakú variáciu: „Môj smiešny Bože, nič to, nič“ a „Môj Bože, z toho nemám strach.“ Napriek charakteristickým znakom „strelnej“ modlitby – intencionálne zameranie sa na Absolútno tematizáciou Božieho mena, dychový rytmus – vo veršoch ho plní polveršový predel, pričom v prvej invokácii je pomer slabík 5:3, v druhej 3:5, presný vzostupný jambický rytmus, opakovacie lexémy a hlásky (nič to nič; hlásky o, zadnoďasňové konsonanty š, ž, č, v druhej invokácii hlásky o, a) – ani táto modlitba neplní svoje pôvodné poslanie – naopak, parodizuje osud tuláka (a jeho Boha), ktorý nenachádza spásu, ale smrť v slnečnicovom poli. V Turčány, skúmajúci rým Novomeského poézie, poukazuje na spoločné zvukové sklady: slnko – slnečnice (v nasledujúcom verši je tento obraz znížený ešte slovesným substantívom „chrochtanie“), rýmová asonancia nič/ slnečnic¹³. V týchto vzťahoch nachádza Turčány základné gesto Novomeského poézie „smerujúcej k jej civilneniu, k spozemšteniu. „Symboly a okružujúce významové ovzdušia z náboženskej sféry získavajú tak príchuť jemnej paródie. Trhan pod žiarou slnečnic navodzuje predstavu svätého.“¹⁴ V nasledujúcom tematickom pláne Novomeský naopak sakralizuje poéziu.

Motívy tuláka, vidieku a umenia (tentokrát výtvarného) prechádzajú aj do predposlednej, a zároveň najrozsiahlejšej 216 – veršovej skladby zbierky Otvorené okná Stretnutia. V podobe legendy sa v skladbe objavuje i postava tuláka, akoby vystrihnutá z predchádzajúcej motivicky blízkej básne Mottá k istému životu.¹⁵ Religiózný prvok je v skladbe rozvíjajúci i v jej nasledujúcej, 4. časti, v podobe modlitby. Tá na rozdiel od predchádzajúcich, jej žánr persiflujúcich skladieb, má svoj pôvodný kultový charakter. Prosebnosť a zároveň štýl verejnej modlitby určenej na hlasné spoločné odriekanie, zvyrazňujú slovesné tvary a nabádacie častice v podobe anafor: *daj, nech, maj, drž, zbav*, podporené rytmicko-syntaktickým paralelizmom a trochejským rytmickým jadrom, evokujúce tak litanický modlitebný štýl.¹⁶ Modlitba má zároveň prvky modlitby Pána, je prosbou nielen o pozemské dobrá – úrodu (cez metareferenty *dážď, slnko*), chlieb, ale i o dobrá duchovné: odpustenie, ochranu, požehnanie, silu, istotu, skromnosť. Afirmácia básne so záverečnou klauzulou: „*dnes i na veky vekov...*“ však nenastáva, modlitba končí dvojbodkou, semikadenciou. Nasledujúce verše vyslovené ústami lyrického subjektu: „*Neznámy život skrytý v modlitbách,/ v želaniach bez nároku/ deň všivavý a nekonečne planý*“ pôvodný prosebný text

¹³ Porov. TURČÁNY, V., 1965, s. 52.

¹⁴ Tamže, 1965, s. 52.

¹⁵ Motív svätého za dedinou prechádza do názvu nasledujúcej Novomeského zbierky (1939) a v skladbe Aký si sa stotožňuje s lyrickým subjektom: „*sám svätý za dedinou, v nej však nevítaný/ to si ty/ to si ty.*“

¹⁶ 4. časť interpretuje v štúdiu BAGIN, A., 1974, s. 596 – 614.

opäť parodujú. Parodický postoj človeka k Bohu sa stupňuje. Boh je vinený nielen z nedostatku ľudského šťastia a z individuálnej smrti človeka, ale ako nasvedčuje i nasledujúca téma – vojnové šialenstvo azda i zo smrti zmyslu dejín ľudského rodu. I v tejto skladbe je Boh axiologicky konfrontovaný postavami ľudských tragédií: „Z osudov ľudských trpké tragédie,/ môj otec svätým šaty šije“.

V nasledujúcich povojnových zbierkach sa už s formou literarizovanej modlitby u Novomeského nestretávame. Tematické prvky odkazujúce na Boha, Absolútno sa úplne tratia, objavujú sa ako prvky jazykové – v podobe pozdravu, frazém a celej škály pejoratív a vulgarizmov. Básnik – komunista, ktorý v neskorších zbierkach používa priamejšie pomenovania a nehalí tak systematicky výpoveď do obrazov a inotajov aj týmto spôsobom existenciu kresťanského Boha vo svojom živote popiera.

4.2. Novomeského nekultovosť modlitby

Novomeského modlitbu v jej štyroch variáciách spája persiflážny charakter. Obsah výpovede neharmonizuje s modlitebnou formou, modlitby vyznievajú ako obžaloby a ironické šľahy. Boh je vinený z nedostatku dobrej vôle, z tragického chodu sveta a ľudských osudov. V axiologickom protiklade stojí postava svätca, ktorá je preteplená ľudským súcitom a na viacerých miestach Novomeského tvorby je stotožňovaná s trpiacim človekom.¹⁷ Usúvzťažňovanie sakrálného a profánneho je charakteristickým zobrazovacím postupom Novomeského. Uskutočňuje ho prostredníctvom personifikačných, naturifikačných a fluidných metafor, synekdochy, konštruktívnych oxymor, zvukových hier, vertikálnych trópov. Celá Novomeského tvorba potvrdzuje, že posvätným priestorom je preňho svet ľudských osudov a hodnôt. Boha z tohto sveta vyháňa so sarkastickým úšľabkom.¹⁸

5. Záver

Výsledky môjho bádania môžu vzbudzovať otázku, prečo sa v tvorbe básnikov, ktorí nechcú verne kopírovať znaky kultovej modlitby objavuje modlitba ako literárny žáner. Jeden z pohľadov podopiera fakt, že v európskom kultúrnom svete náboženstvo stojí v paradigme jeho konštituovania a má aj iné konotácie ako vyjadrenie religiozity, v širšom kontexte je kultúrnou pamäťou európskeho spoločenstva a symbolom jeho humanizácie. Tieto fakty potom negujú prvotné počudovanie sa nad výskytom modlitby v tvorbe hedonistického ospevovateľa života či komunistického básnika, najmä ak ich poéziu charakterizuje hlboký súciti s trpiacim človekom a túžba po šťastí všetkých ľudí.

¹⁷ Porov. báseň Púť pod telegrafom zo zbierky Romboid.

¹⁸ Na adresu nábožných ľudí píše verše: „a v pásme zmeneného podnebia/ ani nevedia už, čo je svetu treba,/ a to, čo vedia, svetu netreba.“ /Do mesta 30 minút, 27. strofa/

ZNAČKY

OVŽ – Odsúdený k večitej žizni
CD – Cválajúce dni
IO – Iba oči
Z – Zrno

H – Hostina
OS – Obraz sveta
NLP – Noc, láska, poézia
PN – Proti noci

LITERATÚRA

BAGIN, Albín: Epické prvky v poézii Laca Novomeského. In: Slovenská literatúra XXI, 6, 1974, s. 596 – 614.

BOKNÍKOVÁ, Andrea: Téma básnika u Jána Smreka a príležitostnosť jeho poézie. In: Philologica LI. Zborník FF UK. Bratislava 2000, s. 17 – 23.

BREZINA, Ján: Básnické dielo Laca Novomeského. Bratislava: Veda 1982.

GAVURA, Ján: Od hudobnej relevancie k hudobnej ignorancii v básnických textoch. In: Pragmatika vyjadrovacích prostriedkov umenia. O interpretácii umeleckého textu 22. Monografia štúdií Ústavu literárnej a umeleckej komunikácie. Nitra: FF UKF 2001.

KÁKOŠOVÁ, Zuzana: Biblické motívy v poézii Jána Smreka. In: Philologica LI. Zborník FF UK. Bratislava: 2000, s. 47 – 54.

Katechizmus katolíckej cirkvi. Trnava: Spolok svätého Vojtecha 1998.

KISS SZEMÁN, Róbert: Úvahy o Smrekovom diele ako o kanonizačnom probléme v slovenskej literatúre. In: Slovenská literatúra, 46, 1999, č. 2, s. 92 – 97.

KOCHOL, Viktor.: Novomeský v súvislostiach. Ružomberok: Print-Servis 1996.

KOVÁČ, Bohuslav: Poézia Jána Smreka. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1962.

KULAKOWSKA, Joanna: Formy modlitewne w tworczości Slowackiego od hymnu do zachwycenia. Krakow: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, 1996.

MLACEK, Jozef: K štylistike náboženskej komunikačnej sféry a k jazyku súčasnej duchovnej piesne. Bratislava: SAS 27, 1998.

MLACEK, Jozef: K štylistike náboženskej komunikačnej sféry a k jazyku súčasnej duchovnej piesne. Bratislava: SAS 27, 1998.

NOVOMESKÝ, Ladislav: Básnické dielo 1, 2. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1971.

SABOL, Ján: Lyrizmus Smrekovej básnickej výpovede. In: SABOL, J. - RUŠČÁK, F. - SABOLOVÁ O.: Interpretácia umeleckého textu. Košice: FF UPJŠ v Prešove, 1992.

SMREK, Ján: Odsúdený k večitej žizni. Turčiansky Sv. Martin: Knižtlačiarsky účastinársky spolok 1922; Knihy mladosti I., II. Liptovský Sv. Mikuláš: Transocius, 1948; Hostina. Bratislava: Pravda, 1949; Studňa. Bratislava: Elán, 1945; Obraz sveta. Bratislava: Slovenský spisovateľ, 1958; Struny. Bratislava: Slovenský spisovateľ, 1962; Noc, láska a poézia. Bratislava: Slovenský spisovateľ, 1987; Proti noci. Básne vnútorného exilu. Liptovský Mikuláš: Transocius, 1993.

SMREK, Ján: Poézia moja láska 1, 2. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1989.

Sväté Písmo. Rím: Slovenský ústav svätého Cyrila a Metoda 1995.

ŠMATLÁK, Stanislav: Básnik Laco Novomeský. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1967.

ŠMATLÁK, Stanislav: Laco Novomeský (Pokus o portrét). In: Dve storočia slovenskej lyriky. Bratislava: Tatran 1979.

ŠTRAUS, František: Veršová organizácia v poézii Ladislava Novomeského. In: Štúdie o slovenskom verši. Bratislava, 1989, s. 199 – 221.

TATÁR, Jozef: Sémantický zlom v debute Jána Smreka. In: Philologica LI. Zborník FF UK. Bratislava: 2000, s. 37 – 42.

TURČÁNY, Viliam: Na okraj rýmu v poézii Laca Novomeského. In: Slovenská literatúra XII, 1, 1965, s. 32 – 63.

ZAMBOR, Ján: O poetike Novomeského Nedele a Romboidu. In: Zborník SAS. Bratislava 2004, s. 290 – 296.

Štylistická hodnota slovtvorne motivovanej lexiky na pozadí historického románu M. Ferka Svätopluk

Renáta Hlavatá

Katedra slovenského jazyka, Filozofická fakulta
Univerzity Konštantína Filozofa, Nitra

Umelecká literatúra so svojou špecifickou esteticko-komunikatívnou funkciou odráža v sebe vývinovú dynamiku. Každý umelecký jazykový prejav je výsostným tvorivým aktom autorského subjektu čo sa prirodzene premieťa aj do lexiky umeleckého textu. Skúmať tvorivú schopnosť autora historického románu, jeho výber jazykových prostriedkov so zreteľom na slovtvorný systém a štylistickú hodnotu slovtvorne motivovaných slov sa môže stať východiskom na opísanie a podanie stručného prehľadu slovtvorných prostriedkov na konkrétnom materiáli.

K štylistickej hodnote slovtvorne motivovaných slov sa slovenská jazykoveda dostávala cez štylistiku (Mistrík, 1977 a 1985) i derivatológiu (Buzássyová, 1976 a 1980). Predmet jej záujmu sa pôvodne obmedzuje na štylistickú hodnotu slovtvorných prostriedkov, na vymedzenie inventára štylisticky príznakových sufixov a prefixov bez ohľadu na ich rozsiahlejšiu charakteristiku a kategorizáciu. Záujem o túto skutočnosť sa viaže na skúmanie vzťahov medzi tvorivou schopnosťou človeka a jazykom v literatúre (Valeková, 1993) a odrazom ľudskej kreativity v reči (Liptáková, 2000). Výskumu slovtvorby ako štylistického faktora sa venoval J. Furdík (1993, s. 94 – 102). V štúdiu načrtol metodologickú základňu výskumu, ktorá dovoľuje skúmať štylistickú funkciu slovtvorne motivovaného slova vo všetkých jeho konštitutívnych dimenziách. Zároveň podal stručný prehľad štylistických možností motivovaných slov so zreteľom na všetky jednotky slovtvorného systému.

Cieľom našej analýzy je jazykový dynamizmus a štylistická premenlivosť lexiky trojväzkového historického románu Milana Ferka Svätopluk (1975, ďalej skratky SV1, SV2, SV3) z hľadiska slovtvorne motivovaných slov. Svoj záujem výskumu obmedzíme na štylistickú hodnotu slovtvorných prostriedkov, na vymedzenie inventára štylisticky príznakových sufixov a prefixov bez ohľa-

du na ich rozsiahlejšiu kategorizáciu a charakteristiku. Všimneme si autorské modifikácie a variácie jazykových prostriedkov v rovine slovtvorby z hľadiska ich produktivity. Zameriame sa na autorskú invenciu v oblasti individuálne – „inovačných“ slov, ktoré románu dodávajú osobitý príznač. Poukážem na lexikálno-sémantickú a štylistickú funkciu slovtvorne motivovaných slov konfrontovaných v niektorých sporných prípadoch s ich lexikografickým spracovaním vo výkladových slovníkoch súčasného slovenského jazyka. Analyzované lexikálne jednotky exemplifikujeme časťami úryvkov z historického románu. Ferkov román zaujme čitateľa z viacerých aspektov. Dominantným je však jeho literárny jazyk, ktorý sa stáva dôležitým prvkom na vytváraní dejiného prostredia i dobovej atmosféry. Čitateľovi pripadá nezvyklý, obrazne nadnesený, bohato vyžívajúci vlastné (autorské) novotvary, zložené slová s ťažšie pochopiteľným významom.

M. Ferko využíva štylistické možnosti slovtvorného systému jazyka vo všetkých jeho konštruktívnych dimenziách. Historicitu naznačuje v zmenách formy slov a ich významov v premenách na osi diachronie času. Tvorivo uplatňuje metódu, ktorú by sme mohli podľa formulácie francúzskeho prozaika a esejistu Jeana Pierra Faya nazvať „uchopenie dejín za slová“.

V štúdií Slovtvorná motivácia a jej jazykové funkcie J. Furdík (ibid., s. 94 – 102) zavádza pojem motivačná nasýtenosť textu na vyjadrenie pomeru medzi slovtvorne motivovanými a nemotivovanými slovami. Nositeľmi štylistického príznaku môžu byť zložky binárnej slovtvornej štruktúry: slovtvorný základ a slovtvorný formant. Keďže obidve zložky sú nesamostatné, ich štylistický príznač sa nemôže uplatniť sám o sebe, ale len pri spojení s druhou zložkou (formant so základom, základ s formantom alebo pri kompozícii s druhým základom). Obe zložky slovtvornej štruktúry môžu byť nositeľmi štylistického príznaku, môžu signalizovať expresivitu alebo príslušnosť k niektorej štýlovej vrstve slovnej zásoby. Ak je iba jedna zložka nositeľom štylistického príznaku, stáva sa štylistický príznačom celé slovo.

Náčrt slovtvorných prvkov v historickom románe zdokumentujeme na dvoch základných okruhoch, a to substantívnej a adjektívnej lexike s cieľom poukázať na jazykovú invenciu M. Ferka a na variantnosť slovtvorných prostriedkov v rámci derivačných a kompozičných postupov:

1. Slovtvorné prostriedky

a) nepríznačový základ + príznačový formant
špek-*úň* (SV2, 144); ved-*oš* (SV1, 211); satan-*ás* (SV2,121); zvest-*oň* (SV1, 31).

b) príznačový základ + nepríznačový formant
kvel'-ník (SV2, 150); *trpel'*-ník (SV3, 207); *topel'*-kyňa (SV2, 118); *zlob*-stvo (SV3, 166); *šudier*-stvo (SV1, 117); *háč*-ny (SV2, 172).

c) nepríznačkový základ + príznačkový základ
les-o-žien-ka (SV2, 29); *noc-i-baž-ník* (SV2, 270); *živl-o-mor-y* (SV1, 113); *hrom-o-tresk* (SV2, 273); *čiern-o-hriv-ý* (SV2, 175); *pravd-o-zvest-ný* (SV1,91).

2. Slovtvorné postupy

V analyzovanom texte nachádzame kombinované slovtvorné postupy (konfixáciu), ide o tvorenie slov:

- predponami a príponami (prefixálno-sufixálny postup), v ktorých slovtvorný formant nie je príznačkový a napriek tomu vznikajú expresívne lexikálne jednotky, napr. *ne-pod-kup-ný* veliteľ (SV3, 143); *po-ruč-né* územie (SV3, 52); *ú-hyb-ný* veliteľ (SV2, 148); *ú-del-né* kniežatstvo (SV2, 25). Dochádza tu k napätiu medzi lexikálnym a slovtvorným významom a medzi lexikálnym, slovtvorným významom a rodovou príslušnosťou slova, napr. *nepodkupný* veliteľ (= nepodplatiteľný veliteľ); *poručné* územie (= územie pod správou, ochranou iného štátu); *údelné* kniežatstvo (= darované kniežatstvo); *úhybný* presun vojska (= ústup vojska).
- v texte sa objavili prípady, keď zmenou gramatickej morfémy sa mení paradigma a slovnodruhovú charakteristiku odovodeného slova, napr. *prá-[pří]čin-n-ý* (SV3, 204) (= prapríčina); *útoč-ist-n-ý* (SV1, 31) (= útočisko).

Text intenzifikujú a expresivizujú vlastné (autorské) novotvary. Ich podstatou je úplná alebo čiastočná odvoditeľnosť významu pomenovacej jednotky z jej základnej formy, napr. *kliatbenie* (SV3, 24) (= kliatba); *roľník* (SV2,75) (= roľník); *zbrojnosec* (SV2, 169) (= zbrojnoš). Skupina výlučne vzťahových adjektív tvorených príponami *-úci, -ací*, resp. variantom *-iaci* sa v texte objavuje ako vzťahové deverbatívum, napr. *žízniaci* (SV1, 178); *krahnúci* (SV3, 63), ktoré možno charakterizovať na základe expresívneho rozdielu alebo vzťahu k slovesnému pomenovaniu.

V texte sa objavili pomenovania s expresívnym príznačkom, ktorým autor opisuje prostredie a zároveň zachytáva jeho fragmenty. Zameriava sa aj na prúd vedomia postáv a vtlačá do neho reflexie, napr. *o-lod-ená rieka* Morava (SV2, 268); *ú-zdrav-nej vody* (SV1, 47); *o-dur-ná* a zanovitá (SV2, 34); *ú-hyb-ný* Izangrim (SV2, 384).

Spojením navzájom inkompaktibilných slovtvorných zložiek, napr. domáceho základu a prevzatého formantu vznikli v texte expresívne lexikálne jednotky, napr. *chvast-issimus* (SV3, 98) (= chvastúň, porov. Krátky slovník slovenského jazyka, s. 133), *arci-kňaz* (SV2, 46) (= arcibiskup, porov. KSSJ, s. 38); *anti-žertva* (SV3,24) (= nevhodný spôsob obetovania, porov. KSSJ, 583); *korhel-issimus* (SV3, 100) (= korekľ, opilec, pijan, porov. KSSJ, s. 163). Pri posudzovaní slovtvornej štruktúry chápeme tieto výrazy ako prejav expresívnosti a napätia medzi lexikálnym a slovtvorným významom.

Pri vnímaní autorskej tvorivosti v rámci slovotvorných postupov možno konštatovať, že slovotvorné spôsoby (derivácia a kompozícia) majú závažnú funkciu ako faktory ovplyvňujúce štylizáciu a generovanie jazykového prejavu (rozprávača a postáv). Slovotvorné postupy možno chápať ako výraz subjektívnej reakcie autora na zobrazovanú historickú skutočnosť.

Analyzovaný text je popretkávaný značným množstvom substantív so štylistickým príznakom. V centre našej pozornosti v oblasti substantív sú neobvyklé činiteľské lexémy, ktoré z pohľadu súčasnej slovnej zásoby slovenčiny sú ojedinelé, alebo z nej úplne vymizli. Mnohé činiteľské názvy autor revitalizoval so zámerom navodiť kolorit doby a ozvláštniť text. Najpočetnejšiu skupinu lexém tvoria v texte názvy osôb so suffixami *-nik*, *-ník*, *-ec*, napr. *dvorník*, *pokárnik*, *stolník* (SV2, 87), *dušník* (SV2, 264). Uvedené lexémy hodnotíme ako pomenovacie jednotky s príznakom zastaranosti, odrážajúce hospodárske a spoločenské pomery zobrazovaného veľkomoravského obdobia. Zároveň napomáhajú uvedomiť si produktivnosť istých slovotvorných typov a aktivizovať slovotvorné procesy tematicky:

*„Pribehol **dvorník** s diakonom ... obratne ho privítali a uviedli ku kráľovi ... Poslali ku stolu. **Stolník** zatlieskal a štyria panoši priniesli veľké misy s jedlom. Len čo odišli, zjavil sa **pokárnik**...*

(SV2, 87)

Štylisticky zaujímavo pôsobia v texte revitalizované lexémy *činnovník* (SV2, 364) a *okoličník* (SV2, 160):

*„... Ženy kniežacích **činnovníkov**... šili kniežaťu slávnostné oblečenie.“*

(SV2, 364)

*„Výhlásili by ma za zradcu ..., ale Rastislav a jeho **okoličníci**.“*

(SV2, 160)

Lexéma *činnovník* je neslovenského pôvodu, vo význame pracovník spolku, organizácie, funkcionár (porov. KSSJ, s. 65). Lexéma *okoličník* je autorskou modifikáciou adjektíva *okoličný* tvoreného z prvkov slovotvornej štruktúry (porov. Historický slovník slovenského jazyka 3, s. 270).

Skupinu činiteľských lexém s príponou *-ec* pozorujeme pri názve osôb tvorených z trpných prídastí minulých: *zaslepenec* (SV3, 180); *zadubenec* (SV3, 25); *zatvrdenec* (SV3, 64); *ubiedenec* (SV3, 182). Lexémy sa vyznačujú vysokou mierou expresivity a štylistickej príznakovosti v kontexte. Ich výskyt v texte korešponduje so zámerom autora podať esteticky účinnú výpoveď o zobrazovanej dobe.

Názvy osôb ženského rodu sú tvorené buď priamo pomocou osobitných prípon, alebo prostredníctvom prechýľovacích prípon *-ica*, *-nica*, *-yňa*, *-kyňa*.

V texte tvoria spektrum štylisticky príznakových lexém. Okazionálny tvar *príložnica* (SV1, 60) vo význame milenka autor utvoril na základe analógie s kompozitom *cudzoložnica* (SV3, 97):

„... (Svätopluk) išiel si po odmenu, no nevedel, či ju dostane z rúk Lutgardy, Karolmanovej zákonitej ženy, alebo od jeho **príložnice** Liustvindy.“

(SV1, 60)

Názvy osôb podľa typickej vlastnosti tvoria v texte skupinu slov prevažne expresívnej (hovorovej, slangovej) povahy. Najproduktívnejším slovotvorným typom je typ s príponou *-áň*, napr. *krutáň* (SV2, 358), *strigáň* (SV2, 193). Od substantívneho slovotvorného základu sufixom *-úň* je utvorená lexéma *vrakúň* (SV1, 70); slovotvorným sufixom *-oš* substantívum *vredoš* (SV1, 211). V texte sa objavilo pejoratívum so slovotvornou príponou *-áš*, napr. *satanáš* (SV2, 121). V skupine abstraktných lexém utvorenými slovotvornou príponou *-stvo* sa uplatnila autorská invencia, napr. *zlobstvo* (SV3, 166); *súročerstvo* (SV1, 61). Historicko-príznakovú lexiku ako výraz tvorivého prístupu autora k jazyku možno vnímať cez okazionalizmus *medulina* (SV2, 48) vo význame včela:

„... *hl'adali zajatcov ako vzácne kuny alebo meduliny v bútl'avinách.*“

(SV1, 48)

V analyzovanom texte sa slovotvornou príponou *-ka* v prevažnej miere tvoria expresívne názvy od sloviac, napr. *zhovorka* (SV3, 199) (= viesť rozhovory, zhovárať sa, porov. KSSJ, s. 562); *pohovorka* (SV3, 172) (= beseda, debata s cieľom zistiť niečie vedomosti, porov. KSSJ, s. 302):

„Čo za **zhovorku** začal so Slavomírom?“

(SV3, 199)

„*Neprošený host', v hrdle kost' – pamätáš sa, igrice, na svoju pohovorku?*“

(SV3, 142)

Lexémy *zhovorka*, *pohovorka* sú utvorené od toho istého slovotvorného základu, ale sú odlišné svojím významom.

Jeden zo spôsobov tvorenia slov, pri ktorom sa nové slovo tvorí z dvoch alebo viacerých slov (slovných základov), sa nazýva *kompozícia* (*skladanie*). Vo všeobecnosti kompozícia nie je takým rozšíreným slovotvorným postupom ako derivácia. V analyzovanom texte M. Ferko uplatňuje najčastejšie okazionálne kompozitá, ktoré sú nápadné nielen svojou formou, ale aj frekvenciou výskytu. Ako dynamický jav slúžia na ozvláštnenie a expresivizáciu textu. Mnohé sú ťažšie zrozumiteľné. Ich slovotvorná motivácia sa dá zistiť iba na základe kontextu, napr. sugestívna reč žreca Odolena je predimenzovaná autorskými okazionalizmami. Nezvyčajné spájanie fundujúcich slov sa odráža v sémantickej a formálnej rovine pomenovaní:

„Daj vodu – úrodu, jeden Perún všesostrinný, bieločiernovšeobožinný,
preboh, prabyst praistinný, rosič, žiznič nás!“

(SV2, 204)

Najviac zložených slov nachádzame medzi substantívami a adjektívami, v častiach vzťahujúcich sa k pohanskému životu.

V analýze skúmaného textu budeme pokračovať v oblasti zložených substantív a adjektív. Skupinu kompozít možno vyselektovať na základe príznačnosti slovtvorných prostriedkov a postupov:

- a) nepríznakový základ + príznakový základ
- b) príznakový základ + nepríznakový základ
- c) kumulácia príznačnosti v prípade dvoch príznakových základov

Z hľadiska sémantiky kompozít sa najvýraznejšie profiluje skupina názvov osôb. Túto skupinu kompozít možno sledovať na základe dvoch slovtvorných základov, pričom druhým slovtvorným základom je pomenovanie osoby, napr. *čudotvorca* (SV2, 151); *telostrážca* (SV2, 159); *lesožienka* (SV2, 29). Uvedené kompozitá klasifikujeme ako autorské novotvary, v ktorých M. Ferko uplatnil kompozično-derivačný slovtvorný postup. Pri sufixácii uplatnil slovtvorný formant *-ca, -ka* (*čud-otvor-ca; tel-o-stráž-ca; les-o-žien-ka*).

V zložených názvoch osôb sa vyskytuje adjektívum ako určujúci člen v posesívnych zložených, napr. *čiernorizec* (SV2, 151). Uplatnil sa tu kompozično-derivačný postup (*čiern-o-riz-ec*) a pri objasňovaní sémantiky zloženiny je potrebné si uvedomiť etymologický pôvod druhého fundujúceho slova. Slovo *riza* pôvodne označovalo slávnostné obradové rúcho pravoslávnych kňazov (porov. SCS, s. 765), neskôr sa toto pomenovanie vzťahovalo na vrchné bohoslužobné rúcho. V analyzovanom texte kompozitum označuje mníchov, kňazov, majúcich čierne rúcha, rízy.

Adjektívne kompozitá označujú príznak predmetu v najširšom zmysle. Poukazujú na vzťah tohto príznaku k predmetu, javu, veci, osobe. V analyzovanom texte vyjadrujú vzťah privlastnenia osobám a zvieratám alebo vzťah k miestu, deju atď. Medzi posesívne zložené adjektíva môžeme zaradiť kompozitá, napr. *zlatovlasý* (SV, 61) a *čiernohrivý* (SV2, 175). K autorským novotvarom zaraďujeme adjektívno-substantívne spojenia, napr. *bohorúhavé telo* (SV2, 255); *rodovlastná krv predkov* (SV2, 150); *radorečný človek* (SV3, 21); *vel'avravný igric* (SV3, 83); *pravdozvestný plameň* (SV1, 31); *radonostný prúd* (SV3, 11); *zlatonostný vták* (SV1, 59); *skazonostné dielo* (SV1, 216). Ako najproduktívnejší a najdynamickejší slovtvorný postup sa v uvedených slovách uplatnil kompozično-derivačný slovtvorný postup. Slovnodruhovo sa v antepozícii najčastejšie vyskytuje substantívum (*bohorúhové; zlatonostný; pravdozvestný*), ale objavilo sa aj adverbium (*radorečný; radonostný*), s adjektívom (*svätosúdny*) a s neurčitou číslovkou (*vel'avravný*).

3. Slovotvorné útvary

V analyzovanom texte sa objavili pomenovania javu v inej slovnodruhovej podobe, pričom lexikálny význam motivátu sa nemení. Ide o prenos do inej pojmovej kategórie, čím nastáva spredmetnenie vlastnosti, napr. *žičliv-ost'* (SV3, 196); *vinovat-ost'* (SV3, 97); *hrav-ost'* (SV2, 25); *surov-ost'* (SV2, 199) i spredmetnenie deja, napr. *uštva-nie* (SV2, 194); *prevez-enie* (SV2, 198).

M. Ferko má sklon vytvárať slovotvorné pomenovania ako nové javy na základe ich súvislosti s existujúcimi (už pomenovanými) javmi, pričom ide o vzťah medzi dvoma pojmovými kategóriami, napr. *pozorovať/porozovateľ* (SV1, 137) – dej–substancia; *zlorečený – zlorečenec* (SV3, 74) – príznač–substancia; *vták – vtáčkar* (SV1, 71) – substancia– substancia. Tým sa potvrdzuje vysoká štylistická hodnota pomenovaní v texte tvorených na základe ich súvislosti s existujúcimi javmi (ide o vzťah medzi dvoma pojmovými kategóriami), pričom sa ich lexikálny význam motivátu nemení.

Záver

Z analýzy umeleckého textu sa ukázalo, že je možné skúmať spôsob tvorenia slovotvorne motivovaných slov so štylistickým príznačom, a to z viacerých uhlov pohľadu.

M. Ferko so svojim sklonom vytvárať nezvyklé, archaicky nadnesené novotvary, ozvláštnil umelecký text. Využil kreatívne možnosti tvorenia nových lexém s kombináciou odvodzovania a skladania, a tak možno hodnotiť jeho jazyk ako dôležitý prvok vo vytváraní dejinného prostredia i dobovej atmosféry.

Literatúra

- FERKO, Milan: Svätopluk I.-III. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1975.
- FURDÍK, Juraj: Slovotvorná motivácia a jej funkcie. Levoča: Modrý Peter 1993. 200 s. ISBN 80-85595-03-2
- HORECKÝ, Ján – BUZÁSSYOVÁ, Klára – BOSÁK, Ján a kol.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava: Veda 1989. 436 s.
- RIPKA, Ivor – IMRICHOVÁ, Mária: Základy slovenskej lexikológie. Prešov: Prešovská univerzita, Fakulta humanitných a prírodných vied 2004. 155 s. ISBN 80-8068-311-5
- MISTRÍK, Jozef: Štylistika. 2. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1989. 582 s.
- Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková. Bratislava: Veda 1989. 587 s.
- Historický slovník slovenského jazyka I. – III. Red. M. Majtán. Bratislava: Veda 1991 – 1994.
- Slovník cudzích slov. Red. M. Ivanová – Šalingová – Z. Maniková. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1983. 943 s.

Slovník slovenského jazyka I.–VI. Red. Š. Peciar. Bratislava: Veda 1959 – 1968.
VUŽŇÁKOVÁ, Katarína: Štylistická hodnota slovotvorne motivovaného slova na pozadí románu A. Bednára Ako sme sušili bielizeň. In: Slovo o slove. Zborník Katedry slovenského jazyka a literatúry Pedagogickej fakulty Prešovskej univerzity. Roč. 9. Red. E. Sičáková, 2003, s. 78 – 84. ISBN 80-8068-119-5

Percepcia postmoderného textu Večne je zelený...

Slavomíra Glovňová

Katedra slovenského jazyka, Filozofická fakulta
Univerzity Konštantína Filozofa, Nitra

Posun analýzy textov smerom k samotnému čitateľovi a jeho reakcii na text je známy už v 80. rokoch v anglickej štylistike. Postupne sa konštituuje tzv. afektívna štylistika a teória recepcie, ktorých stredobodom je záujem o individuálnosť tvorby a recepcie štýlu (porov. Miššíková, 1999, s. 10). V tejto súvislosti T. van Dijk na viacerých miestach hovorí nielen o stratégii autora, ale aj o stratégii adresáta (čitateľa). Zdôrazňuje pritom tzv. štruktúry poznania percipienta ako určité balíky informácií, ktoré sa podľa potreby utvárajú v pamäti a ktoré umožňujú predvídať budúce udalosti na základe podobných situácií.

Nepochybne primárnym predpokladom vytvorenia akejkoľvek štruktúry poznania v procese percepcie je identifikácia toho, čo je v texte najdôležitejšie, čo je jeho hlavnou témou. Z pohľadu kognitívnej lingvistiky sa možno k ústrednej téme textu – makropropozícii dopracovať pomocou troch makropravidiel:

1. Vynechanie

Toto pravidlo odporúča recipientovi pri percepcii vynechať zo štruktúry textu tie propozície, ktoré nie sú nevyhnutné pre jeho interpretáciu.

2. Zovšeobecnenie

Propozície, ktoré ostali, je potrebné nahradiť jednou (súhrnou) propozíciou.

3. Výstavba

Propozícia, ktorá ostala, sa dostáva do vzťahu s neязыkovými faktormi, a to predovšetkým s empirickými znalosťami percipienta o svete, o štandardných situáciách a pod.

Vzhľadom na tematickú nabitosť postmoderných textov, v ktorých sa cieľene relativizuje postavenie dominantnej témy, resp. všetky témy textu sú rov-

nocenné, čitateľova schopnosť identifikovať hlavnú tému textu tradičným spôsobom sa často minimalizuje. To spôsobuje, že čitateľ už v prvotnej fáze kognitívneho odhaľovania témy – vynechanie menej dôležitých propozícií – naráža na výrazné percepčné ťažkosti. Čitateľ si nie je istý, ktoré konkrétne propozície v texte má vynechať. Ak vypustí propozíciu, o ktorej je presvedčený, že nie je z hľadiska jeho ďalšieho percepčného spracovania textu dôležitá, na nečakanom mieste v texte je s touto propozíciou konfrontovaný ako s hlavnou témou určitého odseku alebo celej kapitoly textu. Percipient je nútený neustále uvažovať nad tým, či práve to, o čom číta je z hľadiska ďalšieho prijímania textu dôležité, alebo je to irelevantné. Táto oscilácia ho stavia do dvoch krajných polôh:

- buď sa snaží recipovať všetko, čím sa jeho percepčná aktivita aktivizuje do maximálne možnej miery a jeho pamäťová kapacita dosahuje maximum,
- alebo rezignuje a recipuje text bez výraznejšej snahy porozumieť mu.

Tieto tvrdenia sa pokúsime ilustrovať na konkrétnom umeleckom texte Večne je zelený... z tvorby Pavla Vilikovského.

Ide o text, v ktorom rozprávač spomína na svoje najlepšie roky života v období medzi vojnami. S určitým nadhľadom a s veľkou dávkou irónie opisuje činnosť tajnej polície, jej špiónov, poukazuje na tajných informátorov medzi učiteľmi na univerzitách, predstavuje podobu balkánskej homosexuality, vysmieva sa rôznym historickým udalostiam, sústredene relativizuje vedecké poznanie a jeho výsledky, známe osoby predstavuje výlučne ironickým spôsobom a pod.

Percipient sa na začiatku stretáva s postavou rozprávača, ktorý svoje rozprávanie začína konštatovaním - *začínal som teda ako milenc plukovníka Alfrédla*. Rozprávač postupne vyvíja snahu autenticky opísať priebeh vzájomného telesného zblížovania oboch mužov. Recipient reflektuje túto rozprávačovú snahu, homosexuálny vzťah mužov identifikuje ako hlavnú tému textu a orientuje svoju recepčnú pozornosť na sledovanie tzv. tematických výrazov, ktoré sa podieľajú na jej expanzii (porov. Dolník – Bajžíková, 1998, s. 56). Vzápätí však naráža na výrazné percepčné ťažkosti spôsobené zahmlievaním ústrednej témy textu. Hlavnými faktormi narúšania jej lineárneho rozvíjania sú:

1. Distribúcia tematických výrazov v texte

Výrazy podieľajúce sa na rozvíjaní hlavnej témy textu sa vo výstavbe textu vyskytujú v dištantnom (vzdialenom) postavení. V texte sú zastúpené celé odseky, v ktorých nemožno identifikovať žiadny jazykový prostriedok týkajúci sa hypertémy textu.

Z desiatich kapitol umeleckého textu sa v dvoch kapitolách (8., 9.) nevykytuje ani jeden konektor s funkciou kataforického či anaforického nadväzovania na hlavnú tému textu.

Priebeh homosexuálneho zblížovania oboch mužov „končí“ v 7. kapitole:

Nemusím azda ani zdôrazniť – ale vo vašom prípade to myslím nezaškodí – že som túto príležitosť využil, aby som sa dôsledne oboznámil s plukovníkovým bytom. Po starostlivo vymeranej chvíli som sa vrátil s pohárom vody a mokrým uterákom; to prvé som priložil plukovníkovi k ústam, druhé na srdce. Ako som predpokladal, plukovník využil ponúknutú príležitosť, aby sa so čtou vrátil do stavu vedomých, a keď mu studená voda stiekla dolu bradou za krk, niekoľkokrát vzdychol a otvoril oči. (s. 48)

V nasledujúcom texte sa nenachádzajú žiadne tematické výrazy signalizujúce hlavnú tému umeleckého diela. Percipient postupne stráca vedomie prítomnosti hlavnej témy rozvíjajúcej sa v predchádzajúcich kapitolách textu a svoju percepčnú aktivitu orientuje na postihnutie nových tém. Vzhľadom na predchádzajúcu percepčnú skúsenosť, recipuje každú novú tému a motív, sleduje nové, neustále sa meniace postavy, prostredia a udalosti, uchováva si v operatívnej pamäti všetky nové súvislosti. Snaží sa nevynechať žiadnu tému (propozíciu), pretože si nie je istý, či práve ona nenahradí dominantnú tému textu.

K oživeniu hlavnej témy textu dochádza až v poslednej, desiatej kapitole na s. 78, a to doslovným opakovaním oslovenia postavy: *Milý plukovník*.

2. Výskyt digresíí rozličnej proveniencie

Vysoká miera zastúpenia digresíí v umeleckom texte P. Vilikovského korešponduje s asociatívnym princípom radenia tém z rôznych špecializovaných oblastí. Rozprávač zakomponúva do svojho rozprávania rôzne témy výlučne na základe vlastných, subjektívnych asociácií. Každá digresia prináša do textu novú tému úplne odlišnú nielen vo vzťahu k hlavnej téme textu, ale často aj k bezprostredne predchádzajúcej téme. Text postupne získava charakter neusporiadaných samostatných tematických celkov, ktoré Hausenblas (1981, s. 433) vymedzuje ako textačné bloky. Ide o bloky s relatívne samostatným kompaktným obsahom, ktoré sú v určitom smere odlišné od ostatných textových úsekov. Najčastejšie je to rozdiel v časovej, priestorovej a logickej organizácii blokov, v zmene perspektívy podania a v diferenciacii monologických a dialogických pasáží.

Ťažkosť recipovania rozprávačových digresíí zapríčiňuje nielen množstvo digresíí, ale predovšetkým samotná povaha asociácií. Textová lingvistika rozlišuje dva typy asociácií:

- asociácia všeobecne známa, s ktorou percipient nemá (nemal by mať) problémy s jej prijímaním,
- asociácia vyplývajúca len z istej vybranej oblasti – jej porozumenie je náročnejšie a viac závislé od subjektívnych daností percipienta textu (vek, širšie vzdelanie, prostredie) (porov. Dolník – Bajzíkova, 1998, s. 35).

V texte nachádzajú uplatnenie predovšetkým digresie, ktoré nie sú všeobecne známe, ale patria do úzko špecifikovaných oblastí (ide o predovšetkým o oblasť literatúry, jazykovedy, histórie, filozofie, psychológie, medicíny, zeme-pisu, matematiky, gastronómie a pod.).

Napr.

Ale predsa vám len poskytnem aspoň letmý pohľad do širých záhrad zvukospytu, a to povedzme prostredníctvom zvuku, ktorý sme hláskami vyjadrili Bghraugh. V taktu postavenom súzvučí hláska b vyjadruje objem dutiny, z ktorej zvuk vychádza. Je to veličina premenná, b znie raz hrubšie a sudovejšie, pozri napríklad moju mohutnú hrud', inokedy zas tupšie a neznelejšie, ako to bolo v prípade toho nezuživca Haziho Schwarzwalda Sextetta. G nám vyjadruje explozívnosť zvuku; jeho kvalita je stála, ale kvantita sa mení v priamej úmere k b. H označuje vzduchové podmienky, veľkosť odporu, ktorý vzduch či iná prekážka kladie prenikajúcemu zvuku. Podľa veľkosti odporu mení sa aj kvalita hlásky, pričom najčastejší variant je ch alebo potom hláska, fonetikmi označovaná gréckym písmenom gama a ľudove nazývaná glotová zarážka; glotum je tu, prirodzene, podobne ako scrotum len latinské označenie tej časti ľudského tela, ktorá bezprostredne... nudím vás? Zdalo sa mi, že driemete.

(s. 18 – 19)

Len pre upresnenie uvádzam, že naši synoptici rozlišujú 25 typov počasia, z čoho je 10 anticyklónálnych a 15 cyklónálnych podľa polohy radiacích tlakových výší, respektíve níží. To myslím stačí, aby ste si o Slovensku urobili svoj obraz. Integrované záhumnie integrovanej Európy. V čase repnej kampane je 30% dĺžky slovenských riek, to jest asi 1432 kilometrov, škodlivo znečistených, čo predstavuje slušný európsky priemer; za ktorý by sa nemuseli hanbiť ani priemyselne vyspelejšie krajiny.

(s. 57)

Receptant recipuje každý postup, prispôsobujúc sa jeho špecifickejšej výstavbe a vlastnostiam. V jeho vedomí dochádza v pomerne krátkych časových intervaloch k prepínaniu percepčnej perspektívy: z odborníka v oblasti medicíny, jazykovedy, matematiky, teológie, histórie, prechádza do pozície rojčivého romantika, vzápätí sa stáva detektívom, no najčastejšie je štylizovaný do polohy priameho účastníka práve sa odvíjajúceho dialógu medzi ním a rozprávačom, ktorý ho neustále podrobuje ironickým komentárom.

U percipienta postupne zlyháva schopnosť zachovať si v operatívnej pamäti množstvo digresii, čím sa jeho percepčná aktivita minimalizuje. Čitateľ začína umelecké dielo recipovať mechanicky a bez výraznejšej snahy porozumieť mu.

3. Explicitné kontaktné konštrukcie rozprávača

Lineárnosť rozvíjania hlavnej témy výrazne narúšajú rozprávačove kontaktné konštrukcie. Rozprávač predstiera vlastnú zábudlivosť, aby čitateľa ešte viac zneistil.

O čom sme to hovorili?, kde sme to ostali, ale to je už iný príbeh, to len, aby som nezabudol, a teraz dávajte pozor, no, ale chcel som iba povedať, ale to je už iný príbeh, ale to len tak mimochodom, ale to som už hovoril, to už hovorím o inej miestnosti, to som vám ešte nehovoril, musím vám to teda povedať, mohol by som vám to vysvetliť podrobnejšie, ale to by sme odbočovali, dost' na tom... kde sme to ostali?

Uvedené kontaktné konštrukcie len zdánlivo smerujú k hlavnej téme umeleckého diela. Ich skutočná funkcia v texte spočíva v uvedení nových, často úplne odlišných tém do celkovej štruktúry príbehu. Recipient nedokáže sledovať vnútornú súvislosť zobrazovanej skutočnosti, ktorá odporuje logickému i časovo priestorovému usporiadaniu. Rozprávač ho neustále vracia späť, pripomína mu rôzne postavy, prostredia a situácie z predchádzajúcich kapitol, ale zároveň sústreďuje jeho pozornosť k nasledujúcemu motívu.

Záver

Pri interpretácii umeleckého textu *Večne je zelený...* sa ukazuje, že u percipienta zlyháva nielen bežný percepčný mechanizmus, ale aj elementárne spôsoby ľudského poznávania ako takého. Základnou príčinou tohto javu je „ťažkosť“ percipienta odhaliť dominantnú tému textu. Jej pozíciu narúšajú tri faktory:

1. dištantné postavenie tematických výrazov,
2. množstvo digresíí rozličnej proveniencie,
3. explicitné kontaktné konštrukcie rozprávača.

Literatúra

DOLNÍK, Juraj – BAJZÍKOVÁ, Eugénia: *Textová lingvistika*. Bratislava: Stimul-Centrum informatiky a vzdelávania FIF UK 1998. 134 s.

HAUSENBLAS, Karel – HOFFMANNOVÁ, Jana: *Od syntaxe ke stavbě textu*. In: *Syntax a jej vyučovanie*. Zborník referátov z konferencie. Nitra: Pedagogická fakulta Katedra slovenského jazyka a literatúry a Kabinet literárnej komunikácie a experimentálnej metodiky 1981. 458 s.

MIŠŠÍKOVÁ, Gabriela: *Štylistická analýza textu*. Nitra: Filozofická fakulta UKF 1999. 155 s.

VILIKOVSKÝ, Pavel: *Večne je zelený...* Bratislava: Slovenský spisovateľ 1989.

Bohatstvo lexiky v dráme Karola Horáka

Mariana Hrašková

Katedra slovenského jazyka, Filozofická fakulta
Univerzity Konštantína Filozofa, Nitra

Karol Horák je jedným z výrazných súčasných dramatikov, ktorý si vyžaduje vzdelaného a náročného príjemcu, lebo experimentuje s jazykom, morfológiou druhu drámy a žánrom, do popredia dáva konflikt v jeho anatomickej situácii a dosahuje to predovšetkým brilantným narábaním štylisticky príznačkovej lexiky. Horákova dráma často nerešpektuje druhovú konvenciu, čomu

podriaďuje aj jazykovú stratégiu, ktorá sa dotýka autorových modifikácií obsahových komponentov. Stavia na výrazovej sile jazyka, výrazovej originalite reči obrazov i reči samotnej, jazyk neraz chápe ako aktualizáciu tradície a zároveň ako voľnú tvorivú silu. Nejde len o jazykovú znakovosť, ale aj o účasť jazyka a reči v dejinách.

Modelovou drámou na analýzu jazykového bohatstva autora bude pre nás hra *Cesta* (1988), ktorá je drámou o údele matky v syzifovskom oblúku hľadania konca pre svoje útrapy. Autor si v nej uchováva post krutého polemika nad konaním ľudí.

Dramatik vytvára obrazy všetkými prostriedkami. Obraz možno vytvárať scénou, kostýmom, svetlom, výrazom tela, ale aj jazykovými prostriedkami. Lingvistické znaky znásobuje symbolikou. Aj obrazy majú svoj jazyk, ktorým prehovárajú. Horák nestelesňuje len postavy, ale jazykom obrazov a rečou symboliky materializuje aj ich vnútorné rozpoloženie a obavy.

V príspevku chceme naznačiť spôsoby uplatňovania štylisticky príznakovej lexiky, dominantných a najfrekventovanejších typov slov, slovných spojení, slovných hračiek, významové deviácie frazeologických jednotiek, v ktorých autor prvotný obrazný a názorný význam neraz modifikuje, aby dosiahol účinnejšie vyjadrenie vlastnosti, charakteru postavy, s ich naviazanosťou na situáciu, v ktorej sa ocitajú.

Exhibícia jazykovej bohatosti Horákovho slovníka sa prejavuje v prepracovaných krátkych a spontánnych replikách.

V širokej palete štýlovo viacvrstevnej slovej zásoby v ktorej možno bohato nájsť **štylisticky príznakovú lexiku** - hovorové prostriedky (*skydla ako hruška, krekáčka jedna vyondiata*) knižné slová (*mňa interesuje hora*), poetické slová (*moja mladina!*), či biblizmy (*Sodoma Gomora*). Z hľadiska sociálneho a teritoriálneho používania autor funkčne využíva dialektizmy a slang, v jazykovom podtexte jeho dramatického plánu neustále cítiť spriaznenosť s faktom, že ľudová slovesnosť nielen po stáročia potvrdzovala životaschopnosť slovenských nárečí, ale že sú stále potenciálnym a reálnym zdrojom obohacovania spisovného jazyka, najmä v oblasti slovej zásoby a syntaxe – špeciálne niektorých väzieb. V jeho textoch **dialektizmy** značia výrazné obohatenie vyjadrovacích prostriedkov, zároveň ako výraz tesnej či voľnejšej zviazanosti spisovateľa (resp. jeho diela) s istým regiónom, ako výraz jeho tematickej a jazykovej originality, sily presadiť sa svojim jazykom. Jeho nárečové prvky v replikách postáv tvoria plynulý a umelecky prirodzený prechod zo spisovného jazyka do dialektu a naopak. Horákov dialekt dotvára nielen charakteristiku ale aj spontánnosť postáv (napr. *Nemôžeme stále strebať šťavelovú polievku!*; *Celá ich rodina je chimrodná!*; *Nebude ju treba pripierať!*; *Lognúť si.*; *Skasirujú obchod.*).

Z **lexiky aktívneho a pasívneho používania** slovného fondu bohato načie-ra do historickej a archaickej pokladnice slovej zásoby (*Kunčasti*; *Daj ich do richtigu, tovariš*; *paklik, kuker, borg, šifonier, mináž, grunt*, atď.) dopĺňajúc ho o umelecké neologizmy (*zaspievaj nášmu musorovi* = *namosúrencovi...*; *Bože*

prečo si odišiel hore a nechal si nás napospas skrivodlivosti? = nespravodlivosti; atď.).

Popri neutrálnej lexike značnú časť slovného fondu zaberá **štylisticky expresívna a emocionálna lexika** – eufemizmy (*nacenganý*; *čvarga jedna nevychovaná*; *nepričuchne k vojne*; *кто to trieskal?*; atď.), pejoratíva (*Všade za nami krákajú, lebo zožerieme už aj vranu.*; *Chlpatý ako neger!*; *Spachtoš!*; *Všetci zbesneli!*; *Prašivci!*; *Banda mizerná!*; *Sprostaňa.*; *Skydla ako hruška.*; *Besný pes!*; *Kto by sa o takú ohavu čo i len obtre!*; *Ideš paskuda!*; *Majú aspoň čo žrať.*; *Dve pliahy.*), vulgarizmy (*Ty cundra!*; *Hovno je ma po tom!*), ironické slová (*Dobrá ste vy háved!*), žartovné a posmešné spojenia (*Myslíš že ťa neobrobím ako dáky Pohlodka?*), deminutíva (*Aj takto sa vtáčik vábi.*; *Ludkovia videli ste čo dokáže obyčajná ženička?*) a augmentatíva (*Vidíš tú dlabu?*; *Železná Kata.*; *Rúti sa chlapstvo na teba a nevieš si sním rady.*). Irónia v duchu postmoderných postupov prechádza do travestie, karikuje sa tradične vysoká téma. V hre *Cesta* sa ironizuje napr. samotná vojna. Ironizuje sa vážna otázka cyklu života - narodenia, žitia a smrti. Napríklad hlavná postava Kata Pohlodková zistí absurdný fakt, že namiesto vreca múky, ktoré v obrovských ťažkostiach a horúčke vyniesla na kopec, aby zachránila od hladu svojich sedem detí, zistí, že jej obchodník vlastne podstrčil vrece piesku a urobil si z jej vážnej kalvárie divadlo, zúfalá Kata berie do hrsti piesok so slovami: „*Najedzte sa deti moje, svet vám doprial piesku. Čo všetko sa dá z piesku urobiť... Koláče. Domček z piesku. Pieskový polievka! Pieskový chlieb! Halušky z piesku! Jedzte, deti moje, hlcte ich! Len pozor, nech vám nezabehne! Taká haluška, tá by vedela človeka aj zabiť! Takú halušku vyniesť na kopec to je drina! Ale ja som to dokázala! Ja som vyniesla takých halušiek na kopec tisíc! Aha, tu sú! Chcete ich? Musíte ich chcieť! Musíte žrať čo máte!*“ Irónia prechádza i do persifláže prípadne paródie, napríklad keď sa v krajnom vypätí sil protagonistka pýta samej seba či je žena vlastne človek?“ (Horák, 1990, s.193).

Pri Horákovom používaní ustálených slovných spojení dochádza často k účelovým významovým deviáciám frazém, pričom ich pragmatické uplatnenie v konštrukcii drámy plní niekoľko funkcií. **Frazeologické jednotky** s nominatívnou alebo pomenovacou funkciou vyjadrujú isté hodnotenia s rôznym stupňom expresívnosti a emocionálnosti, pričom ich vecnovýznamová platnosť korešponduje s istým stupňom zvažovania situácie, okolnosti, stavu alebo osoby, alebo typovo charakterizuje povahu osoby (napr. *Vahany padajú!* = dejú sa hrozné veci/ prírodné katastrofy; *ovrabčiť sa* = oženiť sa; *Ja som pupok sveta* = centrum všetkého; *banicka všivota* = zaostalé ďaleké miesto od inej civilizácie; *heš od lekvára!* = preč od dobrého, chutného, príjemného; *šetriť si paru* = šetriť si sily; *vlastných hrýzť* = ľudí blízkych alebo príbuzných nejakým spôsobom zrádzať; *aby to malo viac šťavy* = aby to bolo zaujímavejšie; *pohnúť zadkom* = ísť rýchlejšie; *krk vykrútiť* = zmárniť/zabiť niekoho/niečo; *teraz spievaj!* = ukáž čo vieš, ukáž čo je v tebe; *tratiť dlhé reči* = veľa/rozvláčne o niečom zbytočne rozprávať; *byť ako Mikuláš* = byť prehnane štedrý; *napáliť to priamo do ksich-*

tu = povedať niekomu niečo priamo bez okolkov/ ostychu), ďalej frazeologické jednotky s komunikatívnou alebo výpovednou funkciou (napr. *Rečí to má ako koza bobkov!* = mať veľa zbytočných rečí; *Celý život sám ako kôl v plote* = byť celý život osamelý, alebo opustene vytŕčať z niečoho; *Na každý prst desať báb!* = mať množstvo žien, obdivovateľiek z ktorých si môže vyberať; *Aby si nepovedal že som škrob ...* = aby niekto nevyzeral ako lakomý, nežičlivý; *Mlieko ti po brade tečie!* = byť ešte príliš mladý, neskúsený; *Čím staršia sliepočka, tým lepšia polievočka.* = niečo, čo dlhšie zraje a rastie je chutnejšie; *Ciciat ľudí ako pijavica.* = priživovať sa na niekom), frazeologické jednotky s nominatívno komunikatívnou funkciou ktorá je premenlivá (napr. *dať sa opiť rožkom/nedať sa opiť rožkom* = rýchlo sa dať zlákať na niečo), frazeologické jednotky ktoré nemajú výraznú nominatívnu ani komunikatívnou funkciou (napr. *Bastafidli!*; *Len sa nepoondej!*; *Žiadne pachtle-machtle!*; *Dačo za dačo!*).

Frazeologizované jednotky s častým pridaním nárečových prvkov autor využíva v hojnej miere (napr. *Daj ich do richtigu!* = dať niečo do poriadku, uviesť na správnu mieru, ale aj ukázať niekomu svoju moc; *Na borg nedávaš?* = dať niečo na dlh, do zálohy, *Nak sa dajú zasoliť s ich horou!* = vyjadrenie ľahkomyselného nezodpovedného a zatrpknutého postoja, vo význame nech sa o niečo starajú druhí, nie ja; *opustiť sedliacky grunt* = vo význame odísť od gazdovských pozemkov, odísť od pôvodného, fundamentálneho). Pri Horákovi možno vnímať toto intenzívne využívanie frazeologizmov s dialektom ako priam neodmysliteľný výrazový prostriedok, jeden zo základných kameňov jeho experimentátorského umeleckého jazyka. Cez príznačkovú umeleckú jazykovú hru odhaľuje vnútorný, individuálny, ale aj verejný spoločenský svet svojich postáv, ich životnú filozofiu, životné skúsenosti, zrastenosť s prostredím, čím autor prirodzene konštatuje, že frazeologizmy predstavujú stále nevyčerpatel'ný zdroj poznávania národného jazykového povedomia.. Nielen frekvenciou ale aj umeleckým zručnosťou pri narábaní s rozštiepením, nedopovedaním alebo kontamináciou frazeologizmov vzniká v komplexe jeho hier iskrivý dojem, neuveriteľné slovné kombinácie a priam slovný či jazykový ohňostroj.

Ďalšou originálnou vlastnosťou v principiálnej výstavbe umeleckého textu, jednak jeho dramatického plánu, jednak jeho frazeologického fondu, sú časté **frazeologizmy s náboženským charakterom**. Horák pôsobivo a účinne volí frazeologizované spojenia motivované udalosťami a príkladmi zo Starého a Nového zákona, pričom väzba mnohých frazém a prísloví náboženského charakteru je v autorovom používaní neraz uvoľnená, ako napr. „*Ráďte vstúpiť do môjho kráľovstva. Môj magazín vám poskytne, čo vaše oči zatiaľ nevideli, o čom vaše uši zatiaľ neshýchali*“ (Horák, 1990, s.169) Je to parafrázovanie výpovede zapísanej v Novom zákone, keď Ježiš prirovnáva kráľovstvo nebeské k neopísateľne príjemnému a krásnemu prostrediu, ktoré si človek na zemi ani nevie predstaviť, bežne sa pužíva uvoľnená interpretácia: ľudské oko nevidelo, ľudské ucho nepočulo, čo všetko pripravil Boh pre tých, ktorý ho milujú. V hre táto voľná biblizovaná výpoveď obchodníka slúži na prilákание svojich zákaz-

níkov. Ďalšie frazémy náboženského charakteru sú asociáciami na charakter autority, veľkosti a všemohúcnosti Boha – „Hospodinova ruka ťa pobila“; „Boh ti všetko odpustí“; „Bože pre teba nie je nič nemožné“; „Boh sa stará o nás všetkých“; „Pre zmilovanie božie“. Biblizované povzdychy, doplnené o vulgarizované prejavy zúfaleho vzdoru, napríklad vo výpovediach skupinky žien sledujúcich kalváriu cesty hlavnej protagonistky, sú častým spôsobom Horákovho výstižného vykresľovania doby a charakteru človeka: Borgulka: „*Všetky sa tu modlíme i hrešíme rovnako. A jej sa ušlo vrece múky a mne hovno!*“ Hanuska: „*Treba sa viac modliť!* (Vrhne sa na kolená.) *Ó, bože, daj, aby sme čo najskôr vyhrali túto vojnu a mali znova dost' múky!*“. Biblizmus naráža jednak na rovnosť ľudí, jednak na pravdivosť o ľudskej slabosti i nedokonalosti, neustálej potrebe božej lásky a nádeje počas zemskeho života. Výskyt doslovných citátov z Biblie je málo. Časté sú však citácie alebo parafrázy modlitieb, pričom viaceré spojenia, ktorých východiskom je Biblia, majú aktualizovaný význam niekedy vzdialený od pôvodného biblického významu. Aktualizačné zásahy uplatňovaním nových komponentov, používaním nových morfológických foriem, rozličných substitúcií a transformácií ozvláštňujú text, pridávajú mu svojrázny kolorit a výrazné zafarbenie. Autorova obratnosť nimi nespôsobuje oslabenosť pôvodného významu z Písma v novom kontexte, dokonca aj keď ich použije s trpkou dávkou ironie. Prechod frazémy z religióznej sféry do bežnej, nenáboženskej komunikácie, čiastočne mení sémantiku frazémy, avšak konotácia, ktorá patrí pôvodnej frazeme zostáva i keď ide niekedy o úplnú deštrukciu. Odstup, resp. vzdialenosť medzi pôvodným významom a sémantikou aktualizovaného spojenia je na rozličných stupňoch implicitnosti a explicitnosti (napr. *Hospodinova ruka ťa pobila; nech ťa boh poteší obchodom – keď ti ubral na tele; výkrik: pre zmilovanie božie; modlitba Katy : Bože pre teba nie je nič nemožné... - pripomínajúce krvou potiaceho sa Krista v Getsemanskej záhrade; čakanie na milosrdenstvo; všetko vtáctvo nebeské; modlíme aj hrešíme rovnako; treba sa viac modli; vracia sa k bohu; povolal si ho Pane; cti otca svojho i matku svoju – božie prikázanie z Desatora; requiem aeternam dona eis, Domine, et lux perpetua luceat eis – Odpočinutie večné daj im pane; Dies irae, dies illa solvet saeculum in favilla – V deň hnevu v deň bezprávia v prach sa zvráti sveta sláva; Boh mi pomôže aj všetci svätí, a Panenka Mária! Anjeli strážni!*; biblické konotácie možno cítiť i v symbolickom čísle sedem – v Biblii značiacom plnosť možno vycítiť krajne plnú bolesť ženy a jej siedmych hladných detí; *odpusť vrece moje, dobrodenie, spása...; nebo ma vyslyšalo; Ježišu milý, ty si niesol za nás kríž na kopec; priamou citáciou z Biblie je citácia z NZ: Ježiš povedal svojim učeníkom – Majte vieru v Boha. Veru, veru vpravím vám, kto by povedal tomuto vrchu zdvihni sa a hod' sa do mora, a nepochyboval by vo svojom srdci, že sa to stane, stane sa mu; priliehavý výkrik Sodoma-Gomora! - pri zmätku a poplachu; Katarína Pohlodková zobrala na svoje plecica vašu vinu, váš hriech, ktorým ste sa prehrešili všetci).* Hoci alúzia frazém ani nepatrí do vlastnej frazeológie, zaraďujeme ju však do frazeológie v širšom

ponímaní, pretože svojimi konotáciami s istými frazémami, s ich sémantickou a obraznou platnosťou a hodnotiacim postojom môžu slúžiť ako prostriedok na vyjadrenie druhého významového plánu v texte. Toto hľadisko platí aj pri vyššie spomínaných alúziách na bibliizmy.

Horák využíva aj prvky ústnej ľudovej slovesnosti, napr. v spomienkových digresióch a metamorfózach fiktívne dievčatá spievajú ľudové piesne evokujúce svadobný odobierkový akt – *Ej, mamko, mamko, mamička moja, rada by sa vydávala, rada by ja muža mala* (Horák, 1990, s.173).

Horákov jazyk je veľmi živý a plastický, trefne bizarný, v poetickosti vhodne vecný. Dokáže intenzívne evokovať zmyslové obrazy. Kvalita slovného výrazu je výrazom energie výrečnosti. Reč symbolov a obrazov majstrovsky syntetizuje do slovných hračiek. Horák jazykovými prostriedkami štylisticky pôsobivo a účinne zdôraznil dôležité a všeľudské. Rečou hry s celou škálou jazykového bohatstva výrazov sa usiluje predovšetkým klásť si otázky, či z novodobých ľudských bludísk naozaj niet východiska, čo je cieľom pre človeka a aký je zmysel jeho bytia.

Literatúra

HORÁK, Karol: Päť hier alebo Hrdina menom hra. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1990. 216 s.

ISBN 80-89037-04-6

VARIA XIV

VARIA XIV

VARIA XIV

VARIA XIV

VARIA XIV

VARIA XIV

VARIA XIV

VARIA XIV